

14

4427

श्रीमहाभारतम्।

वनपर्व।

4427

अथारण्यकपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुर्गा-
त्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥
आविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् । किमकुर्वत कौरव्या
मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥ कथञ्चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःख-
भीशुषः । वने विजिह्वरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥ के वै
तानन्ववर्त्तन्त प्राप्नान् व्यसनमुत्तमम् । किमाचाराः किमाहाराः
क व वासो महात्मनाम् ॥ ४ ॥ कथञ्च द्वादश समा वने तेषा महा-
मुने । व्यतीशुर्वाह्यणश्चेष्ट शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५ ॥ कथञ्च
राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् । पतिव्रता महाभागा सततं
सत्यवादिनी ॥ ६ ॥ वनवासमदुःखाह्नी दारुणं प्रत्यपद्यत । एत-
दाचक्ष मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं
भूरिद्रविणतेजसाम् । कथमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च
दुर्गात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्नर्यशुर्गजसाह्वयात् ॥ ९ ॥

बर्हमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पाण्डवाः । उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः
 प्रययुः सप्त कण्ठया ॥ १० ॥ इन्द्रसेनादयस्त्रैव भृत्याः परि चतुर्दश ।
 रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥ गतानेतान्
 विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः । गर्हयन्तोऽसक्तङ्गीष्मविदुर-
 द्रोणगौतमान् । ऊचुर्विगतसन्त्वासाः समागम्य परस्परम् ॥ १२ ॥

पौरा ऊचुः । नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
 यत्र दुर्भोधनः पापः सौबलेयेन पालितः । कर्णदुःशासनाभ्याश्च
 राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १३ ॥ न तत् कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः
 कुतः सुखम् । यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १४ ॥
 दुर्भोधनो गुरुदेषी त्यक्त्वाचारसुहृज्जनः । अर्थलुब्धोऽभिमानी च
 नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १५ ॥ नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र
 दुर्भोधनो वृषः । साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः
 ॥ १६ ॥ सानुक्रीशा महात्मानो विजितेन्द्रियशतवः । ह्योमन्तः
 कीर्त्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तुजग्मुस्ते पाण्डवांस्तान् समेत्य
 च । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ॥ १८ ॥ क
 गमिष्यथ भद्रं वक्ष्यक्त्वास्मान् दुःखभागिनः । वयमप्यनुयास्यामो
 यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १९ ॥ अधर्मेण जितान् श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्त-
 हृणैः परैः । उद्दिग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ
 ॥ २० ॥ भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् । कुराजा-
 धिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २१ ॥ श्रूयतास्वाभिधा-
 स्यामो गुणदोषान्दर्पभाः । शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते
 यथा ॥ २२ ॥ वस्त्रमापस्त्रिलान् भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
 पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २३ ॥ मोहजालस्य
 योनिर्हिं मूलैरेव समागमः । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधु-
 समागमः ॥ २४ ॥ तस्मात् प्राञ्जैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्श्यः शमपरायणैः ॥२५॥ येषां त्रीण्यवदातानि
विद्या योनिश्च कर्म च । तान् सेवेत्तैः समास्या हि प्रास्त्रेभ्यो
हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७ ॥ असतां दर्श-
नात् स्पर्शात् संजल्पाच्च सहासनात् । धर्माचाराः प्रहीयन्ते
सिद्धान्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ ब्रह्मिण्यहीयते पुंसां नीचैः सह
समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥२९॥
अनीचैर्नीच्यविषयैर्नीचमिष्ठैर्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तता लोके
धर्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्ट-
सम्भवाः ॥ ३० ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवैह सङ्गणाः ।
द्रच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिणाः ।
असतोऽपि गुणानाङ्गर्वाह्यप्रसुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं भ्रातृ-
सहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मात्-
स्नेहानुकम्पया ॥ ३३ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी
च मे । सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३४ ॥ ते
त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सहिताः सर्वे
शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्ततागता दूरं समागमन-
शापिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्श्या स्नेहान्विता मतिः ॥३६॥
एतद्धि मम कार्श्याणां परमं हृदि संस्थितम् । कृता तेन तु
तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः
प्रजाः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ॥ ३८ ॥
गुणान् पार्थस्य संस्रन्त्य दुःखात्तीः परमातुराः । अक्रामाः संन्य-
वर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निवृत्तेषु तु पौरिषु
रथानास्याय पाण्डवाः । आजग्मुर्जाङ्गवीतीरे प्रमाणाख्यं

ह्येन च ॥ २२ ॥ मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शर्मं प्रागेव कुर्वन्ते ।
 मानसस्य प्रिघाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३ ॥ मानसेन
 हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिषो-
 दकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाश्रुना ।
 प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशाम्यति ॥ २५ ॥ मनसो दुःख-
 मूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोग-
 मुपैति च ॥ २६ ॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि
 च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्जते ॥ २७ ॥ स्नेहा-
 ज्जावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा । अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्व-
 स्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८ ॥ कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं
 हरेत् । धर्मार्थौ तु तथात्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९ ॥
 विप्रयोगेन तु त्यागी दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तु-
 निर्बैरो निरवग्रहः ॥ ३० ॥ तस्मात् स्नेहं न लिप्सेत मित्तेभ्यो
 धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्पद्य ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सज्जते स्नेहः
 पद्मपत्रेष्विषोदकम् ॥ ३२ ॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परि-
 क्लृप्यते । इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ तृष्णा
 हि सर्वपापिपष्टा नित्योद्देगकरी स्मृता । अधमेवज्जहा चैव घोरा
 पापानुबन्धिनी ॥ ३४ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्षति
 जीर्षतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
 ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता वृणाम् । विना-
 शयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३६ ॥ यथैधः स्वसमु-
 त्येन वज्जिना नाशमिच्छेति । तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन
 विनश्यति ॥ ३७ ॥ राजत, सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 अदमर्यवतां नित्यं सृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८ ॥ यथा ह्यामिष-
 भाकाशे पद्मिभिः श्वापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा

सर्वत्र वित्तवान् ॥ ३९ ॥ अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते
 नृणाम् । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥
 तस्मादर्थागमाः सर्वे लोभमोहविवर्द्धनाः । कार्पण्यं द्रुपेमानौ
 च भयमुद्वेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखा-
 न्येतानि देहिनाम् । अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा क्षये
 ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्था-
 द्दुःखं परित्यक्तं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४३ ॥ दुःखेन चाधिगम्यन्ते
 तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । अमन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
 पण्डिताः ॥ ४४ ॥ अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं
 यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः । एख्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र
 न पण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान् महेत
 च । न हि सञ्चयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्मिकैः
 पुम्भिरनीहार्थं प्रशस्यते ॥ ४७ ॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर-
 न्तस्य निरीहता । मन्त्रालनाद्वि पङ्क्तस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्
 ॥ ४८ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि । धर्मेण यदि
 ते कार्श्यं विमुक्तेच्छां भवार्थतः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगकिंश्चार्थमियमर्थेषु ता मम ।
 भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् काञ्चे न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमस्य-
 द्विधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृह्णास्यसे । भरणं पालनं वापि न
 दुःखीद्वयययिनाम् ॥ ५१ ॥ सस्त्रिभागो हि भूतानां सर्वेषामेव
 दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५२ ॥ तृणानि
 भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च स्रुता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छि-
 द्यन्ते कदाचन ॥ ५३ ॥ देयमार्त्तस्य शयनं स्थितः आन्तस्य
 चासनम् । तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात् सुभाषिताम् । उत्थाय चासनं

दद्यादेष धर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्वा-
 न्ययेन चाञ्च नाम् । अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः
 ॥ ५६ ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपजिताः । आत्मने
 पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत् पशून् । न च तत् स्वयमश्रीया-
 द्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपे-
 ङ्गुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५८ ॥
 विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यञ्चास्तभोजनः । विघसो भुक्तशेषन्तु
 यज्ञशेषं तथास्तमम् ॥ ५९ ॥ अक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 स्मृतताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६० ॥ यो
 दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य
 पुण्यफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो गृहा-
 श्रमे । तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६२ ॥

शौनक उवाच । अहोवत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्नपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६३ ॥ शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः
 करोति विघसं बहु । मोहरागवशाकान्त इन्द्रियार्थवशानुगः
 ॥ ६४ ॥ ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः । विमूढ-
 संज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तेरिव सारथिः ॥ ६५ ॥ पङ्क्तिन्द्रियाणि विषयं
 समागच्छन्ति वै यदा । तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मनः
 ॥ ६६ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यौत्-
 सुख्यं सम्भवति प्रवृत्तिशोपजायते ॥ ६७ ॥ ततः सङ्कल्पवीजेन
 कामेन विषयेषुभिः । विद्धः पतति लोभाग्नी ज्योतिर्लोभात्
 पतङ्गवत् ॥ ६८ ॥ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेष्टया । महा-
 मोहे सुखे मग्नी नात्मानमवबुध्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति संसारे
 तामु तास्विह योनिषु । अविद्याकर्मदृष्ट्याभिर्भ्रास्यमाणोऽथ
 चक्रवत् ॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु दृष्टान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते । जले
 भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अबुधानां गति-

स्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु । ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो
 जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । तस्मा-
 द्दर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इत्या-
 ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गोऽयं
 धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्ववत्तुर्वर्गः पितृयानपथे
 स्थितः । कर्त्तव्यमिति यत्काष्ठीं नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७५ ॥
 उत्तरो देवयानस्तु सङ्गिराचरितः सदा । अष्टाङ्गेनैव मार्गेण
 विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सम्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक्
 चेन्द्रियनिग्रहात् । सम्यग्ब्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात्
 ॥ ७७ ॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात् । सम्यक्
 कर्मोपसंन्यासात् सम्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्माणि
 कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता
 गताः ॥ ७९ ॥ रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि
 कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् । तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-
 सिद्धिञ्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी
 च ते । तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८२ ॥
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् । तस्मात्तपः समा-
 स्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यके पर्वणि पाण्डवानां प्रव्रजनं
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शीनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधि-
 श्ठिरः । पुरोहितस्तु पागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पोषणे शक्तो बह्वदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तं न

शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे । कथमत्र मया काञ्चं प्रब्रूहि
भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुहृत्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य
तां गतिम् । युधिष्ठिरसुवाचेदं धीम्यो धर्मभृताम्बरः ॥ ४ ॥

धीम्य उवाच । पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया
भृशम् । ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥
गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः । दक्षिणायनमावृत्तो
मर्षो निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधी-
पतिः । दिवस्त्रेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्त-
यन्द्रतेजोभिः स्वयोनी निर्गते रविः । ओषध्यः पङ्कसा मेध्या-
स्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राण-
धारणम् । पितैव सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९ ॥
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः । उद्धरन्ति प्रजाः
सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमिन कात्तवीर्येण
वैन्ध्येन नहुषेण च । तपोयोगसमाधिस्यैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः
॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्मात्मन् कर्मणा च विशोधितः । तप
आस्थाय धर्मेण हिजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुरूगामृषभः स तु राजा युधि-
ष्ठिरः । विप्रार्थमारोधितवान् सूर्ष्यं मद्भुतदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समा-
हितः । क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धीम्येन
तु यथापूर्वं पार्थाय सुमहात्मने । नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व
महामते ॥ १५ ॥

धीम्य उवाच । ओं सूर्ष्योऽर्ष्यमा भगस्वष्टा पूषार्कः सविता
रविः । गभस्तिमानजः कालो सत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १६ ॥
ष्टथव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् । सीमो वृहस्पतिः शुक्रो

बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः
 शौरिः शनैश्वरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः
 ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः । धर्मध्वजो
 वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्वेता द्वापरश्च कलिः
 सर्वमलाश्रयः । कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः
 ॥ २० ॥ सखत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः
 शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजा-
 ध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः । वरुणः सागरोऽगश्च जीमूतो
 जीवनोऽरिहा ॥ २२ ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 स्वष्टा सम्बर्त्तको बद्धिः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३ ॥ अनन्तः
 कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः । जयो विशालो वरदः सर्व-
 धातुनिषेचिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राण-
 धारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितः सुतः ॥ २५ ॥
 द्वादशाक्षरविन्दाक्ष, पिता माता पितामहः । स्वर्गहारं प्रजा-
 हारं मौजहारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा
 विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा भैत्रेयः कर्षणान्वितः ॥ २७ ॥
 एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूख्यस्यामिततेजसः । नामाष्टशतकृत्सेदं प्रोक्त-
 मेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणापिष्टयक्षसेवितं ह्यसुरनिशा-
 चरसिद्धवन्दितम् । वरकनकज्जताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय
 भास्करम् ॥ २९ ॥ सृष्ट्वोदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्र-
 दारान् धनरत्नमष्टयान् । लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिञ्च
 मेधाञ्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं स्तवं देववरस्य मानवः
 प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकदवाग्नि-
 सागराल्लभेत कामान्मनसा यथेष्टितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु धीम्येन तत्कालमदृशं वचः ।
 विप्रत्यागतमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विशु-

ह्यात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्च्यद्वित्वा द्विधा-
करम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगान्त्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं
पर्षुपस्यृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा
स्रोतमारब्धवांस्ततः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहि-
नाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्माचारः क्रियाव्रताम् ॥ ३६ ॥
त्वं गतिः सर्वसाङ्गानां योगिनां त्वं परायणम् । अनादृतागंल-
द्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्यते लोकस्त्वया
लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया
॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखा-
विहितैर्मन्त्रैरर्च्यन्त्यधिगणार्चितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्त-
मनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारुणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥४०॥
तयस्त्रिशञ्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहे-
न्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्त्यर्च्ययित्वा तु
त्वां वै प्राप्समनोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्तूण्यं विद्याधरो-
त्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामिव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो
मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । बालिखिल्यादयः सिद्धाः
श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ सब्रह्मण्येषु लोकेषु सप्तस्वप्य-
खिलेषु च । न तद्गुह्यं तमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ ४५ ॥
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यं वन्ति महान्ति च । न तु तेषां
तथा दीप्तिः प्रभावा वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतींषि त्वयि
सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वं
भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतशक्रं सुनाभं विश्व-
कर्मणा । देवारीणां मदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वन्नादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् । सर्वैषधिरसा-
नाच्च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ॥ ४९ ॥ तपन्त्यन्ये दहन्यन्ये गर्ज-
न्यन्ये तथा घनाः । विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्राङ्घ्रि रश्मयः
॥ ५० ॥ न तथा सुख्यत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः । शीत-
वातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवतीं
गोभिर्भासयसे महीम् । त्वयाणामपि लोकानां हितायैकः
प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्वं जगदिदं भवेत् । न
च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्तेरन्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टि-
मन्त्वयज्ञतपःक्रियाः । त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मज्ञत्रविशां गणैः
॥ ५४ ॥ यदृहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगमन्मितम् । तस्य त्वमादि-
रन्तश्च कालत्रैः परिकीर्त्तितः ॥ ५६ ॥ मनूनां मनुपुत्राणां
जगतो मानवस्य च । मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः
॥ ५७ ॥ संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः । सस्वर्त्त-
काग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्वावतिष्ठते ॥ ५८ ॥ त्वद्दोधितिसमुत्-
पन्ना नानावर्णा महाघनाः । सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याहृत-
संप्लवम् ॥ ५९ ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्व शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्र-
माञ्जस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं
प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली
वृषाकपिः । विष्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ६२ ॥
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवाम्पतिः । मार्त्तण्डोऽर्को रविः
सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्तसप्तिर्धाम-
केशी विरोचनः । आशुगामी तमोन्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्त्यसे
॥ ६४ ॥ सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः । अनि-
र्विण्णोऽनहङ्कारी तं लङ्घीर्भजते नरम् ॥ ६५ ॥ न तेषामापदः
सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्वते ह्यभि-

वन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः । त्वरू-
भावभक्ताः सुखिनी भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं ममाप्यन्न-
कामस्य सर्वातिथ्यश्चिकीर्षतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः यद्वया-
हेमि ॥ ६८ ॥ ये च तेषुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
जाडराखण्डश्लान्तास्तास्तान् वन्देऽग्निचक्रान् ॥ ६९ ॥ क्षमया
रहिता भैत्री दाक्षान्या भूतमातरः । ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु
मां शरणागतम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास
पाण्डवम् । दीप्यमानः स्वप्नप्राज्वलन्निव हुताशनः ॥ ७१ ॥

विवस्नानुवाच । यज्ञेभिर्यजितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ गृह्णीष्व
पिटरं तान्नं मया दत्तं नराधिप । यावद्धर्तुंस्थिति पाञ्चाली
पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमृतामिषं शक्रं संस्कृतं यन्महा-
नये । चतुर्विधं तदन्नाद्यमन्नञ्चन्ते भविष्यति । इतश्चतुर्दशे वर्षे
भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवांश्चात्रैवान्तरधीयत ।
द्रुमं स्तव्यं प्रयतमनाः समाधिना पठेद्दिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम्
॥ ७५ ॥ यस्मिन् धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्षणशः । पुत्रार्थी
लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां
सुरूपोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो
यद्दि ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य सुच्येत बद्धो सुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शक्राच्च नारदः
प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् । धौम्याद्युर्ध्विष्ठरः प्राप्य सर्वान्
कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलश्चाप्नुया-
दनु । सुच्येत सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकांश्च गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । लक्ष्मीं वरन्तु कोन्तोयो जनादुत्तीर्ष्य
 धर्मावत् । जगद् पादौ धीम्यस्य भ्रातृभ्य परिष्वजे ॥ ८१ ॥
 द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तया प्रभो । महानसे तदानीन्तु
 साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्त्र-
 चतुर्विधम् । अक्षयं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वास्तुजानपि । शेषं विषमसंज्ञन्तु
 पखाङ्गङ्गे बुधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ बुधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति
 पाषैती । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥
 एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभिल-
 लपितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगाश्च
 तिथिनक्षत्रपर्वसु । यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिनन्त्यप्रमाणतः
 ॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्वयना धीम्येन सह पाण्डवाः । द्विजसङ्घैः
 परिहृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि काम्यवनपर्वणे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रजापक्ष-
 क्षाप्तमानोऽम्बिकेयः । धर्मात्मानं विदुरमगाधसुविं सुखाशीना
 वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रजा च ते भागवस्त्वैव प्रुद्धा धर्मश्च त्वं
 परमं वेत्य स्तूयन्मम् । समक्ष त्व सम्मतः कोरवाया पथक्षेपा नम
 चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य वाक्शं पौराक्षमे कथ-
 मस्मान् भजेरन् । ते क्षाप्यस्मान्नीहरेद्युः समूलास्तत्त्वं व्रूयाः साधु
 कार्ष्णीणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यद्वेष्टं धर्म-

मूलं वदन्ति । धर्मो राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान्
 पाण्डि पाण्डोः सुतांश्च ॥ ४ ॥ स वै धर्मो विप्रकृत्वः सभायां
 पापात्मभिः शौबलेयप्रधानैः । आहूय कुन्तोसुतमक्षय्यां परा-
 जैषीत् सत्यसन्धं सुतस्ते ॥ ५ ॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन्
 शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् । यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मृक्तो
 लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६ ॥ तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्मभिसृष्टं त्वयासीत् । एष धर्मः परमो यत् स्वकेन
 राजा तुभ्यं च परस्वेषु गृह्येत् ॥ ७ ॥ ययो न नश्येज्ज्ञाति-
 भेदश्च न स्याद्दर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् । एतत् काष्णं तव
 सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनिश्चावमानः ॥ ८ ॥ एवं शेषं यदि
 पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंश्वरमाण्यं कुरुष्व । तथैतदेवं न करोषि
 राजन् ध्रुवं कुरुणा भविता विनाश ॥ ९ ॥ न हि ऋद्धो भीम-
 सेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्यात् शात्रवाणामनीके । येषां योद्धा
 सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्वेषां गारुडवं लोकसारम् ॥ १० ॥ येषां
 भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्तु न प्राप्यमस्ति ।
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्
 ॥ ११ ॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकार्थं ।
 इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्तासि पथात्
 ॥ १२ ॥ यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डुवैरेक-
 राज्यम् । तापो न ते भविता प्रीतियोगान् चैन्निगृह्णीष्व सुतं
 सुखाय ॥ १३ ॥ दुर्षोधनन्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्रं
 प्रकुरुष्वधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विमुक्तारगो धर्मयोगो पृथिवी
 शान्ति राजन् ॥ १४ ॥ ततो राजन् पुण्ड्रिवाः सर्व एव वैश्या
 इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः । दुर्षोधनः शकुनिः स्रुतपुत्रः प्रीत्या
 राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु ॥ १५ ॥ दुःशासनो याचतु भीम-
 सेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च । युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व

राज्यं चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य । त्वया पृष्टः किमहमन्वददेय-
मेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं
पाण्डवान् प्राप्य माञ्च । हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्वं
मम नावैति चेतः ॥ १७ ॥ इदन्निवदानीं कुत एव निश्चितं तेषा-
मर्थे पाण्डवानां यदाह्य । तेनाह्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं
हि पुत्रं पाण्डवाद्यं त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंशयं तेऽपि ममैव
पुत्रा दुर्बोधनस्तु मम देहात् प्रसूतः । स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
कोऽनु ब्रूयात् समतामन्ववेक्ष्य ॥ १९ ॥ स मां जिह्वां विदुर सर्वं
ब्रवीषि मानञ्च तेऽहमधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ
वा त्वं सुसान्त्वयमाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म
सहस्रीत्याय राजन् । नेदमस्मीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्रा-
ट्ब्रूयत्य पाथी बभूवुः ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरवाक्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाङ्गवीकूलात् कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृष-
द्वत्यौ यसुनाञ्च निषेव्य ते । यद्युर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां
दिग्म् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । कास्यकं
नाम दृष्टुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र ते न्यवसन् वीरा
वने बद्धमृगाद्विजे । अन्वास्थमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत
॥ ४ ॥ विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः । जगामैकरथे-
नैव कास्यकं वनमृच्छिमत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः कास्यकं

तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन । ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्षे
 साह्वं द्रौपद्या भ्यात्तभिर्बाह्वयैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्ण-
 मारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा । अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
 किं नु चन्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कञ्चिन्नायं वचनात्
 सौवत्स्य समाह्वाता देवनायोपयातः । कञ्चित् क्षुद्रः शकुनि-
 नायुधानि जेष्वत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८ ॥ समाहृतः
 केनचिदाद्रुवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् । गाण्डीवे च
 संग्रयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संग्रयिता भवेन्नः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत उत्याय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्य-
 ग्दृष्ट्वापते सर्व एव । तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथो-
 चितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ॥ १० ॥ समाश्रुत्वा विदुरं ते नर-
 र्षभास्ततोऽष्टच्छन्नागमनाय हेतुम् । स चापि तंभ्यो विस्तरतः
 शशंस यथावृत्तो हतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११ ॥

विदुर उवाच । अत्रोचन्मां हतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परि-
 गृह्याभिपूज्य । एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव
 ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं हत-
 राष्ट्रस्य चैव । तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न
 मन्चे ॥ १३ ॥ परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवा-
 नाम्बिकेयः । यथातुरस्थेव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्य-
 मानम् ॥ १४ ॥ न यद्यसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव
 गृहे प्रदुष्टा । भुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्ष्वा इव षष्टि-
 वर्षः ॥ १५ ॥ भुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो हतराष्ट्रः
 परैति । यथा च पर्णे पुष्करस्यावसितं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं
 तथास्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो हतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् यद्वा
 भारत तत्र याहि । नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां
 पालयितुं पुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो हतराष्ट्रण राज्ञा

प्रश्रासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र । तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्धार्ष्णीतां तत् प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८ ॥ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः
सपत्नैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयंस्तोकमिवाग्नि-
मात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वसु
राजन् सहायैस्तस्य दुःखेष्यंशभाजः सहायाः । सहायानामेष
संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २० ॥ सत्यं
श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सह भोज्यं सहायैः । आत्मा
क्षैषामग्रतो न स्था पृथ्व्य एवंहृत्तिर्वर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्ध-
मुपगम्याप्रमत्तः । यज्ञाप्यन्वद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत्
करिष्यामि कृतस्त्रम् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरनिर्वासे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्
प्रति । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पथ्यं तप्यत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्य
प्रभावश्च सन्धिविग्रहकारितम् । विवृद्धिञ्च परां मत्वा पाण्ड-
वानां भविष्यति ॥ २ ॥ स सभाद्वारमागम्य विदुरस्त्वारमोहितः ।
समत्तं परिधिंवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा
पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् । समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्भर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्घंतीव मे ॥ ५ ॥ तमानयस्व
धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै । इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपयं
पथ्यं देवयत् ॥ ६ ॥ पथात्तापाभिमन्तप्तो विदुरस्त्वारमोहितः ।
भ्रातस्नेहादिदं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ सञ्जय

जानीहि भ्रातरं विदुरं मम । यदि जीवति रोधेण मया पादिन
 निर्दुतः ॥ ८ ॥ न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यक्तीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यक्तीकं परं
 प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् । त्यक्त्यामि जीवितं प्राञ्ज तं गच्छा-
 नय सञ्जय ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्यममुमान्य ष ।
 सञ्जयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत् काश्यकं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण
 समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ
 युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मण्यैश्च सहस्रयः ।
 भ्रातृभिर्याभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरम् ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरसुपा-
 गस्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाद्यापि तद्युक्तं प्रति-
 पेदिरे ॥ १४ ॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः ।
 शशंसागमने हेतुमिदं ब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिका-
 सुतः । तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६ ॥
 सोऽनुमान्य नरयेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन । नियोगाद्राज-
 सिंहस्य गन्तुमर्हसि मत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजन-
 वत्सलः । युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाङ्गजाह्वयम् ॥ १८ ॥ तमब्र-
 वीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ
 दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९ ॥ अद्य साहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरत-
 र्धम । प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २० ॥ सोऽङ्गु-
 मानीय विदुरं सुईन्याम्राय चैव ह । क्षम्यतामिति चोवाच
 यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ २१ ॥

विदुर उवाच । क्षान्तमेव मया राजन् गुरुर्मे परमो भवान् ।
 एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दशनपरायणः ॥ २२ ॥ भवन्ति हि नर-
 व्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः । दीनाभिपातितो राजन्नात काष्ठी

विचारणा ॥ २३ ॥ पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ।
दीना इतीव मे बुद्धिरभिमन्त्राय तान् प्रति ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योऽन्यमनुनीयैवं ज्ञातरौ ही महा-
द्युती । विदुरो हतराष्ट्रश्च लेभानि परमां सुदम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरप्रत्यागमनं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परि-
सान्वितम् । हतराष्ट्रात्मजो राजा पञ्चतप्यत दुर्मतिः ॥ १ ॥
स सौवलेयमानाञ्च कर्णदुःशासनौ तथा । अत्रवीहचनं राजा
प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मन्त्री हतराष्ट्रस्य
धीमतः । विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्द्विद्वान् हिते रतः ॥ ३ ॥
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति । पाण्डवानयने ताव-
न्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४ ॥ अथ पश्चात्स्यहं पार्थान् प्राप्तानिह
कथयन् । पुनः शोषं गमिष्यामि निरस्वर्निरवग्रहः ॥ ५ ॥
विषसुहृन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेगनम् । करिष्ये न हि तावृद्धान्
पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । किं वालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशा-
म्यते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्य-
वाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितुस्ते वचनं तात न
ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति
वा पुरम् । निरस्य समयं सर्वे पण्योऽस्माकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्वे
भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्त्तिनः । क्रिद्रं बद्ध प्रपश्यन्तः
पाण्डवानां सुसंहताः ॥ १० ॥

दुःशासन उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । कामभीक्ष्णामहे सर्वे दुर्बोधन तवेष्टितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लक्षये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति
 ते धीरा अज्ञत्वा काक्षसंविदम् । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुन-
 र्दूर्तेन तान् जय ॥ १३ ॥

वेश्म्यायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्बोधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिपमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य
 ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनञ्चैव सौबल्य
 तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो
 मम मतं यत्तु, तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वे करि-
 ष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य शक्रमः स्थातुं प्रिये
 सर्वे ह्यतन्त्रिताः ॥ १७ ॥ वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय
 दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान्
 ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा
 भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परिद्यूना
 यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छ्रेया मतं
 मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । बाढ-
 मित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः स्रूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुसंरब्धा
 रथैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं सहिताः कृत-
 निश्चयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिप्रिध्वाथ
 तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुपमासीनसुवाचा-
 भ्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

व्यास उवाच । एतराङ्ग महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १ ॥ न मे प्रियं
 महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् । निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्षो-
 घनपुरोगमैः ॥ २ ॥ ते स्मरन्तः परिल्लेशान् वर्षे पूर्णं त्रयोदशे ।
 विमोच्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३ ॥ तदयं किन्तु
 पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः । पाण्डवान्नित्यसंकुडो राज्यहेतो-
 र्जिघांसति ॥ ४ ॥ वार्ष्णीतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थान्स्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोच्यति ॥ ५ ॥ यथा हि
 विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् । यथा कृपश्च द्रोणश्च
 तथा साधुर्भवानपि ॥ ६ ॥ विश्वहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विग-
 हितः । अधस्यं मयशस्यच्च मा राजन् प्रतिपद्यथाः ॥ ७ ॥ समीक्षा
 यादृशी क्षस्य पाण्डवान् प्रति भारत । उपेत्यमाया सा राजन्
 महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥ अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु
 ते सुतः । पाण्डवैः सहितो राज्ञेक एवासहायवान् ॥ ९ ॥
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः । यदि स्यात् कृत-
 कार्ष्णीऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १० ॥ अथ वा जायमानस्य
 यच्छीलमनुजायते । श्रूयते तन्महाराज नास्त्वस्यापमर्षति ॥ ११ ॥
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा । भवान् बाल
 क्षमं कार्यं पुरा वोऽर्थो निवर्त्तते ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासवाक्ये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— —

एतराङ्ग उवाच । भगवन्नाहमप्येतद्भीचये द्यूतसम्भवम् ।
 मन्ये तद्विधिनाकथ्य कारितोऽस्मीति वै सुने ॥ १ ॥ नंतद्भीचयते
 भीष्मा न द्रोणो विदुरो न च । गान्धारी नेच्छति द्यूतं तव

मोहात् प्रवर्त्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्बोधनमन्ने-
तनम् । पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्वान् परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यशुनिपा-
तेन सुरभ्या प्रतिबोधितः । अन्यैः सखदैरप्यर्थेन सुतान्मन्यते
यरम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । सुर-
भ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशाम्यते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन्
सुरभी प्रावदत् किल । गवां माता पुरा तात् तामिन्द्रोऽन्व-
क्षपायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिषि शुभे कञ्चित् क्षेमं दिवी-
कसाम् । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिरुवाच । विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्विदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं
कर्पकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं जाङ्गलेन
च पीडितम् ॥ १० ॥ निषीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप ।
क्षपाविष्टास्त्रि देवेन्द्र मनसोद्विजते मम ॥ ११ ॥ एकस्त्रल बलो-
पेतो धुरमुद्गहतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यबलप्राणः क्षयो धमनि-
सन्ततः ॥ १२ ॥ कृच्छ्राद्गृहहते भारं तं वै शोचामि वासव ।
बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं
भारमुद्गोढुं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकात्तां विरौमि भृश-
दुःखिता । अश्रूण्यावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४ ॥

शक उवाच । तव पुत्रसहस्रं तु पीड्यमानेषु शोभने । किं
क्षपायितमस्यैव पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच । यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।
दीनस्य तु सतः शक पुत्रस्याभ्याधिका क्षपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रववर्ष च
तत्रैव सहसा तोयमुल्लङ्घम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान्
पाकशासनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन् सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका क्षपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे
सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक । विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहा-
देतद्वबवीच्यहम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।
पाण्डोः पक्षैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं
जीवेशुरत्यन्तं कथं बर्द्धेशुरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे
परितप्यते ॥ २२ ॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्धर्षोऽधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि सुरभ्युपाख्याने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

—

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अहञ्चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते
साधु यत् कुरूणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो
द्रोणश्च मां मुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्धर्षधनं मम ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अग्निय्य पाण्डवान् भ्रातृनिहैवास्मद्दिहक्षया ॥ ४ ॥ एष दुर्धर्ष-
धनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः । अनुशास्ता यथान्वायं शमा-
यास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदेश कौरव्य तत्कार्त्तमविशङ्कया ।
अक्रियायान्तु कार्त्तस्य पुत्रं ते शश्रुते रुषा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा यथौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्य-
हस्यत । पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्धा-

द्याभिः क्रियाभिर्वै विद्यान्तं मुनिसत्तमम् । प्रथयेथाब्रवीद्रुजा
 धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८ ॥ सुखेनागमनं कञ्चिद्भगवन् कुरु-
 जाङ्गलात् । कञ्चित् कुशन्तिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९ ॥
 समये स्यातुमिच्छन्ति कञ्चिच्च भरतर्षभाः । कञ्चित् कुरूणां
 सौभ्रातमव्यच्छिन्नं भविष्यति ॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच । तीर्थयात्रामनुकामन् प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्ग-
 लान् । यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान् काम्यके बने ॥ ११ ॥ तं
 जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् । समाजगमुर्महात्मानं द्रष्टुं
 मुनिगणाः प्रभो ॥ १२ ॥ तत्रायौषं महाराज पुत्राणां तव
 विभ्रमम् । अनयं व्यूतरूपेण महाभयसुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया । सदा ह्यभ्यधिकः
 स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४ ॥ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि
 भीष्मे च जीवति । यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथञ्चन
 ॥ १५ ॥ मेढीभूतः स्वयं राजन्विग्रहप्रग्रहे भवान् । किमर्थमनयं
 घोरसुत्यद्यन्तमुपेक्षसे ॥ १६ ॥ दस्यूनामिव यदृत्तं सभायां कुरु-
 नन्दन । तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्याहृत्य राजानं दुर्षीधनमम-
 र्षणम् । उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच । दुर्षीधन महाबाहो निबोध वदताम्बर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ १९ ॥ मा द्रुहः पाण्ड-
 वान्राजान् कुरुष्व प्रियमात्मनः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य
 च नरर्षभ ॥ २० ॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनिः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंज्ञनना दृढाः ॥ २१ ॥ सत्यव्रतधराः
 सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः । हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां काम-
 रूपिणाम् ॥ २२ ॥ हिडिम्बकमुख्यानां किर्भीरस्य च रक्षसः ।
 इतः प्रद्रवता रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ आहृत्य

मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिररिवाचलः । तं भीमः समरश्लाघी
बलेन बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रशङ्गं
यथा । पश्य दिग्विजये राजन् दथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥
जरासन्धो महैष्वासो नागाद्युतबलो युधि । सम्वन्धी वामुदेवश्च
श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरा-
मरणवान्तरः । तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैभेरतर्षभ । कुरु मे
वचनं राजन् मा मन्व्यवशमन्वगाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
ऊर्ध्वं गजकराकारं करेणाभजघान सः । दुर्षोर्धनः स्मितं कृत्वा
चरणेनोल्लिखन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्यौ
किञ्चिदवाङ्मुखः । तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुन्धराम्
॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुर्षोर्धनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् । स कोप-
वशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्प्रणुद्धितः
शापायास्य मनो दधे । ततः स वार्ष्णेपस्यृश्य कोपसंरक्तलोचनः
॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् । यस्मान्त्वं मा-
मनादृत्य जेमां वाचं चिकीर्षसि । तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः
फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते मरुत् ।
तत्र भीमो गदाघातैस्तवोर्ध्वं भेत्स्यते बली ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते
वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः । प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच । शमं यास्यति चेत् पुत्रस्तव राजन् यदा
तदा । शापो न भविता तात त्रिपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विलक्ष्यंस्तु राजेन्द्रो दुर्षोर्धनपिता
तदा । मैत्रेयं प्राञ्ज किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच । नाहं बल्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते
सुतः । एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३७ ॥ इत्येव-

सुक्ता मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् । किर्मीरबधसखिग्नो बद्धि-
दुर्बोधनो ययौ ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि मैत्रेयवाक्ये
दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकपर्व ॥ १० ॥

अथ किर्मीरबधपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच । किर्मीरस्य बधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्य-
ताम् । रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः । श्रुत-
पूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेन्द्र
पाण्डवा यूतनिर्जिताः । जग्मस्त्रिभिरहोरात्रैः काश्यपं नाम
तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये वृष । प्रचारे
पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं
गोपाश्च वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषाद्भयात्
किल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत । दीप्ताक्षं
भीषणं रक्षः सोत्स्र्मकं प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्तौ कृत्वा च
तथास्यश्च भयानकम् । स्थितमावृत्य पथ्यान् वेन यान्ति कुरू-
द्वजाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्बाक्षं प्रदीप्तोर्द्धशिरोरुहम् । सार्क-
रश्चितडिञ्चक्रं सबलाकमिवाभ्युदम् ॥ ८ ॥ सृजन्तं राक्षसीं
मायां महानादनिनादितम् । मुञ्चन्तं विपुलान्वादान् सतोयमिव
तोषदम् ॥ ९ ॥ तस्य नादेन सन्वस्ताः पक्षिणः सर्वतो दिशम् ।
विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥ सम्प्रदृत-
स्त्रगद्दीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् । तद्वनं तस्य नादेन सम्प्रस्थित-
मिवाभवत् ॥ ११ ॥ तस्योद्वाताभिहतास्त्रापल्लववाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समारुण्यन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन्

श्लोऽथ प्रववौ मारुतो भृगुदारुणः । रजसा मंत्रतं तेन नष्ट-
 व्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महा-
 रिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेग इवातुलः ॥ १८ ॥ स
 दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनममावृतान् । आटणोत्तदन-
 हारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १९ ॥ तं समासाद्य विलक्त्वा कृष्णा
 कमललोचना । अदृष्टपूर्वं संतामान्यमीलयत लोचने ॥ २० ॥
 दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोकहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-
 वाकुक्षतां गता ॥ २१ ॥ मोमुक्षुमानां तां तत्र जगृहः पञ्च
 पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥
 अथ तां राज्ञसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् । रक्षोघ्नैर्विविधै-
 र्मन्त्रैर्धौंस्यः सस्यक् प्रयोजतैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
 नागयामास वीक्ष्यवान् । स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारिते-
 क्षणः ॥ २४ ॥ काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान्
 कस्य वा किं ते क्रियता काश्चिमुच्यताम् । प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो
 धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं षकस्य वै भ्राता किमिरे
 इतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् काश्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः
 ॥ २७ ॥ युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के द्यू-
 मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् । युधि निर्जित्य वः सर्वान्
 भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा षषस्तस्य दुरा-
 त्मनः । आचचक्षे ततः सर्वं गोलनामार्दि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्व-
 मागतः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥
 हृतराज्यो वने वासं वसुं कृतमतिस्ततः । वनमभ्यागतो घोर-
 मिदं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किमीरस्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम् ।
 उपपादितमद्ये ह चिरकालान्ननोगतम् । भीमसेनबधाद्यं हि
 नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं कृतस्त्रां नैनञ्चासा-
 दयाभ्यहम् । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा कांचितश्चिरम्
 ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः । वेत्र-
 कीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ॥ ३४ ॥ विद्याबलमुपा-
 श्रित्य न ह्यस्यस्यौरसं वयम् । हिडिम्बश्च सखा मर्त्यां दयितो
 वनगोचरः ॥ ३५ ॥ हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हता पुरा ।
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं बलम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमये-
 ऽस्माकमर्हुरात्रे स्थिते समे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिर-
 समृतम् ॥ ३७ ॥ तर्पयिष्यामि च वक्रं रुधिरिणास्य भूरिणा ।
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्यस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं
 कञ्चिस्मि परमां हत्वा राजसकण्ठकम् । यदि तेन पुरासुको
 भीमसेनो बकेन वै ॥ ३९ ॥ अद्यैनं भवयिष्यामि पश्यतस्ते युधि-
 ष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ॥ ४० ॥
 संभक्ष्य ज्वरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा
 सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृसया-
 मास राजसम् । ततो भीमो महाबाहुराज्यं तरसा द्रुमम्
 ॥ ४२ ॥ दशव्याममथोद्विह्वं निष्पतमकरोत्तदा । चकार सज्यं
 गार्होदीं वज्रनिष्पेपगौरवम् ॥ ४३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तथैव
 विजयोऽर्जुनः । निवार्ष्णी भीमो जिष्णुं तं तद्रुद्रो मेघनिस्वनम्
 ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्त्वा न-
 भिक्रुद्धः कन्नामुत्पीड्य पारुडवः ॥ ४५ ॥ निष्पथ्य पाणिना
 पाणिं संदष्टीष्ठपुटो बली । तमभ्यधावहेगेन भीमो वृक्षायुध-
 स्तदा ॥ ४६ ॥ यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि । पातया-
 मास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४७ ॥ अमभ्रान्तन्तु तद्रुद्रः

सुमरे प्रत्यदृश्यत । चित्तेप चोल्मुकं दीप्तमग्निं ज्वलितामिष
 ॥ ४८ ॥ तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
 चित्तेप तद्रुचः पुनराव्रजत् ॥ ४९ ॥ किर्मीरश्चापि सहसा वृक्ष-
 मुत्पाद्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ५० ॥
 तदृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् । बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा
 स्त्रीकांचिणोः पुरा ॥ ५१ ॥ शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिद्-
 नैकधा तयोः । यथैवोत्पन्नमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ५२ ॥
 मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्युदस्तानि
 रेजुस्तत्र महावने ॥ ५३ ॥ तदृक्षसुद्धमभवन्मुहूर्तं भरतर्षभ ।
 राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ ततः शिलां
 समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः । प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमश्च
 न चचाल ह ॥ ५५ ॥ तं शिलाताडनजडं पर्व्वधावत राक्षसः ।
 बाह्विचित्रकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५६ ॥ तावन्योऽन्यं
 समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ
 वृषभाविष ॥ ५७ ॥ तयोरासीत् सुतमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हस्तयोः ॥ ५८ ॥ दुर्ष्वीधननिका-
 राञ्च बाह्वीर्व्याञ्च दर्पितः । कृष्णाकटाक्षदृष्टय व्यवर्द्धत वृको-
 दरः ॥ ५९ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग-
 मिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥ स चात्येनं ततो रक्तः
 प्रतिजग्राह वीर्ष्ववान् । तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्बरः
 ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषाद्भुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः सम-
 भवद्द्वोरो वेणुस्तोतसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य
 मध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥
 स भीमेन परासृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं
 विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ तत एजं परिश्रान्तमुपलक्ष्य
 वृकोदरः । योक्तयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६५ ॥

विन्दन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बन्ती । भ्रामयामास सुचिर
 विस्फुरन्तमचेतनम् ॥ ६६ ॥ तं विषीदन्तमाज्ञाय राजसं पाण्डु-
 नन्दनः । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६७ ॥
 आक्रम्य च कटीदेशे जातुना राजसाधनम् । पीडयामास
 पाणिभ्यां तस्य कण्ठं हृकोदरः ॥ ६८ ॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं
 व्याविह्वनयनास्त्ररम् । भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच च
 ॥ ६९ ॥ हिडिस्ववक्रयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् । करिष्यसि
 गतथापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ७० ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुप्रभवीरसं
 राजसं क्रोधपरीतचेताः । विश्वस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्ग्रीन्त-
 चित्तं व्यसुसुत्मसर्ज ॥ ७१ ॥ तस्मिन् हतं तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णं पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टा-
 स्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ७२ ॥

विदुर उवाच । एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनान्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ७३ ॥ ततो निष्कण्ठकं
 कृत्वा वनं तद्वपराजितः । द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास
 च ॥ ७४ ॥ समाश्वस्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः । प्रहृष्ट-
 मनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्हृकोदरम् ॥ ७५ ॥ भीमबाहुबलोत्पिष्टे
 विनष्टे राजसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम्
 ॥ ७६ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः । वने महति
 दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७७ ॥ तत्राश्रीषमहञ्चैतत् कर्म
 भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां
 वरम् । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशस्त्रासार्त्तवत्तदा ॥ ७९ ॥

इति आरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये
 एकादशोऽध्यायः समाप्तश्च किर्मीरवधपर्व ॥ ११ ॥

अथार्जनाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा हृष्ययथान्धकैः
सह । पाण्डवान् दुःश्वसन्तप्तान् समाजग्म, महावने ॥ १ ॥ पञ्चा-
लस्य च दायादा दृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महावीर्यी
भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रीडामर्ष-
समन्विताः । गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चानुवन्
॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः । परिवार्षीप-
विविशुद्धर्मराजं युधिष्ठिरम् । प्रभिवाद्य कुरुक्षेत्रं विषम्यः केश-
वोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । दुर्षीधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य
समरे ये च तेषा पदानुगाः । तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सङ्घि-
तान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिपिष्टामो धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । निकृत्योपचरन् बभूव एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थानामभिपङ्गेण तथा क्रुद्धं जना-
र्दनम् । अर्जुनः शमयामास दिधत्तन्तमिव प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं
केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्माणि सत्य-
कीर्त्तमहात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेविष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । दशवर्षसहस्राणि यत्रमायंगृहो मुनिः ।
व्यचरस्व पुरा कृष्ण पर्वतं गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसह-
स्राणि दशवर्षशतानि च । पुष्करेष्वथसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्
पुरा ॥ १२ ॥ ऊर्द्धबाह्वर्षिशालायां वदस्वीं मधुसूदन । अतिष्ठ
एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकष्टोत्तरासङ्गः कथो
धमनिःसन्ततः । आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४ ॥
प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् । तथा कृष्ण महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकम् । अतिष्ठस्त्वं यद्यैकेन पादेन नियम-
 स्थितः ॥ १५ ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्याप्तो ममाब्रवीत् ।
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसां
 कृष्ण यज्ञस्त्वश्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणि-
 कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवाहजः ॥ १७ ॥ कृत्वा
 तत् कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अबधीस्त्वं रथे सर्वान्
 समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वश्च सम्प्रदाय
 शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च
 धर्मो घाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्वणो रुद्रः कालः खं
 पृथिवी दिशः । अजसराचरगुरुः स्वष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 परायणं देवमूर्द्धं क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितिजा वै कृष्ण
 चैत्ररथे वने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २३ ॥ अदितेरपि
 पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो
 विभुः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खश्च पृथिवीश्च परन्तप । त्रिभि-
 र्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-
 माकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं
 स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २७ ॥ सादिता
 मौरवाः पाशा गिसुन्दनरकौ हतौ । कृतः क्षेमः पुनः पथ्याः पुरं
 प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ चारूथ्यामाहृतः क्रायः शिशुपालो
 जनैः सह । जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्जसा । अवाप्सीर्महिषो भोज्यां
 रथे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ३० ॥ इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च
 कसेरुमान् । हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभश्च पातितम् ॥ ३१ ॥

द्वद्वाशत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्यसमो युधि । गोपतिस्ताल-
केतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३२ ॥ ताश्च भोगवतीं पुण्या-
श्चपिकां तां जनादेन । द्वारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयि-
ष्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं नावृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न वृशंस्यं कुतोऽवृजुः ॥ ३४ ॥ आसीनं
चैत्यमध्यं त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाच-
न्ताभयमच्युत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मनैवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव
वाष्णैय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्ष्यस्येदं सकलं
जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यती घोरी दानधी मधुकैटभौ । तयो-
र्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान्
शम्भुः शूलपाणिस्त्रितोचनः । इत्थं तावपि देवेशो त्वच्छरीर-
समुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।
तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवांस्त्वं महा-
सत्रं कृष्ण चैत्रधे वने । नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि
वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः । कृत-
वान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् । केलासभवने चापि ब्राह्मणै-
र्न्यवमः सह ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य
पाण्डवः । तृणीमासोत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४३ ॥
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते । यस्त्वां हेष्टि म मां हेष्टि
यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो
ह्यहम् । काले लोकमिभं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४५ ॥
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं
वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु बधने केशवेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरममावाये मंत्रव्येष्य राजसु । दृष्टदृक्नसुखैर्वीरै-
भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीन
भ्रातृभिः सष्ट । अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरण्यैपिण्यी ॥ ४८ ॥

द्वीपद्ववाच । पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
सुष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्वमसि
दुर्द्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन । यथा त्वमसि यद्यव्यो जामदग्न्यो
यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहः सत्यश्च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्याना-
मपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर । भूतभावन भूतेश यथा त्वां
नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मण्डकरशक्राद्यैर्दिवद्वन्देः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौथ ते शिरसा
व्याप्ता पद्भ्याश्च पृथिवी प्रभो । जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि
सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभिस्तप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनतप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणा-
पुण्यकृतामाहवेष्वनिर्वाचिनाम् । सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः
पुरुषर्षभ । त्वं प्रभुस्त्वं विभुय त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥
लोकपालाय लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश । नभसन्द्रय सृष्ट्यंश्च
त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ रुन्धता चैव भूतानाममरत्वं
दिवीक्षसाम् । त्वयि सर्वं महाबाहो लोककाञ्चं प्रतिष्ठितम्
॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयात्प्रभुसूदन । ईगस्त्वं
सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भार्या
पार्थानां तव कृपा सखी विभो । दृष्टदृक्नस्य भगिनी सभां
कथ्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मिणी विषमना शोणितेन समु-
क्षिता । एकवस्त्रा विकृष्टास्त्रि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६१ ॥
राज्ञा मध्ये सभायान्तरजसाभिपरिप्लुता । दृष्ट्वा च मां धार्तरा-
ष्ट्राः पाहमन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दासीभावेन मा भोक्तुमीषुस्ते

मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६३ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य हतराष्ट्रस्य चोभयोः । स्नुषा भवामि धर्मेषु
 साहं दासीकृता बलात् ॥ ६४ ॥ गर्हये पाण्डुवांस्त्वैव युधि
 श्रेष्ठान्महाबलान् । यत् क्लिष्टमानां प्रेजन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम्
 ॥ ६५ ॥ भिष्वलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च गाण्डिवम् । यौ
 मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ६६ ॥ शाश्वतोऽयं धर्म-
 पथः सङ्घिराचरितः सदा । यद्भाष्यां परिरत्नन्ति भर्तारोऽल्प-
 बला अपि ॥ ६७ ॥ भाष्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि
 जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत । भर्ता च भाष्याया रक्ष्यः
 कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमं शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति
 कदाचन । ते मां शरणमापन्नां नान्दपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥
 पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारो मे महौजसः । एतेषामप्यवेद्यार्थं
 ज्ञातव्यास्मि जनार्दन ॥ ७१ ॥ प्रतिविन्ध्या युधिष्ठिरात् सुतस्रोमी
 लकोदरात् । अर्जुनात् श्रुतकीर्त्तिं सु यताभीकसु नाकुलिः ॥ ७२ ॥
 कनिष्ठात् श्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः । प्रद्युम्नो यादृशः
 कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया
 युधि शाल्वेः । किमर्थं धार्तराष्ट्राणां महन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ७४ ॥
 अधर्मेषु हृतं राज्यं सर्वं दासाः हतास्तथा । सभायां परि-
 कृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७५ ॥ नाधिज्यमपि यत् शक्यं
 कर्तुं मन्वेन गाण्डिवम् । अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधु-
 सूदन ॥ ७६ ॥ भिष्वलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च पीरुपम् ।
 यत्र दुर्षोधनः कृष्ण सुहृत्तेमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एता-
 नाक्षिपद्राष्ट्रात् स ह माताविहंसकान् । अधीयानान् पुरा बालान्
 व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपय-
 द्विपम् । कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लामहर्षणम् ॥ ७९ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सहाद्रेण जनार्दन । सशेषत्वान्महाबाहू
 भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८० ॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं
 वृकोदरम् । बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ८१ ॥
 यदा विवद्वः कौन्तेयस्तदा संच्छिद्य बन्धनम् । उदतिष्ठन्महा-
 बाहूनामिदमेता मन्वावकः ॥ ८२ ॥ आशीविपैः कृष्ण सर्पैर्भीम-
 सेनपदसंभ्रमम् । सर्वेष्वेव गङ्गादेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८३ ॥
 प्रतिबुद्धन् कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोथयत् । सारथिञ्चास्य
 दायितमपहस्तान् जज्ञिवान् ॥ ८४ ॥ पुनः सुप्तानुपाधाचीहाल-
 कान् वारय्यारते । शयानानार्ष्याया साहं को तु तत् कर्तु-
 र्कर्हति ॥ ८५ ॥ यत्पार्ष्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महत्प्रमत्तमापन्ना शिथिला परिवारिता ॥ ८६ ॥ हा हतास्त्रा
 कुतो न्वय भवेत्प्रशान्तिविधानयात् । अनाथा विनशिष्यामि
 बालकैः सुल्लभे संह ॥ ८७ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपरा-
 क्रमः । पार्ष्यानाश्चाजयामास भ्रान्तृयापि वृकोदरः ॥ ८८ ॥
 वेनतेयो यथा पक्षी गरुडान् पतताम्यरः । तथैवाभिपतित्यामि
 भयं वो नेह दिद्यते ॥ ८९ ॥ पार्ष्यामङ्गुलेन वामेन राजानं
 दक्षिणेन च । अंशयांथ यमीं कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ९० ॥
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्षवान् । भ्रान्तृनाम्प्यञ्च बल-
 वान् मोक्षयामास पावकात् ॥ ९१ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह
 मात्रा यशस्विनः । अभ्यगच्छन्महारथं द्विडिम्बवनमन्तिकात्
 ॥ ९२ ॥ आन्ताः प्रसुप्तास्तत्र मे मात्रा सह सुदुःखिताः । सुप्तां-
 श्चैनानभ्यमच्छद्विडिम्बा नाम राजसी ॥ ९३ ॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवां-
 स्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षिती । हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेन-
 मकामयत् ॥ ९४ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्य उत्सङ्गे ततो-
 ऽबला । पार्ष्णमर्हत संहृष्टा कल्याणी रुद्रपाणिना ॥ ९५ ॥
 तामबुध्यद्मेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः । पार्ष्णं पृच्छत तां भीमः

किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भीमेन राज्ञसी
कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह वैवमनिन्दिता ॥ १७ ॥
पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातृषु वीर्यवान् । आगमिष्यति धो
हन्तुं तस्मान्नृच्छत मा चिरम् ॥ १८ ॥ अथ भीमोऽभ्युदाचैनां
साभिमानमिदं वचः । नोद्विजेयमहं तस्मान्निचिनिष्येऽहमागतम्
॥ १९ ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राजसाधमः । भीम-
रूपो महानादान् विस्मजन् भीमदर्शनः ॥ १०० ॥

राजस उवाच । केन सार्द्धं कथयसि आनयैर्न ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यामी न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥ सा कृपा-
संगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी । नैवमैच्छत्तदाख्यातुसनुक्रोशा-
दनिन्दिता ॥ १०२ ॥ स नादान् विनष्टन् घोरान् राजसः पुरु-
षादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०३ ॥ तस-
मिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पार्श्वं
भीमसेनस्य राजसः ॥ १०४ ॥ इन्द्रायानिससस्पर्शं वज्रसंहननं
दृढम् । संहृत्य भीमसेनाय व्यालिपत् सङ्घा करम् ॥ १०५ ॥
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा । नाव्यथत महा-
बाहुशतक्रुध्यद्दृकोदरः ॥ १०६ ॥ तदानीत्तु सुखं दुःखं भीम-
सेनहिडिम्बयोः । सर्वास्त्रविदुपाघोरं हतवासवयोरिव ॥ १०७ ॥
विक्रीड्य सुचिरं भीमो राजसेन सहानध । निजज्ञान महा-
वीर्यं तदा निर्बलं बली ॥ १०८ ॥ इत्या हिडिम्बं भीमोऽथ
प्रस्थितो भ्रातृभिः सह । हिडिम्बामग्रतः तया यथा जाती
घटोत्कचः ॥ १०९ ॥ ततः संभ्रातृवन् सर्वे सङ्घात्ता परन्तपाः ।
एकचक्रामभिसुखाः संहृत्वा ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११० ॥ प्रस्थाने व्यास
एषाञ्च मन्त्री प्रियद्वित रतः । ततोऽगच्छक्रेतवता पाण्डवाः
शंसितव्रताः ॥ १११ ॥ तत्राप्यासाद्दामांशुर्दकं नाम महाबलम् ।
पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव सन्धितम् ॥ ११२ ॥ तद्वापि विनि-

हृत्प्रीतिं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपद्वय
 पुरं ययौ ॥ ११३ ॥ कव्याहमपि यत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रक्त्विणी भीष्मकात्मजा ॥ ११४ ॥ एवं
 सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन । स्वयम्बरं महत् कर्म कृत्वा
 न सुकरं परैः ॥ ११५ ॥ एवं क्लेशैः सुवज्रभिः क्लिश्यमाना
 सुदुःखिता । निवसाभ्यास्वर्ष्याहीना कृष्ण धीस्यपुत्रस्य ॥ ११६ ॥
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्यैः शार्ङ्गाभ्याधक्ताः परैः । निहीनैः परि-
 क्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥ ११७ ॥ एतादृशानि दुःखानि
 सहन्ती दुर्बलीयसाम् । दीर्घकालं प्रदोषास्मि पापानां पाप-
 कर्मणाम् ॥ ११८ ॥ कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना
 किल । पाण्डवानां प्रिया भार्गवी स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ११९ ॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां
 प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२० ॥ इत्युक्त्वा प्रारूढत् कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य
 पाणिना । पद्मकोपप्रकाशेन मृदुना च्छदुमापिणी ॥ १२१ ॥
 स्नानावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणी । अभ्यवर्षत पाश्चात्की
 दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२२ ॥ चक्षुषी परिमार्जन्ती निश्वसन्ती
 पुनः पुनः । वाय्वपूर्णं कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२३ ॥
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः । न भ्रातरो न च
 पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२४ ॥ ये मां विप्रकृतां च्छुद्रैरुपेक्षन्
 विशोकवत् । न च मे शास्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा
 ॥ १२५ ॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।
 रुक्मन्वाङ्गीरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केगव ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मान् वीरसमा-
 गमे ॥ १२७ ॥

वासुदेव उवाच । रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि
 भाविनि । बीभत्सुशरसच्छन्नान् शोणितौषपरिप्लुतान् । निह-

लान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समर्थं
पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुच । सत्यं ते प्रतिजानामि
राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १२९ ॥ पत्न्यौर्हिंसवान् शोर्षेत्
पृथिवी शकलीभवेत् । शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णो न मे मोघं वचो
भवेत् ॥ १३० ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमयाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाशी मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आवभाषे
महाराजद्रौपदीमर्जुनशदा । मा रोदीः शुमताम्नास्त्रि यथाह
मधुसूदनः । तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्षिणि ॥ १३२ ॥

दृष्ट्युन्न उवाच । अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पिता-
महम् । दुर्षोधनं भोमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥
रामकृष्णौ व्यपायित्य अजेयाः स्य रणे स्वसः । अपि एतद्व्या
द्युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेऽभिमुख्वा वीरा वासुदेवमुप-
स्थिताः । तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमवधोत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्लासने
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । नैतत् कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्यादसुधा-
धिप । दद्यहं हारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥
आगच्छेयमहं द्यूतमनाङ्गतोऽपि कौरवैः । आम्बिकेयेन दुर्धर्षं
राज्ञा दुर्षोधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान्
प्रदर्शयन् । भीष्मद्रोणौ समानाञ्च कृपं वाह्लीकमेव च ॥ ३ ॥
वैचित्रवीर्यं राजानामलं द्यूतेन कौरव । पुत्राणां तव राजेन्द्र
त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान्
व्यतिरोपितः । वीरसेनसुतो वैसु राज्यात् प्रभञ्जितः पुरा ॥ ५ ॥

अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशाम्पते । सातत्व्यश्च प्रसङ्गस्य वर्ध-
 येयं यथातथम् ॥ ६ ॥ स्त्रियोऽक्षा ऋगया धानमेतत् कामसमु-
 त्यितम् । दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरी अश्रयते श्रियः ॥ ७ ॥ तत्र
 सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते
 पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८ ॥ एकाहाद्द्रव्यनाशोऽत्र भुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यश्च केवलम् ॥ ९ ॥ एतच्चान्यच्च
 कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम् । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्या-
 स्त्रिकासुतम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां वीरुवर्द्धन ॥ ११ ॥ न चेत् स मम
 राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पथ्यश्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां
 बलेन तम् ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभामदोऽनुवर्त्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ असान्निध्यन्तु
 कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूत-
 कारितम् ॥ १४ ॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अयोधं त्वां व्यसनिनं युयुधानःद्यथावथम् ॥ १५ ॥ श्रुत्वैव चाहं
 राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । हर्षमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो
 विशाम्पते ॥ १६ ॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ । योऽहं
 त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सीदरैः ॥ १७ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेवाख्ये
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीदृष्टिण-
 नन्दन । क चासीद्विप्रवासश्चे किञ्चाकार्षीं, प्रवासतः ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच । शाल्यस्य नगरं सीमं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २ ॥ महातेजा

मूढावाङ्मयः स राजा महायथाः । दमघोषात्मजो वीरः शिशु-
पालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्चैष्ठ राजसूयेऽहणां
प्रति । स रोपवशमापन्नो नासृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
निहतं शाल्वस्त्रीवरोषसमन्वितः । उपायाहारकां शून्यामिहस्थे
मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योषितो राजन् कुमारैर्दृष्टिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमाहृत्यैवं शृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो दृष्टि-
प्रवोरांशान् बालान् हत्वा बह्वंशदा । पुरोद्यानानि सर्वाणि
भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांश महाबाहो कासी दृष्टि-
कुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवमुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य
सुहृदर्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्मरहम् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात
तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा त्रिनिवर्त्तिय्ये क्रमकेशि-
निस्तूदनम् । अहत्वा न निवर्त्तिय्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥
कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे
योद्धुं काञ्चमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अथ तं पापकर्माणं
क्षुद्र विश्वासघातिनम् । शिशुपातबधामपीङ्गमधिष्ये यमक्षयम्
॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो
महीपातस्तं बधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च
न च संग्राममूर्द्धनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम्
॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन
स सोभेन द्विष्ट्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ तमथौषमहं गत्वा यथा-
वृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकेवतको वृषः
॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोपव्याकुलमानसः । निश्चित्य
मनसा राजन् बधायास्त्र मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तैषु विमर्द्देषु
क्षोपश्चात्मनि कौरव । प्रष्टुहमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८ ॥
ततः सौभबधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते
दृष्ट आसीत् परीक्षिता ॥ १९ ॥ ततः प्रकाप्य जलजं पाञ्चजन्य-

महं वृष । आह्वय शाल्वं समरे सुहाय समवस्थितः ॥ २० ॥
तन्मूर्च्छन्मभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह । वशीभूताश्च मे सर्वे
भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥ एतत् काशं महाबाहो येनाहं
नागमं तदा । श्रुत्वेव हास्तिनपुरं द्यूतश्चाविनयोल्लितम् । द्रुत-
मागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सौभधीपाख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । वासुदेव महाबाहो विश्वरेण महामते ।
सौभस्य बधमाचक्ष्व न हि त्वप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । इतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं
वृष । उपायाङ्गरतश्चेष्ट शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २ ॥ अरु-
न्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन । शाल्वो वैहायसञ्चापि तत्
पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३ ॥ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास
तां पुरीम् । अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ॥ ४ ॥ पुरी
समन्ताद्दिहिता सपताका सतीरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव
सयन्त्रखनका तथा ॥ ५ ॥ सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगो-
पुरा । सचक्रग्रहणी चैव मोल्कालातावपीथिका ॥ ६ ॥ सोष्ट्रिका
भरतश्चेष्ट सभेरीपनवानका । सतीमराङ्कुशा राजन् सशतघ्नीक-
लाङ्गला ॥ ७ ॥ सभृशुण्डाश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा । लोह-
चर्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका ॥ ८ ॥ शास्त्रदृष्टेन
विधिना संयुक्ता भरतर्षभ । रथेरेनेकैर्विविधैर्गद्गाम्योद्धवादिभिः
॥ ९ ॥ पुरुषपैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे । अतिख्यात-
कुलेर्वीरेर्हृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥ मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः
सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ ११ ॥

কৃতজ্ঞতা স্বীকার ।

দাতব্য ভারতকার্যালয়কে স্থায়ী করিবার জন্ম আমি আমূলতঃই দেশীয় বদাশ্ব ধনিকবৃন্দেব নিকট তারম্বরে সাহায্য প্রার্থনা করিয়া আশিত্তেছি । প্রথমতঃ ধনিগণ আমার চীৎকারে যেরূপ বধিরভাব প্রদর্শন করিয়াছিলেন, তাহাতে মনে করি নাই যে আমার আশা পূর্ণ হইবে । কিন্তু, ভারতকার্য যথার্থই দেশেব এক প্রধান হিতকর কার্য এইপ্রকার দৃঢ় জ্ঞান থাকাতে, আশা একবাবে পরিত্যাগ করি নাই । কালে যে দেশহিতৈষী, কর্তব্যজ্ঞানী, বদাশ্ব দেশীয় ধনিকেরা এই কার্যেব যথোচিত সহায়তায় প্রবৃত্ত হইবেন, এরূপ বিশ্বাস ছিল । ফলেও তাহাই ঘটিয়াছে । দুই এক করিয়া ক্রমে ক্রমে অনেক মহাত্মা এই হিতকর পুণ্যকার্যেব বিশেষ সহায়তা করিতে উদ্যোগী হইয়াছেন । ইহাতেই আশা হইতেছে, যে এইরূপে সমুদায়ের না হউক, বহুসংখ্যক ধনিজনের রূপাদৃষ্টি পতিত হইলে এই কার্য কালে অবশ্যই যে স্থায়ী হইবে, তাহাতে আর অণুমাত্র সন্দেহ নাই ।

সম্প্রতি সাধারণে শুনিয়া আশ্চর্য ও স্তম্ভী হইবেন যে ময়মনসিং মুক্তা-গাছার রাজা খাতনামা অসাধাবণ বদাশ্ববব দেশহিতৈষী মহাত্মা শ্রীল শ্রীযুক্ত স্বর্ধ্যকান্ত আচার্য্যচৌধুরী বাহাদুর কার্যেব বিশেষ হিতৈক্ষু হইব। স্বয়ং এককালীন এক সহস্র ১০০০, টাকা সাহায্য কবিয়াছেন ; এবং প্রতিক্ষা কবিয়াছেন, ভবিষ্যতে সময়ে সময়ে আরও বিশেষ সহায়তা করিবেন । এতদ্ভিন্ন ঐ মুক্তাগাছাব প্রসিদ্ধ জমিদারবংশীয় অসামান্য কর্তব্যনিষ্ঠ শ্রীল শ্রীযুক্ত বাবু অমৃতনারায়ণ আচার্য্য চৌধুরী ১০০, বাবু দুর্গাদাস আচার্য্যচৌধুরী ১০০, বাবু জগৎকিশোর আচার্য্যচৌধুরী ৫০, বাবু কেশবচন্দ্র আচার্য্যচৌধুরী ৫০, বাবু যোগেন্দ্রনারায়ণ আচার্য্যচৌধুরী ২৫, বাবু যাদবকিশোর আচার্য্যচৌধুরী ২৫, বাবু কেদারকিশোর আচার্য্য চৌধুরী ২৫, বাবু ঈশানচন্দ্র আচার্য্যচৌধুরী ১০, বাবু হরেন্দ্রকিশোর আচার্য্যচৌধুরী ১০, বাবু গিরিশকিশোর আচার্য্যচৌধুরী ৫, ও শ্রীযুক্ত দীনময়ী দেবী ও প্রমদাসুন্দরী চৌধুরাণী ২৫, টাকা দান করিয়া স্ব স্ব মহৌদার্য্য, দেশহিতৈষিতা, স্বজাতিপ্রিয়তা ও ধর্ম্মানুরাগিতার সবিশেষ পরিচয় প্রদান কবিয়াছেন । এই সাহিত্তিক সহায়তানিবন্ধন এই সকল মহাত্মা সাধারণের অগংখ্য দয়াবাদ ও চিরকৃতজ্ঞতার পাত্র হইলেন ।

ঢাকার ভুবনবিখ্যাত নবাব শ্রীল শ্রীযুক্ত খাজে আবদুল গণি মিঞা কে, সি, এন্স. আই বাহাদুর সর্কাপেক্ষ। অধিকতর কৃতজ্ঞতা ও প্রশংসার পাত্র। নবাব বাহাদুর ভিন্ন ধর্মী হইয়াও, এই ভারতকার্যের সাহায্যার্থে বার্ষিক ২০০, দুই শত টাকা দান অঙ্গীকার করিয়া স্বীয় অলোকসামান্য চিত্তৌদার্য্য, সমদর্শিতা ও সত্যপ্রিয়তা প্রকটন করিয়াছেন। হিন্দুসমাজ মহাত্মার এই অসাধারণ পক্ষপাতিতার কখনই প্রতিশোধ করিতে পারিবেন না।

এতদ্ভিন্ন ঢাকার অল্পতর খ্যাতনামা ভূম্যধিকারী শ্রীযুক্ত বাবু মোহিনী-মোহন দাস তৃতীয়বার ৫০, ও জয়নোবপুরের কুমার শ্রীল শ্রীযুক্ত রাজেন্দ্র-নারায়ণ চৌধুরী বাহাদুর তৃতীয়বার ৫০, বাবু মোহিনীমোহন দাসের দেওয়ান বাবু ভারতচন্দ্র মিত্র তৃতীয়বার ১০, এবং নবাব বাহাদুরের দেওয়ান বাবু চন্দ্রকান্ত গঙ্গোপাধ্যায় ১০, ও সহকারী দেওয়ান বাবু প্রসন্ন-চন্দ্র মুখোপাধ্যায় ১০, টাকা দান করিয়া কার্যের সহায়তা করিয়াছেন। এতদ্ভিন্ন অনেক দাতার নাম আমবা স্থানান্তরে এবার জ্ঞাপন করিতে পারিলাম না। এই সকল বদাত্ত মহাত্মাকে শত শত ধন্যবাদ দান করিয়া প্রার্থনা করি, ঈশ্বররূপায় ইহঁারা সুস্থ ও সুখী থাকিয়া এইরূপে সতত সংসারের হিতসাধন করুন। ক্রমশঃ

—০ঃ০—

THE ENGLISH TRANSLATION OF THE MOHABHARAT.

Everything has been arranged regarding the English Translation of the Mahabharat, and its printing has begun. We hope to be able to issue the 1st part before long. A prospectus, with rules about the distribution of copies, will be circulated with the next number for information.

কলিকাতা: যোড়াসাঁকো ভারতবন্ধে

শ্রীযুক্তা পচন্দ্র রায় কর্তৃক মুদ্রিত ও প্রকাশিত।

अधोषितश्च नगरे न पातय्या सुरेति वै । प्रमादं परिरक्षद्भि-
रुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्व्याच्छाली
नराधिपः । इति कृत्वा प्रमत्तासौ सर्वे वृष्णप्रन्धकाः स्थिताः ॥ १३ ॥
आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनत्ते कगायनाः । वह्निर्निर्वासिताः क्षिप्रं
रक्षद्भिर्विक्तसङ्घयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रति-
षेधिताः । परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिधिताः कृताः ॥ १५ ॥
उदपानाः क्रुद्धश्चैष्ठ तथेवाप्यस्वरीषकाः । समन्तात् क्रोशमात्रश्च
कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च
सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७ ॥
सुरक्षितं सुयुग्मश्च सर्वायुधसमन्वितम् । तत् पुरं भरतश्चैष्ठ
यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चासुद्रीऽभिनिर्याति न चासुद्रः
प्रवेष्ट्यते । वृष्णप्रन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९ ॥ अनु-
रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव । बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तश्च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतोपधानश्च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यधेतनी
कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः
॥ २२ ॥ एवं सुविदिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा । आङ्ग-
केन सुयुग्मा च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभधोपाख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

— —

कृष्ण उवाच । तां ह्यपयाती राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना
प्रभूतसलिलाशये । चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २ ॥
वर्जयित्वा श्लथानानि देवतायतनानि च । बल्मीकांश्चेत्यहृक्षांश्च

तन्निविष्टमभूद्वलम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पय्यानः संहत-
 भवन् । प्रवृत्तानि च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे वृष ॥ ४ ॥ सर्वा-
 हुवसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् । रथनागाश्वकलिलं पदाति-
 ध्वजसंकुलम् ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् । विचित्र-
 ध्वजसन्तः हं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य
 द्वारकायां नरर्षभ । अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्
 ॥ ७ ॥ तदापतन्तं संहस्य बलं शाल्वपतेस्तदा । निर्याय योध-
 यामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत्
 शाल्वराजस्य कौरव । चारुदेष्याथ शास्त्रं प्रद्युम्नश्च महारथः
 ॥ ९ ॥ ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसक्ताः
 शाल्वराजस्य बद्धभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शास्त्रः
 शाल्वस्य रुचिवं रणे । योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिश्चमूपतिम्
 ॥ ११ ॥ तस्य वाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् । सुमोच
 भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तद्वाणवर्षं तुसुलं विप्रेहै
 स चमूपतिः । क्षेमवृद्धिर्भृशाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥
 ततः शास्त्राय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् । सुमोच माया-
 विहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं माय-
 यैव विदीर्ष्य सः । शास्त्रः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥
 ततः स विष्टः शास्त्रेण क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः । अपायाञ्जवनैरश्वैः
 शास्त्रवाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ
 चमूपती । वेगवान्नाम द्वैतयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७ ॥ अभि-
 यन्तसु राजेन्द्र शास्त्रो वृष्णिकुलोद्वहः । वेगं वेगवतो राजंस्तस्यौ
 वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शास्त्रो वेगवतीं
 गदाम् । चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
 तथा त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि । वातरुग्ण इव
 क्षुण्णो जोषाम्बो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गृहानुन्ने महासुरे । प्रविश्य महतीं सेनां योषयामास मे सुतः
 ॥ २१ ॥ चारुदेष्येन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः
 समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतमुत्तं युद्धं
 चारुदेष्येणविविन्ध्ययोः । वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथा-
 भवत् ॥ २३ ॥ अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विन-
 दन्ती महारावान् सिंहाविव महाबली ॥ २४ ॥ रौक्मिण्येयस्ततो
 वाणमग्न्यर्कोपमवर्जसम् । अभिमन्त्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रु-
 नाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाह्वय महारथः ।
 चिच्छेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यं
 निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विचोमितां चमूम् । कामगेन स सौभेन शाल्वः
 पुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्यं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्याय
 कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् । आनन्तानां महाराज प्रद्युम्नो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवन्तस्त्रिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात् सौभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं सौभ-
 पतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयास्यद्य
 यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसस्त्वं न भीः कार्य्या सौभराडय नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति
 संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्वलं वीर द्युधुधे च यथा-
 सुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्यानं
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिण्येयो यादवान् भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्दुक्तै रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १ ॥ उच्छ्रित्य मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम् । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्
 परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । दूषण-
 ष्वङ्गधरः शूरो बह्वृगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विद्युच्छ्रितश्चापं
 विहरन् वै तन्नात्तनम् । मोहयामास दैतयान् सर्वान् सौभ-
 निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्द्धानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं दृष्ट्ये कश्चिन्निघ्नतः शाल्ववान्नये ॥ ५ ॥ सुखस्य वर्यो न
 विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य । सिंहीन्नतं चाप्य-
 भिगर्जतोऽस्य श्रुत्याव लोकोऽङ्गुतवीर्षमयंम् ॥ ६ ॥ जलेधरः
 काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । विनासयन्नाजति
 बाहसुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्रः ॥ ७ ॥ ततस्तूर्णं विनि-
 ष्यत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विघ्नत्सुः कलहं
 वृष ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत
 संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९ ॥ स रोपमदमत्तो वै कामगा-
 दवरुह्य च । प्रद्युम्नं याधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्वदृष्टिप्रवीरयोः । समेता दृष्टशुर्कोका
 बलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरि-
 ष्कृतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स दूषणवान् ॥ १२ ॥ स
 तं रथवरं शीमान् समारुह्य किल प्रभो । सुमोच वाणान् कौरव्य
 प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३ ॥ ततो वाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा
 रणे । प्रद्युम्नो भुजविगेन शाल्वं संमोहयन्नव ॥ १४ ॥ स तै-
 रभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निसङ्घाघान्
 मुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सञ्चिच्छेद
 महाबलः । ततथान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥
 स शाल्ववाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिण्यनन्दनः । मुमोच वाणं
 त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे । १७ ॥ तस्य वर्मविभिद्याशु स वाणो
 मत्सुतेरितः । विव्याध हृदयं पत्नो स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तुच्छिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा
 दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १९ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य
 युष्मिन्निपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ वृषे ॥ २० ॥
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । सुमोच वाण्यान्
 सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः
 प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जत्रुदेशे भ्रशं वीरो व्यवासीद्द्रष्टे तदा
 ॥ २२ ॥ तं स विद्धा महाराज शाल्वो रुक्मिण्यनन्दनम् ।
 ननाद् सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं
 समापन्ने तनये मम भारत । सुमोच वाण्यांस्वरितः पुनरन्यान्
 दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निष्ठेष्टः कौरवयोष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 समदृशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शाल्ववाण्यार्हिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलि-
 नाखरे । वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं वृष्णान्धकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन्
 परे च सुदिता भ्रशम् ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथि-
 र्जवनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूर्यं शिञ्जितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं
 लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कस्माद्यासि
 पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे घर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कञ्चित्
 सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रथं दृष्ट्वा
 ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविमत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७ ॥ सोऽपयामि शनैः
वीर बलवानेष पापकृत् । मोहितश्च रथे शूरो रथ्यः सारथिना
रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मन्स्वमया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमितिकृत्वापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकश्चासि
महाबाहो बहुवशापि दानवाः । न समं रौक्मिणेयाहं रथे
मत्वापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच । दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्पी; कथञ्चन ।
व्यपयानं रथात् सीते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स
दृष्टिक्वले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम् । यो वा निपतितं
हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियञ्च यो हन्ति
बालं दृढं तथैव च । विरथं विप्रकीर्णञ्च भग्नशस्त्रासुधं तथा
॥ १४ ॥ त्वञ्च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि । घर्मज्ञ-
श्चासि दृष्टीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५ ॥ स जानंश्चरितं
कृत्स्नं दृष्टीनां घृतनामुखे । अपयानं पुनः सीते मैवं कार्पी;
कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्या-
ग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः । किं वक्ष्यति महाबाहुर्बल-
देवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नृणां नरसिंहो महा-
धनुः । अपयातं रथात् सूत शम्भुश्च समितिञ्जयः ॥ १९ ॥
चारुदेशञ्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारथी । अक्रूरश्च महाबाहुः किं
मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सम्भावितं शान्तं नित्यं पुरुष-
मानिनम् । स्त्रियश्च दृष्टिबीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्वक्त्वा महाहवम् । धिगेनमिति वक्ष्यन्ति
न तु वक्ष्यन्ति सांश्र्वति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

ना महिषस्य वा । सत्यनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपया; पुनः
 ॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यज्ञं
 भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् ॥ २४ ॥ कृतवर्मा मया
 वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठत्वमिति
 सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ अपयान्तं
 दुराधपं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि
 महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकटपण्यः ।
 मया स्पर्द्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा
 रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः त्वयापनीतो विवशो न
 जीवेद्यं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवृत्तं रथेनाशु पुनर्द्वारुकानन्दन ।
 न चैतदेवं कर्त्तव्यमप्यापत्सु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं
 सौते बहु मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाङ्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः
 शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता
 त्यक्तं संग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि
 यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सौमबधोपाख्याने

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ।
 प्रदुन्मं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमञ्जसा ॥ १ ॥ न मे भयं
 रौक्मिणोय संग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धज्ञानोऽस्मि हृष्णोनां
 नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्पुदेशस्तु सारथ्ये वर्त्तता
 स्मृतः । सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्वङ्घ्राप भृशपीडितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् । कश्यपाभिहतो वीर ततो-
ऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याद्य कव्यसंज्ञी यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयानि शिल्पां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकैणाहमुत्-
पन्नो यथावञ्चैव शिलितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य
प्रथितां चमम् ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्करे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यस्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि
विचित्राणि यमकानीतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि
दक्षिणाणि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता रीजन् रश्मिभिश्च
समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् । दक्ष्यमाना इव तदा
नास्तृशंशरणैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाखस्य
भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् । यन्तारमस्य सहसा
त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र वाणवेग-
भचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो
वाणान् बद्धविभान् पुनरेव स सौभराट् । सुमोच तनये वीर
मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्वाणैस्त्रिच्छेद पर-
वीरहा । रौक्मिण्येयः क्षितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
क्षिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट् । आसुरीं
दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमान-
माज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा कृत्वा सुमो-
चान्यान् पतन्निणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यध् रुधिरा-
शनाः । शिरस्युरसि वक्त्रे च स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥
तस्मिन्निपतितं क्षुद्रे शाखे वाणप्रपीडिते । रौक्मिण्योऽपरं
वाणं सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्चितं सर्वदशार्हपूगै-

राशौविषाग्निव्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा गरं ज्यामभिनीयमानं बभूव
 हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह-
 धनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासुः प्रवसन्सु मन्तोऽपवम् ॥ २१ ॥
 तौ रौक्मिणेयमागम्य बचोऽब्रूतां दिवोकसाम् । नैप बध्यस्त्वया
 वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्वाणमबध्योऽयं
 त्वया रणे । एतस्त्व च शरस्याजो नाबध्योऽस्ति पुमान् क्वचित्
 ॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः । कृष्णः सङ्क-
 ल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः
 प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् । संजहार धनुःयोऽष्टाक्षणे चैव न्यवेद्यत्
 ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुमेनाः । व्यापायात्
 सबलशूर्पं प्रद्युम्नगरपीडितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य
 क्रूरो वृष्णिभिरर्हितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे
 तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभमधोपाख्याने
 जनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

— —

वासुदेव उवाच । आनत्तं नगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते मृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारका-
 स्नाहं महाराज हतत्वपम् । निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषण-
 वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञं यरूपार्णं द्वारकोपवनानि च । दृष्ट्वा
 शङ्कोपपन्नोऽहमष्टच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीक-
 मिदं वृष्णिकुलं भृशम् । किमिदं नरशार्दूलं श्रोतुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणोद्दमन्वीत् । रोधं
 मोक्षश्च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
 श्रुत्वा सर्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तद्दैवाकरवं मतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्चैष्ठ समाखास्य पुरे जनम् । राजानमाङ्क-
 वाक्ष्येव तत्रैकमकटुदुग्मिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षय-
 न्कृत्वा तदा । अथमाद्यः सदा काप्यो नगरं यादवर्षभाः ॥ ८ ॥
 महाभारतविद्यया प्रयातं मां निर्बाधत । नाहत्वा तं निव-
 रिष्ये पुरां हार्यतीं प्रिये ॥ ९ ॥ सशाल्वं सीभनगरं हत्वा
 द्रुपदात्मकः पुनः । त्रिःसप्तान् हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा
 ॥ १० ॥ ते महाश्लाघिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे माम-
 भ्रुवन् हृष्टाः प्रवाहि जहि शत्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरै-
 राशीर्भिरभिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्चेष्टान् प्रणम्य शिरसा
 भवम् ॥ १२ ॥ शैथसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन् दिशः । प्रधाय
 शङ्खपवरं पाञ्चजन्यमहं वृष ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन
 रथेना हतः । क्लृप्तेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिनः ॥ १४ ॥
 समतीत्य बहून् दिशान् गिरींश्च बहूपादपान् । सरांसि सरित-
 त्तैश्च कान्तिपावतभासद्भन् ॥ १५ ॥ तत्राद्यौषं नरव्याघ्र शाल्वं
 सभरजान्तकात् । प्रयान्तं सीभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम्
 ॥ १६ ॥ ततः नारायणनाथ कुर्वी तस्य महोर्मिणः । ससुद्र-
 नास्थां शालाऽभुत् सीभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समाखीक्य
 पूयान्तां स्वाधन्विव दुषिंष्ठर । आह्वयामास दुष्टात्मा सुहायैव
 सुहृर्मुञ्जः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहूभिर्मर्मभेदिभिः । पुरं
 नासाद्यत शरैस्ततो मां रोप आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
 प्रकृतिर्देतेयापसदो वृष । मञ्जवर्षित दुर्द्धर्षः शरधाराः सहस्रशः
 ॥ २० ॥ सैनिकात्मन सूतश्च हयांश्च समवाकिरत् । अचिन्त-
 यन्तश्च शरान् वयं सुध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
 शरान्या नतपर्वणाम् । त्विजिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदा-
 युगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथद्वैव तदा दारुकमेव च । छादया-
 नासुरसुरासौर्वीर्यैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर-

न यन्ता मम दारुकः । अट्टगन्त शरेऽङ्कनाशयाहं कैनिकाश
 मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणाजयुतान् बहून् । घाम-
 न्निगतानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
 विषयस्वाधीनाम सैन्यस्य भारत । से विपक्षं हि तत् सौर्भ-
 क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततश्च प्रेजसा, सर्पै रद्रुपाट इव
 स्थिताः । हर्षयामासुर्वृत्ते र्मां सिंघनादतप्तस्वनेः ॥ २७ ॥ मत्-
 कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्रया । अङ्गेषु बहिरापाङ्गा
 विविशुः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाब्दः सौभमध्ये
 व्यवर्द्धत । बध्यतां विश्वैस्तीक्ष्णैः पतताश्च महाशये ॥ २९ ॥
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवान्नादा-
 न्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितान्तेऽपि भक्ष्यन्ते ममुद्राम्ना-
 निवासिभिः । ततो गोक्षीरकुन्ददृष्ट्यालरजतपभम् ॥ ३१ ॥
 जकृजं पाञ्चजन्यं वै प्राप्तेनाहमपूरयम् । तान् हृष्ट्वा पतितान्दत्त
 शालः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायापुत्रेण महता योधयासात्
 मां युधि । ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरशुधाः ॥ ३३ ॥
 अशयः शक्तिकुलिशपाशर्षिकनपाः शराः । पट्टिशश्च ३, पुरण्डाय
 प्रापतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययेवानु प्रतिगृह्य ध्वना-
 शयम् । तस्यां हतायां मायाया गिरिगङ्गेरयोधयत् ॥ ३५ ॥
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । दुर्दिनं सुदिनञ्चैव
 शीतशुष्णश्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षश्च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
 तदहं सर्वं माययैव ध्वनाशयम् । यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
 सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम सङ्गराज शतसूर्यं निवामभवत् ।
 शतचन्द्रश्च कौन्तेय सञ्ज्ञायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाशायत
 तदा दिवारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं भोक्तृमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
 समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौन्तेय धृतं त्वत्तमिदानीनैः ।

तथा तद्भवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । लब्धालोकस्तु राजेन्द्र
पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । एषं स पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये विषदभ्यगमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च
महागदाश्च दीर्घाश्च प्रूलान्बुपलानभोश्च । चित्तेषु रोषान्मयि
मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाञ्ची ॥ २ ॥ तानीशुगै-
रापततोऽहमाशु निवार्य हन्तुं खड्गमान् च एव । द्विधा त्रिधा
चाच्छिदमाशु सुकृस्ततोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः
शतमहश्चेण शराणां नतपर्वणाम् । दारुकं वाजिनश्चैव रथश्च
समवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो मारुवतीहीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थानव्यमिति तिष्ठामि शाल्ववाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ अथस्थातुं न
शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति । इति तस्य निशम्याहं सारथेः
कारुण्यं वचः ॥ ६ ॥ अथेजमारुतो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् । न
तस्योरमि नो मूर्द्ध्नि न काये न भुजहृदये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
श्चेष्ट पश्चात्स्यनिचितं शरैः । स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्त्रवत्यहृशु-
ल्लणम् ॥ ८ ॥ अतिवृष्टे यथामेघे गिरिर्गैरिकधातुमान् । अभीषु-
हस्तं तं दृष्ट्वा भीदन्तं सारथिं रथे ॥ ९ ॥ अस्तम्भयं महाबाहो
शाल्ववाणप्रपीडितम् । अथ मां पुरुषः कथिहारकानिकथयोऽब्र-
वीत् ॥ १० ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आङ्ग-
कस्य वल्गो वीर तस्यैव परिचारकः ॥ ११ ॥ विषस्यः सस्रकण्ठेन
तन्निवध युधिष्ठिर । हारकाधिपतिर्भीर आह त्वामाङ्गको वचः
॥ १२ ॥ केशवैचि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् । उप-

श्यायाद्य शाल्मेन द्वारकां दृष्ट्वानन्दन ॥ ११ ॥ विषक्ते त्वयि
 दुर्धर्षे हतः शूरसुतो बलात् । तदलं माधुयुद्धेन निवृत्तं स्व
 जनार्दन ॥ १४ ॥ द्वारकामेष रत्नस्य कार्त्तिकमेतन्महत्तव । इत्यहं
 तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि
 कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रदुःखञ्च महारथम्
 ॥ १६ ॥ जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि
 द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय
 प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कञ्चिज्जीवति शत्रुहा
 ॥ १८ ॥ सात्यकी तौक्त्रिणो यथ चारुदेष्याथ वीर्यवान् । शास्व
 प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र
 जीवत्सु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम्
 ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तञ्चैते परामवः । बलदेव-
 मुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्वविनाशं
 तं चिन्तयानो सुहृर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्मययो-
 धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभात्
 शूरसुतं वीर ततो मा मोह आविशत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-
 ततः पितुर्मम नराधिप । ययातिः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-
 तलम् ॥ २४ ॥ विशीर्षमलिनोष्णीषः प्रकीर्णास्वरमूर्धजः ।
 प्रपतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शार्ङ्गं
 धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नश्च कौन्तेय रथो
 पस्य उपाविशम् ॥ २६ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गत-
 चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥
 प्रसार्ज्वा बाहू पततः प्रसार्ज्वा चरणावपि । रूपं पितुर्मे विबभौ
 शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ तं पतन्तं महाबाहो शूक्तपट्टिग-
 पाण्यः । अभिघ्नन्ती भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥
 ततो सुहृर्जात् प्रतिलभ्य सन्नमहं तदा वीर महाविमर्दे । न

तत्र सौभं न विपुञ्ज शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥
ततो ममास्तीन्मनासि मायेयमिति निश्चितम् । प्रबुद्धोऽस्मि ततो
भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतयोश्च प्रमृष्ट्या रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सोभात् शिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाग्नी-
विषान्द्वारानुद्धृगांस्तिग्मतेजसः । प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्
सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोदह । अन्त-
र्हितं माययाभून्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानव-
संघास्ते विकृताननभूर्द्धजाः । उदृकोशन्महाराज क्षिप्रिते मयि
मारुत ॥ ४ ॥ ततोऽस्मिं शब्दमाहं वै त्वरमागो महारणे ।
अयोजयं तदधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ इतास्ते दानवाः
सर्वे यैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यमङ्गाशैर्ष्वक्षितैः शब्द-
साधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दो-
ऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एवं दशदिशः सर्वा-
स्तिर्ष्वगुर्द्धञ्च भारत । नादयामामुरमुरास्ते चापि निहता मया
॥ ८ ॥ ततः प्रागुच्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौभं काम-
गमं वीरो भोक्ष्यन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो
दानवो दारुणाकृतिः । शिलावर्षेण सहता सहसा मां समा-
वृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षिण्य बध्यमानः पुनः पुनः । वल्मीक
इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः
सहयः सहसारथिः । अग्रख्यातिभिर्यां राजन् सर्वतः पर्वतै-
श्चितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते

भूधार्त्ता दिव्यः सर्वे सहसा विप्रदुद्भुवः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
मभूत् सर्वं किल विद्याप्यते । द्यौश्च भूमिश्च खड्गैवाहृष्यमाने
तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषयमनसो मन राजन् सुहृज्जनाः ।
रुद्रदुःस्रुशुश्रुष्वैव दुःखगाकामन्विताः ॥ १५ ॥ द्विपताश्च प्रहर्षी-
ऽभूदार्त्ताश्चाद्विषतात्रपि । एवं विजितवान् वीर पश्चाद्द्व्यौप-
मश्रुत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाण्यभेदनम् । वज्र-
सुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समश्रातयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
भारार्त्ता मन्दप्राणविवेष्टिताः । हया मम् महाराज वैप्रमाना
इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजात इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रत्नम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षनाहारयन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
भारार्त्तान् मन्दप्राणविवेष्टितान् । हयान् मन्दुग्य मां स्मृतः
प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्यग्वा वाष्पुय शःत्वं
सौभषतिं स्थितम् । अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु शलं समाचर ॥ २१ ॥
मार्दवं सखिताञ्चैव शाल्यादय व्यपाहर । जहि शःत्वं महाबाहो
मेन जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रु रमित-
हन् । न शत्रु रवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयमा ॥ २३ ॥ योऽपि
स्यात् पीठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
शाट्टूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि कृष्णकृतयं उ मा त्वां
कालोऽत्यगात् पुनः । नैप मार्दवमाध्वो वै मतो नापि सखा
तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योषितो वीर हारका चावमर्दिता । एव-
मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं मारद्वैवचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति
ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् । बधाय शत्रुराजस्य सौभस्य च
निपातने ॥ २७ ॥ दारुककृष्णशुभं वीर सुहृत्तं स्थीयतामिति ।
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं
दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् । योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं
रणे ॥ २९ ॥ यक्षाणां राजसानाश्च दानवानाश्च संयुगे । राज्ञाश्च

प्रतिलोमानां मस्मान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ चरान्तममखं चक्रं
 कालान्तकयमोपमम् । अनुमन्त्याहमनुलं द्विषतां विनिवर्हणम्
 ॥ ३१ ॥ जहि सीमं स्ववोर्व्येण ये चात्र रिपवो मम । इत्युक्त्वा
 भुजवीर्व्येण तस्मै प्राहिणान् रूपा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासी-
 दाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्यैव सूर्खस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः
 ॥ ३३ ॥ तत्प्रमासाद्य नगरं सीमं व्यपगतत्विषम् । मध्येन
 पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः
 सौभं सुदर्शनबलाद्भूतम् । महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा
 ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिने सौभे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय
 वेगेन शान्वायेत्यहमन्नवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमावि-
 ध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन् विनिहते शीरे दानवाः स्वस्तचेतमः । हाहाभूता दियो
 जग्मुर्दिता मम शायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं ममवस्थाप्य रथं
 सौभसमीपतः । शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्व्वं हर्षेयम् ॥ ३९ ॥
 तन्मेरुशिखराकारं विश्वस्तादृशगोपुरम् । दह्यमानमभिप्रेत्य
 स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुव ॥ ४० ॥ एव निहत्य ममरे सीमं शाल्वं
 निपात्य च । आनर्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहम् ॥ ४१ ॥
 तदेतत् कारणं राजान् यदहं नागमाह्वयम् । नागमं परवीरघ्न
 न हि जीवेत् सुतोषनः ॥ ४२ ॥ मय्यागतेऽथ वा शीरे द्यूतं न
 भविता यथा अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुः कोरवं पुरुषो-
 त्तमः । आमन्त्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुधर्मराजं युधिष्ठिरम् । राज्ञा मुहुर्न्युपा-
 घ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तशार्जुनेन यमा-
 भ्याश्चाभिवादितः । मस्मानितश्च धीम्येन द्रौपद्या चार्च्चितो-
 ऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युश्च रथमारोप्य कञ्चनम् ।

आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डुवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैथ्यसुग्रीव-
 युक्तेन रथेनादित्यवर्चमा । हारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वस्य
 युधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते दामार्हे दृष्टयुक्त्वोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुत्रं तदा ॥ ४९ ॥ दृष्टकेतुः स्वमा-
 रश्च समादायाथ चेद्विवात् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रथ्यां शुक्ल-
 मतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञातः कौन्तेयेनामितौ-
 जसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाश्च विशश्वैव तथा विषयवासिनः । विशृज्यमानाः सुभ्रशं
 न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवाप स राजेन्द्र सुमहा-
 द्रुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काश्यपे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
 युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले
 रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरग्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् दमार्हाधिपतौ प्रयाते युधि-
 ष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथा-
 न्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वीराः सहिता
 वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि
 गाश्च प्रदाय शिलालरमन्त्रविद्व्य ॥ २ ॥ प्रंव्याः पुरो विंशति-
 रात्तशस्त्रा धनुषि शस्त्राणि शरांश्च दोषान् । भीर्वैश्च यन्त्राणि
 च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥ ततश्च वासांसि
 च राजपुत्र्या धातव्यश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनश्चरतः
 प्रगृह्य जघन्यमेषोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुक्षेत्रमुपेत्य पौराः
 मदर्क्षिणश्चक्रुरदीनमत्तः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना सुख्याश्च

सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैष
 तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः । तस्यै च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं
 कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावश्चक्रे कुरूणा-
 मृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः
 पितरोव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तुमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं
 परिवाञ्छन् तस्युः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रवाणा ह्यीताश्च सर्वे-
 ऽप्यमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव
 पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा
 प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग् धार्तराष्ट्रं सुदृशंसबुद्धिं
 धिक् शौबलं पापमतिश्च कर्णम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तत्रैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
 धृरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो
 देवसभाप्रकाशाम् । तां देवशुभ्रागिव देवमायां हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सु-
 रुच्चैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुध्य वनेषु राजा
 द्विषतां यथासि ॥ १३ ॥ द्विजातिरुपस्थाः सहिताः पृथक् च भवद्भि-
 रासाद्य तपस्विनय । प्रमाद्य धर्मार्थविदय वाच्या यथार्थसिद्धिः
 परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवसुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्व-
 वर्णाय राजन् । सुदाभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिण्यं धर्म-
 ऋतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्थश्च हकीदरश्च धनञ्जयं
 याज्ञसेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता
 यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

• वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेय; सत्यसङ्गरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा श्चातृन् सर्वाङ्गं शुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः
समाद्याभिर्वस्तव्यं निर्जने वने । समीक्ष्यं महारथ्ये देशं बहु-
श्लगद्विजम् ॥ २ ॥ बद्धपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते प्रत्यु-
वाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्द्यानवगुरुं मानयित्वा मन-
स्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भवानिव महर्षीणां वृद्धानां पथ्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवती नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया ह्युपा-
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च
महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी ।
देवलोकद्रव्यलोकं गन्धर्वांश्चरसामपि ॥ ७ ॥ अतुभावांश्च
जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्स त्वं सर्वेषामेष
पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि येयः कारणमेव च ।
यत्नेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ इदं हतवनं
नाम सरः पुण्यजलोचितम् । बद्धपुष्पफलं रम्यं नानाद्विधनिषे-
वितम् ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरंसेति रोचये । यदि
तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदा-
हृतम् । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मे-
चारिणः । ब्राह्मणैर्वज्रभिः सार्धं पुण्यं हतवनं सरः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः । स्वाध्यायिनो भिक्ष-
वश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिव्रु-
र्युधिष्ठिरम् । तपःसिद्धा महात्मानः शतशः संश्रितव्रताः ॥ १५ ॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बद्धभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं हतवनं रम्यं

विविशुभ्रतरपिभाः ॥ १६ ॥ तमालतालाम्बमधूकनीपकदम्ब-
 सर्जार्जुनकार्णिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्र-
 पतिर्ददर्श ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणा शिवरेषु तस्यमनोरमां वाच-
 सुदोरयन्तः । मयूरदात्युच्चकोरमङ्गाशास्त्रिणु वने वर्हिण्यकोकि-
 काश्च ॥ १८ ॥ करेण्युथैः सह यूथपानां रुदोत्कटानामचल-
 प्रभाणाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन् वने राष्ट्र-
 पतिर्ददर्श ॥ १९ ॥ मनारमा भोगवतीसुपेत्य पूतात्मनां चीर-
 जटाधराणाम् । तस्मिन् वने धर्मशृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षि-
 गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्राटकः
 सजनः काननन्तत् । विवेग धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक
 इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिपेतुर्द्विदृक्वश्वारण्य-
 सिद्धसङ्घाः । वनोकमथापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवाच्य
 तस्यः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाच्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राज-
 वहेववञ्च । विवेग सर्वैः सहितो द्विजाग्रैः कृताञ्जलिर्धर्मशृतां
 वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यमीलः पितृवन्महात्मा तपस्त्रिभिर्धर्म-
 धरैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश
 राजा ॥ २४ ॥ भोमश्च कृष्णा च धमञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा
 नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तलोपतस्युभरतप्रवर्हाः
 ॥ २५ ॥ कृतावतानावनतः स पाण्डुवैमहाद्रुमः पक्षभिरेव धन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिवारिण्युथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि दैतवनप्रवेशे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखो-
 सिता वाससुपेत्य कञ्चम् । विजह्युरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्वतीशाखवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा समुनींश्च सर्वांश्च
तस्मिन् वने मूलफलैरुदयैः । द्विजातिमुख्यावृषभः कुरूणां सन्त-
र्पयामास महानुभावः ॥ २ ॥ इष्टीश्च पितृव्याण्य तथाक्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार
धौस्यः पितृवन्दृपाणाम् ॥ ३ ॥ अपत्ये राट्प्राद्वसतान् तेषाञ्चर्षिः
पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रयं तीव्रमसृद्धतेजां मार्कण्डेयः
श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहृताशनप्रभं महा-
मनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्ग्रीपदीं वीक्ष्य
कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्त्रयतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना द्वा-
ब्रवीत् सर्वे ह्यिया सन्ति तपस्विनोऽमी । भवानिदं किं स्त्रयतीव
हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीच्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्त्रयामि प्रहर्षंजो
मां भजते न दर्पः । तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश-
रथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं
पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा
ऋष्यमूकस्य सानी ॥ ९ ॥ सहस्रनिवप्रतिमो महात्मा यमस्य
नेता नमुचेष्ट हन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वासं वने दाश-
रथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः
समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरदनेषु नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ ११ ॥ वृषाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां साग-
रान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्निशे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाङ्गनरवर्ष्यं सन्तं सत्यव्रतं काशि-
करूपराजम् । विहाय राज्यानि वस्तूनि चैव नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्षी विहितः पुराणैस्तं पूजयन्तो

नरवर्षं सन्तः । सप्तर्षयः पार्थ द्विवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति
 चरेदधर्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः
 पश्य गजान्दरेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्षं धातुर्नेशे बलस्येति
 चरेदधर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथा-
 बद्धिहितं विधात्रा । स्वयोनितः कर्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति
 चरेदधर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथाहृदत्वा ह्यिया तथा सर्व-
 भूतान्यतीत्य । यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्कर-
 स्यैव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञश्च महानुभाव कृष्णं वने वास-
 मिमं निरूप्य । ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव
 कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये
 सहितं सुहृद्भिः । आमन्त्र्य धीम्यं सहितांश्च पार्थीक्षतः प्रतस्ये
 दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु वै हैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीणं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ द्रुपदमाथेन सततं
 ब्रह्मघोषेण सर्वशः । ब्रह्मज्ञोक्तसमं पुण्यमासीद्दैतवनं सरः ॥ २ ॥
 यजुषामृचां साम्नाश्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसीदुच्चार्यमाणानां
 निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थीनां ब्रह्मघोषश्च
 धीमताम् । संसृष्टं ब्रह्मणा चतुर्भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
 अथाब्रवीदकीदारुभ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । सन्ध्यां कौन्तेय-
 मासीनसृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य हैतवने पार्थ ब्राह्म-
 णानां तपस्विनाम् । होमवेलां कुरुष्वेष्टं संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया युता धृतव्रताः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव
 वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याय महाभागा आत्रेया-
 श्योत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
 इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय
 यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्म क्षत्रेण संवृष्टं क्षत्रञ्च ब्रह्मणा
 सह । उदीर्यं दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुती ॥ १० ॥ ना-
 ब्राह्मणस्नात चिरं बुभुषेदिच्छन्निमं लोकमसुप्तं जेतुम् । विनीत-
 धर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं वृद्धति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥
 चरन्त्रैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् । नाध्यगच्छद्वलिर्लोके
 तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरो-
 चने शीरपि चाक्षयासीत् । लब्ध्वा मर्चो ब्राह्मणसंप्रयोगात्ते-
 ष्वाचरन् दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभृति-
 र्वशं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं
 ब्राह्मणः शास्त्रि नरैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुञ्जरस्येव संग्रामे परि-
 गृह्णाङ्कुशग्रहम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५ ॥
 ब्राह्मण्यानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः
 साङ्गं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः
 कर्त्तुं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यां ब्राह्मणेन समं
 रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्वणश्चरेत् । अल-
 व्यस्य च लाभाय लब्धस्य परिहृद्ध्ये ॥ १८ ॥ अलव्यलाभाय च
 लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विप-
 क्षितं बद्धश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्ति-
 क्षव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाढभ्यमपू-
 जयत् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥
 द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्च । इन्द्रयज्ञी भाल्किश्च

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्चाक्ष सुञ्जश्च लवणाश्वश्च
काश्यपः । हारीतः स्युलकर्णश्च अग्निवेशोऽथ शौनकः ॥ २३ ॥
कृतवाक् च सुवाक् चैव वृहदश्वो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वृषा-
मित्तः सुहोत्रो होतवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः
संगितव्रताः । अज्ञातशत्रुमानर्तुः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वनगताः पार्थाः सायाङ्गे सह
कृष्ण्या । उपविष्टाः कथाशुक्लदुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया
च दर्शनीया च परिहृता च पतिव्रता । अथ कृष्णा धर्मराज-
मित्तं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रीपद्युवाच । न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य वृष्मस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्
मया साहेमजिने, प्रतिवामितम् । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्व-
तप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं व्येष्टं रूक्षाण्ययावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुः-
खाहं दुरात्मा समुहङ्गणः । द्रैदृशं दुःखमानीय मोदते पाप-
पुरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामेष पापानामस्त्वं न पतितं तदा । त्वयि
भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवासि ॥ ७ ॥ दुर्ध्वोधनस्य कर्णस्य
शकुनेद्य दुरात्मनः । दुर्भर्तृत्वास्त्य चोयस्य राजन् दुःशासनस्य
च ॥ ८ ॥ इतरेषान्सु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम । दुःखेनाभि-
परीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यज्ञा-
सीत्ते पुरातनम् । शोचामि त्वा महाराज दुःखानहं सुखो-
चितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।

दृष्ट्वा कुशटृषीञ्चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं
 सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् । तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का
 शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाहं वन्दनादिग्धमपश्यं स्तूर्ण-
 वच्चसम् । सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा सुह्यामि भारत ॥ १३ ॥
 या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि
 राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्रुकमपात्नी-
 भिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रयः । ह्वियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्व-
 कामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि
 सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजं
 यथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृद-
 यस्य मे । यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो सृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 अभोजयन्त मिष्टान्नैः स्तूदाः परमसंस्कृतैः । सर्वांस्तानद्य पश्यामि
 वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशस्यति
 मे मनः । भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥
 ध्यायतः किं न मन्यस्ते प्राप्तं काले विवर्द्धते । भीमसेनं हि
 कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखाहं दुःखितं दृष्ट्वा
 कक्षान्मन्युर्न वर्द्धते । सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा
 ॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कक्षान्मन्युर्न वर्द्धते । अयं कुरू-
 न्दणे सर्वान् हन्तुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीचंस्तु
 सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाह्वर्द्धवाहना
 ॥ २४ ॥ शराषमर्द्दं शीघ्रवात् कालान्तकयमोपमः । यस्य शस्त्र-
 प्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यत्रे तव महाराज
 ब्राह्मणानुपतस्थिरे । तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कक्षान्मन्युः कुप्यमि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थ-
 मदुःखार्हं सुखोचितम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्यस्तेन सुह्यामि

भारत । यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पासैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं
ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते । यो यानैरङ्गुताकारैर्हृद्यै-
नीभैश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसह्य विचान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-
न्तपः । क्षिप्रत्येकेन वेजेन पञ्चवाणयतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते
वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते । श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्मिणा-
मुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न बर्हते ।
दर्शणीयश्च प्रुश्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सद्यदेवं वने
दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं सद्यदेवश्च दृष्ट्वा तं दुःखिता-
युभो ॥ ३३ ॥ षडुःखाक्षौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न बर्हते । द्रुपदस्य
कुले जातां स्रुपां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ दृष्टव्युन्मस्य भगिनीं
वीरपत्नीमगुव्रताम् । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव
॥ ३५ ॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम । यत्ते भ्रातृषु
माञ्छैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति
लोके निर्वचनं स्मृतम् । तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-
वत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगतं । सर्व-
भूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा
कार्ष्णी शत्रून् प्रति कथञ्चन । तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं
नात्वं संशयः ॥ ३९ ॥ तद्यैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशास्यति ।
अप्रियः सर्वभूतांतां मोऽमुत्रो ह च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरिताप-
वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

— —

द्रौपद्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रह्ला-
दस्य च संवादं वल्लिवैरोचनस्य च ॥ १ ॥ अमुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणा-
मागतागमम् । बलिः प्रपञ्च दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिहवाच । क्षमा स्विच्छेयमी तात उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ अयो यदत्र
धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनु-
शासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः । सर्व-
निश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच । न अयः सततं तेजो न नित्यं अयमी
क्षमा । इति तात विजानीहि हयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं
क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति । भत्याः परिभवन्त्येन-
मुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदा-
चन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अत्र-
ज्ञाय हि तं भत्या भजन्ते बहुदोषताम् । आदातुश्चास्य पित्तानि
प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यङ्गरान् शयनान्यास-
नानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वापकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्त्रधिकृता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च देवानि न
ददुर्भर्तृगासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथ-
ञ्चन । अत्रज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
क्षमिण्यं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटकान्यपि । प्रेष्याः पुत्राश्च भत्याश्च
तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ श्रथास्य दाराणिच्छन्ति परिभूय
क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्त्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा
च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति
डुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः
क्षमावताम् । अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्म्य क्षमावताम् ॥ १६ ॥
अस्यानि यदि वा स्यानि सततं रजसावृतः । क्रुद्धो दृष्टान्
प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥ भित्तैः सह विरोधञ्च
प्राप्नोते तेजसा वृतः । आप्नोति हेथताञ्चैव लोकैः स्वजनतस्तथा
॥ १८ ॥ सोऽवमानार्द्यज्ञानिसुपातम्भमनादरम् । सन्तापहेप-

भोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विवि-
 धान् परुषोऽद्यान् । अश्रयते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणेषुः स्यजना-
 दपि ॥ २० ॥ योपकर्तुंश्च हन्तुंश्च तेजसैवोपगच्छति । तस्माद्दु-
 द्विजते लोकः सर्पाद्देवप्रसंगतादिव ॥ २१ ॥ तस्माद्दुद्विजते लोकः
 कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते भ्रुवम्
 ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं सद्भवेत् । काले
 काले तु संप्राप्ते सद्दुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले सद्दुर्यो
 भवति काले भवति दारुणः । स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मि-
 न्निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसन्त्याज्या यथाप्राज्जर्मनीपिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी
 यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपरा-
 धिनः ॥ २६ ॥ अवृद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । न
 हि सर्वत्र पारिहृत्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं
 कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादप-
 राधे तथावृजुन् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो
 भवेत् । द्वितीये सति बध्यन्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यद् । क्षन्तव्यमेव तस्याहुः
 सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ सद्दुना दारुणं हन्ति सद्दुना हन्य-
 दारुणम् । नासाध्यं सद्दुना किञ्चित्स्वात्तीव्रतरं सद्दु ॥ ३१ ॥
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः । नादेशकाले किञ्चित्-
 स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकाभयाच्चैव क्षन्तव्य-
 मपराधिनः । एत एवविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्त्तिताः
 ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथानुवर्त्तं त्सु तेजसः काल उच्यते । तदहं
 तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु
 सततञ्चापकारिषु । न हि कश्चित् मन्वाकालो विद्यतेऽयं कुरुन्
 प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उच्छेद्यमर्हसि । सद्दु-

भवत्यवज्ञातन्तीच्छादुद्विजते जनः । काले प्राप्ते द्वयद्वैतद्यो वेद
स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता
पुनः । इति विद्वि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो
हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं
नित्यं न सहते शुभे । तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः
॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते । तत् कथं
मादृशः क्रोधस्तुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः
कुर्वात् क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसो-
ऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हि-
चित् । नाकाश्वं मसि क्रुद्धस्य नावाच्यं वियते तथा ॥ ५ ॥
हिंस्यात् क्रोधादवध्यांस्तु बध्यान् संपूजयेत् च । आत्मानमपि
च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जितः
क्रोधो मनोषिभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चासुख चोत्तमम्
॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्त्रद्विधधरेत् । एतद्द्रौपदि
सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव त्वायते
महतो भयात् । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेप चिकित्सकः ॥ ९ ॥
भूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुद्धतेऽशक्तिमान्तरः । बलीयसां मनु-
ष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो
लोका नश्यन्त्यात्मनः । तस्माद्द्रौपद्युक्तस्य मन्योर्नयमनं स्मृतम्
॥ ११ ॥ विद्वांसश्चैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनाश-
यित्वा क्लेशारं परलोके च जन्दति ॥ १२ ॥ तस्माद्बलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । क्षन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता
 ॥ १३ ॥ मन्योहि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो
 जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यञ्चाश्रुततः श्रेयो
 नृशंसाञ्चानृशंसता । तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवर्जितम्
 ॥ १५ ॥ मादृशः प्रहृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि । तेजस्वीति
 यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य
 भवतीति विनिश्चितम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धोहि
 कार्श्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्श्यं न च मर्षादां
 नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हृत्पथव्यानपि क्रुद्धो गुरुन् क्रुद्ध-
 स्तुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाह्यं ह्यमर्षः शौर्षं च शीघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभि-
 भूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः
 सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदु-
 सहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्व-
 च्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानपगो न
 क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचे-
 तसाम् । अतिक्रमो महिषस्य कथं स्यात् स्विदनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धि-
 र्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि त्रिग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजे-
 दाह्न्याङ्गुणा इतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो
 भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रति-
 ह्न्याहृतश्च तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्यर्हि पितरः
 पुत्रान् पुत्राद्यापि तथा पितॄन् । हन्युश्च पतयो भार्गवाः पतीन्
 भार्गवास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न

विद्यते । प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २८ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्यु-
 विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३० ॥ यस्मान् लोके दृश्यन्ते
 क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते
 ॥ ३१ ॥ क्षन्तव्यं पुरुषेणैव सर्वापत्सु सुयोमने । क्षमावतो
 हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्त्तितम् ॥ ३२ ॥ आकृष्टसाङ्गितः
 क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसः । यय नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पूरुषः ॥ ३३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥ अवाप्यदा-
 हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् । गीता क्षमावता कृष्णे
 काश्यपेन महात्मना ॥ ३५ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
 क्षमा श्रुतम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ क्षमा
 ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं
 क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ३७ ॥ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः
 प्राप्नुवन्ति च । अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
 ॥ ३८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमा-
 वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
 तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
 क्षमा शमः ॥ ४० ॥ तां क्षमां तादृशो कृष्ण कथमस्मद्विषस्यजेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४१ ॥ क्षन्तव्य-
 मेव सततं पुरुषेण विजानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्प-
 द्यते तदा ॥ ४२ ॥ क्षमावतामयं लोकः परथैव क्षमावताम् ।
 इह सम्मानमर्हन्ति परत च शुभां गतिम् ॥ ४३ ॥ येषां मन्यु-
 र्भनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा । तेषां परतरे कीकास्तस्मात्
 क्षान्तिः परा मता ॥ ४४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
 क्षमावताम् । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४५ ॥

पितामहः शान्तनवः शर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः
 शर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव
 वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोम-
 दत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शर्मं
 वदति नित्यम् ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतश्चोद्यमानः शर्मं
 प्रति । राज्यं दातेति मे बर्द्धिर्नचेल्लाभान्प्रशिक्षति ॥ ४९ ॥
 कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतनामभूतये । निश्चितं मे सद्वैवैतत्
 पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामिवं न
 विन्दति । अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥
 एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मं सनातनम् । क्षमा चैवानृशंस्त्वञ्च तत्
 कर्त्ता स्मरहमञ्जसा ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्वीपद्वी-

संवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

— —

द्वीपद्वीवाच । नमो धात्रे विधात्रे च यो मोहश्चक्रतुस्तव ।
 पितृपेतामहे वृत्ते बोढ्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिधिन्तितो
 लोको गत्यां गत्यां पृथग्बधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि
 लोभान्मोक्षं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या
 नार्जवेन च । पुरुषः त्रियमाप्नोति न वृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
 त्वाहे ह्यमनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यस्त्वं नार्हसि नापीमे
 भ्रातरस्ते मञ्जौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं
 नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मायं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव
 जानन्त्यपि च देशताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनी चेमौ माद्रूयौ च
 मया सह । त्यजेस्वमिति मे बर्द्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमास्मीणां
त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा
धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्वेति ह्येव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥
नावमंस्था हि महशान्नावरान् अयेसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं
कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजा-
भिरपि च द्विजान् । दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ मेवसे ॥ ११ ॥
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तपिणः । यतयो मोक्षण-
श्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते रुक्मपातीभिर्यत्वाहं
परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते
शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्वत्वा तिथिभूतेभ्यो राजन्
श्रिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाश्च कास्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये
विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादप्येव वसतो धर्मस्ते नाव-
सीदति । अश्वमेधा राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोमवः ॥ १७ ॥
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या
विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वसून्वायुधानि भ्रातृन्नाद्यापि
निर्जितः । ऋजं स्वेदांर्वादान्यस्य ह्यमीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥
कथमक्षय्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति
मनश्च परिदूर्यते ॥ २० ॥ निगास्य ते दुःखमिदमिमांशापद-
मीदृशीम् । अवाप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥
ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां
सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्तात्
शुकसुचरन् । यथा दारुमयौ योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाग इव भूतानि
व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं

यच्च पापकम् । शकुनिस्तन्बुबह्वो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥२५॥
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मणिः सूत्र इव प्रीतो
 नस्यीत इव गोवृषः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि
 तदर्पणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन । स्वीतसो
 मय्यमापन्नः कूलाद्भृज इव न्यतः ॥ २७ ॥ अन्नो जन्तुरनीशोऽय-
 गात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
 च ॥ २८ ॥ यथा वायोऋष्याग्निं वशं यान्ति बलीयसः । धातु-
 रेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्यकर्मणि
 शुञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
 मिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं चेतसञ्चि-
 तम् । येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पश्य
 मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि
 मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि सुनिभिस्तत्त्व-
 दर्शिभिः । अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि
 करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निना-
 स्त्राग्निना पुनः । अयसा चाप्ययच्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥३५॥
 एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतै-
 र्भूतानि कृद्वा कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं
 कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालक्रीडनकैरिव ॥३७॥
 न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्त्तते । रोषादिव प्रहृत्तोऽयं
 यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्यीमतो
 वृत्तिकर्षितान् । अनार्यान् सुखिनस्यैव विश्वलामीव चिन्तया
 ॥ ३९ ॥ तथेवमापदं दृष्ट्वा सम्बद्धिञ्च सुयोधने । धातारं गर्हये
 पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे
 धर्मापचारिणि । धार्तराष्ट्रे अयं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते

॥ ४१ ॥ कर्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यश्चच्छति । कर्मणा
तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं
नचेत् कर्त्तारश्चच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि
दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्वीपद्वी-
संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । वत्स, चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया
वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं
कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत । ददामि देयमित्येव यजे
यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अन्तु बाल फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण
यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥
धर्मञ्चरामि ह्ययोगि न धर्मफलकारणात् । अगमाननतिक्रम्य
सतां वृत्तमवेद्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे
धृतम् । धर्मवाणिय्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ न
धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति । यथैनं शङ्कते कृत्वा
नास्ति क्वात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाद्ददाम्येव मा धर्ममभि-
शङ्कयाः । धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्भ्यगतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्मो
यस्याभिशङ्काः स्यादापं वा दुर्बलात्मनः । वेदान् शूद्र इवापियात्
स लोकादजरा मरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो
मर्त्तस्मिन् । स्यविरेपु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥
पापीयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिगो
मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यङ्गं हि त्वया वृष्ट ऋष-
गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमियात्मा धर्मण चिरजीविता
॥ ११ ॥ व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये

च ऋषयः सर्वे धर्मैरेव सुचेतमः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्ष पश्यसि ह्येतान्
 दिव्ययोगसमन्वितान् । शापानुग्रहण्ये शक्तान् देवेभ्योऽपि गरी-
 यः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे । कर्त्तव्य-
 ममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि
 धातारं धर्ममेव च । राज्ञि मूढेन मनमा क्षेमं शङ्कितुमेव च
 ॥ १५ ॥ उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वाणागतनिश्चयान् । धर्माभि-
 शङ्गी नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाण उन्मद्भ्यः
 श्रेयसां ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसालिकम् ।
 एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न
 तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायन् स कृपणः पापो न
 लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थ-
 निन्दकः । कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 यस्तु नित्यं कृतकंतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कल्याणि
 सांसुत्रानन्त्यमश्नुते । २० ॥ आर्षं प्रमाणसुत्क्रय्य धर्मं न प्रति-
 पालयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नार्षं प्रमाणां स्याच्छिष्टाचारश्च भाषिनि । नैव तस्य परो
 लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं लक्ष्ये
 मास्माभिश्चिन्तयाः । पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः
 ॥ २३ ॥ धर्म एव ह्यवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव
 नोः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि
 धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेद-
 निन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेद्युर्जीविद्युः पद्गुर्जीविकाम् ।
 विद्यया नैव दुज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्म-
 चर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च । दानमार्जवमेतानि यदि स्युर-
 फलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भाऽयमत्यन्तं यदि स्युरफला क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वाश्चुरराक्षसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्तो चरेयुर्दम-
 माहताः ॥ २९ ॥ फलदन्ति च विज्ञाय धातारं श्रियासि भ्रमम् ।
 धर्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि शर्म सनातनम् ॥ ३० ॥ स नाय-
 मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । दृश्यन्तेऽपि हि विज्ञानां
 फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे
 यथाश्रुतम् । वेत्य चापि यथाजातो घृष्टव्युन्नः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिर्घृणते । कर्मणा फलमाप्नोति
 धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥ बद्धनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्य-
 न्यबुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलौदयः । प्रभवन्त्यात्ययस्यैव
 देवगुह्यानि भाषिनि ॥ ३५ ॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्तेऽत्र
 प्रजा इमाः । अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्ष्यात्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः । कृताशाश्च व्रता-
 शाश्च तपसा दग्धक्लिषाः ॥ ३७ ॥ प्रमादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-
 न्येतानि वै द्विजाः । न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः
 ॥ ३८ ॥ यष्टव्यश्च प्रयत्नेन दातव्यश्चानसूयता । कर्मणां फल-
 मस्मीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विषि-
 र्वेद कश्यपः । तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमस्मीति नास्ति क्यं भावमुत्सृज । ईश्वरश्चापि भूतानां
 धातारं मा च वै क्षिप । शिक्तस्त्वेनं नमस्त्वेनं मा तऽभूद्बुद्धि-
 रीदृशी ॥ ४१ ॥ यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मावमंस्याः कथञ्चन ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सुधिष्ठिरद्वीपदी-

संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।
 ईश्वरं कृत एवाहमवमंस्थे प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
 मीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं
 निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामिवकर्षण ।
 अकर्मिणो हि जीवन्ति स्यावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावद्भो-
 क्षानपानाञ्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
 वन्ति सुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
 जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोक-
 साक्षिकम् ॥ ६ ॥ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वकः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
 भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन । तद्देवाभिप्रपद्येत न विह-
 न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव
 दाशतः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च
 ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्यं विवृद्धौ रक्षण्ये तथा । भक्ष्यमाणो
 ह्यनादानात् क्षीयते हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदेरन् प्रजाः
 सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्भवि । तथा ह्येता न बह्वेरन् कर्मचेद-
 फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यश्च
 दिष्टपरो लोके यथापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धि
 प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निविचेष्टः सुखं ग्रयेत् ।
 अवसीदेत् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवादके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः
 शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् । आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः
 ॥ १५ ॥ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
 नेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित्
 पुरुषो दिष्टं नाम भजत्यन । देवेन विधिना पार्थ तद्देवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति
 पुरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥
 स्वभाषतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावा-
 त्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९ ॥ एवं वृठाञ्च देवाञ्च स्वभा-
 वात् कर्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरिष्वरः । विदधाति
 विभज्येह फलं पूर्वकृतं वृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित्
 कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्वाह्यविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम्
 ॥ २२ ॥ कारणं तस्मिन् देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते । स यथा
 प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनि-
 योक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४ ॥
 मनसार्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्मणा । ब्रह्मिपूर्वं
 स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणात् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि
 कर्माणि पुरुषप्रभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुको
 ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया
 धीरो विजानीयादुपायज्ञास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ तत्रः प्रवर्तते
 पश्चात् कारणैस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिसुपजीवन्ति कर्मजामिह
 जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्ता साधुः स्वनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्त्तं फलं न
 स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमका-
 रणम् ॥ ३० ॥ कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ
 निन्दते चापि कर्ता नासीत्कथन्निवह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव वृठनैके
 देवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्वैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥
 न चैवैतावता कार्ण्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन्तु
 दिष्टं चैव तथा वृठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि वृठाञ्चैव दिष्टाञ्चार्थस्य
 सन्ततिः । किञ्चिद्देवावृठात् किञ्चित् किञ्चिद्देव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् । कुशलाः प्रति-
 जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
 मिष्टानिष्टफलप्रदः । यदि न स्यान्न भूतानां कृपणी नाम कश्चन
 ॥ ३६ ॥ यं यमर्थमभिप्रेष्युः कुरुते कर्म पुरुषः । तत्तत्सफल-
 मिव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ त्रिहाराभ्यसिद्धिन्तु
 नानुपश्यन्ति ये नराः । तद्यैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते
 ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः । एकान्तेन
 ह्यनीहोऽयं पराभवति पुरुषः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव
 प्रायेणैव युधिष्ठिर । एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
 ॥ ४० ॥ असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत् । एते
 कर्मणि राजेन्द्र तथावृत्त्वमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येनं
 शयानमलसं नरम् । निःसंशयं फलं लब्ध्वा दत्तो भूतिसुपाश्रुते
 ॥ ४२ ॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः । धीरा
 नराः कमेरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
 र्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु साम्प्रतम् । स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि
 कर्मण्यवस्थिते । ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तद्देव
 ते । इकोदरस्य वीभक्तोभ्रात्रोश्च यमयोरेपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
 कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः । विप्रकर्षेण बुध्येत एतकर्मा
 यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं जाङ्गलेनेह भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
 आसोऽयं कर्षकशुष्णीं पर्जन्यंस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
 रेन्नानुगृह्णोयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्यः पुरुषः कुर्वात् कृतं
 तत् सफलं भया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
 क्वचित् । इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्म भवतीति च भारत । निर्वदो नात्र कर्त्तव्यो
 द्वावन्धो ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिष्ठिरप्र-
 वृत्तिरतोऽन्यथा । बहूना समवाये हि भावानां कर्मसिद्ध्यः ॥ ५१ ॥

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च । अनारम्भे तु म फलं न
सुखी दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति-
दृष्टये । युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ५३ ॥ अप-
मत्तेन तत् कार्त्तुं सुपदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सिद्धि-
रेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत त्र्येयांसं बह्वभिर्गुणैः ।
सान्त्वयार्थं ततो क्षिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसन-
क्षास्य काञ्चेत विवासं वा युधिष्ठिर । अपि सिन्धुगिरेर्वापि किं
युनर्मत्स्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरेषु ।
आवृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न त्वेवात्माव-
मन्तव्यः पुरुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति
शोभना ॥ ५८ ॥ एवं सस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मण्यं
मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् । सोऽपि सर्वाभिमां प्राच-
पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं दृष्ट्वास्मत्प्रोक्तां आतुन् मे-
ऽग्राहयत् पुरा । तेषां सकाशाद्भ्यौपमहमेतत्तदा मृष्टे ॥ ६१ ॥
स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् । शुश्रूषमाणा-
मासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्यं

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । याज्ञसेन्या षष्ठः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यम-
र्षणः । निःश्वसन्नुपसङ्गस्य कुहो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य
पदवीं घर्ष्यं ब्रज सत्पुरुषोचिताम् । धर्मकार्मार्यहीनानां कि-
नो वस्तुं तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न
चौजसा । अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुष्कौधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमातु-

नेव सिंहानां दुर्धलेन बलीयसाम् । आमिषं विषसाद्येन तद्-
 द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
 कामयोः । अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
 भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् । अहार्थमपि शक्रेण
 गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुण्डीनामिव विल्वानि पङ्कूनामिव
 धेनवः । हृतमैश्वर्यं मस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः
 प्रियमित्येवं महद्द्वयनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
 स्य भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामस्य मित्वाणि नन्दयामस्य शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नि्यस्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न तदै-
 वैतान् घातं राष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रमादाय तन्वस्रपति
 दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनामन्ववेत्स्व स्वगचर्यामिवात्मनः । दुर्वै-
 लाचरितं राजन् बलस्यैर्निघेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृणो न
 वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः । न चाहमभिनन्दामि न च
 माद्रीसुतावभौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कञ्चिद्राजन् निर्बेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
 हि निर्बेदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः
 कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्स्मासु
 पौरुषम् । आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मान-
 नमी घातं राष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्यन्ते
 तद्दुःखं नाहवे बधः ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनि-
 वर्त्तिनाम् । सर्वशो हि बधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥ १७ ॥
 अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददीमहि गां सर्वां
 तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ मवेथा कार्ष्णमेतन्नः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठताम् । काञ्चतां विपुलां कीर्त्तिं वेरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥ १८ ॥
 आत्मार्यं युध्यमानानां विदितं कृत्यकक्षणे । अन्यैरपि हृते राज्ये
 प्रशंसैव न गर्हणा ॥ १९ ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्वाणा

भात्मनस्तथा । व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥२०॥
 सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्नात धर्मार्थी
 प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्माद्यं क्लेशमाह
 स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदाद्यं सूख्यं स्थान्धः प्रभामिव ॥ २२ ॥
 यस्य चात्मार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत भूतको-
 ऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिबलं हि योऽर्थार्थी
 नेतरावनुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जगुष्मिन्तः ॥२४॥
 सततं यच्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति । मिथ्याणि तस्य नश्यन्ति
 धर्मार्थाभ्याञ्च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते
 निधनं भ्रुवम् । कामतो रममाणस्य मीनस्थेवाम्भ्रमः क्षये ॥२६॥
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि
 कामस्य पावकसारणियथा ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
 चार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि भेषोदधी यथा ॥२८॥
 द्रव्यार्थस्यर्गसंयोगे या प्रीतिरूपजायते । स कामश्चित्तसङ्कल्पः
 शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् लहन्तं
 धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३०॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फल-
 स्यैव काष्ठाङ्गस्त्रेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शकुनकान्त्राजन् हन्ति
 वैतंसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
 कामाङ्गोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां
 प्रेत्य चेह च दुमेतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तं ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्य-
 परिग्रहः । प्रकृतिश्चापि वेत्यास्य विकृतिश्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
 तस्य नाशे विनाशे वा ज्वया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते
 सोऽयमस्मासु वर्त्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पद्धानां मनसो
 हृदयस्य च । विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरूपजायते ॥ ३६ ॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्टा

धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३७ ॥ न धर्मपर एव स्थान्न चार्थपरमो
 नरः । न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेद्देव-
 मेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये
 धर्ममाचरेत् । वयस्यनुचरेद्देवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च यथावद्वृत्तांवर । विमज्य काले कालज्ञः
 सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन्
 सुखार्थिनाम् । प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थ य सोपायां कुबनन्दन ॥ ४२ ॥
 तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् । जीवितं ह्या-
 तुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं
 चरितश्च ते । जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्म शोदनाम् ॥ ४४ ॥
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् । एष धर्मः परो
 राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो
 राजन्निषेवितुम् । अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६ ॥
 धर्ममूलमिदं राजन् नान्यदमरीद्विशिष्यते । धर्मश्चार्थेन महता
 शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्केण नापि
 श्लोव्येन कर्हिचित् । वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्म-
 बुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिपिडा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै
 द्विजः । तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९ ॥ भैक्ष्यचर्का
 न विहितान च विट्शूद्रजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मसु
 वल्लमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समा-
 गतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥
 उदारमेव विदांसो धर्मं प्राञ्जर्मनीषिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व
 नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ असुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्य धमान्
 सेनातनान् । क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्माद्बुद्धिजते जनः ॥ ५३ ॥
 प्रजापालनसञ्भृतं फल तव न गर्हितम् । एष ते विहितो राजन्

स्वधर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं
 गमिष्यसि । स्वधर्माच्च मनुष्याणां चक्षरं न प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 स चात्र हृदयं कृत्वा त्यक्त्वा दं शिथिलं मनः । वीर्यमास्थाय
 कौरव्य धुरमुदङ्घ धुर्भवत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवी
 जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन्व भूतिं न पुनः त्रियम् ॥ ५७ ॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निहत्वा लभते
 राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५८ ॥ आतरः पूर्वजाताश्च सुस-
 षट्त्वाश्च सर्वशः । निहत्वा निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवधर्म ॥ ५९ ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति ब्रह्मा महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो
 परान्निहतिमास्थितः ॥ ६० ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योधो
 धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समी वा गदाधरः ॥ ६१ ॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात्
 सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६२ ॥ सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं
 यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६३ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्म्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता । वीजीपथ्येन
 कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६४ ॥ अर्थेन तु समो नार्थो यत्न
 लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्म्यः खरकण्डूयितं हि
 तत् ॥ ६५ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः । दृष्टन्तं
 धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६६ ॥ अमित्वं मित्वसम्पन्नं
 मित्वैर्भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते-
 ऽवशम् ॥ ६७ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्य-
 मेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६८ ॥ सर्वथा संहतै-
 देव दुर्बलैर्बलवानपि । अमित्वः शक्यते हन्तुं मधुशा अमरैरिव
 ॥ ६९ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः स्तुर्भः पाति गभस्तिभिः ।
 अन्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७० ॥ एतच्चापि तपो
 राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । विधिना पालनं भूमेयंतुक्तं

नः पितामहैः ॥ ६८ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति
 क्षत्रियः । यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ६९ ॥ अपि-
 दात् किल भास्वर्षात् लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा । इति लोको व्यव-
 सितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७० ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दा-
 भिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषद्ः पृथग्राजन् समागताः
 ॥ ७१ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः
 कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७२ ॥ यन्न मोहान्न कार्प-
 ण्यान्न लोभान्न भयादपि । अमृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थ-
 कारणात् ॥ ७३ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्मुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो दद-
 ङ्गामान् गाश्च राजन् सहस्रयः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव
 चन्द्रमाः ॥ ७५ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सृष्टद्वबालमहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७६ ॥ श्वहतौ क्षीर-
 मासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्नेहं बलं नाभ्यां राज्यं
 दुर्ध्वोधने तथा ॥ ७७ ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ७८ ॥ इमा-
 मवस्थाश्च गते महास्त्राभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै
 भवतोपद्रवे सति ॥ ७९ ॥ स भवान्मथमास्थाय सर्वोपकारणा-
 न्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्षातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८० ॥
 वाचयित्वा द्विजयोऽष्टानद्यैव गजसाहस्रम् । अस्त्रविद्धिः परि-
 हृतो भ्रातृभिर्हृदधन्विभिः ॥ ८१ ॥ आशीविषसमेवीरैर्मरुद्भि-
 रिव वृत्रहा । अमितान् तेजसा मृदून्मसुरानिव वृत्रहा । श्रिय-
 मादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२ ॥ न हि गाण्डीव-
 मुक्तानां शराणां गार्ह्ववाससाम् । स्पर्शमाशीविषाभाणां मर्त्यैः
 कश्चन संसहेत् ॥ ८३ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वो-
 ऽसि भारत । यः सहेत गदावेगं भम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४ ॥

सृष्ट्वा गेः सह कैकेयैर्दृष्ट्वाणीनां वृषभेण च । कथंस्वयुधि कौन्तेय
न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८५ ॥ शत्रुहस्तगतां राजन् कथंस्वि-
त्ता हरेर्महीम् । इह यत्नसुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८६ ॥

इति आरख्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवसुक्तासु महानुभावः सत्यव्रतो
भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धेष्मिन्वितो वाक्य-
मिदं वभाषे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्
वाक्यश्रुत्यैः क्षिणोपि । न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव समानयाहि
व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यज्ञानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं
सराङ्गं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्
सुयोधनाथं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामात्रः शकुनिः पावतीयः
सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् । अमायिनं मायया प्रत्यजेषीत्ततो-
ऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अज्ञांश्च दृष्ट्वा शकुनेयथ वत्
कामानुकूतानयजो युजश्च । शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्यसु
हन्यात् पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नदः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये
तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्यमने राज्यमिच्छन् । दास्यच्च नोऽगमयद्भोमसेन यत्रा-
भवच्छरणं द्रौपदो नः ॥ ७ ॥ त्वद्यापि तद्देत्य धनञ्जयश्च पुन-
र्द्यूतायागतानां सभां नः । यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः एक-
स्त्वहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने सभा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विजितमजातशत्रो । तथापरश्चाविदितचरंश्चाः सर्वैः

सह आह भिष्मङ्गुः ॥ ९ ॥ त्वञ्जेत् श्रुत्वा तात तथाचरन्त-
 मवभोत्सन्ते भारतानासुराश्च । अन्यांश्चरेथास्तावतोऽन्दांस्तथा
 त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैस्तेनो विदितः
 काशमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
 संसदीह तवैव ता भारत पञ्चनद्यः ॥ ११ ॥ वयश्चैतद्भारत सर्व
 एव त्वयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
 राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र यू तमभवन्त्रो
 जघन्सं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्ज देशानमुपसृज-
 रामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छरूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनस्यापि न
 शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास
 कुरूंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
 मास्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः । आश्वस्य
 मन्वे मरणाङ्गरीयो यद्धर्मसुत्कथ्य मर्षो प्रयासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
 चेदीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिघं पर्व्वस्रजः । बाहू दिध-
 चन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
 प्रागेव चैवं समयाक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु
 कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्य ॥ १७ ॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विप्रस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्यान्नसेनो परिक्षिप्यमानां संदृश्य तत्क्षान्तमिति ह्य भीम
 ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीचस्व सुखोदयस्य पङ्क्तिं फलानामिव वीजवापः ॥ १९ ॥
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकन्तेत् वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महायुष्मं हरति हि पीरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके
 ॥ २० ॥ त्रिवञ्ज लोके लभते समथां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-
 मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति
 चैनम् ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञाश्च निषोष सत्यां ह्यथे धर्मममृता-

ज्जीविताञ्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्व कला-
सुपैति ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्त्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण श्योतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे
कालं मर्त्यः सन् कालबन्धनः । फेनधर्मा महाराज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते । सूच्ये-
वाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनमभितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजस्त्रयोदश ।
आयुधोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव
घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्गानमस्यृष्टो भूमिबर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये
दुर्जातजायिनः ॥ ८ ॥ हैरण्यो भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भङ्क्ष्व बाह्वजितं वभु ॥ ९ ॥ हत्वा वै
पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम । अह्लाय नरकं गच्छेत् स्वर्गे-
यास्य स सम्मतः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाहीप्ति-
मत्तरः । येनाहमभिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पार्थो वोभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे । आसौ परमसन्तप्तो नूनं
सिंह इवाग्रे ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिभूते सर्वान् लोके धनु-
र्भतः । सोऽयमात्मजसुग्राह्यं महाहृशीव यच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः । तथैव प्रियमिच्छन्त
 आसते जङ्गमकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह
 हृत्सुतैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिबिन्ध्यतः ॥ १५ ॥
 प्रियमेव तु सर्वेषां यदूब्रवीम्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
 सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्
 भविष्यति । यन्त्रो नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 शीलदोषाद्गृणाविष्ट आशुशंखात् परन्तप । क्लेशांस्त्रितिक्षसे
 राजन्त्रान्य । कश्चित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्द-
 कस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नेषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९ ॥
 दृषी ब्राह्मणरूपोऽपि कथं क्षत्रेषु जायथाः । अस्यां हि योनौ
 जायन्ते प्रायगः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अश्रीषीस्त्वं राजधर्मान् यथा
 वै मनुरब्रवीत् । क्रूरान्निर्कृतिसम्पन्नान् विहितानगमालोकान्
 ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्त्तव्ये
 पुरुषव्याघ्र किंमांस पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः
 श्रुतेनाभिजनेन च । तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तश्च पर्वतम्
 ॥ २३ ॥ कुन्मिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि ।
 अज्ञातचर्च्चा गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ द्विवीच पार्थ
 सुश्रेय न शक्या चरितुं त्वया । वृहत्शाल इवानूपे शाखा-
 पुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इषीज्ञातः कथं जिष्णु-
 चरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्काशौ भ्वातरौ सहितौ |शिशू ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकीर्त्तिं राजपुत्री
 द्वौपदी वीरसूरियम् ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
 चरिष्यति । माद्यापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः
 ॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्च्चां पश्यामि मेरोरिव निगृह्णन्म् । तथैव
 बहवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्यो विप्रशासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राज-
 सुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः । न हि तेऽप्युपगम्यन्ति निकृता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अथश्च तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ।
 तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुबह्वंशरान् । आचक्षीरं च
 नो ज्ञात्वा ततः स्वान्त् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुपिताः
 सम्यग्वने मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः परि-
 बत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राङ्मनीषिणः ।
 पूतिकामिव सीमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानुलुहे
 राजन् साधवे चाधुवाहिने । सीहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रति-
 मुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुबधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
 क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संशुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो वृधि-
 ष्टिरः । निश्चस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्नी परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे
 राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तदात्वे च यः
 पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्रां सुदु-
 र्विदाम् । कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ॥ ३ ॥
 स सुहृत्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् । भीमसेनमिदं
 वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

वृधिष्टिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकाविद ॥ ५ ॥ महापापानि
 कर्माणि यानि केवलसाहसात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते
 तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिद्धान्त्यर्था महाबाहो दैवज्ञात् प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवल-
 चापत्याह्वलदर्पोत्थितः स्वयम् । आरब्धव्यमिदं कार्त्स्न्यं मन्यसे

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिश्रवाः शलशैव जलसन्धय वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणानुतथ वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा
 दुराधर्षा दुर्धनोऽधनपुरोगमाः । सर्व एव क्रतास्त्राश्च सततश्चात-
 तायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्धन-
 हिते युक्ता न तथास्मासु भारत । पूर्णकोषबलोपिताः प्रयति-
 व्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामाल्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि माताभिर्भीमैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्धनेन ते
 वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांस्त्यज्यन्ति संग्रामे इति मे
 निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य दृष्टिरस्मासु तेषु
 च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अथर्ष्यं
 राजपिण्डस्त्रैर्निवेश्य इति मे मतिः । तस्मान्त्यज्यन्ति संग्रामे
 प्राणानपि सुदुस्वजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्गामः सर्वे धर्म-
 यरायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥
 अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः । सर्वास्त्रविदनाष्ट्रयो
 ह्यभेद्यकश्चावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानितान् पुरुष-
 सत्तमान् । अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्धनस्त्वया ॥ १९ ॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्वान् धनु-
 ग्रीहान् स्तुतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव विमनास्त्रहो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतो-
 रैवं तदा पाण्डवयोर्दयाः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्य-
 वतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः चिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्बोधनान्प्रपसुतास्तथा
 दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्त्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा
 घृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपादय तु राजेन्द्र ततः
 क्षिप्रं श्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधि-
 श्ठिरम् । अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ श्रेयसस्ते
 परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून्वृणु पार्थो
 धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृह्णाथोमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमती-
 मिव । विद्यां प्रतिस्मार्त्तं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्महेतोर्महेन्द्रश्च
 रुद्रश्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणश्च कुबेरश्च धर्मराजश्च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष
 महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्वजियो
 जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणोन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव
 च । समादाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वना-
 दस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् । निवासाथाय यद्युक्तं
 भवेद्दः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो
 भवेत् । तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्देगकारकः ॥ ३६ ॥ स्वगाणा-
 सुपयोगश्च वीरुदोषाधिसंक्षयः । विभर्षिं च बहून् विप्रान् वेद-
 वेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ।
 प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय
 धीमान् स व्यासः सत्यवतोसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवा-
 न्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्व्रक्ष्य मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यास-
 वाक्यमुदितो वनाहैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीशूले काश्यकं

नाम तद्वनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यक-
 मासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः
 सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र तेन्यवसन्त्राजन् कश्चित्कालं मन-
 स्विनः । धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 चरन्तो ष्ठगयां नित्यं शुद्धैर्वायैष्टेर्गार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो
 निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे
 षट्तिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्य चित्तव्य कालस्य धर्मराजो युधि-
 श्ठिरः । संस्मृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्षे
 विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभम् । सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना
 परिसंस्तुयन् ॥ २ ॥ स सुहृत्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दनः ।
 धनञ्जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीष्मे द्रोणे रूपे कर्णे द्रोणपुत्रे च
 भारत । धनुर्वेदश्चतुष्पाद् एतेष्वप्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्मं
 दैवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम् । सर्वास्त्राणां प्रयोगश्च
 तेऽभिजानन्ति कृत्स्नगः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धतराष्ट्रस्य पुत्रेण परि-
 सान्त्वताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ सर्व-
 योधेषु चैवास्य सदा प्रीरिनुत्तमा । आचार्या मानितास्तुष्टाः
 शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले
 प्रतिपूजिताः । अथ चेयं मही कृत्स्ना दुष्प्रीधनवशानुगा ॥ ८ ॥
 सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानिव प्रियोऽस्माकं त्वयि
 भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया
सम्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस-
माहितः ॥ ११ ॥ देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयाज्जानश्रुयेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवचो
खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्दृढन्मार्गं गच्छ तातो-
त्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धन-
ष्त्रय । वृत्राङ्गीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येक-
स्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रेव प्रपद्यस्व स
तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं
पुरन्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा घर्मराजस्तमध्यापयत प्रभः ।
दीक्षितं विधिनानिन धृत्वाक्वायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा
वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशाद्घर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुर-
न्दरम् ॥ १७ ॥ घनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्ष्णं महैषुधी ।
कवची सतनुवाणो बह्वगोधाङ्गुलितवान् ॥ १८ ॥ ऊताग्निर्ब्राह्मणा-
न्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीत-
शरासनः ॥ १९ ॥ वधाय धार्तराष्ट्राणां निश्वस्योद्धमुदीत्य च ।
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ॥ २० ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः
सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा
यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जया-
शिषः । संसाधयस्व कौन्तेय भ्रुवांस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं
तथा प्रस्थितं वीरं शालस्त्वन्धोरमर्जुनम् । मनांस्यादाय सर्वेषां
क्षणा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्ब्रह्मण्यय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्माकं क्षत्रिय-
कुले जन्म कथिदवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां भैक्ष्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयो-
 धनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राञ्च प्रहसन् राजसंसदि ।
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत्
 परिषद्दी मध्ये बह्व्युक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः
 प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंस्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धि-
 र्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवाभिनि । त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुख-
 दुःखे समाहितं ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्यमेव
 च । आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतच्चयानघ । प्रयात्तुविघ्नेनैवाशु विज-
 याय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ
 ह्यनामयम् । ह्यीः श्रुः कीर्त्तिर्द्युतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सर-
 स्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पात्रस्य पालयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठा-
 पचायी ज्येष्ठस्य भ्रातृवचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं वस्तुन्
 रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान् । विश्वे देवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्वन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिरपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा शिषः कृष्णा विरराम यश-
 स्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन् धौम्यश्च पाण्डवः ॥ ३६ ॥
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रश्मिं धनुः । तस्य मार्गादपा-
 क्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ युक्तस्यैन्द्रेण योगेन परा-
 क्रान्तस्य शृङ्गाणः । सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिघेवितान्
 ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं
 सुण्यमेकाङ्गैव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो
 यथानिलः । हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्य-
 कामत् सुदुर्गाणि दिशारातमतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठद्वनञ्जयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षेऽतिशुयाव तिष्ठेति स
 वचसादा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
 अथापश्यत् सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् । ब्राह्मणा श्रिया
 दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृगम् ॥ ४३ ॥ सांऽब्रवीदर्जुनं तत्र
 स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्ती धनुष्मान् कवची
 शरी ॥ ४४ ॥ निबद्धासितललाण्यः क्षात्रं धर्ममनुव्रतः । नेह
 शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामेष आन्तयः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-
 हर्षीणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा काशं न
 संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तांऽसि परमां
 गतिम् । अजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ ४७ ॥
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालया-
 मास धर्ष्यात् सुष्टतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स
 द्विजः प्रहसन्निव । वरं दृणीष्व भद्रन्ते शक्रोऽहमरिस्तूदन ॥ ४९ ॥
 एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जतिः प्रणतो भूत्वा
 शूरः कुरुकुलोदहः ॥ ५० ॥ द्रैश्वितो ह्येष वे कामो वरञ्चैनं
 प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५१ ॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रक्षं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्त्स्न्य-
 मस्त्रं स्तव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् दृणीष्व लोकास्त्वं प्राप्तोऽसि
 परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
 न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् । न च सर्वाभरै-
 श्वर्ष्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातॄन्सान् विदिनि त्यक्त्वा
 वरमप्रतियात्य च । अक्रोन्ति सर्वलोकेषु गच्छ यः शाश्वतीः
 समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच इत्यहा पाण्डुनन्दनम् । सान्त्व-
 यन् श्रुत्वा वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रव्यमि
 भूतेशं त्यक्तं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-
 न्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यतो देवस्य परमे-

ष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः सर्वमेष्यसि ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव
तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कौरातपर्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् योतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्ट-
कर्मणः । त्रिसरेण कथामेतां यथास्त्रायुपलब्धवान् ॥ १ ॥
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घवाङ्मनोज्ञयः । वनं प्रविष्टस्तेजस्वी
निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथञ्च भगवान् स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
स्यहं योतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम । त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यश्च मानुष-
ञ्चैव वेद्य ह ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् लोमहर्षणमर्जुनः । भवेन
सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः
संग्रामेष्वपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्म-
यात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे ।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्यदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये । चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्व
प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
त्मनः । दिव्यां कौरवशादूर्त्त महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बद्धां त्यम्बकेण सहानघ । पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्त्रमः ।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्वस्तु-
 राहाय खड्गञ्च कनकत्वरुम् । महाबलो महाबाहुरर्जुनः काश्व-
 सिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं क्षुदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया
 परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः । वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्व-
 पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापद्मनिषेवितम् । नाना-
 मृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये
 वनं मानुषवर्जितम् । शङ्खानां पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि
 ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्चा सुमहन्निपपात महीतले । मेघजातञ्च विततं
 छादयामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं
 महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८ ॥
 तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्बलानादितान् । नदीञ्च विपुला-
 वर्त्ती वैदूर्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डबोद्धीताः सारसा-
 भिरुतास्तथा । पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणानादिताः ॥ २० ॥
 मनोहरवनोपेतासस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामकजलाः पश्यन्
 प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोर्जुनस्तदा ।
 तपस्यग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निब-
 स्थाय दण्डाजिनविभूषितः । शीर्णञ्च पतितं भूमौ पर्यं समुप-
 द्युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णं पूर्णं तिरात्रे तु मासमेकं फलायनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि
 मासं स पक्षेणाहारमाचरत् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-
 सत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षी महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । ऊर्ध्व-
 बाहूर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठायधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्यर्शना-
 च्चास्य बभूवुरमितोजसः । विद्युदम्बोरुहनिभा जटास्तस्य महा-
 क्षमः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्वे जग्मद्देवं पिनाकिनम् । निवे-
 दयिषवः पार्थं तपस्यग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणस्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
मास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमायबन्दिशः ।
तस्य देवेश न बयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां
भावितात्मनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच । न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति
सर्वशः । शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः । अहमस्य
विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्यृहा
काचिन्नैश्वर्यं स्य तथायुपः । यत्त्वस्य काञ्चितं सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वेशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा शर्ववचनश्रवणः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्थान् पुनराजयान् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि मुनिशङ्करसंवादे

अष्टतिशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

— —

वेशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वेश-
मास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विश्राजमानो विपुलो गिरि-
र्भूरिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमहनुष्पादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा
॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रभियापि सहस्रशः । अशोभत तदा
राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणेन तहनं सर्वं निःशब्द-
मभवत्तदा । नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्यपारमत् ॥ ६ ॥
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्त्राक्लिष्टकर्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्रं

दृदर्शाद्भ्रुतदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवा-
 र्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीवं
 धनुरादाय शरांश्चाग्नीविषोपमान् । सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्या-
 घोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहा-
 गतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा
 तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा
 वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसम-
 प्रभः । अनाहत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रसुमोचाग्रनिप्रेख्यं
 शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ सुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र
 निपेततुः । मूकस्य गावे विस्तीर्णो शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥
 यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्यैव च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः
 शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बद्धभिर्वाणैर्हीप्तास्यैः पन्नगै-
 रिव । ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स
 दृदर्शं ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्दं
 स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तयः प्रह-
 सन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंघतः ॥ १८ ॥ न
 त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कनकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो
 वराहो मत्परियहः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽय-
 मिहागतः । कामात् परिभवाहापि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥
 न ह्येष रजयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । तेन त्वां श्वंशयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सत्यसाचि-
 नम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्ष्णी वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः
 कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बद्धसत्त्वेऽस्मिन्निवसामहापो-

धन ॥ २४ ॥ भवांस्तु कृष्णवर्णाभिः सुकुमारः सुखोचितः । कथं
शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्धि-
भान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष
चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो
हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयेष धनुर्भिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
वाणैरभिहतः श्रेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममेष लक्ष्य-
भूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्यप-
रोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्वान्दार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥ स्थिरो
भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्या सुश्र-
त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुन-
स्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेष्टुभिः ॥ ३२ ॥ ततो
हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्द-
मन्देत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स सुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्तौ तत्र
संरन्ध्रौ गर्जमानौ सुहृद्मुञ्जः । शरैराशीविषाकारैस्ततच्चाते पर-
स्परम् ॥ ३५ ॥ यतोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्
प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ३६ ॥ सुहृत्तं शरवर्षं
तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरि-
रिवाचलः ॥ ३७ ॥ स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोषीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विश्रयच्छक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं
सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवसुक्तान्नाराचान् प्रति-
गृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् बहो यत्नः
सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्विदृशानां समागमः ॥ ४० ॥

न हि महाणजालानासुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं
वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रा-
दन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्त्रीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२ ॥
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन्
मयूषानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान्
लोकभावनः । शूलापाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥
क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीसैनमाविश-
न्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंचयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च
भगवन्तं हृताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दक्षौ दूष्यौ येनास्य खाण्डवे
॥ ४६ ॥ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।
अथ ह्य पुरुषः कोऽपि वाणान् यसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं
धनुष्कोट्या शूलायेणैव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य
सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकथ्य च ।
सुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्मेहाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुज्यो
धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह
गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
सुहृस्त्रान्तमभीष्टन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्द्ध्नि
शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । सुभोच भुजवीर्येण विक्रम्य
कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्धानमासाद्य पफलासिवरो हि सः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा
हृदान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवां-
स्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ सुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूमसुत्पादयन्
मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः
शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिश्च शदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दया-
मास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुसुहृत्तन्त

तद्यद्दमभवत्सोमहर्षिणाम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रनासवयोरिव ॥५८॥
 जघनानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा बली । पाण्डवश्च विचेष्टन्तं
 किरातोऽप्यहनद्वली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेपात् सङ्घर्षेणो-
 रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पाषकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६० ॥
 तत एनं महादेवः पोड्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोषा-
 च्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत
 इवावभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-
 च्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गत-
 सत्त्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुन-
 रत्यतः । रुधिरैश्च भ्रूताङ्गसु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥ शरण्यं
 शरण्यं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । सन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्ये-
 नापूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि
 स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥ ६६ ॥
 पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघ-
 गम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंघातम् ॥ ६७ ॥

भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
 श्रीर्षेणानेन धृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं
 तेजश्च वीर्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं मञ्जावाहो पश्य
 मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वकृषि-
 भवान् । विजेष्यमि रणे शत्रून्पि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥
 प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो
 मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-
 नम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥
 स जानुभ्यां मर्ची गत्वा शिरसा प्रणपत्य च । प्रसादयामास हरं
 पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच । कपर्दिन् सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन । देव-
 देव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणाणाञ्च परं जाने त्वां
 त्व्यस्वकं विभुम् ॥ ७४ ॥ देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं
 जगत् । अजेयस्वं त्रिभिल्लीकैः स देवासुरमानुषैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
 विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । दक्षयज्ञविनशाय हरि-
 बद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ ललाटान्नाय सर्वाय मीढुषे द्रुलपाण्ये ।
 पिनाकगोम्रे सूक्ष्माय माञ्जीजीयाय वधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
 त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः शम्भं लोककारण
 कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् । व्यति-
 क्रमं मे भगवन् चन्तुमहेसि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकांक्षी
 प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् । दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम्
 ॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम् । न मे स्याद-
 पराधीऽयं महादेशतिसाहस्रात् ॥ ८१ ॥ कृती मयायमज्ञानात्
 विमर्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर ८२ ॥
 वैशम्पायन उवाच । तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
 प्रगट्त्वा रुचिरं बाहुं चान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिष्वज्य
 च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः । पुनः पाद्ये सान्त्वपूर्वेसुवाच
 वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तवे
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

देवदेव उवाच । नरस्वं पूवंदेहे वै नारायणसहायवान् ।
 षट्षीं तप्तवानुग्रं तपो वर्षीयुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
 तेजो विष्णो वा पुरुषोत्तमे । सुवाभ्यां पुरुषाग्रभ्यां तेजसा
 भास्वते जगत् ॥ २ ॥ शक्ताभिषेके सुमहङ्गनुर्जलदनिःस्वनम् ।

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव
गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् । मायामास्थाय यङ्गुक्षं मया
पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥ दूण्यौ चाप्यक्षयौ भूयस्त्वव पार्थ यथोचितौ ।
भविष्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते
पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृह्णाण वरमस्वत्तः काञ्चित् पुरुषो-
त्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मत्पुत्रो मानद ।
दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमारन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या
वृषध्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्द्वोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु
ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । सुगान्ते दारुणे प्राप्ते
कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्णभीष्मकपट्टोणैर्भविता तु महा-
हवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ॥ १० ॥
दहेयं येन संग्रामे दानवान्नास्त्रसांस्त्रया । भूतानि च पिशा-
चांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदा-
श्लोत्रप्रदर्शनाः । शराश्याशीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥
सुध्येयं येन भीष्मोण द्रोणोण च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे
नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन्
भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादाद्दिनिर्हत्तः समर्थः स्त्रामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्देह
महेन्द्रोऽपि न यमो न च यत्तराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः
कुतो वेत्स्यन्ति मानवा ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ मोक्तव्यं
पुरुषे कश्चित् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥
अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्वैलोक्ष्ये सचराचरे । मनसा चक्षुषा
वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भवा समा-

हितः । उपसङ्गस्य विश्वेशमघीष्णेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ तत-
स्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्त्तनम् । तदस्त्रं पाण्डवस्येष्टं मूर्त्ति-
मन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्श्वं यथा त्यक्तमुमा-
पतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥ ततश्चाल
श्रुतिवी सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा
॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिर्घोषाद्य भेरीणाञ्च सहस्रतः । तस्मिन् सुहृत्ते
संप्राप्ते निर्घाताद्यापतन्मूढः ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाञ्चलह्वोरं पाण्ड-
वस्यामितीजसः । मूर्त्तिमहै स्थितं पार्श्वे दृढशुद्धैवदानवाः
॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य त्यम्बकेनाथ फाल्गुनस्यामितीजसः । यत्किञ्चि-
दशुभं देहे तत्त्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनु-
ज्ञातस्व्यम्बकेन तदार्जुनः । प्रणस्य शिरसा राजन् प्राञ्जतिर्देव-
मैषत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युति-
गिरिश उमापतिः शिवः । धनुर्महद्वितिजपिशाचसूदनं ददौ
भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वर-
स्तदा सञ्चोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमर्षि-
सेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति पारण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थानं

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सन्पश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभ-
ध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्थे वास्तमोविवान् ॥ १ ॥ ततो-
ऽर्जुनः परशुके विस्मयं परवीरहा । मया साक्षान्महादेवो दृष्ट
इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्यम्बको
हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाण्डिना ॥ ३ ॥
कृतार्थश्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रून् विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तञ्च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित-
तेजसः । ततो वैदूर्खवर्णाभो भासयन् सर्वतो दिशः ॥ ५ ॥
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नदैर्नदीभिश्च
दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ ६ ॥ वरुणो यादसां भर्ता वशी तं
देशमागतम् । अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महाचिंत्वा ॥ ७ ॥
कुवेरः समनुपाप्तो यच्चैरनुगतः प्रभः । विद्योतयन्निवाकाशमङ्गुतो-
पमदशनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ।
तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥
मर्त्यमूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिर्लोकभावनैः । दण्डपाणिरचि-
न्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ १० ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने-
नावभासयन् । त्रील्लोकान् शुद्धकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ॥ ११ ॥
द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते । तेभानुमन्ति चित्वाणि
शिखराणि महागिरेः ॥ १२ ॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशु-
स्तपसान्वितम् । ततो मुहुर्त्तद्भगवानैरावतशिरोगतः ॥ १३ ॥
आजगाम महेन्द्राख्या शक्रः सुरगणैर्वृतः । पाण्डुरेणातपत्रेण
प्रियमायेन मूर्ध्नि ॥ १४ ॥ द्रुमुभे तारकाराजः सितमभ्र-
मिवास्थितः । संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १५ ॥
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्यौ सूख्यं इवोदितः । अथ मेघस्वनो
धीमान् व्याजहार द्रुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो
दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुनं पश्यास्मान् लोकपालान्
समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम् ।
पूर्वंपि रमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्-
ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः । त्वया च वसुसंभूतो महा-
वीर्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रथो-
ऽनघ । क्षत्रशार्ङ्गसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान-
वाश्च महावीर्यां ये मनुष्यत्वमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ पितृर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कार्पाथ सुमहावीर्यस्त्वया बन्धो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंशाय क्षिति-
 सम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम् । त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफल-
 निर्जिताम् ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरि-
 कर्षणम् । अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्यास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥
 त्वया साक्षान्महादेवसोपितो हि महाश्वधे । कर्षी वसुमती
 चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्त्रं महाबाहो
 दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
 ष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुरु-
 नन्दन । समन्त्रं सोपचारञ्च समोक्षविनिवर्त्तनम् ॥ २७ ॥ ततो
 जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः । पश्चिमां दिग्मास्याय
 गिरमुञ्चारयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे
 व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुताम्नाक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥
 मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णोष्व
 कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर
 संग्रामे तारकामये । दैतयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम्
 ॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मत्पसादसमुत्थितान् । गृहाण
 न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
 संग्रामे विचरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
 संग्रयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिलयो घनाध्यक्षोऽभ्यभा-
 षत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽह-
 मपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजि-
 तेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहाध्याभिर्भवान् आन्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ दर्शनात्ते

त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ । अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जया-
 नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ मत्तथैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य ध्वंस्यसि ॥ ३८ ॥ तदिदं प्रति-
 गृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम । अोजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापन-
 मरातिवृत् ॥ ३९ ॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४० ॥ त्वदर्थमुद्यत-
 स्त्रेदं मया सत्यपराक्रम । त्वमहो धारण्यो चास्त्र मेरुप्रतिमगौरव
 ॥ ४१ ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहोर्विधिवत् कुरुनन्दनः । कौबेर-
 मभिजयाह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
 पार्थमक्लिष्टकारिणम् । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभि-
 निखनः ॥ ४३ ॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिव्रतः ॥ ४४ ॥ देवकार्शन्तु
 सुमहत्त्वया कार्शं मरिन्दम । आरोढव्यस्त्रया स्वर्गः सज्जीभव
 महाद्युते ॥ ४५ ॥ रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ॥ ४६ ॥ तान् दृष्ट्वा
 लोकपालांसु समेतान् गिरिमूर्ध्वनि । जगाम विस्मयं धीमान्
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनो महातजा लोकपालान्
 समागतान् । पूजयामास विधिवद्भाग्भिरग्निः फलेरपि ॥ ४८ ॥
 ततः प्रतियद्युर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम् । यथागतेन विबुधाः
 सर्वं काममनोजवाः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्ध्वास्त्रः
 पुरुपर्षभः । कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-

चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च कैरातपर्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकापालेषु पार्थः शत्रुर्निवर्हेणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततस्त्रिन्तय-
मानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम
महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जनदान् पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेषरथोपमैः ॥ ३ ॥ असयः शक्तयो भीमा
गदाक्षीग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युत्स महाप्रभाः
॥ ४ ॥ तथैवाशनयस्यैव चक्रयुक्तास्तुक्तागुडाः । वायुस्फोटाः सनि-
र्घाता महामेषस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वालित-
तास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः
॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् । वहन्ति ये
नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैज-
यन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्दीवरश्चामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥
तस्मिन्नथे स्थितं सूतं तत्रहेमविभूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महाबाहु-
दैवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्थाय मातलिः ।
सन्नतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलि उवाच । भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वं द्रष्टु-
मिच्छति । आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सम्मतम् ॥ ११ ॥
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीपुत्रमिह प्राप्तं
पश्यन्तु त्विदृशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिव्रतो देवैर्ऋषिगणै-
स्तथा । गन्धर्वैरश्वरोभिश्च त्वां दिदृच्छुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अस्मा-
ल्लोकाद्देवलोकां पाकशासनशासनात् । आरोह त्वं मया साक्षं
सव्यासः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्य रथो-
त्तमम् । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः । दैवतैर्वा समारोहं

दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यी
महारथः । द्रष्टुं वाप्यथवा स्पृष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि । पश्चाद्दृशमथारोह्ये
सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्र-
साराथिः । आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाब्रुतः प्रुचिः । जजाप जर्ष्यं
कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितृन् यथान्वायं
तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २० ॥
साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् । त्वं सदा संश्रयः
शैल स्वर्गमार्गाभिकांचिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल
ब्राह्मणाः क्षत्रिया विश्वः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्तिस्मद्देवैः सह गत-
व्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् । गच्छा-
म्यामन्त्रयित्वा त्वां सुखमस्मृपितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि
कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्त्रवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया
दृष्टान्यनेकशः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-
स्ततः । सुसुगन्धाश्च वाष्प्रींश्चाश्वच्छरौरविनिःसृताः ॥ २५ ॥
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्त्रवणोदकाः । शिशुर्यथा पितु-
रङ्गे सुसुखं वर्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज
मया प्रभो । अक्षरोगणसङ्कीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ॥ २७ ॥
सुखमस्मृपितः शैल तव सानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैल-
मामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव
भास्करः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाङ्गुतकर्मणा ॥ २९ ॥
ऊर्द्धमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः । सोऽदर्शनपथं यातो
मर्त्यानां भर्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ ददर्शाङ्गुतरूपाणि विमा-
नानि सहस्रशः । न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावक

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया । तारारूपाणि
यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ७२ ॥ दीपवद्विप्रकटत्वात्तन्नि
सुमहान्त्यपि । तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥ ७३ ॥
ददर्श स्वेषु धिष्योपु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा । तत्र राजर्षयः
सिद्धा वीराश्च निहता वृधि ॥ ७४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं
संपेतुः शतसङ्घयः । गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम्
॥ ७५ ॥ गुह्यकानामृषीणाञ्च तथैवाश्रमं गणान् । लोका-
नात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ७६ ॥ पप्रच्छ
मातलिं प्रीत्या स चाप्येनसुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु
धिष्योप्यवस्थिताः ॥ ७७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि
भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजम् ॥ ७८ ॥
ऐरावतस्रतुदन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य
कुहपाण्डवसप्तमः ॥ ७९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्वाता पार्थि-
वोत्तमः । आतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ८० ॥
एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महाययाः । ततो ददर्श शक्रस्य
पुरीं ताममरावतीम् ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुरीदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं गम्यां सिद्धचारण-
सेविताम् । सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । अहीव्यमानो
मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमश्रो-
गण्यसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयङ्गिरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ ना-
तप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहितान्निना । स लोकः पुण्यकर्तृणां

नापि वृद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नाथञ्जङ्गिर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुति-
 बर्जितैः । नानाम्नुताङ्गैस्त्रीर्षेषु यज्ञदानवर्हृक्तैः ॥ ५ ॥ नापि
 यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसा-
 दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
 दितम् । प्रविवेश महावाङ्मः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
 देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
 ददर्शाद्यतशलाहा ॥ ८ ॥ संस्रूयमानो गन्धर्वैरश्वरोभिश्च पाण्डवः ।
 घृष्यगन्धर्वैः पुण्यैर्वाशुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
 न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्ट-
 कारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्वनिस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महावाङ्मः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
 विप्लवं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः
 समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
 बहवो दिक्षीपप्रमुखा वृषाः । तुम्बुरुर्नारदस्यैव गन्धर्वो च
 हाहाहृहृ ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुब-
 नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्थो महावाङ्मरवतीर्षं रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
 पाकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेणातपत्वेण ह्येभदग्णेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृ-
 तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं द्विजाग्रैश्च ऋग्यजुःसाम-
 सन्धवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमदहली । स
 चैनं वृक्षपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
 घृष्ये देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाण्थी गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके
 ॥ २० ॥ मूर्द्ध्नि चैनमुपाश्राय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्गमारो-
 पयासास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः

शब्दासनं गतः । अर्धक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥
 ततः प्रेम्ना वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् । पस्वर्गं पुरय्यगन्धेन
 करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्ज्यमानः शनकैर्वाह्यं चास्त्रा-
 यती शुभौ । व्याशरत्तेपकठिनौ सान्भावित्वा हरणमयौ ॥ २४ ॥
 वज्रप्रहरणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् । सुज्जर्मुज्ज्वज्वधरो
 बाह्यं चास्तोत्रयच्छनैः ॥ २५ ॥ स्वयन्निव गुडाकेशं प्रेक्ष्यमाणः
 सहस्रदृक् । शर्षेणोत्फुल्लनयनी न चादृष्यत हतहा ॥ २६ ॥
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाश्चक्रतुः सभाम् । सूर्वाचन्द्रमसौ
 व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र ह्यु गाथा गायन्ति सान्वा
 परमवल्गुना । गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८ ॥
 वृताची मेनका रम्भा पूर्वचिन्तिः स्वयम्भवा । उर्वशी मिश्रकेशी
 च दण्डगौरी वक्रयिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजन्वा च कुम्भ-
 योनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना
 ॥ ३० ॥ एताश्चान्याश्च नवतुस्तत्र तत्र सहस्रगः । चित्तप्रसादने
 युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकठिततश्रीण्यः कम्प-
 मानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्ध्वेत्तुवुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकभागमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ततो देवाः सगन्धर्वा समादायाध्वं-
 मुत्तमम् । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्जुं रञ्जसा ॥ १ ॥ पाद-
 माचमनीयश्च प्रतिग्राह्यं वृपात्मजम् । प्रवेशयामासुरथो पुरन्दर-
 निवेशनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णु इवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य हस्ता-
 हयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहम् । अशनी च महानादा मेघवर्षिण-

लक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन् सस्मार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽब्र-
 वीत् पार्थं कृतास्त्रं काल आगते । वृत्त्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्र-
 सेनादवाप्रुहि ॥ ६ ॥ वादितं देवविहितं वृत्तौके यन्न विद्यते ।
 तदर्जुयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ
 चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थीं निरा-
 मयः ॥ ८ ॥ गीतवादित्रवृत्त्यानि भूय एवादिदेश च । तथापि
 नालभच्छर्मं तरस्वी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनवधामर्षी
 शकुनेः सौवलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिसुपागम्य क्वचित्
 क्वचित् । गान्धर्वमतुलं वृत्त्यं वादित्रञ्चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ स
 शिञ्चितो वृत्त्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् । न
 शर्म लेभे परकीरहन्ता भ्रातृन् स्मरन्मातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादि-
 शिञ्जायां चतुष्टवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदयं तं शक्रश्चित्तसेनं रजोऽब्र-
 वीत् । पार्थस्य चक्षुर्वृश्चं सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्व-
 राज गच्छाय प्रहितोऽश्वरसां वराम् । उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं
 शोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथाचित्तो गृहीतास्त्रो विद्यया
 मन्त्रियोगतः । तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविशारदः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्यक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्वराजोऽश्वर-
 समभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागते-
 नार्चितस्तथा । सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत्
 ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्यु सुयोगि प्रहितोऽहमिहागतः । विदिव-
 स्येकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्य देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सहजैर्गुणैः । श्रिया शोलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥७॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । बर्च्चस्वी तेजसा
 युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतु-
 राख्यानपञ्चमान् । योऽधोते गुरुशुश्रूषां मेधाघ्नाष्टगुणाश्रयाम्
 ॥ ९ ॥ ब्रह्माचर्येण दाक्ष्येण प्रसवेर्वयसापि च । एको वै रक्षिता
 चैव त्रिदिवं भववानिव ॥ १० ॥ अकल्पनो मानयिता स्थूल-
 क्षल्पः प्रियस्वदः । सुहृदस्त्वान्वपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंक्रतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च
 प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
 विदितस्तोऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्रा-
 भ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां
 धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा क्षिप्तं कृत्वा सम्मानं बद्ध मन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥१५॥ यस्त्वस्य कथितः
 सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां कि-
 मतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथा-
 काममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशी-
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

बैशम्पायन उवाच । ततो विहृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचि-
 क्षिता । उर्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनशालसा ॥ १ ॥
 स्नानालङ्कारयैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण
 शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदी-
 पिता । दिव्यास्तरणसंज्ञीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्दमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं
 हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीसुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथग्रीणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ च्छदुकुञ्चित-
 दीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा । केशहस्तेन लज्जना जगामाद्य
 विराजती ॥ ६ ॥ च्छुद्धेपाक्षापमाधुर्ध्वैः कान्त्या सौम्यतयापि
 च । शशिनं वक्रचन्द्रेण सा ज्वयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-
 रागौ सुसुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । गच्छन्त्यां द्वारविक्रमौ स्तनौ
 तस्या ववल्गतुः ॥ ८ ॥ स्तनोद्दहनसंचोभान्मस्यमाना पदे पदे ।
 त्रिबलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधर-
 विसीर्षं नितम्बोन्नतपीठरम् । मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादाम-
 भूप्रितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ गूढगुणधरौ
 पादौ ताम्बायततकाङ्गुली । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभते किङ्कि-
 णीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाय मदनेन च ।
 विलासनेद्य विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचोरण-
 गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्वाद्यर्थेऽपि वै स्वर्गं दर्श-
 नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्राष्ट्रीहता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता
 क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
 क्षिता ॥ १६ ॥ तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता । अर्जु-
 नस्य नरश्रेष्ठ सर्वश्री शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्देशम्
 निर्मलं सुमनोहरम् । स शङ्कितमना राजन् प्रत्यङ्गच्छत तां
 निधि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंघतशोचनः । तदा-
 भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रसूक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । अभिवादे त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं व्यावयामास
तं तदा ॥ २१ ॥

उवञ्चुवाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्ते ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने
महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य पर-
मोत्सवे ॥ २३ ॥ ब्रह्माणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वस्तुनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च
सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयज्ञेषु महोरगगणेषु च
॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रण्वतमानेषु
अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्र-
नन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वा-
श्वरःसु सुख्यासु प्रवृत्तासु कुरुद्वज । त्वं किलानिमिषः पार्थ
मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवी-
कसाम् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥
तथैवाभसरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च शत्रु-
तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टचित्रसेनो
ममान्तिकम् । प्राप्तः कमलपत्राञ्च स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य
मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदीदार्ष्यगुणा-
न्वितम् । पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता
शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तद्गुणास्तृप्तचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतो-
ऽर्जुनः । उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय द्विदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुःश्रुतं मेऽसु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।

गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती
महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात्र
कार्ष्णी विचारणा ॥ ३८ ॥ यञ्चेत्क्षितासि विघ्नष्टं विशेषेण मया
शुभे । तच्च कारणापूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ इयं
पौरववंशस्य जननी सुदितेति च । त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञा-
योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातु-
मप्सरः । गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी ॥ ४१ ॥

उर्वश्रुवाच । अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहाहंसि ॥ ४२ ॥ पुरोवंशे
हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । तपसा रमयत्यस्मान् च
तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामात्तां विसर्जयितु-
मर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशयैव विदिशय सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती
च माद्री च शची चेह ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि
मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ मूर्द्धा प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते
धरवर्णिनि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्याऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोध-
मूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाय घनस्त्रयम् ॥ ४८ ॥

उर्वश्रुवाच । तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देयाः कामवाणवशङ्कताम् ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं
नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यातः
षण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं दत्त्वार्जुनं शापं स्फुरदोष्ठी श्वस-
न्त्यथ । पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततो-
ऽर्जुनस्वरमाणाक्षितसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेद्यामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैवं यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ न्यवेदयञ्च शक्रस्य
 चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाख्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः
 ॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः श्रयमानोऽभ्यभाषत । सुपु-
 त्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
 धैर्येण जिता वै ते महाभुज । यत्त दत्तवती शापमुर्वशी तव
 मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वक्ष्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे तयोद्दशे
 वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च
 ॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
 शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ मुदं परमिकां लेभे न च
 शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ॥ ६० ॥
 रेमे स स्वर्गं भवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं
 वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते
 ॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिश्चय फाल्गु-
 नस्य । व्यपगतमददम्भरागदोपास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
 वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रतोकाभिगमनपर्वणि उर्वशीशापे

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । कदाचिद्वदमानस्तु महर्षिरुत कोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिहक्षया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
 देवराजं महामुनिः । ददर्शाह्वांसनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निपसाद् द्विजश्रेष्ठः
 पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने

स्थितम् । कथन्तु क्षत्रियः पार्यः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
 तस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिजिताः । स एवमनुसम्प्राप्तः
 स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो हव-
 गिस्त्रुदनः । लोमशं प्रहसन् वाक्शमिदमाह शचीर्षितः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैर्तद्वचनम् । नायं केवलमर्षो वै
 मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महा-
 भुजः । अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कष्माञ्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
 अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणवृषिसत्तमम् । शृणु मे वदतो
 ब्रह्मन् योऽयं यज्ञास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ
 पुराणावृषिसत्तमौ । ताविमावनुजानीहि ऋषीकेशधनञ्जयौ
 ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी । कार्क्षार्थ-
 मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरै-
 र्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः । तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम-
 विश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासीऽभवद्विप्र विश्वोर्जिशास्तथैव च ।
 यतः प्रवहते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद्-
 ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती । भृमेर्भारावतरणं महावीर्यौ
 करिष्यतः ॥ १४ ॥ उद्भृता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति
 विप्रियेषु स्थितास्त्राकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्
 सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः । देवान् गणयन्त्येते तथा दत्त
 वरा हि ते ॥ १६ ॥ पातान्वासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
 बलाः । सर्वदेवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिस्त्रुदनः । कपिलो ना-
 देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः ख-
 माना रसातलम् । दर्शनादेव निहताः सागरस्यात्मजा विभं
 ॥ १९ ॥ तेन कार्ष्णं महत् कार्ष्णमस्त्राकं द्विजसत्तम । पार्थेन
 महाद्युजे समेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दर्शनादे

शक्तो हन्तुं सहासुगान् । निषातकवचान् सर्वाङ्गान् नागानिव
महाह्वये ॥ २१ ॥ किन्तु नाल्पेन कार्ष्णीया प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां
समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रथे शूरः पुनर्यास्यति
मातृषान् ॥ २३ ॥ भवानस्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
कास्यके द्रुत्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाञ्छो
मम सन्देशाद्गुर्मात्मा सत्यमङ्गरः । नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्ष्णी
कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकस्त्रेण वा
रथे । भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमामितुम् ॥ २६ ॥
मृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः । नृत्यवादित्रगीतानां
दिव्यानां पारमीयिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्रानि तीर्थानि
मनुजेश्वर । भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥
तीर्थेष्वाल्प्य पुण्येषु विपाप्मा विगतन्वरः । राज्यं भोज्यसि
राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवाञ्चैनं द्विजश्रेष्ठ पञ्च-
टन्तं महीतलम् । त्वानुमर्हति विप्रःश्रय तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥
गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च । वसन्ति राज्ञसा रौद्रा-
स्त्रोभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सु-
रपि लोमशम् । उवाच प्रयतो वाचं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम्
॥ ३२ ॥ यथागुप्तस्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम । दानं दद्या-
द्यथा चैव तथा कुरु महासुने ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहा-
तपाः । कास्यकं वनमुद्दिश्य ससुपायान्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श
तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिन्दमम् । तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः
परिचारितम् ॥ ३५ ॥

इति भारण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशगमने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाश्विका-
 सुतः । हैपायनादृषिश्चेष्टात् सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्रुतं मे ह्यत कात्क्षेपेन कर्म पार्थस्व
 घीमतः । कञ्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥
 प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः । मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः
 दृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि
 महात्मनः । त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य घनञ्जयः ॥ ५ ॥
 अस्यतः कर्षिनाराचांस्त्रीक्ष्णायांच शिखाशितान् । कोऽर्जुनस्या-
 ग्रतस्त्रिष्टेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे
 ह्यत्युवशासुगाः । येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७ ॥
 तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशच्चिन्तयानोऽपि
 य एनसुदियाद्रुधी ॥ ८ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि
 वा रथे । महान् स्यात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्
 ॥ ९ ॥ दृशी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्वविरो गुरुः । अमर्षी
 बलवान् पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सम्भवेत्तुमुलं युद्धं
 सर्वशोऽप्यपराजितम् । सर्वे ह्यस्तविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः
 ॥ ११ ॥ अपि सर्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बधे नूनं
 भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्त्रि-
 जेता वास्य न विद्यते । मन्थस्तस्य कथं ग्राम्येन्मासैव प्रतिसंचितः
 ॥ १३ ॥ त्रिदशे शसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । जिगाय
 पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाक्रतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्ष्याद्भिरे-
 र्वज्जो निपतन्मूर्द्धि सञ्जय । न तु कुर्षुः शराः शेषं क्षिप्तास्तात
 किरौटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोक्षपन्तीह चरा-
 चरम् । तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तस्मान्ति मत्सुतान् ॥ १६ ॥

अपि तद्रथघोषेण भयात्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विहीर्यैव
सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुद्वमन् प्रवपंश्चैव वाणान् ख्याता-
ततायी समरे किरीटो । दृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विघाता भवे-
द्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि दृतराष्ट्रविलापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्ध्वोर्धनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समा-
विष्टाः पाण्डवास्तु महीजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्म-
पत्नीं यथास्विनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारु-
णोदयाः । कर्णस्य च महाराज जगृह्यन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे । एकादशतनुः स्यानु-
र्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेगमास्याय योधयामास
फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
तत्रै नं लोकपालास्तु दर्शयामासुरच्युते । अस्त्रहेतोः पराकान्तं
तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सृजते चान्यो लब्धमन्यत्र फाल्गु-
नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
श्वरेण यो राजन् जीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तमुत्सृजते वीरो
सृष्टे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं क्रोम-
हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्ध्वोर्धने-
नोरू द्रौपद्यां दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ ऊहं भेत्स्यामि ते पाप
गदया भीमवेगया । तयोद्धानां वर्षाणामन्ते दुर्व्यूतदेविनः ॥ ११ ॥
सर्वे महरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वास्त्रविदांसो

देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्धृताः पुत्राणां तव
संयुगे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं कृतं सूत कर्णेन वदता परमं वचः ।
पश्चात्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपी-
दानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्व्येष्टो
विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न श्रुश्रूषति
मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा ह्येनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसीवलकादयः । ते तस्य भूयशो
दोषान् बर्हयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः
पार्थेनामिततेजसा । निर्दहेद्युर्मम सुतान् किं पुनर्मनुषेविताः
॥ १८ ॥ पार्थबाहुवतोत्सृष्टा महाचापविनिःसृता । दिव्यास्त्र-
मन्त्रमुदिताः सादयेद्युः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता
च सुहृच्चैव जनार्दनः । हरिस्त्वैकीक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जातम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय । महा-
देवेन बाहुभ्यां यत्नमेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य
ष्वारुढवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुनेन सहायार्थे वङ्गेर्दामोदरेण
च ॥ २२ ॥ समर्थानि हि मे पुत्राः सहामात्याः ससौवलाः ।
क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वामुदेवे च सान्त्वते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखेदे

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं गोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वे
सुने । प्रव्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥
कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् । दुर्व्योधनं पाण्डुपुत्रान्
कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ क्रिमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने
भोजनमुच्यताम् । वानेयमथवा कष्टमेतदाखातु नो भवान् ॥३॥

वैशम्पायन उवाच । वानियञ्च ऋगांश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपा-
 तितान् । ब्राह्मणानां निषेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु
 शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्
 साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् । दश मोक्षविदा तत्र यान् विभक्तिं युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
 करुण् कृष्णशृगांश्चैव मेघ्यांश्चान्यान् वनेचरान् । वाणैरुन्मथ्य
 विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यषेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो
 वापि दृश्यते । कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः
 ॥ ८ ॥ पुत्रानिव प्रियान् भ्रातॄन् ज्ञातींनव सहादरान् । पुपोप
 कौरवश्चेष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतोश्च द्रौपदी सर्वान्
 द्विजातींश्च यशस्विनी । मातृश्लोकायित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा
 ॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ
 वायुदीचीम् । धनुर्हरा मांसहेतोस्त्रेगाणां त्रयस्रकुर्नित्यमेवोप-
 गम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां कास्यके वं विहीनानामर्जुनि-
 जोत्सुकानाम् । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीथुरधीयता जपतां
 जुह्वताश्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भु-
 तम् । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्यनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घ-
 मुणश्च निश्वस्य हतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं स्रुत-
 मामन्त्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा स्रुत शान्तिं प्राप्तामि
 वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां ह्युत्तजं हि यत् ॥ ३ ॥
 तेषामसह्यशीर्षाणां शीर्षं धेञ्चं हृत्तिं पराम् । अन्योऽन्यमनु-

रागञ्च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्री महाभागौ देव-
 राजसमद्युती । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयी । शीघ्रहस्ती दृढक्रोधौ
 नित्ययुक्ती तरस्विनी ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रण-
 मूर्ध्नि । स्थ्यास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसही ॥ ७ ॥ न
 शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे
 देवपुत्री महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेशं नक्षस्येते त्वम-
 षिण्यौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ९ ॥
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्षन्ति रथे पार्थाः
 पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां
 सूतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैस्तेरपि संयुगे ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये महेष्वासा भीमो भीमपराक्रमः । शैक्यया वीरघातिन्या
 गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जित-
 मिवाशनेः । गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्व्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
 मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं सुभहंस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात् पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
 निजितान् द्युते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान्
 समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा वृष्ट्यन्वपुरो-
 गमाः । विराटो वृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
 यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं
 सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृत्तस्तत्र पाण्डवै-
 र्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः
 ॥ १९ ॥ अमपितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानवधीञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा सञ्चक्षिः

पार्श्वानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा वृषैरन्धैः
सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वात्महीपालान् शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोङ्गान् सचोलद्राविडान्यकान् ॥ २२ ॥ साग-
रान्प्रकांशैव ये च पत्तनिवासिनः । सिंहान् वरवरान् स्लेच्छान्
ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः
सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरदान् सर्वान् किरातान् यवना-
ष्कान् ॥ २४ ॥ हारहृणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्यवांशया ।
जागुडान्मटान् हृणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्मा-
खवांश्चैव तथा काशमीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्ष्यमहमाहृतान्
यज्ञे ते परिवेषकान् । सा ते सखद्विर्यैरात्ता चपला प्रतिमारिणी
॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् । रामेश्च
सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदमाख्यैश्च प्रद्यु-
म्नेनाङ्गकेन च । दृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २८ ॥
दुर्षोधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णश्च भारत । दुःशासनं सौवलेयं
यशान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे आत्भिः
सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रौ त्रियं प्राप्य प्रयाधि पृथिवीमिमाम्
॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । शृण्वत्सु तेषु
वीरेषु दृष्टद्युम्नसुखेषु च ॥ ३१ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जना-
र्दन । अमित्त्वान्मे महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यमि ॥ ३२ ॥
वर्षात्त्रयोदशार्दूङ्गं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासो
राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्वर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभा-
सदः । दृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ॥ ३४ ॥ केशवं
मधुरैर्वाक्यैः काणधृक्तेरमर्षितम् । पाशालीं प्राङ्गरक्लिष्टां वासु-
देवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्षोधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यज्यति जीवि-
तम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णनि ॥ ३६ ॥ ये च

तेऽक्षजितां कृष्णे हृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा । मांसानि तेषां खादन्ती
 हृमिष्यन्ति वृकद्विजाः ॥ ३७ ॥ पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा
 गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि कर्षन्ती यैः कृष्टासि सभातले
 ॥ ३८ ॥ तेषां द्रव्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । क्रथ्यादैः
 क्षुध्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासक्तत् ॥ ३९ ॥ परिक्लिष्टासि यै-
 स्त्वात यैश्चापि ससुपेक्षिता । तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति
 शोणितम् ॥ ४० ॥ एवं बह्वविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः । सर्वे
 तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते घर्मराजेन हृता
 वर्षादूर्द्ध्वं तयोद्गतात् । पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महागथाः
 ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नश्चास्त्रौ युधुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥
 एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुबन्धान् ससै-
 न्यान् । को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केय-
 रिण्यो यथैव ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यन्मां ब्रवीद्द्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्ड-
 वान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र । भ्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो
 भविता शोणितौघः ॥ ४५ ॥ मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा
 क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् । असंययं भविता युद्धमेतद्भते काले
 पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविवादि
 एकपञ्चाशोऽध्यायः समाप्तश्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ५१ ॥

अथ नलोपाख्यानपर्व ॥

जनमेजय उवाच । अस्महेतीर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 सुधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्महेतोर्गते पार्थ शकलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन् कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभा ॥ २ ॥ ततः कदा-
 चिदेकान्ते विविक्षु इव शार्दूले । दुःखात्पार्था भरतश्रेष्ठा निषेदुः
 सह क्षणया ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुः-
 खिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्वान् शोकः समभिप्लुषुवे ॥ ४ ॥
 धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महा-
 बाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ
 भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
 ॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् । सात्यकि-
 र्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
 बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःख-
 तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाञ्जी परान् प्राप्ताश्च मेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
 प्रभावान् मया समामध्ये घनुष्मतः । नीता लोकमसुं सर्वे धार्तर-
 राष्ट्राः ससौवताः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह
 कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां कृत्स्नां
 प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुप-
 प्लुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्र-
 धर्मं महाराज त्वभवेद्वितुमर्हसि । न हि धर्मो महाराज क्षत्रि-
 यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्वाद्य-
 समा राजन् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । निवर्त्य च वनात् पार्थ-
 मानाश्च च जनार्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
 महामते । धार्तराष्ट्रानसुं लोकं गमयामि विशाम्पते ॥ १७ ॥
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान् ससौवतान् । दुर्ष्प्रीधनश्च

कर्णञ्च यो वान्यः प्रतियोत्स्रते ॥ १८ ॥ मया प्रशभिते पक्षौ-
 न्वमेष्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशाम्यते
 ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैश्चात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय
 महाराज गच्छेम स्वगमुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि
 राजा न वाक्शिशुः । अस्माकं दीर्घसूतः स्थाङ्गवान् धर्मपरायणः
 ॥ २१ ॥ निकृत्या निकृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । न हि
 नैकृतिकं इत्या निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु
 धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहोरात्रं महाराज तुल्यं सम्बत्सरेण च
 ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं यूयते नित्यदा विभो । संवत्सरो महा-
 राज पूर्यो भवति कृच्छतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्तो दिव-
 सादूर्द्ध्वमच्युत । त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां पारनिष्ठितः ॥ २५ ॥
 कालो दुर्बोधनं हन्तुं सानुबन्धमरिन्दम । एकाग्रं पृथिवीं सर्वां
 पुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
 तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातचर्ष्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७ ॥
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञायति
 दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्नो
 वनवासमिमं ततः । प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ॥ २९ ॥
 यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्ष्यामुत्ती-
 र्यान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
 र्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराह्वतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज
 वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान् न महाराज कृपणान्
 कर्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृतस्त्रयः ॥ ३३ ॥
 निकृत्या निकृतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्वया
 गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहे-
 द्दन्तिलसारथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्च्छुपत्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्धं
सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भापसे पार्थ प्राप्तः काल
इति प्रभो । अमृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् । हन्ता त्वमसि
दुर्द्धपं सानुवन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म-
राजे युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महावृषिः ॥ ४० ॥
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणम् । शास्त्रान्मधुपर्केण
पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्त्यै नमासीनमुपासीनो
युधिष्ठिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बहुभापत ॥ ४२ ॥
अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हृतम् । आह्वय निकृति-
प्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षत्रस्य हि सतो निकृत्या
पापनिश्चयैः । भार्या च मे सभां नीता प्राणेष्वोऽपि गरीयसी
॥ ४४ ॥ पुनर्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् । प्रात्राजय-
न्महारथमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्वसन्
परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः
॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो व्यूतप्रवृत्ति शंसताम् । अहं
हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव
समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व
इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयासुक्तमतन्द्रितम् ॥ ४९ ॥ अस्मि राजा मया
कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा
क्वचित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥

वृहदश्व उवाच । यदुब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते
क्वचित् । अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्षयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ । यस्वत्तो दुःखिततरो
राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
द्रुमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । शृणु राजन्भवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु
महीपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्मान्ना नलो
धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निजत्या जितो राजा पुष्करेण्येति
नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखात्तो भाष्ण्या न्यवसत् सह ॥ ५६ ॥
न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः । वने निवसतो
राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-
र्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्रैश्च तस्मान्नाहंसि शोचि-
तुम् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि नक्षस्य सुमहा-
त्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिर-
संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बृहदश्व उवाच । आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो
बली । उपपन्नो गुणैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
न्मनुजेन्द्राणां सुद्धिं देवपतिर्यथा । उपर्ष्युपरि सर्वेषामादित्य
इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शुभो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षीहिणीपतिः ॥ ३ ॥ द्वैष्मिती नर-
नारीणासुदारः संयतन्द्रियः । रक्षिता घन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
दिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्विदमेपु भीमो भीमपराक्रमः ।

धूरः सर्वगुणैर्द्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थं परं
यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छदुन्नह्यर्षिर्दमनो नाम
भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्तोपयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभाभ्यां वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्
महायथाः ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती
तु रूपेण तेजसा ययसा यिया । सीभाग्येषु च लोकेषु ययः
प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समज-
ङ्कृतम् । शतं शतं सखीनाञ्च पशुपासच्छचोमिव ॥ ११ ॥ तत्र
स्य राजते भेमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याक्षी
विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत-
लोचना । न देवेषु न यज्ञेषु तादृग्युपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मातु-
षेष्वापि चान्येषु दृष्टरूपाथ वा श्रुता । चित्तप्रमादनी बाला
देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नतश्च नरगाद्रूलो लोकोक्ष्वरतिमो
भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्याः
समीपे तु नलं प्रयगंभुः कुबूहलात् । नैपथस्य समीपे तु दम-
यन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतः सततं
गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कोन्तेय स व्यवर्हत हृच्छयः ॥ १७ ॥
अशक्रधन्वन्तः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरमभीपस्ये
वन आस्ते रडोगतः ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूप-
परिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पत्निणम् ॥ १९ ॥
ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । इन्तव्योऽस्मि न ते
राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथ-
यिष्यामि नैपथ । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा संस्यति कर्हिचित्
॥ २१ ॥ एवमुक्त्वास्ततो हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः । ते तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दम-
यन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गगान्
॥ २३ ॥ सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । हृष्टा
ग्रहीतुं स्वगमांस्वरमाणापचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विसृष्टः
सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रुषन्
॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मांतुषीं
गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयन्ति नक्तो नाम निप-
धेषु महीपतिः । अश्विनोः सहयो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।
कन्दर्प इव रूपिण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि
भाष्यां त्वं भवेथा वरवर्षिणि । सफलन्ते भवेज्जन्म रूपद्वेदं सुम-
ध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षमान् । दृष्टवन्तो न
चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९ ॥ त्वञ्चापि रत्नं नारीणां नरेषु
च नलो वरः । विगिष्टाया विगिष्टेन सहसो गुणवान् भवेत् ॥ ३० ॥
एवमुक्त्वा तु हंसेन दमयन्ती विशाम्पते । अत्रवीक्षत् तं हंसं
त्वमप्येवं नले वद ॥ ३१ ॥ तर्धेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य
विशाम्पते । पुनरागस्य निपधान्त्रले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

—

दृष्टदृष्ट उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः प्रभृति न स्वस्या नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा
दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निस्त्रासपरमा
तदा ॥ २ ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा
क्षणोनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शब्दासनभांगेषु रतिं
विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा श्येते हाहेति रुदती

पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्यां तदाकारां मन्त्रिणा जल्पु रिक्रितैः ।
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यषेदयत्ताम-
स्वस्यां दमयन्तीं नरेस्सरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्ती-
सखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कृष्णं सुगहनं स्यां सुतां
प्रति । किमियं दुहितामेऽद्य नातिहृष्ट्यैव लज्जति ॥ ७ ॥ अ-
समीच्य महीपालः स्यां सुतां प्राप्तव्यवसात् । अपश्यत्कान्ता
काष्ठीं दमयन्त्याः स्वयस्वरम् । ८ ॥ स रजिसक्यमाप्तम मही-
पालान् प्रियास्पतिः । अनुभूयतामय भीमाः सख्यश्च इति प्रभो
॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयस्वरम् । आभजन्तु-
स्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ अहंसा यथाप्रभा
पूरयन्तो बभुव्वराम् । विविलमान्प्रभरन्तु तेषु बभूवुः कर्तव्याः
॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहु पार्थिवोऽपि नृपः । यथादे-
मकरोत् पृजां तेष्वसन्नत जात्रता ॥ १२ ॥ एतन्मया रणे तु
सुराणाञ्छपसत्तमो । अहंतां नो भवामहे तेषु नृपतिना मया
॥ १३ ॥ नारदः पर्वतशैले महाप्राची महा मरी देवराजया
भवनं विविगानं सुपूजिता ॥ १४ ॥ तेषु तेषां सत्तमः तयः
कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानामसद्मा पतये स्वयमावसुः ॥ १५ ॥
नारद उवाच । आवयोः कुमरां दत्तं यत्तु महीपते ।
शोके च मघवन् कृतस्त्रे वृषाः कुयातनो विभो ॥ १६ ॥
बृहदश्व उवाच । नारदस्व भवः सुतां पश्यन्तु वदन्तु तदा ।
धर्मज्ञा, पृथिवीपालास्वक्तजी वतयोऽपि न ॥ १७ ॥ मख्येण
निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽजयत्तेषां यथैव
मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क न ते चत्त्रियाः शूरा न हि पश्यामि
तानहम् । आगच्छतो महीपालान् ददितानात्तभीन मम ।
एवमुक्तन् शक्रेण नारदः प्रत्यभापत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मघवन् येन न हृष्यसे महीजितः ।

विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता । रूपिण समतिक्रान्तां
 पृथिव्यां सवेयोपितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता न
 चिरादिव । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काञ्चन्ति स्म
 विशेषेण वल्लवनिस्तूदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोक-
 पालाश्च साग्निक्षाः । आजग्मुर्दृश्याञ्छ्वस्य समीपममरोत्तमाः
 ॥ २३ ॥ ततस्ते द्रुश्रुवः सर्वे नारदस्य वचो महत् । श्रुत्वैव
 चाद्भुवनं हृष्टा गच्छामो वयमप्यत ॥ २४ ॥ ततः सर्वे महाराज
 सगणाः सहवाचनाः । विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे मही-
 क्षितः ॥ २५ ॥ नक्तोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्दीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पृथि-
 नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् । साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं
 रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा
 रविम् । तस्युर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवोकसः । अत्रवीन्वेषधं राज-
 न्भवतीर्षं नभस्तलात् ॥ २९ ॥ भी भो निषधराजेन्द्र नल सत्य-
 व्रतो भवान् । अस्माकं कुरु साहाय्यं द्रुतो भव नरोत्तम ॥३०॥

इति आरण्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि नलदीत्ये

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

एहदृशं उवाच । तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भारत ।
 अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरूपस्थितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः
 कक्षासौ यस्याहं द्रुत द्रुग्मितः । किञ्च तद्वा मया कार्ष्णं कथ-
 यध्वं यथातथम् ॥ २ ॥ एवमुक्ते नैषधेन भगवानभ्यभाषत ।
 अमरान् वै निबोधाम्भान् दमयन्त्वर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

यमग्निश्च तथैवायमपाम्पतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-
मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतानखान् दमयन्त्यै निवेदय ।
खोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षुः ॥ ५ ॥ प्राप्नु-
मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
प्रतिवे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नतः प्राञ्जतिरब्र-
वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७ ॥ कथन्तु जात-
सङ्कल्पः स्निहयमुत्सहते पुमान् । परार्थमीदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु
ममेखराः ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः । करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमग्नासु नैपथ । न
करिष्यसि कस्मान्त्वं ब्रज नैपथ मा चिरम् ॥ ९ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तः स देवैस्त्रैर्नैपथः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेषमानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
शनम् ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् । देदीप्य-
मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमाराङ्गीं
तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन
तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव बभूधे कामस्ताश्चारुहासिनीम् ।
सत्यश्चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैपथं
दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य
धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुप्रोता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिरुभयपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो-
कान्तिरहोषैख्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽथ वा यक्षो गन्धर्वो
वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्रुर्वन्तिस्त्रा व्याहर्तुमपि
किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्मयमानन्तु श्मितपूर्वाभिर्भाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-
मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छय-

वर्द्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथ-
मागमनञ्चेह कथञ्चासि न ललितः । सुरक्षितं हि मे वैश्रम राजा
चैवोग्रशासनः । एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं
देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-
मललितः । प्रविगन्तं न मां कथिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथैच्छसि ॥ २४ ॥

इति द्वारप्रपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदूतौ

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

एहदश्च उवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथायत्नं राजन् किं करवार्ण्य ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि
यज्ञान्यन्ममास्ति वस्तु किञ्चन । तत्सर्वं तव विग्रहं कुरु प्रणय-
भीश्वर ॥ २ ॥ हंशाना वचनं यत्तु तन्मां दहति पाथिव । तत्-
कृतं हि मया वीर राजानः सन्निपातितः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-
शानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विप्रमग्निं जलं रज्जुमास्थस्ये
तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठतस्तु लोकपालेषु कथं मातुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ येषामहं
क्षीककतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसा तुल्यो मन-
सोऽपि प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां सत्सु-
ब्रह्मर्त्त । त्राहि भामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
विरजासि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्वजस्तथा । भूषणानि च
सुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृत्स्नां सन्निष्य ग्रसते पुनः । ऊताशमीशं देवीनां का तं न वर-
येत् पतिम् ॥ ९ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्मात्मानं
महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्
पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविशङ्के न मनसा यदि मन्यसे । वरुणं
लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा
दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाह्वताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ
वारिणा ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणो
त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा
वेपमानां कृताञ्जलिम् । दौत्ये नागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधी-
यताम् ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतश्च्युत्य देवतानां विशेषतः । परार्थे
यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो
ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रं
विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाप्याकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-
स्मिता । प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपा-
योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव
राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ त्वञ्चैव हि नरश्रेष्ठ देवाद्येन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २० ॥ ततोऽहं
लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं
दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वन्व वैदर्भ्यां नलो राजा विशा-
म्पते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तम-
पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽष्टच्छन्
दृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कञ्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन् दमयन्ती
शुचिस्मिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नल उवाच । भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकर्चं दण्डिभिः स्यविरैर्दृष्टम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तश्च

मां तत्र न कश्चिद् दृष्टवान्नरः । ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव
 तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यास्या मया दृष्टास्ताभिद्युपलक्षितः ।
 विस्मितायाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विवुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण्य-
 मानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृथीते
 सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अत्रवीञ्चैव मां बाला आयान्तु सङ्घिताः
 सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २९ ॥ तेषा-
 महं सन्निधौ त्वा वरयिष्यामि नैषध । एवं तव महाबाहो दोषो
 न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विवुधा यथावत्तमुदाहृतम् ।
 मया शेषे प्रमाणन्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदीत्ये

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

—

एहदश्व उवाच । अथ काले शुभे प्राप्ते तियौ पुण्ये क्षणे
 तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ॥ १ ॥
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः । त्वरिताः समुपा-
 जग्मुर्हृमयन्तीमभीष्टवः ॥ २ ॥ कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन त्रिरा-
 जितम् । विविशुसो वृषा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥
 तलासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्त्र्यम्बराः सर्वे
 प्रसृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोग-
 वतीमिव । सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स्र-
 पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः । आकारवर्णसुश्रृङ्गाः पञ्च-
 शीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाणि-
 श्नुवाणि च । सुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि
 ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना । सुश्रान्ती प्रभया
 राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

हाँष्टर्महात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥६॥
 ततः सङ्कीर्त्य मानेषु राज्ञां नामसु भारत । ददर्श भैमी पुरु-
 षान् पञ्चतुल्याकृतीनथ ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्वान्
 निर्विशेषाकृतीन् स्थितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्मलं
 वृषम् ॥ ११ ॥ यं यं हि दृष्ट्ये तेषां तं तं मेने नलं वृषम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
 देशान् जानीयां कथं विद्यां नलं वृषम् । एवं सच्चिन्तयन्ती सा
 वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
 भारत । देशानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य बहुधा
 विचार्ष्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रतिदेशानां प्राप्तकाल-
 ममन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेषमानिदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
 यथा मे नैषधो वृतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदि-
 शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचरास्यहम् ॥ १८ ॥
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता
 विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदि-
 शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नक्तस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन
 सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वज्ञैश्च रूपं कुर्वन्तु लोक-
 पाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यलोकं नरा-
 धिपम् । निशम्य दमयन्त्यास्तात् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं
 रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथाक्तञ्चकिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
 सापश्यद्विबुधान् सर्वानस्वेदांस्तव्यलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्त्र-
 यजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिम् । छायाद्वितीयो ग्लान-
 स्त्रयजःस्वेदसमन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च

सूचितः । मा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥
 नैपथं वरयामास भैमी धर्मैश्च पाण्डव । विलज्जमाना वस्त्रान्ते
 जयाहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्कन्धदेशेऽहजन्तस्य स्वर्जं परम-
 शोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
 हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्मर्हर्षिभिस्तत्र
 साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भि-
 र्नलं वृषम् । दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनमुतो वृषः ॥ ३० ॥
 आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना । दत्त्वं भजमि कल्याणि
 पुमांसं देवमन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्नां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने
 रतम् । यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
 तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते । दमयन्ती तथा
 वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
 त्वग्निपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
 हतं तु नैपथे भैस्या लोकपाला मर्हाजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
 नलायाष्टौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्जानुत्तमां
 शुभाम् । नैपथाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथः । लोकानात्मप्रभांश्चैव
 ददौ तस्मै हुतागनः ॥ ३७ ॥ यमस्वन्नरसं प्रादाद्धर्मं च परमां
 स्थितिम् । अपाम्पतिरपाम्नावं यत्र वाञ्छति नैपथः ॥ ३८ ॥
 स्वर्जशोक्तमगन्धाद्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्त्य
 देवास्तो त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्त्य विवाहं
 विस्मयान्विताः । दमयन्त्याः सुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्
 ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं
 कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ चय्य तत्र यथाकामं
 नैपथो द्विपदास्वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
 ॥ ४२ ॥ अवाप्य नारीरत्नन्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । रिमे

सह तथा राजन् शन्येव बलवृत्तहा ॥ ४३ ॥ अतीव सुदितो
 राजा आजमानोऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्मेण परि-
 पालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाज्जपः ।
 अन्यैश्च बह्वभिर्धीमान् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रम-
 णीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरो-
 पमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः । इन्द्र-
 सेनं सुतञ्चापि इन्द्रसेनाश्च कन्यकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च
 विहरंश्च नराधिप । ररञ्ज वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्वयम्बरे
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वृहदश्व उवाच । वृते तु नैपथे भेस्या लोकपाला महौ-
 जसः । यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथा-
 ब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलवृत्तहा । द्वापरेण सहायेन कले
 ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वय-
 म्बरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् ॥ ३ ॥
 तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयम्बरः । वृतस्तया नलो
 राजा पतिरस्रत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वस्तु शक्रेण कलिः कोप-
 समन्वितः । देवानामन्त्य तान् सर्वाणुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवे-
 न्यस्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युत्सृजे
 द्विवीक्षसः । अस्माभिः समनुज्जातं दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥
 का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं वृपम् । यो वेद् धर्मानखिलान्
 यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीत चतुरो वेदान् सर्वानाख्यान-
 पञ्चमान् । नित्यं तप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं वृत्ति-
 शानं तपः शौचं दमः शमः ॥ १० ॥ भ्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-
 पालसमे वृषे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुणं नलं यो वै
 कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥ कृच्छ्रे स नरके मज्जेद्गगाधे विप्लवे
 ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरश्च दिवं ययुः ॥ १२ ॥ ततो
 गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले
 वत्स्यामि द्वापर ॥ १३ ॥ अंगयिष्यामि तं राज्यान्म भैष्या सह
 रंक्ष्यते । त्वमप्यज्ञान् समाविश्य साहास्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वाणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

—

बृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-
 प्रेषुर्निषधेष्ववसञ्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददशे कलिरन्त-
 रम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वासा नैषधः । अकृत्वा
 पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं
 समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्य नलेन वै
 ॥ ४ ॥ अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान्
 प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं वृषम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा कलिना
 पुष्करो नलमभ्ययात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्य-
 गात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परधीरहा । दीव्या-
 वेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा
 समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेत्यमाणायाः पणकालममन्यत
 ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य दानमुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते स्यु नलसदा ॥ ९ ॥ तमन्नमदसंमत्तं
सुहृदां न तु कश्चन । निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्यमानमरिन्दमसु
॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सङ्घे भारत । राजानं
द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः सूत उपागत्य
दमयन्त्यै न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्त्स्वि-
वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
असृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा
वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी शोको-
पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वैराजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसी-
त्येवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं
तथाविधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति
दुःखार्त्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् । तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्य
नलस्य च । युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यश्लोकस्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलयूते

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

दृष्ट्वा उवाच । दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नरा-
धिपम् । उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोक-
समाविष्टा राजन् भीमसुता ततः । चिन्तयामास तत् कार्त्स्वि
सुमहत्पाथिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती
च तत्प्रियम् । नलञ्च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
दृष्ट्वासेनामतियथां तां धात्रीं परिचारिकाम् । हितां सर्वार्थ-
कुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वासेने व्रजामात्यानानाञ्च

नलशासनात् । आचक्ष्व यद्भूतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यद्दसु ॥ ५ ॥
 तत्सु मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् । अपि नो भागधेयं
 स्यादित्युक्त्वा नलमाव्रजन् ॥ ६ ॥ तासु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं
 समुपास्थिताः । न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत ॥ ७ ॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्वेश्म
 व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ निशम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोक-
 मराङ्गखान् । नलञ्च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९ ॥
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णो धं नलशासनात् । सूतमानय कल्याणि
 महत्कार्ष्ण्यमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
 प्रभापितम् । वाष्णो यमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११ ॥
 वाष्णो यन्तु ततो भैमी सान्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । उवाच देश-
 कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीषे त्वं यथा राजा
 सभ्यग्वृत्तः सदा त्वयि । तस्य त्वं विषमस्यस्य साहाय्यं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि वृपतिः पुष्करेशैव जीयते ।
 तथा तथास्य वै द्यूतं रागो भूयोऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च
 पुष्करस्याज्ञाः पतन्ति वशवर्त्तिनः । तथा निषर्ष्यश्चापि नल-
 स्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति
 च । ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दीपोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं
 राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्त्रि
 सारथे कुरु महचः । न हि मे प्रशुष्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि
 ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान् । इद-
 मारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु
 निष्पद्य दारकौ स्थन्दनन्तथा । अश्वान्सेमान् यथाकामं वस
 चान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यासु तद्वाक्यं वाष्णो नल-
 सारथिः । न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु सुख्यशः ॥ २१ ॥ तैः

समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते । ययौ मिथुनमारोप्य
विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथ-
वरश्च तम् । इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकम् ॥ २३ ॥
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपम् । अटमानस्ततो-
ऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपणं स राजानमुप-
तस्थे सुदुःखितः । अतिशोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नलद्यूते

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

—

दृष्ट्वा च वाच । ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यज्ञान्यद्वसु क्रिञ्चन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं
राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणो-
ऽक्षि कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव-
मुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्यना । व्यदीर्ष्य तव हृदयं न चैनं किञ्चि-
दब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्यमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥ एकवासा
ह्यसंबीतः सुहृच्छोकविवर्द्धनः । निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा
सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राय गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्व-
गात् । स तथा बाह्यतः साहं त्विरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सस्यगातिष्ठेत्
स गच्छेद्दध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वे-
षणेन च । पौरान तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः । त्विरात्रमुषितो
राजा जज्ञमान्नेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

मूकानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात्
 ॥ ११ ॥ क्षुधया पीड्यमानस्तु नक्षो बद्धतियेऽहनि । अपश्यत्
 शकुनान् कांश्चिद्द्वरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास
 तदा निषधाधिपतिर्बली । अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं
 भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः खगा
 वाक्यमेतदाज्जसतो नखम् । दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीन-
 मधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिह्वीर्षवः ।
 आगतान हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान्
 समीपगतानघ्नानाम्बानञ्च विवाससम् । पुण्यश्लोकस्तदा राजन्
 दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्वर्यात् प्रच्युतोऽह-
 मनिन्दिते । प्राणयात्रान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः । इमे ते शकुना भूत्वा
 वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
 गतचेतनः । भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पश्यानो दक्षिणापथम् । अवनतीश्वत्तवन्तञ्च
 समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च
 ससुद्रगा । अश्रमाच्च महर्षीणां बद्धमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥
 एष पश्या विदर्भाणामसौ गच्छति कौशलाम् । अतः परञ्च
 देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्दक्षिणं नक्षो राजा
 दमयन्तीं समाहितः । उवाचासकृदार्षो हि भैमीमुद्दिश्य भारत
 ॥ २४ ॥ ततः सा वाघ्यकलयो वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच
 दमयन्ती तं नैषधं कर्षणं वचः ॥ २५ ॥ उहेजते मे हृदयं
 सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतरुच्यं विवस्त्रं क्षुब्धमाम्बितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ॥ २७ ॥ आन्तस्य ते

क्षुधाक्तस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् । वने घोरे महाराज नाश-
यिष्यास्यहं क्लमम् ॥ २८ ॥ न च भार्वांसमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां
मतम् । औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतदुग्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच । एवमेतद्यथात्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति
भार्वांसमं मित्रं नरस्त्राक्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्तु-
कामस्वी किमलं भीरुं शङ्कसे । त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज -- विज्ञातमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदुर्भाणां पत्याः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अत्रामं चाहं
वृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा
महीपते ॥ ३३ ॥ पत्यानां हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति । सहितावैव गच्छावो विदु-
र्भान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदुर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो मृहे ॥ ३६ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नक्तयात्राया-

मेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

— —

नल उवाच । यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्यः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं सखद्वो
गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

वृहदश्व उवाच । इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽङ्गेन संहताम् ॥ ३ ॥
तावैकवस्त्रसंबीतावटमानावितस्ततः । क्षत्विपासापरिश्रान्तौ सभां

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भ्यां महितो राजा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ स चैकवस्त्रो
 मलिनो विकटः पाशुगुण्डितः । दमयन्त्या सह यान्तः सुखाप
 धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
 सहसा दुःखमाभाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दम-
 यन्त्यान्तु नलो राजा विगान्पते । शोकात्प्रथितचिन्तात्मा न स्म
 शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्यागश्च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं तु मे
 स्याद्दिदं कृत्वा किं तु मे स्यादकुर्वतः । किं तु मे मरणं श्रेयः
 परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखं प्राप्नोति
 मत्कृते । महिहीना त्वियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥
 मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रता । उत्सर्गं संशयः स्यात्तु
 विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य
 च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्दुर्षेयितुं पथि । यशस्विनी महा-
 भागा मद्भक्त्यं पतिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां
 न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विमर्जने ॥ १५ ॥
 साऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्यायाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाभ्यगा-
 द्राजा वस्त्रार्हं स्यादवकर्त्तनम् ॥ १६ ॥ कथं वामो विकर्त्तयं न च
 बुध्यते मे प्रिया । विचिन्तैत्रवं नलो राजा सभां पश्यं चरत्तदा
 । १७ ॥ परिधावन्नथ नल इतश्चेतय भारत । आससाद् सभो-
 द्वेशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनाहं वामसञ्छित्वा निरस्य
 च परन्तपः । सुप्तासुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ १९ ॥
 ततो निवृत्तहृदयः पुनरागस्य तां सभाम् । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा
 कुरीद् निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति
 मे प्रियाम् । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥

इयं वस्त्रावकर्त्तनं संवीता चारुहामिनी । अन्यत्तेव वरारोहा
 कथं बद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विर-
 हिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे स्वगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुङ्गणौ । रचन्तु त्वां महा-
 भागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्वां रूपे-
 ष्याप्रतिमां भुवि । कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति समां मुञ्जः । आकृष्यमाणः
 कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या-
 भवत्तदा । दोलेव मुहुरायाति याति चैव समां प्रति ॥ २७ ॥
 अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां
 भार्वां विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्मृष्टस्त-
 द्विगणयन्नृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्वामुत्सृज्य दुःखित ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्ती-
 त्यागे द्विर्षष्टमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सहदृश उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गत-
 क्लामा । अबुध्यत वरारोहा संलप्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्य-
 माना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राकोशदुःस्रैः संलप्ता महा-
 राजेति नैषधम् ॥ २ ॥ हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं
 जहासि माम् । हा हतास्त्रि विनष्टास्त्रि भीतास्त्रि विजने वने
 ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा
 सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ कथमुत्सृज्य गन्तासि दत्तां
 भार्वांमनुव्रताम् । विशषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥
 शक्यसे ता गिरः सस्यक् कर्त्तुं मयि नरेश्वर । यास्तोपां लोका-
 पात्यानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो स्वयु-

र्भर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा सुहृत्तमपि जीवति
 ॥ ७ ॥ पर्ष्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताह-
 मतिदुर्द्वर्षं दर्शयामानमीश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष
 दृष्टोऽसि नैषध । आवाञ्छं गुह्यैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ ९ ॥ वृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामिवं गतामिह । विलपन्तीं
 शमागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाभ्यहमात्मानं
 न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां वृष
 शोचिमि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः अमकर्षितः ।
 सायाङ्गे वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा
 तीव्रशोकार्त्ता प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतश्च रुदती पर्ष-
 धावत दुःखिता ॥ १३ ॥ सुहृत्पतते बाला सुहृः पतति विह्वला ।
 सुहृदालोयते भीता सुहृः क्रीशति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव-
 शोकसन्तप्ता सुहृर्निश्वस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्वस्य रुद-
 त्यथ पतितता ॥ १५ ॥ यस्याभिशपाद्दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति
 नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्जलम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य
 जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्गवी
 महात्मनः । अन्येषमाणा भर्त्सारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥
 उन्मत्तवङ्गीमसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजन्विति मुहु-
 रितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिष
 वागतीम् । कर्ण्यं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुहृर्मुहुरुहृः ॥ २० ॥
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राहो
 महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन
 च परिभ्रुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २२ ॥
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विलने
 किमर्थं नानुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥
 शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिञ्चेतो धनानि च । आन्तस्थ ते क्षुधा-
 र्त्तस्य परिस्नानस्य नैषध ॥ २५ ॥ कः अमं राजशाहूँक्ष नाश-
 यिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गङ्गने वने ॥ २६ ॥
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा
 शस्त्रामुरगेष्वायतेक्ष्याम् ॥ २७ ॥ त्वरमाणो ऋगव्याधः समति-
 क्रम्य वेगतः । सुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य ऋगजीवनः । मोक्षयित्वा स तां
 व्याधः प्रचाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाश्रयास्य कृताहारामथ
 पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं ऋगशावाचि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥ ३० ॥
 कथञ्चेदं महत् कृच्छं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन
 पृच्छ्यमाना विशाम्यते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षतेऽस्य
 भारत । तामर्हवस्त्रसंवीतां पीनयोःखपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
 मारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । धरालपद्मनयनां तथा
 मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ कक्षयित्वा ऋगव्याधः कामस्य वश-
 मीयिवान् । तामेवं हृत्पुण्या वाचा लव्यको ऋदुपूर्वया ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यापि तं दुष्ट-
 श्लुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५ ॥ तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालैव मन्यना ।
 स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्दुर्षान्तर्कया-
 मास दीप्तामग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखात्तां पतिराज्य-
 विनाकृता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता ।
 यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ ३८ ॥ तथार्यं पततां क्षुद्रः
 परासुर्ऋगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स ऋगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसपेयास-

मोचने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वृहदशु उवाच । सा निहत्य सृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं भिल्लिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहद्वीप-
 रूढव्याघ्रमहिषर्षसृगैर्दुर्तम् । नानापक्षिगणाक्षीणं स्तेच्छतस्कर-
 सेवितम् ॥ २ ॥ सालवेणुधवाश्रयतिन्दुकेद्भुदकिंशुकैः । अर्जुना-
 रिष्टसंच्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्ललैः ॥ ३ ॥ जम्ब्यान्वलोप्रखदिर-
 सालवेत्रसमाकुलम् । पद्मकामलकञ्जकदम्बोडम्बरावृतम् ॥ ४ ॥
 बदरीविल्वमंजुनं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् । पियालतालखर्जूर-
 हरितकविभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुशतैर्नृद्धान् विविधानपि-
 चाचलान् । निकुञ्जान् परिसङ्घृष्टान् दरीयाद्भुतदर्शनाः ॥ ६ ॥
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च सृगद्विजान् । सा बहून् भीम-
 रूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्लवाग्नि तडागानि गिरि-
 कूटानि सर्वशः । सरितो निर्भेरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
 यूथशो दृष्टशे तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी । महिषांश्च वराहांश्च
 ऋत्वांश्च घनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यथसा कक्ष्या स्थित्या च
 परया युता । वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ १० ॥
 नाविभ्यत्सा वृपसुता भैमी तत्राय कस्यचित् । दारुणामटवीं
 प्राप्य भर्तृव्यपनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप
 सुदुःखिता । भर्तृगोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच । व्यूढोरस्क महाबाहो नैपधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन् गतोस्यद्य विष्टज्य विजनं वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-
 दिभिर्भोर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या
 प्रवर्त्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरथेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।
 अर्चुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विहगै-
 र्हंसैः समीपे तव भूमिषु । मत्समक्षं यदुक्तं तद्वेदितुमर्हसि
 ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । स्वधीता
 मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥ तस्मादर्हसि शत्रुं

सत्यं कर्तुं नरेश्वर । उक्तवानसि यदीर मत्स्यकाशे पुरा वचः
 ॥ १८ ॥ हा वीर नक्त नामाहं नष्टा किल तवानघ । अस्या-
 मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ भक्षयत्येष मां
 रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः । अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां
 न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यववीः
 सदा । तादृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतौ वृष ॥ २१ ॥
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्वामिष्टां नराधिप । ईश्वितामीश्वि-
 तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृशां दीनां विवर्णांश्च
 मल्लिनां वसुधाधिप । वस्त्राहं प्राहतामेकां विलपन्तीमनाथवत्
 ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन । न मानयसि
 मामार्षं रुदतीमरिकर्षण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अह-
 मेकाकिनी सती । दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् । नाद्य त्वा-
 मनुपश्यामि गिरावस्त्रिन्दरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्महाघोरे
 सिंहव्याघ्रनिघेविते । शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप
 ॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन । कं तु पृच्छामि
 दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कञ्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये सङ्ग-
 त्येह नलो वृषः । को नु मे वाथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं
 नलम् ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् । यम-
 न्येषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति
 कस्याद्य शोष्यामि मधुरां गिरम् । अरण्यराड्यं श्रीमांसतुर्दंष्ट्रो
 महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिसुषोऽभ्येति व्रजाव्येनमशङ्किता ।
 भवान् सृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदर्भ-
 राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् । निषधाधिपतेर्भार्यां नल-
 स्यामित्वधातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्येपतीमेकां कृपणां शोक-
 कर्षिताम् । आश्लासय चगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां खादय मृगश्रेष्ठ
 दुःखादद्याद्विमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वारण्ये विलपितं न मामाखा-
 सयत्प्रथम् । यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६ ॥
 द्रुमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गेर्बहुभिरुच्छ्रितम् । विराजद्भिरिवानिकै-
 नैकवर्षेभोनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपल-
 भूषितम् । अस्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८ ॥
 सिंहाशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगाद्युतम् । पतत्रिभिर्वज्रविधैः सम-
 न्तादनुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपशोभि-
 तम् । कथिंकारधवञ्जैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्धिः
 सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि
 नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्नचक्षुःश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुतः
 शरण्य बद्धकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रथमे त्वाभि-
 गम्याहं राजपुत्रौ निबोध माम् । राज्ञः स्तुषां राजभार्यां
 दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपति, पिता
 मम महारथः । भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
 राजसूयाश्वमेधानां कर्तृनां दक्षिणावताम् । आहृतीं पार्थिव-
 श्रेष्ठः पृथुचाबेक्षितेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवा-
 गनस्त्यक्तः । शीलवान् वीर्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचि ॥ ४६ ॥
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः । तस्य मां विद्धि
 तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७ ॥ निषधेषु महाराज श्वशुरो
 मे नरोत्तमः । गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति ह्यह ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः
 स्वं यो राज्यं समनुयास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामारिहा श्यामः
 पुण्यश्लोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्यो वेदविद्गामी पुण्यकृत् सोमपो-
 ऽग्निमान् ॥ ५० ॥ यथा दाता च योद्धा च सम्यक् चैव प्रशा-
 सिता । तस्य मामवलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

त्यक्तत्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् । अन्वेषमाणां
 भर्तारं त्वं मां पर्वतसप्तम ॥ ५२ ॥ समुल्लिखद्विरेतैर्हि त्वया
 ष्टङ्गशतैर्नृपः । कञ्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५३ ॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः । विक्रान्तः सत्व-
 धान्वीरो भर्ता मम महायथाः ॥ ५४ ॥ निषधानामाधपतिः
 कञ्चिद्दृष्टस्त्वया नलः । किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्व-
 लाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्यासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्
 वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना । कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूत-
 स्वनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामसृतीप-
 माम् । वैदर्भीत्येव विष्यष्टां श्रुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥
 आम्नायसारिणीच्छृङ्गां मम शोकविनाशिनीम् । भीतामाश्यासय च
 मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठसुक्ता पार्ष्णि-
 व-
 नन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६० ॥ सा
 गत्वा त्वीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारण्यमतुलं दिव्य-
 काननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठभृग्वत्सिसमेस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अर्धभक्षैर्वायुभक्षैश्च
 पर्णाहारैस्तथैव च । जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गं दिदृक्षुभिः ।
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाध्युषितं
 रस्यं ददर्शाश्रममण्डलम् । नानासृगगणैर्जुष्टं शाखाच्छगगणायुतम्
 ॥ ६४ ॥ तापसैः समुपेतश्च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् । सुभूः सुकेशी
 सुश्रोणी सुकुचा बुद्धिजानना ॥ ६५ ॥ बर्द्धस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसि-
 तायतज्ञोचना । सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषि-
 द्भ्यं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी । साभिवाद्य तपोवृद्धान्
 विनयावनता स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्ताप-
 सैश्च सा । पूजाश्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहो
 कञ्चिद्भगवतामिह ॥ ६६ ॥ तपस्यग्निपु घर्मेषु षड्गपक्षिसु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैश्चक्रा कुशलं
 भद्रे सर्वत्रेति ययस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च
 चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह ।
 विद्यायो नः समुत्पन्नः समाश्रसिहि मा शुचः ॥ ७२ ॥ अस्या-
 रण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः । अस्याथ नद्याः कल्याणि
 षट् सत्यमनिन्दितं ॥ ७३ ॥ साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य
 देवता । न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभि-
 धास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपालो
 भोमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विज-
 सत्तमाः ॥ ७६ ॥ निषधार्धपतिर्धीमान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिह्विह्वान्मम भर्ता विशास्यतिः ॥ ७७ ॥ देवता-
 भ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा
 महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ नलो नाम
 नृपश्चैष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्द्र-
 वदनोऽरिहा ॥ ८० ॥ आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां स्वधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कैचिन्त्रिज्जति-
 प्रज्ञैरनार्यैरेकतात्मभिः । आह्वय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरा-
 यणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्वातां राजर्षभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति
 विख्यातां भर्तुर्दशं नलालसाम् । सा वनानि गिरींचैव सरांसि
 सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पल्लवानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५ ॥ महात्मानं

कृतास्त्रञ्च विचरामीह दुःखिता । कञ्चिद्भगवतां रम्यं तपोवन-
मिदं वृषः ॥ ८६ ॥ भवेत् प्राप्ती नलो नाम निषधानां जना-
धिपः । यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७ ॥
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलवनेष्वेवितम् । यदि कैश्चिद्दहोरात्रैर्न
द्रक्ष्यामि नलं वृषम् ॥ ८८ ॥ आत्मानं श्रेयसा योच्ये देहस्यास्य
विमोचनात् । कोऽनु मे जीवितनार्थस्तच्छते पुरुषर्षभम् ॥ ८९ ॥
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपती-
मेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः
सत्यदर्शिनः । उदर्कस्तत्र कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१ ॥
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् । निषधानामधिपतिं
नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भूमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगत-
ज्वरम् । विसुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तद्देश
नगर श्रेष्ठं प्रयासन्तमरिन्दमम् । द्विपतां भयकर्त्तारं सुहृदां
शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं
वृषम् । एवमुक्त्वा नतस्येष्टा महिषो पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥
तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्रायमाज्ञया । सा दृष्ट्वा महदा-
युष्मं विस्मिता स्तब्धवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीर-
सेनवृषस्रुषा । किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत्
॥ ९७ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् । क्व सा
पुण्यजना रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ ९८ ॥ आत्वा चिरं
भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता । भर्तृशोकपरा दीना विवर्ण-
वदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाप्यसन्दिग्धया
गिरा । विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
गम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गै-
रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अष्टौ वताशमगमः श्रीमानास्मान् वना-
नारे । आपीडैर्वज्रभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराडिव ॥ १०२ ॥

विशोका कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन । भीतशोकभयाबाधं
 कञ्चित्त्वं दृष्टवान्प्रपम् ॥ १०२ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः
 प्रियं पतिम् । निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४ ॥
 एकवस्त्रार्द्धसंतीतं सुकुमारतनुत्वचम् । व्यसनेनार्दितं वीरमरण्य-
 मिदमागतम् ॥ १०५ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्
 कुरु । सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६ ॥ एवं
 साशोकदृक्षन्तमार्त्ता वै परिगम्य ह । जगाम दारुणतरं देशं
 भैमी वराङ्गना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाद्य सरित-
 स्नाथा । नैकांश्च पर्वतान् रम्यान् नैकांश्च स्तगपक्षिणः ॥ १०८ ॥
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीद्याङ्गुतदर्शनाः । ददर्श सा भीमसुता
 पतिमन्वेषती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती
 शुचिस्मिता । ददर्शाथ महासाथं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११० ॥
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिकां शुभाम् । सुशान्ततोयां विशीर्षां
 हृदिनीं वेतसैव तां ॥ १११ ॥ प्रोद्दृष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोप-
 कृजिताम् । कूर्मग्राहकसाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासाथं नलपत्नी यमस्विनी । उपसर्ष्य वरारोहा
 जनमर्ध्वं विवेश ह ॥ ११३ ॥ उन्नत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्द्ध-
 संष्टता । क्षया विदग्धा मदिना पांशुध्वस्तशरोरुहा ॥ ११४ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्भवुः । केचिच्चिन्तां परां
 जग्मुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ ११५ ॥ प्रहसन्ति स्म तां केचि-
 दभ्यसूयन्ति चापरे । अकुर्वत दयां केचित् प्रपच्छु, चापि भारत
 ॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा स्तगयसे वने । त्वां
 दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कञ्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं
 वनस्यास्य पर्वतस्थाथ वा दिशः । देवता त्वं हि कल्याणि त्वां
 वयं शरणां गताः ॥ ११८ ॥ यत्नी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
 वराङ्गना । सर्वथा कुरु न, स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमिती व्रजेत् । तथा विधत्स्व
 कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्त्वा तेन सार्थेन
 दमयन्ती वृषालाजा । प्रत्युवाच ततः सार्थी भर्तृ व्यसनपीडिता
 ॥ १२१ ॥ सार्थवाहश्च सार्थश्च जना ये तत्र केचन । युवस्यविर-
 बालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मासुषीं मां विजानीत
 मनुजाधिपतेः सुताम् । वृषस्रुपां राजभास्वीं भर्तृ दर्शनलाल-
 साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड् मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्त्वं मार्गास्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि
 जानीत वृषतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषमादूर्लभमित्त्व-
 गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि महवः ॥ १२६ ॥ अहं
 सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्त्रिते । मनुष्यं नलनामानं न
 पश्यामि वर्गास्त्रिण ॥ १२७ ॥ दुःस्मरुहीपिमहिषमादूर्लक्ष्मीं ग-
 नपि । पश्यास्यस्त्रिन् वने कृतस्त्रे ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२८ ॥
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यत्नराड्य
 मणिभद्रः प्रसोदतु ॥ १२९ ॥ साब्रवीद्वणिजः सर्वान् सार्थवाहश्च
 तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्य-
 दर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लामाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलापे
 चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वृहदश्व उवाच । सा तच्छ्रुत्वागवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालमा ॥ १ ॥ अथ काले बह-
 तिथे वने महति दारुणे । तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

महत् ॥ २ ॥ ददृशुर्वृष्णिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् । बद्धपुष्प-
 फलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसखिलं मनो-
 हारि सुश्रोतलम् । सुपरिग्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः
 ॥ ४ ॥ सन्मते सार्यवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् । उवास सार्यः
 सुमहान् वेलामासाद्य पथिसाम् ॥ ५ ॥ अथाहंरात्रममये नि-
 शब्दस्त्रिमिते तदा । सुप्ते सार्यं परिग्रान्ते हस्तियथमुपागमत्
 ॥ ६ ॥ पानीयायं गिरीनदीं मदप्रस्त्रवथाषिलाम् । अथापश्यत
 सार्यन्तं सार्यजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्रास्यगजान्
 दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा । समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो महोत्-
 कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् । नगा-
 ग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्पन्दतामपि
 नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः । मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः
 सार्यमुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा जेष्यमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणाथिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्मांश्च
 धावन्तो निद्रान्धा बहुवोऽभवन् । केचिद्दन्तैः करैः केचित् केचित्
 यद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोऽप्राय बहुलाः पदातिजन-
 संकुलाः । भयादाधावमानाय परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरा-
 न्नादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । हृत्क्षेष्वावृक्ष्य संख्याः
 पतित्वा विपमेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बद्धभिर्देवेनाक्रम्य
 हस्त्रिभिः । राजन् विनिहतं सर्वं ससृद्धं सार्यमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरावः सुमहांश्चासीत् लोक्वभयकारकः । एषोऽग्निहृत्यितः कष्ट-
 स्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्वशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं
 किं प्रधावत । सामान्यमेतद्द्रवियं न मिथ्यावचनं मम ॥ १७ ॥
 एषमेवाभिभषन्तो विद्रवन्ति धरातदा । पुनरेवाभिधास्यामि
 चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे
 जनसंक्षये । दमयन्ती च बुबुधे भयसन्तस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला
पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिद्विह्वलाः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन्
सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-
र्मणिभद्रो महायथाः ॥ २२ ॥ तथा यत्ताधिपः श्रीमान्न वै
वैश्वणः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥
शकुनानां फलं वाद्य विपरीतमिदं भ्रुवम् । यथा न विपरीतास्तु
किमन्यदिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्य-
विनाकृताः । यासावद्य महासार्थे नारी क्षुन्नात्तदर्शना ॥ २५ ॥
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तयेयं विहिता पूर्वं
माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा भ्रुवं यक्षी पिशाची
वा भयङ्करी । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्ष्णी विचारणा ॥ २७ ॥
यदि पश्याम तां पापां सार्धघ्नीं नैकदुःखदाम् । लोड्रभिः पांशु-
भिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च सुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्धस्य
किल कृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
॥ २९ ॥ ह्यतीता भीता च संविग्ना प्राद्रवत्यत्र काननम् । आशङ्क-
माना तत्पापमात्मानं पश्वन् देववत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः
संरम्भो दारुणो महान् । नानुवृणोति कुशलं कस्येदं कर्मणः
फलम् ॥ ३१ ॥ न ह्युरास्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं
जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमाभिमां कथामापदं
प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाञ्च पराजयः ।
भर्ता सह वियोगश्च तनयाभ्याश्च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता
वने वासो बह्व्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा
जनास्तदा ॥ ३५ ॥ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य क्षुण्णोचन् वैशसं कृतम् ।
भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अथोचत्तत्र

वैदर्भी किं तु मे दुष्कृतं कृतम् । योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये सं-
 प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
 न्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुग्रामनम् । या नाहमद्य
 हृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यद्वैवकृतं किञ्चिन्नरा-
 ष्यामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
 ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् । मन्ये स्वय-
 म्बरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र
 नक्तस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन विद्योगं प्राप्तवत्यहम्
 ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्त्ता सा विलप्य वराङ्गना । प्रला-
 यानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ इतशेषैः सह
 तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी
 ॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् । सायाङ्गे
 चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्द्धसंवीता
 प्रविशेश पुरोत्तमम् । तां विह्वतां शशां दीनां सुक्तकेशीममा-
 र्जिताम् ॥ ४६ ॥ उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुत्रीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मु-
 स्सत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुद्वहलात् । सा तैः परिवृतागच्छत्
 समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनै-
 र्हताम् । धात्रीसुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ ४९ ॥
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । यादृग्रूपञ्च पश्यामि
 विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
 यतलोचना । सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमृत्तमम् ॥ ५१ ॥
 आरोग्य विस्मिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा
 विभर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाग्नेषु शंस मे कासि
 कस्य वा । न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्त्रमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या
 भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं
 समनुव्रताम् । सैरित्थीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम्
 ॥ ५५ ॥ फलमूलाशनामेकां यत्नसाहंप्रतिश्रयाम् । अस्मद्भ्यो-
 युष्णो भर्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं
 छायेवानुगता पथि । तस्य देवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमालं सुदेवने
 ॥ ५७ ॥ द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपयिवान् । तमेकवसनं
 वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्य-
 गमं वनम् । स कदाचिदने वीरः कस्मिंश्चित् कारणान्तरे ॥ ५९ ॥
 क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् । तमेकवसना नग्न-
 मुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्तो बद्धत्वा न स्वपामि निशा-
 स्तादा । ततो बद्धतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥
 वाससोऽहं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् । तं मार्गमाया
 भर्तारं दक्ष्यमाना दिवानिशम् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भाभमप-
 श्यन्ती हृदि प्रियम् । न विन्दास्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभम्
 ॥ ६३ ॥ तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बद्ध । राज-
 माताब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
 कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि । सृगायिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं
 पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलभ्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः
 श्रुत्वा दमयन्ती वचाऽब्रवीत् । समयेनात्महे वस्तुं त्वयि वीर-
 प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्वां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां
 कश्चिद्दृग्दृष्टो स पुमान् भवेत् । बध्यथ तेऽसक्तमन्द इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्प्रकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्त्तते हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
मातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि वृष्ट्वा ते व्रतमीदृ-
शम् । एवमुक्त्वा ततो भैमी राजमाता विशाम्यते ॥ ७२ ॥ उवा-
चेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे
देशरूपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भव-
त्वियम् । एतया सह मोदस्व निरुद्धिग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहभागम् । दमयन्तीमुपादाय
सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धेगावसत्तदा ॥ ७६ ॥

इति धारण्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-
चेदिराजगृहवासे पञ्चपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

—

दृष्ट्वा उवाच । उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशा-
म्यते । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र श्रुत्यत्रि-
शब्दं वै मध्ये भृतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्यञ्चैः पुण्य-
श्लोकेति चासक्तु ॥ २ ॥ माभेरिति नलशोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य
तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलोक्ततम ॥ ३ ॥ स
नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा । उवाच मां विद्धि
राजन् नागं कर्कोटकं वृष ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः
सुमहातपाः । तेन मन्यपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
तिष्ठ त्वं स्यावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र
त्वं शपान्मोक्षसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शपान्मशक्तोऽस्मि
पदाह्वित्तु पदम् । उपदेव्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां
भवान् ॥ ७ ॥ स्रष्टा च ते भविष्यामि मत्समी नास्ति पन्नगः ।

लघुय ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नक्तः प्रायाद्देशं
दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्सृष्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि
गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो
श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः मञ्ज्यातुमारब्धमदशद्वयमे
पदे । तस्य ददृश्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नक्तः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श
स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्वर्जिता इति ॥ १४ ॥ यत्कृते
चासि निकृतो दुःखेन महता नल । विषेण स मदीयेन दुःखं
त्वयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विषेण मष्टतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमो-
क्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
अनागा येन निकृतस्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं
रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
तोऽपि वा । ब्रह्म ब्रह्मश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
राजन् विपनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च
राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्नितः स्वतो
बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपस्त्वत्पर्यस्य स हि चैवाक्षनैपुणः
॥ २० ॥ अयोध्यां नगरौ गम्यामद्य वै निषधश्चर । स तेऽक्ष-
हृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इत्याकुकुलजः श्रीमान्
मित्तञ्चैव भविष्यति । भविष्यमि यदाक्षयः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा
॥ २२ ॥ सममेष्यमि द्वारैस्त्वं मास्य शोके मनः कथाः । राज्येन
तनयाभ्याश्च सत्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपश्च यदा द्रष्टु-
मिच्छेथास्त्वं नराधिप । संसर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वाससेदं निवा-
सयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । इत्युक्त्वा

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२५॥ एवं नलञ्च सन्दिग्ध वासो
दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राजस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटक-
संवादे षट्पट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—

एहदश्रु उवाच । तस्मिन्मन्त्रिर्हिते नारे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
द्वाङ्गकोऽहमिति ब्रुवन् । अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति
मत्स्यमः ॥ २ ॥ अर्थकृच्छेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुण्येषु च । अन्न-
संस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यज्ञैवान्यत् सुदुष्करम् । सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुं षटु-
पर्णं भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । वस बाहुक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।
श्रीम्रयाने सदा बुद्धिर्भ्रियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरश्वार्थ्याश्चाऽसि वेतनं ते
शतंशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवली ।
एताभ्यां रंस्यसे साह्रं वस वै मयि बाङ्गक ॥ ७ ॥

एहदश्रु उवाच । एवमुक्तो नलस्तो न्यवसत्तत्र पञ्चितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्वाजा
वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद्
ह ॥ ९ ॥ कसु सा क्षुत्पिपासात्ता आन्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानं निशायां जीवलीऽब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतु-
मिच्छामि बाङ्गक ॥ ११ ॥ आशुघ्नन् कस्य वा नारी यामेषमनु-

शोचति । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
 आसीद्वृद्धमता नारी तस्या हृदतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन
 तथा मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा श्वमत्यसुख-
 पीडितः । दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विश्वमन्महौं
 सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हं साहस्रं भूय एषा-
 नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारो कृच्छ्रेऽय्यनुगता वने ॥ १६ ॥
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
 च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
 यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा
 दमयन्तीमनुस्मरन् । अज्ञातवासं न्यवसद्राजस्य निवेशनं ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नक्षत्रिल्लापे
 सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सहस्रं उवाच । हृतराज्ये नले भीमः सभास्यं प्रेष्यताङ्गते ।
 द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाञ्चया ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
 तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । स्वयध्वं नलञ्चैव दम-
 यन्तीञ्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्मिण्य सम्पन्ने विज्ञाते निप्र-
 धाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
 अग्रहाराञ्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मतम् । नचेच्छक्याविहानेतुं
 दमयन्तो नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
 दशशतं धनम् । इत्युक्त्वास्त्रो ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
 ॥ ५ ॥ पुरुराङ्गाणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्गवा । नैव क्वापि

प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रथ्यां
सुदेवो नाम वै द्विजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि
॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहिता स्थिताम् । मन्दं
प्रख्यायमानेन रूपिणाप्रतिसेण ताम् ॥ ८ ॥ निबद्धां धूमजालेन
प्रभामिव विभावसाः । तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां
क्षयाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यद्येयं मे पुरा दृष्ट्वा तथारूपियमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्माद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव त्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां
भ्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा
वितिमिरा दृशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥११॥
दृष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्माद्देव-
दोषादिवोद्भूताम् । १२ ॥ मल्लपङ्क्तुलिभाङ्गीं स्वर्णालीमिव
चोद्भूताम् । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रहनिशाकराम् ॥१३॥
पतिशोकाकुला दीनां द्रुष्कस्त्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्यकमलां
शितामितविहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरादृष्टां व्याकुलामिव
पद्मिनीम् । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ १५ ॥
दक्ष्यमानामिवार्केण स्वर्णालीमिव चोद्भूताम् । रूपौदार्यगुणो-
पेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव नवां
व्योम्नि नीलाश्वरुद्रताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां वस्तु-
क्षनेन च ॥ १७ ॥ देहं भारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाक्षया । भर्ता
नाम परं नास्ती भूपत्यं भूपत्यैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रचिता
तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया
नक्तः ॥ १९ ॥ धरयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमा-
मसितकेयान्तां गतपत्यायतेक्षयाम् ॥ २० ॥ सुषार्हां दुःखितां
दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः । कदा तु खलु दुःखस्य पारं यास्यति
वै शुभा ॥ २१ ॥ भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

व्यथा । अस्या नूनं पुनर्लभात्त्रैघधः प्रीतिमेष्यति ॥ २२ ॥ राजा
राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम् । तुल्यशीलवयोयुक्तां
तुल्याभिजनसंष्टताम् ॥ २३ ॥ नैप्रधोऽर्हति वैदर्भीं तच्छ्रेयमसिते-
क्षणा । युक्तन्तस्याप्रमेयस्य वीर्यं सत्त्ववती मया ॥ २४ ॥ समा-
श्वसयितुं भार्यां पतिदर्शनलाजसाम् । अहमाश्वसयास्येनां
पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्त्तां ध्यानतत्-
पराम् ॥ २५ ॥

दृष्टदश उवाच । एवं विस्मय्य विविधैः कारयैर्लक्ष्यैश्च
ताम् । उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातृस्ते दयितः सखा । भीमस्य वचनाद्राज्ञ-
स्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशकी ते पिता राञ्चि जननी
भ्रातरश्च ते । आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ
॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते । अन्वेषारो
ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९ ॥

दृष्टदश उवाच । अभिजाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पथ्यष्टच्छत तान् सर्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान् । बरोद च
अशं राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा
भ्रातरिष्टं द्विजोक्तमम् । ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोक-
कर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीश्च भारत । जन्तव्यः
कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भ्रमम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य
तां वेद यदि मन्यसे । अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा
॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः
सुदेवमागच्छ राजमाता विगाम्यते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्या
कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तृर्वा
बामलोचना ॥ ३५ ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती ।
एतद्दिच्छस्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् । एवमुक्तस्तया राजन् सुदेवो
द्विजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सुदेव उवाच । विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महा-
द्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणो दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नमः । भार्थेयं तस्य कल्याणी
पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्राता हृतराज्यो
महीपतिः । दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राञ्जायत कस्यचित् ॥ ३ ॥
ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीममाम् । सेयमासादिता बाला
तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशो मानुषो न हि
विद्यते । अस्या ह्येष म्रुवोमध्ये सहजः पिङ्गवत्तमः ॥ ५ ॥
श्यामायाः पद्मसङ्काशो जलितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संवृतो
ह्यस्याऽऽङ्गनीऽभ्रणेव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिङ्गभूतो विभूत्यर्थमयं
धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्यन्दोर्लेखा नातिविराजते
॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृत-
मपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा बाला
पिङ्गुनानेन सूचिता । ललितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवो-
ष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्राम्यते । सुनन्दा
शोधयामास पिङ्गुप्रच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन
पिङ्गुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभ्रं नभसीव निशा-
करः ॥ ११ ॥ पिङ्गुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्यौ तां परिष्वज्य सुहृत्तमिव तस्यतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य
वाघं शनकैराजमातृदमव्रवीत् । भगिन्या दुहिते मेऽसि पिङ्गु-

नानेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महा-
 ल्ननः । सुते दशार्णोधिपतेः सुदान्मश्वारुदर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य
 राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्टा
 दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन
 मनसा दमयन्ती विशाम्पते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात्
 सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मा-
 मनुज्जातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीती वसतस्तत्र
 बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिच्छहेसि । विदर्भान् यातु-
 म्मिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ बाढमित्येव तामुक्त्वा
 हृष्टा मातृस्वसा वृष । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः
 ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता शोमतीं नरवाहिना । यानेन
 भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव
 विदर्भानगमत् पुनः । तान्तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्
 ॥ २४ ॥ सर्वान् कुगन्तिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरश्चोभौ सर्वज्ञैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजया-
 भास ब्राह्मण्यांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती
 विशाम्पते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवश्च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्यष्टा
 रजनीन्तत्र पितुर्वेत्सनि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माञ्चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि
 ते । नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाघेनापिङ्गिता राज्ञी
 नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-
 पुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्रकरोद ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च कज्जां सा स्वयमुक्तवती
 वृष । प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यलोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तथा
 प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः । प्रास्थापयद्दिशः सर्वा
 यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भीधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्तदा । दमयन्तीमथो हृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भूमौ सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयात्सज्जनसंसत्सु तत्र
 तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व तु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो
 मम । उत्सृज्य विपिने सुभामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं
 बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंघृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । प्रमादं कुरु वै क्षीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यञ्च वक्तव्यं कृपां कुर्व्याद्यथा मयि । वायुना धूयमानो
 हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं कल्पाद्दुर्मज्जस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सातुक्रोशो भवान् सदा । संवृत्तो निर-
 तुक्रोशः शङ्के मङ्गाग्यसंचयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र
 दयां मयि नरपते । आशुशंस्यं परो धर्मस्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कथन । स नरः
 सर्वथा ज्ञेयः कदासौ क्व तु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यच्चैवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजो-
 क्षमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रूवतो मम शासनात् ।
 पुनरागमनञ्चैव तथा कार्ष्णमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासौ

समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् । यदि वाप्यसमर्थः स्यात्क्षेत्र-
मस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्त्वा स्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो
दिग्धः । नक्तं मृगायितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते
पुराणि सराङ्गाणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान् । अन्वेषन्तो नक्तं
राजन्नाधिजग्म दिजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तन्न
तत्र विशाम्पते । आवयाञ्चकिरे विषा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वृहदश्व उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै
द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं
स्वगयाणेन दमयन्ति मया नलम् । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-
सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ आवितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महा-
जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्यानि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
नाब्रवीत् किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः । न च पारिषदः कश्चि-
द्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाभन्तु मां राज्ञा विजने
कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्यस्वबाहुकः । शीघ्रयानेषु कुशलो
मिष्टकर्त्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्चस्य बह्व्यो रुदित्वा च
पुनः पुनः । कुशलश्चैव मां दृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना
सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रहिता भर्तृभिश्चैव न
कुप्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्कवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
॥ ९ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु । यत् सा तेन परि-
त्यक्ता तत्र न क्कोदुमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयात्रां परिप्रेष्योः शकु-
नैर्हृतवाससः । आधिभिर्दंष्ट्रामानस्य ख्यामा न क्कोदुमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं हृष्टा यथागतम् । अष्टराज्यं त्रियया
 हीनं क्षुधितं व्यसनाद्गतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितो-
 ऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेद्य ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पण्डितस्य विश्राम्यते । दमयन्ती रजो-
 ऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे
 मातः कदाचन । त्वत्सन्निधौ नियोज्ये ऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम्
 ॥ १५ ॥ यथा न शृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया
 प्रकर्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता
 सुदेवेनाशु बान्धवान् । तन्नैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम्
 ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रान्तन्तु
 ततः पश्चात् पण्डितं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी
 धनेनातीव भाविनी । नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु
 ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति । यद्गर्वाहं
 समीक्षामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वाम्य
 आशीर्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः
 ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर । अत्रवीत् सन्निधौ
 मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२ ॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं
 शृपम् । ऋतुपर्ष्यं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्था-
 स्यति पुनर्भेमी दमयन्ती स्वयम्बरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो
 राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्लोभते स
 भविष्यति । यदि सम्प्रावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते
 वीरो नलो जीवति वा नवा ॥ २६ ॥ एवं तथा अथोक्तो वै गत्वा
 राजानमब्रवीत् । ऋतुपर्ष्यं महाराज सुदेवो ब्राह्मणसदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नकोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वय-

म्बरकाचने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वृहदश्व उवाच । श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् स्रक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भं
 यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । एकाङ्गा हयतत्त्वज्ञ मन्वसे
 यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा गलस्य च ।
 व्यदीर्घं त मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती
 भवेदेतत् कुर्वाद्दुःखेन मोहिता । अस्यदर्थं भवेद्वायमुपाय-
 चिन्तितो महान् ॥ ४ ॥ वृशंसं वत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
 मदा क्षुद्रेण निरुता स्रपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीसभाव-
 स्रको कोके मम दोषश्च दास्यः । स्यादेवमपि कुर्वात् सा
 विवासाङ्गतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तमु-
 मध्यमा । नैवं सा कर्हिचित् कुर्वात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यदत्र सत्त्वं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् । ऋतुपर्णस्य वै
 काममालार्थश्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
 दीनमानसः । कृताञ्जलिर्वाचेदृच्छतुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुष-
 व्याघ्र विदर्भनगरीं वृष ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्वानाशुके राजन्
 स बाहुकः । अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिवृषाङ्गया ॥ ११ ॥
 स त्वर्षमायो बद्धय ऋतुपर्णेन बाहुकः । अश्वान् जिज्ञासमानो
 वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अथ्यगच्छत् क्षयानश्वान् सम-
 र्थानध्वनि क्षमान् । तजोवक्षसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान्
 ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणेर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनुन् । शुद्धान्
 दशभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरंजसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
 द्राजा किञ्चित् कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रल-
 व्यध्या न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राया वक्ष्यन्तीमे हया
 मम । महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशेः ॥ १६ ॥

बाहुक उवाच । एको क्षताटे द्वौ मूर्द्धिं द्वौ द्वौ पार्श्वोप-

पाश्वयोः । हौ द्वौ बक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणो चैक एव तु ॥ १७ ॥
एते जया गर्भिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः । यानन्वाभ्यन्यसे
राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्यां उवाच । त्वमेव जयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
यान् मन्यसे समर्थान्स्व' क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सद-
श्यांसतुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवशुक्ता-
श्रथे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ।
अथ पर्वपतन् भूमौ ज्ञानुभिस्तो जयोक्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नर-
वरः श्रीमान्नलो राजा विश्राम्यते । सान्त्वयामास तानश्यांसोजौ-
बलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष
सः । सूतमारोप्य वाष्प्येयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २३ ॥ ते
ज्योद्यमाना विधिवद्वाङ्मकेन जयोक्तमाः । समुत्पेतुरथाकार्थं
रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्यान् बहतो वात-
रंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा जयसंग्रहणञ्च तत् । वाष्प्येयश्चिन्तयामास
बाह्मकस्य जयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं तु स्थान्मातलिरयं देवराजस्य
सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाह्मके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥
शास्त्रिहोत्रोऽथ किन्नु स्थान्दयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समसु-
प्राप्तो बभूव परमशोभनम् ॥ २८ ॥ उताहोस्त्रिद्वेद्राजा नलः
परपुत्रपुत्रयः । सोऽयं वृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तोमेव बाह्मकः । तुल्यं हि लक्ष्ये
ज्ञानं बाह्मकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाह्मकस्य
नलस्य च । नायं नलो महावीर्य' स हि दृष्टव्य भविष्यति ॥ ३१ ॥
प्रच्छन्वा हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् । दैवेन विधिना
युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्र-
वैरूप्यतां प्रति । प्रमाण्यात् परिहीनसु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपश्च्यः । नखं सर्वंशुणैर्दुःखं मन्ये
 बाहुकमन्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विचाञ्चै बह्वृगो वाष्पैः पश्च-
 चिन्तयत् । हृदयेन महाराज प्रणयज्ञोकस्य सारथिः ॥ ३५ ॥
 ऋतुपर्णञ्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् । चिन्तयन्मुमुदे राजा
 सहवाष्पैः सारथिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्रञ्च तथोत्साहं हयसंपर्णञ्च
 च तत् । परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुद्गमवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भ-
 गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वृहदश्रु उवाच । स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि
 च । अचिरेणातिचक्राम खेखरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते
 तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽपश्यद्गृष्टं परपुर-
 प्लवः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । यज्ञी-
 ध्याभीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महा-
 बुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वाष्पैर्यो यावदेतं मे पटमानय-
 तामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटसाव । योजनं
 समतिक्रान्तो गाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्तो नलेनाथ
 तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद् वने राजन् फलवन्तं विभी-
 तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि
 स्मृत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति
 सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे
 क्वचित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णाणि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमधिकं
 पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोष्ठोऽथ पत्राणां द्वयोरपि च

शाण्ड्योः ॥ १० ॥ प्रचिनु स्यास्य शाखे हे याथाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसङ्घे हे पक्षोऽनं शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रत्नमव-
 स्याप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कल्पये
 शत्रुर्कर्षण ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शतयित्वा विभीतकम् ।
 अथात्र गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते
 महाराज शतयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवे-
 देवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्धस्य पश्यतस्ते जना-
 धिप । सुहृत्तं मपि वाष्ण्यो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५ ॥
 तमब्रवीन्नृपः स्मृतं नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं
 परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व सुहृत्तं त्वमथवा त्वरते
 भवान् । एष याति शिवः पत्न्याः याहि वाष्ण्येसारथिः ॥ १७ ॥
 अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्धयन् कुबनन्दन । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति
 प्रथिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥ त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां
 हयकोविद् । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 कामश्च ते करिष्यामि यन्त्रां वक्ष्यसि बाहुक । विदर्भां यदि
 यात्वाद्य स्तूषं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्बाहुकस्तं
 संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भां यास्यामि कुबर्ष्वैवः वचो
 मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच च । एक-
 देयश्च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वास्व तत्त्वन्न
 ततस्त्वं भीतिमावह । सोऽबतीर्ष्वं रथात्तूष्णं शतयामास तं
 द्रुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विघ्नयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुत-
 मिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते वलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विघ्नां
 यथैतज्ज्ञायते वृष ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने
 वृषः । विघ्नान्दृश्यन्नं मां सङ्घानि च विशारदम् ॥ २६ ॥
 बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वद्वयं

ऋहाण पुद्गर्षर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णक्षती राजा बाहुकं काष्ठी-
 गौरवात् । इयञ्जानस्य लोभाच्च तं तथेत्यत्रवीद्वयः ॥ २८ ॥
 यथोक्तं त्वं ऋहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्व-
 हृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
 ऋतुपर्णो नलाय वै । तस्याच्चहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
 ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् सततमुदमन् । कलेशस्य
 तद्दार्तस्य श्वापाग्निः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
 राजा दीर्घकान्तमनात्मवान् । ततो विषविसृक्तात्मा स्वं रूप-
 मकरोत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शम्भुमैच्छत् कुपितो निषधाधिपति-
 र्नलः । तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
 संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी
 कुपिता मांशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
 ऋशपीद्वितः । एवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५ ॥
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् । शरणं त्वां प्रप-
 ङ्क्षोऽश्वि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
 कीर्त्तं विष्वन्त्यान्दिताः । मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-
 स्यति ॥ ३७ ॥ भयात्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शश्रसे ।
 एवमुक्तो नलो राजा न्वयच्छत् कोपमात्मनः ॥ ३८ ॥ ततो
 भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् । कलिश्चन्वैशदादृश्यः
 कथयन्वैषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतञ्चरो राजा नैषधः पर-
 धीरहा । संग्रनष्टे क्ली राजन् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥
 मुदा परमया युक्तो जसाथ परेण वै । रथमाबह्य तेजस्वी
 प्रययौ ज्वनैर्हृद्यैः ॥ ४१ ॥ विभीतकशामशस्तः संवृत्तः कलि-
 संश्रयात् । इयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नलः सखोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना । विद्भीभिमुषो राजा
 प्रययौ स महायथाः ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलिरेष्य-

गमद्गुहम् । ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः ।
विसृक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४ ॥

इति भारण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

— —

वृहदश्व उवाच । ततो विदर्भां संप्राप्तं सायाङ्गे सत्य-
विक्रमम् । ऋतुपथं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम् । नादयन्त्रयघोषेण
सर्वाः सविदिशो दिशः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाप्रहास्यत्
शुश्रुवः । श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दम-
यन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम । यथा मेघस्य नदतो
गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महा-
स्वनम् । नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ सहस्रं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा जयाः । प्रासादस्थ्याश्च शिखिनः शाला-
स्थ्याश्चैव वारणाः ॥ ६ ॥ जयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ।
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रणेदुर्दग्धुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

दमयन्त्युवाच । यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
ममाङ्गादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥ अथ चन्द्राभवक्लं-
तं न पश्यामि नलं यदि । असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संशयः ॥ ९ ॥ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वीर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याद्यसंशयम् ॥ १० ॥ यदि कां मेघ-
निर्घोषो नोपगच्छति नैषधः । अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि
हृताशनम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ न क्षरा-

व्यवृत्तं किञ्चिन्न साराम्यपकारताम् । न च पर्शुपितं वाक्यं खैरे-
 ष्वपि कदाचन । प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाभ्यधिको वृषैः
 ॥ १३ ॥ रजोऽनीचानुवर्त्ती च क्लीववन्धम नैषधः । गुण्यांश्चर्य्य
 शरन्त्या मे तत्पराया दिवानिग्रम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्घत इदं
 शोकात् प्रियविनाहतम् । एवं विलपमाला सा नष्टसंज्ञेव भारत
 ॥ १५ ॥ आरुरोह महद्देशम् पुण्यलोकदिहजया । ततो मध्यम-
 कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सह-
 वार्ष्णेयबाहुकम् । ततोऽवतीर्ष्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात्
 ॥ १७ ॥ हयान्क्षानवमुत्थाय स्थापयामास वै रथम् । सोऽवतीर्ष्य
 रथोपस्थाहृतुपर्णो नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं
 भीमपराक्रमम् । तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९ ॥
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने
 रथ्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तदापश्यत् प्रेक्ष-
 माणो सुहृर्मुहुः । स तु राज्ञा समागत्य विदर्भपतिना तदा
 ॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं यीमन्तं न स्म विन्दति । किं
 कार्त्स्न्यं स्वागतं तेऽसु राज्ञा वृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे
 स वृपतिर्दुहित्वर्थे समागतम् । ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्
 सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति
 कश्चन । नैव स्वयम्बरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो
 विग्णयन्नाजा मनसा कोशलाधिपः । आगतोऽस्मीत्युवाचैनं
 भवन्तमभवादकः ॥ २५ ॥ राजापि च स्मयन् भीमी मनसा
 समन्तितयत् । अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥
 राज्ञश्चान्वानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभवादकः । यामान् बह्वनति-
 क्रमस्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७ ॥ अल्पकार्त्स्न्यं विनिर्दिष्टं
 तस्यागमनकारणम् । पश्चादुदके ज्ञास्यामि कारणं यद्भविव्यति
 ॥ २८ ॥ नैतदेवं स वृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसृर्जयत् । विश्याम्यता-

मित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २८ ॥ स सत्कृतः प्रहृ-
 ष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः । राजप्रेष्यैरशुगतो द्दिष्टं वैश्रम
 समाविशत् ॥ ३० ॥ ऋतुपर्णे गते राजन् वाष्णोयसहिते वृषे ।
 बाह्यको रथमादाय रथशालासुपागमत् ॥ ३१ ॥ स मोचयित्वा
 तानश्वान्पुत्रवर्षं च शास्त्रतः । स्वयञ्चैतान् समाश्रास्य रथोपस्थ
 उपविशत् ॥ ३२ ॥ दमयन्ती तु शोकात्ती दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं
 वृषम् । स्मृतपुत्रश्च वाष्णोयं बाहुकश्च तथाविधम् ॥ ३३ ॥ चिन्त-
 यामास वैदर्भी कस्येष रथनिस्वनः । नलस्यैव महानासीन् च
 पश्यामि नैषधम् ॥ ३४ ॥ वाष्णोयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोप-
 शिञ्जिता । तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्यैव महानभत् ॥ ३५ ॥
 आहीस्विहृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा । तथायं रथनिर्घोषो
 नैषधस्यैव लक्ष्यते ॥ ३६ ॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशा-
 म्यते । दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेष्यो शुभा ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे
 त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

— —

दमयन्त्युवाच । गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथबाहुकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विद्यतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १ ॥ अथेत्य कुशलं
 भद्रे श्वदुपूर्वं समाहिता । पृच्छेथाः पुरुषं क्षेपेनं यथातत्त्वमनि-
 न्दिते ॥ २ ॥ अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो वृषः । यथा च
 मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निवृत्तिः ॥ ३ ॥ ब्रूयासैनं कथान्ते त्वं
 पश्चाद्दक्षन् यथा । प्रतिवाक्यश्च सुश्रीणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते
 ॥ ४ ॥ ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि
 कल्याणी प्रासादस्था च्युपैक्षत ॥ ५ ॥

केशिन्युवाच । स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६ ॥ कदा वै प्रस्थिता
युयं किमर्थमिह आगताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतु-
मिच्छति ॥ ७ ॥

बाह्मक उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महा-
त्मना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥
श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनयात्रिभिः । हयैर्वातजवैर्मुख्यै-
रहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा
पुनः । त्वद्य कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

बाह्मक उवाच । पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्णोय इति
विश्रुतः । स नले विद्मते भद्रे भाङ्गासुरिसुपस्थितः ॥ ११ ॥
अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये
भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केशिन्युवाच । अथ जानाति वाष्णोयः क्व तु राजा नलो
गतः । कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३ ॥

बाह्मक उवाच । इहैव पुत्रो निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः
पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढेश्वरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो
महोपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि क्षिप्रानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

केशिन्युवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व तु त्वं
कितव च्छित्वा वस्त्राहुं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्ता-
मनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते
तत्प्रतीक्षिणी । दक्ष्यमाना दिवारातौ वस्त्रार्देनाभिसंहता ॥ १९ ॥

तस्या बद्धव्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रसादं कुरु मे वीर
प्रतिवाक्यं बद्धस्य च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रबद्धस्य
महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचसास्य दत्तं त्वया किञ्च । यत् पुरा तत् पुन-
स्त्वगो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुबजन्दन ।
हृदयं व्यथितघासीदश्रुपूर्णे च लोपने ॥ २३ ॥ स निम्बच्छा-
त्मनो दुःखं दृष्ट्यमानो महीपतिः । बाष्पसन्दिग्धया वाचा पुन-
रेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

बाह्लक उवाच । वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मनमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रक्षिता
भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारित्तकवचान् धार-
यन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टमुखेन च ।
यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयान्तां
परिप्रेक्ष्योः शकुनेर्हृतवाससः । आधिभिर्दृष्ट्यमानस्य श्यामा न
क्रोद्धमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथा-
विधम् । राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाद्भुतम् ॥ २९ ॥
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः । न बाष्पमशकत् सोढुं
प्रहरोद् स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै
न्यवेदयत् । तत्प्रबन्धं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति चारण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि केशिनीवाक्ये

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ केशिनि

भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाह्वुके । अन्नवाणा समीपस्था चरितान्यस्य
 लक्षय ॥ २ ॥ यदा च किञ्चित् कुर्वात् स कारणन्तत्र नाविनि ।
 तत्र सञ्चेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रति-
 बन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्वथा
 त्वरमाण्या ॥ ४ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
 निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाह्वुके दैवमातुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि
 पश्येथासञ्जाख्यं यं त्वया मम । दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ
 च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
 सा तत्सर्वं यथादृत्तं दमयन्त्यै न्ववेदयत् । निमित्तं यत्तया दृष्टं
 बाह्वुके दैवमातुषम् ॥ ७ ॥

केशिन्यवाच । दृढं शुच्यपचारोऽसौ न मया मृतुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वं श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः । ह्यस्वमासाद्य सञ्चारं
 नासौ विनमते क्वचित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सृपति
 यथासुषम् । सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयन्वनेकशः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु
 मांसं बद्धं च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भाशलो-
 पकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११ ॥
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाह्वुकः । दृष्ट्वा मुष्टिं समादाय
 सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्य-
 वाहनः । तदङ्गुतमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च
 तस्मिन् सुमहदाशब्दं श्रुत्वा तं मया । यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ
 दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
 अतीव चान्यत् सुमहदाशब्दं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पा-
 य्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । चक्षमानानि पाणिभ्यां तेन
 पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति
 हि । एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टि-
 तम् । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिस्त्वृचतम् ॥ १८ ॥ सा
 शङ्कमाना भर्तारं बाहकं पुनरिद्वितैः । केशिनीं स्रक्ष्या वाचा
 ब्रह्मती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहकस्योप-
 संस्कृतम् । महानसाच्छ्रुतं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा
 गत्वा बाहकस्याग्रे तन्मांसमपकथ्य च । अत्युष्णमेव त्वरिता
 तत्क्षणान् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात्
 केशिनीं कुरुनन्दन । सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बह्वशः पुरा
 ॥ २२ ॥ प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राकोशङ्गुशदुःखिता । वैक्लव्यं
 परमं गत्वा प्रधात्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास
 केशिन्या सह भारत । इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहकः
 ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् । बाहकस्तु
 समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ भृशं दुःखपरीतात्मा
 सुखरं प्रहरोह ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकत्तदा
 ॥ २६ ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रीं केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च
 सहस्रं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा
 वाष्पसुत्सृष्टवानहम् । बह्वशः सम्पतन्तीं त्वां जनः शङ्केत
 दोषतः । वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नलकथापुत्र-

दर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः । ७५ ।

—

दृष्ट्वा उवाच । सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दमयन्ती ततो
 भूयः प्रेषयामास केशिनीम् । मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शन-

काञ्चया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे बह्व्यो बाह्व्यो नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
श्यतां मातसां बाहुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाथ बाह्वातं पितुर्मे
संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुक्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्रा-
भ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स्म दृष्ट्वेव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिभ्रुतः ॥ ७ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
वर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी । दम-
यन्ती महाराज बाह्वकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया
कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाह्वक । सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः
पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्ग्वीं विजने अम-
मोहिताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुरुषस्योक्तस्त्वे नलम् ॥ ११ ॥
किमु तस्य मया बाल्यादपराहं महीपतेः । यो मामुत्सृज्य
विपिने गतवान्निद्रयार्दिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो
यः स पुरा मया । अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्
कथम् ॥ १३ ॥ अग्नीं पाणिं गृहीत्वा तु देशानामग्रतस्तथा ।
भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राञ्च-
वद्भु ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत् ।
परिस्त्वन्नलो दृष्ट्वा शोकात्कीर्णमिहमब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम राज्यं
प्रगष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम् । कलिना तत् कृतं भीरु यच्च
त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यत्त्वयाधर्मकञ्छे तु शपेनाभिहतः
पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८ ॥
स मच्छरीरे त्वच्छापाह्वयमानोऽवसत्कलिः । त्वच्छापदग्धः

सततं सोऽग्नावग्निरिवाहितः ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा
 चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥
 विमुच्य मां गतः पापसक्तोऽहमिह चागतः । त्वदर्थं विपुलश्रीणि
 न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्तारमसु-
 रक्लमनुव्रतम् । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित्
 ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृतस्त्रां वृपतिशासनात् । भैमी
 किल ह्य भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथा-
 काममनुरूपमिवात्मनः । स्युत्वैव चैवं त्वारतो भःकृत्सुररूपस्थितः
 ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्यं परिदेवितम् । प्राञ्जलि-
 र्वैपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्त्युवाच । न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कि-
 तुम् । मया हि देवानुत्सृज्य वृतश्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥
 तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथा-
 भिर्गीयमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्
 पर्णादो नाम पार्थिव । अथगच्छत् कोशलायाश्चतुर्षान्निवेशने
 ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सस्यक् प्रतिवाक्ये तथाहृते । उपायोऽयं
 मया दृष्टो नैष धानयने तव ॥ २९ ॥ त्वाहृते न हि लोकेऽन्य
 एकाङ्का पृथिवीपते । समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप
 ॥ ३० ॥ स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेतौ महीपते । तथा नासत्-
 कृतं किञ्चिन्नानसापि चरास्यहम् ॥ ३१ ॥ अयश्चरति लोकेऽस्मिन्
 भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे सुश्रुतु प्राणान् यदि पापं चरा-
 स्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा । स
 सुश्रुतु मम प्राणान् यदि पापं चरास्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमा
 सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् । स सुश्रुतु मम प्राणान् यदि
 पापं चरास्यहम् ॥ ३४ ॥ एते देवास्त्रयः कृतस्त्रं त्रैलोक्यं धार-
 यन्ति वै । विद्मवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्रजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तवातो वाहुरन्तरीक्षादभाषत । नैषा कृतवती पापं नख
सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् शीलनिधिः स्नीतो दमयन्त्या
सुरक्षितः । साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥ ३७ ॥
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया । न स्येकाङ्का शतं
गन्ता त्वास्मतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वच्च
भैम्या महीपते । नात्र शङ्का त्वया कार्ष्णी सङ्गच्छ सह भार्गवा
॥ ३९ ॥ ततो ब्रूवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दु-
भयो नेदुर्वधी च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदङ्गतमयं दृष्ट्वा नलो
राजाय भारत । दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ॥ ४१ ॥
ततश्चदहस्त्रमरजः प्रावृणोदमुधाधिपः । संस्मृत्य नागराजं तं ततो
खेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिणन्तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता
तदा । प्राक्रोशदुश्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमी-
मपि नलो राजा भ्वाजमानो यथा पुरा । सखजे स्वसुतौ चापि
यथावत् प्रत्यनन्दत ॥ ४४ ॥ ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्रं तस्य
शुभानना । परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥
तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिश्चात्मा । सुचिरं पुरुष-
प्याम्र तस्थौ शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावृत्तं दम-
यन्त्या नलस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी वृष
॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या
सहोपेतं कल्प्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ ४८ ॥ ततस्तौ सहितौ
रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् । बने विचरितं सर्वमूषतुमुदितौ
वृष ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य वृषपतेः परस्परसुदैषिणौ । वसेतां
दृष्टसङ्कल्पी वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे
सङ्गम्य सह भार्गवा । सर्वकामः सुसिद्धार्थो लब्धवान् परमां
सुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।
अर्द्धसङ्घातश्चस्थेव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां शान्तञ्चरा हर्षविष्टद्वसत्वा । रराज भैमी समवाप्त-
कामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि नलदमयन्ती-
नैलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— —

दृष्ट्वा तदा उवाच । अथ तां व्यपिती रात्रिं नलो राजा
खलं कृतः । वैदर्भ्यां सञ्चितः कल्प्यं ददृशं वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिवाद्यामास प्रयतः श्वशुरं नलः । ततोऽनु दमयन्ती च
बबन्धे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
मुदा । यथाहं पूजयित्वा च समाश्र्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
सञ्चितान्तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् । तामर्हणां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-
वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः खनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्प्लष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् । अशोभयञ्च नगरं पताका-
ध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुख्यपुष्याख्या राजमार्गाः खलं-
कृताः । द्वारि द्वारि च पीराणां पुष्यभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्णोऽपि श्रुत्याव
वाङ्मकच्छन्नं नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च
नराधिपः । तमानास्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो
नैषधं विश्चिन्ताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-
ताम्बरः । दिष्ट्या समेतो द्वारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
किञ्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्य नैषध । अज्ञातवासं वसतो
मद्भूहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि
कानिचिद् । मया कृतान्यकार्षीणि तानि त्वं चन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्व' स्वल्पमपि पाषिंष ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्वं
 क्षापि सखा मेऽसि सखन्धी च जनाधिप । अत ऊर्ध्वं भूयस्व'
 प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्यधि-
 क्षयि । न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे सदा ॥ १६ ॥
 इदञ्चैव जयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि'
 मन्यसे यदि पाषिंष ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय
 नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपते-
 क्षापि दत्त्वाचहृदयं वृषः ॥ १९ ॥ मृतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-
 मेव ह । ऋतुपर्ण्ये गते राजन् नलो राजा विश्राम्यते । नमरे
 कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्ण्यस्वदेश-
 गमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

इहदश्व उवाच । स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्व्य नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनेकेन
 शुश्रेण दन्तिभिः परिघोडशैः । पश्चाशङ्गैर्यैश्चैव घटशतैश्च
 पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविशेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य
 वीरसेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम्
 ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यज्ञान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम
 सन्धासन्धव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति
 मे निश्चिता मतिः । पयोनेकेन भद्रन्ते प्राणयोय पणावहे ॥ ६ ॥
 जित्वा परस्वमाहृत्य राक्वं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदा-

तस्य; परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं सुहृद्युतं
 प्रवर्त्तताम् । हैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा वृष ॥ ८ ॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन
 वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ इयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामस्य
 पुष्कर । केतवेनाश्वत्यान्तु युद्धे वा नाच्यतां धनुः ॥ १० ॥
 नैषधेनैवसुक्तसु पुष्करः प्रहसन्निव । भ्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह
 पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयाजितं विजितं प्रतिपाणाय
 नैषध । दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
 दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै
 भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि
 शक्रमिवाश्वराः । नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध
 ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरा-
 रोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
 हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्ववहप्रला-
 पिनः ॥ १६ ॥ इयेष स शिरश्चेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ।
 श्यांसु रोषतान्नाक्षसमुवाच नक्षो वृषः ॥ १७ ॥ पण्डितः किं
 व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
 रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण नलेन स पराजितः ।
 सरत्नकोपनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
 पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वमिदं राज्यमव्यर्थं
 हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद् वीक्षि-
 तुम् । तस्यास्त्रं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया
 तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिना तत् कृतं कर्म त्वस्य
 मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वन्वाधास्ये कश्चन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवहजामि ते ॥ २३ ॥ तथैव सर्व-
 सन्भारं स्वमंशं वितरामि ते । तथैव च मम प्रीतिस्तथि वीर न

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्द्धं चापि मे त्वन्नो न कदाचित् प्रशास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम् ॥ २५ ॥ एवं नक्तः
 सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परिष्कृष्य
 पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्भवाद्यु लताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्त्तिरस्तु
 तवाञ्जना जीव वर्षाद्युतं सुखी । यो मे वितरसि प्राणानधि-
 ष्टानश्च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा
 वृषः । प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या
 सेनया सार्द्धं विनीतैः पञ्चारकैः । भ्राजमान इवादित्यो वपुर्वा
 युद्धघर्षम् ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा विजयन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्व-
 यामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्ट-
 तनूद्गहाः ॥ ३२ ॥ जचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।
 अद्य ह्यु निर्हता राजन् पुरे जनपदेऽपि च । उपासितुं पुनः
 प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि पुष्कराश्वासने

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

—

दृष्ट्वा च वाच । प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महीव-
 सवे । महत्या सेनया राजा हृमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ हृम-
 यन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयदमेयाङ्गा भीमो
 भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैद्भ्यो सपुत्रायां नक्षो वृषः ।
 वर्त्तयामास मुद्दितो देवराड्भिव जन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां
 यातो जम्बूद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्गण्यं प्रत्याकृत्य
 महायथाः ॥ ४ ॥ त्रेजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवद्भ्रातृदक्षिणैः । यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्व्यसेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्नो
 जलः परपुरस्त्रयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभाष्वा भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 एकाकिनैव सुमहज्जलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्त-
 याभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनश्चात्सहितः कृष्णाया चैव पाण्डव ।
 रमसेऽस्त्रिभ्यश्चारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महा-
 भागेर्वेदवेदाङ्गपारगैः । नित्यमग्यास्त्रसे राजंशत का परि-
 देवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नक्षस्य च । ऋतु-
 पथस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं
 चापि कलिनाशनमच्युत । शक्यमाश्रसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशा-
 म्यते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तस्यो-
 दये ध्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं वृपते
 समाश्रसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विषोदितुमर्हसि
 ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलताङ्गते । विषादयन्ति
 जात्मानं सत्त्वापात्रयिणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति
 नक्षस्य चरितं महत् । श्रियन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीक्षान्
 भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थाक्षस्योपपत्स्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान्
 पशून् चापि लभते वृषु चाग्रताम् । सारोग्यः प्रीतिमांश्वैव भवि-
 ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यसि मं
 पुनः । अक्षय इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
 वेदाङ्गद्वयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम । उपपद्यस्व कौन्तेय प्रस-
 न्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टमना राजा वृहदश्वमुवाच
 ॥ २० ॥ भगवन्महाहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽश्व-
 हृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छ-
 दुपस्मृष्टं महातपाः ॥ २१ ॥ वृहदश्वे गते पार्थमश्रीषीत् सव्य-

साचिनम् । वर्त्तमानं तपस्युये वासुभक्ष्यं मनीषिणम् ॥ २२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भ्रशतस्ततः । तीर्थगैलवनेभ्यश्च समे-
 तेभ्यो हृदव्रतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
 न तथा हृदपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः
 पर्यस्तपस्वी नियतव्रतः । सुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रह-
 वानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वयोचत कौन्तेयं प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २६ ॥ दृष्ट्वामानेन
 कृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविघ्नानान् पर्ष-
 पृच्छद्युषिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि वृहदश्वगमने
 एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तश्च नलोपाख्यानपर्व ॥ ७८ ॥

अथ तीर्थयात्रापर्वे ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् काश्यकात् पार्थे गते मे प्रपि-
 तामहे । पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तच्छते सख्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स
 हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा
 विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनि-
 वर्त्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात काश्यकात् सत्य-
 विक्रमे । बभूवः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आचिन्त-
 न्नुत्ता मणयश्चिन्तपक्षा इव द्विजाः । अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ
 पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमङ्गिष्ठकर्मण्य । कुवे-
 रोण यथा हीनं वनञ्चैतदथं तथा ॥ ६ ॥ तच्छते ते नरव्याघ्राः
 पाण्डवा जनमेजय । सुदमप्राप्तुवन्तो वै काश्यके न्यवसंस्तदा
 ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः । निघ्नन्तो

अरतश्चेष्ट मेध्यान् वञ्चविधान् खगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुष-
 व्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः । उपाकृत्य समाकृत्य ब्राह्मणोभ्यो
 न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाक्षी
 स्मरन्ती मध्यमं पतिम् । उद्विग्नं पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत्
 ॥ ११ ॥ शोऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाह्वर्षज्जवाह्वना । तच्छते
 पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि
 तत्र तत्र महीमिमाम् । बह्वायुर्कमिदृशापि वनं कुसुमितद्रुमम्
 ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तच्छते सव्यसाचिनम् । नीला-
 ब्जदंसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तच्छते पुण्डरीकाक्षं
 काम्यकं नातिभाति मे । यस्य स्य धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनि-
 निखनः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ।
 तथा क्षालयमानानां निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो
 महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मनःप्रीतिकरं भद्रे यदूब्रवीषि सुमध्यमे ।
 तन्मे प्रीणाति हृदयमस्त्वतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घो समौ पीनौ
 भुजौ परिघसन्निभौ ॥ १७ ॥ मीर्वीकृतकिणौ दृप्तौ खड्गायुध-
 धनुर्धरौ । निष्काङ्कदक्षतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
 तच्छते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्षमिवास्वरम् । यमाश्रित्य महाबाहुं
 पाञ्चाखाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां वृत्तानामु न
 विद्यति । यस्य बाह्व समश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ २० ॥
 मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनीम् । तस्मृते फाल्गुनं
 वीरं न लभे काम्यके वृत्तिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वा-
 क्षमिदेणाहता इव । ततोऽब्रवीत् साशुकण्ठो नकुलः पाण्डु-
 नन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रथा-

जिरे । देवा अपि युधां अष्टं तच्छते का रतिर्वने ॥ २४ ॥ अदीर्घी
यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् । गन्धर्वसुराख्याञ्छतशो
हयान् लेभे महायुतिः ॥ २५ ॥ राज्ञे तित्तिरिक्त्वाषान् श्रीम-
तोऽनिकरं हसः । प्रादाङ्गाचे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २६ ॥
तच्छते भीमधन्वानं भीमाद्वरजं वने । कामये काश्यके वासं
नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच । यो धनानि च कन्यास्य युधि जित्वा महा-
रथः । आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः
समेतान् सृधे जित्वा द्याद्वानमितद्युतिः । सुभद्रामाजहारैको
वासुदेवस्य सम्पत्ते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्द्वेषीं दृष्ट्वा शून्यां मम
निवेशने । हृदयं मे महाराज न शस्यति कदाचन ॥ ३० ॥
वनादस्माद्द्विवाप्तन्तु रोचयेऽहमरिन्दम । न हि नस्तच्छते वीरं
रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनाशुशोचने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातृणां कृष्णया
सह । श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथा-
पश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम् । दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मणा
ऊतार्चिषमिवानजम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह
धर्मराट् । प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजासुक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स
तैः परिहृतः श्रीमान् भ्रातृभिः क्रुद्धसत्तमः । विवभावतिदीप्तौजा
देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सात्रिवी यज्ञसेनी तथा
पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेढमकंप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रति-
गृह्य च तां पूजां नारदो भगवावृषिः । आश्रासयद्धर्मसुतं युक्त-
रूपमिवानघ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

शुचि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददाति ते ॥ ७ ॥ अथ धर्म-
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसम्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकामिपूजिते ।
कृतमित्येव मग्नेऽहं प्रसादान्नव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमनु-
प्राप्तो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वत-
न्धेक्षुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तुं श्रेयं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्भवद्विदो यथा भीष्मोऽथ धीमता ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्दे सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मभृताम्बरः । पितृभ्यं व्रतं समाख्याय न्यवसन्
मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते । गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितृ-
क्षपयामास देवांश्च परमद्युतिः । ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्तथ कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
ददर्शाद्भुतघङ्गाद्यं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वायतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया । प्रहर्षमतुल्यं लेभे विस्मयं परमं यथौ ॥ १७ ॥
अपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत । भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयत-
मानसः । नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽर्चयति भद्रन्ते दासोऽस्त्रि तव सुव्रत । तव सन्दर्शनार्देव
शुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म-
भृताम्बरः । वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा ऋषीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाप्यायकर्षितम् । भीष्मं बुद्धकुल-
श्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्थनारदसंवादे

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च । सत्त्वेन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येहशखो धर्मोऽयं पित्रभक्त्याञ्चितोऽनघ । तेन पथ्यासि मां पुल प्रीतिषु परमा त्वयि ॥ २ ॥ अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते । अह्वयस्यासि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीते त्वयि महाभाग सर्वल्लोकाभिपूजिते । छतमेतावता मन्त्रे यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनु-
ग्राह्यस्तव धर्मभूताम्बर । सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्त्रे त्वं क्रेतु-
मर्हसि ॥ ५ ॥ अस्मि मे हृदये कश्चिन्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः । तमहं
श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं
करोत्यमरसन्निभ । किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्त्रे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥

पुलस्त्य उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् । तदेकाग्रमनाः पुल षड्गु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च
पादौ च मनस्यैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिशब्दादपाहत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्काको निरा-
रम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः । विसुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ११ ॥ अक्रोधमय राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमच भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः कृतवः
प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च
सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बहूपकारणा यज्ञा नामासम्भारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवै-
रेतैः सखदैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यनैर्नावगन्तैरेकात्मभि-
रसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नदेह्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्बर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं
शुद्धमिदं भरतसत्तम । तीर्थीभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

व्यते ॥ १७ ॥ असुपोष्य त्विरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काचनं गाय दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
 मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्थी-
 भिगमनेन यत् ॥ १९ ॥ वृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविशु-
 तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
 येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ अर्दित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
 समसङ्गयाः । गन्धर्वाश्चरसद्यैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज
 पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि
 मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
 अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवाच परमप्रीतो
 भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षि-
 गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
 तत्राभिषेकं यः कुर्वात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधाद्दशगुणं
 फलं प्राहुर्मनोषिण्यः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्विभ्रं पुष्करारण्य-
 माश्रितः । तेनासी कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
 शार्कैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् । तद्दे दद्याद्ब्राह्मणाय
 अह्वावाननसूयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं
 नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
 न वे योनीं प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिकीन्तु विष्के-
 षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
 ब्रह्मणः सदनेऽजयान् । सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
 ष्णलिः ॥ ३२ ॥ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जन्म-
 प्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
 मातस्य स्रमैव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादिसु मधु-

सूर्यः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंसीर्यानामादिसिद्ध्यते । उष्ट्रा
 द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ ऋद्धन् सर्वाग्वा-
 प्रोति ब्रह्मलोकं च गच्छति । यन्नु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रधुपा-
 सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकौ वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ।
 त्रीणि ऋक्षाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्त्रव्यानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
 राख्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं
 दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वसुधैव सुदु-
 ष्करम् । उष्ट्रा द्वादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं समा-
 विश्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
 समन्वितः । तत्रोत्थ रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ॥ ४१ ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बूमार्गा-
 दुपाहृत्य गच्छेत्तण्डूलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 ब्रह्मलोकश्च गच्छति । आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
 ॥ ४३ ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् । शाक-
 टशिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कण्वाश्रमं ततो
 गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यश्च
 भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च-
 यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
 सञ्चङ्गस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं
 ब्रजेत् ॥ ४७ ॥ इयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
 काशं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ४८ ॥ कौटितीर्थमुप-
 सृश्य इयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्याणोसीर्थ-
 सुमापतः ॥ ४९ ॥ नाम्ना रुद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विष्णुतम् ।
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
 दाच्च गाणपत्यश्च विन्दति । समृद्धमसपत्नश्च त्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नर्मदां च समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् । तर्प-
यित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
मासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
श्चाधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत्
धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्षुदम् । पृथिव्यां यत्र वै क्खिद्रं पूर्वमासी-
द्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो बगिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
श्रुपस्युश्च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य
फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थसुत्तमम् ।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव ज्ञताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
सुखं वीर ष्वलनोऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति
मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकश्च विन्दति । प्रभया दीप्यते नित्य-
मग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सखिलराजस्य स्नात्वा प्रयत-
मानसः । तिराजसुषितः स्नातस्त्पयेत् पितृदेवताः ॥ ६२ ॥
प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधश्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छे-
त्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
सुधिष्ठिर । वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
ततो हारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पिण्डारके नरः
स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्म-
लक्षणाक्षिताः । अद्यापि सुद्रा दृश्यन्ते तद्भुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥
त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुहनन्दन । महादेवस्य साविध्यं
तत्र वै सुवर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत । तीर्थे सखिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

यित्वा पितृदेवावृषोश्च भरतर्षभ । प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्य-
 मानं स्वतेजसा ॥ ६८ ॥ शङ्खकुर्योश्चरं देवमर्चयित्वा सुधिष्ठिर ।
 अश्वमेधाद्दशरुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपा-
 हृत्य गच्छेत भरतर्षभ । तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट त्रिषु लोकेषु विश्व-
 तम् ॥ ७१ ॥ द्विमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वाच-
 यित्वा च रुद्रं देवगणैर्हतम् । जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य
 प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्विमी चान्न नरश्चेष्ट सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महा-
 प्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना । पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतय-
 हानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धाराभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवर-
 श्चेष्ट प्रयतात्मा समाहितः । तर्ष्य देवान् पितृंश्चैव विष्णुलोक-
 महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थं चान्न सरः पुण्यं वस्तूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वस्तूनां सम्मतो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धु-
 न्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरत्रेष्ठ लभे-
 द्दण्डसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां
 शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिर्षेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ देणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिर्षेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्दिपो निर्मलचन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं
 गत्वा नियतो नियताशनः । पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनु-
 कीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थान-
 मुत्तमम् । तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥
 देव्याः पुलो भवेद्भ्राजंस्तप्तकुण्डलवियदः । गवां शतसहस्रस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकृष्णन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम् । पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थसुप्तमम् । अद्यापि यत्नं दृश्यन्ते
 मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
 शोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
 वितस्ताश्च समासाद्य सन्तर्ष्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्मीरेष्वेव नागस्य भवमं तक्ष-
 कास्य च । वितस्ताख्यमिति ख्यतं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत् वडवां त्रिषु शोकेषु
 विश्रुताम् । पश्चिमायान्तु सन्ध्यायामुपसृश्य यथाविधि ॥ ९२ ॥
 चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितृणामक्षयं दानं
 प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाश्चरसां
 गणाः । गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
 राज्ञसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां
 दीक्षामाख्यायान्दसहस्रकीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्व-
 न्ब्रह्म अपयंस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
 ॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणैश्चरुं तेषां तुष्टु केशवः । यथाभिल-
 षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्द्धे
 देवो विद्युदग्नेषु वै यथा । नान्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु
 भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजस्त्रयशतेन च । अश्व-
 मेधसहस्रेण अयान् सप्तार्चिषयश्च ॥ ९९ ॥ ततो निवृत्तो
 राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविद्येत् । अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् ॥ १०० ॥ भणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मजारी समाहितः ।
 एकरात्रोपितो राजन्ऋग्भिष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत्
 राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् । प्रसूतिर्धत्त विप्राणां अयते
 भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिशूलपाणोः स्थानश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति
 चक्रं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसम्पत्स्य यज्ञस्य जज्ञते
 फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं
 याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवाकुकम् । पुष्यान्मन्त्र उपसृज्य न शोचे-
 न्मरणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता ।
 एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञ दीर्घसत्त्वं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च
 परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्त्वमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ।
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्त्वमरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्च-
 भेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनश्यनं गच्छेन्नियतो
 नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्धेदेनागोद्धेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु
 चमसोद्धेदे अग्निष्टामफलं लभेत् । शिवोद्धेदे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्धेदे नरः स्नात्वा नाग-
 लोकाववाप्नुयात् । शशयानश्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम्
 ॥ ११३ ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां
 महाराज अनुसम्बत्परश्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भरतश्चेष्ट वृत्ता
 वै काफिर्की सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ह्यतते शशिवत् सदा
 ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटी-
 मासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पिष्ट-
 देवार्चने रतः । गवामद्युतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज
 मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ इषेण महताविष्टा रुद्रदर्शन-
 कांक्षया । अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि दृषभभ्यजम् ॥ ११९ ॥
 एवं संप्रस्थिता राजन्नुषयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमाख्याय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मन्वुप्रयागार्थसृषीणां भावि-
तात्मनाम् । हृष्टा कोटीति ब्रह्मायासृषीणामग्रतः स्थिता ॥ १२१ ॥
मया पूर्वतरं हृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
शुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदृष्टवान् । अस्यप्रवृत्तिं सुष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र ज्ञात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोच्यां नरः श्रुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुण्डञ्चैव समुदरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र सङ्गमं लोक-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र ज्ञात्वा नरव्याघ्र विन्देदङ्ग-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । सत्रावसानमासाद्य
गासहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
श्रुतीतमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

—

पुण्यस्थं उवाच । ततो गच्छेत राजेन्द्र कुण्डोत्तमभिष्टुतम् ।
यापेभ्यो यत्र सुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुण्डोत्तं
गमिष्यामि कुण्डोत्तं वसान्यहम् । य एवं सततं ब्रूयाद् सर्वपापैः
प्रसुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुण्डोत्तं वासुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिण्येन
सरस्वत्या हृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुण्डोत्तं ते वसन्ति
त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्दीर सरस्वत्यां बुधिष्ठिर । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाश्चरसो यक्षाः
यन्त्रगाश्च महीपते । ब्रह्मोत्तं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

मनसाद्यभिकामस्य कुबचेत्वं सुधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति
 ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि अथवा सुतः कुबचेत्वं कुब-
 च्च । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो
 मङ्गलकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यच्च समभिवाद्यैव गो-
 सहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्वानमनु-
 त्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥
 तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 विष्णुलोकश्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिव्रवं गच्छेत्तीर्थं त्वै लोका-
 विष्णुतम् । अग्निष्टोमतिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं
 गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
 फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकश्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञ
 द्वारपालं तरन्तुलम् ॥ १५ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं
 लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटि-
 तीर्थमुपस्यृश्य जयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूप-
 वानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्त-
 मम् । विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र
 सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नत्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य
 मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥
 कृतश्रीचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति
 कृतश्रीचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्वानं
 महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
 तत्रैव च महाराज यत्त्रिणीं लोकविष्णुताम् । स्नात्वाभिगम्य
 राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुबचेत्वं तद्द्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिण्यसुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥२४॥
 सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वा च पितृदेवताः । जामदग्न्येन रामेण
 कृतमात् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्भ्रातृश्वशुरस्य
 विन्दति । ततो रामहृदान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततजसा । स्नात्सुख्याद्य वीरेण
 हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेश्योति
 विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततश्च
 पितरः प्रीता राममूचन् राधिप ॥ २८ ॥

पितर उचुः । राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृषीष्व भद्रं
 ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः
 प्रहरतास्वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्
 ॥ ३० ॥ भवन्ती यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृ-
 प्रसादमिच्छेयं तप आयायनं पुनः ॥ ३१ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन
 क्षत्रधृत्त्वादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं सुष्माकं तेजसाप्यहम्
 ॥ ३२ ॥ हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेद्युर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा
 शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्युचुः परमप्रीता
 रामं हर्षसमन्विताः । ततश्चो वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
 ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रधृत्त्वादितं त्वया । ततश्च
 पापान्मुक्तस्त्वं पतितान्ते स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ हृदाश्च तव तीर्थत्वं
 गमिष्यन्ति न संशयः । हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
 ष्यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभं भूतेन
 कृषितश्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शश्वतम् ॥ ३७ ॥ एवं हत्वा
 वरान् राजानामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-
 र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभ्रतः ॥ ३९ ॥ राममन्त्र्य

राजेन्द्र लभेद्भुवर्षकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरु-
द्व ॥ ४० ॥ स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके । काय-
शोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ शरीरशुद्धिः स्नातस्त्र
तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहस्य संयाति शुभाल्लोकानमुत्तमान्
॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका
यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ श्रीतीर्थस्य समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्
॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा-
र्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिकानां सह-
स्रस्र फलं विन्दति मानवः । सूर्ध्वतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्ध्वलोकस्य गच्छति ॥ ४८ ॥ गर्वा भवन-
मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वीणो गीसहस्र-
फलं लभेत् ॥ ४९ ॥ शङ्खिनो तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुद्व ॥
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्
राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यत्सेन्द्रस्य
महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं
नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुती-
र्थकममुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः
सह । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
मेधमवाप्नोति पितृलोकस्य गच्छति । ततोऽस्युत्तमां धर्मज्ञ सुती-
र्थकममुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थे च स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्वव्याधिविनिर्भक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थस्य

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजकृतस्वीं त्रिय-
 मञ्जुते ॥ ५७ ॥ ततः शीतवनं गच्छन्वियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति
 ममनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूतो
 भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्वाविल्लोमापहं
 स्नातम् । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतिं
 गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्वाविल्लोमापनयने तीर्थे
 भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हंरन्ति स्वलोमानि द्विजो-
 जनाः । पूतात्मानय राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥
 दद्याद्भ्रमेधिकश्चेव तस्मिंस्तीर्थे महीपते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
 गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं
 लोकाविश्रुतम् । यत्र कृष्णसृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः
 ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः । तस्मिं-
 स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशु-
 द्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे मही-
 यते ॥ ६६ ॥ चापगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ।
 श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन्
 सशुद्ध्य तस्य धर्मफलं महत् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटि-
 भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन् वै देव-
 तानि च । उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं कथेत् ॥ ६९ ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मण्यः स्थानमुत्तमम् । ब्रह्मोडुम्बरमित्थेवं
 प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिंशुखण्डेषु स्नातस्य नर-
 पुङ्गव । केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
 ब्रह्माण्यमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदु-
 र्लभम् । अन्तर्द्वानमवाप्नोति तपसा दग्धकिस्त्रिषः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् । कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामधि-
 गम्य वृषध्वजम् ॥ ७४ ॥ लभेत सर्वकामान् हि स्वर्गलोकान् च
 गच्छति । तिस्रः क्रोच्यसु तीर्थानां सरके कुचनन्दन ॥ ७५ ॥
 रुद्रकोच्यां तथा क्रूपे हृद्देशु च महीपते । इलास्यदृष्ट तत्रैव
 तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा च यित्वा च देवतानि
 पितृनथ । न दुर्मतिमवाप्नोति वाजपेयश्च विन्दति ॥ ७७ ॥
 किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजल्पे च महीपते । अममेयमवा-
 प्नोति दानं जप्यञ्च भारत ॥ ७८ ॥ कलश्यां वार्ष्णेयस्य अह-
 धानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 ॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुच-
 कुलश्रेष्ठ अम्बाजन्मोति विश्रुतम् ॥ ८० ॥ तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा
 प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्वनु-
 त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
 स्त्रिपिष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र वैतरणी पुण्या
 नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वा च यित्वा च शुक्लपाणिं
 वृषध्वजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा
 राजन् फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८५ ॥ तपसरन्ति विपुलं वृष्ट-
 वर्षसहस्रकम् । दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८६ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । तीर्थं च सर्व-
 देवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८७ ॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं
 विन्दति मानवः । पाण्डिष्वाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
 ॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । राज-
 सुधमवाप्नोति ऋषिबोकश्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र त्रिष्वि-

तानि महात्मना ॥ १० ॥ व्यासेन वृषशार्ङ्गं च द्विजार्थमिति जः
 श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मित्येके स्नाति यो नरः ॥ ११ ॥
 ततो व्यासवर्जं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२ ॥ गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्याशीर्षं
 नरः शुचिः । तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन् देवांश्च पूरुषः ॥ १३ ॥
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे
 यस्तु हृषदत्याश्च भारत ॥ १४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थलो नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ १५ ॥
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः । ततो देवैस्तु राजेन्द्र
 पुनश्चत्वापितसादा ॥ १६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं
 लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिस्रप्रस्थं प्रदाय च ॥ १७ ॥
 गच्छेत परमां सिद्धिस्वर्णमुक्तः कुरूद्वजः । वेदोतीर्थे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोक-
 विश्रुते । तयोः स्नात्वा नरव्याघ्रं सूर्णं लोकमवाप्नुयात् ॥ १९ ॥
 अगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत
 गङ्गायां वृषसत्तम ॥ १०० ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् । देव्याशीर्षे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०१ ॥
 ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे
 स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ १०२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 विष्णुलोकं स गच्छति । कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं
 ततः ॥ १०३ ॥ पवनस्य हृदे स्नात्वा महतां तीर्थपुत्रमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं वायुलोके महीयते ॥ १०४ ॥ अमराणां
 हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य अमराधिपम् । अमराणां प्रभावेण स्वर्ग-
 लोके महीयते ॥ १०५ ॥ शालिहोत्रस्य तीर्थं च शालिहोत्रं
 यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्चेष्ट गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६ ॥
 श्रीकृष्णश्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरश्चेष्ट

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जस्य समासाद्य
 कुञ्जस्य । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुञ्जक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सर-
 स्वत्याः क्षतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा
 तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं
 लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मण्यतीर्थसुत्तमम् । तत्र वर्षावरः स्नात्वा
 ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मण्यथ विशुद्धात्मा गच्छेत्
 परमाङ्गतिम् । ततो गच्छेन्नरथोष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयान् । सप्तसारस्वतं
 तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षि-
 लोकिविश्रुतः । पुरा मङ्गणको राजन् कुशाग्रेष्येति नः श्रुतम्
 ॥ ११५ ॥ क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्त्ववत् । स वै
 शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रवृत्त्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रवृत्त्ये
 तु स्यावरं जङ्गमस्य यत् । प्रवृत्तसुभयं वीर तेजसा तस्य मोहित-
 तम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरैराजन्नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो
 वै महादेव ऋषेरथे नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं वृत्त्येवया देव
 तथा त्वं कर्तुमर्हसि । तं प्रवृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा
 ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थं हर्षिं देवोऽभ्यभाषत । भो भो
 महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं वृत्त्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य
 मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिहवाच । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य हिजसत्तम ।
 किन्त्वं पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं श्रुतम् । यं दृष्ट्वा संप्र-
 वृत्तोऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं
 राजेश्वर मोहितम् । अहन्तु विद्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य

माम् ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता । अङ्ग-
 ल्ययेषु राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्त्राङ्घ्रितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भस्त्र
 क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् । तं दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स
 मुनिः पादयोर्गतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने ब्रह्मात् पर-
 नरं महत् । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि ब्रूलक्ष्म् ॥ १२५ ॥
 त्वया सर्वमिदं दृष्टं त्रैलोक्यं सच्चराचरम् । त्वमेव सर्वान् यमसि
 धुनरेव युगधये ॥ १२६ ॥ देवैरग्निं न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो
 मया । त्वयि सर्वे महश्च्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्व-
 स्त्वमसि लोकानां कर्त्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः
 सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ १२८ ॥ एवं सुत्वा महादेवश्वषि-
 र्बचनमब्रवीत् । त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ १२९ ॥
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् । तपस्ते बर्हतां विम
 मत्प्रसादात् सहस्रधा ॥ १३० ॥ आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया
 सह महामुने । समसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम्
 ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च
 ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रै-
 वान्तरधीयत । ततश्चौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३३ ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कान्तिकेयश्च भगवान्
 त्रिसन्ध्यं किल भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्निव्यं भार्गव-
 प्रियकाश्यपा । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छे-
 त्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुक्ष्यैव
 समुद्धरेत् । विश्वामित्रस्तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति । ब्रह्मयोगिं समासाद्य
 शुचिः प्रयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं
 प्रपद्यते । धुनात्वासप्तमस्यैव कुलं नाश्वत्थ संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पृथूदकमिति
ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै वृष ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा
॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबाह्विना । तत्सर्वं नश्यते
तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधफलश्चास्य स्वर्गलोकश्च
गच्छति । पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । जन्तुमं सर्वतीर्थीनां
यस्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं
भवेत् । गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥
एवं स नियतं राजन्मधिगच्छेत् पृथूदकम् । पृथूदकात्तीर्थतमं
नान्यत्तीर्थं कुरुद्वह ॥ १४६ ॥ तन्मध्ये तत्पवित्रश्च पावनञ्च न
संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ॥ १४७ ॥
पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः । मधुसूतश्च तत्रैव तीर्थं
भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं
लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥
सरस्वत्या रूपायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् । त्विरात्रोपोषितः
स्नात्वा सुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं
विन्दति मानवः । आसप्तमं कुञ्जैश्च पुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥
अर्द्धकीलश्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह । विप्राणामनुकम्पार्थं
दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयनाभ्याञ्चाप्युपवासेन
चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संस्तुतो ब्राह्मणः स्थान्म संशयः ॥ १५३ ॥
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चीर्णव्रतो भवे-
द्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ ससुद्राद्यापि चत्वारः
समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवा-
प्नुयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते तु सः ।
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५६ ॥ साहस्रकश्च

तत्रैव हे तीर्थे लोकविद्युते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रं
 फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानशाय्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र देणुकातीर्थेषु जलम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
 भिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
 शोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपसृज्य जितमन्युर्जिते-
 न्द्रियः । प्रतिग्रहस्ततेर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
 मन्वशर्षटो गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां
 लोकैः महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
 ध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
 वाक्यं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषि-
 भिर्य तपोधनैः ॥ १६४ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह-
 र्सादा । तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्वज ॥ १६५ ॥ कुरु-
 तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६७ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो निय-
 ताशनः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६८ ॥
 ततो गच्छेत् नरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
 राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६९ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
 सह महीयते । अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १७० ॥
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुत्र्याः कुरुद्वज । अभिगम्य च तं
 देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७१ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
 श्वरमुमापतिभू । अभिगम्य महादेवं सुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७२ ॥
 नारायणश्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज
 विश्णुलोकश्च गच्छति ॥ १७३ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
 पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्तरः ॥ १७४ ॥
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । प्रदक्षिणमुपाहृत्य
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७५ ॥ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७६ ॥
 गङ्गाहृदय तत्रैव कूपय भरतर्षभ । तिष्ठः कोक्यास्तु तीर्थानां
 तस्मिन् कूपे महीयते ॥ १६७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-
 लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम्
 ॥ १६८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्यात्सु-
 बटं गच्छेन्नित्यु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७१ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो
 रात्रिं बहूलोकमवाप्नयात् । बदरीपावनं गच्छेद्दशिष्ठस्याश्रमं
 गतः ॥ १८० ॥ बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्-
 द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ त्रिरात्रोपोषित-
 क्षेण भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी
 नराधिप ॥ १८२ ॥ अहोरात्रोपवासेन शकल्लोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः । नियतः सत्यवाही
 च ब्रह्मल्लोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं
 त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्याश्रमो यत्र तंजोराश्रमंहात्मनः
 ॥ १८४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थे
 नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमल्लोकमवाप्नोति नरो
 नाख्यत्र संशयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महा-
 त्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १८७ ॥
 यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिराक्षपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः
 स्नात्वा वाजिमेघफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते
 नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ १८९ ॥
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्वियतो नियताशनः । लभेत् कन्याश्रमं
 दिव्यं स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं
 सन्निवृत्तीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९१ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः । सन्निहत्यामुप-
 स्मृश्व राहुग्रहे दिवाकरे ॥ १८२ ॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं
 शश्वतं भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च
 ॥ १८३ ॥ नद्यो ह्यदासङ्गागाश्च सर्वप्रखरण्यानि च । उदपानानि
 वाप्यथ तीर्थान्यायतनानि च ॥ १८४ ॥ निःसंशयममावास्यां
 समेप्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न
 संशयः ॥ १८५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र
 स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १८६ ॥ अमावास्यान्तु
 तत्रैव राहुग्रहे दिवाकरे । यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यैस्तस्य पुण्य-
 फलं शृणु ॥ १८७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धञ्च मानवः ॥ १८८ ॥ यत्किञ्चि-
 द्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते
 नात्र संशयः ॥ १८९ ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मज्ञोक्तं प्रपद्यते ।
 अविवाद्य ततो यत्तं द्वारपालं भवक्रुकम् ॥ २०० ॥ कोटितीर्थ-
 मुपस्मृश्व लभेद्वज्र सुवर्णकम् । गङ्गाह्यदद्य तत्रैव तीर्थं भरत-
 सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
 नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् । तयाणामपि लोकानां कुरु-
 क्षेत्रं विशिष्यते ॥ २०३ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदी-
 रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०४ ॥
 उत्तरेण हृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
 ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे
 वसाम्यहम् । अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०६ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन् वसन्ति ये
 मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्बद्ध-

मत्तरं रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुबचेत्समन्तापक्षकं
पितामहस्योत्तरवेदिव्यथे ॥ २०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
त्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थममुत्तमम् ।
यत्र धर्मो मणिभागस्तप्रवालुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं
पुण्यं स्वेन नान्ना च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म-
शीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलक्षेत्रं पुनीते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवा-
प्नोति मुनिर्लोकञ्च गच्छति । सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत
मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्ध-
चारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तदनं प्रविशन्नेव
सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी
॥ ६ ॥ पूजा देवो स्मृता राजन् पुण्या देवो सरस्वती । तत्राभिषेकं
कुर्वीत बस्त्रीकान्निहते जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवा-
नश्वमेधफलं लभेत् । ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम्
॥ ८ ॥ षट्सु शय्यानिपातेषु बस्त्रीकादिति निश्चयः । कपिलाणां
सहस्रान्तु वाजिमेघञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याज्र
दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां शतकुम्भाश्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत
॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते । त्रिशूलध्यातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । शाकम्भरीति
विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन किल सुव्रता । आहारं वा कृतवती मासि मासि नरा-
 धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
 ऋषीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकऋषीं समासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः ॥ १६ ॥ चिरात्समुधितः शार्कं भक्षयित्वा नरः
 शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षैर्द्वादशभिः कृतम् ॥ १७ ॥
 तत् फलं तस्य भवति देव्याञ्छन्देन भारत । ततो गच्छेत् सुव-
 र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादार्यं
 बद्धमारामधत् पुरा । वरांस्य सुबहून् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
 ॥ १९ ॥ उक्तञ्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
 तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वन्मुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
 ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ २१ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमवतीं ततो गच्छे-
 त्त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाङ्गभते
 नात्र संशयः । देव्यासु दक्षिणाङ्गेन रथावर्त्तो नराधिप ॥ २३ ॥
 तवारोहेत धर्मञ्च अद्विधाया जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्दि
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणसुपाटत्य गच्छेत् भरत-
 र्धभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 जमस्तुत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं
 न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७ ॥
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उद्यैकां रजवीं तत्र
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्नावर्त्ते च
 तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके मञ्जीयते ॥ २९ ॥
 ततः कमखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
 स्वर्गलोकाच्च विन्दति ॥ ३० ॥ कपिस्त्रावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी

नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ
 सर्वलोकैषु विश्रुतम् ॥ ३२ ॥ तथाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नरा-
 धिप । कपिलानां सखस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो
 कथितं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे
 नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलञ्चैव समुदरेत् ॥ ३५ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी
 नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे । स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति
 स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथा-
 विधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः
 कुब्जाश्वके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्ग-
 लोकश्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपसृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवा-
 प्नोति त्विरात्मीपाषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव
 समुदरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं
 गत्वा समुपसृश्य यासुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ४४ ॥ दर्शिसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं
 गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् । तत्रोष्य रजनीः पशुं विन्देद्दृजसुव-
 र्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् । अश्व-
 मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समा-
 साद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत । वाशिष्ठौ समतिक्रम्य सर्वे वर्षा द्विजा-

नद्यामुपसृष्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् प्राप्नुयात् लोकान्
 कुलञ्चैव समुच्चरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योप-
 शोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा
 बाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोक-
 विश्रुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्दृग्भुम् तत्र चिङ्गं महद्राज-
 षट्पदापि सुमहङ्गुशम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्यायाश्चरत्याः
 पर्वते कृतम् । सवत्यायाः पदानि स्ना दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥
 तेषूपसृष्य राजेन्द्र पदेषु वृषसत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्
 प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो गच्छेत् स्थानं देवस्य
 धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९१ ॥
 ब्राह्मण्येन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेषान्तु वर्णानां
 सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यन्तश्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीत-
 नादितम् । सावित्यासु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र
 सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संश्रितव्रतः । तेन क्षुपास्ता भवति सन्ध्या
 द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिहारश्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिस्फुटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्ला-
 वुभौ पत्नी गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं
 नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टथा बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां
 व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९७ ॥ ततः
 फलां व्रजेद्भ्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च
 महतीं व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समा-
 हृतः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते सुधिष्ठिर ॥ ९९ ॥
 तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितृन्देवांसु सन्नर्थं
 मुक्तापापो दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ मतङ्गस्त्रायमस्तत्र महर्षेर्भाविता-

ज्ञानः । तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
 मयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्मन्तवाभिसंस्पृश्य वाजि-
 मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-
 त्तमम् । तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्मायं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः । ततो राजसृष्टं
 गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र काशी-
 वानिव मोदते । यज्ञिण्या नैत्यकं तत्र प्राञ्चीत पुरुषः शुचिः
 ॥ १०६ ॥ यज्ञिण्यास्तु प्रसादेन सुच्यते ब्रह्महत्यया । मयिनागं
 ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैर्धिकं भञ्जते यस्तु
 मयिनागस्य भारत । दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्
 ॥ १०८ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततो
 गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०९ ॥ अहल्याया हृदे
 स्नात्वा व्रजेत् परमाङ्गतिम् । अभिगत्वाश्रमं राजन् विन्दते श्रिय-
 मात्मनः ॥ ११० ॥ तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
 राजर्षेः कूपश्चिदृशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोक-
 मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनशनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
 समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकश्च
 गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रु-
 ताम् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११५ ॥
 ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । गुह्यकेषु महाराज
 मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
 निषेधिताम् । घुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११७ ॥
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ दिवोकसां पुष्करिण्यो समासाद्य

नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधश्च विन्दति ॥ ११९ ॥
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । महेश्वरपदे स्नात्वा
 वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता
 भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२१ ॥
 ह्लियमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं
 कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
 विष्णुलोकश्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
 च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र
 ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या वसवे
 रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत-
 कर्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोदपानं
 धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । समुद्रास्त्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः
 सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपसृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
 सोमो मेघैर्मुक्ती नराधिप । जातिस्वरमुपसृश्य शुचिः प्रयत-
 मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्वरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ॥ १३० ॥ ईशिता-
 ल्लभते कामान्नुपवासान् संशयः । ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपाप-
 प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुशिकस्यायमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
 तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्य-
 मुत्तमम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
 अथ जेष्ठिणमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् । तत्रोष्य रजनीमेकां
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह

महाद्वीपम् । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥
 त्रिरात्रोपाधितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासखेद्यमासाद्य
 नियतो नियताशनः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति
 पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमखपि भारत ॥ १३८ ॥
 तदक्षयमिति प्राङ्मूर्ध्वः संशितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च
 गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥
 ते यान्ति नरशार्दूलं शक्रलोकमनामयम् । तत्राश्वमेधं वशिष्ठस्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेय-
 मवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वा-
 मित्रोऽथ कौशिकः । तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ
 ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्व-
 तीर्थेषु चैव यो वसेत् महाहृदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 विन्द्याद्वहसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वोराश्वमनिवासिनम्
 ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः । अग्निधारां
 समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो
 अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम्
 ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं
 कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः
 प्रस्रुता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता
 ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्तीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठ-
 कालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्ध्वस्त्रैलोक्यविश्रुतम्
 ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरश्रेष्ठ दानकुण्डेषु संविशेत् । दानकुण्डः

सुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५३ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः
 पितृदेवार्चने रतः । इयमेधमवाप्नोति शक्रलोकश्च गच्छति
 ॥ १५४ ॥ ताम्बाराणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्व-
 मेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याश्च समा-
 साद्य कूपं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति
 नराधिप ॥ १५६ ॥ कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकारणयो-
 गतः । त्रिरात्रोपोषिता राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं वधः । कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा
 पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५८ ॥ कोकासुधसुपस्पृश्य ब्रह्मचारी
 यतव्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥
 सङ्गन्धनां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 शक्रलोकश्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभद्वोपमासाद्य सेव्यं कौञ्च-
 निस्तूदकम् । सरस्वत्यासुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥
 औहालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कृत्वा
 व सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ घर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं
 ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३ ॥
 अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्जमभिगत्वा
 तु गोसङ्घफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ लकीतिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपशोभिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च
 पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पुनस्तस्य उवाच । अथ सन्ध्यां समासाद्य सन्धेयं तीर्थसुप्त-
मम् । उपसृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १ ॥ रामस्त-
च्च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तज्जीहित्यं समासाद्य
विन्द्याद्दुष्टवर्णकम् ॥ २ ॥ करतोयां समासाद्य त्विरात्रोपोषितो
नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३ ॥ गङ्गाया-
स्त्वथ राजेन्द्र मागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ ४ ॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं
गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति
यथा शशी ॥ ६ ॥ प्रतरेञ्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोषति । गो-
सहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शोणस्य ज्योति-
रथ्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्नि-
ष्टीमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ शोणस्य नमोदायाद्य प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुह्या उपसृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थ-
मासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजपेयमवाप्नोति त्विरात्रो-
पोषितो नरः ॥ १० ॥ गोसहस्रफलं विन्द्य त् कुलं चैव समुद्धरेत् ।
कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थसुपस्मृशेत् ॥ ११ ॥ ऋषभैकादश-
फलं लभते नात्र संशयः । पुष्यवत्यामुपसृश्य त्विरात्रोपोषितो नरः
॥ १२ ॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष । ततो बदरिका-
तीर्थे स्नात्वा भरतसत्तम ॥ १३ ॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकश्च
गच्छति । तथा चम्यां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ १४ ॥
दण्डाख्यमभिगम्येव गोसहस्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत्
पुण्यां पुण्यापशोभिताम् ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च
पूज्यते । ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेधितम् ॥ १६ ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदार-
रात्रैव कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं

लभेत् । श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरसुपस्यूयेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् । श्रीपर्वते महादेवो देव्या
 सह महादुःखिः ॥ १९ ॥ न्यवसन्त् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
 सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा ऋषभं
 देवपूजितम् ॥ २१ ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकष्टे च मोदते ।
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामश्वरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
 नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्या-
 तीर्थमुपस्यूयेत् ॥ २३ ॥ तत्रोपस्यूय्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विञ्चुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
 राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्मादेयो देवा ऋषयश्च तपो-
 धनाः ॥ २५ ॥ भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
 चारणगन्धर्वमासुषाः पन्नगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
 उपासन्त उमापतिम् । तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपाषितो नरः
 ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । उष्यद्वाद्य-
 शान्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं
 त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रसुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥
 निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
 योनिस्फुरजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
 द्यते वृष । अवाह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
 सम्बर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् । रूपस्य भागी
 भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेश्यां समासाद्य त्रिरात्रो-
 पाषितो नरः । मयूरहंसहंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
 प्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेश्यायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजि-
 मेधफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मस्यूणां समासाद्य त्विरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं
 विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः । त्विरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७ ॥
 ततो देवहृद्देशरथे क्षणावेसाजलोद्भवे । जातिस्त्ररहृद्दे स्नात्वा
 भवेज्जातिस्त्ररो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं
 गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याद्भमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
 सर्वहृद्दे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । ततो वापीं महापुण्यां
 पयोष्णीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं
 लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्मुपसृशेत् ॥ ४१ ॥
 गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गाग्रमं गत्वा
 शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च
 कुलं नरः । ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ ४३ ॥
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याहृद्भुवर्णकम् । सप्तगोदावरे स्नात्वा
 नियतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च
 गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
 देवसत्वस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयन्तत्र ऋषिः सार-
 स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
 ऋषीणासुत्तरीयेषु स्नूपविष्टो यथासुषम् । ॐकारेण यथा-
 न्वायं सस्ययुञ्जारितेन च ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं
 समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
 सह महादुर्गतिः ॥ ५० ॥ भृशं नियोजयामास याजनार्थं महा-
 दुर्गतिम् । ततः स चक्रे भगवात्तृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आज्यभागेन तत्राग्निं
 तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तद्दरय्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं
 प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेहीरो
 नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् । मेधाविकं समासाद्य पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम
 पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्र-
 फलं लभेत् । यो स्नातस्त्रापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥
 स्वर्गलोके महीयते नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्चेष्टे
 शिवकूटे विश्राम्यते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-
 प्रणाशिनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाण्यः पितृदेवार्चने रतः ॥ ५९ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 भट्टस्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेना युद्धः सन्नि-
 हितो नृप । तत्र गत्वा नृपश्चेष्ट गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-
 टत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-
 जति यथा शशी । तत्र कूप्ये महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
 समुद्रास्त्रत्वादेो निवसन्ति युधिष्ठिर । ततोपस्युश्च राजेन्द्र
 पितृदेवार्चने रतः ॥ ६४ ॥ ।नयतात्मा नरः पूतो गच्छेत्
 परमां गतिम् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥
 यत्र तीर्थो महाराज रामा दाशरथिः पुरा । तस्मिंस्तोर्थे महा-
 बाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा
 ब्रह्मचारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयश्च विन्दति
 ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभि-
 गम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपाटत्य
 गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तोर्थे तु जाङ्गल्यां स्नात्वा पापैः
 प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागसृषिसंस्तमम् ।

यत्न ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सर्दिगीश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाश्च
साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव पर-
मर्षयः ॥ ७१ ॥ अक्रिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा
नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागरा-
श्चैव गन्धर्वाश्चुरसोऽपि च । हरिश्च भगवानाशो प्रजापतिपुर-
स्कृतः ॥ ७३ ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाङ्गवी ।
वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्य सुता
देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गाया सादं सङ्गता लोक-
पावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्थानसुपस्थश्चपयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रति-
ष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजा-
पतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजा-
पतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते ऋतुभिर्देवा-
स्तथा चक्रधरा वृषाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत
॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । अथणात्तस्य
तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥ ८० ॥ सत्तिकालभनाञ्चापि नरः
पापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्वात् सङ्गमे लोकविश्रुते
॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजन-
भूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ ८२ ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि मह-
द्भवति भारत । न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥ ८३ ॥
मतिशुक्लमणीया ते प्रयागमरण्यं प्रति । दशतीर्थसङ्ख्याणि
षष्टिकोऽस्तथा पराः ॥ ८४ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं
कुरुनन्दन । चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ ८५ ॥
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम
वासुकेस्तीर्थशुत्तमम् ॥ ८६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्वात् सोऽश्व-
मेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८७ ॥

दशाश्वमेधिकश्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र
 तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
 यद्युक्ताश्च शतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तप्तस्य
 गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् । सर्वं क्षतशुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं
 स्मृतम् ॥ ९० ॥ हापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलिशुगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपसाप्येहानं दद्यान्महाजये ॥ ९१ ॥ मलयैर्वाग्नि-
 मारोहेऽङ्गुतुङ्गे त्वनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मग-
 धेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा ।
 पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढा
 च पीता च पुनात्यासप्तमं कुशम् । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः
 स्मृशते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके मही-
 यते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥
 जपास्य पुण्यं लब्धा च भवत्यमरलोकभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं
 न देवः केशवात् परः ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह
 पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तप्तपोवनम् ॥ ९७ ॥
 सिद्धक्षेत्रश्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् । इदं सत्यं द्विजा-
 तीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाश्च जपेत् कर्षे शिष्य-
 स्याद्युगतस्य च । इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् । महर्षीणांमिदं गुह्यं
 सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्ग-
 माप्नुयात् । श्रीमत् स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्न्यमनं शिवम् ॥ १०१ ॥
 मेधाजननमग्रं वै तीर्थबंधानुकीर्त्तनम् । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ महौ विजयते राजा वैश्वो धन-
 मवाप्नुयात् । शूद्रो यथेष्टितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन्
 ॥ १०३ ॥ यच्चैदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातीः
 स स्मरते वक्रोर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्वपि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत् सर्व-
तीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साङ्घैरादित्यैर्मरुद-
श्विभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैर्षिभिः ॥ १०६ ॥
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि नियतः
पुण्यं पुन्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमाश्लिष्या-
च्छ्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सङ्घिः शास्त्रानुदर्शिभिः
॥ १०८ ॥ नात्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति
तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन
नित्यं धर्मार्थदर्शिना । पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपिता-
महाः ॥ ११० ॥ पितामहपरोगाश्च देवाः सर्षिगणा वृष । तव
धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ १११ ॥ अवाप्सरसि त्वं
लोकान् वै वसूनां वासवोपम । कीर्त्तिंश्च महतीं भीष्म प्राप्सरसे
भुवि श्राश्रुतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवाऽृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरु-
शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुलस्त्यवचनाञ्चैव पृथिवीं परि-
चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुन्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना
यसु पृथिवीं सञ्चारयति । अश्वमेधशतान्यग्रं फलं प्रेत्य स
भोष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्सरसे धर्मसुप्तमम् ।
भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च
त्वमृषीन् यस्यात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् । रत्नोष्णविकीर्णाणि
तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वाच्छते
कुरुमन्दन । इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंष्टतम् ॥ ११९ ॥
यः पठेत् कल्पयुक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिसुख्याः सदा
यत्र वास्वकीकश्यथ कश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वा-

मितोऽथ गौतमः । असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गान्धवः
 ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा । शौनकः सह
 पुत्रेण व्यासश्च तपताम्बरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्छो
 जावालिश्च महातपाः । एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपो-
 धनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष
 ते कोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेप्यति महा-
 राज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनु-
 क्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राण्मसे महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिषः ।
 यथा यथातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ॥ १२६ ॥ तथा त्वं
 राजशार्दूल स्वने धर्मेण शोभसे : यथा भगीरथो राजा यथा
 रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेभ्यो भ्राजसे रश्मि-
 वानिव । यथा मनुर्ष्येत्साकुर्ष्यथा पूरुर्महायशाः ॥ १२८ ॥
 मथा वैश्वो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा
 सर्वान् सपत्नान्निर्देहन् पुरा ॥ १२९ ॥ त्रैलोक्यं पालयामास
 देवराज् विगतञ्चरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि
 ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं
 यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्योर्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्रमास्य राजानं नारदो भगवा-
 नृषिः । अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ सुधि-
 छिरोऽपि धर्मात्मा तमेवाधं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुन्य-
 क्षणीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां
 नारदवाक्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च
धीमतः । पितामहसमं धीस्य प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्महा-
बाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च
तपोधन । ह्यती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अर्ह-
त्तेतावभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविघातिनी । अभिजानामि विक्रान्तौ
तथा व्यामः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रिशुगौ पुरहरोकाक्षौ वासुदेव-
घनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत् सदा मम ॥ ५ ॥
तथाहमपि जानामि नरनारायणावधौ । शक्तोऽयमित्यतो भूत्वा
मया स प्रेषितोऽर्जुन ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्रं सुरस्त्रुः सुरा-
धिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥
भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण
वृता युधि महारथा ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुष-
स्तथा । योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ॥ ९ ॥ स च
दिव्यास्त्रवित् कर्णः स्मृतपुत्रो महारथः । सोऽस्त्रवेगानिलबलः
शरार्चिसालनिस्वनः ॥ १० ॥ रजोधूमोऽस्त्रसम्पातो धार्तराष्ट्रा-
निकोद्धतः । निरुष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥
मम सेन्यमयं कर्त्तुं प्रधक्ष्यन्ति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धृतो
दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतवाजिवक्त्राकाभङ्गाण्डीवे-
न्द्राशुधौल्लवः । संख्यः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपाशकम् ॥ १३ ॥
अजेनादीरितो मेघः शमयिष्यति संशुभे । स साक्षादेव सर्वाणि
शक्रात् परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वोभत्सुस्तत्त्वतः
प्रतिपत्स्यते । अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ १५ ॥
नास्ति त्वतिकृतार्थानां वणोऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं
सर्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भार-
दुद्यस्य सीदति । वयन्तु तस्मै वीरं वनेऽस्थिन् द्विपदास्वरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया । भवानन्यद्वनं साधु
 बह्वन् फलवच्छु चि ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्य-
 कर्मभिः । यत्र कांसिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवास्त्रुदम् । विविधानाञ्चमान्
 कांसिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रम-
 णीयांश्च पर्वतान् । आसत्स न हि मे ब्रह्मन् रोचते तस्मृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिर-
 कथायां षडशोतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् सर्वास्तत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 हीनचेतसः । आश्वासयंस्तथा धौम्यो दृष्टस्प्रतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानायमान् भरतर्षभ । दिग्गतीर्थानि शैलांश्च
 व्युषु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको
 भवितासि ह । द्वीपद्या चानया साहं भ्रातृभिय नरेश्वर ॥ ३ ॥
 अत्रणाञ्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव । गत्वा शतगुणञ्चैव
 तैभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
 सेवितम् । रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां
 पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र सा गोमती पुण्या रम्या
 देवर्षिसेविता । यज्ञभूमिश्च देवानां शमितश्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः । शिवं ब्रह्मसरो
 यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदथं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति
 पुरातनाः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा दृषसुत्सृजेत् । उत्तारयति सन्तत्या

दश पूर्वाङ्गं दशापरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गय-
शिरो शृप । यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्वमक्षयं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र
फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ बल्लमूलफला चापि कौशिकी
भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः । अयजत्तत्र बहुभिः
ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्यत्-
पञ्चावनम् । विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५ ॥
यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य तां
दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्ज ऽपिषत्वोमभिन्द्रेण
सह कौशिकः । ततः क्षत्रादपाक्रामदुर्वाह्योऽस्मीति चाब्रवीत्
॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् । गङ्गायसुनयो-
र्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव
पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥
अगस्त्यस्तु राजेन्द्र तत्रायमवरो शृप । तत्तथा तापसारण्यं
तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ काल-
क्षरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अयजत्तत्र कौन्तेय
पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासी-
द्युधिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्मयाजेति पुण्या ख्याता विशाम्पते ॥ २३ ॥
धूतपात्रभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् । पवित्रो मङ्गलीयश्च
ख्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ केदारश्च मतङ्गस्य महानायम
सत्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बल्लमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च बन्धवान् । यत्र देववर्म रम्यं
तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ बाळुदा च नदी यत्र नन्दा च
गिरिर्भूर्धृति । तीर्थानि सर्वाणः शैलाः पुण्याऽन्यास्तृणानि च ॥ २७ ॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव । तिस्रष्वन्यासु
पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु । सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्या-
यतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौस्यतीर्थकथने
सप्ताशीततमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौस्य उवाच । दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि
भारत । विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्त्यमानानि तानि वै ॥ १ ॥
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । ब्रह्मारामा बद्ध
जज्ञा तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेणा भीमरथी चैव नद्यौ
यापभयापहे । स्वर्गद्विजसमाकीर्णो तापमालयभूषिते । ३ ॥
राजर्षेस्तस्य च सरिन्द्रगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्था बद्धजज्ञा
पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४ ॥ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो
महायज्ञाः । अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५ ॥
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६ ॥ पयोष्णां यजमानस्य वाराहे तीर्थ
उत्तमे । उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥
पयोष्णा हरते तीर्थं पापमामरणान्तकम् । स्वर्गादुत्तुङ्गममलं
विषाणं यत्र शूलिनः ॥ ८ ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यैः शिवपुरं
व्रजेत् । एकतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सज्जितोच्चयाः ॥ ९ ॥
पयोष्णो चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो षि मता मम । माठरस्य वनं
पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे
गिरौ । प्रवेक्ष्युत्तरमार्गं तु पुण्ये कखाश्रमे तथा ॥ ११ ॥ ताप-
सानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शूर्पारके तात
जामदग्नेर्महात्मनः ॥ १२ ॥ रम्या पापघ्नीतीर्था च एतच्चन्द्रा

च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ॥ १२ ॥
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्रेषु वारुणञ्च बुधिष्ठिर । कुमार्कः कथिताः
 पुण्याः पाण्ड्रेष्वेव नरर्षभ ॥ १४ ॥ तान्नपर्यान्तु कौन्तेय कौत्सं-
 यिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्तप्तं महद्दिच्छद्भिराश्रमे ॥ १५ ॥
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बह्म-
 जलः पुण्यसात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ हृदः परमदुष्प्रापो मानुषे-
 रकृतात्मभिः । तत्र वृत्तव्याद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदुर्भ पर्वतस्तत्र
 श्रीमान्नाश्रमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बह्मलक्षणो-
 दकः । सुराङ्गेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्वायतनानि च ॥ १९ ॥
 आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोङ्गेदनं विप्रा-
 स्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासस्योदधी तीर्थं त्रिदशानां
 बुधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
 उज्जयन्तश्च शिष्यरो क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षि-
 धीरेण नारदेनामुकीर्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्त-
 न्निबोध बुधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराङ्गेषु खगपक्षिनिषेविते ॥ २३ ॥
 उज्जयन्ते स्य तप्ताङ्गो नाकष्टष्ठे महीयते । पुण्या हारवती तत्र
 यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः
 सनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ २५ ॥
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि
 गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ
 मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः
 ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आसौ
 हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धीस्य उवाच । अवनित्तु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते
 दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियङ्ग्वाम्बवनोपेता वानीरफलमाक्षिणी । प्रत्यक्खोता नदी
 पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि
 पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्धनानि शैलेन्द्रा देवाय सपिता-
 महाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुष्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातु-
 मायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते
 पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः । जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः
 ॥ ५ ॥ वैदूर्ध्वशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्प-
 फलाक्षत पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे
 सरः पुण्यं महीपते । फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माश्रमं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये स्वर्गोपमे चैव
 देवर्षिगणसेविते ॥ ८ ॥ ह्यदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेक्षत वै
 सरित् । विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरञ्जय ॥ ९ ॥ यस्या-
 स्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नङ्गषाकजः । पपात स पुनर्शीका-
 ल्लेभे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो ह्यदः ख्यातो
 मैनाकस्यैव पर्वतः । बह्ममूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्याक्षत्र युधिष्ठिर । अवनस्याश्रमस्यैव विख्यात-
 क्षत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा
 विभो । जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 आश्रमः श्राव्यतां श्रेष्ठ श्वगह्वजनिषेवितः । ततः पुण्यतमा
 राजन् सततं तापसैर्द्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गा-
 द्वारश्च भूमिप । ख्यातश्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १५ ॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां सिद्धा-
 नाश्रुषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजा-
 पतिरथो जगौ । पुष्करेण कुरुष्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्बर ॥ १७ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विप्रणश्यन्ति पापानि
नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धौम्य उवाच । उदोच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि
वै । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
शृणुष्व्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो । कथाप्रतिग्रहो वीर
श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थ-
शालिनी । समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र
पुण्यतमं तीर्थं वृक्षावतरणं शुभम् । यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छ-
न्त्यवभृष्टैर्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्यश्लाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरो-
ऽनघ । सहदेवोऽयजद्यत् शय्याक्षेपिण्य भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव
चार्येऽसौ इन्द्रगोता सुधिष्ठिर । गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीय-
माना द्विजातिभिः ॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुना-
मनु । ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रयतर्क्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव
भरतो राजा चक्रवर्त्ती महादृशाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च
हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकृत्यो द्विजातीनां श्रुतस्नात यथा
पुरा । अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती
नदी सङ्गिः सततं पार्थ पूजिता । बालिष्विल्यैर्महाराज यत्नेष्ट-
स्त्रिभिः पुरा ॥ १० ॥ हृषहती महापुण्या यत्र ख्याता सुधि-
ष्ठिर । न्ययोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाण्डाल्यो द्विपदाख्यरः ॥ ११ ॥
दासभ्यघोषश्च दासभ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः कौन्तेयानन्त-
यशसः सुव्रतस्यामितीजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु
लोकेषु विश्रुतः । एतावर्णाश्वर्षी च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञो वेदविदांसो वेदविद्याविदावभौ । द्रुजाते क्रतुभिर्मुखैः
 पुण्यैर्भरतसप्तम ॥ १४ ॥ समेत्य बद्धशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः
 पुरा । विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
 र्महान् महाभागो जमदग्निर्महायथाः । पक्षाशकेषु पुण्येषु
 रस्येष्वयजत प्रभः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिष्हेष्ठाः साक्षात्तच्छपि-
 सप्तमम् । स्वं स्वं तोयन्नुपादाय परिवार्ष्णीपतस्थिरे ॥ १७ ॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावभुर्जगौ । इमं श्लोकं तदा वीर
 प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्ने-
 र्महात्मनः । आगस्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरश्वरोभिश्च सेवितम् । किरातकिन्नरावासं
 श्लैलं शिखरिणाम्बरम् ॥ २० ॥ विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं
 युधिष्ठिर । पुण्यं तद्वायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुरुर्नाम
 यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्त्रेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन् स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २३ ॥ यः स
 भूतं भविष्यञ्च भवञ्च भरतर्षभ । नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः
 पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ चष्णतोय-
 वहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा । सुवर्णसिक्ता राजन् विशालां
 बदरीमनु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
 यणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्थी-
 न्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
 वनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ॥ २९ ॥ शाश्वतं
 परमश्चैव धातारं परमं पदम् । यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः
 शास्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।

आदिदेवो महायोगी यत्नास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि
तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि
च । एतानि वसुभिः साध्ये रादित्यैर्मरुदश्विभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
र्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः । चरन्तेतानि कौन्तेय सहितो
ब्राह्मणर्षभैः । भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठं विजहिष्यसि ॥३४॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरव-
नन्दन । क्षीमशः स महातेजा ऋषिसत्ताजगाम च ॥ १ ॥ तं
पाण्डवाग्रजो राजा समणो ब्राह्मणाश्च ते । उपातिष्ठन्महाभागं
दिवि शक्रमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो बुधि-
ष्ठिरः । यप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः
पाण्डुपुत्रेण प्रीयमानो महामनाः । उवाच सत्पुण्या वाचा हर्षय-
न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सञ्चरन्त्रिंशः कौन्तेय सर्वान् लोकान्
यदृच्छया । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सध्यसाचिनम् । शक्रस्यार्द्धीसनगतं
तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं
तथागतम् । आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहातुजम् । वचनात् पुरु-
हूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
मुमहत् पाण्डुनन्दन । भ्रातृभिः सहितो राजन् कृष्णया चैव
तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ । तदस्त्र-
माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिभं प्रभो ॥ १० ॥ यत्तद्वब्रह्मशिरो नाम

तपसा रुद्रमागमत् । अक्षतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना
 ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् । वज्रमस्त्राणि
 चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात् कुबेराह वृणा-
 दिन्द्राञ्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्यमित-
 विक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसोस्तु तनयाङ्गीतं वृत्त्यञ्च साम च ।
 वाहित्वञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः
 कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति भीमत्सुरमुजस्या-
 मुजज्ञव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च
 ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् मनुष्य-
 लोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे
 द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्ष्णं महत् कृत्वा यदशक्यं दिवोकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि
 त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा
 विन्दते महत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कर्णं जानामि यथावङ्करतर्षभ ।
 सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवे-
 व्यप्रतिमं महायुद्धविशारदम् । महाधनुर्द्धरं वीरं महास्त्रं वर-
 वर्षिणम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथा-
 र्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्लसपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य
 संशये कलामर्हति षोडशीम् । यज्ञापि ते भयं कर्णात्मनसिस्थ-
 मरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यञ्च
 ते मानस वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशश्चो
 कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छ्रेयं सुधिष्ठिर ।
 सुधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेह्वर्ष्याश्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान्
 परान् वेत्स्य तपांसि च तपोधन । श्रीमताञ्चापि जानासि धर्मं
 राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि
 गच्छेत् गाथ दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्वात्मना कार्त्तमिति
 कामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगृप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि
 सर्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच
 इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् । तथा रक्षस्व कौन्तेय-
 आक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राज्ञसाः
 पर्वतोपमाः । त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विवर्त्तेद्वरन्तिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च । रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां
 चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्विसौधीनि मया पूर्वं दृष्टानि
 कुबनन्दन । इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९ ॥
 इयं राजर्षिभिर्ष्वाता पुण्यकृद्भिर्दुधिष्ठिर । मन्वादिभिर्महा-
 राज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नावृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो
 न च पापकृत् । स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥
 त्वन्तु धर्ममतिर्वित्यं धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः । विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो
 भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानश्च
 गदादयः । यथा ययाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्शस्यास्त्रोत्तरं
 क्वचित् । सारेष्ट्वि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकक्षतः ॥ १४ ॥ भवता
 सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वासवः स्मरते यस्य को नामा-
 भ्यधिकक्षतः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धौम्यस्य वचनादेप्रा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यदा मन्यसे बहून्
 गमनन्तीर्थदर्शने । तदैव गन्तासि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गमने कृतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽन-
वीत् । लघुर्भव महाराज लघुः खेरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भिक्षाभुजां निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च
ये । चुक्ष्णाध्वश्रमायाश्च शोतार्त्तमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे
विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजां द्विजाः । पक्वान्मलेच्छापानानां
मांसानाश्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि
सूदानुयायिनः । मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः
॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः । धृतराष्ट्रं
महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकाल-
मुचिता यस्तु या भक्तिः । स चेहाथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनु-
जेश्वरः । अस्मत् प्रियार्थितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपौ-
डिताः । विप्राश्च यतया मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४ ॥
तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रम्ना राजास्त्रिकासुतः । प्रतिजयाह
विधिवद्जनैश्च समतपेयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभि-
र्ब्राह्मणैः सह । लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काश्यकेऽवसत् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वन-
वासिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह । ऋषिणा चैव
सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतु-
मर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव
॥ ३ ॥ श्वापदैरुपमृष्टानि दुर्गाणि त्रिपत्नाणि च । अगस्यानि

नरैरल्लौकीर्यानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भ्रातरः शूरा धनु-
र्द्धरवराः सदा । भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५ ॥
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवी-
पाल वनानाञ्च विश्राम्यते ॥ ६ ॥ तव वीर्यं परित्वाताः शुद्धास्तीर्थ-
परिप्लुताः । भवेम धूतपाश्रानस्तीर्थसन्दर्शनान्द्रुप ॥ ७ ॥ भवा-
नपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षेर्लोम-
पादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
भ्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि
तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव भ्रुवा-
दींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे
वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि
महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्यानि रक्षाभि-
स्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धीम्येन नारदेन च
धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ।
विधिवत्तानि सर्वाणि पश्येत्स्व नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपाशा
सहास्त्राभिर्लोमशेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तर्हर्षा-
दशुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
वाढमत्यब्रवीत् सर्वांस्तावृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनु-
ज्ञाय धीम्यश्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः
सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ।
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदो ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं
द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाशुक्ले
यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥

अथ उचुः । युधिष्ठिर यमो भीम मनसा कुर्वताज्वम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्वथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् । मनोविशुद्धां बुद्धिश्च दैवमाहुर्व्रतं
 द्विजाः ॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शीघ्राय पर्षान्नं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बद्धिं समाख्याय शुद्धास्त्रीर्थानि द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं
 मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः । दैवं व्रतं समाख्याय यथोक्तं
 फलमाप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्वयनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्योप-
 संगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च । नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्व-
 तस्य च ॥ २५ ॥ धीम्येन संहिता वीरासथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कठिनानि
 समादाय शीराजिनजटाधराः । अभेद्यैः कवचैर्द्युक्तास्त्रीर्था-
 न्यनुचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्याष्टतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बद्ध-
 निस्त्रिंशत्सूणवन्तः समार्गणाः । प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा
 जनमेजय ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथास्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १ ॥ परांश्च
 निर्गुणान्मन्ये न च धमंगतानपि । ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते
 केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच । न च दुःखं त्वया राजन् कार्त्स्न्यं पार्थ
 कथञ्चन । यद्धर्मेण बर्ह्युरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३ ॥ बर्हंत्यधर्मेण
 नरस्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विन-
 श्यति ॥ ४ ॥ मया हि हृष्टा दैतिया दानवाश्च महीपते । बर्ह-

माना ह्यधर्मेण क्षयक्षोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैवं
दृष्टं सर्वं मया विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्त्यजिरे-
ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पान्मानः सम-
भवन्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादह्नोस्ततोऽलज्जा वृत्तं
तेषां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान् गतह्नीकान् हीनवृत्तान्
वृथाव्रतान् । क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्द्रूप । तानलक्ष्म्यासमाविष्टान्
दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवाञ्छेव कलिरप्याविश-
न्ततः । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना व्रतान् ॥ ११ ॥
दर्पोभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूता-
नचिराद्दिनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्ध्वंशस्कास्तथा दैत्याः कत्-
क्ष्णशी विलयं गताः । देवास्तु सागराञ्छेव सरितश्च सरांसि च
॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
कृतभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि
श्रेयश्च प्रतिपिदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिसुत्तमाम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
स्वात्वा तीर्थेषु सातुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वैतृस्यसि तां लक्ष्मीमेव पत्न्याः
सनातनः । यद्यैव हि वृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥
भगौरथो वसुमना गयः पुरुः पुरोरवाः । चरमाण्णास्त्रपो नित्यं
स्पर्शनादम्भसद्य ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
महात्मनाम् । अलम्भन्त यशः पुण्यं धनानि च विशाम्यते ॥ १९ ॥
तथा त्वमपि राजेन्द्र लक्ष्म्या सुविपुलां श्रियम् । यथा चेत्स्वाकु-
रभवत् सप्तव्रजनवान्धवः ॥ २० ॥ सुचक्रुन्दोऽथ मान्धाता भरतश्च
महीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ॥ २१ ॥
देवर्षयश्च कार्त्तुस्त्रेण तथा त्वमपि वेत्स्वसि । धार्तराष्ट्रास्त्रध-

मेण मोहेन च वशीकृताः । न चिराद्दे विनष्टस्यन्ति दैत्या इव
न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थगमने
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते तथा संहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र
ह । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु
पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप । कृताभिप्रेकाः प्रददुर्गाश्च विज्ञञ्च
भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३ ॥ काशकोट्यां
विषमस्ये गिरावुष्य च कौरवाः । बाह्यदायां महीपाल चक्रुः
सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
जघुराम्पुत्र्य गात्राणि तपश्चातस्युरुत्तमम् ॥ ५ ॥ गङ्गायसुनयो-
श्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः । त्रिप्राप्तानो महात्मानो विप्रेभ्यः
प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनजुष्टाञ्च ततो वेदीं प्रजापतेः । जग्मुः
पाण्डूसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन्
वीरास्तपश्चातस्युरुत्तमम् । सन्तर्पयन्तः सततं वन्द्येन हविषा
द्विजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेर्नाभिसंस्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९ ॥ नगो गयश्शिवो
यत्र पुण्या चैव महानदी । वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिन-
शोभिता ॥ १० ॥ दिव्यं पवित्रकूटश्च पवित्रधरणीधरम् । ऋषि-
जटं सुपुण्यन्तर्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्त्यो भगवान्
यत्र गतो वैवस्वतं प्रति । उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सना-
तनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विश्राम्यते । यत्र
सन्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा

वीराद्यातुर्मास्यैस्तदेजिरे । ऋषियज्ञेन महता यत्नाद्ययवती
महान् ॥ १४ ॥ अक्षये देवयजने अक्षयं यत् वै फलम् । ते तु
तत्रोपवासांसु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः
समाजगमुस्तपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना
तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः । कथां
प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-
स्नातः कौमारं व्रतमास्थितः । शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्त्तं रयसं
गयम् ॥ १८ ॥

शमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो
षभूवेह बह्वतो बद्धदक्षिणः । यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ २० ॥ द्रुतकुल्याश्च दमय नद्यो बद्धगतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्शीणां सहस्रशः ॥ २१ ॥ अहन्यहनि
चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भङ्गतेऽन्नं
सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरता
राजन् भूर्द्दिशः खं नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासी-
न्महाङ्गतम् ॥ २४ ॥ तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्जसः ॥ २५ ॥ गयस्य यज्ञे
केन्वय प्राणिनो भोक्तृभीष्टवः । तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः
पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा
हविषा गयेन परितपिताः । पुनः शक्यन्त्यपादातुमन्धैर्देवानि
कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा द्विवि-
तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः स्य केनचित्
॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सुवहवस्तस्य यन्ना महीपते । बभूवुरस्य सरसः समीपे
कुरुनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भुरि-
दक्षिणः । अगस्त्यायममासाद्य दुर्जयामासुवास ह ॥ १ ॥ तत्रैव
लोमशं राजा पप्रच्छ वदताम्बरः । अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थ-
सुपशामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किम्भवावथ स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थञ्चोदितो मन्युः, रगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । इल्ललो नाम दैतय आसीत् कौरवनन्दव ।
मणिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं
तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्नि-
तम् । चुकोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भ्रशम् ॥ ६ ॥ तदा-
प्रभृति राजेन्द्र इल्ललो ब्रह्महासुरः । मन्युमान् आतरं छागं
मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ मेघरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्
धृष्यात् । संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥
स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय
जीवन् ह्यप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा
सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचभीरिताम् । श्रुत्वातिमायो बल-
वान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिर्भेद्य ब्राह्म-
णस्य नृहासुरः । वातापिः प्रहसन्नाजनिश्चकाम विशाम्यते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणात्माजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास
 दैतेय इत्थलो इष्टचेतनः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्
 काल एव तु । पितृन् ददर्श गर्त्तं वै लखमानानधोमुखान् ॥१४॥
 सोऽष्टच्छल्लस्यमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-
 रिति ते प्रत्युचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते
 पितरः स्वकाः । गर्त्तं मेतमनुप्राप्ता लखामः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥
 यदि नो जनयेथास्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् । स्थान्दोऽस्मान्दिरया-
 न्मोक्षस्वश्च पुत्राभुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तामुवाच तेजस्वी सत्य-
 धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ञ्जरः
 ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः
 प्रसवस्यार्थे नापश्यत् सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य
 सत्त्वस्य तत्तद्भ्रममुत्तमम् । संगृह्य तत्त्वमैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्त-
 माम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतक्षणपः । निर्मि-
 तामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे
 सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विभ्राजमोना वपुषा व्यवर्द्धत
 शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राच्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां
 सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपासुद्रेति तस्याथ चक्रिरे नाम ते
 द्विजाः ॥ २४ ॥ वदधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्त्रिवोत्पत्तिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-
 नस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः । दास्यः शतञ्च कल्याणी-
 मुपतस्युर्वंशानुगाः ॥ २६ ॥ सा स्या दासीशतवृता मध्ये कन्या-
 शतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥
 यौवनस्यामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् । न वद्रे पुरुषः
 कथिङ्गयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे-
 णायरसोऽप्यति । तीक्ष्णयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २९ ॥

वैदर्भीन्सु तथायुक्तां सुवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास
कस्यै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्यानं
पञ्चवतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमा-
मिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदभं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राज-
न्निवेशे बुद्धिर्मे वर्त्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपा-
सुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः स सुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं नैच्छत् ॥ ३ ॥ ततः स भार्गवा-
श्रयेत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शपा-
ग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभास्यं पृथिवी-
पतिम् । लोपासुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्-
कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय चाह्या-
त्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ बुद्धितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महा-
त्मने । लोपासुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विश्राम्यते ॥ ७ ॥ प्राप्य
भार्गवाभिगम्य लोपासुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृजैतानि
वासांस्त्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि
तनूनि च । समुत्सर्ज रन्मार्कवसनान्यायतेक्षणम् ॥ ९ ॥ तप-
शीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतचर्षी च
बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गापारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रोता बद्ध-
मानाञ्च पतिं पश्चरत्तदा । अगस्त्यस्य परां प्रीतिं भार्गवा-
माचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपासुद्रां विश्रा-
म्यते । तपसा व्योतितं स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण धीचेन च दमेन च । श्रिया रूपेण च प्रीतो
 मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानिव
 भाविनी । सा तदा प्रणयं वाक्यं भगवन्तमद्याब्रवीत् ॥ १५ ॥
 असंशय प्रजाहेतोर्भाष्वां पतिरविन्दत । या तु त्वयि मम
 प्रीतिस्नाह्वये कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पिष्टगृहे विप्र प्रासादे
 शयनं मम । तथादिधे त्वं शयने मासुपैतुमिहार्हसि ॥ १७ ॥
 इच्छामि त्वां स्तुन्विनश्च भूपयैश्च विभूर्पतम् । उपसर्तुं यथा-
 कामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीर-
 कापायवासिनी । नैवापवित्रो विप्रर्षिं भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते घनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा
 मम । यथाविधानि कल्याणि पितृशव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपासुद्रीवाच । द्रैयोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथात्वं त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत् तपस्त्वन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपासुद्रीवाच । अल्पावशिष्टः काणोऽयस्त्वतोर्मम तपोधन ।
 न चान्यथाहमिच्छामि त्वासुपैतुं कथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि
 धर्ममिच्छामि त्वलोप्नुते कथञ्चन । एवन्तु मे यथाकामं सम्पा-
 दयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्येप कामः सुभगे तत्र बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
 सप्तनवतितमोऽध्याय ॥ २७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितु
वसु । श्रुतर्षाणां महीपालं यं वेदाभ्यधिकं वृषैः ॥ १ ॥ स विदित्वा
तु वृषतिः कुम्भयोनिमुपागतम् । विषयान्ते सङ्गामात्स्यः प्रत्य-
गृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवी-
पतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्घिताम् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमशः उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवे-
दयत् । अतो विद्वन्प्रदित्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतर्षाणमादाय ब्रह्मप्रथमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यन्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरर्घ्यं च
पाद्यं च ब्रह्म स्वः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुप-
क्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामाविष्ट प्राप्तो विद्वावां पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नी ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ ताम्भ्यां राजा न्यवे-
दयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं मदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ पौण्ड्रकुलं ततो जग्मुस्त्वसदस्युं
महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतर्षा च ब्रह्मप्रथम महीपतिः ॥ ११ ॥
तसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज
विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायभिक्षाकुराज-
सत्तमः । समस्तांश्च ततोऽपृच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामानिष्ट प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १४ ॥

लोमश उवाच । तत आश्विन्यथै पूर्यो तेषां राजा न्यवे-
दयत् । एतज्ज्ञात्वा ह्युपादञ्जं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥
तत आश्विन्यथै दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां
पीडासुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याद्य ते वृषास्तं
महासुनिम् । इदमूर्ध्वमहाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं
वै दानवो ब्रह्मन्त्रिल्लसो वसुमान् भुवि । तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य
वयश्चार्थामहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम् ।
ततश्चे सहिता राजन्त्रिल्लं समुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । इल्ललसान् विदित्वा तु महर्षिसहिता-
न्नृपान् । उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरयोष्ठस्वातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य
आत्मा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषसां गत-
चेतसः । वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथा-
ब्रवीद्गणप्रसात्राजर्षीवृषिसत्तमः । विषादो वो न कर्त्तव्यो
ह्यहं भोष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुर्षासनमथासाद्य निषसाद्
महावृषिः । तं पृथ्वेशद्वैत्येन्द्र इल्ललः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य
एव कृतस्त्रन्तु वातापिं वभुजे ततः । भुक्तधत्वसुरो ह्यानमकरो-
त्तस्य चेल्ललः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूद्धस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापि निष्क्रम-
स्वेति पुनः पुनरुवाच ह । तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगणप्रो मुनि-
सत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

इत्थञ्च विपत्सोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ १० ॥ प्राञ्जलिद्य
सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं
कारवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निव्वन्वं तदा ।
ईशं ह्यसुरविद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ११ ॥ एते च नाति-
घनिनो धनार्थेषु महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्यान्वान् संविभागं
प्रयच्छ नः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तच्छपिमिल्वतो वाक्यमब्रवीत् ।
द्विद्वितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गधां दयमहस्त्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य द्विद्वितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मत्तं ततो वै
द्विगुणं रथथैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च द्विद्वितं ते
महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः ।
जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयाभीहिरण्मयः ॥ १६ ॥ ततः
प्रप्यधितो दैत्ये ददावभ्यधिकं वसु । विरावश्च सुरावश्च तस्मिन्
युक्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ ऊहतुः स्त्रा वसूनाशु तावगस्त्यायमं
प्रति । सर्वान्नाज्ञः महागस्त्यान्निसेपादिव भारत ॥ १८ ॥
अगस्त्येनाभ्यसुज्ञाता जम्बुराजर्षयस्त्रदा । कृतवांस मुनिः सर्वं
लोपासुद्रोषिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपासुद्रोवाच । कृतवानिधि तत्सर्वं भगवन्मम कांचितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २१ ॥ सहस्रन्तेऽसु
पुत्राणां शतं वा दयसस्मितम् । दय वा शततुल्याः स्युरेको
वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपासुद्रोवाच । सहस्रमग्मितः पुत्र एकोऽप्यसु तपोधन ।
एको हि बह्वभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स
तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मनिः । समये समशीलिन्याः

अङ्गावान् अङ्गधानया ॥ २४ ॥ तत आघाय गर्भन्तमगमदहनमेव
सः । तस्मिन् वनगते गर्भो वटधे सप्त शारदान् ॥ २५ ॥ सप्त-
मेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन
दृढस्थनाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव
महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वो महाद्विजः ॥ २७ ॥
स बाल एव तेजस्वो पितुस्तस्य निवेशने । इध्मनां भारमाजह्ने
इक्ष्वाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनि-
स्तदा । एवं स जनयानास भारतापत्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे
पितरश्चास्य लोकान्त्राजन् यथेप्सितान् । तत ऊर्द्धमयं ख्यात-
स्वगस्तास्याश्रमो भवि ॥ ३० ॥ प्राह्लादिरेवं वातापिरगस्थेनोप-
शाभितः । तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३१ ॥ एषा
भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातैरिता पताकेव विरा-
जति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रतार्यमाणा कुटेषु यथानिम्बेषु
नित्यशः । शिलातलेषु संवस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां
वै दिशं सर्वां ज्ञावयन्ती च मातृवत् । पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा
समुद्रमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुण्यायांयथेष्टमवगाह्य-
ताम् ॥ ३४ ॥

लोमग उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रु-
तम् । ऋगोक्षीर्थं यद्भारज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्रोप-
सृष्टवान्नामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं
क्षणया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुष्प्रीधनहृतं तेजः पुनरादातु-
मर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव क्षणया चैव
पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितृन् चैव तर्पयामास भारत । तस्य
तीर्थस्य रूपं वै ऋषीणाहीनतरं वभौ ॥ ३८ ॥ अप्रदृश्यतरसासी-
च्छान्नावाणां नरर्षभ । अष्टञ्चैव राजेन्द्र कोमयं पाण्डुनन्दनः

॥ ३९ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हतमासीद्वपुः प्रभो । कथं
प्रत्याहृतश्चैव एतदाचक्ष्य पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्वेन शरीरेण रावणस्य बधाय वै । पश्चामस्तमयोध्यायां जातं
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
श्रुतः । तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्यात्कृष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कीदृहृत्तान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्विद्यं
क्षत्रियाणां निवर्हणम् ॥ ४४ ॥ जिज्ञासमानो रामस्त्ववीर्ष्यं
दाशरथेस्तदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेषयामास रामस्त्व रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ महसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत् । कृतकूलं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्तस्त्वाह भगवं-
स्वन्नाधिष्ठेत्तु नर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां
द्विजातिषु । इत्स्वाकूष्णां विशेषेण बाहुवीर्येण कथ्यन् ॥ ४९ ॥
तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन
धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभ-
सूदनम् । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सलील इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मय-
मानः स वीर्ष्ववान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि त्रितसन्त्यशने-
रिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इद-
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो ददौ
दिव्यं चामदग्न्यो महात्मनः । शरमाकर्ण्यदेशान्तमयमाकृष्यता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्गामः प्रदीप्त इव मन्दुता ।

श्रूयते कस्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भर्तव्य । त्वया ह्यधिगतं तेजः
 च त्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि
 भ्रुवम् । पश्य मां खेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सबसून्
 रुद्रान् साध्यांश्च समरुङ्गयान् ॥ ५७ ॥ पितरो हुताशनश्च नक्ष-
 त्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि
 च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वारिष्णिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः । देव-
 र्धयश्च कार्त्तुस्त्रेण समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोप-
 निषदो षष्ट्यकारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्त्रि च सामानि धनु-
 र्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेषवृन्दानि वर्षाणि विद्युत्स्य द्युधिष्ठिर ।
 ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं सुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्का-
 शनिसमाकीर्णं मण्डोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेष-
 वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकर्मैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसाक्षिप्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छ-
 ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
 प्रतिजम्ब्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण-
 महिष्णु तेजसम् । विष्णुना सोऽस्यतुज्ञातो महेन्द्रमगमत् पुनः
 ॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् व्रीडितस्तु महातपाः । ततः सस्व-
 त्स्वरेऽतीते हृतीजसप्रवस्थितम् । निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो
 राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र
 नदीं पुण्यां वधूसरकताह्वयाम् । तत्रापस्युष्य तीर्थेषु पुनर्वपु-
 रवाप्ससि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान्नामः
 कौन्तेय वचनात् पितुः । प्राप्तवांच पुनस्तेजस्वीर्थेऽस्मिन् पाण्डु-

नन्दन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा । प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजोहानि-
कथने एकोनशतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दुर्घिष्ठिर उवाच । भूय एवाहमिच्छामि महर्षेःशस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

शोमश उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यामङ्गुतामति-
मानुषीम् । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितीजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगे धीरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इतिख्याता गणाः
यरमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात् पर्व्वधावन्त महेंद्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृत्र-
बधे यत्नमकुर्व्वस्त्रिदशाः पुरा । पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणुप-
तस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठौत्युवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्म्यं क्विकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं बधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महार-
दृषिददारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै रुश्रयाचत ।
अ वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाञ्चिभिः । स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि
प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां दृढम् ॥ १० ॥
महच्छत्रु हनं धोरं पङ्क्तिं भीमनिस्वनम् । तेन वज्रेण वै वृत्रं
बधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम् । एवमुक्त्वास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः परे पादे

जानाद्भ्रमलतावृतम् ॥ १३ ॥ षट्पदाङ्गीतनिनदैर्विद्युष्टं सामगै-
रिव । पुंस्कोकिलखनोन्मियं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥
महिषैश्च वराहैश्च ह्यमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूल-
भयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणभिवारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोऽवगाढैः क्रीडाङ्गैः समन्तादनुनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रै-
र्महानादन्नदङ्गिरनुनादितम् । अपरैश्चापि संकीर्णैर्गुहाकन्दर-
शाधिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिपिष्टपद्मप्रख्यं दधीचायममागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन् दधी-
चन्ते दिवाकरमद्युतिम् । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या
पितामहम् ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्निवाद्य प्रणम्य
च । अयाचन्त वरं सर्वं यद्योक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः
परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदभ्यवाच । करोमि यद्वो हित-
मद्य देवाः स्वश्चापि देहं स्वयमुत्सृज्यामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो
द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वधी स्नान् सहस्रोत्समर्ज । ततः सुरास्ते
जगृह्युः परासोरस्थीनि तस्याथ यद्योपदेशम् ॥ २२ ॥ महृष्ट-
रूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । त्वष्टा तु तेषां
वचनं निशम्य महृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वज्रं
अशम्यरूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वज्रप्रवरेण
देव भस्मीकुम्भपाद्य सुरारिसुगम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः
सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । त्वष्ट्रा तद्योक्तस्तु पुर-
न्दरस्तद्वज्रं महृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वज्रनिर्माणकथने

शतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

लोमश उवाच । ततः स वज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद् ततो हतं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १ ॥ कालकेयैर्महा-
 कायैः समन्ताद्भिरक्षितम् । समुद्यतप्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः
 ॥ २ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह । सुहृत्तं भरत-
 योष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां
 वीरबाहुभिः । आसीत् सुतुमुक्तः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यतान् ॥ ४ ॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिस्त्राप्यन्तरीक्षान्महीतनम् । तालैरिव महाबाज
 हन्ताङ्गुष्ठैरहस्यत ॥ ५ ॥ तं हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिषा-
 न्प्रधाः । त्रिदशानभ्यवर्षन्त दाषदग्धा इवाद्रयः ॥ ६ ॥ तेषां वेग-
 वतां वेगं साभिमानं प्रधावताम् । न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते
 भग्नाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सह-
 स्राक्षः पुरन्दरः । हतं विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८ ॥
 कालेन भयसन्वस्यो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं
 तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः
 सनातनः । स्वतंजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्द्धयन् ॥ १० ॥
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः । सर्वे तंजः समा-
 दध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥ स समाप्यायितः शक्रो
 दिष्णुना देवतैः सह । षट्षाभिश्च महाभागेर्बलवान् समपद्यत
 ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद हतो महतो निना-
 दान् । तस्य प्रणादेन धरा दिग्बन्धं खं द्यौर्नभश्चापि चक्षाल
 सर्वम् ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं
 महान्तम् ॥ भये निमग्नस्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय
 राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चन-
 माल्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरा-
 द्विमुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्त्तः शक्रः प्रदुद्राव
 क्षरः प्रवेष्टुम् । वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं हतं भयाच्चापि हतं

ग मेने ॥ १६ ॥ सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभि-
ष्टुवन्तः । सर्वांश्च दैत्यांस्वरिताः समेत्य जघ्नः सुरा उद्वबधाभि-
तप्रम् ॥ १७ ॥ तैस्त्रास्यमानांस्त्रिदशैः समितैः समुद्रमेवाविविशु-
भंयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोद्धिमप्रमेयं भूपाकुलं नक्रसमाकुलञ्च
॥ १८ ॥ तदा स्य मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभि-
स्यन्तः । तत्र स्य केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायानुपवर्णयन्ति
॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाहोरा मतिचिन्तयतां बभूव ।
ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्त्तः ॥ २० ॥
लोका हि सर्वे तपसा प्रियन्ते तस्माच्चरध्वं तपसः क्षयाय । ये
सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
तेषां बधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत् प्रणष्टम् । एवं
हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाशे परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समा-
श्रित्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्य ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हत्वबधोपाख्याने

एकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

— —

लोमश उवाच । समुद्रन्ते समाश्रित्य वारुणं निधिमन्त्रतः ।
कालेयाः सम्प्रवर्त्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ सम-
भिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा सुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्ये-
ष्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भजितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ च्यवनस्याश्रमं
गत्वा पुण्यां द्विजनिषेवितम् । फलभूताशनानां हि सुनीनां
भक्षितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स्य कुर्वन्ति विविशुशार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियतव्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहाराश्र-
मक्षाश्च विंशति संनिस्तूदिताः । एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्

दानवास्तादा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
 काकोपहृष्टाः कालेया ब्रह्मो द्विजगणान् बहून् ॥ ७ ॥ न चेना-
 नन्वबध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु
 तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । मही-
 तलस्थ्या सुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ चीणमांसैर्विबन्धिरै-
 र्विमज्जान्त्रैर्विसन्धिभिः । आकीर्णैरावभी भूमिः शङ्खानामिव
 राशिभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविद्धेद्य श्रुवैर्भग्नैस्तथैव च । विवीर्यै
 रग्निहोत्रैश्च भूवेभूव समावृता ॥ ११ ॥ निस्त्राध्यायवघट्कारं
 नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निबद्धाहं कालेयभयपीडितम्
 ॥ १२ ॥ एवं संचीयमाणाय मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपर्या
 भीताः प्राद्वन्त दिशो ज्ञियात् ॥ १३ ॥ केचिद्गुहाः प्रविविशु-
 निर्भेरांश्चापरे तथा । अपरे मरुतोद्दिग्ना भयात् प्राणान्
 समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महिष्यासाः शूराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्र दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चेता-
 नधिजग्मुश्चो समुद्रं समुपाश्रितान् । यमं जग्मुश्च परममाजग्मुः
 क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्प्रथमं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्त्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
 महेंद्राश्च भयान्नन्तं प्रचक्रिरे । शरण्यं शरणं देवं नारायण-
 मजं विभुम् ॥ १८ ॥ तस्मिन्मस्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्ते तदोत्समं धुसृदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः स्वष्टा
 च कर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो । त्वया सृष्टमिदं विश्वं यज्ञेद्गं
 यच्च नेहति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
 क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २१ ॥ आदिदैत्यो
 महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा सृष्टदतः
 पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां बलियापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रेलोकान्दृशितस्त्वया ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जन्म इत्यभिविद्युतः । यज्ञक्षीभकरः क्रूरस्त्वयैव
विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न
विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्नधुस्सुदन ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वां
देवदेवेण लोकार्थं ज्ञापयामहे । रज्ज लोकांश्च देवांश्च शकञ्च
महतो भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यापर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तोत्रे
छात्रिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

देवा ऊचुः । तव प्रसादात्कर्मो भजाः सर्वायत्तुर्विधा ।
ता भाविता भावयन्ति हृदयकथं देवीकर्म ॥ १ ॥ लोका ह्येषं
विवर्द्धन्ते ह्यन्यान्यं समुद्राग्निना । त्वत्प्रसादात्परिहृन्नास्त्वयैव
परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदञ्च कर्मवृत्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेने रात्रौ दध्यान्त माक्षुषा ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च
नाक्षुषेषु पृथिवी जयमेष्यति । ततः पृथ्व्या क्षीणायां त्रिदिवं
जयमेष्यति ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादात्सहाबाहो लोका, सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छे युस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥

विष्णु उवाच । विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां जयकारणम् ।
भवताश्चापि वक्ष्यामि नृणांश्च वियतञ्जरा ॥ ६ ॥ कालेय इति
विख्यातो गणः परमदारुणः । तैश्च हृत्वं समाच्यत्य जगत् सर्वं
प्रमाथितम् ॥ ७ ॥ तं हृत्वं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
क्षीणितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणाक्षयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविश्योद्दिं
घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् । उत्प्लान्दनाद्यं लोकानां रात्रौ प्रन्ति
ऋषोनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः जयं नेतुं समुद्राभ्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य जये बद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्येन
विना को हि शक्नोऽन्योऽर्णवशोपणो । अन्यथा हि न शक्यास्ते

विना सागरशोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना
 कसुदाहृतम् । परमैष्ठिनमात्राप्य अगस्त्यस्याथमं ययुः ॥ १२ ॥
 तत्रापश्यन्नाहात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानसृषिभि-
 र्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं सैवावरुणि-
 राच्युतम् । आश्रयस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः । नष्टप्रेयाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
 अंगितश्च सुरैश्चर्यात् स्वर्गोकाङ्क्षीकवण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात्
 प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिकामन् विन्ध्यः
 शैलो न वर्द्धते ॥ १६ ॥ तमसा चःष्टते लोके ऋत्युनाभ्यर्दिताः
 प्रजाः । त्वमेव नाथमासाद्य निर्दृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥
 अस्माकं भयभोताना नित्ययो भगवान् गतिः । ततस्त्वार्त्ताः प्रया-
 क्षामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमहात्म्यकथने
 न्यषिकगतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रमथं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतद्विच्छास्यरं योतुं विस्तरेण महासुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच । आद्रराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तते ॥ २ ॥ तन्तु हृष्टा तथा विन्ध्यः
 शोभः सूर्येभथाव्रवीत् । यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परि-
 गम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणश्च क्रियते मामिवं कुरु भास्कर । एवमुक्त-
 स्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मेच्छया शैल
 करोम्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्मितं
 जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचक्षुः । सूर्या-
 पङ्कगमोर्मागं रोदशिष्यन् पमन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सञ्चिताः

सर्वे एव विन्ध्यं समागम्य महाद्विराजम् । निवारयामासुरुपाय-
तस्तं न च स्मृतेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मर्मुनिमात्र-
मस्यं तपस्विनं धर्मभृतास्वरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यङ्गं तत्रोर्ध्वं वन्तं
तद्वार्यमुचुः सद्विताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा उचुः । सूर्याचन्द्रमर्माग्निं नद्यात्राणां गतिन्तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशात्तुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेवं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विमः सुराणां शैलभस्जगात् ।
सोऽभिगम्यावतीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ तान्-
मिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्त्रि-
दिशं कार्श्वेण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मत्तं तावच्चं
प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो बहस्य कामतः ॥ १३ ॥
एवं स ममयं कृत्वा विन्ध्येनामित्तकर्षण । अद्यापि दक्षिण-
देशाद्धारुणिने निवर्त्तते ॥ १४ ॥ एतन्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिष्टच्छमि ॥ १५ ॥
कालेयास्त यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निःसूदिताः । अगस्त्याद्वर-
मासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा
मंत्रावर्गुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्य वरं सत्तः कमिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवता सुनिमज्जवन् ॥ १७ ॥ एव त्वयिच्छाम
कृतं हि कार्श्वं महाशीखं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम
सहानुबन्धान् कालेयसंजान् सुरविद्विषज्ञान् ॥ १८ ॥ त्रिदशाना
वचः श्रुत्वा तथेति सुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवता कामं लोक-
नाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्ता ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
तास्पतिम् । ऋषिभिश्च तपःभिर्द्वैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥
अनुष्योरगगन्धर्वेद्यक्षिन्स्य रूपास्तथा । अनुजग्मर्भ्रंहात्मनं द्रष्टु-
कामास्तद्वदन् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भी-

निःस्वनम् । शृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गुन्तमिव वायुना ॥ २२ ॥
 हसन्तमिव फेनौघेः स्वनन्तं कन्दरेपु च । नानाग्राहसमाकीर्णं
 नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यमहिता देवाः सगन्धर्व
 मधोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थदातापर्वणि अगस्त्यमाहात्यकथने
 चतुर्धकथनोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लोमश उवाच । समुद्रं स समासाद्य वाक्किर्भगवानृषिः ।
 उवाच महितान् देवानृषीर्थाव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-
 हितार्थं वै पिबामि वरुणाक्षयम् । भवद्विर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं
 संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतान्बहुला वचनं मेत्वावदुत्थिरच्युतः ।
 समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सत्कौशलयः पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-
 द्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्त्रदामराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्मृतिभिर्वाप्य-
 पुजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नरज्ञाता विघाता च लोकानां काकभावनः ।
 न्यत्प्रसादान् समुच्छेदं न गच्छेत् सागरं जगत् ॥ ५ ॥ स
 पूज्यमानस्त्रिदशैर्भृजात्स गन्धर्वदृष्टेषु नदत्सु सर्वयः । दिव्यैश्च
 सुप्तेरवकीर्ष्यभाष्यो महार्थं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
 हतं निःसलिनं महार्थं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य
 दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्भृजात्सभिमेहापनैर्वीगभिरुन्नदाद्भः । न सेहिरे
 वेगवता महात्मनां वेगं तदा धारायतुं दिवोकसाम् ॥ ८ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्थनाः । चक्रुः सुतमुष्णं सुह्रं
 मुहूर्त्तमिव भारत ॥ ९ ॥ तं पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावि-
 तात्मभिः । यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिस्तृदिताः ॥ १० ॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्व्योभन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ हतशेषास्ततः केचित् कालेया
मनुजोत्तम । विदाब्धे वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२ ॥
निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टवृत्तिविधै-
र्वाञ्छैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रमादान्महाबाहो लोकैः
प्राप्तं महत् सुखम् । त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-
विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सन्तुलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तदिदं मया तोयमुपा-
योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्न
मास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥
विस्मिताश्च विप्रस्नाश्च बभूवुः सहिताः सुराः । परस्परमनुज्ञाय
प्रणस्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मु-
र्यथागतम् । त्रिदशा विश्वं ना साहेसुपजग्मुः पितामहम् ॥ १९ ॥
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुन । जघुः प्राञ्जलयः सर्वे
सागरस्थाभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वाणि तीर्थयात्रापर्वाणि समुद्रपूरणमन्त्राणि

पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

— —

लोमश उवाच । तानुवाच समेतांशु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् ॥ १ ॥ महता काल-
यागेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्थावः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महा-
राज्ञो भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीचन्तो जग्मुथापि यथागतम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणश्चात्र किं
मुने । कथं समुद्रः पूर्यथ भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिच्छाम्यहं यीतुं विश्वरेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र
राजाश्चरितसुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु विप्रेन्द्रो धर्मराजा महा-
त्मना । कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । इच्छाकृष्णं कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपमन्ववन्नोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान्
समुत्पान्य तालजङ्घायं भारत । वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्य-
मन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्ग्वं त्वभवतां रूपयौवनदर्पितम् ।
वैदर्भी भरतश्चेष्ट शैव्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो वृषति-
स्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः
॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः । आससाद्
महात्मानं त्यक्तं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवमीशानं
पिनार्किं शूलपाणिनम् । त्यम्बकं शिवसुप्रेशं बहुरूपसुभापतिम्
॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वा वरदं पत्नीभ्यां सहितो वृषः । प्रणिपत्य
महाबाहुः पुत्राय समवाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह
सभार्ष्यं वृषसत्तमम् । यस्मिन् वृतां सुहृत्तं ऽहं त्वयेह वृषते
वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रमहस्त्राण्यं शूराः परमदर्पिताः । एकस्यां
संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोक्षम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं
यास्यन्ति पार्थिव । एको वंशधरः शूर एकस्या सम्भविष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत । स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिसृष्ट-
मनास्तदा । तस्य ते मनुजश्चेष्ट भार्ग्वं कमललोचनम् ॥ १८ ॥
वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ सम्भभवतुः । ततः कालेन वैदर्भी
गर्भान्तावुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैव्या च सुपुत्रं पुत्रं कुमारं देव-
रूपिणम् । तदालावुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥
अथान्तरीन्द्राच्छुश्राव वाच गम्भीरनिस्वनाम् । राजन् मह

सहस्रङ्कापीः पुतान् व्यक्तमर्चसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य
बीजं यत्नेन गोप्यताम् । स्वोपस्वेदेषु पात्रेषु हतपर्शेषु भागशः
॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि पटं प्राप्स्यसि भारत । महा-
देवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप । अनेन क्रमयोगेन मा ते
वृद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने
षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षाञ्च स राजा राजमत्तम् ।
यथोक्तं तच्चकाराय यद्दधद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा
बीजं बीजं नराधिपः । हतपर्शेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे
ततः ॥ २ ॥ धात्रीशैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः
कालेन महता समुत्तस्थर्महाबलाः ॥ ३ ॥ पटिः पुत्रसहस्राणि
त्वस्याप्रतिभवेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माण्य आकाशपरिसर्पिणः । बद्धत्वाञ्चावजानन्तः
सर्वान् लोकान् सहाभरान् ॥ ५ ॥ त्विदृशांश्याप्यधावन्त तथा
गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः
॥ ६ ॥ बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः । ब्रह्माण्यं
शरण्यं जग्मुः सहिताः सर्वदेवतैः ॥ ७ ॥ तानुवाच महाभागः
सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्विदृशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथा-
गतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घं कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु
ते देवा लोकाश्च भनुजेश्वर । पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजरसुर्यथा-
गतम् ॥ १० ॥ ततः काले बद्धतिथे व्यतीते भरतर्षभ । दीक्षितः
सगरो राजा ह्यमेधेन बीर्षवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं

पुत्रः स परिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निस्त्रोयं भीमदर्श-
 नम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते
 सागरास्नात हृतं सत्वा ह्योत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितु-
 राचख्यरदृश्यं तुरगं हतम् । तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत
 वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वेषु पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः
 सर्वे समुपेत्य परस्परम् । नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च
 ॥ १६ ॥ आगम्य पितरश्चोत्सृतः प्राञ्जलयोऽयतः । सममुद्र-
 धनद्वीपा मनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन
 मही नृप । अन्नाभिर्विचिता राजन् ग्रामनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च । श्रुत्वा तु वचनं
 तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वास्तदा
 देववशं नृप । अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ॥ २० ॥
 यद्विजयं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः । प्रतिगृह्य तु
 सन्देशं पितुस्तं सगरात्मजा ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृत्स्नां
 विनेतृमुपचक्रसुः । अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम्
 ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यश्वनन् सगरात्मजाः । कुद्दालै-
 र्हेपकेथैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सङ्घितैः
 सागरैर्वेरुणालयः । अगच्छत् परमामार्त्तिं दोर्ष्यमाणः सम-
 न्ततः ॥ २४ ॥ अनुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त्ति-
 नादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ क्रिन्वशीर्षा विदे-
 हाय भिन्नत्वगस्थिमन्त्रयः । प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 व्यतीत सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः
 पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते । विदार्ष्य पातालमथ संक्रुद्धाः
 सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ।

कपिशश्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु श्वात्नाभिरिव पावकम् । ते तं दृष्ट्वा ह्यथं राजन् संप्र-
हृष्टतनूश्चाः ॥ २० ॥ अनाहत्य महात्मानं कपिलं काकचीदिताः ।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकालिणः ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः । वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ स चक्षुर्विभ्रतं कृत्वा तेजसोऽपु ससुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ २३ ॥ तान् दृष्ट्वा
भक्षमाङ्गूतान्दारदः सुमहातपाः । सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तद्यौ
न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो धीरं राजा मुनिसुखोज्ज्वलम् ।
सुहृत्तं विमना भूत्वा स्थानावाक्यमचिन्तयत् ॥ २५ ॥ अंशुमन्तं
समाह्वय असमञ्जःसुतं तदा । पीतं भरतशार्दूल इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ २६ ॥ पृष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितीजसाम् ।
कापिल तेज आसाद्य मतकृते त्रिधनं गताः ॥ २७ ॥ तव चापि
पिता तात् परित्यक्तं मयागघः । धर्मं स्वं रक्षमाणेन पौराणां
हितमिच्छता ॥ २८ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्म-
जम् । त्यक्तवान् दुस्वयं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २९ ॥

लोमग उवाच । असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
य शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु
क्रोशतो गृह्य नद्याश्चिन्नेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजन्मु-
र्भयशोकपरिभृताः ॥ ४१ ॥ सगरश्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः
स्थिताः । त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४२ ॥
असमञ्जोभयाहोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
धीरं वृपतिसत्तमः ॥ ४३ ॥ सुहृत्तं विमना भूत्वा सचिवादिद-
मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादेव सुतो मे विप्रवास्यताम् ॥ ४४ ॥
यदि वो मत्प्रियं कार्ष्णमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्त्वा नरे-

द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यद्योक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथा-
 ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥ ४६ ॥
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमांस्तु महेष्वासो
 यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्त्यमानं निबोध
 मे ॥ ४७ ॥

सगर उवाच । पितृश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अन्ताभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रवत् । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
 यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ इयस्मानयनात् पौत्र नरकान्त्रां
 समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
 दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मयी । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
 प्रविवेश च ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मनं कपिलन्तुरगश्च तम् ।
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा
 भूमौ कार्ष्णमसौ न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपितोऽंशु-
 बततोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ।
 स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
 वव्रे पितृणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
 पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि
 क्षमा च धर्मश्च सत्यश्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
 सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
 सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानविष्यति ।
 प्रावनेार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ इयं नयस्व
 भद्रन्ते यज्ञिष्ठं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
 त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आज-
 गाम इयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सोऽभिवाद्य ततः
 पादौ सगरस्य महात्मनः । मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्त्रस्रौ सर्वं न्यवे-
 दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतश्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तश्चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटसुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो
 राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च संपूज्य समापयत् तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रशास्य सुचिरं
 कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि घर्मात्मा महीं सागरमेख-
 लाम् । प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम घर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ दिल्लीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां
 निधनं महत् । पथ्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरणे यत्नं समहञ्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्ट-
 मानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्यूकः ॥ ६९ ॥ अभि-
 पिच्य तु तं राज्ये दिल्लीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने
 समाधिकगताऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेश्वासथकवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १ ॥ स श्रुत्याथ गङ्गावाहः
 कपिलेन महात्मना । पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिम-
 वत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा
 दग्धकिल्बिषः । सोऽप्यथ नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोलमम् ॥ ४ ॥
 ऋद्धैर्बहुविधाकारैर्धातुमङ्गिरलंकृतम् । पवनात्स्वभिर्मेघैः परि-

धिक्तं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनि तस्यैव प्रासादैरुपशोभितम् ।
 युष्ठाकन्दरसंकीर्णसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनैश्च विचि-
 त्वाङ्गैः कृजङ्गिर्विबिधा गिरः । भङ्गराजैस्तथा हंसैर्दास्यैर्हैर्ज-
 कुकुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्तैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः । चकोरै-
 रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रस्येषु पद्भि-
 नीभिश्च संकुलम् । सारसानाञ्च मधुरैर्ध्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९ ॥
 किन्दररश्मिरोभिश्च निषेवितशिलातलम् । दिग्वारणविषाणायैः
 समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमा-
 कुलम् । विषोल्बणभृजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
 कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम् । क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिम-
 वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो धीरं समा-
 श्रितः । फलमूलास्त्रसंभक्तं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ सम्पत्-
 सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा
 मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच । किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च दद्यामि ते ।
 तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वषस्तव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
 वाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
 नदि ॥ १६ ॥ अन्वपमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतत्रयम् । पष्टि-
 स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं देव-
 भासाद्य क्षणेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गं वासो
 न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलेर्नाभिषिष्यसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥ स्वर्गं नय
 महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि त्वामहं
 वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-
 स्कृता । भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रोक्ता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्थं
पतन्त्या गगनाद्भवम् ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धार-
यितुं वृष्ट । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रच्युतां देवः
शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितृणां
हितकाश्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः ॥ २५ ॥
कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास प्रङ्करम् । तपस्तीव्रमुपागम्य
काशयोगेन केनचित् ॥ २६ ॥ अष्टह्लास्य वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे
वृष्ट । स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवोकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये
महाबाहो गगनात् प्रच्युतां शिवाम् । दिव्यां देवनदौ पुण्यां
त्वत्क्षते वृषसत्तम ॥ २ ॥ एवशुक्ला महाबाहो हिमवन्तमुपा-
गमत् । ततः पारिपदेषोरैर्नीनापहरणाद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा
नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शंकराजसुतां
नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेश्य समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो
भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यललापस्या राज्ञा समनु-
चिन्तिता ॥ ६ ॥ देशान्तरं स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता ।
तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः साङ्गं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वी-
रगयक्षाश्च समाजम् दिदृक्षुवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिम-
वतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्रतमहावर्ती भीमग्राहसमाकुला । त

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ९ ॥ ललाटदेशे
 पतितां मालां मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्
 समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्कथः । क्वचि-
 दाभोगकुटिला प्रखलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-
 पटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् । क्वचित् सा तोयनिनदैर्नदन्ती
 नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगना-
 क्षुता । पृथिवीतलमासाद्य भगीरथगथाव्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व
 महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् । त्वदर्शमवतीर्णास्मि पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ ज्ञावनाथं
 नरश्रेष्ठ पुण्येन सन्बिलेन च । गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो
 लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
 समासाद्य समुद्रञ्च गङ्गया सहितो वृषः ॥ १७ ॥ पूरयामास
 वेगेन समुद्रं वरुणालयम् । दुहित्वे च वृषतिर्गङ्गां समनु-
 कल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्छोदकं तत्र ददौ पूण्यमनोरथः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणाथं
 समुद्रस्य पृथिवीभवतारिता । समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं
 महात्मना ॥ २० ॥ वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरत-
 र्षभ । नन्दानपरनन्दाश्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स
 समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यान्धङ्गुतान् भावान् ददर्श

सुबहून् वृषः ॥ २ ॥ वागायता भवन्मेषा उपलास सहस्रयः ।
नाशक्रुवंशमारोढुं विषस्यमनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं वधो
तत्र नित्यं देवेषु वर्षति । स्वाध्यायवोपस्य तथा श्रूयते न च
दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मन्त्रि-
काशादृशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र
गृहाणि स्मरते जनः । एवं बह्विधान् भावानङ्गतान् वीक्ष्य
पाण्डवः । क्षीमशं पुनरेवाथ पर्वं पृच्छत्तदङ्गतम् ॥ ६ ॥

क्षीमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिर्कर्षण ।
तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नृषभकूटेऽभू-
दृषभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षीयुस्तपस्वी कोपनो
भ्यम् । स वै सम्भाव्यमाणोऽन्यैः कोपाङ्गिरिमुवाच ह ॥ ८ ॥
य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेऽथवा । वातश्चाह्वय मा
शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरंसेह पुरुषो मेषगन्देन
वार्धते । एवमेतानि कर्माणि राजंसेन महर्षिणा ॥ १० ॥
कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिपिद्धानि कानिचित् । नन्दान्
त्वभिगता देवा पुरा राजन्विति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा
पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः
॥ १२ ॥ दुर्गश्चक्रिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति
कौन्तेय नरा गिरिममं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्रुवन्त्रभिद्रष्टुं कुत
एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ॥ १४ ॥
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्द्विष्यतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
यज्ञानाजर्जरुत्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
ऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णैव च भूरियम् ॥ १६ ॥
यूपप्रकारा बहवो वृक्षार्थमे विशास्यते । देवाश्च ऋषयश्चैव वस-
न्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्य-
वाहनः । इहाङ्गतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुक्ष्येष्ठाभिषेकं वै तस्मात् कुरु सहासुजः । ततो नन्दाद्भुताङ्गुलं
कौशिकीमभियास्यसि ॥ ११ ॥ विश्वामित्रेण यत्नोयं तपस्तप्त-
मनुत्तमम् । ततस्तत्र समावृत्य गालाणि मगणो वृषः । जगाम
कौशिको पुण्यां रम्या शीतजना शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्रायसा वश्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आसमथैव
पुण्यास्य काश्यपस्य महात्मनः । ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी
संयतन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसो यः प्रभावेन वप्रयामास वामवम् ।
अनावृष्ट्या भयाद्यस्य वर्षा बलवृत्तहा ॥ २३ ॥ स्रग्धां जातः स
तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः । विषो लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं
महत् ॥ २४ ॥ निर्वृत्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्ता ददौ वृषः ।
लोमपादो दुहितरं भाविनीं भाविता यथा ॥ २५ ॥

सुप्रिष्ठर उवाच । ऋष्यशृङ्गः कथं स्रग्यासुत्यन्त काश्यपा-
त्मजः । विरह योनिर्गमर्गं कथञ्च तपसा पुतः ॥ २६ ॥ किमर्थं ह्य
भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः । अनावृष्ट्यां प्रवृत्ताया वर्षा
बलवृत्तहा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मुनभुतस्य तस्य वै । २७ ॥ लोमपादस्य
राजर्षिर्यदायुवत धामिष्ठः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाक-
शासनः ॥ २८ ॥ एतन्मै भगवन् सर्वं पिष्टारेण यथातथम् ।
वक्रमर्हसि शुश्रूषाच्छेष्यशृङ्गस्य वैष्टितम् ॥ २९ ॥

लोमश उवाच । विभागडकस्य विप्रर्षेष्ठापसा भावितात्मनः ।
अभोधवोष्यं सतः प्रजापतिममहत् । शृणु पुत्रो यथा जात
ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ महाहंसस्य महागजा बालः स्वधिर-
रुग्मतः । महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तर्पति स्थितः ॥ ३१ ॥
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसंमृतः । तस्य रेतः प्रच-
स्कन्दे हृद्भासरससुवयीम् ॥ ३२ ॥ अश्रुपस्य शतो राजन् पृ-
गो

तस्मापिबत्तदा । स च तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ ३३ ॥
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा षोककृष्टंणा । देवकन्या षगी
 भूत्वा मुनिं स्यूय विमोक्ष्यसे ॥ ३४ ॥ अमोघत्वाद्दिधेयैव भावि-
 त्वाद्द्वैवनिर्मितात् । तस्यां षग्यं समभवत्तस्य पुत्रो महाशुपिः
 ॥ ३५ ॥ ऋष्यशृङ्गस्यपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं
 शिरसि राजन्नासौन्महात्मनः ॥ ३६ ॥ तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा
 स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टः पूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ॥ ३७ ॥
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मवर्षेऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु
 षषा दशरथस्य वै ॥ ३८ ॥ लोमपाद् इति ख्यातो षज्ञाना-
 मीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
 श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ।
 पुरोहितपचाराञ्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ ४० ॥ न वर्षर्ष स च-
 खाक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजा । स ब्राह्मणान् पर्वं प्रच्छन्तपो-
 युक्तान् मनोषिणः ॥ ४१ ॥ प्रवर्षणो सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवी-
 पते । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ॥ ४२ ॥ तमूचु-
 योदितास्तो तु स्वमतानि मनीषिणः । तत्र त्वेको मुनिवरस्तं
 राजानमुवाच च ॥ ४३ ॥ कुपितास्तत्र राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृति-
 श्वर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ ४४ ॥ वानेय-
 मनभिज्ञश्च नारीणामार्जने रतम् । स चेदवतरद्राजन् विषयन्ते
 महातपाः ॥ ४५ ॥ सद्य प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ ४६ ॥ स गत्वा
 पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं श्रुत्वा प्रति-
 सञ्जहपुः प्रजाः ॥ ४७ ॥ ततोऽङ्गपतिराङ्गय सच्चिवान्मन्त्रकोवि-
 दान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्र नियये ॥ ४८ ॥ सोऽध्य-
 गच्छदुपायन्तु तेरमात्यैः सहाच्युत । शास्त्रज्ञै रत्नमर्थज्ञैर्नित्यञ्च
 परिनिष्ठितैः ॥ ४९ ॥ ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।

वेद्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-
 ऋषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्त्य विषयं मम
 शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 न शक्यमपुस्तक्त्वाणं विवर्णां गतचेतसः ॥ ५२ ॥ तत्र त्वेका
 जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् । प्रयतिष्ये महाराज तस्मानेतुं
 तपोधनम् ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामाश्वमबुज्रातुमर्हसि ।
 ततः शच्यास्यानयितुं ऋष्यशृङ्गस्ये. सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्याः सर्व-
 मभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिव. । धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि
 विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काश्चित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 दशाधिकशतोऽध्याय. ॥ ११० ॥

लोमश उवाच । सा तु नाव्यायमश्नन् राजकार्षार्थसिद्धये ।
 सन्देशाञ्चैव श्रुतैः स्वबद्धा चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलैर्दृष्टैः
 स्त्रिमैरुपशोभितैः । नानागुल्मलतोपितैः स्वादुकामफलप्रदैः
 ॥ २ ॥ अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम् । चक्रौ नाव्यायमं
 रक्ष्यमङ्गुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निबध्य तां नावमदूरे
 काश्यपाश्रमात् । चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः
 ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेद्यां समाधायतिकार्षताम् । दृष्टान्तरं
 काश्यपस्य प्राचिणोद्वृत्तिसम्पत्ताम् ॥ ५ ॥ सा तत गत्वा कुशला
 तपोनित्यस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य ददयं तच्छपेः
 सुतम् ॥ ६ ॥

वेद्या उवाच । कञ्चिन्मने कुशलं तापसाना कञ्चिच्च वो मुख-

फलं प्रभूतम् । कञ्चिद्भवान्मते चाश्रमोऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं साश्रत-
मागतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कञ्चित्तपो बहते तापसानां पिता च ते
कञ्चिद्दहोनेजाः । कञ्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कञ्चित् स्वाध्यायः
क्रियते चर्य्यशृङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । ऋद्धा भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते । मन्ये
चाहं त्वामभिवाद्नीयम् । पादं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथा-
घमं फलमूक्तानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां हृष्यामासस्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनाटतायां सुषायाम् । क्व चायमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मं चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १० ॥

वेश्योवाच । ममायमः काश्यपपुत्र रस्यस्त्रियोजनं शैलमिमं
परेण । तत्र स्वधर्मीऽनभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि
॥ ११ ॥ भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया । व्रतमेतादृशं
ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यशृङ्ग उवाच । फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भङ्गा-
तकान्यामलकानि चैव । करुषकाणीङ्गदधन्वनानि पिप्यक्तानां
कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा भक्ष्या-
य्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ १४ ॥ तानृष्यशृङ्गस्य महारसादि
भृशं सुराणि रुचिं ददुर्हि । ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि । सांसि च भानुमन्ति ॥ १५ ॥ पेयानि चाग्रारि
ततो रसाः । चिकीड़ चैव प्रजहाम चैव । सा कन्दुकेनारमतासु
मूले विष्यमाना फलिता लतेषु ॥ १६ ॥ गात्रैश्च गात्राणि निषे-
माया समाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम् । सर्जानयोर्कांसिलकांश्च हृष्य-
सुपुष्पितानवनास्यावभज्य ॥ १७ ॥ विलज्जमानेव मदाभिभू-
प्रलोभयामास सुतं तच्छृङ्गं विष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पीड्य च मेव तात का ॥ अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जग

हृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् । तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
 विचेतनयाभवदृष्ययुङ्गः । तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्चस-
 न्नात्तंरूपो बभूव ॥ १८ ॥ ततो मुद्गर्त्तादरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो
 रोमभिरानखायात् । स्वाध्यायवान् एतत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः
 काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्त-
 मेकं विपरीतचित्तम् । विनिश्चसन्तं मुद्गरुर्ज्जटिष्टं विभाण्डकः
 सुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्पन्ति समिधः किं नु तात
 कच्चिद्धतश्चाग्निहोत्रं त्वयाद्य । सुनिर्णतं स्वकृच्छ्रं होमधेसुः
 कच्चित्स्ववत्साद्य हता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवास्मि
 सुत्रं चिन्तापरस्यापि विचेतनम् । दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य
 किं नु पृच्छामि त्वा क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 एकादशाधिकगतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

— —

ऋष्यशृङ्ग उवाच । इहागतो जटिला ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो
 नातिदीर्घो मनस्वी । सुवर्षावर्षः कमलायताक्षः स्वतः सुराणा-
 मिव शोभमानः ॥ १ ॥ सख्यरूपः सवितव दीप्तः सुश्लक्ष्णकृष्णा-
 क्षिरतीव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटा, सुरन्धा हिरेण्यरञ्ज-
 प्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते
 वेद्युद्दिवान्तरीचे । हो चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजात-
 ोभौ सुमनोजरौ च ॥ ३ ॥ बिलग्नमध्यसु स नाभिदेशे कटिश्च
 स्नातिकनप्रमाणा । तथास्य चौरान्तरतः प्रभाति हिरण्ययो
 खला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तदर्शनोयं विकूजितं
 ह्योः संप्रभाति । पाण्डोश्च शूलं तापसान् ब्रह्महो कक्षापका-

वक्षमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि क्रुजन्ति
हंसाः सरसीव मत्ताः । चोराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि
तदन्वम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्रश्च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं
ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कोकिलस्यैव च तस्य वाणी तां शृण्वतो
मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समी-
रितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्य-
माणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताश्चापि जटा विषक्ता द्वैधी-
कृता नातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समा-
हृतौ तस्य सुरुपवाद्भुः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमाषाय पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तज्जाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः
परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समार्श्लष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्णाभ्यवनास्य वक्रम् । वक्रेण वक्रं प्रणिधाय शब्द-
श्चकार तन्मोजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पादं बद्धमन्य-
तेऽसौ फलानि चेमानि मया हृतानि । एवत्रतोऽस्मीति च
मामवोचत् फलानि चान्यानि समाददन् ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि
फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां
त्वगियं यथेषां साराणि नेपामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि
चैवातिरसानि मद्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्य-
भ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूयन्तितेव चासीत् ॥ १५ ॥ इमानि
चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि
प्रकीर्त्तय गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गाः श्रुत्वा तेषोद्ग्रथयतीव । इच्छामि
तस्यान्निकमाशु गन्तुं तेषु च विकारस्य ॥ १७ ॥
गच्छामि तस्यान्निकमेव तात क' चर्णा च तस्य ।

इच्छाम्यहं चरितुं तेन साहं यथा तपः स चरत्यार्षधर्मा । चर्तुं
तथेच्छा हृदये समासि द्रुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १८

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

—

विभाण्डक उवाच । रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण
तेनाङ्ग तदर्शनेन । अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपस-
थिन्तयन्ति ॥ १ ॥ सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते
विविधैरुपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्यग्ररूपाणि
सुनीन् वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सा तां लोकान्
प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसाना रमन्ते पापाचारा-
खापसप्तान् पश्येत् ॥ ३ ॥ असञ्जनेनाचरितानि पुत्र पापा-
ण्यपियानि मधूनि तानि । माल्यानि चैतानि न वै सुनीनां
सृतानि चित्राञ्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४ ॥ रक्षांसि तानीति निवार्य
पुत्रं विभाण्डकसां नृगयास्यभूव । नासद्यामाम यदा त्यहेष
तदा स पर्णावहृतं अमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिना आश्रयेन । तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
सा वेगयोषा मुनिऋष्यशृङ्गम् ॥ ६ ॥ हृष्टेव ताऋष्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानोम् । प्रोवाच चैनां भवतीऽश्रमाय
गच्छान् यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन् काश्यपस्यैक-
पुत्रं प्रवेष्ट्य योगेन विमुच्य नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजम् रङ्गाधिपतेः समौपम् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
सन्तारितां नावमघातिशुभ्राम् । गीरादुपाहाय तथैव चक्रे
नाथ्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९ ॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य
राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । इदं देवं सहसा प्रहृष्ट-

मापृष्वर्षमाणश्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददाहृष्यशृङ्गाय शान्ताम् । क्रीधपतीकारकरश्च चक्रो गाखैव
मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्यात्रजतः स राजा
पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादशत् पुत्रगृह्यो महर्षे-
र्विभाण्डकः परिष्टच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-
र्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणश्च । क्रिन्ते प्रियं वै क्रियतां
महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचि वद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स
सुनिश्चण्डकोपः स्वमायमं मूकफलं गृहीत्वा । अन्वेपमाणश्च न
तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं मः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन
विदार्षमाण आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् । जगाम चस्यां प्रति
धक्ष्यमाणस्तमङ्गराजं सपुत्रं सराष्ट्रम् ॥ १५ ॥ स वै आन्तः क्षुधितः
काश्यपस्तान् घोरान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै-
र्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रातिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य
सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्य गोपा । जचु-
स्तस्मैऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु
देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्त-
भृयिष्ठरजाः प्रविष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स
पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् । शान्तां
क्षुपाञ्चैव ददश तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं दधैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च
घोषाश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताश्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार
तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र
निक्षिप्य सुतं महर्षिश्वाच सूर्ष्याग्निममप्रभावः । जाते तु पुत्रे
वनमेवाव्रजेष्वा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स
तद्वचः कृतवागृष्यशृङ्गां ययौ च यत्रास्य पिता वभूव । शान्ता
चैनं पृथ्वरन्वरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवाशुक्ला ॥ २२ ॥ अरु-
न्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् । नलस्य

दमै यन्ती यथाभूद्यथा गची वज्रधरस्य चैव ॥ २३ ॥ नारा-
यणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुङ्गलस्याजमीढ । तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्ष्वचरन्न्तरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्या-
यमः पुण्य एषाऽवभाति महाहृदं शोभदन् पुण्यकीर्तिः । अत्र
स्नात, कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
त्रयोदशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय । आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स
सागरं समासाद्य गङ्गायाः रुद्रमे वृष । नदीशतानां पञ्चानां
मध्ये चक्रे समाश्रयम् ॥ २ ॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधा-
धिपः । भ्रातृभिः सहिता वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । एतं कलिङ्गः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाश्छरणमन्त्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समु-
पायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् । उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विज-
सोऽवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथी स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै
ऋषयोऽन्तेऽपि पुरा कृतुभिरोजिरे ॥ ६ ॥ अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र
पशुमादक्षवान्मुखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाव-
षीत् ॥ ७ ॥ हतं पथी तदा देवास्तमूर्ध्वरतर्षभ । मा परस्व-
भभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वशी ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्भिस्तै रुद्रमस्तुवन् । इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानया-
द्यंकरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुपुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निर्बाध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अथातयामं
सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्गुह्यस्य

प्राशस्तम् ॥ ११ ॥ इमां गाथामत्र गायन्नुपः स्मृ शति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पय्याश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी
तथा । अश्वतीर्षा महाभागाक्षर्पयाञ्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । उपस्मृ श्येह विधिवदस्यां नद्यां तपो-
बलात् । मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४ ॥ सर्वान्
लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तत्र सुव्रत । वंशानसानां जपतामेष
शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां सुधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तुष्णीमास्व विगाम्यते ॥ १६ ॥ एतत्
स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्व-
कर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय
महात्मने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्धं स्वयम्भुवा ॥ १८ ॥
अश्वतीदञ्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपितः
लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचि-
हातुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्यास्ये पा रमातलम् ॥ २० ॥
विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवन्नृपिः । प्रसादयास्वभूषाश्च
ततो भूमिं विशाम्यते ॥ २१ ॥ ततः प्रमत्ता पृथिवी तपसा तस्य
पाण्डव । पुनरुन्नस्य सलिलाद्देदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥
सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज
वीर्षवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी
समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥
अहश्च ते स्वस्वयनं प्रयाच्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽस्य । स्मृ एह
हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविश्यत्याजमीढ ॥ २५ ॥ श्रीं
नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश
सागरे लवणाम्भसि ॥ २६ ॥ अग्निर्मतो योनिरापोऽथ देव्यो

विष्णोरेतस्त्वष्टस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदी-
मिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिडा च देशो
रेतोधा विष्णोरष्टस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततो-
ऽवगाह्येत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनि-
रंपास्यतिः । कुशाग्रेषापि कौन्तेय न प्रष्टव्यो महोद्धिः ॥ २८ ॥

बैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः
सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमापाद्य
निशामुवास ॥ २९ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने
चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

बैशम्पायन उवाच । स तत्र तामुपित्वैकां रजनीं पृथिवी-
पतिः । तापसानां परशुके सत्कारं भ्रातृभि सह ॥ १ ॥ लोमश-
स्तस्य तान् सर्वानाचरथो तत्र तापसान् । भृगुनक्षिरसस्रैव
नाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् समेत्य स राजपिरभिषाद्य
कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमष्टच्छदकृतव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा
तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टु-
मिच्छामि भागवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच । आयान्वासि विदितो रामस्य विदिता-
त्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥
चतुर्दशीमष्टमीश्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्त्रां रात्यां व्यती-
तायां भवित्वा श्वचतुर्दशी । तत्र द्रव्यसि रामं त्वं कृष्णाजिन
जटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महा-
बलम् । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्व पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयत्वद्य यथा रामेण निजिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं
केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । इत्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्त-
मम् । अगूणा राजगार्दूक वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य
जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मतम् । हैहयाधिपतेष्वैव कार्त-
वीर्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपति-
र्हतः । तस्य बाह्यगतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काश्चनं तथा । ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु
पृथिव्या पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्यस्य महा-
त्मनः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्दं
देवान् यज्ञांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडया-
मास सर्वतः ॥ १४ ॥ तता देवाः समेत्यालुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिप्रं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूत-
रक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधि-
पतिः प्रभः ॥ १६ ॥ शचोमहायं कीडन्तं धपेयामास वासवम् ।
ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्तवीर्य-
विनागाथं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्गृह्यतं कार्त्वीर्यं सुरेन्द्रेण
निषेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्वं भगवान् लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवायममण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः
सुमहावतः ॥ २० ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽम्बरःसमा ॥ २१ ॥ अचीको
भागवन्ताश्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं
संश्रितव्रतम् ॥ २२ ॥ उषितं नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्म-
वर्तितम् । एकतः श्यामकृष्णाणां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २३ ॥
सहस्रं वाजिनां शुक्लमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव । देया मे इच्छिता चैव त्वद्वि-
धाय महात्मने ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तर-
स्विनाम् । दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्ष्णी सुतास्तु ते ॥ २५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्र-
वीत् । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६ ॥
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्काथं प्रतिदीयताम् । तस्मै प्रादात्
सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ॥ २७ ॥ तदश्वतीर्थं विख्यात-
सुत्यिता यत्र ते हयाः । गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं
तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिमुताश्चास्मै जन्याश्वामन् सुरास्तदा ।
लब्धा हयसहस्रान्नु तांश्च दृष्ट्वा दिशोकमः ॥ २९ ॥ धर्मेण लब्धा
तां भार्ष्णीमृचोको द्विजमत्तमः । यथाकामं यथायोषं तथा रेमे
सुमध्यया ॥ ३० ॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्ष्यमवसोककः ।
आजगाम भृगुः श्रेष्ठ पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१ ॥ भार्ष्णीपती
तमामीनं गुरुं सुरगणाञ्चितम् । अर्चित्वा पर्व्वुपामीनो प्राञ्जली
तस्यतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्तुषा स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं दृषीष्व सुभगे दाता क्षिप्रं तर्षीष्यतम् ॥ ३३ ॥ सा वै
प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् । आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसा-
दश्च चकार सः ॥ ३४ ॥

भृगुश्वाच । ऋती त्वञ्चैव माता च ज्ञाते पुंसवनाय वै ।
आलङ्कृतां पृथग्वृत्ती साश्वत्यं त्वमुत्सुम्बरम् ॥ ३५ ॥ चरुदय-
मिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च । विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन
साधितम् ॥ ३६ ॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन चेत्युक्त्वादर्शनं गतः । आशि-
ङ्गने चरोथैव चक्रतुषे विपर्व्वयम् ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भग-
वान् काले वञ्छतिथे गते । दिव्यज्ञानाद्ददित्वा तु भगवानागतः
पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्तुषाम् ।

उपयुक्तस्य बर्भङ्गे दृष्टे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३२ ॥ विपरीतेन ते
सुभ्रुमात्रा चैवासि वक्षिता । ब्राह्मणः चतुष्टयै तव पुत्रो
भविष्यति ॥ ४० ॥ चतुर्यो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥ ततः
प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेदीदृक्
कामं पीत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमश्विति सा तेन पाण्डव
प्रतिनन्दिता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा कान्त आगते ॥ ४३ ॥
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् । स बर्द्धमानस्तोजस्वी
वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४ ॥ बहुवृषीन्महातजाः पाण्डवेयात्यव-
त्तंत । तन्तु कृतस्त्रो धनुर्वेदः प्रत्यभाङ्करतर्षभ । चतुर्विधानि
चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ
पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

— —

अकृतव्रण उवाच । स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महा-
तपाः । तपस्तेपे ततो वेदान्वियमादृशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेन-
जितं राजन्मधिगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै
ददौ वृषः ॥ २ ॥ रेणुकान्वय सन्प्राप्य भार्वां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थसया सार्द्धं तपस्तेपेऽस्तुकृतया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमार-
सत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्वेषामजघन्यसु राम आसी-
ज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका
स्नातुमगमत् कदाचिन्वियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम
मान्तिकावतकं वृषम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृ-
च्छया ॥ ६ ॥ क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभास्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्य चयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्लिन्नास्त्रसि विचेतना । प्रविशेगायमं तस्मा तां वै
 भर्तान्वबुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्रह्मणा जह्या
 विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्या रुमण्वान्नाम नामतः । आजगाम सुपे-
 ष्यथ वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्या भगवान् बधे
 मातुरचोदयत् । न च ते जातमस्मोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११ ॥
 ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शशाप्येतेनां जङ्घः । अगपत्तिसध-
 र्माणः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात्
 पश्चादायमं परवीरहा । तसुवाच महाबाहूर्जमदग्निमेहातपाः
 ॥ १३ ॥ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः । तत
 आदाय परशुं रामो मातुः गिरीऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य
 महाराज जमदग्नेमेहात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्न-
 खात्रवीरददम् ॥ १५ ॥ ममेदं वधनात्तात कृतन्ते कर्म दुष्करम् ।
 दृषीष्व कामान् धर्मज्ञ यावतो वाक्छसे हृदा ॥ १६ ॥ स व्रजे
 मातुरुत्यानमस्मृतिश्च बधस्य वै । पापेन तेन चास्पर्शं श्वातृणा
 प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुष भारत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निमेहातपाः ॥ १८ ॥ कदा-
 चित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानुपपतिवीरः
 कार्त्तवीर्योऽभ्यवचेत ॥ १९ ॥ तमायमपदं प्राप्तुष्येर्भास्वी समा-
 र्चयत् । स युद्धमदसंभक्तो नाभ्यनन्दत्तथाचेनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य
 चाथमात्तस्माह्वामधेनोस्तथा बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या
 बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट
 पिता स्वयम् गात्र रोदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥
 स चत्यवशमापन्नं कार्त्तवीर्यं सुपाद्भवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य
 भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ विच्छेद निशितैर्भ्रुवैर्बाहून् परिष-
 सन्निभान् । सखस्वमिगताजान् प्रगृह्य हविरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालघर्मणा । अर्जुनस्याथ दायार्हा
 रामेण कृतमन्ववः ॥ १५ ॥ आयमस्यं विना रामं जमदग्नि-
 सुपाद्भन् । ते तं जघ्नुर्महावीर्यं मयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
 असकृद्रामरामेति विक्रीयन्तमनायवत् । कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु
 जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जग्मुर्दथागतभरि-
 न्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नी तथा गते ॥ २८ ॥ समि-
 त्पाणिषुपागच्छदायमं भृगुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-
 मृत्युवगद्गतम् । अनङ्गं तं तथाभूतं वितलाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरन्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्निवधे
 पीडशा धकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

राम उवाच । ममापराघातैः क्षुद्रैर्हेतस्त्वं तात वाकिशः ।
 कार्तवीर्यस्य दायार्हादेवने मृग इवेपुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
 तात वर्त्तमानस्य मत्पथे । मृत्युरेवाविधा युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः
 ॥ २ ॥ किन्तु तैने कृतं पापं येर्भवास्तपमि स्थितः । अयुध्यमानो
 वृद्धः सन् हतः शरगतैः गितेः ॥ ३ ॥ किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति
 सचिषेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४ ॥
 क्षात्रप्यैवं सकृद्यं बहु नानाविधं नृप । प्रेतकाष्ठाणि सर्वाणि
 पितृशुके महातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाह पितरश्चाग्नी रामः परपुर-
 ष्णयः । प्रतिजज्ञे बधश्चापि सर्वत्रतस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुद्धो-
 ऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् । जघ्निवान् कार्तवीर्यस्य
 सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ६ ॥ तेषाञ्जानुगता ये च क्षत्रियाः
 क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्वानवाहदृनाद्रामः प्रहरताम्बरः ॥ ७ ॥
 त्रिःसप्तकत्वः शयिषीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपक्षके
 पक्ष चकार रौधिरान् हृदान् ॥ ८ ॥ स तेषु तपयामास भृगुन्

भृगुकुकोदहः । साक्षाद्दर्शं चर्चुरीकं स च रामं न्यवेदयत् ॥ १ ॥
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-
 ष्वत्विग्भाः प्रददौ महीम् ॥ १० ॥ वेदीञ्चाप्यददद्द्वैमीं कश्यपाय
 महात्मने । दशव्यःमायतां कृत्वा भवोत्स्रिधां विशाम्यते ॥ ११ ॥
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मण्याः षण्डशसदा । व्यभजंस्ते तदा राजन्
 प्रख्याताः षण्डवायनाः ॥ १२ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय
 महात्मने । तपः सुमहदाख्याय क्षत्रियान्तकरो वृष । अस्मिन्महेन्द्रे
 श्लेन्द्रे वषट्कमितविक्रमः ॥ १३ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोक-
 वासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततैजसा ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महात्मनाः ।
 दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजश्च सानुजम् ॥ १५ ॥ स तमा-
 नर्च राजेन्द्र आर्तुभिः संहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां
 चक्रे वृषतिसत्तमः ॥ १६ ॥ अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन
 धादितः । महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रयथी दक्षिणामुखः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यापाख्यानम् ।
 सप्तदशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि
 रम्याणि ददशे राजा । सर्वाणि विप्रेरुपशोभितानि क्वचित्
 क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांशेषु कृताभिर्षेकः सहा-
 नुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रयत्नां जगाम
 पारिचित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्लव्य महानुभावः सन्त-
 पयामास पितॄन् सुरांश्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विश्रज्य गोदा-
 वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपात्रा द्रविडेषु राजन्
 समुद्रमासाद्य च कोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महापवित्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्याग्रधनुर्धरस्य निशम्य
तत् कर्म नरैरगम्यम् । संप्रज्यमानः परमर्षिसंघैः परां सुदं
पाण्डुवृतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिविक्तगात्रः कृष्णा-
सहायः सहितोऽनुजेय । संप्रजयन् विक्रममर्जुनस्य रेमे मही-
पाक पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु
तेष्वम्बुधरोत्तमस्य । ऋष्टः मह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्त्तयामास
गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि
चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः स्तूर्पा-
रकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य देशं ख्यातं
पृथिव्यां वनमाससाद् । तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा
पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्रधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शायत-
पीनबाहुः । ऋषोकपुत्रस्य तपस्विसंघैः समावृतां पुण्यकदर्च-
नीयाम् ॥ १० ॥ ततो वस्तूनां वसुधाधिपः स मरुङ्गणानाश्च
तथाश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितु-
र्विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां माध्यगणस्य
चैव । धातुः पितृणाश्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य
चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याय वै चाप्यमरा-
स्तथान्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनो-
हराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि
महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिभ्रूताङ्गः पुनः स स्तूर्पारक-
माजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह
सोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्सोद्यं प्रभासं समुपा-
जगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिविक्तः पृथुलोहितवर्णः सहानुजेर्देवगणान्
पितृश्च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णः चैव चापि त्रिपाः सह लोम-
शेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहःसु यदा-
भिषेकम् । समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तपे तपो धर्मभृता-

स्वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च । तौ सर्वदृष्टिप्रवरौ समैन्धौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मलदिग्धगातान् । अनर्हतीं द्रौपदीद्यापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुश्चरान्तनादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्दनश्च कार्ष्णिंश्च शाश्वश्च शिनेश्च पौत्रम् । अन्यांश्च वृष्णीन्पगस्य पूजाशुक्ले यथाधर्ममहीनसत्त्व ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थीक्ष्णैः सत्कृताः पाण्डुसुतैश्चथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवार्य राजन्नुपाविशन्तेवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीत । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतश्च पार्थं निवेशनं हृष्टमनाः शशंस ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव । नतार्द्रवं संसुसुचुर्महार्हा दुःखार्त्तिजं वारिभहानुभाषा ॥ २३ ॥

इति आरग्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिर-

संवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभामतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा । किमकुर्वन् कथायैषां काशतासंज्ञपोधन ॥ १ ॥ ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महोदधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवार्ष्णोपतस्थिरैः ॥ ३ ॥ ततो गोक्रीरकुन्टेन्दुस्थणाकरजभः । वनमाली हृषी रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४ ॥

बलदेव उवाच । न कृष्ण धर्मश्चितो भवाय जन्तोरधर्मश्च

पराभवाय । सुधिष्ठिरो यत्र जटो महीना वनाश्रयः क्लिष्यति
 चौरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्बोधनचापि महीं प्रगाक्षि न चास्य भूमि-
 विवरं ददाति । धर्माद्धर्मशरितो गरोद्यानितोव मन्येत नरो-
 ऽस्य बुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्बोधन चापि विवर्द्धमाने सुधिष्ठिरे चासुख-
 माप्तराज्ये । किन्त्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः
 संजनिता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मे धृतः
 सत्यधृतिः प्रदाता । चलेष्टि राज्याञ्च सुखाञ्च पार्थो धर्मादपेतस्य
 कथं विवर्द्धेत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मस्य कृपस्य विप्रो द्रीणस्य राजा
 च कुलस्य वृद्धः । प्रव्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पाप-
 बुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किन्नाम वच्यत्यवनिप्रधानः पितन्
 समागस्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् चरितं भवेति पुत्रान-
 पापान् व्यपरोष्य राज्यात् ॥ १० ॥ नामौ प्रिया संप्रति पश्यति
 स्य किं नाम कृत्वाहमचक्षुर्मेवम् । जात, पृथिव्यार्थमिति पार्थिवेषु
 प्रव्राज्य कौन्तेयमिति स्य राज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं सम्बहान् पितृ-
 श्लोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रधीर्ष्यस्य
 सुतः सपुत्रः कृत्वा वृगंसं वत पश्यति स्य ॥ १२ ॥ व्यढोक्तरां-
 सान् पृथक्लोहिताद्यानिमान् स्य पृच्छन् स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थाप्रवत् यत् स वनं सशङ्को सुधिष्ठिरः सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३ ॥
 योऽयं परंपां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभ्रुजो निहत्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य सुश्रन्ति सैन्यानि शकृत् समूचम् ॥ १४ ॥
 स क्षुत्पिपासाश्वक्रशस्त्ररस्त्री ममित्य नानायुधवाणपार्थिवः । वने
 स्मरन् वासमिमं सुघोरं श्रेपं न कुर्षीदिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥
 न क्ष्यस्य धीर्षस्य बलेन कथितं ममः पृथिव्यार्थमपि विद्यतेऽन्यः ।
 स शीतवातातपकर्षिताङ्गो न श्रेपमाजावसुद्धत्सु कुर्षीत् ॥ १६ ॥
 प्राच्यान्द्रूपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्नरूपेण । स्तस्या-
 गमद्योऽतिरथस्तरस्त्री सोऽयं वने क्लिष्यति चौरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्दुकुले व्यजयन्द्देवान् समागतान् दक्षिणात्यान् मही-
 षान् । तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तरस्विनं तापसवेशरूपम् ॥१८॥
 यः पार्थिवानिकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धगौण्डः ।
 सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मन्नाचिताङ्गः ॥१९॥
 सत्रे मन्त्रेऽतिरथस्य राज्ञा वेदीतलादुत्पतिता सुता वा । सेयं
 धने वाममिमं सुदुःखं कथं मद्यत्यद्य सती सुखाह्वा ॥ २० ॥ त्रि-
 वर्गसुख्यस्य समीरणस्य देविश्वरस्याप्यथ वाश्विनोऽसौ । एषां सुरार्थां
 तनयाः कथन् वनेऽचरन् ह्यक्षसुखाः सुखाह्वाः ॥ २१ ॥ जिते हि
 धर्मस्य सुते सभाष्यं मन्त्राटके सानुचरे निरक्षे । दुर्धनेन
 चापि विवर्द्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बहुरामवाक्ये

एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

सात्यकिश्वाच । न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्
 तदेव सर्वे । समाचरामो ज्ञानतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह
 किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवन्ताऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म
 समारभन्ते । तेषान्नु कार्ष्णेषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम
 यथा यथातेः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्ष्ण्ये नाथाः
 स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाश्वत् कृच्छ-
 मवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कस्मादिदमो रामजनार्दनो च प्रद्युम्नशास्त्री
 च मया समेतौ । वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रै लोकात्मनाथानभि-
 गम्य पार्थाः ॥ ४ ॥ निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनाना-
 युधचित्तवर्मा । यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सवान्भवो वृष्णि-
 बलाभिभूतः ॥ ५ ॥ त्वं ह्येव क्रोधात् वृद्धिवीमपीमा संवेष्टये-
 क्षिप्तु शार्ङ्गधन्वा । सधार्तराष्ट्रं जह सानुवन्तं ह्यत्र यथा

देवपतिर्भहेन्द्रः ॥ ६ ॥ आता च मे यः स सखा गुह्य जना-
 र्देनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरु-
 श्चाप्रतिकूलवादम् ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति
 कर्माग्रमपारणीयम् । तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि
 रणोऽभिभूय ॥ ८ ॥ कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमै-
 र्बन्धयिताभिश्च राम । खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिर-
 सस्य बन्नात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये
 दुष्बोधनश्चापि कुरूंश्च सर्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु भैमा सुधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निम्नत्तमेकं कुरुयोध-
 मुख्यानग्निं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान् शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणाविकर्णकर्णाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्यं च जया-
 त्मजस्य कार्ष्णा भवत्येव यथा रणस्थः । शम्भुः ससूतं सरथं
 भुजाभ्यां दुःशासनं शान्तु बन्नात् प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जाम्ब-
 वतीसुतस्य रणे विपत्तं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि
 शम्भुरस्य देत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणन्दम् ॥ १३ ॥ वृत्तोदरप्रायत-
 पीनवाङ्मरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शम्भुस्य
 महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्या-
 न्तरमन्तकस्य को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथः प्रविश्या-
 न्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणश्च
 भीष्मश्च महारथौ तौ सुतैर्वृतश्चाप्यथ मोमदक्षम् । सर्वाणि
 सैन्यानि च वासुदेवः प्रध्वज्यते सायकवद्भिज्जालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम
 शोकेष्वविषह्यमसि कृष्णस्य सर्वेषु षडेवकेषु । आत्तायुधस्योत्त-
 मवाणपाणे चक्रायुधस्त्राऽऽत्मस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्रो-
 ऽप्यसि चर्मपाणिर्गङ्गीसिन्धुः । कृपाद्रैर्विसंभ्रैः । ह्योत्तमास्त्रै-
 निहितैः कर्मैश्च कृताभिर्विश्वकर्माप्रदाधुरैः ॥ १८ ॥ गदो-
 ऽस्य कौ बाहुकभाजान् ॥ १९ ॥ स्ये निशठः कुमारः । रणोत्-

कटौ सारणचारुदेशौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १९ ॥ स-
 हृष्णिभोजान्वकयोधमुख्या समागता सात्वतसूरसेना । इत्या-
 रणे ताम् दृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यगः स्फीतसुपाकरोत् ॥ २० ॥
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रयासु यावद्द्वतं धर्मभृतां वरिष्ठः । युधि-
 ष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥ अस्त्र-
 प्रभुत्वे विशिष्यैर्जैतारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः । निर्द्धार्य-
 राष्ट्रं हतसूतपुत्रामेतद्वि नः कृत्यतमं यगस्यम् ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । असंग्रयं माधव सत्यमेतद्गुह्यं ते वाक्य-
 मदीनमत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु मुमिं नैच्छेत् कुरू-
 णास्त्रपमः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येप कामान्न भयान्न लोभाद्युधि-
 ष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथी यमी च
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजंयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ
 पृथिव्यां त्रकोदरस्यैव धनञ्जयस्य । कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं
 प्रयासेन्याद्रीसुताभ्याश्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चाण-
 पतिर्महात्मा सकेकयस्त्रेदिपतिर्वयञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे
 समेतास्तदेव सर्वं रिपवो हि न स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नैदञ्चित्वं माधव यद्दृश्वीषि सत्यन्तु मे
 रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णसु मां वेद यथावदेकः कृष्णश्च वेदा-
 इमथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रबोर वेत्स्यत्यथं
 माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वञ्च गिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि
 केशवस्य ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाद्यैर्नर-
 कोकनाथैः । धर्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः
 समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्यान्वमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परि-
 ष्वज्य शिशून् सर्वान् । यदुपवी वस्वम्प्राग्यि जग्मस्ते चापि
 तीर्थान्यनुसंविचेहः ॥ ३० ॥ इव क्रोपात् प्रानां त्वय धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थार्म्पराष्ट्रं ज'ह सान् सरितं पयोष्णीं

सञ्जातभृत्यः सह सोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विभिन्नतोयां
पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्यवास । द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संक्षूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृष्णिगमने

विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

सोमश उवाच । वृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तर्पितः यूयने राजन् स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सहेन्दैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं बद्धविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरि-
दक्षिणैः ॥ २ ॥ आमुर्नरयमथेह राजा वज्रधरं प्रभुः । तर्पया-
मास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
मासीद्विरण्मयम् । वानस्पत्यञ्च भीमञ्च यद्द्रव्यं निवृत्तं मखे ॥ ४ ॥
चपालयूपचममाः स्यात्यः पात्यः खचः खुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ समैकंकस्य यूपस्य चपाला-
द्योपरिस्थिताः । तस्य स्म यूपान् यज्ञेषु भ्राजमानान् हिर-
ण्मयान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्यापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु
तस्य मषाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् द्विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिक्विस्तारकाः ।
यथा वा वर्धतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भद्रैः संख्येयैर्नतीद्वि वृद्धैः परिकीर्त्त-
तम् । न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दत्तुर्वेदिभिः ॥ ११ ॥
हिरण्मयीभिर्गीभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा । ब्राह्मणार्थीर्पयामास
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यै-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यज्ञमानस्य तत्र तत्र विशाम्पते ॥१३॥
 स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य
 गच्छेत् पयोष्णाया य उपसृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र
 भ्रातृभिः सहितोऽस्युत । उपसृश्य महीपाल धूतपाप्मा भवि-
 व्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोष्णायां नरश्रेष्ठ स्थात्वा वै भ्रातृभिः
 सह । वैदूर्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समागतत
 तेजस्वी भ्रातृभिः सहिताऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो
 भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 यथायागं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्राददद्विचं
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्रगः ॥ १८ ॥

शोमग उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोक-
 ताम् । वैदूर्यपर्वत इवा नर्मदामवतीर्ष च । सन्धिरेष नर-
 श्रेष्ठ त्वेतायां हापरस्य च ॥ १९ ॥ एनमासाद्य कौन्तेय सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । एष शर्षातियज्ञस्य देवसात प्रकाशते ॥ २० ॥
 सान्नाद्यत्रापिषत् सोममश्विभ्या सह कौशिकः । चुकोप भार्गव-
 चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संशम्भयामास च तं वासवं
 च्यवनः प्रभुः । सुकन्याञ्चापि भार्वाञ्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥२२॥

दुर्धष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भतस्तेन भगवान् पाक-
 शासनः । किमर्थं भार्गवचापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २४ ॥
 नामत्यौ च कथं बह्वान् कृतवान् सोमपीथिनौ । एतत् सर्वं
 यथावत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

एकविंशधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

लोमश उवाच । अगोमं हर्षं पुत्रोऽभूज्जायतो नाम भारत ।
समीपे सरमस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्याण्णभूती महा-
तेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशा-
प्यते ॥ २ ॥ स बल्मीकोऽभवदृषिलताभिरभिसंवृतः । कालेन
महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृती
धोमान् अन्पिण्ड इव सर्वशः । तप्यते स्म तपो घोरं बल्मीकेन
समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पाथिवः ।
आजगाम सरो रस्यं विहर्त्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्तोत्रां
सहस्राणि चत्वार्षीमन् परिगृहः । एकैव च मुता सुभ्रूः सुकन्या
नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चक्रस्यमाणा बल्मीकं भागवस्य समावृत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमतीं
तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम् । वनस्पतीन् विचिन्वन्ती विजहार
सखीवृता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदेन मदेन च । वभञ्ज
वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरंजितामेका-
मेकवस्त्रामलंकृताम् । ददर्श भागवो धोमांशरन्तीमिव विद्यु-
तम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युति । जाम-
कण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबन्धमन्वितः ॥ ११ ॥ तामावगापि कल्याणीं
सा चास्य न शृणोति वै । ततः सुकन्या बल्मीके दृष्ट्वा भागव-
चक्षुषी ॥ १२ ॥ कौटुहलात् कण्ठकेन बद्धिमोहवतात्कृता ।
किन्नुष्वल्लिदमित्युक्त्वा तिर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुध्यत्
स तथा विहे नित्ये परममन्यमान् । ततः शर्यातिमेवस्य शक्र-
न्मूले समावृणोत् ॥ १४ ॥ ततो रुहे शक्रन्मूले सन्धमासोत्
सुदुःखितम् । तथागतमभिप्रेत्य पञ्च पृच्छत् स पाथिवः ॥ १५ ॥
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापकृतमद्येह
भागवस्य महान्ननः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दृष्ट्वं ब्रूत
माचिरम् । तमुचुः सैनिकाः सर्वे न विज्ञोऽपकृतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः
 साक्षात् चोद्येण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पञ्च पृच्छत् सुहृद्दुर्गं पञ्च जानन्न
 चैव ते । आनाहत्तं ततो हृष्ट्वा तत् सैन्यममुखादितम् ॥ १९ ॥
 पितरं दुःखितं हृष्ट्वा सुकन्देदमथाब्रवीत् । मयाटन्त्येह बल्मीके
 हृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥ अद्योतवदभिजातं तन्मया विह्व-
 मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु बल्मीकं शर्यातिस्तरुणमभ्ययात् ॥ २१ ॥
 तदापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धञ्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्यार्थं
 प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानाहालया यत्ते कृतं तत्
 चन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पिपुर्णया । रूपीदार्ष्यं समाशुक्तां
 कोभमोहयनात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्
 दुहितरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतदुब्रवीमि ते ॥ २५ ॥

लामश उवाच । ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च
 तां कन्या भगवान् प्रसमाद ए । प्राप्तप्रसादो राजा वे ससैन्यः
 पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ मुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तर्पास्त्रिनमनि-
 न्दिता । नित्यं पञ्च चरत् प्रीत्या तपसा नित्यमेव च ॥ २८ ॥
 अग्नीनामतिथीनाञ्च प्रुष्पूरनक्षत्रिका । समाराधयत क्षिप्रं
 च्यवनं सा प्रभानना ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्यापाख्याने
 द्वाविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लामश उवाच । कश्चपित्वथ कालस्य द्विदशवर्षिणी वृष ।
 जताभिपेका विवृता सुकन्या तामपश्यताम् ॥ १ ॥ ता हृष्ट्वा
 दर्शनीयाङ्गो देवराजसुतामिव । जवतुः समभद्रुत्य नासत्वा-

वस्त्रिनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि
 च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वा तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः
 सुकन्या मन्त्रीडा तावशाच सुरोत्तमो । शर्यातितनयां विस्रं
 भाष्मा मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ श्याःश्वनो प्रहस्यैतामन्त्रता पुन-
 रेव तु । कयं त्वमसि कल्याणि पिता दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥
 श्वाजसेऽस्मिन् वने भीरु वियत् सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि
 तुल्लां हि त्वया पश्याव भात्रिनि ॥ ६ ॥ अनाभरणमस्यन्ना पर-
 मास्वरवजिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥
 सर्वाभरणमस्यन्ना परमास्वरधारिणी । शोभसे त्वनवद्याहि नत्वेवं
 मत्तपङ्क्तिनी ॥ ८ ॥ कन्यादेवविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्यसे ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ९ ॥ असमर्थं
 परित्राणे पोषणे च प्रुचिच्छिते । मा त्व च्यवनमुत्सृज्य वरय
 स्यैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगभीभे माश्रया योषनं कथाः
 एवमुक्ता सुकन्यापि सर्वो ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वताहं च्यवन
 पत्यौ मेवं मां पश्यंशङ्कयाः । तावद्गतां पुनस्त्वेनामाशो देव
 भियववरी ॥ १२ ॥ युवानं रूपमस्यन्त्रं करिष्यावः पतिं तव ।
 ततस्तस्यावयोधैव दृणोष्व न्यतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समये
 नैनमासन्त्यस पतिं प्रुभे । सा तयोर्वचनाद्राजन्वपसङ्गस्य भार्ग-
 वम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं दत्तःश्यामुक्तं भृशुस्तं प्रति । तच्छ्रुत्वा
 च्यवनो भाष्मासुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्ता मा समनु-
 ज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनो वाक्यं तत्तस्याः
 क्रियतामिति ॥ १६ ॥ उवाच राजपुत्रो तां पतिश्राव विगत्वपः ।
 तताःस्मृश्वरनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविषेथ ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि
 तद्वाचन् मरः प्राविशता तदा । ततो सुहृत्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते
 सरमस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरुधराः सर्वे सुवानो अष्टकुण्डलाः
 तुल्यवेशधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्हेनाः ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः

सर्वे हृषीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीश्वरं भद्रे पतित्वे बह-
 वशिन ॥ २० ॥ यत्र वायुभिकामास तं हृषीष्व सुशोभने ।
 सा समीक्ष्य तु तान् सर्वासुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥
 नाशित्य मनसा बद्धा देवी वज्रे स्वकं पतिम् । कञ्चा तु च्चवनी
 भाव्यां वयो रूपञ्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ
 नामत्वाविदं पथः । यथाहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः
 ॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्यां हृष्टः सन् भार्गव प्राप्नवानिमाम् ।
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ मिषतो
 देवराजस्य सत्यमेतदृषीमि वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिक्
 तौ प्रतिजग्मन्तुः । च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजहन्तुः ॥ २५ ॥

श्रुति चरग्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
 त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

— —

शोमश्च उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वयं स्थपानं कृतम् ।
 मंहृष्टः सेनया साहसुपायाङ्कार्गवायमम् ॥ १ ॥ च्यवनश्च सुक-
 न्याश्च हृष्टा देवसुताविव । देमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य
 महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीरतिः ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाशुक्रे मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो
 वाजन्नवाच परिमात्रयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानव-
 कल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः । च्यवनस्य
 महाराज तदाह्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तोऽहनि यज्ञीये सर्व-
 काममसृद्धिमत् । कारयामास शर्यातियज्ञायतनसुक्तमम् । ६ ॥
 तत्रेन च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः । अङ्गुतानि च तत्रा-
 सन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अष्टह्वाञ्चावनः शोममश्विनो-
 देवयोक्तदा । तमिन्द्रो वारयामास गृह्णाणं स तयोऽग्रेहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः । भिषजौ द्विवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९ ॥

अथन उवाच । महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविष्णवत्तरो । यौ चक्रतुमो मघवन् एन्दारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां विषधांशान्यान् कथं वै नार्हतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिकित्मकी कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहाहृतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच । एतदेव यदा वाक्यमास्त्रेडयति देवराट् । अनादृत्य ततः शकं यहं जग्राह भार्गव ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यन्तनु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा । समीप्य बलभिद्भेव इदं वचन-मब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्थाय सोमन्त्वं ग्रहीष्यमि यदि स्वयम् । यज्जं ते प्रहरष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्याय-न्दिन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्या-मुत्तमं ग्रहम् ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्जं घोररूपं शचीपति । तस्य प्रहरतो बाहूँ स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तम्भ-यित्वा च्यवनो जुह्वे मन्त्रतोऽनलम् । कृतार्थो सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यत ॥ १८ ॥ ततः कृत्याथ संजज्ञे सुनेस्तस्य तपो-वज्ञात् । मदो नाम महावीर्यो वृहत्कायो महासुरः ॥ १९ ॥ शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यन्तु सुरामुरैः । तस्यास्यमभवह्वोरं तीक्ष्णायदग्नं महत् ॥ २० ॥ हतुरेका स्थिता तस्य भूमाविका दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनाना शतं शतम् ॥ २१ ॥ इतरे तस्य दशमा बभूवुर्दशयोजनाः । प्रामाद्शिखराकाराः शुलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाहू पर्वतमङ्काशावाततावयुतं समौ । नेत्रे रविश्याग्रस्थे वक्त्रं कालाग्निसन्निभम् ॥ २३ ॥ लेलिह-ज्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपलधीतया । व्याप्ताननो घोरदृष्टिर्मस

न्निव जगद्वलात् ॥ २४ ॥ म भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुसुपा-
द्रवत् । महता घोररूपिण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमग उवाच । तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यक्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ भयात् सं-
श्राम्भतभुजः रुक्मिणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजश्रावणं
भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्वेष परो विधिः । जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या-
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हावश्विनावेती यथा वाद्य कृती
त्वया । भय एव तु ते वीर्यं प्रकाशदित भार्गव ॥ ५ ॥ सुक-
न्यायाः पितृश्रास्य लोके कीर्तिः प्रथदिति । अतो मयेतद्विहितं
तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथे-
च्छमि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्य-
व्यंगमच्छोभं सुमोच च पुरन्दरम् । मदस्य व्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेपु रजयायाश्च पूर्वदृष्टं पुनः
पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं वृषम् । विख्याप्य
वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतावरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये
विजङ्गारानुकूलया । तस्यैतद्विजमद्दुष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सद्य सोदृश्यः पितृन् देवांश्च तर्पय । एतदृष्ट्वा
महीपाल सिकताक्ष भारत ॥ १२ ॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां
कुरु दर्शनम् । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृशन् ॥ १३ ॥

स्थायोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुमि भारत । सन्निर्हयो-
 न्नरथोष्ठ त्वेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ
 सर्वपापप्रणाशनः । अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
 आर्ञ्चीकपर्वतस्यैव निवाभो वै मनोपिणाम् । सदाफलः सदा-
 स्तोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चत्यास्रैते वज्रविधा-
 स्त्रिदशानां युधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमसस्तीर्थस्यप्रयः पशुपासने ॥ १७ ॥
 वैखानसा बालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि त्रीणि
 पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्य
 यथाकाममुपस्पृश । शान्तनुयात् राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः
 ॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् । इह
 नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्ञ्चीकपर्वते
 तेषुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर । इह ते वै चक्रन् प्रान्त्रद्रुप्रयश्च विद्या-
 स्यते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयञ्चोताः कृष्णयोह तपोरतः । यमौ
 च भीमसेनश्च कृष्णा चाभितर्कषण ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
 ष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव । एतन् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजे-
 श्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणथोद्धेमागताः । इह
 तेष्व्यवसन्नाजन् ज्ञान्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणाञ्ज-
 बुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
 गणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्या पर्षभया-
 पहा । अत्र राजा महेश्वामो मान्यातायजत स्वयम् । साह-
 देविष कोन्तेय सोमको ददतास्वरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मुकन्दोपाख्याने

पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । ॐ मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिपु लोकेषु
विद्युतः । कथं जातो महाब्रह्मन् थीवनाश्वो वृषोत्तम ॥ १ ॥
कथं चेनां परां काष्ठां प्राप्तवानामितद्युतिः । यस्य लोकास्तयो
वश्या विशोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्योतुं चरितं
तस्य धीमतः । यथा मान्धातुशब्दस्य तस्य शक्रममद्युतेः । जम्ब
चाप्रतिषीत्स्यस्य कुगलो ह्यग्नि भाषितुम् ॥ ३ ॥

शोमग उवाच । शृणुष्ववाहितो राजन् राजस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते । इच्छाकुवंशप्रभवो
श्रीवनाश्वो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभि-
र्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधमहस्वस्य प्राप्य धर्मभृताम्बरः ॥ ५ ॥
अन्येषु क्रतुभिर्भुव्यैरयजत् स्वामिदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजर्षिः
स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो
वभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना सयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥
स कदाचिन्नुपो राजन्प्रवासेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविवेशायमं भृगोः ॥ ८ ॥ तामिव रातिं राजेन्द्र महात्मा भृगु-
जन्दनः । इष्टिश्चकार सौद्युम्निर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥
सम्भ्रतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलसो महान् । तत्रातिष्ठत राजेन्द्र
पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं
सुतम् । संन्यस्य वेद्यां कलसं सुषुप्तो महर्षयः ॥ ११ ॥ रात्रि-
जागरणाञ्चान्तान् सौद्युम्नि समतीत्य तान् । शुष्ककरुणं पिपा-
सार्त्तः पानीयार्थं भृगं वृषः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्यान्नमं यान्तः
पानीयं सोऽभ्ययाचत । तस्य यान्तस्य शुष्केण करुणेन क्रोशत-
स्तदा ॥ १३ ॥ नाश्रीपीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः ।
तत्कालं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवत
वेगेन पीत्वा चाम्नां व्यशस्त्रजत् । स पीत्वा शीतजं तोयं पिपा-
सात्तो महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगमह्वीमान् सुमुखी चाभव-

तदा । ततश्चै प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निश्चोयं
 तच्च कवसं ददृशुः सर्व एव ते । कस्य कर्मेदमिति ते पर्व्वपृच्छन्
 समागताः ॥ १७ ॥ सुवनाश्वी ममेत्येवं सत्यं समभियद्यत । न
 युक्तमिति तं प्राञ्च भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्यं स्यापिता
 क्ष्मापस्तपसा चैव मन्मृताः । मया क्ष्माहितं ब्रह्म तप आस्थाय
 दारुणम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्यं तत्र राजर्षि महावतपराक्रम । महा-
 बली महावीर्यं क्षपोबलममेधतः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्य्यं
 गमयेद्यमसादनम् । अनेन विधिना राजन्मयेतदुपपादितम् ॥ २१ ॥
 अश्वत्थक्षणात्त्वया राजन्म युक्तं कृतमद्य वै । न त्वद्य शक्यमस्माभि-
 रेतत् कर्तुमनोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं क्ष्येतद्यदेवं कृत-
 वानसि । पिपासितेन या पीता विधिः न्त्वरस्कृता ॥ २३ ॥
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्य्यं सम्भृताः । ताभ्यस्त्वमात्मना
 पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यः सो वयन्तत्र तवेष्टिं
 परमाद्भुतम् । यथा शक्रमसं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥
 गर्भधारणञ्च वापि न खेदं समवाप्स्यसि । ततो दर्पशतं पूर्णं
 तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपाश्वं विनिभेद्य सुतः सृष्ट्व
 इव स्थितः । निष्काम महातेजा न च तं सृष्टुं राविगत ॥ २७ ॥
 सुवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शक्रो महातेजासं
 दिदृक्षुः पागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्य-
 तीति क्रिम । प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्र समभिमन्तधे ॥ २९ ॥
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषितं चैव वज्रिणा । मान्मार्तेति च नामास्य
 चक्रुः सेन्द्रा दिवोकमः ॥ ३० ॥ प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स
 शिशुस्तदा । अर्बहत महातेजाः क्रिष्कन्नाजंस्त्रयोदश ॥ ३१ ॥
 वेदासं सधनुर्वेदा दिव्यान्वस्त्राण्य चेश्वरम् । उपतस्तुर्भृता-
 राज ध्यातमत्तस्य सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाम धनुः शराः
 षड्भोजबाधये । अभेद्यं कवचैव सदृशमुपशिश्रियुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिपिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मेण व्यजयन्ल्लोका-
 क्लीन् विश्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतशक्रं प्रावर्तत
 महात्मनः । रत्नानि चैव राजपिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
 तस्यैयं वसुसम्पू र्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्यज्ञै-
 र्यज्ञभिः स्यात्तदधिपैः ॥ ३६ ॥ चित्तैत्यो महातेजा धर्मान्
 प्राप्य च पुष्कतान् । शकस्यार्हामनं राजल्लम्बवानमितदृतिः ॥ ३७ ॥
 गङ्गाहात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता शासना-
 देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज कृत्वाणां
 दक्षिणावताम् । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदना-
 हृतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्ममहस्त्राणि गवा दश महात्मना । ब्राह्म-
 णाणां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवर्षि-
 ष्यशामनावृष्ट्यां महात्मना । वृष्टं शस्यविष्टद्वार्यं मिपती वज्र-
 पाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुलीत्पन्नी गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघ प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजायतुर्विधा-
 यनेन त्वाता राजन् कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्थापिता-
 स्त्वातिर्तेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्यान्मादित्यवर्चसः ।
 पश्य पुण्यवसे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
 माख्यातं मान्धातुं भारतं महत । जन्म चायं महीपाल यन्मां
 त्वं परिष्टच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन मह-
 पिण्या । पप्रच्छामन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातु पाख्याने

पञ्चाशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वृधिशिर उवाच । कथंवीर्यैः स राजाभूत् सोमको वदता-
स्वर । कर्माख्यस्य प्रभावञ्च श्रौतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच । वृधिशिरासीन्द्रपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भाष्यं शतं राजन् सहशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन
महता तासु पुत्रं महीपतिः । कश्चिन्नामादयाभास कालेन महता
स्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य चलतः । जन्तु-
नीम सुतस्रस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः
सर्वाः परिषास्यं समासते । मततं पृच्छन् कदा कामभोगान्
विशाम्यते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचित्पश्यन् स्थितिः ।
स दष्टो व्यनन्दनादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्तथा मातरः
सर्वाः प्राक्रोग्यन् भयदुःखिताः । प्रषास्यं जन्तुं महता समृद्ध-
सुमुक्तोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमात्तनादं सहसा शुश्राव समहीपतिः ।
अमात्यपार्षदी मध्ये उपविष्टः सहत्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्था-
पयामास किमेतदिति पार्श्विकः । तस्मै क्षत्ता खयाहत्समाचचक्ष
सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह भन्विभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वामयदरिन्दम ॥ १० ॥ गान्त्वदित्वा तु त
पुत्रं निष्कुर्यान्तःपुरान्द्रुपः । कृत्विजा मरिचिती राजन् सहा-
मात्य उपविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । धिगस्त्रिद्वैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वर भवेत् ।
नित्यातुरत्याद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भाष्यं शतं
ब्रह्मन् परीक्ष्य सहस्रं प्रभो । पुत्रार्थिना मया श्रोतं न तामां
विद्यते मजा ॥ १३ ॥ एकः कर्णश्चदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरद्यं मम ।
यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम ॥ १४ ॥ वयस्य सम-
तीतं मे सभार्यस्य द्विजात्म । आमा प्राण्याः समावृत्ता मम
दात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्त्रान्तु कर्म तथा यत्नं येन पुत्रयतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दृप्करणा वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच । अग्निं चैतादृशं कर्म येन पुत्रगतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुं मय वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । कार्यं वा यदि वाकार्णं येन पुत्रगतं
भवेत् । कृतमेवेति तद्वद्वि भगवान् प्रवधीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच । यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते कर्तौ ।
ततः पुत्रगतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरंण ते ॥ १९ ॥ वपायां ह्य-
मानायां घृममाघ्राय मातरः । ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयि-
ष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्मान्मेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरा-
त्मजः । उत्तरे चाप्य शीघ्रं लक्ष्म पाश्वं भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तुपाष्यानि

सप्तविंशत्याधिकशताध्यायः ॥ १२७ ॥

—

सोमक उवाच । ब्रह्मन् दष्टकया कार्यं तत् कुरुष्व तथा
तथा । पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १ ॥

कीमश उवाच । ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु वनात् पुत्रमपाकार्पुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः
स्मेति वाशन्त्यशीप्रशोकसमाहताः । रुदन्यः करुणाश्चापि गृहीत्वा
दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ मध्ये पाणौ गृहीत्वा तु दाजकोऽपि स्म
कर्षति । कुररीणः भिवार्त्ताना समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४ ॥
विशस्य चैनं शिधिवद्वपामस्य जहाव सः । वपायां ह्यमानायां
गन्वमाघ्राय मातरः ॥ ५ ॥ अर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां
कुरुनन्दन । सर्वाद्य गर्भान्वाभंस्तस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६ ॥
ततो दृश्य मासेषु सोमकस्य विशाम्पते । जज्ञे पुत्रगतं पूर्णं
तासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्यामेव
पार्थिव । स तासामिष्ट एवासीन्न तथा तं तिजाः सुताः ॥ ८ ॥

तच्च लक्षणमस्त्रासीत् सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे । तस्मिन् पुत्रयते
 चोग्रः स बभूव गुणैरपि ॥ ९ ॥ ततः स लोकमगमत् सोमकस्य
 गुरुः ररम् । अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परम् ॥ १० ॥
 अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः । तमपृच्छत् किमर्थं त्वं
 नरके पच्यसे हिज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
 भृशम् । त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिधर्मराजानमब्रवीत् । अहमत प्रवेच्यामि
 सुच्यतां मम याजकः । मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरका-
 ग्निना ॥ १३ ॥

धर्मराज उवाच । नान्यः कर्तुः फलं राजन्नपभुङ्क्ते कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्बर ॥ १४ ॥

सोमक उवाच । पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मादि-
 जम् । इच्छास्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५ ॥ नरके वा
 धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् । पुण्यपुण्यफलं देव सम-
 स्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्मराज उवाच । यद्येवमीश्रितं राजन् भुङ्क्त्वास्य सहितः
 फलम् । तुल्यकालं महानेन पश्चात् प्राप्स्यामि सङ्गतिम् ॥ १७ ॥

लोमश उवाच । स चकार तथा मतें राजा राजीवलीचनः ।
 क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ तेभ्ये कामान्
 शुभान् राजन् कर्मणा निर्जितान् स्वयम् । सह तेनैव विप्रेण
 गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽप्ये
 विराजते । क्षान्त उष्यात् पद्भ्यात् प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
 एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्सामो विगतश्वराः । पद्भ्यात् नियतात्मानः
 सज्जीभव कुरूदह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तुपाख्याने

अष्टाविंशत्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । अस्मिन् किञ्च स्वयं राजन्निष्टवान् वै प्रजा-
 पतिः । सत्वमिष्टाकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १ ॥ अश्व-
 रीपथ नाभाग इष्टवान् यमुनामसु । यथेष्टा दश पद्मानि सद-
 स्येभ्यो विष्टष्टवान् ॥ २ ॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप
 सः । देवश्च नाङ्गपस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ सार्व-
 भौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः । स्पृष्टुं मानस्य शक्रेण तस्येदं
 यज्ञवास्त्वित् ॥ ४ ॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
 मज्जन्तीमत्र चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५ ॥ एषा शम्येक-
 पता या सरकञ्चैतदुत्तमम् । पश्य रामहृदानितान् पश्य नारा-
 यणायमम् ॥ ६ ॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पथं महीपाश रीप्यायाममितौजसः ॥ ७ ॥ अत्रानुवंशं पठतः
 शृणु मे कुरुनन्दन । उलूखलैराभरणैः पिशाची यद्भाषत ॥ ८ ॥
 सुगन्धरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्यले । तदङ्गुतिलये स्नात्वा
 सपुत्रा वलुमर्हसि ॥ ९ ॥ एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वक्ष्यसि ।
 एतद्वै ते दिवाहृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १० ॥ अद्य चान्न
 निवक्ष्यामः क्षपां भरतसत्तम । द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य
 भारत ॥ ११ ॥ अत्रैव नाङ्गपो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्बह्वरत्नीधैर्यलोन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२ ॥ एतत् प्रजा-
 वतरणं यमुनातीर्थसुत्तमम् । एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाङ्गर्मनी-
 षिणः ॥ १३ ॥ अत्र सारस्वतेर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः । यूपो-
 लूखलिकासात गच्छन्त्यवभृथञ्जवम् ॥ १४ ॥ अत्रैव भरतो राजा
 राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवाहजत्
 ॥ १५ ॥ असकृत् कृष्णमारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् अत्रैव
 पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्वमुत्तमम् ॥ १६ ॥ प्राप चैवर्षिसुख्येन
 सश्वर्त्तनाभिपालितः । अतोपस्मृष्य राजेन्द्र सर्वान् लोकान्
 प्रपश्यति । पूयन्तं दुष्कृताञ्चैव अत्रापि समुपसृश ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा क्षूयमानो
महर्षिभिः । लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्यः पाण्डव-
श्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमं पुण्या पश्यैकगणनाह्वताम् । यत्र स्नात्वा नर-
श्रेष्ठ धूतपात्रा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः
सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञमीलस्य
चेत्तमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षष्ठावतरणगमने
एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

— —

लोमश उवाच । इह मर्त्यास्तनुस्यक्ता स्वर्गं गच्छन्ति
भारत । मर्तुकामा नरा राजन्विहायान्ति महस्त्रुगः ॥ १ ॥
एवमाशोः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा । इह वै मरि-
ष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या
चौषधती नदी । एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते ॥ ३ ॥
द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात् सरस्वती । प्रविष्टा षड्विधै
वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र
दृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्यमरिन्दम । क्षोषामुद्रा समा-
गम्य भर्त्तारमवृणोत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशत तीर्थं प्रभासं
भास्करदृते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥
एतद्दिणुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् । एषा रम्या विषाशा
च नदी परमपाविनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

वृषिः । बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९ ॥ काश्मीर-
 मण्डलज्ञेयत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं
 भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रात्तराणां सर्वेषाञ्चपीणां नाञ्जलस्य
 च । अग्नेयैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्द्वारं
 महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण
 यीमता लतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकम्बुः शो वै प्रख्यातः सत्य-
 विक्रम । नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इद-
 माचक्ष्वमपरं देवोऽग्निं पुरुपर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय
 शर्वस्य सह पार्श्वदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-
 रूपिणः । अग्निं सरसि सतीर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अतोपसृश्य सरसि
 यद्द्वारानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते
 नात्र सगयः । एष उज्जानतो नाम पावकियत्र शान्तवान् ॥ १७ ॥
 अरुन्धतौ महायय वशिष्ठा भगवानृषिः । हृदय कुशवानेष यत्र
 पद्मं कुशेयम् ॥ १८ ॥ आयमसंशु कृत्स्नया यत्रागाम्यदकोपना ।
 समाधीना समामस्त पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रुच्यसि महा-
 राज भृगुतुङ्गं महागिरिम । वितस्ता पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-
 चनोम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां मुनिर्मलाम् ।
 जलाशोपजलाज्ञैव यमुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ उगीनरो वै
 यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत । ता देवममितं तस्य वामवय विशा-
 म्यते ॥ २२ ॥ अभ्यागच्छन्त्पवरं ज्ञातुमग्निं च भारत । जिज्ञास-
 मानो वरदो महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतो-
 ऽग्निर्भूत्वा यज्ञोऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समामाण कपोतः श्येन-
 जाङ्गयात् । शरणार्थी तदा राजन्त्रिलिल्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्वेन उवाच । धर्माग्रानं त्वाङ्घ्रिकं सर्वे राजन् महीजितः ।
सर्वधर्मविरुद्धं त्वं कम्पात् कर्मे चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विदितं भवत्यर्थं
राजन् पौड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षोर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-
वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच । मन्त्रज्ञरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकागमनुप्राप्तः प्राणगृह्णुरथं द्विजः ॥ ३ ॥ एवमस्यागतस्येह
कपीतस्याभवार्थिन । अपदानि परं धर्म कर्तुं श्वेन न पश्यसि
॥ ४ ॥ प्रस्यन्दमान, सम्भ्रान्तः कपीतः श्वेन लक्ष्यते । मत्सकाग्रे
जीवितार्थी तस्य त्यागो विगच्छते ॥ ५ ॥ रौहिः कम्पाद् राजान्
उत्थाङ्गः वा लोकात्थ मातरम् । गरण्यागतञ्च त्वज्जने तुल्यं तेषां
हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्वेन उवाच । आहारात् सर्वभूताति भस्ममस्ति महीपते ।
आहारैश्च विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुस्स्य-
जोऽप्यर्थं चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनसुत्सृज्य शक्यं
वर्त्तयितुं चिरम ॥ ८ ॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य शम प्राण्यः विगाम-
स्यते । विस्मृत्य कायमेष्यन्ति पश्यान्मकृतीषचनः ॥ ९ ॥ प्रसृते
भयि धर्माग्रान् पुलदारानि गृह्णति । रत्ननाथ कपीतं त्वं
बह्वन प्राणान् रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः
कुधर्मं तत् । अत्रगोधात्, रौ धर्मं स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११ ॥
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुनाथयम् । न वाधा विद्यते
यत्र त धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुनाथमादाय धर्माधर्म-
विनिश्चये । यतो भूयासतो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विद्वगोत्तम ।
सुपर्णः पतिराट् किं त्वं धर्मज्ञास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि
धर्मसंयुक्तं बहुवित्तस्य भाषसे । न तेऽस्य विदितं किञ्चिदिति त्वां
लज्जयास्येहम् ॥ १५ ॥ गरणैः पपरित्यागं कथं साध्यात् मन्वभे ।

आहारार्थं समारम्भस्तत्र चायं विचक्षणः ॥ १६ ॥ शक्यत्वाप्यन्यथा
कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोहृषी वा वराहो वा मृगो वा
महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यद्दिह काञ्चसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधां-
स्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यस्मै देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तन्मुत्सृज्य महीपाश
कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्येनः कपोतान्नीति स्थितरेषा
सनातनी । मा राजन् शारमन्नात्वा कदलीस्कन्धमासजः ॥ २० ॥

राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं
पक्षियं श्येन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिमत्तम । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं
कपोतेन तव मांसं मृपोत्तम । तदा देयन्तु तन्मर्त्या सा मे तुष्टि-
र्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अमुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म-
वित् । तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ ध्रिय-
माणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि
राजा प्रादाद्दुशीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन
समं धृतम् । तत उत्कृत्तमासोऽमावाहरोऽस्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो ह्यव्यबाह्वयम् ।
जिज्ञासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटसुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य
उत्कृतानि विशाम्यते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वरी कीर्तिर्षीका-

नभिमविष्यति । यावल्लोके मनुष्याश्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव
 ॥ ३० ॥ तावत् कीर्त्तित्वा लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ।
 इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि
 धर्मात्मा धर्मेणाहृत्य रोदसी । विभ्राजमानो वपुषा प्राारुरोह
 त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सदा राजन् राज्ञसास्य महात्मनः ।
 पथ्यस्वैतन्मया कर्त्तुं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥ अत्र वै
 सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणे राजन् पुण्य-
 वद्भिर्भोजामभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि म्हेनकपोतीये

एकत्रिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

— — —

शोमश उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविदग्धश्चिरीहालकि
 श्वेतकेतुः प्रथिव्याम् । तस्यायम पथ्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलं
 रूपपन्नं महीजेः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्हृदशे मरस्वतीं
 मातुषदेकरूपाम् । वेत्यामि वागीमिति संप्रष्टत्तां सरस्वतीं
 श्वेतकेतुबेभावे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मज्ञतां वरिष्ठावासा मुनी
 मातुलभागिन्यौ । अष्टावक्यैव कर्त्ताङ्गुलुरीहालकिः श्वेत-
 केतुः प्रथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महीपतेः कौ विप्रवभौ
 मातुलभागिन्यौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे वन्दिं निजग्राह-
 तुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ अपास्य कौन्तेय महातुलखं तस्यायमं पुण्य-
 तमं प्रविश्य । अष्टावकं गच्छ ह्रीञ्चिवमाङ्गुर्योऽसौ वन्दिं जनक-
 स्याथ यज्ञे । वादी विप्राग्रो वात्त एवाभिगम्य वादे भङ्गा
 मञ्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथमभाव म बभूव विप्रकथाभूतं ये
 निजग्राह वन्दिम् । अष्टावकः केन वासौ बभूव तत्प्रथं मे शोमश
 शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एहालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
 कश्चिद् इति विद्युतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घ-
 कालं सोऽध्ययनशुकार । त वै विप्रः पर्जन्यं चरत् स शिष्यस्तासु
 ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च
 भार्याञ्च वै दुहितरं स्यां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवद्दग्नि-
 कल्पः सोऽधीयानं पितरश्चाप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं
 करोपि नेदं पितः सम्यगिषोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व-
 शास्त्रैरुपतानव्रीतवानस्त्रिंशत्तत्र प्रमादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भे तेन
 पितर्ब्रवीमि नेदं त्यक्तः सम्यगिषोपवर्त्तते । उपाकृत्यः शिष्यमध्ये
 महर्षिः स तं कोपाद्दुष्टरस्यं शशाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुचौ वर्त्त-
 मानौ ब्रवीमि तस्माद्दुःखी भवितास्यष्टद्वय । स वै तथा वक्र
 एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रयितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ अस्यासीद्दे-
 मातुल श्वेतकेतुः स तत्र तुल्यो वयमा बभूव । सम्पीड्यमाना
 तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतन कुचौ ॥ १२ ॥ उवाच
 भर्तारमिदं रहोऽनता प्रमाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी । कथं
 करिष्याम्यधना मर्षे मासत्वाय दग्धमां वर्त्तते मे । नैवास्ति ते
 वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहमितामापदं निस्तरयेयम् ॥ १३ ॥ उक्त-
 स्वपं भार्याया पे कश्चिद्वा विचक्ष्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् । स
 वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जती बन्दिनेहासुः विप्रः ॥ १४ ॥
 एहालकस्तन्तु तदा निगम्य सृतन वादेऽसुः निमज्जितं तदा ।
 उवाच ता तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गृहितव्याऽयमर्थः ॥ १५ ॥
 वरध मा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव श्रुत्याव विप्रः ।
 उदाशक्तं पितरश्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छेतकेतुम् ॥ १६ ॥
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्घ्रे निपसम् । अपा-
 कर्षद्गृह्य पापी रुदन्तं नायं तथाङ्गः पितुरित्युक्तवांस ॥ १७ ॥
 यत्नेनातं दुष्कृतं तत्तदानीं हृदयस्थं तस्य मुदु खमासीत् ।

गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १८ ॥
 ततः सुजाता परमार्त्तं रूपा शापाद्गीता सर्वमेवाचचक्षे । तद्दे
 तत्त्वं सवमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्मायर्ष्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोष्यावोऽत ब्राह्मणानां विवादमर्थं चाग्रं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २० ॥
 विचक्षणत्वञ्च भविष्यते नो शिवश्च भौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः । तौ
 जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं मसृद्धं जनकस्य राज्ञः । अष्टावक्रः
 पथि राज्ञा समेत्य भोक्तुमाख्यमाणो वाक्यमिदं जगाद् ॥ २१ ॥

इति पारश्व्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोये
 द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच । अन्धस्य पत्या अधिरस्य पत्याः स्त्रियः
 पत्या भारवाहस्य पत्याः । राज्ञः पत्या ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
 तु ब्राह्मणस्यैव पत्याः ॥ १ ॥

राजोवाच । पत्या अयं तेऽद्य मया निदिष्टो येनेच्छमि तेन
 कामं व्रजस्व । न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
 नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच । प्राप्तो स्व यज्ञं नृप मन्दिदृजू कौतूहलं
 नो बलवान्दरेन्द्र । प्राप्तविहावामतिथी प्रवेशं कान्तावहे द्वारपत-
 स्ताशाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रयुक्ते यज्ञदृगाविहावा विद्यन्तु वै जन-
 केन्द्रं दिदृजू । तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमानावयश्च नो द्वार
 पालो वृणुहि ॥ ४ ॥

द्वारपाल उवाच । वन्देः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यञ्च
 मयेर्ष्यमाणम् । न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा लज्जा विदग्धाः
 प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच । यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम
 द्वारपाल । वयस्य वृद्धाश्चित्तव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ६ ॥
 श्रुयूषवशापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गर्ताः सा निष्ठाम् ।
 न बाल इत्यवमन्तव्यमाज्जर्वाभोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७ ॥

द्वारपाल उवाच । सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामिकाचरां बज्र-
 रूपां विराजम् । अद्वात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभो
 वै मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीकाः
 शाल्वलेः संप्रवृद्धा । ह्रस्वोऽल्पकाय, फलितो विवृद्धो यथाफल-
 शास्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

द्वारपाल उवाच । वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्य बाला गृह्णन्ति
 कालेन भवन्ति वृद्धाः । न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्मा-
 द्बालः स्यविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । न तेन स्यविरो भवति येनास्य पलितं
 गिरः । बालोऽपि य, प्रजानाति तं देवाः स्यविरं विदुः ॥ ११ ॥
 न ज्ञायन्तेन पक्षितैर्न विज्ञेन न बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं
 योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं
 राजसंसदि । निवेदयस्व मां दाःस्य राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥
 द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः । सह वादे विवृद्धे
 तु बन्दिनश्चापि निजितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः
 सहैव राज्ञा सपुरोधमुष्याः । उताहो बाप्युच्चतां नीचतां वा
 तृष्णीभ्यूर्नष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

द्वारपाल उवाच । कथं यज्ञं दशवर्षीं विशेस्त्वं विनीतानां
 विदुषा संप्रवेशम् । उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं
 यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

सम्नात् त्वयि सर्वं सञ्चक्षुम् । त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियाणां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दी वाद्विद्वी
निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः । त्वयाभिसृष्टेः पुरुषैराम-
क्षद्विर्जले सर्वान् मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा
ब्राह्मणानां सक्रागे ब्रह्माहैतं कथयितुमागतोऽस्मि । काशौ वन्दी
यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच । आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-
बलं परस्य । विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टयासौ ब्राह्मणै-
र्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु
बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते
भास्करेणैव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्ती वन्दिनं जेतुकामास्तस्या-
न्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः । विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं
सदस्येवंचनं विस्तरेयुः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । विवादितोऽसौ न हि मादृगैर्हि सिंहो-
क्तस्तेन बदल्यभीतः । समेत्य मां निहतः शेष्वतेऽद्य मार्गे भग्नं
शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच । त्रिंशकृदादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । य-
स्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पश्चाभि द्वादशप्रधि ।
तत्रिषष्टिशतारं वै चक्रं यातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच । वडुषे इव संयुक्ते श्येनपाते द्विवीकसाम् ।
कस्ययोगर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । मास्व ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि
ध्रुवम् । वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच । किंस्वित् सुप्तन्ननिमिषति किंस्विज्जातं न
चोपति । कस्य स्विहृदयं नास्ति किंस्विहृगेन बर्हते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्य सुभ्रौ न निमिषत्यखण्डं जातं न
चोपति । अश्रमनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन बहते ॥ २२ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मानुषं देवमन्त्र न त्वं बाणः
स्थविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रज्ञापि तस्माद्द्वारं
शितरास्येण बन्दी ॥ ३० ॥

इति आरभ्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोपि
तयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रायमेन समितेषु राजन् समागतेष्व-
प्रतिमेषु राजसु । नात्रैभि बन्दिं वरमत्र वादिना महाजज्ञे हंस-
भित्वाददाभि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः
सरिताभिभागमः । दृतागतस्यैव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्येह
समाद्य बन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं गयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं
हृकगी संलहानम् । पटाहतस्येह गिरौ भक्त्य नादष्टो वै
कोट्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संजननोपपन्नः सुदुर्बलः
पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाण्यः मनसो विद्वीर्यते न चैव
श्रोतस्य हि दृश्यते तण ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञा मैथिलस्य मेनाकस्यैव
पर्वता । निकृष्टभृता राजानो तस्मा क्षण्डो यथा ॥ ५ ॥
यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा
नृपाणां प्रवरस्त्वमेको बान्धु समाभ्यानय मत्प्रकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः भूमितीं हि गर्जनं जात-
क्रोधी बन्दिनमाह राजन् । उक्तं वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीति
वाक्यस्य चाप्युत्तरं त ब्रवीमि ॥ ७ ॥

बन्धु उवाच । एक एवाग्निर्बहुधा सामध्यते एकः सूर्यः सर्व-

सिद्धं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणा-
भीश्वरश्चैक एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । हाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ ह्यौ
देवर्षी नारदपर्वती च । हावाश्विनौ हे रथस्यापि चक्रे भार्वा-
पतो ह्यौ विहितौ विधात्वा ॥ ९ ॥

वन्युवाच । त्रिः सृष्टं कर्मणा वै प्रजेयं तयो युक्ता वाज-
पेयं वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिमवतानि तन्वते त्रयो लोकास्तोषि
ज्यातींषि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशयतस्त्रा वर्णचतुष्टयश्च चतुष्पदा
गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्युवाच । पश्चाग्नयः पशुपदा च पङ्कदंजा पञ्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पशुचुड़ामराश्च ताके स्यातं पञ्चनदश्च
सुगयम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच । षड्भाषाने दक्षिणामाहुर्लके षट् चैवमे
ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाणीत्यत्र षट्कृतिकाय षट्
साद्युक्ताः सवषेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्युवाच । सप्त ग्राह्याः पशवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि
क्रतुमेतानि वहन्ति । सप्तप्रयः सप्त चाप्यर्हयानि सप्ततन्वी प्रथिता
चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्ट-
पादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसुधु शश्युग देवतासु यूप-
शाटास्त्रिर्वहितः सर्वयज्ञो ॥ १५ ॥

वन्युवाच । नवैवाक्ताः सामधेन्य पितृणां तथा प्राहुः
नवतो गं विभर्गम् । नवान्नरा वृहती सस्मदिष्टा नवैव यागो
गणनामेति शश्वत् ॥ १६ ॥

धिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागर-
स्योत वन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो
ब्राह्मणैस्त्रैयथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाश्रयं जित्वा सौमि-
सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुल्यान्तिके पिता
नदीं समङ्गां शीघ्राममां विगमत् । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदीं समङ्गां च बभूव पुण्या
यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्भिः । त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
सम्भाटकः सहभाक्को विगमत् ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो
भ्रातृभिरुखोऽपितः सहविप्रैः प्रतोतः । पुण्यान्यन्धानि
शुचिकर्मैकभक्तिर्मया साहसं चरितास्यः जभीढ ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये

चतुस्त्रिंशदधकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

— —

शोमश उवाच । एषा मधुषिला राजन् समङ्गा संप्रकाशते ।
एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिप्रेचनम् ॥ १ ॥ अलङ्कारा किञ्च
संशुक्तो वृत्तं हत्वा शचीपतिः । आप्नुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां
व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्दिनगनं कुर्वी मैनाकस्य नरपंथ । अदिति-
र्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एतं पर्वतराजानमाहृष्ट्य
भरतपंथाः । अयशस्यामसंशब्दामकच्छीं व्यपनोत्सथ ॥ ४ ॥ एतं
कनकला राजन्वृषीणा दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा
सुषिष्ठिरमहानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्
पुरा । आजमीढावगाह्येनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६ ॥ अथां
हृदयं पुण्याख्यं भृगुनुब्रूव पर्वतम् । उशीगङ्गे च कौन्तेय
सामात्यः समुपस्यूथ ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः
प्रकाशत । अत्र मानस्य कौन्तेय क्रधश्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याश्चमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-
र्यवक्रीतो ध्यनश्च्यत ॥ ८ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कथं युक्तोऽभवदृषिर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं यवक्रीतः पुत्रोऽनश्च्यत वे सुने ॥ १० ॥ एतत् सर्वं यथा-
वृत्तं श्रीतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्मभिर्देवकल्पानां कौर्त्थमानै-
र्भृशं वने ॥ ११ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः ।
तावूपतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु
सुतावास्तामर्वावनुपरावसू । आमीदृशक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य
भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोद्याप्यतुला कीर्त्तिं बाल्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः
पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रैरैभ्यं
पुत्रैः सहानघ ॥ १५ ॥ पञ्चतप्यत तेजस्वी मन्वन्ताभिपरिभ्रुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे
महत्यग्नीं शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-
महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य सुधिष्ठिर । अत्र-
णीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उन्नमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायार्थं
समारम्भो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व-
ज्ञानानि कौशिक २० ॥ कालेन महता वेदाः शष्वा सुह-
सुखादिभो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्रः परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । अमार्ग एव विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥

लोमश उवाच । एषमुक्त्वा गतः शक्री यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरेण तपसा

राजंक्षयमानो महत्तपः । सन्तापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः
श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्वीत्रं महासुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः
समारब्धो नैतद्बुद्धकृतं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदाक्षय चैव
पितुष ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच । न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेष्टितम् ।
महता नियमेनाहं तस्मै घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्ना-
वुपाकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तान्निबोध । यद्येतदेवं न
कराषि कामं ममेष्टितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । निश्चयं तमभिजाय मुनिस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रो-
ऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य
सयत्प्रणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थसुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिस्कार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो
वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्तात, शक्रो गङ्गां सम-
भिपूरयन् ॥ ३२ ॥ बालुकासुष्टिमनिशं भागीरथ्या व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददृशं यव-
क्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः
॥ ३४ ॥ किमिदं वर्त्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम् । अतोव
हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच । बन्धिष्ये सेतुना गङ्गा सुखं पश्या भविष्यति ।
क्लिष्यते हि जनस्तात तरमायः पुन पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच । नायं शक्यस्त्वया बहुं महानोधक्षपो-
धन । अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच । यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थसुद्यतम् । अशक्यं
तद्ददभ्याभरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रोत उवाच । यथा तव निरर्थाऽगमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकगामन ॥ ३९ ॥ क्रियतां यद्भवे-
च्छब्दं त्वया सुरगणेश्वर । वराद्य मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान्
भवितास्मप्रति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । तस्मै प्रादाहरानिन्द्र उक्तवान् यान् महा-
तपाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्वा सच्च यथेऽभ्युताः ॥ ४० ॥
यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यथाक्रिन् गम्यतामिति । स लब्धकामः
पितरमभ्येत्याद्येदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

यवक्रोत उवाच । प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य
चोभयोः । अतीवान्यान् भविष्यामी वरा लब्ध्वास्तथा मया ॥ ४२ ॥

भरद्वाज उवाच । दर्पस्ते भविता तात वरान् लब्ध्वा यथे-
ऽभ्युतान् । स दर्पपूर्णं कृपणः त्रिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४३ ॥
अत्राप्यदाहरन्तीमा गाथा देवेशदृष्टाहताः । सुनिरासीत् पुरा
पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ स पुत्रगोकादुद्विग्नस्तप-
स्तपे सुदुष्करम् । भवेन्मम सुताऽमर्त्ये इति तं लब्ध्वाच सः
॥ ४५ ॥ तस्य प्रमादा वै देवैः कृतो नत्वमरैः समः । नामर्त्यो
विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४६ ॥

बालधिरुवाच । यथेमे पर्वता, शश्वन्तिष्ठन्ति सुरमत्तमाः ।
अतयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

भरद्वाज उवाच । तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधन-
स्तदा । स तद्गुवाकरोद्दर्पस्त्वर्षीसैवावमन्यत ॥ ४८ ॥ विक्रवाणो
सुतीनाश्च व्यचरत् म महीममाग । आममाद् महावीर्यं धनु-
पाक्षं मनीषिणम् ॥ ४९ ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शयाप स
वीर्यवान् । भव भस्मेति चीकः स न भक्ष्य समपद्यत ॥ ५० ॥
धनुषाज्जसु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् । निमित्तमस्य भविष्यै-
र्भेद्व्यामःस वीर्यवान् ॥ ५१ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु समार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय विकलाप ततः पिता ॥ ५२ ॥
 कालप्यमानं तं दृष्ट्वा सुनयः परमात्तवत् । ऊचुर्वेदविदः सर्वे
 गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५३ ॥ न द्रिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः
 कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषालो महीधरान् ॥ ५४ ॥ एवं
 कळवा वरान् बाह्या दर्पपर्णाक्षपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति
 यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५५ ॥ एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ
 चास्य तथाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कृष्णस्वतन्द्रितः
 ॥ ५६ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थय पुत्र पीडयितुं रुषा । रैभ्यश्चापि
 तपस्वी च कोपनश्च महानृपिः ॥ ५७ ॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्य मा तापं तात कार्षीः कथ-
 ष्टन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५८ ॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विभ्रुवन्नृपोनन्यानतुष्यत् परया मुदा ॥ ५९ ॥

इति पारश्वपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने

पञ्चविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

— —

लोमश उवाच । चक्रस्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम भाषणे मांसि रैभ्याश्चमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शायमे
 रस्ये पुष्यतद्गुमभूषितं । विचरन्तीं स्रुषां तस्य किन्नरीमिव
 भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तासुव चेदमुपातिष्ठस्व भामिति । निलैज्जी
 लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतन ॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय
 तस्माच्छापाच्च विभ्यती । तजस्विताञ्च रैभ्यस्व तथेत्युक्त्वा जगाम
 च ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
 तदा रैभ्यः स्वमाश्चमपरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीश्च स्रुषां दृष्ट्वा
 भार्णीमार्त्तां परावधो । सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्षां पृच्छद्-

द्रुभिर्छिन्न ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवकीभाषितं शुभा ।
 प्रत्युक्तञ्च यवकीतं प्रजापुत्रं तयागना ॥ ७ ॥ शृण्वन्स्यैव रैभ्यस्य
 यवकीस्य द्वेषोऽतम् । दृष्ट्वा च तदा चेतःक्रोधं समभवन्महान्
 ॥ ८ ॥ स तदा मन्वनाविष्टस्तपस्वी कापनी भृशम् । अगन्तुश्च
 जटामिकां जहावाग्नीं सुसंस्कृतं ॥ १० ॥ ततः समभवन्वारी
 तस्या रूपेण मन्मिता । अगन्तुश्चा पराश्राय जहावाग्नीं जटो
 पुन ॥ ११ ॥ ततः समभवद्भ्रूवी गीराक्ष भीमदुर्गमम् । अत्रतां
 ती तदा रैभ्यः किङ्काक्षं कथामहे ॥ १२ ॥ तावतीदृषिः क्रुद्धो
 यवकीप्रेष्यतामिति । जग्मन्सौ तर्ह्युक्ता यवकीतजिघांसया
 ॥ १३ ॥ ततः सा मधुपस्याय क्रया खटा मधासया । कमाण्डुं
 जहारास्य मोहयित्वा च भारत ॥ १४ ॥ अचिष्टन्तु यवकीतमपकृष्ट-
 कामखलम् । ततः उद्यतश्रुतः सञ्जानस, भस्वदाडवत् ॥ १५ ॥
 तमाद्रयन्त संप्रेत्य श्रुतदृष्टान् जिघांसया । यवकीः सहस्रीत्याय
 प्राद्रवत्ये न मे मर ॥ १६ ॥ जलहीनं तदा दृष्ट्वा यवकीस्त्वरितः
 पुनः । जगाम मरितः सर्वास्ताश्राप्यासन् विगोपिताः ॥ १७ ॥
 स कान्त्यमानो धीरेण श्रुतदृष्टान् रक्षया । अग्निहोतं पितृ-
 र्भतिः सहसा प्रविषेग च ॥ १८ ॥ सर्वे प्रविषमानन् श्रुद्रेणा-
 न्यं न रक्षिणा । निष्टहीतो बलाद्धारि मां ग्यातुष्टत पार्थिव ॥ १९ ॥
 निष्टहीतन्तु श्रुद्रेण यवकीतं स रक्षसः । ताडयामास श्रुनेन
 स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २० ॥ यवकीतं स हत्वा तु राजभो
 रैभ्यमागमत् । अनुजातन्तु रैभ्येण तया नः सर्वां सहानमत् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वण्य यवकीतोपाख्याने
 पद्यात्मकदाश्रकशतीऽध्यायः ॥ १३६ ॥

— —

लोमश उवाच । भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाङ्गि-
कम् । समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ तं स्म
दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्यङ्गिष्ठन्ति पावकाः । न त्वेनसुपतिष्ठन्ति हत-
पुत्रं तदाग्नयः ॥ २ ॥ वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महा-
तपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्तु मे
नाग्नयः शूद्रं प्रतिनन्दन्ति दशनम् । त्वश्चापि न यथापूर्वं
कञ्चित् क्षेममिहायमे ॥ ४ ॥ कञ्चिन्न रेभ्यं पुत्रो मे गतवान्कल्प-
चेतनः । एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रेभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहत, शोते राक्षसेन बधीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाल्यमान-
स्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा । अग्न्यागारं प्रति हारि मया दोर्भ्यो
निवारितः ॥ ७ ॥ तत, स विहतागोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्तु
तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्रमादाय विजलाप
सुदुःखित ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तपसां-
सप । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभांत्विति ॥ १० ॥
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु
कर्कशत्वमुपयिषान् ॥ ११ ॥ प्रतिपिड्वी मया तात रेभ्यावसथ-
दर्शनात् । गतवानेष तं दृष्टुं काशान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः
स जानन्न्यहातेजा ब्रह्मस्यैकं ममात्मजम् । गतवानेष कोपस्य वशं
परमदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रेभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्त्यामि त्वासूते पुत्रं प्राणानिष्टतमान् भवि ॥ १४ ॥ यथाहं
पुत्रशोकेन देहं त्यक्त्यामि किल्विपी । तथा ज्येष्ठः सुतो रेभ्यं
हिंसाच्छीघ्रमनागमम् ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या
पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथामुषम् ॥ १६ ॥

ये तु पुत्रहताः कोकादृभ्यं व्याकुलचेतसः । शपन्तीष्टान् सखी-
नार्त्तासोभ्यः पापतरो तु कः ॥ १७ ॥ परासुष सुतो दृष्टः शप्त-
चोष्टः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । विलप्यैवं बद्धविधं भरहार्जाऽदृष्टत् सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविशेद्युक्तशयनम् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीतोपाख्याने
सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

लोमश उवाच । एतस्मिन्नैव काले तु दृष्टद्युम्नी महीपति ।
सत्रं तेने महाभागो रेभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रेभ्यस्थ
वै पुत्रावर्षावसुपरावसू । तृती महीयो सत्रार्थं दृष्टद्युम्नेन
धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आयमे त्वभवद्भ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३ ॥ तथावशोक-
कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । कृष्णजिनेन संवीतं ददर्श पितरं
वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रान्ध्रः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं
गृहनेऽरण्ये मेने स पितरं सृगम् ॥ ५ ॥ अगन्तु मन्यमानेन
पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्वाणमिच्छता
॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्णाणि कृत्वा सर्वाणि भारत । पुनरा-
गत्य तत्प्रवमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्तस्यं वोक्तु-
मेकः कथयन् । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं सृगम्
॥ ८ ॥ सोऽस्मादर्धे वतं तात चर त्व ब्रह्महिंसनम् । समर्थोऽप्यश-
मेकाकी कर्म कर्त्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्षावसु उवाच । करोतु वै भवान् सत्रं दृष्टद्युम्नस्य धीमतः ।
ब्रह्मबध्याश्चरिष्येऽहं त्वदर्धं निघनेन्द्रियः ॥ १० ॥

लोमश उवाच । स तस्य ब्रह्मबध्यायाः पारं गत्वा वृषष्ठिर ।
अर्षावसुस्तदा सतमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

हृष्टा भ्रातरं समुपस्थितम् । वृहद्यस्त्रमुवाचेदं वचनं हर्षगङ्ग-
दम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । तच्छ्रुत्वेव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्-
पते । प्रेष्यैरुत्साह्यं माथस्तु राजन्नुर्वावसुहदा ॥ १४ ॥ न मया
ब्रह्महृत्येयं कृतत्वाह पुनः पुनः । उच्यमानोऽसकत् प्रेष्यैर्ब्रह्मह-
न्विति भारत ॥ १५ ॥ नैव ह्य प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं
कृताम् । मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १६ ॥
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तत्र प्रेष्यैः प्रभाषितः । दूष्णो जगाम
ब्रह्मर्षिर्वननेव महातपा ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवा-
करमथाश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् स्रुष्यस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्त्तिमाहां ददर्शाय स्वयमग्रभुगश्रयः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । प्रीताशस्याभवन् देवाः कर्मणार्वावसोर्दृष्ट्वा
तन्ते प्रवरयामासुनिरासुय परावसुम् । ततो देवा वरं तस्मै
ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि वरयामास पितुरुत्पान-
भाजनः । अनागद्वरं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ॥ २० ॥
भरद्वाजस्य चोत्पानं यवक्रीतस्य चाभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य
सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि
वरान् ददुः । ततः प्रादुबभूयुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म
व्रतानि चरितानि च ॥ २३ ॥ कथञ्चरेभ्यः शक्तो मामधीयानं
तपस्विनम् । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवा ऊचुः । भैवं कथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने । ऋते
शुक्मधीता हि सुख वेदास्त्वया परा ॥ २५ ॥ अनेन तु शुक्ल-
दुष्प्राप्तोपयित्वात्मकर्मिणा । कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगत
शुत्तमम् ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमथोक्तैव देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ आश्र-
मस्तस्य पुस्त्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अतोप्य राजशार्दूल सर्वं
पापं प्रमोच्यसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । जगीरवोजं मैनाकं गिरिं श्वेतसु भारत ।
समतोतोऽसि कौन्तेय कालशैलसु पार्यय ॥ १ ॥ एषा गङ्गा
सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्य-
मिध्यते ॥ २ ॥ एतद्दे मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्ययास्तीर्थान्येतानि दृश्यथ ॥ ३ ॥ एतद्व्यति
देवानामाक्रीडस्वरगाङ्गतम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय काल-
शैलसु पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेष्ट्यामो मन्दरञ्चैव पर्व-
तम् । यत्र माणिवरो यज्ञः कुवेरस्यैव यज्ञराट् ॥ ५ ॥ अष्टा-
शीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्प, रुपा राजन्
यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाय
ते । यत्सेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माण्यभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषाञ्चद्विरती-
वात्र गर्तो वाधुममाच ते । स्थानात् प्रच्यावयेद्यर्थे देवराजमपि
ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तैश्चात बन्तभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रजिताः । दुर्गमाः
पर्वताः पार्य समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुवेरसन्निवासान्धे
रीद्रा मेवाद्य राजसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय मयतो विक्रमेण
च ॥ १० ॥ केनासः पर्वतो राजन् पड्योजनसमुष्कृतः । यत्र
देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असङ्ख्येयास्तु
कौन्तेय यत्रराजसुक्किन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुवेरसदनं

प्रति ॥ १२ ॥ तान् विगाहस्व पार्थाय तपसा च दमेन च ।
 रक्षमाणो मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते
 वरुणो राजा यमश्च समितिष्कयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्व-
 तश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
 स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युत ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य चास्वू-
 नदपर्वताद्देव्युणोमिघापं तव देवि गङ्गे । गोपाययेमं सुभगे
 गिरिभ्यः सर्वाजमीडापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व शर्म
 प्रविचिन्ततोऽस्य शंलानिमाञ्छैलमुते वृषस्य । उक्त्वा तथा साग-
 रगां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाश्च सर्वे
 रक्षत मा प्रमादम् । देशोऽत्ययं दुर्गतमो मतोऽस्व तस्मात् परं
 शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्धीमसुदारवीशं कृष्णां यत्तः
 पाशय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा-
 भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मुद्वेग्यपा-
 त्राय विवृण्व्य गात्रे । उवाच तौ वाष्पकलं स राजा माभेष्ट-
 भागच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकानचत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हितानि भूतानि वक्तवन्ति महान्ति
 च । अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं तृकोदर ॥ १ ॥ सन्नि-
 वर्त्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् । ततो वक्तव्यं दास्ये च
 संश्रयस्व तृकोदर ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कथामं पवतं
 प्रति । ब्रह्मा प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गर्मिष्यति ॥ ३ ॥ अथ

वा सहदेवेन धीर्येन च समं विभा । स्मृते, पौरोगवैश्वेव सर्वैश्च
परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्य विभाः क्षीयमहा पथि ।
सर्वैश्चं सहितो भीम निवर्त्त स्वायतेक्षण ॥ ५ ॥ तयो वयं गमि-
ष्यामी लब्धाहारा यतवताः । अहञ्च नकुलश्वैश्च क्षीमश्व महा-
तपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकाक्षन् गङ्गाद्वारे समाहित । वसेह
द्रौपदीं रत्नन् यावदागमनं मम ॥ ७ ॥

भीम उवाच । राजपुत्री अमेणात्ता दुःखात्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहादृदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रतिस्तीव्रा वृत्तं ते तमपश्यतः । गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वप-
लायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुन, सहदेवञ्च माम् कृणाञ्च भारत ।
हिजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ स्मृताः
पौरोगवायैव यञ्च मन्येत नो भवान् । न त्वाहं हातुमिच्छामि
भवन्तमिह काञ्चित् ॥ ११ ॥ श्लेष्मिन्नाक्षमाकीर्णं दुर्गेषु
विषमेषु च । इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥
त्वाहते पुरुषयाम्न नोत्सहेद्विनिवर्त्तितुम् । तथैव सहदेवोऽयं
मततं त्वामनुवत ॥ १३ ॥ न जानु विनिवर्त्तित मनोज्ञो ह्यह-
मस्य वै । अपि चात्र महाराज सव्यमाचिदृदृक्षया ॥ १४ ॥
सर्वं लालसभूताः स्म तस्माद्यास्त्रामहे सह । यद्यगच्छा रथेगन्तुं
श्रीलाऽयं बहुकन्दरः ॥ १५ ॥ पद्भिरैव गमिष्यामी मा राजन्
विमता भव । अहं वाहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६ ॥
इति मे वर्त्तितं बहुमि राजन् विमता भव । सुकुमारौ तथा
वीरौ माद्रीनन्दनकावभौ । दुर्गं मन्तारयिष्यामि यत्रागतौ
भविष्यतः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं ते भागमाणस्य बलं भीमाभिबर्ह-
ताम् । दत्त्वनुत्सहसे वोदुं पाञ्चालींश्च यगस्वनीम् ॥ १८ ॥
यमज्ञौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते । वन्त तव यगश्चैव धर्मः

कीर्त्तिं च वर्हेताम् ॥ ११ ॥ यत्त्वसुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह
कृष्णया । सा ते ग्लानिमहाबाहो सा च तेऽस्तु पराभवः ॥२०॥

वेगम्यायन उवाच । ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनो-
रमा । गमिष्यामि न सन्तापः कार्त्वी मा प्रति भारत ॥ २१ ॥

नामग उवाच । तपसा शक्यते गन्तुं पवेतं गन्धमादनम् ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योव्यासहे वयस्य ॥ २२ ॥ नकुन्तः सह-
देवश्च भीमसेनश्च पार्थिव । अहह त्वत्तु कान्तंय द्रुच्यामः श्वेत-
वाहनम् ॥ २३ ॥

वेगम्यायन उवाच । एवं सन्नापमाणास्ते सुबाहुविषयं
महत् । दृष्टुर्मुद्रिता वाञ्छन् प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किरात-
तक्षणाकीर्ण प्रालन्दगतसंकुलम् । हिमवत्यमरैर्जटं बह्वाचर्ष-
समाकुलम् ॥ २५ ॥ सुबाहुर्थापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगदङ्गत ।
विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्ते
पूजितास्तो न सर्व एव सुखाप्रिताः । प्रतस्तु विनये स्तूर्खे हिम-
वन्तं शिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनसुखाद्यापि सत्यान् पीरोगवां-
स्तथा । स्तुदाश्च पारिवर्त्तीय द्रोपद्याः सर्वशो वृष ॥ २८ ॥
राजः कुलिन्दाभिपतेः परिदाय महारथाः । पद्भिरैव महा-
वीर्षा ययुः कौरवमन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनेः प्राद्ववन् सर्वे कृष्णया
सह पाण्डवाः । तस्यु देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टृजाना भनञ्जयम् ॥३०॥

इति पाण्डवपराणि तीर्थयात्रापूर्वाणि गन्धमादनप्रवेशे

चत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४० ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । भीमसेन यमी घोभौ पाञ्चानि च निबो-
धत । नास्त भूतस्य नागो वै पथ्यताम्भान् वने चरान् ॥ १ ॥
दुषणाः क्लोशताः स्मेत यदहामितरेतरम् अशक्येऽपि व्रजामो-

यद्दत्तस्य दृष्टव्या ॥ २ ॥ तस्ये दहति गात्राणि लक्षराशिभिवा-
नलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिगात् ॥ ३ ॥ तस्य
दृष्टानदृष्टां मां सानुजं वनमास्थितम् । यद्भ्रमेत्याः परामर्शः स
च वीरं दहत्यत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौ-
जसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
चैव रस्थाणि वनानि च मरामि च । चरामि सह वृष्णाभिरस्य
दृष्टानकालगा ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं स यमन्धं धनञ्जयम् ।
यत्र पश्यामि वीभत्सं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं
मुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽपतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि कुरुयेष्टं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसंघेषु
काले क्रद्मिवात्तकम् । प्रभिन्वामिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धन-
ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स शङ्कादनवरो वीर्येण दिशिरोग च । यमयोः
पूर्वजं पार्थ श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वेन महताविष्ट-
स्तत्र पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलः दिप्यमाणोऽप्यणोगमा ।
वृज्जमार्गप्रपन्नस्य शमेदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्वप्रह-
त्तस्य माययाभिलषामतः । अपि वज्रवरस्यापि भवेत् काल-
विषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सौवृयंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य वीभत्सुरमिततात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
श्रयोऽस्त्राकरणेऽरीणां प्रमहिता । आहृता मवरत्नानां सर्वेषां
नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नान यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन् पुरा
मम । बहूनि बहूजातीनि यानि प्रपन्नः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
बाहुबलाद्दीरमभा चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नमयो ख्याता
त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वामुदेवममं वीर्यं कार्त्तवीर्यममं
सुधि । अजेयमितं युद्धे तं न पश्यामि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ मङ्ग-

घेषं महावीर्यं त्वाञ्च भीमापराजितम् । अनुयातः स्ववीर्येण
 वासुदेवश्च शत्रुहा ॥ २० ॥ यस्य बाहुवले तुल्यः प्रभावे च पुर-
 न्दरः । जघे बाहुर्मुखे सोमः क्रोधे सृत्यः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
 वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीरं दिदृक्षुः । प्रवेक्ष्यामीं महाबाहो
 पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वदरी यत्र नरनागायुधैः
 यमः तं नृदाध्युषितं यज्ञैर्द्रव्याभो गिरिसुत्तमम् ॥ २३ ॥
 कुवेरनिनिनीं रम्या राजसैरभिषेविताम् । धाङ्गरेव गमिष्याम-
 स्थाप्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गन्तुं देगो
 वृकोदर । न कृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तिन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
 सर्वे गमिष्यामीं भीमार्जुनगर्विणः । सायुधा बहुनिस्त्रिंशाः
 काहं विभ्रैर्महाव्रते ॥ २६ ॥ मञ्जुकादंजनशकान् सिंहान् व्याघ्रान्
 सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान् न पश्यति ॥ २७ ॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेक्ष्यामीं मिताहार
 भनञ्जयदिदृक्षया ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयातापर्वणि गन्धमादनप्रवेश

एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्टा वः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्ट्वा मन्तिलं करे ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं
 दिव्यमेष पश्याः प्रयास्यति । समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत
 पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणाञ्चैव सिद्ध्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ३ ॥ एषा विष-
 लका पुण्या याति मीम्य महानदी । वदरीप्रभवा राजन् देवर्षि-
 गणवेदिता ॥ ४ ॥ एषा वै जायतेर्नित्यं बालिष्वित्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता सोपदाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम स्य

जायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वना । मरीचिः पुल्लक्ष्णेव भृगुषै-
 वाङ्गिराक्षया ॥ ६ ॥ अथाङ्गिरः सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ।
 साध्याद्यैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति त तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः मह-
 द्दुष्केण ज्योतींषि च ग्रहे सट । अहोरात्रविभागेन नदी-
 महुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं कूर्पा वपाङ्कः पञ्च ॥ ९ ॥
 गङ्गाहारे महाभाग येन लोकस्थितभवेत् ॥ ९ ॥ एता ॥ १० ॥
 देवीं भवन्तः सर्व एव हि । प्रयानात्मना ताताः प्रतिगम्य भितादत् ॥
 १० ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा कामगस्य महात्मनः । अकाशगङ्गां
 प्रयताः पाण्डुवास्तुभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभाषाद्य च ते सर्वे
 पाण्डुवा धर्मचाण्डिणः । पुनः प्रयता संदृष्टाः सर्वे ऋषिगणैः
 सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेघसन्निभम् ।
 ददृशुषो नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतः दिशम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
 कामान् विज्ञाय पाण्डुमान् स तु कामगः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः
 शृणुष्व पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विभीणं सुशीमत् कैलास-
 गिखरोपमम् । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
 एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति
 पर्वतप्रकारान्वितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
 त्मना । दैत्या विनिहतस्यात सुरराजहितौपया ॥ १७ ॥ दय-
 वर्षसहस्राणि तपसाप्य महामनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयन्तं स्थानं तपः
 स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपावलेन महता वाङ्मवेगबलेन च ।
 नित्यमेव दुराधरो भगवन् स हितः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
 बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः संविग्नः शक्र
 आभीक्ष्णिकदानघ ॥ २० ॥ तेन सञ्ज्ञित्तो देवो मनसा विष्णु-
 रव्ययः । सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१ ॥
 ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवोकसः । त दृष्ट्वा ज्वलमानश्री-
 र्भगवान् हृष्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥
प्राञ्जलिं प्रयातो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रधत् । प्राञ्च वाक्यं तत-
श्चान्वं यतस्तस्य भय भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णु उवाच । जानामि ते भयं शक्र देत्येन्द्रान्वरकात्ततः ।
एन्द्रं प्रार्थयन् स्यात् तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं
तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि भ्रुवम् । विद्युनज्ज्मि देहाहवेन्द्र सुहृत्तं
प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां
हरत् । स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥
तस्यैतद्दृश्यमंघातं मायाविनिहतस्य व । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः
कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव
मज्जिषा । पुनरुद्धरिता तेन वाराह्यैकशृङ्गिणा ॥ २९ ॥

बुधिशिर उवाच । भगवन् विश्वरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथन्तेन सुरेयेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं
ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी
भ्रुवा ॥ ३१ ॥ गिवा देवी महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य
चैव प्रभावाद्द्वि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतदोर्षं सर्वस्वं
दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
आप्तुं विश्वरथः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

शोमश उवाच । यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां बुधि-
शिर । तत् सभेर्नाखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा
कृतधुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे । यमत्वं कारयामास आदिदेवः
पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुवतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न
तन्न म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाप्युत ॥ ३६ ॥ बह्वन्ते पक्षि-
संघाय तथा पशुगवेडकम् । गवाश्वश्च खगाश्चैव सर्वे ते पिशिता-
शनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप । सहस्रशो
स्युवतशो बह्वन्ते सखिजं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् संकुले तात

वर्तमाने भयङ्करे । अतिभाराहसुमती योजनानां शतङ्गता
॥ ३८ ॥ सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं
वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

पृथिव्युवाच । भगवंस्तत्प्रसादाद्द्वि तिष्ठेयं सुचिरन्विवह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म्य वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं
भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्मि ते देव प्रसादं
कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षर, प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमोरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णु उवाच । न ते महि भयं काश्चि भारान्ते वसुधारिणि ।
अहमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धी भविष्यसि । स तां विसर्जयित्वा
तु वसुधां शैलकुण्डनाम् ॥ ४४ ॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो
महाद्युतिः । रक्ताभ्या नयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥
धूमश्च ज्वलयन् षड्द्वारा तत्र देशे व्यवर्हत । स गृहीत्वा वसु-
मतीं शृङ्गैकेन भास्वता ॥ ४६ ॥ योजनानां शतं वीर समु-
क्षरति सोऽक्षरः । तस्याष्टोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत
॥ ४७ ॥ देवाः संक्षुभिताः सर्वे षट्पयस्य तपोधनाः । हाहाभूत-
मभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न पृथ्वीवस्थितः कश्चि-
द्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माण्यमासीनं ज्वलमानमिव
श्रिया ॥ ४९ ॥ देवाः सर्पिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उप-
सर्प्य च देवेशं ब्रह्माण्यं लोकसालिकम् ॥ ५० ॥ भूत्वा प्राञ्जलयः
सर्वे वाण्यमुद्धारयंस्तदा । लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलश्च
चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ क्रमेणतु
किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं
विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति शुष्पाकं कुत्रचित् क्वचित् ।

अयतां यत् कृते त्वेष संचोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ
 सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् संचोभ-
 स्त्रिदिवस्त्र प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां
 शतं गता । समुद्रता पुनश्चो न विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥
 तस्यासुडा र्णमाणायां संचोभः समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु
 क्लियता संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा ऊचुः । क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् । तं
 देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच । हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-
 यैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । काकानक इवाभाति पृथिवी-
 तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
 पश्यध्वं विषुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच । ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्व्य
 चामराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन-
 मेजय । लोमशादेशितेनाशु पथा जरसुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
 द्विचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते शूरास्ततधन्वानसूणवन्तः समा-
 गीणाः । बहुगोधाङ्गुलित्राणाः षड्भवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥ परि-
 मृश्या द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधमुष्मताम् । पाञ्चाक्षीकृष्टिता
 राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च
 बर्नानि च । दृष्ट्वा च बज्रलच्छायान् ददृशुर्गिरिर्मूर्धनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवविगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
 साधाय वीरा मूलफलान्निनः ॥ ४ ॥ चेरुवञ्चावचाकारान् देशान्
 विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो रज्जुजातानि बहूनि विविधानि च
 ॥ ५ ॥ ऋषिमिद्धामरयुतं गन्धर्वाण्यरसां प्रियम् । विविशुस्ते
 महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वयं वीरेषु
 पर्वतं गन्धमादनम् । चण्डबातं महद्वषं प्रादुरासीद्विशान्तते ॥ ७ ॥
 ततो रेणुः समुद्भूतः स पद्मबहुलो महान् । पृथिवीशाम्परीक्ष्य
 द्याञ्चैव महमावृणोत् ॥ ८ ॥ न स्य प्रजायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
 रेणुना । न चापि शेकुस्तत् कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥
 न चापश्यन्ततीत्यान्यं तमसावृतचक्षुषः । आकृष्यमाणा वातेन
 साश्लक्ष्ण्येन भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
 ऽनिगम् । अन्धेषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११ ॥
 यौ स्खित् पतति किं भूमिर्दीर्घ्वते पर्वता तु किम् । दूर्ति ते
 मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते पथानन्तरान्
 दृष्टान् बल्ल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता
 वायोर्नित्तिल्यरे ॥ १३ ॥ ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महा-
 बलः । कृष्णामादाय सङ्गस्य तस्यावाप्यत्य पादपम् ॥ १४ ॥
 धर्मराजश्च धीम्यश्च नित्तिल्याते महाबने । अग्निहोत्राण्युपादाय
 सहदेवस्तु पर्वतम् ॥ १५ ॥ नकुतो ब्रह्मणाथान्ये क्षोभस्य
 महातपाः । वृक्षानामाद्य मन्त्रशास्त्रं तत्र नित्तिल्यरे ॥ १६ ॥
 मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्त्रजमि शास्यते । महद्भिज्जंतुधारीधै-
 र्वर्षमभ्याजगाम च ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यता-
 मिव । ततश्चाद्युधलाभासो हरश्चेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततो-
 ऽश्लक्षिता धाराः संवृण्वन्त्य समन्ततः । प्रपितुरनिगं तत्र शीघ्र-
 वातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र मागरगा क्षापः कीर्ष्माणाः सम-
 न्ततः । प्रादुर्गमन् सकक्ष्पाः फेनवत्यो विशाम्यते ॥ २० ॥

बहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्,पपरिभ्रतम् । परिस्खुर्महाशब्दाः
प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नपरते शब्दे वाते च समतां
गते । गते-त्स्याभसि निस्त्वानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्ज-
वश्रुतो शनेः सर्वे ममाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्धरिः पर्वतं
गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महा-
जसु । पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्वापदो समुपाविशत् ॥ १ ॥ आन्ता
दुष्परिता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्याच्च पाञ्चाकी
संभुमोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्या-
मसितचणा । वृत्ताभ्यामनूपाभ्यामूक समवलम्बत ॥ ३ ॥ आ-
लम्बमाना सहिताबूक गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ
वेपन्ती कदली यथा ॥ ४ ॥ ता पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां
क्षतामिव । नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् पाञ्चालराजस्य सुतंयमसितेचणा ।
आन्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६ ॥ अदुःखार्हा
परं दुःखं प्राप्तोऽयं अदुर्गमिनी । अश्र्वासय महाराज तामिमां
अमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा तु वचनात्तस्य भृशदुःखसम-
न्वितः । भोमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य
तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् । अङ्गमानीय धर्मात्मा पञ्च-
दशयदातुरः ॥ ९ ॥

दुर्षाष्ठर उवाच । कथं वेश्मनु गुप्तेषु स्त्राक्षीर्षगयनोचिता ।

भूमौ निपतिता शोते सुखाह्नी वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ
कथं पादौ मुखच कमलप्रभम् । मत्कृतेऽद्य वराह्नीयाः श्यामतां
समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृणाञ्चरता वने सृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्नोति
कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वं पतौन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा
दत्तायतच्छणा ॥ १३ ॥ तत्त्वमनवाप्येयं यमशोकाध्वकर्षिता ।
शोते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मेभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ज्ञानप्यमाने तु धर्मराजे बुधि-
ष्ठिरे । धीम्यपभृतयः सर्वे तत्रालम्बिर्द्विजोत्तमा ॥ १५ ॥ ते
समाश्रामयामासुराशीभेवाप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान्
जेषुश्चकृत् ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पश्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं पर-
मर्षिभि । स्पृश्यमाना करैः शीतं पाण्डवेषु मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रण वायुना । पाशानी सुखमासाद्य
नेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीना क्षणा-
मजिनसंक्षरे । पार्था विश्रामयामासुर्द्विभ्रंशं तपस्विनीम् ॥ १९ ॥
तस्या यमौ रक्तवर्णौ पादौ पूजितलक्षणी । कराभ्यां कृष्ण-
जाताभ्यां शनकैः संववाहृतः ॥ २० ॥ पत्न्याश्रामयदप्येनां धर्म-
राजा युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुयुष्टो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥
वचनः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो
कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वा राजन्व जपुतीक्ष्ण यमौ च पुरुषर्षभ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विपादे मनः कथाः ॥ २३ ॥ हेडिम्बस्य
महावीर्यो विहगो महतोपमः । वहेदनघ सर्वात्मा वचनान्ते
घटात्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । असुजातो धर्मराजा पुत्रं सस्मार
राजसम् । घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुरुदा ॥ २५ ॥

कृताञ्जलिहपातिष्ठद्भिवाद्याय पाण्डवान् । ब्राह्मण्यांश्च महा-
बाहुः स च तेरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनश्च पितरं
भीमविक्रमम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥ २७ ॥
आज्ञापय महाबाहो सर्वे कर्त्तास्त्रासंशयम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राक्षसं परिपस्वजे ॥ २८ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुश्चत्वारिंशद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

— — —

सुधिष्ठिर उवाच धर्मज्ञो बलवान् शूराः सत्यो राजस-
मुद्भवः । भक्तोऽस्मान्नीरसः पुत्रो भीम गृह्णातु माचिरम् ॥ १ ॥
तत्र बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अघतः सह पाद्याल्या
गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम् । आदिदेश नरव्याघ्रजनयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । हैडिस्त्रेयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता । त्वष्ट कामगमस्तात बलवान् वद तां स्वयम् ॥ ४ ॥ स्कन्ध-
मारोष्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नोचिक्रया गत्या
यद्या चेनां न पीडयेः ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धमेराजश्च धीम्यञ्च कृष्णाञ्च यमजी
तथा । एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुतात्र सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
श्च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिण । सर्वान् वी ब्राह्मणैः
माहं वक्ष्यन्ति सहितानघ ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णासुवाह स
घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
कीमश सिद्धमार्गेण जगामातुपमद्युतिः । स्थेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मण्यांश्चापि तान् सर्वान् समु-

पादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः
 ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्पवनानि च । आलोकयन्त-
 स्त जग्मुर्विद्यानां वदरौ प्रति ॥ ११ ॥ तं त्वाशुगतिभिर्षीरश
 राक्षसेक्ष्मं हाजवेः । उच्यमाना ययुः शीघ्र महदध्वानमख्यवत्
 ॥ १२ ॥ देशान् म्रच्छजनाकीर्णान्वानारत्नाकरायतान् । ददशु-
 गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचतान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमा-
 कीर्णान् वृतान् वानरकिन्दरैः । तथा क्रिम्पुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च
 समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुक्तभिस्तथा । वराहै-
 र्गवर्षेयैश्च महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णा-
 न्वानापर्णवृतान् बहून् । नानाविधस्वर्गैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभि-
 तान् ॥ १६ ॥ समदक्षापि विहगैः पादपैरन्वितास्तथा । तेष्व-
 तीर्थं बहून् देवानुत्तराश्च कुरुर्नापि ॥ १७ ॥ ददशुर्विविधायुधै-
 र्कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्यासे तु ददशुनेरनारायणाश्रमम्
 ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददशुस्तान्
 वदरौ वृक्षस्कन्धां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां
 श्रिया परमया सुताम् । पत्नैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां स्वदुभिः
 शुभाम् ॥ २० ॥ विशालशाखां विस्तीर्णामतिदृप्तिसमन्विताम् ।
 फलेरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भयम् ॥ २१ ॥ मधुसूतैः
 सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् । मद्रप्रसुदितैर्नित्यं नाना-
 हिजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशकैः देशे बहुमूलफलोदके ।
 नीलशादलमंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुममीकृतभूभागे
 स्वभावविहिते शुभे । जातां हिममृदुस्पर्शे देगेऽपहतकण्ठके ॥ २४ ॥
 तामुपेत्य महाध्यानः सह तैर्ब्रह्मण्यर्षभैः । अवतरुस्ततः सर्वे
 राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमायमं रथ्यं नरनारायणा-
 श्रितम् । ददशुः पाण्डुरा राजन् सजिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥
 तमसा रचितं पुण्यमनाच्छटं रथैः करैः । दत्तुं शीतोष्णदोषैश्च

वज्रितं शोकनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्बन्धं ब्राह्मणा लक्ष्मणा
 समन्वितम् । दुष्प्रवेशं महाराज नरेर्द्धमेव हिष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलि-
 होमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुत्तेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सवतो-
 ऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालेरग्निशरणैः स्वग्भाण्डैराचितं
 शुभैः । महर्द्धिस्तोयककशैः कठिनैषोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरयश्च
 सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं
 श्रमनाशनम् ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्कोपशोभितम् ।
 फलमूलाशनैर्दानैश्चारुक्रपाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ सूक्ष्मं वैश्वानर-
 समैक्षपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मौक्तपरैर्यतिभिर्नियतन्द्रियैः
 ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सांभ्यगच्छ-
 ष्यहातेजासाश्रुतीन् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ आत्मभिः सहितो
 धीमान् धर्मपुत्रो सुधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं
 सुधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते
 तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः । उपजहृद्य सलिलं पुष्प-
 मूलफलं शुचि ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याद्य सत्कारमुपनीतं मह-
 र्षिभिः । प्रयतः प्रतिगृह्णाद्य धर्मराजो सुधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं
 शकसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं
 पाण्डवः सह कृपाया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं आत्मिभ्यश्च
 अजानघ । ब्राह्मणैर्जदेवदाहृपारगोच सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रा-
 यश्रयत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागी-
 रथ्योपशोभितम् । ४१ ॥ पश्यन्तस्तं नगव्याघ्रा रेमिरे तत्र
 पाण्डवाः । मधुसूत्रफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥
 तदुपेत्य महात्मानस्ते ऽवसन् ब्राह्मणैः सह । सुटा युक्ता महा-
 व्यामो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आशोकयन्तो मेनाकं नाना-
 द्विजगणायुतम् । हिरण्यशिखरद्वेन तच्च विन्दुमरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाण्यथ पाण्डवाः सच कृष्णया । मनोश्च कानन-
वरे सर्वर्तुकुसुभोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारा-
वनामिभिः । शोभिते सवता रथ्यैः पुंस्कोकिणगणायुतैः ॥ ४६ ॥
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छाद्यैर्मनोरमैः । सरासि च विचि-
त्राणि प्रसन्नमशिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव भ्राज-
मानानि सर्वशः । पश्यन्तवारूरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः
॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववी तत्र समीरण । ह्लादयन्
पाण्डवान् सर्गान् द्रौपद्या सहितान् प्रभा ॥ ४९ ॥ भागोरथ्यौ
सुतीर्थ्याश्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रक्षारां पादपे-
रुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णा मनःप्रीतिविव-
र्धनीम् । वीक्षमाणा महात्मानो विशाखां वदरोमसु ॥ ५१ ॥
तस्मिन् देवविचरिते देशे परमदुर्गमे । भागोरथ्योपुण्यजले
तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवाद्युप्रोथ कौन्तेयाः परमं शीव-
मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्त्यथ जपन्तश्च कुरूद्वजाः ॥ ५३ ॥
ब्राह्मण्यैः सहिता वीरा ह्यवसन् पुरुषपथभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः
क्रीडितान्बभ्रुवुः प्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति चारुण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनपर्वणे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

बैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शीव-
मास्थिताः । पङ्कजमवसन् वीरा घनश्लयदिहक्षत्र ॥ १ ॥ ततः
पूर्वोत्तरे बाहुः प्रवर्तमानो यदृच्छया । सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं
पद्मभुपाहरत् ॥ २ ॥ तद्बैक्षत पाशाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् । अतीव मुदिता राजन् भीमसेन-
 मवाव्रवीत् ॥ ४ ॥ पथ्य दिव्यं सुखाचरं भीम पुष्यमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
 प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काश्यके पुनराश्रमे
 ॥ ६ ॥ यदि तस्य प्रिया पार्य बह्वनीमान्बुपाहर । तान्यहं
 नेतुमिच्छामि काश्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी
 भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्यमादाय धर्मराजाय तप्तदा
 ॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
 प्रियकामः स प्रायाङ्गीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवाभिसुखो
 यतस्तत् पुष्यमागतम् । आजिहीर्षुर्जंगामाशु स पुष्याख्यपरा-
 ख्यपि ॥ १० ॥ रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशोविधोपमान् ।
 खगराडिव संक्रुष्टः प्रभिन इव कुञ्जरः ॥ ११ ॥ ददशुः सर्व-
 भूतानि महावाणधनुर्द्धरम् । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न
 च सन्ममः ॥ १२ ॥ कदाचिज्जघते पार्यमात्मजं मातरिष्वनः ।
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
 सन्महाहः शैलमभ्यपतद्वशी । स तं द्रुमलतासुल्लच्छन्नं नीलशिला-
 तलम् ॥ १४ ॥ गिरिश्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
 वर्षाधरैस्त्रितं धातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
 र्भुजमिवोष्कृतम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसातुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षरभिप्रायान् हृदयेनासुचिन्तयन् । पुंस्कोकिलनिनादेशु
 षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बह्वश्रोत्रमनश्चक्षुर्जंगामामितविक्रमः ।
 आजिघ्नन् स महातीजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ॥ १८ ॥ गन्धमुद्गत-
 मुहामो बने मत्त इव द्विपः । वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुम-
 गन्धिनः ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवासुना । ह्विय-
 माणश्चमः पित्रा संप्रहृष्टतनूदहः ॥ २० ॥ सयत्नगन्धर्वसुरब्रह्मर्षि-
 गणसेवितम् । विलोकयामास तदा पुष्यहेतोररिन्दमः ॥ २१ ॥

विषमच्छदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्च-
नाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपञ्चमिव नृत्यन्तं पाश्र्वंलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २३ ॥ अभिरामदरी-
कुञ्जनिभरोदककन्दरम् । अश्वरोनुपुररवेः प्रवृत्तवरवर्द्धिणम्
॥ २४ ॥ दिग्धारणविधाणार्येषुष्टोपलशलातलम् । अस्मांशुक-
मिवाक्ष्ये नैर्नम्रगानि, स्रुतैर्जकैः ॥ २५ ॥ सगण्यकवलैः स्वस्थै-
रदूरपरिवर्त्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः
॥ २६ ॥ चालयानः स वेगेन कृताजालान्वनेकगः । आकीडमानी
कृतात्मा शोभान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरथं कर्तु-
मुद्यतश्चाहलोचनः । प्राशुः कनकवर्णाभिः सिंहसंहननो युवा
॥ २८ ॥ मत्तवारण्यकान्तो मत्तवारण्यवेगवान् । मत्तवारण्य-
ताभ्राक्षो मत्तवारण्यवारण्यः ॥ २९ ॥ प्रियपाश्र्वोपविष्टाभिव्या-
गृत्ताभिर्विचेष्टितैः । यत्नगन्धर्वयापाभिरदृष्ट्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३० ॥
नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्भव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
गन्धमादनमानुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुष्कीर्ण-
कृतान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥
सोऽचिन्तयन्नै स्वगेमर्जुनं मयि चागतं । पुष्यहेतोः कथं त्वाब्धेः
करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहान्तरवगा मनमविश्रवासा-
दकस्य च । नकुलं सहदेशज्ञं न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
कथन्तु कुमुदावाप्तिः स्थाच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नर-
शादूँक, पपात रुचिरानन ॥ ३५ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु
गिरिमानुषु । द्रौपदीवाक्यपाठेयो भीम, शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्या निघात इव पर्वसु । त्रामयन् गजयूथानि
वातरंशो हृकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रवगांश्वेन मर्दयानो महा-
बलः । अन्धूयन्महाहृत्तान् पोथयंस्तरसा वली ॥ ३८ ॥ कृता-
वल्लीषु वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । अपर्युपरि शैलाग्रमाह-

इक्षुरिव द्विपः ॥ ३८ ॥ विनर्दमानोऽतिभयं सन्निद्युदिव तोयदः ।
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ३९ ॥ गुहां सन्त-
 त्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः । मसुत्पितृः षगास्त्रसा मृग-
 यूथानि दुद्रुवः ॥ ४० ॥ ऋताचीत्सहजर्हं चांसत्यज्जेरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहो महिषाशावतो कयन् ॥ ४१ ॥ तेन विवा-
 सिता नागाः करेण परिवारिताः । तद्वनं संपरित्यज्य जग्मु-
 रन्यन्महावनम् ॥ ४२ ॥ वराहस्यसिंहास्य महिषास्य वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसंघास्य प्रणेदुर्गवयै मह ॥ ४३ ॥ यथाङ्गसाहदात्पूहा
 हंसकारण्डभ्रूराः । शुक्राः पुंस्कोकिलाः कौड्या विसंज्ञा भेजिरे
 दिशः ॥ ४४ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहस्य प्रास्य संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४५ ॥ शकन्मूत्रस्र
 मुष्टाना भगविभ्रान्तमानसाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
 भीषणावशान् ॥ ४६ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वबाहुबल-
 माश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
 ॥ ४७ ॥ तत्रप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते बध्यमाना
 भीमेन सिंहस्य प्रतरत्तवः ॥ ४८ ॥ भयादिसहजुर्भीमं शक-
 न्मवक्ष्य सुख्यवः । प्रविश तत्र, क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥ ४९ ॥
 वनं पाण्डुसुत, श्रीमःव्छन्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहु-
 गेन्धमादनमालुप ॥ ५० ॥ सुरस्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
 तम् । तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
 इवास्त्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाद्य कदलीसम्भान्
 बद्धताकमसुच्छयान् ॥ ५२ ॥ विक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्-
 बलिनाम्बरः । विनदन् सुमहातेजा वृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च । इक्षुवानरसिंहास्य
 महिषास्य जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण
 च । वनान्तरगताद्यापि वित्रे सुख्यगर्पाक्षिणः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

सहसा श्रुत्वा खगपक्षिमभीरितम् । जगद्गण्डपक्षा विहगाः समुत्-
 पितुः महस्त्रग ॥ ५६ ॥ तानीदृकान् पत्तिगणान्क्षीय्य भरत-
 र्षभ । तानिवानुसन्वस्य ददृगं मुमहत्सरः ॥ ५७ ॥ काञ्चनेः
 कदलीषण्डैर्मन्दमाहृतकस्मिते । वीज्यमानमिवाज्योर्ध्वं तीरा-
 क्षीरविमार्पिभिः ॥ ५८ ॥ तन्मयी, धावतीर्ष्याथ प्रभूतमजिनोत्-
 पन्नम् । महागण इवाद्दामक्षिकोडु बलवदनी ॥ ५९ ॥ विकीर्ण
 तस्मिन् सुचिरमुत्तारामितश्रुतिः । ततोऽप्यगात्तद्देगेन तद्वनं
 बद्धपादपम् ॥ ६० ॥ दधी च शङ्खं स्वनवत्स्ववभाषणं पाण्डवः ।
 च स्फोटयञ्च बलवान् भीमः मन्द्रादयन्दिग ॥ ६१ ॥ तस्य शङ्खस्य
 शब्देन भीमसेनरवेण च । बाहुमद्धेन चायेष गर्दनीव गिरे-
 गुहाः ॥ ६२ ॥ तं बद्धं नद्यपमममास्फोटितमहारवम् । श्रुत्वा
 कैलगुहामुपै, मिहैर्मृत्को महास्वनः ॥ ६३ ॥ मंजनादभयतपोः
 कुञ्जरेरपि भारत । मुक्ती विभावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः
 ॥ ६४ ॥ तन्नु नादं तत्र श्रुत्वा मुक्ती वारणपङ्कवैः । श्वातरं
 भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपि ॥ ६५ ॥ दिवङ्गमं हरोभाष
 भागं भीमस्य कारणात् । चनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति
 विचार्षं म ॥ ६६ ॥ आस्ता णकायने मार्गं कदलीषण्डमण्डितं ।
 श्वातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६७ ॥ मात्र प्राप्स्यति
 प्राप वा भर्षणा वेति पाण्डव । कदलीषण्डमध्यस्थो क्षीरं
 मसृजन्त्य वानरः ॥ ६८ ॥ प्राजृम्भत महाकायः हनुमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ६९ ॥ जृम्भमाणः सुवि-
 पुन शक्रध्वजमिवाच्छतम् । आस्फोटयञ्च बाहुन मन्द्राद्यमिसम-
 स्वनम् ॥ ७० ॥ तस्य क्लाङ्गननिनद पर्वतः स गुहामुखैः । उद्धार-
 मिव गौनदं द्रुत्समजं समन्ततः ॥ ७१ ॥ क इलास्फोटशब्दाच्च
 चलित, स महागिरिः । विघूर्णमानाशङ्कर, समन्तात् पञ्चे-
 शीर्षत ॥ ७२ ॥ स क्लाङ्गतरवशास्त्रं मत्तवारणानिस्वनम् ।

धन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिमातुषु ॥ ७३ ॥ स भीमसेन-
 साङ्गत्वा सस्मृद्दृष्टतनुरुह । शब्दप्रभवमन्विच्छं चचार कदली-
 वनम् ॥ ७४ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले । ददर्श
 सुराणां नर्तनराशिपतिं तदा ॥ ७५ ॥ विद्युत्सम्पातदुष्प्रे चं
 विद्युत्सम्पातपिङ्गकम् । विद्युत्सम्पातनिन्दं विद्युत्सम्पातचञ्चलम्
 ॥ ७६ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्लम्बशरोधरम् । स्कन्धभूयिष्ठ-
 कायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ७७ ॥ किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घ-
 रोभाक्षिनेन च । लाङ्गुलेनोर्द्धगतित्वा ध्वजेनेव विराजता ॥ ७८ ॥
 ह्लम्बोष्ठताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णफलदृग्भवम् । विहृत्तदंष्ट्रादग्रं
 श्रुक्तातीक्ष्णाग्रशोभितम् ॥ ७९ ॥ अपश्यद्वदनं तस्य राश्र्मरन्त-
 मिवोद्दपम् । वदनाभ्यन्तरगतैः श्रुक्तादन्तेरलङ्कितम् ॥ ८० ॥
 केशरोत्करसंस्थिप्रमशोकानामिवोत्करम् । हिरण्यमीनां मध्यस्थं
 कदलीना महाश्रुतिम् ॥ ८१ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्त-
 यिषानलम् । गिरीक्षन्तममितन्नं लोचनेमधुपिङ्गलः ॥ ८२ ॥ तं
 बानरधरं धोमानतिकार्यं महाबलम् । स्वर्गपत्यानमाहृत्य हिम-
 बन्तमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा चेनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महा-
 बजे । अथोपसृष्टय तरसा विभीर्भीमशतौ वती ॥ ८४ ॥ सिंह-
 नादं चकारोग्रं वज्राग्निसमं बली । तेन शब्देन भीमस्य विचे-
 रुर्हृत्पदक्षिणः ॥ ८५ ॥ हनुमांश्च महाशक्तव ईषदुस्मीत्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तगद्य सावत्रं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः । स्मितेन चैनमासाद्य
 हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

हनुमाज्जवाच । किमर्थं सरुजस्तो हं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्क्षा दया शूतेषु जातता । वयं धर्मं न जानो-
 र्मासायं न्यानिमुपाश्रिता ॥ ८७ ॥ नरास्तु बहुमिष्यन्ता दया
 क्षयन्ति क्षन्तुः । कृत्यु कर्मसु कथं देहवाक्चिक्तदूषिषु ॥ ८८ ॥
 धमसातपु सज्जनो बुद्धिमतो भवद्विधा । न त्वं धर्मं विजा-

नासि वृषा नोपामितास्वगा ॥ ८१ ॥ अल्लयुहितया बाल्या-
 बुत्सादयमि यन्मृगान् । ब्रूहि कस्व किमर्थं वा किमिदं वन-
 मागतः ॥ ८० ॥ वर्जितं मानुषेभ्यैस्त्वयैव मरुषैरपि । कृत्वा
 त्वयाद्य गन्तव्यं पशुर्ह पुत्रपदम् ॥ ८१ ॥ अतः परः पर्वतः
 पर्वतः सुदुर्गसह । तिस्रः सिद्धगतिं तीर्त्वा गतवन्तः स पर्वतः
 ॥ ८२ ॥ देवकीकस्य मार्गोऽयमगर्वा मानुषैः सदा । काश्या-
 च्छामहं वीरवारयामि निबोध मे ॥ ८३ ॥ सानः परं त्वय्यह
 शक्यं गन्तुमाशुमिहि प्रभो । स्वगतं मरुषैर्वेह तवाप्य मनुजैर्म
 ॥ ८४ ॥ इमान्यश्नकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा
 निवर्त्तस्व मा त्वया प्राञ्जये बधम् । ग्राह्यं यदि वचो मध्यं चितं
 मनुजपुङ्गव ॥ ८५ ॥

इति चारम्यपर्वणि तीर्थगात्रापर्वणि भीमकटनोपराजपक्षे
 पट्वत्वारंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वाजरेन्द्रस्य प्रीयता-
 भीमसेनसदा वीरः प्रावाचाभितर्कयन् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वामरं वपु-
 रास्थितः । ब्राह्मणान्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वान् पृच्छति ॥ २ ॥
 कौरवः सोमवशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः । पाण्डवो वायुतमयो
 भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाच्यं कुरुवीरस्य श्रितेन प्रति-
 श्रुह्य तत् । इन्मान् वायुतमयो वासुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

इन्मानुवाच । वानराऽहं न ते मागं प्रदास्यामि यथेक्षितम् ।
 साधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्व प्राञ्जसि वैशमम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशपं वासु यदान्यन्न त्वां पृच्छामि
 वानर । प्रयच्छ मार्गसृष्टिष्ठ मा मत्तः प्राञ्जसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनूमानुवाच । नास्ति शक्तममोत्यातुं व्याधिना क्लेशितोऽ
ऽहम् । यद्यत्प्रथं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच । निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ।
गमहं ज्ञानविद्धं यं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८ ॥ यदागमैर्न विद्याद्य
गमहं भूतभावमम् । क्रमेण त्वा गिरिञ्चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९ ॥

हनूमानुवाच । क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीमसन उवाच । भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बहुसत्ववक्ता-
न्वितः । रामायणोऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः । सागरः प्रथगेन्द्रेण क्रमे-
णैकेन लङ्घितः ॥ १२ ॥ स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य
तेजसा । बले पराक्रमे वृद्धे शक्तोऽहं तव नियुक्ते ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ
देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पीरुषम् । मच्छासनमकुर्वाणं त्वा
वा नेष्टो यमक्षयम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विज्ञाय तं बलान्मत्तं बाहुवीर्येण
दर्पितम् । हृदयेनावहस्यंनं हनूमान् बाष्पमब्रवीत् ॥ १५ ॥

हनूमानुवाच । प्रसीद नास्ति मे शक्तवत्यातुं जरयानघ ।
ममानुकम्पया त्वेतत् पृच्छमुत्सर्ज्यं गम्यताम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यं पराक्रमम् ।
भनसाचिन्तयङ्गीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥ पृच्छे प्रष्टुं
तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् । साकोष्मन्तकस्यैर्न नयास्यद्ये ह
वानरम् ॥ १८ ॥ सावज्ञमथ वामेन स्मयन् जयाह पाणिना । न
चाशकञ्जालयितुं भीमः पृच्छं महाकपे ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठेप पुन-
र्दोर्भ्यामिन्द्राद्युधमिषोऽश्रितम् । नोद्धर्तुं शक्यङ्गीमो दोर्भ्यामपि
महाबलः ॥ २० ॥ उत्तिष्ठेप विवृणोतः संवृतभ्रुकुटीमुखः ।
स्त्रिजगादोऽभवङ्गीमो न चोद्धर्तुं शक्यतम् ॥ २१ ॥ यत्नवानपि

तु श्रीमाल्लङ्गूलोद्धरणोद्धतः । कपेः पार्श्वगतो भीमकास्थी
 व्रीडानताननः ॥ २२ ॥ प्रस्थित्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाण-
 मवधीत् । प्रमीद कपिशार्दूलं कुरुक्तं ज्ञय्यता मम ॥ २३ ॥ मिहो
 वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः । प्रष्टुः सन् काव्यया नृदि
 कस्य वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो स्यात्सर्वज्ञेषु-
 न्यमः । शिष्यवत्त्वान्तु प्रच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥

इन्द्रमातुत्राच । यतो मम परिश्राने कौतूहलमरिन्दम ।
 तत्सर्वमप्यित्तेन त्वं शृणु पाण्डव नन्दन ॥ २६ ॥ अहं केसरिणः
 श्लेष्मे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्रात्तु इन्द्रमात्मानम्
 वानरः ॥ २७ ॥ सुसर्षपुत्रश्च सुग्रीवं शक्रपुत्रश्च बालिनम् सर्वे
 वानरराजानस्तथा वानरश्रेष्ठपाः ॥ २८ ॥ उपतस्युर्महावीर्यो
 मम चामित्रकर्मणः । सुर्यवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा
 ॥ २९ ॥ निकृतः स ततो भ्राता कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । ऋष्यमुके
 मया साहं सुग्रीवो न्यवमञ्चिरम् ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो
 रामो नाम महाबलः । त्रिणुर्मासुषरूपेण चकार वसुधातलम्
 ॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सञ्जभाष्यः सहानुजः । सधनु-
 धेन्विना श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भाष्यं जन-
 स्यानाच्छ्लेनापहृता बलात् । राजसेन्द्रेण बलिना रावणेन
 दुरात्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्रेण खगरूपेण रक्षमा । वसु-
 यित्वा नरव्याघ्रं मारीचेण तदानघ ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि इन्द्रमङ्गीमन्वादे

सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

इन्द्रमातुत्राच । हतदारः सञ्जभाष्यो मार्गन् स राघवः ।
 दृष्टवाण्यलघिण्यरे सुग्रीवं वानरपंथम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं राघवस्य महात्मनः । स हत्वा वाक्निजं राज्ये सुग्रीवमभि-
 षिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गस्थे ।
 वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानर-
 कोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो
 दक्षिणां दिशम् ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया मृध्रेण सुमहा-
 त्मना । सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽश्ङ्काम्भिर्द्वयं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । शतयोजनविस्तारमर्णवं
 सहस्राङ्गुतः ॥ ६ ॥ अहं स्ववीर्यादुत्तीर्णं सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-
 श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देही वै देहीं राघव-
 प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्ध्वा लङ्कामशेषेण सादृशकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतत्वास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाशय वै ॥ ९ ॥ महाव्यञ्जावधा-
 र्णांशु रामो राजीवलोचनः । स बद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्ध्वा सेतुं
 मज्जोदधौ ॥ १० ॥ हतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राज्ञसान् ॥ ११ ॥ रणे स-
 वाक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सञ्जाह-
 मुतबान्धवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिष्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभी-
 षणम् । धार्मिकं भक्तिमन्तश्च भक्तामुगतवत्सलम् ॥ १३ ॥ ततः
 प्रत्याहृता भार्णा नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सहितः साध्या
 भव्या रामो मजायशा ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतित्वरितः स्त्रीं पुरीं
 रघुनन्दनः । अथ्वावसक्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः । वरं मया याचि-
 तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्रामकथेयन्ते भवे-
 श्लोकेषु यत्सुहृन् । तावज्जीवेयमित्येवं तच्चास्विति च सोऽब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्यमदिन्दम । उषतिष्ठन्ति
 मे दिव्या भोगा भीम यथेष्टिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

दशवर्षशतानि च । राज्यं कारितवान् रामज्ञातः स्वभवनं गतः
 ॥ १९ ॥ तदिहाश्वरसज्ञात गन्धर्वाय मदानघ । तस्य वीरस्य
 चरितं गायन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयश्च मार्गो मर्त्याना-
 मगम्यः कुर्वन्त्यतः । ततोऽहं बहुवान् मार्गं तथेमं देवसेवितम्
 ॥ २१ ॥ धपयेदा शपेदापि मा कश्चिदिति भारत । दिव्या देव-
 पथो ज्ञेय नात्र गच्छन्ति मानुषाः । यदर्थमागतवासि अत
 एव सरथ तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भूमसंवादे
 अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रताप-
 वान् । प्रणयत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं दृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच
 श्रुत्वाया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् । मया धन्यतरो नाशि
 यदाहं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहास्तमित्य तव
 दशंतात् । एकन्तं कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥
 यत्ते तदासीत् भवतः सागरं मकरालयम् । रूपमप्रतिमं वीर
 तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तृष्टो भविष्यामि यदास्यामि
 च ते वच । एवमुक्त म तेजस्वी प्रहस्य हरिः ब्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच । न तच्छ्रेष्ठं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केन-
 चित् । कान्तावस्था तदा ज्ञान्वा न भा वर्त्तति मास्मृतम् ॥ ६ ॥
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेताया हापदेपरः । अयं प्रध्वंमनः कालो
 नाद्य तद्रूपमस्ति मे ७ ॥ भूमिनेष्टो नगा शोलाः भिक्षा देवा
 महर्षयः । काल समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बन्ध-
 बन्धुप्रभावा हि प्रहृषयन्त्यङ्गवन्ति च । तदज तव तद्रूपं द्रष्टुं
 कुर्वन्नुदीहृह । युगं समनुवर्त्तामि कालो हि वुरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । युगसंख्या समाचक्ष्व आचारश्च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांच कर्म वीष्णं भवाभवौ ॥ १० ॥

इनुमानुवाच । कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः
भीदन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः ॥ ११ ॥ ततः कृतयुगं नाम
कालेन गुणतां गतम् । देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्त्रगाः ॥ १२ ॥
नामन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामऋष्यजुर्वर्णाः
क्रिया नासीञ्च मानवी ॥ १३ ॥ अभिव्याय फलं तत्र धर्मः सन्ध्यास
एव च । न तस्मिन् युगसंमर्गं व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥
नास्त्रुणा नापि रुद्रित न दर्पो नापि वैकृतम् । न विग्रहः कुत-
खान्द्रो न द्वेषो न च पैशुनम् ॥ १५ ॥ न भय नापि सन्तापो न
चेष्टा न च मत्सरः । तपः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिना परा
॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ १७ ॥ कृते युगे समभवन्
स्वकर्मनिरताः प्रजाः । समायय समाचारं समज्ञानश्च केवलम्
॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणां वर्णा धर्मानवाप्नुवन् । एकवेद-
समायुक्ता एकमन्त्रं बध क्रया ॥ १९ ॥ इत्यर्धमास्वेकवेदा धर्म-
मेकमनुव्रताः । चातुराश्रय्ययुक्तं न कर्मणा कालयोगिना ॥ २० ॥
अकामफलभयोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्गितम् । आत्मयोगसमा-
युक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ २१ ॥ कृते युगे चतुष्पदेषात्-
वैश्याश्च शाश्वतः । एतत् कृतयुगं नाम त्वे गृह्यपरिवर्जितम् ॥ २२ ॥
त्रितामपि निबोध त्वं तस्मिन् सतं प्रवर्तते । पादेन ह्नमते
धर्मो रक्ततां याति चक्ष्यते ॥ २३ ॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-
धर्मपरायणाः । ततो गङ्गाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः
॥ २४ ॥ त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः । प्रचक्षन्ति
न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ २५ ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

नरास्त्रतायुगेऽभवन् । हापरे च युगे धर्मी द्विभागी न प्रवर्त्तते
 ॥ २६ ॥ त्रिष्णुर्वै पीततां याति चतुर्हा वेद एव च । ततोऽग्रे
 च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाय तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चकवेदाचाप्य-
 वृत्तव तथापरे । एवं गच्छन् पृथक्पृथक् बह्वधा नीयते क्रिया
 ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति राजा । एकवेदस्य
 चाज्ञानाद्देवास्तो बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य चेह विभ्रंशात्
 सत्ये कश्चदवस्थितः सत्त्वात् पच्यमानाना व्याधयो बहवोऽभ-
 वन् ॥ ३० ॥ कामाद्योपद्रवाश्चैव तदा वेदे कारिताः । ऐरर्था-
 मानाः सुश्रुतां तपसाप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामा स्वग-
 कामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे एव हापरमसाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
 धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनेकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ।
 तामसं युगमामाद्य कृष्णां भवति केशव ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
 प्रगाथ्यन्ति समयज्ञक्रियास्तथा । द्रव्या व्याधयस्तन्द्रो दोषाः
 क्लृप्तादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च वृत्तान् व्याधयः क्षुब्धयं तथा ।
 दुगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मी व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मे व्यावर्त्त-
 माने तु लोका व्यावर्त्तते पुनः । लोके क्षीये लोके यान्ति भावा
 स्त्राकपवर्त्तका ॥ ३६ ॥ युगलयुगा धर्माः मार्थानानि विकुर्वते ।
 एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्त्तान-
 न्त्वेतत् कुर्वन्ति चिरजीविनः । यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-
 मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ।
 एतन्ने सर्वमारख्यातं यस्या त्व परिपृच्छसि । युगसंख्यां महा-
 बाहो स्वसि प्राप्रच्छ गच्छताम ॥ ३९ ॥

इति आरग्यपर्वणि तृतीयः खण्डः पंचमः खण्डः खण्डो मसंवादे

एकानपञ्चाशदधिकशतः श्लोकः ॥ १४९ ॥

भीमसेन उवाच । पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यद्दि तं देहमनुयास्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा श्रवणमः ।
तद्रूपं दृष्ट्वायास यदं मागराङ्गुने ॥ १० ॥ भ्रातुः प्रियमभीष्मन्
ये चकार सुमहद्वपुः । देहदृष्ट्वा ततोऽतीव बर्हत्यायामविसरैः
॥ ११ ॥ सद्रुमं कदलीपण्डं क्वाद्यन्ममितद्वृत्तिः । गिरेषो-
न्मयमाकथ्य तस्यो तत्र च वानरः ॥ १२ ॥ समुञ्जितमहाकायो
द्वितीय इव पर्वतः । तास्त्रज्यास्तीक्ष्णदंष्ट्रा मूकुटीकुटिलाननः
॥ १३ ॥ दीर्घलाङ्गुलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं
महदालव्य भ्रातु कौरववन्दन ॥ १४ ॥ विमस्त्रिय तदा भीमो
जहृषे च पुनः पुनः । तमकमिव तेजामिः मीवर्णमिव पर्वतम्
॥ १५ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा मीमो न्यमीलयत् । आवभाषे
च हनुमान् भीमसेनं स्मयन् ॥ १६ ॥ एतावद्दिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं
रूपं ममानघ । बर्होऽश्वाप्यतो भृशो यावन्मे मनसि स्थितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं बर्हणे मूर्च्छितं राजमा ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदद्भुतं महावीर्यं विन्ध्यपर्वतसन्नि-
भम् । दृष्ट्वा हनुमतो वर्ष्म मन्थ्रान्तं पथनात्मज ॥ १० ॥ प्रत्यु-
वाच ततो भीम संप्रहृष्टतनूकृष्टः । कृताञ्जितिरदीनात्मा हनु-
मन्तमवस्थितम् ॥ ११ ॥ द्रष्टुं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते
विभो । संहरस्य महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि
शक्नोमि त्वा द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् । अप्रमेयमनाष्टब्धं
मेनाकमिव पर्वतम् ॥ १३ ॥ विस्मायथैव मे तीर सुमहान् मन-
सोऽद्य वै । यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्ययात् ॥ १४ ॥
त्वमेवं शक्तशां लङ्का सयाधां सहवाहनाम् । रूबाङ्गबलमायित्व
विनाशायतुमञ्जसा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्य मारुतात्मज
विद्यते । तव नेकस्य पञ्चाक्षी रावण सगणो युधि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा भीमेन हनुमान् प्रवृत्तः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्त्रिंशदशोऽथवा गिरा । एवमेतन्महा-
 वाहो यथा वदामि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पञ्चाप्तो ममासौ
 राजमाधमः । मया तु निहतं तस्मिन् रावणे लोकावष्टके ॥ १८ ॥
 कीर्त्तिर्नश्येद्रावणस्य तत एतदुपि क्षतम् । तेन वीरेण त हत्वा
 उगणं राजमाधमम् ॥ १९ ॥ आनीता स्वपुरीं भीता कीर्त्ति-
 चाख्यापिता वृषु । तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ आतु प्रियदृष्टे रतः ॥ २० ॥
 अरिष्टं क्षेममध्वान वायुना परिवर्जितः । एष पथ्या कुरुषुष्ठ
 सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यन्ते धनदोद्यानं रक्षितं यत्न-
 राज्ञैः । न च ते तरसा काण्डः कुसुमावधयः स्वधम् ॥ २२ ॥
 देवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विग्रेपत । यत्किञ्चामनमस्कारै-
 र्मन्त्रैश्च भरतपंथ ॥ २३ ॥ देवतानि प्रमादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
 भारत । मा तात गाहसं कार्पी, स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
 स्वधर्मस्यः परं धर्मं बुध्यन्व गमयस्य च । न हि धर्ममविविक्त्या
 हृद्धाननुपसेष्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ ह्यस्मृतिर्समै-
 रपि । अथर्था यत्र चर्माख्यौ धर्मवाधर्मोऽज्ञतः ॥ २६ ॥ स
 विज्ञयो विभागेन यत्र दुःक्षान्वयद्वयः । आचारमन्मवो धर्मो
 धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदेयज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञो देवाः
 प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तेयज्ञो धर्मोऽस्ति देवताः ॥ २८ ॥
 ह्यस्मृत्यग्नोक्तेय नयेधर्मोऽस्ति मानवः । पयसाकरशशिज्वाभिः
 कृष्या गोःश्वपोषणै ॥ २९ ॥ वाक्ताया धाव्यते सर्वं धर्मैरेते-
 ङ्ङिजातिभिः । तयो वाक्ता दण्डनीति शक्ता विद्या विजान-
 ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रमुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ।
 सा चेष्टमेकता न स्य त्तयोधर्मसृते भवि ॥ ३१ ॥ दण्डनीतिसृते
 चापि निर्मन्त्रादिभिद भवेत् । वाक्ताधर्मं क्षत्रिण्यो विनश्ये व-
 रिमाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तौस्त्रिभिस्त्यैर्धर्मं कुर्यन्ति वै प्रजाः ।

दिजातीनाञ्चतं धर्मो ह्ये कथै वैकवर्षिकः ॥ ३३ ॥ यज्ञाध्ययन-
 दानानि त्रय-साधारणाः स्मृताः । याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
 चैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पान्नं च त्रियाणां वै वंशधर्मेषु पोष-
 णम् । शूश्रूषा च दिजातीनां शूद्राणां धर्मं उच्यते ॥ ३५ ॥
 भेद्यहोभवतेर्होतासुधेव गुरुवासिनः । क्षत्रधर्मोऽत्र कीन्तेय
 तत्र धर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
 न्द्रियः । वृद्धैः सम्पन्न्य मद्भिष्य बृद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ ३७ ॥
 आस्थितः शास्त्रि दण्डेन व्यसगो परिभयते । नियहामुग्रहैः
 सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मर्णादाः
 सुव्यवस्थिताः । तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ॥ ३९ ॥
 नित्यसारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धैः क्षयसाया । राज्ञामुपायचारस्य
 बृद्धिमन्त्रपराक्रमाः ॥ ४० ॥ नियहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्ष्ण-
 साधकम् । माम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ॥ ४१ ॥
 साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः । मन्त्रमूला मयाः
 सर्वं चारास्य भरतपथ ॥ ४२ ॥ सुमान्वतेन या सिद्धिस्तं द्विजैः
 सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूलेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥ ४३ ॥
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषाञ्चोन्मादकक्षणम् । मन्त्रयेत् सह
 विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ स्त्रिगधैश्च नीतिविन्द्या-
 सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्ष्णेषु चर्ष-
 कार्ष्णेषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु स्त्रीवान्वियुञ्जीत क्रूरान्
 क्रूरेषु कर्मसु । स्त्रोभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्ष्णिकाश्चसमुद्भवा ॥ ४६ ॥
 बृद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपुणाश्च वतावतम् । बृह्या नुप्रतिपन्नेषु
 क्रूर्णात् साधुष्वमुग्रहम् ॥ ४७ ॥ नियहं चाप्यगिष्टेषु निर्मर्णा-
 देशु कारयेत् । नियहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
 तदा भवति लोकस्य मर्णादा सुव्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः
 प्रार्थ पोरो धर्मो दुरन्वयः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्योऽनुपालय । तपोधर्मदेव्याभिविप्रा यान्ति यथा दिवम्
 ॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सङ्गतिम् । अत्रं
 याति तथा स्वर्गं भवि नियहपालने ॥ ५१ ॥ सस्यकम्पणीत-
 दण्डा हि कामहृदयविवर्जिताः । अलुब्धा विगतकीधाः सतां
 यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति चारण्यपरेण तीर्थयात्रापर्वणि वनमहोमसंवादे
 पञ्चाशदधिकगताऽध्यायः ॥ १५० ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तदपुः कामतः
 कृतम् । भीमसेनं पुनर्दोष्या पथ्यं ध्वजत वानर ॥ १ ॥ परि-
 ध्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । यमो नाशसुपागच्छत्
 सर्वज्ञासीत् प्रदर्शयाम् ॥ २ ॥ बलज्ञातिवन्तो मेने न मेऽस्ति
 सहयो महान् । ततः पुनरथोवाच पर्णं श्रुतयमो हरिः ॥ ३ ॥
 भीममाभाव्य मौहाद्वाहाघ्यगङ्गाद्या गिरा । गच्छ वीर स्वमा-
 वास स्मृतेऽप्योऽस्मि कथान्तरं ॥ ४ ॥ इहस्यथ कुरुश्रेष्ठ न निवे-
 द्योऽस्मि कर्हंचित् । धनदस्यान्त्याञ्चापि विशिष्टाना महाबल
 ॥ ५ ॥ देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोपिताम् । ममापि सफलं
 चक्षुः स्मारितथास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि
 जगद्दयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दाकं दशास्यध्वान्तभास्करम्
 ॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्वर्गं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्मद्दर्शनं
 वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ आहृतं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय
 भारत । यदि तावन्मथा क्षुद्रा गत्वा वारणसः सहयम् ॥ ९ ॥
 धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-
 क्षापि मर्देतव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुर्बोधनश्चाद्य आन-
 यामि तवान्तिकम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महा-
 त्मनः । प्रत्युवाच हनुमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ हतमेव
 त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां
 प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य-
 वन् । तवेव तेजसा सर्वान् विजेष्यामी वयं परान् ॥ १४ ॥ एव-
 सुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । श्वाहृत्वात् सीङ्गदाञ्चैव
 करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाच्छ शत्रूणां शरशक्त-
 समाकुलाम् । यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥
 तदाहं हं हयिष्यामि स्वरक्षेण रवन्तव । विजयस्य ध्वजस्य च
 नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं
 येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमास्तदा पाण्डवनन्दनम् । मार्ग-
 माख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाचरणे
 एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि कलि-
 नाम्बरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १ ॥ अनु-
 स्मरन् वपुस्तस्य त्रियञ्चापतिमां भुवि । माहात्म्यमनुभावस्य स्मरन्
 दाशरथेर्यथौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 बिलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेऽप्यथा ॥ ३ ॥ फल्लद्रुमविचि-
 त्वाणि सरासि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्वाणि पुष्पितानि
 वनानि च ॥ ४ ॥ मन्तवारण्ययथानि पङ्कक्लिन्वानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि दृश्ये तदा ॥ ५ ॥ हरिचैषपला-
 पाङ्गैरिणीसहितैर्वनम् । सशय्यकवलैः शोभान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं
 यथौ ॥ ६ ॥ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् । व्यपेत-

भीर्गिरिं शीर्षाद्भोमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमानन्तगन्धेषु
 ताञ्चपल्लवकोमले । याच्यमान इवारण्येद्रुंमैर्मारुतकम्पितैः ॥८॥
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मन्मथट्पदसेवता । प्रियतीर्थवना मार्गे
 पद्मिनीं समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टि फुल्लेषु गिरि-
 सासुषु । द्रौपदीवाच्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १० ॥ परि-
 वृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणो वने । कालनोर्वमलैः पद्मेदं दर्शं
 विपुलां गदाम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुता चक्रवाकीपगोभ-
 ताम् । रक्षितामिव तस्याद्ग्रेर्माला विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां
 गद्यां महामत्स्यः सौगन्धिकवनं महत् । अपश्यन् पीतिजनकं
 बालाकमदृगद्युति ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा लब्धकाम स मनसा पाण्डु-
 नन्दनः । वनवासपरिक्लिष्टा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

द्विपञ्चाशदधिकशताध्यायः ॥ १५२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा ननिनीं रम्यां राज्ञैरभि-
 रक्षिताम् । कैलासगिष्णवाभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ॥ १ ॥
 कुबेरभवाभ्यासे जाता पर्वतनिर्भरे । सुरस्या विपलच्छायां
 नानाद्रुमसंशुभ्राम् ॥ २ ॥ हरिताम्यजसंस्कृतां दिव्यां कनका-
 घुष्कराम् । नानापद्मिजनाकीर्णा स्वरूपतीर्थमकर्ममाम् ॥ ३ ॥
 अतीवरम्यां भुजगां जाता पर्वतसासुषु । विचित्रभृतां लोकस्य
 शुभामद्गतदर्शनाम् ॥ ४ ॥ तत्राद्यतरमं शीतं लघु कुन्तीसुतः
 शुभम् । ददर्श विमलं तोयं दिवंथ बद्ध पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्नु
 घुष्करिणीं रम्या दिव्यसौगन्धिकावताम् । जातरूपमयैः पद्मै-
 र्मन्त्रां परमगन्धिभिः ॥ ६ ॥ वेदूष्णैरनलैश्च बद्धचित्रैर्मनो-
 रमैः । हंसकारण्डवोद्धतैः सृजद्विरमल रज ॥ ७ ॥ आकीर्णं

राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च पर-
 माचिताम् ॥ ८ ॥ सेविताश्चपिभिर्दिव्यैर्यज्ञैः किम्पुरुषैस्तथा ।
 राजसैः किन्नरैश्चापि सुप्ता वैश्वर्येण च ॥ ९ ॥ ताञ्च हृष्टैव
 कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
 तत्पुत्रः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतमाहस्त्राश्चित्रायुधपरिच्छदा ॥ ११ ॥ ते तु हृष्टैव
 कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितम् । इक्ष्वाकुदधरं वीरं भीमं भीम-
 पराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बहूनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
 घुष्करेषुसुपायान्तमन्यान्यमभिवृक्षुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुष-
 शादूतः सायुधोऽजिनसदृशः । यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तस्यष्ट-
 मिहाहेय ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुं समसाद्य हृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ सुनिवेशधरश्चैव
 सायुधश्चैव लल्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदाचक्ष्व महाव्रत ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरण्ये

त्रिपञ्चाशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां वदरौ प्राप्तो आहृत्भिः स च राजनाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र
 पाञ्चाकी सौगन्धिकमनुत्तमम् । अनितोर्लभतो नूनं सा बहूनि
 परोप्सति ॥ २ ॥ तस्या गामनवद्याज्ञा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 घृष्टाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राक्षसा उचुः । आक्रोडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा
 यत्ना देवायात हृकोदरः । सामन्त्य यक्षप्रवरं पिबन्ति रमयन्ति
 च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्वायेनेह

यः कथितवमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विहर्त्तुमिच्छेद्दुर्धत्तः स
विनश्यन्न मशगः । तमनादृत्य पद्मानि जिहोर्धमि वतादितः ॥ ७ ॥
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् । धामन्य यत्तराजं
वे ततः पितृ हरस्व च । नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्
पुष्कः भीञ्जितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राजमास न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति
राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि ज्ञातुं
धर्मं कथञ्चन ॥ १० ॥ इयञ्च ननिनो रम्या जाता पर्वतनिक्षरे ।
नेय भवनमासाद्य कुशेरस्य महत्कनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व-
भूतानामिय वैश्वर्यास्य च । एव गीषु द्रुयेषु कः क याचितु-
महति ॥ १२ ॥

दशम्यायन उवाच । इत्युक्त्वा राजमान् सर्वान् भीमसेनो
क्षामपणः । व्यगाहत महावाङ्मननिनो ता महत्वनः ॥ १३ ॥
ततः स राजसेवां प्रातपिह प्रतापवान् । सामैवमिति मकोर्ध-
र्म्मये इ. समन्ततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राजसाम्
भीमविक्रमः । व्यगाहत मजातेजातं त सर्वं न्यवारयन् ॥ १५ ॥
गृहीत वधीत प्रकृतेतेमं पश्याम खादाम च भीमसेनम् । कृद्वा
व्रवस्ताऽभिययुद्धे तं ते शस्त्राणि चादृश्य विरक्तनेत्राः ॥ १६ ॥
ततः स सुवीर्यमदृशकल्पं महागदा काश्चनपट्टनदाम । प्रगृह्य
तानभ्यपतन्तरम्यी ततो ब्रवीत्तुष्टत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ ते तं
तदा तामरपट्टिगाद्ये व्याविहृगस्त्र महमा निपेत् । जिघांसवः
क्रोधवशा मुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुवशाः ॥ १८ ॥ वातेन
कुन्त्यां बलवान् मुजात शूरस्तरम्यी दिषता निहन्ता । सत्ये च
धर्मे च रतः स चैव पराक्रमे शत्रुभिरपट्टयः ॥ १९ ॥ तेषां स
मागीन् विनिधान्महात्मा विहृत्य शस्त्राणि च गात्रवाणाम् ।

यथा प्रवीरान्निजघान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
 तं तस्य वीर्यं च वचसं दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अशक्रु-
 वन्तः सञ्चितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीरा, सञ्जना निवृत्ताः ॥ २१ ॥
 विदीर्घमाणास्त एव दूर्णमाकाशमास्थाय विमूढमञ्जाः । कैलास-
 शृङ्गाण्यभिदुद्रुवन्तो भीमादिनाः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स
 शक्रुवद्दानवद्वैत्यसंघान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् । विगाह्य
 तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽस्त्रजानि ॥ २३ ॥
 ततः स पीत्वास्तनकल्पमन्थो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः । उत्यज्य
 जग्राह च मोऽस्त्रजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४ ॥ ततस्तु
 तं क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणवाः । भीमस्य वीर्यं च
 बलं च संख्ये यथावदाचक्रुरतीव भोताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्,
 निशम्य देवः प्रहस्य रजामि ततोऽभ्युवाच । गृह्णातु भीमो जल-
 जानि कामान् क्रुणानामित्तं विदित ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
 सुजाप्य धनेश्वरन्ते जग्मः कुरूणा प्रवर विरोधाः । भीमस्त
 तस्यां दृष्ट्वा नैलन्यां यथोपजीपं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरम्यपर्षणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाखण्डे
 चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महाहोणि दिव्यानि भरत-
 र्षभ । बहूनि बहुरूपाणि विरजामि समाददे ॥ १ ॥ ततो
 बाधुमंजान् शीघ्रो गीचैः शर्वरकर्षण । प्रादुरासीत् खरस्पर्शः
 संग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
 महाभया । निघ्नन्तथाभवत् सूक्ष्मं चन्द्ररश्मिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥
 निर्घातकामवक्त्रोमा भोमे विक्रममास्थित । चचाल पृथिवी चापि
 धाशुर्वपे पपात च ॥ ४ ॥ सञ्जीविता दिशचामन् खरवाचो

सृगद्विजाः । तमोदृतमभूत् सर्वं न पाज्जायत किञ्चन ॥ ५ ॥
 अथ च बहवो भीमा उत्पातास्तत जज्ञिरे । तदङ्गुलमभि-
 प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच बहता श्रेष्ठ कोऽध्या-
 नभिभविष्यति । मञ्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
 यथा रूपाणि पश्यामि स्वथ्यया नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
 राजा बोध्यासुक्ते समन्तत ॥ ८ ॥ अपश्यमाना भीमन्तु धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णा यमौ चापि समीपस्थारविन्दमः
 ॥ ९ ॥ पप्रच्छ श्वातरं भीमं भीमकर्माण्यमाहवे । कञ्चित् क
 भीमः पाञ्चाल किञ्चित् कृत्यं क्षकीषेति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
 वीरः माहसं माहभप्रियः । इमे क्षयकृष्णादुत्पत्ता महामर-
 दर्शनाः ॥ ११ ॥ दगयन्तो भयतीव्रं प्रादुर्भूताः समन्तत । तं
 तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनो । प्रिया प्रियाञ्चकीर्षन्ती
 महिषो चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । यज्ञत् भौगन्धिकं राजन्वाहृतं मातरिश्चनः ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् । अपि चोक्ता मया
 वोगो यदि पश्ये बहून्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
 मागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः
 ॥ १४ ॥ पाण्डुदीर्घो दिगं राजसाम्याहर्षुमिता गतः । उक्त-
 स्त्वं व तथा राजा यमाविदमथाश्रयोत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
 स्तूष्णं येन यातो वृकोदरः । वहन्तु राजमा विप्रान् यथा-
 यान्तान् यथाकथं ॥ १६ ॥ त्वमप्यमरमङ्गाद्य वह कृष्णां
 घटोत्कच । श्यक्तं दूरमिता भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ १७ ॥
 चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुममा जवे । तरस्यो वै नतंयस्त्र-
 सदृशो भवि जंघने ॥ १८ ॥ उत्पतेदपि वाकाशं निपतेच्च यद्ये-
 ष्टकम् । तमन्वियाम भयता प्रभावाद्भ्रजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा-
 स नापराधोऽति महाना ब्रह्मशादिनाम् । तथेव्यक्ता तु ते सर्वे

हैडिष्यप्रमुखास्तादा ॥ २० ॥ उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरत-
 धेभ । आदाय पाण्डवांश्चैव ताश्च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ कौम-
 श्रेणैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः । तं सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः
 शुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धमौगन्धिकवतीं नलिनौ सुमनोरमाम् ।
 तश्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे तरस्विनम् ॥ २३ ॥ ददृशु-
 र्निहतांश्चैव यज्ञांश्च विपुलेक्षणान् । भिन्नकायाच्चिबाहूकृन् सञ्चू-
 र्णितशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यव-
 स्थितम् । सक्रोधं साव्यनयनं सन्दष्टदग्नच्छदम् ॥ २५ ॥ उद्यम्य
 च गदां द्रोभ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् । प्रजासङ्क्षेपसमये दण्ड-
 हस्तमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजम् परिष्वज्य पुनः
 पुनः । उवाच श्रुत्वाया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २७ ॥
 साहसं वत भद्रं तं देवानामथ वाप्रियम् । पुनरेवं न कर्तव्यं
 मम चेदच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अनुगम्य तु कौन्तेयं पद्मानि
 परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्वरमरोपमाः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नथ काले तु प्रगृहीतशतायुधाः । प्रादुर्गासन्महाकाया-
 स्तास्योद्यानस्य रत्निणः ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजान महर्षिञ्चापि
 कौमशम् । नकुलं महदेवञ्च तथाभ्यान् ब्राह्मणार्षभान् ॥ ३१ ॥
 विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत । सांत्विता धर्मराजेन
 भसेदुः क्षणादाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरु-
 पुङ्गवा । ऊपुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुदृष्टाः । प्रतीक्ष-
 माणा वीभत्सुं गन्धमादनशतुषु ॥ ३३ ॥

इति आरग्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाकरणे

पञ्चपञ्चाशदधकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्मराजो
 वृधिश्वरः । कण्णया सहितान् भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् १ ॥
 दृष्टानि तीर्थान्यभ्याभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लाद-
 नीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विचीर्यानि
 सृनिभिव महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण द्विजैः सम्पूजितानि
 च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् । राजर्षी-
 णाञ्च चरितं कथाय विविधा, शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र
 स्यात्प्राग्मेपु शिवेषु च । अभिषेकं द्विजं साहं कृतवन्ता विशे-
 पतः ॥ ५ ॥ अचिता, सततं देवा, पुष्पैरङ्गि सदा च वः । यथा-
 क्षत्रेर्मूलफले, पितरश्चापि तर्पिताः । ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रस्येषु
 सर्वेषु च सर,सु च । उदधौ च महापुण्ये स्तूपस्पृष्टं महात्मभिः
 ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुयमुना नमदा तथा । नानातीर्थेषु
 रस्येषु स्तूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः
 पर्वताः शुभाः । हिमवान् पर्वतयैव नानाद्विजगणायुत, ॥ ९ ॥
 विशाला वदरी दृष्टा नरनारायणायुतः । दिव्यपुष्करिणी दृष्टा
 सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि
 च । दर्शितानि द्विजश्रेष्ठो कोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इम
 वैश्वर्यावासं पुण्यं सिद्धनिषेधितम् । क्रथं भीम गमिष्यामो गंत
 रन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरी-
 रिणी । न शक्यो दुर्गभो गन्तुमितो वैश्वर्यायमात् ॥ १३ ॥ अने-
 नैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं
 वदरीत्यभिविभ्रुतम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारण-
 सेवितम् । बहूपुष्पफलं रस्यमायमं दृपपर्वणः ॥ १५ ॥ अत-
 क्रम्य च तं पार्थ चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः । ततो द्रव्यसि कौन्तेय
 निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नुत्तरे वासुर्दिव्यगन्धवहः

शुचिः । सुखमह्लादनः शीतः पुष्यर्षे वषर्षे च ॥ १७ ॥ श्रुत्वा
 तु दिव्यामाकाशादाचं सर्वे विमिस्त्रियुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च
 पार्थिवानां विशषतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदाचञ्च द्विजो
 धौष्योऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥
 ततो बुधिशिरो राजा प्रतिजयाह तद्वचः । प्रत्यागम्य पुनस्तान्
 नरनारायणायमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परि-
 वारितः । पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति चारण्यपर्वणि तैर्ययात्रापर्वणि नरनारायणायमगने
 षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च तैर्ययात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरबधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र
 पाण्डवान् । पर्वतेन्द्र द्विजे साहं पार्थागमनकाक्षया ॥ १ ॥
 गतेषु तेषु रक्षुःसु भीमसेनात्मजोऽपि च । रहितान् भीमसेनेन
 कदाचिजान् गृह्णत्या ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमो कृष्णाञ्च
 राजसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति
 ब्रह्मन् पाण्डुषेयान् पशुपास्ते स्म नित्यदा । परीक्षमाणः पार्थानां
 कक्षापाणि धनुषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सम्परिप्रेक्ष्य द्रौपद्या हरणं
 प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥
 पौषणं तस्मै राजेन्द्र चक्रे पाण्डुवनन्दनः । बबुधे न च तं पापं
 भक्ष्यच्छन्मिवावकम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते खगयार्थमरि-
 न्दम । षटोत्कचं मालुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ सोमश-
 प्रभृतींस्तान् महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गताम् दृष्ट्वा
 पुण्यार्थञ्च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विक्रत भैरवं
 भवत् । स्मृत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिमृष्ट्वा च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दृष्टात्मा त्नीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु
 यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौशिकं षड्गं
 मानयित्वा ग्रहं रिपोः । आकन्दङ्गीमसेनं वै येन यातो महा-
 बलः ॥ ११ ॥ तमत्रयीद्वर्मराजां ह्ययमागो युधिष्ठिरः । धर्मस्ते
 हीयते क्लृप्तं न तत्त्वं समवेत्तमे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मतुष्येषु
 तिष्ठन्त्यानिगताश्च ये । धर्मन्ते ममवेत्तन्ते रक्षांसि च विशेषतः
 ॥ १३ ॥ धर्मस्य राजसां मूलं धर्मन्ते विदुरुक्तमम् । एतत् परीक्ष्य
 सर्वं त्वं ममोपि स्यात्सर्वात्मि ॥ १४ ॥ देवाय ऋषयः मिहा पितर-
 षापि राजसः । गन्धर्वा रगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १५ ॥
 तिष्ठन्त्यानिगताश्चैव अपि कीटपपीतिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति
 ततस्त्वमपि जीवामि ॥ १६ ॥ मच्छब्दा क्षास्य लोकस्य लोको
 सुष्माकसृच्छति । इमन्तु लोकं शोचन्तमन्यो वन्ति देवताः ॥ १७ ॥
 पुण्यमानाय बहन्ते हव्यकथैर्यथाविधि । वरं राष्ट्रस्य गामारो
 रक्षितारथ राजसः ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्थारक्ष्यमाणस्य कृतो भूतिः
 कृतः सुखम् । न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागमि ॥ १९ ॥
 अणुरप्यपचारथ तास्यस्माकं नराशन । विघ्नमागान् यथागत्या
 कर्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ गुरुं च ब्राह्मणालेषु प्रणामप्रवणः
 भद्रा । द्रोणव्यं न च भित्तेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥
 येषाञ्चान्द्रानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रये-
 ऽस्माकं पुण्यमानः सुखापित ॥ २२ ॥ भुञ्जा चान्द्रानि दुष्पन्न
 कथमस्मान् जिहीर्षामि । एवमेव त्रयाचारो व्रथावृद्धो व्रथाभूतिः
 ॥ २३ ॥ त्रयामरणमर्हथ त्रयाद्य न भविष्यमि । अथ चेद्दुष्ट-
 बह्वस्त्रं सर्वधर्मैर्विबर्जितं ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्त्राक युद्धेन
 द्रौपदी हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानाददं कर्म करिष्यमि ॥ २५ ॥
 अधर्मक्षायकीर्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलम् । एतामद्य परा-
 अथ स्वयं राजस मानुषीम् ॥ २६ ॥ विषमेतत् ममालोड्य कुम्भेन

प्राणितं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥
 स तु भाराभिभृतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् । अथाब्रवीत् द्रौप
 दीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ माभैष्ट राजमास्मृताङ्गतिरस्य
 मया हता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनाम्बुजः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राजसः । सहदेवस्तु तं
 दृष्ट्वा राजसं मुहूर्तेतनम् ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन् कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम मत् कृत्यं क्षत्रियस्याख्यतो-
 ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्वाभिमुख प्राणांस्त्यजेच्छत्रुं जयेत वा ।
 एष चास्मान् वयञ्चैनं दुष्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ सूदयेमं महा-
 बाहो देयकालो क्षय वृष । क्षत्रधमेस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
 पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तमहोम मङ्गतिम् ।
 राजसे जीवमानोऽद्य रक्षरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
 पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । भो भो राजस तिष्ठस्व सह-
 देवोऽस्मि पारदृषः ॥ ३५ ॥ हत्वा या मा नयस्येनां हतो वाद्ये ह
 स्वप्स्यसि । तदा ब्रूवति माद्रे ये भीमसेनो यहच्छया ॥ ३६ ॥
 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्त सवज्य इव वामव । सोऽदृश्यदृभ्नातरो तत्र
 द्रौपदीञ्च यगंस्वनीम ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं
 राजसं तथा । भार्गवञ्च रत्न संमूर्तं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
 अमन्तं तत्र तत्रैव दंष्ट्रेण विनिवारतक । भ्रान्तृस्तान् क्षिप्रतो
 दृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रीडमाहारयद्भोमो राजस-
 ज्जेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पाप शस्त्रपरीक्षण्ये
 ॥ ४० ॥ आस्यात् त्वयि मे नास्ति यतोऽपि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नां न ना वदसि चापियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु
 रममाणं त्वा न चेनापियकारिणम् । अतिथिं ब्रह्मरूपस्य
 कथं हन्यमनागमम् ॥ ४२ ॥ राजसं जानमानोऽपि यो हन्वा-
 न्भवं व्रजेत् । अक्रुण्य च कालेन बधस्ताव न विद्यते ॥ ४३ ॥

नूनमद्यामि संपत्को यथा ते मतिरीहशी । दक्षः कृष्णापहरणे
 काजेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४३ ॥ वाङ्गोऽयं त्वया यस्तः कालसूत्रेण
 लखितः । मत्स्यांश्चमीय स्युतास्यः कथमद्य भविष्यसि ॥ ४४ ॥
 यद्यामि प्रस्थि तो देगमनःपूर्वं गतस्य ते । गतं गन्तामि गन्तासि
 मागं वक्राहडिख्ययोः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तसु भीमेन राजसः काल-
 शोदितः । भीत उतसृज्य तान् सर्गान् यथाय मसुपस्थितः
 ॥ ४६ ॥ अत्रगीञ्च पुनर्भीमं शीघात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा
 दिश पाप त्वदर्थं मे विकस्यितम् ॥ ४७ ॥ स्युता मे राजसां ये
 ये त्वया निनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदक-
 क्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमः सृकणी परिसंलहन् ।
 स्यामः न इव क्रोधात् मात्तत् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाहु-
 सग्नमेवैतन्नभिदुद्राव राजसम् । राजसोऽपि तदा भीमं बुद्धा-
 र्थितमवस्थितम् ॥ ५० ॥ मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृकणी परि-
 संलहन् । अभिदुद्राव संख्यो बलिदंज्वधरं यथा ॥ ५१ ॥
 बन्धमाने तदा ताभ्या बाह्युद्धे सुदारुणे । माद्रौपुत्रावभिक्रुदा-
 वभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तो प्रथमम् कुन्तीपुत्रो
 लकोदरः । शक्तोऽहं राजसस्येति प्रचक्ष्वमिति चाबतीत् ॥ ५३ ॥
 अजना आट्टभिद्येवं धर्मण मुक्ततेन च । दृष्टेन च शपे राजन्
 सूदयिष्यामि राजसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्ता तो वीरौ स्पर्द्धमानौ
 परस्परम् । बाहुभ्या समसज्ज त सुभौ रक्षात्रकोदरौ ॥ ५५ ॥
 तयोरासीत् संपहारः क्रुद्धयार्भीमरत्तमोः । अस्त्रयसाणयोः संख्ये
 देवदानवगारव ॥ ५६ ॥ आकन्यावज्य तो लक्षानन्योन्यसभि-
 जन्नतः । क्रौमृताविव गर्जन्ती गिनदन्ती महाबली ॥ ५७ ॥
 बभञ्जत्संहासनाङ्कभिवलिन स्वरो । अत्योन्येनातिसंख्यौ पर-
 स्परबधौणयोः ॥ ५८ ॥ तद्दृल्लक्ष्मभवस्यहीरुहविनाशनम् ।
 वालिनुर्यावयाभ्रात्वा, पुरा स्त्रोकोलणोरंधया ॥ ५९ ॥ आवि-

ध्याविध्य तौ वृक्षान्मृच्छन्तं मितरेतरम् । ताडयामासतुबभौ
 विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६० ॥ तस्मिन् देशे यदा वृक्षाः सर्वे एव
 निपातिताः । पुष्पोक्षताश्च शतशः परस्परबध्नेषुया ॥ ६१ ॥
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्त्तं मिव भारत । सहावञ्चैरिव शैलेन्द्रौ
 सुयुधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्दृष्टीभिः पर-
 स्परम् । वञ्चैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणी ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य
 तु भूयसावन्योन्यबलदर्पितौ । भ्रजंभ्यां परिमृच्छाय चक्रुर्घाते
 गजाविव ॥ ६४ ॥ सुष्टिभिश्च महावीरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः
 कटकटाशब्दौ बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६५ ॥ ततः संहृत्य सुष्टन्तु
 पञ्चशीर्षमिवोरगम् । वेगेनाभ्यहनद्भीमो राजसस्य शिरोधराम्
 ॥ ६६ ॥ ततः श्रान्तन्तु तद्रजो भीमसेनभुजाहतम् । सुपरि-
 श्रान्तमाकाच्य भीमसेनाऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहु-
 र्बाहुभ्याममरोपमः । समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिष्यद्य मही-
 तले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्क्षिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दष्टोष्ठं
 विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् । जटासुरस्य तु शिरो भीम-
 सेनबलाहतम् ॥ ७० ॥ पपात रुधिरादिग्ध सन्दष्टरदनच्छदम् ।
 तं निहत्य महेष्वाभो युधिष्ठिरमुपागमत् । स्तूयमानो द्विजाग्रैस्तु
 महाद्विरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति चारय्यपर्नणि जटासुरबध्पर्वणि जटासुरबधो नाम
 सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च जटासुरबधपर्वः ॥ १५७ ॥

— —

अथ यज्ञयुद्धपर्वः ॥ १ ॥ *

वैशम्पायन उवाच । निहते राजसे तस्मिन् पुनर्नारायणा-
 यमम् । अथेत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानीय तान् सर्वान् भ्रातृनिवृत्तब्रह्मोद्वच । द्वौपत्या सहि-
 तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समाचतस्त्रीऽभिगताः
 शिवेन चरता वने । कृतोद्देशस्तु वीभत्सु, पञ्चमीमभित, समाम्
 ॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरं पृथ्वरम् । पृषिते-
 द्भूमण्डेष मन्त्रकोकिलषट्पदैः ॥ ४ ॥ मयूरैश्चातकैश्चापि नित्यो-
 त्पन्नविभूषितम् । व्यध्रेर्वराहैर्मन्त्रिष्वैर्गव्यैर्हिरण्यैस्तथा ॥ ५ ॥
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुचमिश्च निर्घोषितम् । फुल्लैः पद्मैश्च पत्रैश्च
 शतपत्रैश्चोत्पलैः ॥ ६ ॥ मफुल्लैः कमलैश्चैव रत्नानि नीलोत्पलै-
 रपि । महापुष्पैः पवित्रैश्च सुरासुरनिर्घोषितम् ॥ ७ ॥ तत्रापि
 च कृतोद्देशः समागमदृष्टक्षुभिः । कृतश्च समवक्षेन पार्थना-
 मितर्तजसा ॥ ८ ॥ पञ्चवर्षाणि वक्ष्यामि वल्यार्थीति पुरा मयि ।
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
 लोकं द्रुव्यामः पुनरागतम् । इत्यक्त्वा ब्राह्मणान् सर्वानामन्त्रयत्
 पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तत्तपामाचक्षत् तपस्विनाम् ।
 तास्तुशतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
 णासोऽन्वभोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखादर्कमिदं क्लेश-
 मचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अत्रधर्मेण धमेत्त तीर्त्वा गा पाण्डिय-
 ष्यसि । तत्तु राजा वचक्षेष्वा प्रतिमृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
 प्रतस्थे मञ्च विप्रेस्तैर्भ्रातृभिर्य परन्तपः । राजसेरमुयातो वै
 क्लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसै-
 रक्ष्यते क्वचित् । तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥
 ततो बुधिशिरो राजा बहून् क्लृपान् विचिन्तयन् । सिंहव्याघ्र-
 गजाकोर्णामुदीचो प्रययौ दिशम् ॥ १६ ॥ अथेक्षमाथ्य कैलाशं
 मैनाकञ्चैव पर्वतम् । गन्धमादनपादाच्च श्वेतश्चापि शिलाञ्जयम्
 ॥ १७ ॥ अथैव परि शैलस्य बह्वीश सरितः शिवाः । पृष्ठं हिम-
 वतः पुण्यं ययौ सप्तदशोऽहनि ॥ १८ ॥ इदंशुः पाण्डवा राज-

गन्धमादनमन्तिकात् । षष्ठे हिमवतः पुरग्ये नानाद्रुमलतावृत्ते
 ॥ १९ ॥ सलिलावर्त्मसङ्घातेः पुष्पतैश्च महीरुहैः । समाहृतं
 सुख्यतममायुषं वृषपर्वणः ॥ २० ॥ तसुपागस्य राजर्षिं धर्मा-
 व्यानमरिन्दमाः । पाण्डुवा वृषपर्वणमवदन्त गतक्लमाः ॥ २१ ॥
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजिताश्चावसंश्रित सप्तरात्र
 मरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तस्वर्षिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकशय-
 तान् विप्रान्निर्वृत्त वृषपर्वणि । न्यामभूतान् यथाकालं बन्धुनिव
 सुमत्कृतान् ॥ २४ ॥ पारवाहेश्वरं शेष परिदाय महात्मने ।
 ततश्च यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः
 पाण्डुवा राजन्त्रयमे वृषपर्वणः । अतीतानागतं विद्वान् कुशलः
 सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥ अस्वगामत् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययदिगसुत्तराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थि-
 तानभ्यगच्छ वृषपर्वी महामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः
 पाण्डुवांसदा ॥ २८ ॥ अन्ममाच्छे कौन्तेयः नाशीभिर्भिनन्द्य
 च । वृषपर्वी निवसते पत्यानमुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानावृ-
 गशैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिर्भ्रातृभिः सहं प्राति-
 ष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलमासुषु ।
 ध्रुवंतं विविशु श्वेतं चतुर्थऽहनि पाण्डुवाः । ३१ ॥ महाश्व-
 घनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभम् । मणिक्काञ्चनरूपस्य शिला
 नाथ समुच्चयम् ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य पत्यानं यथोक्तं वृष-
 पर्वणा । अनुसस्य रथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्गान् ॥ ३३ ॥
 उपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमास्तो सुबहून्
 सुखिनेत्राभिवक्रमुः ॥ ३४ ॥ धीम्य कृष्णा च पार्थाश्च कोमशय
 महावृषिः । अगच्छन् संहितास्तत्र न कश्चिदवधीयते ॥ ३५ ॥
 ते अर्गाहजसंधुष्टं नानाद्रुमलतावृत्तम् । शाखाःसृग्गयैश्चैव सेवित

सुमनोरमम् । ३५ ॥ पृथ्व्यं पद्मभरोवृत्तं सपत्न्यमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माल्यवर्त्तं महागिरिम् ॥ ३६ ॥ ततः किम्पु
 र्वावासं सिद्धचारणसेवितम् । ददृशुर्हृष्टराभाण पर्वतं गन्ध
 मादनम् ॥ ३७ ॥ विद्याधरासुचरितं किन्वरीभिक्षुष्टेन च । गज
 संघसमावासं सिंहस्थः प्रगणायुतम् ॥ ३८ ॥ शरभोन्वाद्संघुष्टं
 नानासृगनिषेवितम् । ते गन्धमादनवनं तन्वन्दनवनोपमम् ॥ ३९ ॥
 सुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् । विविशुः कमगो
 वीराः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४० ॥ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च
 विप्रैर्महात्मभिः । शृण्वन्तः प्रीतजननान् तत्त्वान्मदकताञ्छ्रुभान्
 ॥ ४१ ॥ श्रोत्ररथ्यान् सुमधुरान् शब्दान् सुगमुखेरितान् । सर्व-
 ऋफलभाराद्यान् सर्वर्तुकुसुमीञ्ज्वतान् ॥ ४२ ॥ पश्यन्तः पाद-
 पादापि फलभारावनामितान् । आम्बानाम्ब्रातकान् भय्यान्
 नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४३ ॥ मुञ्जातकास्रथास्त्रीरान् दाडि-
 मान् बीजपूरकान् । पनमान् लकुषान् मोचान् खर्जूरान्म्ल-
 खेतमान् ॥ ४४ ॥ पारावतांस्तथा शीटान्नीपांथापि मनोरमान् ।
 विल्वान् कपित्थान् जम्बूथ काश्रमरोर्वदरीसथा ॥ ४५ ॥ पूजा-
 तुङ्गस्वरवटान्शहत्यान् चीरिकासथा । भल्लातकानामलकीर्हरी-
 तकविभीतकान् ॥ ४६ ॥ इड्डान् करमदोश्च तिन्दुकांश्च महा-
 फतान् । एतान्गन्धांश्च विविधान् गन्धमादनसालुषु ॥ ४७ ॥ फलै-
 रमृतकल्पेक्षानाचिंतन् स्वाङ्गुभक्षरून् । तथैव चम्पकाशोकान्
 केतकान् वकुलासथा ॥ ४८ ॥ पुत्रगान् मत्तपणोश्च कर्णिकारान्
 सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रथ्यान् मन्दारेन्दीवरांसथा
 ॥ ४९ ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमासथा । शालां-
 शालांसमालांश्च पिप्लवान् हिङ्गुकांसथा ॥ ५० ॥ शाल्मली-
 किंशुकाशोकान् शिंशुपा सरलासथा । चकोरैः शतपत्रैश्च भद्र-
 राजेसथा शुके ॥ ५१ ॥ कोकिलैः कण्विकैश्च हारीतैर्जीव-

जीवकैः । प्रियकैषातकैश्चैव तथा न्यैर्विविधैः षण्णैः ॥ ५२ ॥ शोत्र
 रम्यं सुमधुरं कूजद्विषायधिष्ठितान् । सरामि च मनोज्ञानि
 समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५३ ॥ कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कौक-
 नदोत्पलैः । कङ्कःरैः कमलैश्चैव चाचितानि समन्ततः ॥ ५४ ॥
 षादब्धैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुण्डैः । कारण्डभिः श्वैर्हंसैर्वैकर्म-
 ङ्गुभिरेव च ॥ ५५ ॥ एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जल-
 चारिभिः । हृष्टैस्तथा तामरसरमासवमदालसैः ॥ ५६ ॥ पद्मो-
 दरच्य, तरजःकिञ्चलकारुण्यरञ्जितैः । मञ्जु, स्वरैर्मधुकरैर्वरुतान्
 कामलाकरान् ॥ ५७ ॥ अपश्यंस्तो नरव्याघ्रा गन्धमादनसामुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५८ ॥ शिखण्डिनोभिः
 सहितान् लतामण्डलकेषु च । मेघदृष्टैर्वहाममदनाकुलितान्
 भृशम् ॥ ५९ ॥ कृत्वैव केकामधुरं सङ्गोतं मधुरस्वरम् । चित्रान्
 कलापान् विसीर्ष्य सर्वलासान्मदालमान् ॥ ६० ॥ मयूरान्
 ददृशुर्हृष्टान्द्रुत्यो वनलालमान् । काश्चित् प्रियाभिः सहितान्
 भ्रममाणान् कलापिनः ॥ ६१ ॥ यल्लीलतामङ्कटेषु कुटजेषु
 स्थितांस्तथा । काश्चित् कुटजानान्तु श्वपिप्लुत्कटानिव ॥ ६२ ॥
 कलापकचिराटोपनिचितान्कुटजानिव । विषरेषु तरुणाश्च वचिरं
 ददृशुश्च ते ॥ ६३ ॥ सिन्धुवारासथोदारान् मन्मथस्यैव तोम-
 रान् । सुवर्णवर्षेकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६४ ॥ कर्ण्य-
 कारान् विकसितान् कर्ण्यपूरानिधोत्तमान् । तथापश्यन् कुरु-
 वकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६५ ॥ कामवश्योत्सुककरान्
 कामस्यैव शरोत्करान् । तथैव वनराजीनामुदारान्चचितानिव
 ॥ ६६ ॥ विराजमानास्त्रोपश्यंस्त्रिककास्त्रिकानिव । तथानङ्ग-
 शराकारान् महकारान्मनोरमान् ॥ ६७ ॥ अपश्यन् भ्रमरा
 रावान् मञ्जरीभिर्विराजितान् । शिखण्डमहशैः पुष्पैर्दीवाग्नि-
 सहशेरपि ॥ ६८ ॥ शोहितैश्च नामैश्च वेदूश्च सहशेरपि । यतोप

वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलमानुषु ॥ ६९ ॥ तथा शालांशुमालांश्च
 पाटतान् बकुलानपि । माला इव समामक्ताः शैलानां शिखरेषु
 च ॥ ७० ॥ विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनेर्द्विजैः । कल-
 ङ्गसेहपितानि मारमाभिद्यतानि च ॥ ७१ ॥ सरांसि बद्धशः पार्था
 पश्यन्तः शैलमानुषु । पद्भ्योत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च
 ॥ ७२ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः । गन्धवन्यथ
 माल्यनि रमवन्ति फलानि च ॥ ७३ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि
 वृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविशु पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फल्ल-
 कोचनाः ॥ ७४ ॥ कमलोत्पलकङ्कारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्य-
 माना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायना ॥ ७५ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 भीममाहेदं प्रीतिमद्वच । अहा यीमदिदं भीम गन्धमादन-
 काननम् ॥ ७६ ॥ वने स्तस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा
 द्रुमाः । लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७७ ॥
 भान्त्येते पुष्पविक्रवाः पुंस्कोक्किलकुलाकुलाः । नात्र कण्टकिनः
 केचिन् च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्ध-
 मादनसानुषु । अमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ॥ ७९ ॥
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरैर्गुभिः । पश्येमां नलिनीं
 चान्यां कमलोत्पलमार्जनीम् ॥ ८० ॥ सुगंधरां विग्रहवतीं साक्षा-
 ष्चिद्यमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाख्यास्तस्येमाः काननीक्षमे
 ॥ ८१ ॥ उपगोयमाना अमरैराजन्ते वनराजयः । पश्य भीम
 शुभान् देशान् देवाक्रीडान् समन्ततः ॥ ८२ ॥ अमानुषगतिं
 प्राप्ताः संमिष्टाः स्युर्दृकोदर । लताभिः पुष्पितायाभिः पुष्पिताः
 पादपोत्तमाः ॥ ८३ ॥ संश्लिष्टः पार्थ गोभन्ते गन्धमादनसानुषु ।
 शिखण्डिनीभिश्चरता सर्चितानां शिखरिण्डनाम् ॥ ८४ ॥ नदतां
 ष्वृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु । चकोराः शतपत्राश्च मत्त-
 कोकिलसारिकाः ॥ ८५ ॥ पत्रिणः पुष्पितानेतान् सम्यतन्ति

महाद्रुमान् । रक्तगीतारुणाः पार्यं पादपाशगताः खगाः ॥ ८६ ॥
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः । हरिताक्षवर्षीनां
 शङ्खलानां समीपतः ॥ ८७ ॥ सारमाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रखण्डेषु-
 ष्षपि । वदन्ति मधुरावाच सर्वभूतमनोरमा ॥ ८८ ॥ भङ्ग-
 राजापचक्रास्य लोहपृष्ठाः पततिष्यः । चतुर्विधाणाः पद्माभाः
 कुञ्जराः सकरेण्यः ॥ ८९ ॥ एते वैदृश्ववर्षीभिः शोभयन्ति मह-
 त्तरः । बद्धनालमसुतशेषा शैलशृङ्गपरिस्थिताः ॥ ९० ॥ नाना-
 प्रखण्डेषु च वारिधाराः पतन्ति च । भास्कराभप्रभा भोमाः
 शारदाशुभ्रघनीपमाः ॥ ९१ ॥ शोभयन्ति महाशैले नानारजत-
 धातवः । कच्चिदृच्छन्तवर्षीभाः कच्चिक्लृप्तनमस्त्रिभाः ॥ ९२ ॥
 धातवो हरिताक्षस्य कच्चिदृच्छन्तवर्षी च । मनःशिलागुहास्यैव
 मन्थ्याशुभ्रनिकरोपमाः ॥ ९३ ॥ शोभयन्ति महाशैले नाना-
 रजतधातवः । शशतीक्ष्णवर्षीभाः कच्चिज्जेरिक्कधातवः ॥ ९४ ॥
 सितवामताशुभ्रमोतमाः बानस्पृश्यसमप्रभाः । एते बद्धविधाः
 शैले शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९५ ॥ गन्धर्वाः सह कान्ताभि-
 र्यथोक्तैश्च पदपङ्गाः । दृश्यन्त शैलशृङ्गेषु पार्यं किम्पुदपि । सह
 ॥ ९६ ॥ गीतानां समतापानां तथा सारमाश्च निखनः । श्रूयते
 बद्धधा भीम सर्वभूतमनोरम ॥ ९७ ॥ महागङ्गामुदीक्षस्व
 पुगवा दन्तदोर्षे शुभाम् । कलहमगणैर्जुष्टास्वपिक्लिन्नरसेविताम्
 ॥ ९८ ॥ धातुभयं मरिद्ध्यै कन्दरैस्त्रिगणैर्लभिः । गन्धर्वै-
 रश्वरोभयं काननेयं मनोरमैः ॥ ९९ ॥ ध्यानेन विविधा-
 कारैः शतशीर्षं समन्ततः । उपेत पश्य कौन्तेय शैलराज
 मरिन्दम ॥ १०० ॥

वेगम्यायनमवाच । ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनु-
 क्षमाश्च । नादृश्यन् पर्वतस्य दर्शनेन परन्तपाः ॥ १०१ ॥
 जयितमत्र मास्यैव त्ववद्विष पादपैः । चार्ष्टिषेणस्य राजर्षे-

रायमं ददृशुस्तदा । १०२ ॥ ततश्चो तिग्मतपसं कृशन्वमनि-
सन्ततम् । पारगं सर्वधर्माणामाष्टिवेणमुपागमन् ॥ १०३ ॥

इति चारण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि गन्धमादनयोभादर्शनं
नामाष्टपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

दैगम्यायन उवाच । वृषिष्ठिरक्षमाभाय तपसा दग्धकित्त्व-
पम् । अथवादयत पीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ॥ १ ॥ ततः
कृणा च भीमस्य यमौ च सुतपस्विनो । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवार्ष्णीपतस्त्रिं ॥ २ ॥ तद्यैव धीम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तसृषिं शंसितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिदिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानाम्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरूणाश्चषभं प्राप्तं
पूजयित्वा महातपाः । सह श्राद्धभिरामीनं पञ्च पृच्छदनामयम्
॥ ५ ॥ नाकृते कुरुषे भावं कञ्चिद्धर्मे प्रवर्त्तसे । मातापितृषु ते
दृष्टिः कञ्चित् पार्थ न भेदति ॥ ६ ॥ कञ्चित्ते गुरवः सर्वे वृडा
वैश्याश्च पूजिताः । कञ्चित् कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
सुकृतं प्रतिकर्त्तुश्च कञ्चिद्वातुञ्ज दुष्कृतम् । यथाम्बायं कुरुश्रेष्ठ
जानामि न विक्तव्यसे ॥ ८ ॥ यथाहं मानिताः कञ्चित्पथा नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कञ्चिद्धर्ममेवानुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कञ्चि-
दौस्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन
तितपयता ॥ १० ॥ पितृपैतामहं वृत्तं कञ्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कञ्चिद्राजर्षिशानेन पथा गच्छस्यरिन्दम ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किञ्च
कुले जाते पुत्रे मप्ररि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति
च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किन्त्वस्य दुष्कृतेऽद्याभिः सम्प्राप्तव्यं भवि-
ष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽद्याभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुराज्ञा च पशुमः । वस्येते पूजिताः
पार्थ तस्य कोकाबुभौ जितौ ॥ १४ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । भगवन्नाम्ब माहेतयथावद्वर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥

सर्वाश्रयण उवाच । स्वभक्षा वायुभक्षा च हवमाना विहा-
यमा । जुषन्ते पर्वतयोऽष्टस्रपयः पर्वमन्त्रिषु ॥ १६ ॥ कामिनः
सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । हृष्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा
किम्पुत्रा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौश्रि-
कानि च । हृष्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाश्चरणां गणाः ॥ १८ ॥
त्रिशाश्रवणशैव स्रग्विषः प्रियदर्शनाः । महोरगगण्णाद्यैव
रुपणांधोरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चापरि शैलस्य श्रूयते पर्व-
सन्निवृ । भेरीगण्णवशङ्काना मुदङ्गानासु निःस्वनः ॥ २० ॥
इहस्यैदेव तत् सत् स्योतव्यं भरतपेभाः । न काञ्ची वः कथ-
ञ्चिच्छासताभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं
भरतमत्तमाः । विहारो यत्र देवानाममानुषगतिसु सा ॥ २२ ॥
दृष्ट्वापककर्माणां मनुष्यमिह भारत । दिवन्ति सर्वभूतानि ताड-
यन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य सुधि-
ष्ठिर । गतिं परममिहाना देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चाप-
कादिव गच्छन्तं पार्थ यागमतः परम् । अयःशूरादिभिर्घ्नन्ति
राक्षसा यत्र सुदृढम् ॥ २५ ॥ अश्वरोभिः परिहृतः समुद्रा नर-
वाहनः । इह वैश्रवणस्यात् पर्वमन्त्रिषु हृष्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्यं
समासीनमधिपं यत्परकसाम् । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्त-
मिषोद्धतम् ॥ २७ ॥ देवदानवमिहानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्गामिहं भरतमत्तमम् ॥ २८ ॥ उपासीनस्य धनदं
तुल्यगोः पर्वसन्निवृ । गीतमामस्वनस्यात् श्रूयते गन्धमादने ॥ २९ ॥
एतदेवंनिधिवन्मिह तात सुधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहवः

पर्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि
च । वसध्वं पाण्डुवश्रेष्ठा यावदजुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात
चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन । उपित्वेह यथाकामं यथायुतं
विहृत्य च । ततः शस्त्रजिता तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ययुहपर्वणि चाष्टिपेण्युधिष्ठिर-
संवादे एकोनपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जनमेजय उवाच । चाष्टिपेण्यश्चमे गच्छिन् मम पूर्वपिता
महा । पाण्डोः पुत्रा महात्मान् सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥
क्षियन्तं कालमवसन् पर्वते गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः
सर्वेऽतिवक्रपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहाब्धाणि तत्र तेषां
महात्मनाम् । वसतां तत्कवीराणामासंसूद्रमूर्च्छि सतम ॥ ३ ॥
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् । यद्यञ्चके महाबाहु-
श्चास्मिन् हैमवते गिरी ॥ ४ ॥ न खल्वामीत् पुनर्युद्धं तस्य यज्ञै-
र्हि जोत्तम । कञ्चित्समागमसोपामामीदं यवणेन च ॥ ५ ॥ तत्र
क्षुत्याति धनद चाष्टिपेणो यथावतीत् । एतदिच्छाम्यहं योतुं
विस्तरेण तपोधन । न हि मे शृण्वन्स्तस्मिन्नस्ति तेषां विचे-
ष्टितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतहात्मचितं श्रुत्वा तस्याप्रमितनेजस ।
शासनं सततश्चक्रक्षयैव भरतर्षभाः । भुञ्जाना मुनिभोज्यानि
रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुडवाच्यहतामासु सगाणां पित्रि-
तान्यपि । मध्यानि हिमवतृष्टे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥
एवं ते न्यधसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पशुभं
वर्षमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधा-
न्यत् । कृत्वकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा बटोत्कचः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वेषु पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्षिषेणाश्रमे तेषां
 वसतां वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पशुतां
 महजङ्घतम् । तैस्तत्र विहरद्भिद्य रममाणैश्च पाण्डवैः ॥ १२ ॥
 प्रीतिमन्तो महाभागा सुनयनारणास्तथा । आजग्मः पाण्डवान्
 द्रष्टुं श्रुद्वात्मानो यतवताः ॥ १३ ॥ तं तैः सह कथाञ्चकुर्दिव्यां
 भरतसत्तमाः । ततः कर्तव्याहस्य महाहृदनिवासिनम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहमाहरत् । प्राकम्पत महाशैलः
 प्रासृष्टान्त महाद्रुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च
 तदङ्घतम् । ततः शैलोत्तमस्यायात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ॥ १६ ॥
 अवहत् सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि
 दिव्यानि मुहूर्द्धि सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि
 द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः क्षणा काले वचनमब्र-
 मीत् ॥ १८ ॥ विविक्तो पत्रतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुप-
 र्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते
 पुष्पाणि भरतर्षभ । पत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति
 ॥ २० ॥ प्पाण्डवे सत्यमन्धन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्वो-
 रगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ इता मायाविनक्षीया
 धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवम् । तवापि सुमहत्फेजो महदाङ्गवत्सह ते
 ॥ २२ ॥ अपिपक्षमनाष्टयं शकतुल्यबलोपमम् । तद्वाहुबलवेगेन
 त्वासिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन
 दिशो दश । ततः शैलोत्तमस्यायं चित्तमाल्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥
 व्यपेतभयसम्भोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम
 चिरान् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलायं तद्वाहु-
 बलप्राप्तिता । ततः चित्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परन्तपः ॥ २६ ॥
 नासृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सङ्गवः । सिंहर्षभगतिः शोभा-
 तुदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ मनस्वी बलवान् हृष्टो मानी शूरश्च

पाण्डवः । कीर्तितान्तः पृथुर्व्यसो मत्तवारण्यविक्रमः ॥ २८ ॥
 सिंहदंष्ट्री वृहत्स्कन्धः शालपोत इवीकृतः । महात्मा चाह-
 सर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुं धनुः खड्गं द्रुपा-
 चापि पराश्वपत् । स केशरीव चात्त्रिकृतः प्रभिन्न इव वारणः
 ॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्भोहः शैलमध्यपतङ्कली । तं ह्यनेन्द्रमिवा-
 यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ३१ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि वाख-
 कार्मुकधारिणम् । द्रौपद्या बर्हयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः
 ॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्भोहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्वानिनं च
 कातश्चं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिज्जघते पार्थमात्मजं
 मातरिष्वनः । तदेकायनमासाद्य विपमं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 बद्धतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुहो ह महाबलः । स किन्नरमहानाग-
 मुनिगन्धर्वराक्षसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्थायमारुह्य सु-
 महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काञ्चनैः
 स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम् । प्राकारेण परिच्छिन्नं सौव-
 र्येण समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ॥ ३८ ॥ दारतोरण-
 निर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः
 समन्ततः ॥ ३९ ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 धनुष्कोटीमवष्टभ्य बक्रभावेन बद्धना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
 खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् । मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
 सम्भवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धर्वहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ । विला-
 विविधवर्णाभाश्रितमञ्जरिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविधा-
 स्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः । रत्नजालपरिच्छिन्नचित्तमाल्यविभू-
 पितम् ॥ ४३ ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः । गदा-
 खड्गधनुष्याणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
 बाहुस्तस्यौ गिरिरिवाचलः । ततः शङ्खमुपाभ्रासीद्विवतां लोम-

कर्षणम् ॥ ४५ ॥ ष्वाघोपतलशब्दश्च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 ततः प्रकृष्टरोमाण्यस्य शब्दमभिवृद्ध्यः ॥ ४६ ॥ यत्नराजसमन्वर्गः
 पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिघनिस्त्रिंशत्शूलशक्तिपरश्वधाः
 ॥ ४७ ॥ प्रकृष्टोत्त व्यरोचन्त यत्नराजसबाहुभिः । ततः प्रकृष्टे
 सुष्ठु तेषां तस्य च भारत ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायेः शूल-
 शक्तिपरश्वधान् । भस्त्रैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरेखातः ॥ ४९ ॥
 क्षत्ररीक्षगतानाष्ट भूमिष्ठानाञ्च गर्जताम् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राजसानी महाबल ॥ ५० ॥ मा लोहितमहात्रिष्टयप्रान्महा-
 बलम् । गदापरिघपाणीनां रक्षसा कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः
 प्रण्युता धारा राजसानां समन्तत । भीमबाहुवर्गोत्कृष्टैरायुधै-
 र्यत्नराजसाम् ॥ ५२ ॥ विनिर्जन्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभि पाण्डवं प्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ ददृशुः
 सर्वभूतानि सूर्ध्वमवभ्रगणैरिव । स रश्मिभरिवादित्यः शरै-
 र्वरिनिघातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वांनाच्छ्रान्महाबाहुर्बलवान् सत्य-
 विक्रमः । अभितर्जयमानाय क्वन्तश्च महारथान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेने च ददृशु सर्वराजसाः । यत्ना विकृतसर्वाङ्गा
 भीमसेनभयादिता ॥ ५६ ॥ भीममात्ते स्वरक्षकुर्विप्रकीर्णमहा-
 सुधाः । उत्सृज्य ते गदाशूलानसिंशक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणां दिशमाजग्म स्त्रामिता दृढधन्वना । तत्र शूलगदापाण्य-
 र्धूढोरस्त्रो महाभुज ॥ ५८ ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमा-
 न्नाम राजसम् । अदर्शयदधीकारं पौरुषेण महाबल ॥ ५९ ॥
 स ताम् दृष्ट्वा पराहृत्तान् अयमान दृग्गवतीत् । एकेन बहवः
 संख्ये मानुषेण पराजिताः । ६० ॥ प्राप्य वैश्रवणावासं किं
 बल्यस्य धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वाभ्यवर्त्तत राजसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाण्यरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं
 वेगेन प्रभिच्छसिव वारणम् ॥ ६२ ॥ बल्यदन्तस्त्रिभिः पार्श्वे भीम-

सेनः समार्दयन् । मणिमानः प सक्रुहः प्रगृह्य महतीं गदाम्
 ॥ ६३ ॥ प्राहिणाङ्गोमसेनाय परिगृह्य महावतः । विद्युद्गुणं
 महाघोरामाक्रान्ते महतीं गदाम् ॥ ६४ ॥ यरेर्बहुभिरभ्याङ्क-
 ङ्गोमसेनः शिक्ताशितैः । प्रत्यहन्यन्त तं सर्वे गदाभासाद्य सायकाः
 ॥ ६५ ॥ न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगताः । गदासुहृममा-
 चारं बह्यमानः स वीक्ष्यवान् ॥ ६६ ॥ व्यंसयामास तं तस्य
 प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरा रक्तादण्डामयच्छयीम्
 ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् पञ्चहाराथ राज्ञमः । सा भुजं
 भीमनिह्नीडा भित्वा भीमस्य दक्षिणम् ॥ ६८ ॥ साग्निज्वाला
 महारौद्रा पपात महमा भुवि । सोऽतिबिह्वो महेष्यामः शक्त्या-
 मितमराक्रम ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कीर्त्तयेः क्रोधपर्वाकुले-
 क्षणः । रक्तापट्टपिनद्धान्तां शत्रुणां भयवर्द्धिनोम् ॥ ७० ॥
 प्रगृह्याथ नदनभोमः शैष्वां सर्वायसो गदाम् । तरसा चाभि-
 दुद्राव मणिमन्तं महावलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य
 मणिमानपि । प्राहिणाङ्गोमसेनाय वेगेन महता मदनम् ॥ ७२ ॥
 भङ्गा शूलं गदायेण गदायुद्धविशारदः । अ भदुद्राव तं हन्तु
 गरुडानिव पन्नगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवप्रुल्य विष्णुय सहसा
 गदाम् । प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणसूदंति ॥ ७४ ॥ केन्द्रा-
 शनिरिविन्द्रेण विस्फुष्टा वातरंहसा । हत्वा रक्तं क्षितिं प्राप्य
 कृत्येवं निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राज्ञमं भोमवत भोमसेनेन
 पातितम् । ददृशुः सतेभूतानि सिंहेनैव गवास्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं
 प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः । भीममार्त्तस्वर कृत्वा
 जग्मूः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति आरम्यपर्वणि यत्तयुद्धपर्वणि मरणमदधो नाम

षष्ठ्यधिकशताध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नायमानां गिरे-
 गुञ्जाम् । अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १ ॥ चौथ्यः
 कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदश्चथा । भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे
 विमनसोऽभवत् ॥ २ ॥ द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय सख्यधार्म्यं महा-
 रथाः । सहिताः सायुधाः प्रूराः शैलमाश्रुञ्जशदा ॥ ३ ॥ ततः
 संप्राप्य शैलायं वीक्षमाणा महारथाः । ददृशुस्ते महेष्वासा
 भीमसेनमरिन्दमाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसङ्घांश्च
 राज्ञसान् । महाबलान् महामत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥
 शुशुभे स महाबाहूर्गदाण्डधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वाङ्ग-
 दानवान् मघवानिव ॥ ६ ॥ ततस्ते आतरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महा-
 रथाः । तत्रोपविशिशुः पार्थी, प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७ ॥
 तेयतुर्भिमंहेष्वासैगिरिशृङ्गमशोभत । लोकपालेर्महाभागैर्दंवं
 देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुबेरमदन दृष्ट्वा राजसांश्च निपातितान् ।
 आता आतरमासीनममवीत् पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । साहसाद्यदि वा मोहाङ्गीम पापमिदं
 कृतम् । नैतत्ते महेशं वीर मुनेरिव क्षया वचः ॥ १० ॥ राज-
 हिटं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । त्रिदशानामिदं हिटं
 भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११ ॥ अर्थधर्मावनाहत्य यः पापे
 कुर्वते मनः । कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा आता आतर-
 मश्नुतम् । अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तोपतो सुधिष्ठिरः । विरराम
 महर्तिलाशमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३ ॥ ततस्ते हतश्रिष्टा ये
 भीमसेनेन राजसाः । सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरमदनं प्रति
 ॥ १४ ॥ ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् । भीममार्त्त-
 स्वरश्चकृर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५ ॥ न्यशशस्त्रावुधाः क्रान्ता

शोणितान्कृतवच्छटाः । प्रकीर्णमूर्द्धजा राजन् यक्षाधिपतिमनु-
 वन् ॥ १६ ॥ गटापरिघनिःस्त्रगतोमरमागयाधिनः । राजसा
 निहताः सर्वे तत्र देव पुरःसराः ॥ १७ ॥ प्रखल्य तरसा शैलं
 मान्पेण धनेश्वर । एकैकं संहताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः
 ॥ १८ ॥ प्रथरा राजसेन्द्राणा यक्षाणाञ्च नराधिप । शैरते
 निहता देव गतमन्वा परामथः ॥ १९ ॥ कव्यशेषा वयं मुक्ता
 मणिमास्ते मखा हतः । मान्पेण शतं कर्म विधत्स्व यदन-
 न्तरम् ॥ २० ॥ एतच्छुभं सुसङ्घः सर्वेयत्तगणाधिपः । कोप-
 संरक्तनयनः कथमिन्द्रवरोद्वप ॥ २१ ॥ द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं
 श्रुत्वा धनेश्वर । त्काध यक्षाधिपतिर्दुष्कारिमिति चाब्रवीत्
 ॥ २२ ॥ अथावश्रयमसद्गायं परिशुद्धमिदं विष्णवम् । रथं सं-
 योजयामासुमन्त्रवेर्षममालिभः ॥ २३ ॥ तस्य सर्वगुणोपिता
 विमलात्ता इयामसाः । तेषोपलगुणोपिता दानारत्नविभूषिताः
 ॥ २४ ॥ शोभमाना रथे यक्षास्त्रिष्यन्त इवागुगाः । ह्येपया-
 मासुरन्व न्य ह्यपितैर्दंजयाश्चैः ॥ २५ ॥ स तमास्याश्च भगवान्
 राजराजो सहायश्च । प्रययौ देवगणैर्षे स्तूयमानो महा-
 द्युतः ॥ २६ ॥ तं पयान्तं सहायानं सर्वे यथा धनाधिपम् ।
 वक्तव्या हेमभङ्गाया सहाकया सहायता ॥ २७ ॥ सावुधा
 बडनिःस्तया यथा दृग्गता वराः । ते जडेन महाविगाः प्रवमाना
 विहायगा ॥ २८ ॥ रत्नमादनमाजसु प्रकपेन्त इवास्वरम् ।
 तत् केसरिमहाजाल धनाधिपातपाकितम् ॥ २९ ॥ कुबेरञ्च
 महात्मान यत्नरत्नोगणाहृतम् । ददृशुः पृथगीभाण पाण्डवाः
 प्रियदशनम् ॥ ३० ॥ कुबेरम् मरामत्वान् पाण्डवाः पुत्रान् महा-
 रथान् । शान्तकार्मुकनिस्त्रिगान् हृष्टा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥
 देवकार्णं चितीर्षन् स हृदयेन तुवाप ह । ते पक्षिण इवापेत्सु-
 गिरिम्बुद्धं महाजवा ॥ ३२ ॥ तस्युद्धोषां समभ्य से धनेश्वरपुर-

मूसराः । ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान् प्रीतिं भारत ॥ ३३ ॥
 समीक्ष्य यत्तन्मूर्धा निर्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महा-
 द्भानः प्रणम्य धनदं प्रभम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च
 धर्मवित् । अपराङ्गमिवात्मानं मन्व्यमना महारथाः ॥ ३५ ॥
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्षी धनेश्वरम् । स ह्यासनवरं श्रीमत्-
 पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ विहितक्षितपर्जन्यन्तर्मातिष्ठत धना-
 धिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्ण्य महाजवाः ॥ ३७ ॥
 उपापविश्वयुर्द्यौ रालभाय सहस्रजः । शतशयापि गन्धर्वा-
 स्तथेनाश्वरमा गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्षीपतिष्ठन्त यथा देवाः
 शतकतुम् । काशनीं शिरसा विश्वहीमसेनः खजं प्रुभाम् ॥ ३९ ॥
 याशस्तद्गधस्तृणा शरुदैक्षत धनाधिपम् । भीमसेनस्य न ग्लानि-
 विक्षतस्यापि राजसे ॥ ४० ॥ आसीत्स्यामवस्थयां कुषेरमपि
 पश्यतः । धाददानं गितान् धाणान् योद्धवामवस्थितम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमद्रथीन्द्रराजन । विदुस्त्वा सर्वभूतानि पार्थ
 भूतहितं वतम् ॥ ४२ ॥ निभेयव्यापि श्रेणायै वस त्वं भ्रातृभिः
 सह । न च मन्दस्वया कार्षी भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥
 कालेनेतं हता पूर्वं निमित्तमनुजज्ञाथ । द्रोडा चत न कत्तेव्या
 साहसं यदिदं कृतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यत्त-
 रक्षसाम् । न भीमसेन कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ । कर्मणा
 भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नेतम्यनसि मे तात वत्त ते कुहमत्तम् ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं
 भीम कृष्णार्थं कृतवानसि । मामनाहत्य देवाय विनाशं यत्त-
 रक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वयाङ्गवज्रमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्ववि ।
 यापादद्य विानर्मुक्तो घोरदंष्ट्रु वृकोदर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्व-
 मगस्वनेन कडेन परमार्षणा । यप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैवा

निष्कृति कृता । ४१ ॥ दिष्टो हि मम संकल्लयः पुरा पाण्डुवनन्दन ।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं शत्रोऽसि भगवन्मगस्थेन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदञ्चावर्ण-
भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः । तदेव त्वं न निर्दग्धः सबलः
सपदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच । देवतानामभून्मन्त्रः कृशवत्यां नरेश्वर ।
उतस्तत्वाहमगमं महापद्मगतैस्त्रिभिः । यक्षाणां घोररूपाणां
शिविधायुधधरिणाम् ॥ ५३ ॥ अश्वन्यहमथापश्यमगस्त्यवपि-
सत्तमम् । जयं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ५४ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णं पृथिवद्रुमशोभितम् । तमूह्ववाहः दृष्ट्वा
सूर्वास्याभिसुखे स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं उता-
गनमिवैधितम् । राजमाधिपतिः श्रीमान्मातृगमात्राम मे सखा
॥ ५६ ॥ भौर्स्वर्गादज्ञानभावाच्च दर्पास्त्रोडासु पार्थिव । ज्यष्टीव-
दाकागगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५७ ॥ स कोपान्मासुवाचेदं
दिय, सर्वा दहन्निव । मामवज्ञाय दृष्टात्मा यस्मादेव सखा तव
॥ ५८ ॥ धर्षणा कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर । तस्मात् सहेभिः
सैन्यैस्तै बध प्राप्स्यति मामुपात् ॥ ५९ ॥ त्वच्छाप्यभिहेतेः सैन्यैः
क्षोभं प्राप्येह दुमेतिः । तमेव मामुपं दृष्ट्वा किन्विपाद्विपभीषामे
॥ ६० ॥ सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपीतं बलात्स्वितम् । न गार्पं
प्राप्स्यते धीरं तत्तवाज्ञा करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शार्पो मया
प्राप्तः प्राक् तस्माद्विपसत्तमात् । स भीमेन महाराज भ्राता तव
विभोक्षितः ॥ ६२ ॥

इति पारण्यपर्वणि यक्षद्वेषनेण कुबेरदर्शने

एकपद्यभिरकथितेऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धनद उवाच । युधिष्ठिर धृतिदीर्घ्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकोत्तमविधानानामेष पञ्चविधा विधिः ॥ १ ॥ धृतिमन्तय
 दद्यात् स्वे स्वं कर्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृत-
 युगेऽभवन् ॥ २ ॥ धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानविद् ।
 त्रिविधः क्षत्रियश्चेठ प्रशास्ति पृथिवीञ्जुरम् ॥ ३ ॥ य एवं वर्त्तते
 पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर यश्च प्रेत्य च
 सङ्गतिम् ॥ ४ ॥ देशकालान्तरप्रेम्भुः कृत्वा शकः पराक्रमम् ।
 सस्त्राप्तस्त्रदिवे राज्यं हवहा वसुभिः सह ॥ ५ ॥ यन् केवल-
 रंस्त्रात् प्रपातं न निरीक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्धृः पापमेवा-
 नुवर्त्तते ॥ ६ ॥ कर्मणां विभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कास्यागामविधेः पविद् ॥ ७ ॥ वृथाचार-
 समारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति । साहमे वर्त्तमानानां निरुतीनां
 दुरात्मनाम् ॥ ८ ॥ सर्वेसामर्थ्यलिप्तः पापो भवति निश्चयः ।
 अधर्मज्ञाऽतिप्रथ वान्बुद्धिरभयगा ॥ ९ ॥ निर्भयो भीमसेनो-
 ऽयं तं शाधि पुरुषप्रथ । आष्टिपणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमा-
 यमम् ॥ १० ॥ तामिस्त्रं प्रथमं पत्नं तीतशोकभयो वस ।
 अलकाः सह गन्धर्वैश्च सह शक्रे ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता
 मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवाहनः । रत्नियन्ति महाबाहो सहितं
 द्विजसत्तमैः ॥ १२ ॥ साहसादनुसस्त्राप्तः प्रतिबुध्य हकादरः ।
 वार्द्धतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतास्वर ॥ १३ ॥ अतः परश्च
 वो राजन् द्रव्यन्ति वनयोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन्
 रत्नियन्ते च वः सदा ॥ १४ ॥ तथैव चान्नपानानि स्वादूनि
 च बहूनि च । आहरिष्यन्ति मतप्रेष्याः सदा व पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्बकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा
 तात योग्यपन्त्रो निजः सुतः ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ
 क्षीभौ यथा श्वनोः रक्ष्यः स दन्मथापीह यूयं सर्वे सुधीष्ठिर ॥ १७ ॥

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मेविधानवित् । भीमसेनादवरजः
 फाल्गुनः कुशलो दिवि ॥ १८ ॥ याः काचन मता लोके स्वर्गाः
 परमसम्पदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ॥ १९ ॥
 दमो दानं बलं वृद्धर्हीर्धं तिस्रो ज उत्तमम् । एतान्यपि महा-
 सत्त्वे स्थितान्यमिततेजासि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः
 कर्म पाण्डव गच्छेत् । न पार्थिव्य स्योक्तानि कथयन्ति नरा
 वृषु ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्त्तिर्बर्हिनः । मानितः
 कुरुतेऽस्त्राणि शक्रमद्भानि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वात्म्यो-
 पात्तान् धर्मेण वशमानयत् । स शान्तनुर्महातेजाः पितृशय
 पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सस्यक् चासौ महावीर्यः कुलपूर्व्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितृन्
 देवावृषीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त मुख्यान्महा-
 मेधानाहरद्यमुना प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः
 प्रपितामहः । सर्गाजत् शक्रलोकस्यः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाय ततश्चैन वभूवुः संप्रहार्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं
 गदाखड्गं धनुश्च भरतर्षभ । प्राध्वं कृत्वा नमयक्रे कुवेराय
 षकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्वनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणा मुद्धृदा नन्दिर्बर्हिनः ॥ २९ ॥ स्वपु वेश्मसु
 रस्येपु वसतामित्रतापनाः । कामान्न परिहास्यन्ति यत्ना वो
 भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ श्रीध्रमेव गुडकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्त्यामि धनञ्जय ॥ ३१ ॥ एवमुत्तम-
 कर्माणामनुगम्य युधिष्ठिरम् । अस्मिं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यका-
 धिपः ॥ ३२ ॥ तं परिशोभमङ्गीर्यनानारत्नविभूषितैः । याने-
 रतुयसुयक्षा राक्षसाय सहस्रम् ॥ ३३ ॥ पक्षिणामिव निर्घोषः
 कुवेरसदनं प्रति । बभूव परमाख्यानमैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते जग्मुस्तु योमाकाशं घनाधिपतिवाजिनः । प्रकर्षन्त इवाश्वानि
 पिबन्त इव मासतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतमन्त्वानि
 रक्षसाम् । अपाकृष्यन्त शैलायाह्वनाधिपतिगामनात् ॥ ३६ ॥
 तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता । समरे निहता-
 स्नाम्नाच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु
 वैशम्पत त्वा ज्ञपाः । सुखमुदुर्गतोद्देगाः पूजिता, सर्वराक्षसैः ॥ ३८ ॥

इति शारङ्ग्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि कुबेरवाक्ये
 द्विषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ततः सृष्ट्वोदित्ये धीम्यः कृताङ्गिकामरि-
 न्दम् । आदृष्टेणान मर्हित, पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-
 वाद्याष्टिभेगस्य पादौ धीम्यश्च वैश्वरुह । ततः प्राञ्जलयः सर्वे
 ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो युधिष्ठिरं धौम्या गृहीत्वा
 दक्षिणे करे । प्राचीं दिशमभिवेद्य रुद्रर्षिं रिदमन्वीत् ॥ ३ ॥
 असौ सागरपस्यन्ता भूमिमावत्य तिष्ठत । शैलगजो महाराज
 मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रमैश्वर्यावितो दिशं पाण्डव
 रक्षतः । पर्वतेश्वरनःस्तोत्र काननेस्वैव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-
 दाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्वरुहस्य च । ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म
 तात मनोपिणः ॥ ६ ॥ ततयोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः ।
 ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा
 धर्मज्ञः सर्वप्राणभृता प्रभुः । प्रेतमन्वगतं च्छेनां दक्षिणा-
 माश्रितो दिशम् ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
 प्रेतराजस्य भवनसृष्ट्या परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता
 राजन् मत्वेन प्रति तिष्ठति । अस्मिन् पर्वतराजानमेतमाहुर्मनी-
 षिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्भूय महोदधिम् । आश्व-

कनू वरुणी राजा भूतानि परिरजति ॥ ११ ॥ उदीची दीपय-
 त्रं प्र दिशं तिष्ठति योस्त्वान् । महामेकमेहाभाग, शिवो ब्रह्म-
 विदां गतिः ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्ममदथैव अतात्मा चावच्छिन्ते ।
 प्रलापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्समागमम् ॥ १३ ॥ यानाञ्ज-
 त्ब्रह्मणः पुत्रान् मानसान् दत्तमप्तमान् । तेषामपि महामेशः
 शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव पतितिष्ठन्ति पुनरतीद-
 यन्ति च । सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठासुवाशदा ॥ १५ ॥ देवं
 विरजसं पश्य गेरोः शिखरमुत्तमम् यत्प्राक्पैरध्यासो देवैः
 सृष्ट पितामहः ॥ १६ ॥ यमात् सवेभूतानां प्रकृतं प्रकृतिं ध्रुवाम् ।
 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः सद्-
 नाप्तस्य परं स्थानं प्रकथितं । देवादि यं न पश्यन्त सर्वतर्जा-
 मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानवदीप्तस्तत् स्थानं विष्णोर्महा-
 त्मनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रियं देवदानवैः ॥ १९ ॥
 प्राच्यां नारायणस्थानं मेरापति विराजते । यत्र भूतेश्वरस्तात
 सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ २० ॥ भासयन् सर्वभूतानि सुप्रियाभि-
 विराजते । नात्र ब्रह्मैयिज्ञातं कृत एव सृष्टयः ॥ २१ ॥ प्राप्र-
 वान्त गतिं क्षीणां यतीनां कुरुभक्तम् । न त व्यतीति सर्वाणि
 प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ २२ ॥ स्वयंभूरचित्प्राक्प्रा तत्र स्थित-
 विराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ २३ ॥
 परेण तपसा युक्ता भावताः कमभि शुभैः । याग सदा यहा-
 त्मानस्तमोभोहविर्वर्जिताः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्गमं लोक-
 मायान्ति भारत । स्वयम्भवं महात्मानं देवदेव सनातनम् ॥ २५ ॥
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमजयमथ्ययम् । देश्वरस्य सदा क्षेतत्
 प्राणमात्रं युधिष्ठिर ॥ २६ ॥ एतं त्वहरहर्भक्तं सूर्वाचन्द्रमसौ
 ध्रुवम् । प्रदक्षिणामुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ ज्योतीषि
 चाप्येषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्ति मेरापति गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥३८॥ एवं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवा-
 नपि । कुरुते वितमस्कर्म आदित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ ३९ ॥
 अक्षं प्राप्य ततः सन्ध्यमतिक्रम्य दिवाकरः । उदीचीं भजते
 काष्ठां दिग्मेघ विभावसुः ॥ ४० ॥ समेकमनुवृत्तः सन् पुन-
 र्गच्छति पाण्डव । प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतर्षित वतः
 ॥ ४१ ॥ समामं विभजन् कानि बहूना एवेमन्थपु । तथैव भग-
 वान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेव क्षृतिक्रम्य
 महामेकमतीन्द्रतः । भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम्
 ॥ ४३ ॥ तथा तमिस्रहो देवो मरुथ्यैर्भावयन् जगत् । मार्गमेत-
 मसस्वाधमादित्यः परिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ मरुच्चः शिशिराख्येषु
 दक्षिणा भजते दिग्म् । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति
 शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्वावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा ।
 तेजामि ममुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः स्वेद-
 क्रमो तन्द्रीर्गानिभ भजते नरान् । प्राणामिः सततं स्वप्नो
 ह्यभीक्ष्णञ्च निषेज्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतस्मिन्देश्च मार्गमावृत्य
 भानुमान् । पुनः सृजति वर्षाणां भगवान् भावयन् प्रजाः ॥४८॥
 वृष्टिभारुतमन्तापै सुप्तैः स्थानरजङ्गमान् । बर्हयन् सुमहातेजाः
 पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ ४९ ॥ एवमेव चरन् पार्थ कालचक्रमत-
 न्द्रितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्त्तते ॥ ५० ॥ सन्तता
 गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव । आदायेतन्तु भूतानां तेजो
 विहरते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च
 भारत । अहीरातं कलाः काष्ठां स्रन्त्येप मदा विभुः ॥ ५२ ॥

इति आरम्यपर्वणि गच्छुद्रपर्वणि मेरुदर्शने

विषयप्रसिद्धताऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नेन्द्रे वसता ॥ १ ॥ महात्मनां
 सदृशतमास्थितानाम् । रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकाञ्चतां
 दगेनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तां वीक्ष्युक्तान् सुविशुद्धकामांस्तेज-
 श्विन सत्यवृत्तिप्रधानान् । सुप्रीयमाशा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्व-
 सङ्घाश्च महपयस्य ॥ २ ॥ तं पादयोः पुष्पधरोत्पेतं नगोत्तमं
 प्राप्य महारथानाम् । मनोपमाद् परमो बभूव यथा दिवं
 प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३ ॥ मयूरं चैव तन्मार्गं जनि वनानि पुष्पोप-
 कीर्णानि महाचलस्य । शुकं चि साद्रुजि च पश्यमाना गिरिः
 परं हर्ममवाप्य तस्य ॥ ४ ॥ साज्जित कुनेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्जगोत्तमे संव्रतकृत्वीनवः । कदम्बमातरुत्तरेऽसज्जटाः पद्मा-
 कृताः पुष्करिण्योरपश्यन्त ॥ ५ ॥ प्रादुर्गतेऽपि मण्डवरूपान्
 मुचिन्वमान्युत्तमजं यथाभवेत् । सा जपमाणाश्च महारथाश्च यथा
 भोवुधमदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ श्वेतोत्तमस्य सुप्रस्थिपश्च महाद्रुमैः
 सन्ततमन्त्रजानैः । तपप्रधानैः सन्ततं परस्म शुकं गिरिसिन्त-
 रिवत् न गच्छ ॥ ७ ॥ अन्तेजसा तस्य समीपस्थे समीपधीनाश्च
 तथा पञ्चराज । विभक्तभावा न वसुध कर्षिदत्तो निजानां पुरुष-
 प्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्वत्वरुद्रमान् विभावसुर्भावयते-
 ऽमितौजाः । तस्योदयत्रास्तमनश्च वीरास्तत्र स्थितास्तै र्दृग्गु-
 र्नीमिंहाः ॥ ९ ॥ रवेत्तमिस्त्रामपरिर्मनास्ते यथादृवशास्तमनश्च
 वीरा । समाजताः प्रे च तमोतुदस्य समस्तिजानैः पदिशो
 दिग्गथ ॥ १० ॥ स्वार्थायान्तः सतनक्तिपाश्च पार्श्वेऽपानाश्च शुचि-
 वताश्च । मय्ये स्थितास्तस्य महारथश्च मयप्रतस्यागमनप्रतीक्षाः
 ॥ ११ ॥ रवेत्तदप्योऽपि समागतानां तन्म ज्ञानां पौ ष्वतस्त्रयेण ।
 इति ब्रुवन्तः परमास्थित्यत्न पा र्श्वेऽप्योपपरा बभूवुः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि रजनीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रातं देवसुखं तेषां सुखस्यैवैव समानरूपः ॥ १३ ॥

यदेव धीम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदेव तेषां न बभूव हृषेः कृता रतिसङ्गतमानसानाम् ॥ १४ ॥
 भ्रातृर्जियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादमौ वारणमत्तगामी । यत्
 कास्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदेव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५ ॥
 तद्यैव तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वामवमभ्युपेतम् । मासोऽथ
 कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्ने भारत भरतानाम् ॥ १६ ॥
 उपित्वा पञ्च वर्षाणि महस्त्राज्ञनिवेगिनि । अत्राप्य दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि विदुषेखरात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्य-
 मथ वैष्णवम् । एन्द्रं पाशुपतं ब्राह्म्यं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 यमस्तथातुः सवितुस्त्वष्ट्रवैश्रवणस्य च । तानि प्राप्य महस्त्राज्ञा-
 दभिवद्य शतक्रतुम् ॥ १९ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि
 मद्दक्षिणम् । आगच्छदूर्जिनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि महर्षिगणदृशने
 चतुःषष्ट्याध्यायः ॥ १६४ ॥

—

अथ निवातकवचयुद्धम् ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं
 महर्षोपयातम् । विद्युत्पथं प्रेत्य महारथानां हर्षोर्जुनं चिन्त-
 यतां बभूव ॥ १ ॥ स दीप्यमानः महसान्तरीक्षं प्रकाशयन्
 मातलिमंगृहीतः । बभौ महोत्क्रोष घनान्तरस्था शिखेत्र चाग्ने-
 र्ज्वलिता विधुमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदृष्टो किरीटी स्वर्गी
 नवान्याभरणानि विभ्रत् । घनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया
 ज्वलन् परितभाजगाम ॥ ३ ॥ स शैलमासाद्य किरीटमाली महे-
 न्द्रवाहाद्वरुक्ष्य तस्मात् । धीम्यस्य पादावभवाद्य धीमानजात-
 शतोत्सङ्गन्तरथ ॥ ४ ॥ वकीर्णस्थापि च तस्य पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृष्णां परिमान्वा चैनां प्रहो-
 ऽभवद्भ्रातुरुपहृरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षंस्तेनाप्रमेयेण
 समागतानाम् । स चापि तान् प्रेत्य किरीटमाली जनन्द राजा-
 नमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पुंगान् द्वितैः
 सुतानां नमुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रशहं ममुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिण
 ह्यकुरदीनमत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातलेषुकुरतीव हृष्टाः सत्कारमयां
 सुरराजतुल्यम् । सर्वान् यथावच्च द्विभौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरु-
 राजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसी मातलिरभ्यनन्दत् पितेश पुत्रा-
 ननुशिष्य पार्थान् । यथै रघेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं
 त्विदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्वरदेवार्थः शक्रात्मजः शक्र-
 रिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि दृष्टी महात्मा महाधनान्युत्तम-
 रूपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाषि विभूषणानि प्रियः प्रियायै
 सुतभीममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सृष्ट्वार्गि-
 समप्रभाणाम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्
 कथयाञ्चभूव । एवं मयास्नाय्यपर्शितानि शक्राञ्च वाताञ्च
 शिवाञ्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव शीलेन ममाधिनाथ प्रीताः सुरा-
 मे सहिताः सहेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तभ्यः समाख्याय-
 दिवि प्रवामम् । माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुध्वाप तागा-
 वसतिं प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति चारण्यपर्वणि निवातकनचद्युहपर्वणि अर्जुनागमने

पञ्चपद्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधि-
 श्ठिरम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्द्यत धनञ्जयः ॥ १ ॥ एत-
 स्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्सतः । बभूव तुमुक्तः शब्दस्सन्त-

रीक्षे दिगैकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनथैष घण्टागद्दय भारत ।
 प्रथग्व्यालम्बगायाञ्च पत्त्रिणामिष सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्ताद्गु-
 ययुर्गन्धर्वाश्चरसां गणाः । विमानैः सूर्ध्वमङ्काशैर्देवराजमरि-
 न्दमम् ॥ ४ ॥ ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । भेष-
 नादिनमारुह्य त्रियया पदवया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगा-
 माथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सधस्त्राजो रथादवहरोह
 वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्राष्ट्रभिः
 सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ
 विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथाहेममितात्मानं विधिवद्वेन कर्मणा
 ॥ ८ ॥ धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणियतत्य पुरन्दरम् । भृत्यश्च प्रणत-
 स्नास्थो देवराजमगोपतः ॥ ९ ॥ थाप्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रैव्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
 जटिलं देवराजस्य तपो दुःकर्मकल्पप्रभम् । हर्षेण महताविष्टः
 फाल्गुनस्थाय दृशन्नाथ ॥ ११ ॥ दम्भ परमप्रीतो देवराजश्च
 पूजयन् । तं तथाशीतमनस राजानं हर्षेणभूतम् ॥ १२ ॥ उवाच
 वचनं धीमान् दनराजः पुरन्दरः । त्वमिमां प्रतिशो राजन्
 प्रगासिष्यसि पाण्डव । स्वास्त्यमग्निं गोस्तय कास्यकं पुनरा-
 यमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि कर्षानि च पाण्डवेन सर्वाणि मत्तः
 प्रयतेन राजन् । कृतप्रियश्चास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभि-
 देष लोके ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा महस्त्रायः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनेश्वरमृष्ट-
 स्थानां पाण्डवानां समागमम् । शक्येण य इदं विद्वानधीयीत
 समाहितः ॥ १६ ॥ सम्यग्गुरुं ब्रह्मचारी नियतः संशितवतः ।
 स जीवेद्वि निराबाधः सुमुखो शरदा गतम् ॥ १७ ॥

इति भारव्यपर्वणि निवातकवचबुद्धपर्वणि इन्द्रागमे

सप्तपद्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथागतं गते शक्ने श्वाटभिः सह सङ्गतः ।
 कृणुया चेव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपुत्रयत् ॥ १ ॥ अभावादयमानं
 तं मूर्च्छां प्राप्त्राय पाण्डवम् । हृषीकेशदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कातोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव । कथ-
 श्वास्त्राण्यवाप्तानि देवराजय तोऽपि ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते गृही-
 तानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव । कश्चित् सुराधिपः प्रीतो वृद्धो
 वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टय ते शक्रो भगवान् वा पिनाक-
 धृक् । यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितश्च ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवा-
 स्त्रां भगवाञ्छतक्रतुररिन्दम । कृतप्रियस्त्वयास्मीरित तस्य ते किं
 प्रियं कृतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छास्यहं योतुं विस्तरेण महाशुते ।
 यथा तुष्टो महादेशो देवराजस्तथानघ ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्र-
 पाशेषु प्रियं कृतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन
 धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु हन् महाराज विधिनीयेन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तश्च शङ्करम् ॥ १ ॥ विद्यामधीत्य तां
 राजंस्त्वयोक्तामरिमदेन । भवता च समादिदृक्षपसे प्रस्थितो
 यनम् ॥ १० ॥ अयुतुङ्गमथो गत्वा काश्यपादास्थितस्तपः । एक-
 रात्रोपितः कश्चिदपश्यं ब्रह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामदृच्छत्
 कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अघितथं सर्वमत्रवं कुरु-
 नन्दन ॥ १२ ॥ स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजभक्तम ।
 अपुत्रयत मां राजन् प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३ ॥ ततो माम-
 ब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत । तपस्यन्वधिवरेण त्वं द्रव्यसे
 विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुख्य शेषि-
 रम् । ततोऽतथ्यं महाराज मासं मूक्तफलाशनः ॥ १५ ॥ द्वितीय-
 श्यापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारस्तृतीयेऽथ मासे
 पाण्डवगन्दन ॥ १६ ॥ ऊर्ध्ववाङ्मथुर्थन्तु मासमास्य स्थितस्तदा ।

न च मे हीयते प्राणस्तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पक्षमे त्वथ
 संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समा-
 गमत् ॥ १८ ॥ निम्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरश्चैरपि । संमा-
 र्जन् जठरेणोर्वी विवर्त्तं च सुद्धर्मुद्धः ॥ १९ ॥ अतु तस्यापरं
 भूतं महत् कैरावसंस्थितम् । धनुर्वाणामिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानु-
 गतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाय तत्राक्षथे महेपुधी ।
 अताडयं शरेणाय तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरा-
 तम्बु विक्रय्य बतवदनुः । अभाजङ्गे दृढारं कम्पयन्निव मे मनः
 ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्भ्राजन् मम पूर्वेपरियह । सृगयाधमे-
 सुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निशितैर्वाणै-
 र्दंष्ट्रं हन्मि स्थिरो भव । स धनुस्मान् महाकायस्ततो मामभ्य-
 भाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरेः ।
 तच्चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्त-
 सुमैर्यान्वितैरनुमन्त्रितैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव गिलो-
 ञ्चयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छ्रुत्वा रूपमभवच्च महस्त्वधा । तानि
 चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शरी-
 राणि एकीभूतानि भारत । अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं
 पुनः ॥ २७ ॥ अणुर्हृत्क्षिरी भूत्वा वृहच्चानुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्तं तं मां युधि ॥ २८ ॥ यदाभ-
 भवितुं वायैत्रं च शक्तामि तं रणे । ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं
 भरतर्षभ ॥ २९ ॥ न चैनमशकं हन्तुं तदङ्गुतमिवाभवत् । तस्मिन्
 प्रतिहतं चास्त्रे विस्त्रयो मे महानभूत् ॥ ३० ॥ अय एव महा-
 राज सविशेषमहन्ततः । अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम्
 ॥ ३१ ॥ स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोत्वणम् । शक्तभास्त्र-
 मश्मर्षं समास्थायान्मभ्ययाम् ॥ ३२ ॥ जग्रास प्रसभं तानि
 सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप । तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥ ३३ ॥

ततः प्रज्वलितेर्षाणैः सर्वतः क्षीपचीयते । उपचीयमानश्च मया
महास्त्राणां व्यवहृत ॥ ३४ ॥ ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन
तेजसा । क्षीणो हि दिग्ः खलु नवेतो हि । वदीपितम् ॥ ३५ ॥
तदप्यस्त्रं महादिजाः क्षीणेनैव व्यगातयत् । ब्रह्मास्त्रं तु हते
राजन् भयं मा महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथा-
क्ष्णो महैपुत्री । महाभाष्यघ्नं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभिव्यथत् ॥ ३७ ॥
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु यज्ञितेष्वामुषेषु च । मम तस्य च भूतस्य
वाङ्मयुद्धमवर्जितम् ॥ ३८ ॥ व्यायामं सुष्टिभः कृत्वा तलेरपि
समागतैः । अपारयञ्च तद्भूतं निशेष्टमग्नं महोम ॥ ३९ ॥ ततः
प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवात्तरपीयत । सह स्त्री भर्माहाराज पश्यतो
सेऽद्भुतोपमम् ॥ ४० ॥ एवं कृत्वा स भगवाः शतोऽन्वद्रूपमास्थितः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमखरम् ॥ ४१ ॥ हित्वा किरात-
रूपञ्च भगवान् निदोषप्रवरः । खलुप दिव्यभास्याय तस्थौ तत्र
महेश्वरः ॥ ४२ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गीत्रपध्वजः ।
उभामहायो व्याजदृश्यदुर्लभः पिनाकधृक् ॥ ४३ ॥ स माम-
स्येत्य समरे तथैवाभिमुखोऽस्ततम् । शूलपाशारथोवाच तुष्टो-
ऽस्मोति परन्तप ॥ ४४ ॥ ततस्त्वनुसदाय तूथो चाक्षसायकी ।
प्रादान्मभेव भगवान् धारयत्येति चाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽस्मि
तत्र कौस्त्येय ब्रूहि किं करवाणितं । मनोगतं वीर यत्ते तद्द-
ब्रूहि वितरास्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनो-
गतम् । ततः प्राञ्जलितेवाहमस्त्रेषु गतमागतः ॥ ४७ ॥ प्रणस्य
मनसा जगं ततोऽपचमगादद । अमरस्ये प्रसक्तो दीप्सितोऽयं
वरो मम ॥ ४८ ॥ कृत्वाणीन्द्राण्यस्य स्त्रातुं तानि देवेषु कानि-
चित् । ददानोत्येव भगवान्मम तिल्यस्य तस्य माम् ॥ ४९ ॥ रौद्र-
मस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्य त पाण्डव । प्रददी च मम प्रीतः
सोऽस्त्रं पाशुः तं महत् ॥ ५० ॥ उवाच च महाद्वी दृत्वा सेऽस्त्रं

सनातनम न प्रयोज्यं भवेदेतन्मातुषेण कथञ्चन ॥ ५१ ॥ जग-
द्विनिदेहे देवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं
स्याद्वनञ्जय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
तदप्रतिघतं दिव्यं सर्वास्त्रातिषेधनम् ॥ ५३ ॥ मूर्त्तिमन्मोक्ष्यतं
पाश्र्वं प्रमत्ते गीष्टपध्वजे । अन्नादनमभित्राणां परसेनानि-
कर्त्तव्यम् ॥ ५४ ॥ दुरामदं दुर्यमदं सुरदानवराजसैः । अमु-
ञ्च तस्त्वहं तेन तत्रैव ममुपाविशम् । प्रेततथैव मे देवसात्रैवा-
न्तरधीयत ॥ ५५ ॥

इति शान्त्यपर्वणि निवातकथयुद्धपर्वणि अर्जुनवर्षिष्ठिर-
स्वादे भद्रपथ्य धन्वतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

—

अर्जुन उवाच । ततस्त्नामवभं पीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रमादाद्देवदेवस्य त्यस्वकस्य महाजन ॥ १ ॥ व्यपितो रजनी-
स्राहं कृत्वा पीपीलिकीः क्रियाः । अपत्यन्तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवा-
नस्मि यं पुरा ॥ २ ॥ तन्ने चह गथाञ्जलं सर्वमेव न्यषेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच
राजेन्द्र प्रीयमाणा द्विजात्मजः । दृष्टस्त्वया महादेशे यथा नान्येन
केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालेस्तु सर्वैर्विश्वतःदिभिः । द्रष्टा-
स्मिन्मघ देवेन्द्रे स च तंस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां
राजन्वाग्मय च पुनः पुनः । अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः
सृष्ट्वा सान्द्रम् ॥ ६ ॥ अथापराणां तस्याङ्ग प्रावात् पुरयः समीरणम् ।
पुनर्नवमिदं लोकं कुरुन्वपि मपत्रहन ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव
मातृयानि जगन्धोमि नवानि च । त्रेगिरस्य गिरेः पादे प्रादु-
रामन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्वाणि च दिव्यानि सुषोषाणि
समन्ततः । सुतयश्चेन्द्रस्युक्त्वा अयून्त मनोहराः ॥ ९ ॥

गणाध्याप्यरमा तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवदेवस्य जगु-
 र्गीतानि सबैरा ॥ १० ॥ मरुताञ्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च ये च सङ्गनिवाभिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
 हरिभिर्भृत्तैर्वैहै स्वर्लोकैः । शचीमहायज्ञत्रयात् सङ्घ सर्वै-
 स्तदासरे ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुर्वन्वी नरवाहनः ।
 दर्शयामास सां राजान्क्षत्र्या परमया युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्यां
 दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् । वरुणं देवराजञ्च यथास्थान-
 मवस्थितम् ॥ १४ ॥ तं माम्चर्महराज सान्त्वयित्वा नरपिभ ।
 मय्यमाविन्वरीक्षास्त्राल्लोकपाठानवस्थितान् ॥ १५ ॥ पुरकार्ष्णार्थ-
 सिद्धयै दृष्टानि किं शङ्करम् । अस्मत्तोऽपि गृह्णाण त्वमस्त्राणीति
 समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयता भूत्वा प्रणिपत्य सुवर्षिभान् ।
 प्रत्यगृह्ण तदास्त्राणि महात्नि । अश्वद्विभो ॥ १७ ॥ गृही-
 तास्त्रहस्तौ देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत । अथ देवा यदा सर्वे यथा-
 गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ सप्रवानपि देवेणा रयमारुह्य सुप्रभम् ।
 उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फान्त्वान् त्वया ॥ १९ ॥ पुरेषा-
 गमनादस्मद्देवाहं त्वा भनञ्जय । अतः पर त्वह वै त्वां दर्शये
 भरतप्रभ ॥ २० ॥ त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्राव । कृतोऽमकृत् ।
 तपश्चेद महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पण्डित ॥ २१ ॥ भूयश्चैव च
 तप्तव्यं तपश्चरणपुत्रमम् । स्वर्गं त्वं श्य गन्तव्यं त्वया शत्रु-
 निस्तूदन ॥ २२ ॥ सातलिर्मन्त्रयोगात्त्वा त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
 विदितस्त्वं हि देवाना मुनीनाञ्च महात्मनाम् ॥ २३ ॥ ततोऽह-
 मब्रू = गकं प्रसीद भगवन्मम । आचाख्यं वरयेथं त्वामस्त्रार्थं
 त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । क्रूरतमोऽस्त्रपिच्छात भविष्यसि परन्तप । यदर्थ-
 मस्त्राणीमुस्त्वं तं कामं पाण्डितामुह ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रू-
 न्नाहं दिव्यं न्यस्तु णि शत्रुहन् । आरुषेपु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्र-

प्रतिघातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विद्व-
धाधिप । लोकांश्चास्त्रजितान् पञ्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच । परीक्षार्थं मयैतन्ने वाक्यमुक्तं धनञ्जय ।
ममात्मजस्य वचन स्वरूपमिदं तव ॥ २८ ॥ शिल्प मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्त्राणि भारत । वायोरग्ने वसुभ्योऽपि वरुणात् समह-
ङ्गणात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहश्चैव गन्धर्वैरगरक्षमाम् । वैष्ण-
वानि च सर्वाणि नैऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ मङ्गतानि च
जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्वह । एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तथैवा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरिश्चुजं रथमेन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातङ्गिना वृष ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
यार्तेषु मासुवाचाय मातङ्गिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संमिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्त्तमनन्तरम् ।
पश्य पुण्यकृतान् लोकान् मयरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्ष्वा दिदृक्षति भारत । इत्यक्तोऽहं मातङ्गिना गिरि-
भामन्त्य शोशिरम् ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्त्य समारोहं रथो-
त्तमम् । चोदयामास स हयान् मनोमारुतरं हस ॥ ३६ ॥
मातङ्गिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्गुर्विदक्षिणः । अवैचत च मे वक्रं
स्थितम्याथ स मारुथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मित-
श्चैदमब्रवीत् । अत्यद्गुप्तमिदं त्वद्य विचित्रस्मृतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथे दिव्यं पदान् चलितः पदम् । देवराजोऽपि
हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचक्षन् प्रथमोत्प्राते
हयानां भरतर्षभ । त्वं पुन स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह
॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे । इत्यक्त्वाकाश-
माविश्य मातङ्गिर्विबुधाम्भयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्
विमानानि च भारत । स रथो हरिर्भर्तुक्तो ह्यर्द्धमाचक्रमे
तत ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम । ततः

कामगमाङ्गोक्तानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वाप्सरसा-
 च्छैव प्रभावममितौजसाम् । नन्दनादीनि देवानां वनान्यपवनानि
 च ॥ ४४ ॥ दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः । ततः
 शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलेर्षु चै-
 रत्रैश्च समलंकृताम् । न तत्र सूर्षाक्षपति न शीतोष्णे न च
 क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तत्वाश्चि न जरा वृष । न तत्र
 शोको दैन्यं वा दीर्घत्वञ्चोपलभ्यते ॥ ४७ ॥ दिवीकसां महा-
 राज न खानिररिमर्दन । न क्रोधलोभी तत्राक्षां सुरादीनां
 विश्राम्यते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टाय ते राजन् प्राणिनः सुरवेश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यस्य
 विविधाः पद्ममोगन्धिकाद्युताः । शीतस्तत्र वरौ वायुः सुगन्धी
 जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वैरत्र विचित्रा च भूमिः पुष्पविभू-
 षिता । खगदिजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
 गामिनयाश्च दृश्यन्ते बहवोऽस्वरे । ततोऽपश्यं वस्तुन् रुद्रान्
 साध्यांश्च समरुङ्गणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
 सर्वान् प्रत्यपूजयम् । ते मा वीर्ष्मिण्य यशसा तेजसा च बलेन
 च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यस्वजानन्त मग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
 तां पुरीं दिव्या देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्ष-
 सुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धामनं प्रीतः शक्रो मे ददता-
 म्बरः ॥ ५५ ॥ बद्धमानाञ्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः । तत्राहं
 देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवशं स्वर्गे
 शिष्टाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्तसेनोऽभवत्
 सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां वृष ।
 तत्राहमवशं राजन् गृह्णीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं शक्रस्य
 भवने सर्वकामसमन्वितः । शृण्वन् वै गीतशब्दश्च तूर्ष्यशब्दश्च
 हुष्कृतम् ॥ ५९ ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा वृत्त्यन्तीर्भरतर्षभ ।

तत् सर्वमनञ्जाय तप्यं विज्ञपय भारत ॥ ६० ॥ अत्यर्थं प्रति-
 गृह्याहमस्त्रं खेव ध्यवस्थितः । ततोऽनुष्यत् महस्त्राक्षसेन कामेन
 मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष कातोऽत्यगाद्विषि ।
 कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य मूर्द्ध्नि
 पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमद्य शुधा जेतुं शक्यः सुर-
 गणोरपि ॥ ६३ ॥ किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
 अपमेयोऽप्रष्टव्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ ६४ ॥ अथाब्रवीत् पुन-
 र्देवः संप्रहृष्टतनूकृहः । अस्त्रयुद्धे समो वीर न तं कश्चिद्भवि-
 ष्यति ॥ ६५ ॥ अपमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मण्ययास्त्रविज्ञामि शूरशामि कुरूदह ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि
 समवाप्तानि त्वया दय च पञ्च च । पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ
 विद्यते न त्वया सम ॥ ६७ ॥ प्रयागमुपसंहारमावृत्तिश्च धन-
 क्षयः । प्रायस्सिक्तश्च घेत्य त्व प्रतिघ तश्च सर्वशः ॥ ६८ ॥ तत
 सुवर्षकातोऽयं मसुन्धन्व, परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो
 वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं
 वच । विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो
 मामब्रवीद्राजन् महसन् बलवत्तथा । नाविषह्यं तवाद्यास्ति
 त्विषु लोकेषु किञ्चन । ७१ ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम
 शतवः । समुद्रकुक्षिमायत्य दुर्गे प्रातवसन्त्युत ॥ ७२ ॥ तिस्रः
 कोट्यः समाख्याताःसुत्यरूपबलप्रभाः । तास्तत्र जहि कौन्तेय
 सुवर्षक्षो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिसयुक्तं मयूरसम-
 रोमभिः । ज्यैष्ठपतं प्रादान्मे रथ दिव्यं महाप्रभम् ॥ ७४ ॥
 वषन्व चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमदमुत्तमम् । स्वरूपमहगजैव
 प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं कवचहृदं स्पर्शरूपवदु-
 त्तमम् । अजरा ज्यामिमाश्चापि गाण्डीवि समयोजयत् ॥ ७६ ॥
 ततः प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता । येनाजयद्देवपतिर्बलिं

वैरोचनिं पुरा ॥ ७७ ॥ ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण
 बोधिताः । मन्वाना देवराज मां समाजग्मुर्विशस्पते ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूत-
 मिदं कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ७९ ॥ निवातकवचानान्तु प्रस्थितं मा
 बधेपिणम् । निबोधत महाभागाः शिवश्चाशाश मेऽनघाः ॥ ८० ॥
 तुष्टवृमीं प्रसन्नाशे यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान्
 जितवान् शम्बरं युधि ॥ ८१ ॥ नमुचिं बलहर्त्रो च प्रह्लादन
 रकावपि । बहूनि च सरस्वतीणि प्रयुतान्यर्षुदन्यपि ॥ ८२ ॥
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि । तमप्यनेन कौन्तेय
 निवातकवचान्नणे ॥ ८३ ॥ विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मध-
 वान् वशी । अयश्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥
 अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना । प्रदीयमानं द्रवैस्तं
 देवदत्तं जतोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यग्लं जयाथेनं स्तूयमान-
 स्तदासुरैः । मङ्क्री कवची नागो मृगहीतशरामन । दानवा-
 लयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सवा ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 अष्टपद्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽहं स्तूयमानस्तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदधि भोममपाम्यतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥ फेनवत्यः प्रकौ-
 र्याश्च रंहिताश्च समुत्थिताः । उमेयथात्र दृश्यन्ते वलान्त इव
 पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रशक्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमि-
 त्रिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिभिर्द्विलाः ॥ ३ ॥ मकराश्चात्र
 दृश्यन्तं जले मग्ना इवादृशः । शङ्खानाश्च सहस्राणि मग्नान्यष्ट
 समन्ततः ॥ ४ ॥ दृश्यन्तं स्र यथा रात्रौ तारास्तन्मभ्रसंहताः ।

तथा सहस्रशस्त्र रत्नसंघाः प्लवन्त्यत ॥ ५ ॥ वायुय घूर्णते
 भीमस्तद्भ्रुतमिवाभवत् । तपुदीप्य महावेगं सर्वाभ्योनिधि-
 सुप्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तद्द्वैत्यपुरमन्तिकात् ।
 तत्रैव मातलिस्त्रुणं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु समा-
 श्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्वामथश्लथषापेण तत् पुरं समुपा-
 द्रवत् ॥ ८ ॥ रथयोपन्तु तं श्रुवा स्तनयित्वा रवास्वरे मन्वाना
 देवराजं मामाश्रिणा दानवाभवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रान्तमनसः
 शरजानधराः स्थिताः । तथासिंशूतपरशुमदासुपलपाण्ययः ॥ १० ॥
 ततो हाराणि पिदधुर्दानवस्त्रसचेतसः । संविधाय पुरे रक्षा
 न स्य कश्चन हृष्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महा-
 स्वनम् । परमा मुदमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु
 शब्दो दिवं साक्षा प्रतिशब्दमजीजनत् । त्रिवे सुय निजिल्युच
 भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव
 स्तल्लक्षताः । दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रादुधपाण्ययः ॥ १४ ॥
 आयसैव महाशूलेर्गदाभिर्मुपलैरपि । पट्टिमैः करवालैश्च रथ-
 चकैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्भृगुगण्डोभिः खड्गैश्चित्तैः स्तलं-
 क्षतैः । प्रगृहीतेदिनेः पुत्राः प्रादुरामन् सहस्रय ॥ १६ ॥ ततो
 विचार्ष बह्व्यो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राञ्जोदयत् समे देशे
 मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषा प्रण्वामाश्रुत्वाच्छीघ्रगामि-
 नाम् । नाश्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥
 ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रय । विकृतस्वररूपानि
 भृशं सर्वाण्यवादन्यन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतो-
 पमाः । आप्लवन्त गतैः सन्धैमेत्थ्याः शतसहस्रयः ॥ २० ॥ ततो
 वेगेन महता दानवा समुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः शितान् वाणान्
 शतशोऽथ सहस्रयः ॥ २१ ॥ स संप्रहारस्तमुल्लसोपाश्र मम भारत ।
 आवर्त्तत महाघोरो निवातकवचान्तक ॥ २२ ॥ ततो देवसंघ-

शैव दानवर्षिगणाश्च वै । ब्रह्मपेयस्य मिह्याश्च समाजगमर्महा-
मृधे ॥ ११ ॥ ते वै मामनरूपा भर्मधुराभिजयैतिष्ठः । अमुषन्
सुतयो वाग्भयेद्यन्तु तारकामग ॥ १४ ॥

इति धारण्यपर्वणि निवातकवचपुद्गपर्वणि निवातकवचवधे
एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां महिता प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १ ॥ आच्छाद्य त्रय-
पय्यानसुत्कोशन्तो महारथाः । आहत्य सर्वतस्ते मां शरवधै-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्याः प्रकृपट्टिगपाणयः ।
शूतानि च भृशुगडोथ सुमुच्यन्तीन्वा मणि ॥ ३ ॥ तच्छूलवधे
सुमहत् गदागतिमनाकुलम् । अनिशं सृज्यमानं तेरपतन्म-
द्रथपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । गित-
शस्त्रावुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्वीणैर्वेगवद्भ्रजिह्वगैः । गायत्रीवसुक्तेरथ्यघ्नैर्कैक दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विमुखा सर्वे मत्पुत्रे गिन्नागते । ततो
मातलिना त्वणं हयास संघादितः ॥ ७ ॥ मागीन् बद्ध-
वधास्तत विचैकशतरहसः । सुप्रयता मातलिना प्रामयन्त
दिते सुतान् ॥ ८ ॥ शतंगतास्तं हरदस्तस्मिन् युक्ता महारथ ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्तस्त्वका इव ॥ ९ ॥ तेपाश्चरथा-
पातेन रघनेभिश्चनेन च । शमथाणनिपातेऽहृतास्तं शतगो-
ऽसुराः ॥ १० ॥ गतासुवशाद्येवायं प्रगृहीतगरामनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यक्रथन्त तुरङ्गभिः ॥ ११ ॥ ते दशो विदिशः सर्वे
प्रतिरथ्य प्रहारिणः । अथ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैःकतो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातनेर्षीर्षमपस्थं परम कुतम् । अश्रां-
स्तावा वेगवतो यद्यत्न दधारयत् ॥ १३ ॥ ततोऽहं लघुभिसितै-

रक्षेत्तानमुवाचशुभे । त्रिषु च साद्युषान्त्र जच्छतगोश्व महास्रगः ॥ १४ ॥
 एतन्मदरतयाश्च मथयन्तन गत्तुन । प्रीःतमानभव-
 हीरा मातङ्गल अक्रमात्तयि ॥ १५ ॥ वयसावाप्ततस्तेषु ह्येतेन
 वश्यत च । अरभन् पश्य केरिष्यन्तल तथापरे ॥ १६ ॥
 स्यद्रक्षाना इवाभ्या भान्तवातकथया वणा । शरवर्षे शराक्षा मां
 मरुद् द्व मथ्यथ वदन् ॥ १७ ॥ ततः । तसु भक्तिर्वैर्भ्रह्मास्त्रपरि-
 कल्पिते । न्यर्षे मथस्व शु गतगोश्व मरुस्वग ॥ १८ ॥
 ततः मथीयमानास्त कोर विष्टा महाशुभाः । अपीडयन्तां
 म हता । ग क्रुशुन मथ व म ॥ १९ ॥ ततोऽहं स्वमातिष्ठ
 परम तिमतेजसम् । दायन टवराजस्य माधवं नाम भारत
 ॥ २० ॥ ततः प्रहृष्टोऽस्मिन् तामराथ महस्रगः । रक्षणीर्षेण
 शतधा तर्मुक्तानहर्षिष्यन्त ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रहरणार्थं पा तत
 क्षान्तिप मशुभं । मयावयन्त राप हृम भद्रशाम शरे ॥ २२ ॥
 रागडीवो ह तदा मया यथा स्मरुद्रुय । तिष्यन्ति महा-
 बाण सन्ध्या तालेः पुनराह वदन् । तपाम प तु थाणास्त पदुत्वा
 पतता इव ॥ अगारवन्तः पलाशानरु अधम शरेः ॥ २३ ॥
 मथ्यमानास्तथ तु निवातकथना पुनः । शरवर्षेभे हतिर्मा
 ममन्त तु पथ्यं वरवन् ॥ २४ ॥ शरवर्षेणान्त्र हयाहमस्त्रे रस्त्र
 विप्र तिम ॥ चतस्रु परमे शोभेत्तानांश्व्य महस्रगः ॥ २५ ॥
 ततोऽकृत्वा न रातामथ । शरवन्तः क्र शोःणतम ॥ प्रावृषीवा-
 भज्रान् । साद्युषाश्च पराकृतान् ॥ २६ ॥ इन्द्रागोत्रममस्त्रुर्षे-
 र्गिवाह्वर जगुर्गे । मह श मथ्यमानास्ते ममुद्रिन्ता स्म दामवाः
 ॥ २७ ॥ शतधा मन्त्र टवन्तः तौणापकशयोजसः । ततः निवात-
 कथना मां र्मुक्तः साद्युषा ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारतस्य महापर्वण्युत्तरखण्डस्य निवातकपञ्चमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्मत्पर्वं सुमहत् प्रादुराभीत् समन्ततः ।
 तगमात्रं शिलाखण्डे स्तन्या इदमपीडयत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
 मङ्कागेर्महेन्द्रास्त्रप्रचीदते । अचूर्णार्थं वेगवद्भिः शरजालैर्महा-
 हव २ ॥ चतुर्मानोऽश्मत्पर्वे तु पावकः समजायत । ततोऽश्म-
 त्पर्वान्यपतन् पावकपदरा इव ३ ॥ ततोऽश्मत्पर्वे विहते जल-
 वयं महत्तरम । धारा भरतमाताभिः प्रादुराभीन्मरान्तिके ॥४॥
 नभसः प्रच्यता धाराः शतम्पदीस्थिः महस्त्रग । आङ्गणन् सर्वतो
 व्योम दिग्गोपदिशकायाः ५ ॥ धाराणाञ्च निपातेन वायो-
 निष्कृजनेन च । गजितेन न देवैः नाना न प्राज्ञया किञ्चन ॥६॥
 धरा दिवि च मन्त्रदा विमुखायाश्च सर्वेण । व्याभोऽयन्त मां
 तत्र निपतन्व्योऽनग मूर्ति ७ ॥ ततोऽपदिदमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
 विगोपणम् । दीप्तं प्राणिण्यं धीरगशुष्यत्त न तज्जलम् ॥ ८ ॥
 हतःश्मत्पर्वं च मया जलपर्वे वयायत । सुमुचूर्तानवा माया-
 मग्निं वायुश्च भरत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं श्रेष्ठम सलिशास्त्रेण
 सर्वेण । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्योगमधारयत् ॥ १० ॥ तस्यां
 प्रतिहतायान्ते दानवा युद्धदुमदाः । प्राकृषन् विविधां मायां
 यौगपद्येन भारत ११ ॥ ततो वप प्रादुरभत् सुमहत्क्षीमहर्ष-
 णम् । अस्त्राणां शारङ्गपाणामग्नें वीर्याशयाश्मताम् ॥ १२ ॥
 मा तु मयाभयो वृष्टि पीडयामास मां युधि । अथ धीरं तम-
 स्त्रीव प्रादुराभीत् समन्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरैश्च
 परुषेण च । हरयो विमुखायामन् पस्त्रं वृञ्चापि मातलि ॥१४॥
 हस्ताङ्घ्रिणसामास्य प्रतोदः प्रोपतद्द्विधि । अमकञ्चाह मां भीतः
 क्लामीति भरतपथ ॥ १५ ॥ माञ्च भोरावगच्छिवा तस्थिन् विगत-
 चेतमि । म च मा विगतज्ञान मन्त्रक्षामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 सुराणाममुराणाञ्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं पुरा पार्थ
 म च इष्टो भवानपः ॥ १७ ॥ गच्छरम्य बभूव शरः संग्रामः सुमहा-

नभूत् । मारुथं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८ ॥
 तथैव हृत्स्य बधे संगृह्यता हया मया । वैरोचनेर्महायुष्टं
 दृष्ट्वापि मुदारुणम् । बलप्रह्लादयोश्चापि तथान्येषाञ्च पाण्डव
 ॥ १९ ॥ एते मया महाघोराः संश्रमाः पथ्युपासिताः । न
 चापि विगतज्ञाना भूतपूर्वैः शिष्या पाण्डव ॥ २० ॥ पितामहेन
 संहारः प्रजानां विहता भ्रमम् । न हि सुदुर्मिदं युक्तमन्यत्र
 जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्याज्जानमात्मना ।
 भो हयिष्यन् दानवानामह मायाबलं महत् ॥ २२ ॥ अत्रुवं
 मातलिं भीतं पश्य मे भुक्तयोर्वृतम् । अस्त्रेणात्र प्रभावं वै
 धनुषो गाण्डगस्य च ॥ २३ ॥ अद्यस्त्रमायदेवेषां मायामेतां
 मुदाब्रूणाम् । विनोहान्मि तमदीय मा भेः सुत स्थिरो भव ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा ह म हजमस्त्रमायाः नरप्रिय । भोहनीं सर्वभूतानां
 हिताय विद्विषीकमाम् ॥ २५ ॥ पीडयमानसु मायासु तासु
 तास्यमुनात्मनाः । पुनर्वृष्टविधा मायाः प्रकृतिस्त्रिमूर्तोजस ॥ २६ ॥
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा यद्यत् पुनः । अत्यदृशतो भोक्तः पुन-
 रय्युः निमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीते हेरिभः प्रकाशे सति
 मातलि । व्यचरत् स्थन्तनाशेषेण सयामे कामहर्षणे ॥ २८ ॥
 ततः पथ्युपासयामा निवातकवचा मयि । तानह विवरं दृष्ट्वा
 प्रादिश्वं यममादृशम् ॥ २९ ॥ वसंभाने तथा दृष्टे निवातकव-
 चाकृते । नापथ्यं महसा सर्वान् दानवान् मायया वृताम् ॥ ३० ॥

इति धर्मपर्वणि निवातकवचपुत्रपर्वणि मायादृष्टे

एकमहायधिकशतीऽध्यायः १५१ ॥

अर्जुन उवाच । अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति च मायया ।
 अदृश्यतास्त्रयोक्तेषु तानप्यहमयोधयम् ॥ १ ॥ गच्छीवमुक्त्वा

विशिखाः सस्यगच्छप्रचोदिताः । अश्विन्द्वन्द्वत्तमाङ्गानि यत्र तत्र
 स्य तंऽभवत् ॥ २ ॥ ततो निवातकवचा बध्यमाना मया यधि ।
 संहृत्य माया सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपवातेषु
 दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्य दानवाहात उताऽष्टतसह-
 स्रयः ॥ ४ ॥ विनिधियटानि ततैषा शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः श्य प्रहृष्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं
 ह्यानीत् पदाद्विचक्षितुं पदम् । उत्पन्न सहसा तस्युरन्तरोष्ण-
 गमास्तयः ॥ ६ ॥ ततो निवातकवचा बध्यो म संहृत्य केवलम् ।
 अहृष्या ह्यन्यवर्त्तन्त विशृणन्तः गितोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमि-
 गताद्यान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोरा रथ-
 चक्रे च भारतः ॥ ८ ॥ विनिगृह्य हरीश्रवान्प्रथम मम दध्यतः ।
 सर्वांतां मामविध्यन्त मरुतं धरणीन्दरे ॥ ९ ॥ पर्वतेरुपवीयङ्कः
 पतमानस्तथापरे । स दगो यत्र वर्त्ताम युद्धे ममपद्यत ॥ १० ॥
 पर्वतेऽष्काद्यमानोऽह निगृहीतेषु वाजिभिः । अगच्छं परमा-
 मितिं मातृक्षिप्तदक्षत्रयत् ॥ ११ ॥ लक्षयित्वा च मा भीत-
 भित् वचनमब्रवीत् । अर्जुनान्, मा भेष्वं वज्रमस्त्रजुदोरय
 ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रजुदोरयम् । देवराजस्य
 दयितं भीममस्त्रं नराधिप ॥ १३ ॥ अचलं स्यः नमामाद्यु गाण्डीव-
 मनुमन्व्य च । अनुह्यं वज्रमंस्त्रांतायमान्निगितान् शयान् ॥ १४ ॥
 ततो मायथ ताः सर्वा निवातकवचाय तान् । ते वज्रचोदिता
 बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वज्रवेगविहता दानवाः
 पर्वतोपमा । इतदेतरमाश्रय्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 अन्तर्भूतो च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः । अनुभविष्य तान्
 बाणा प्राविश्वन् यममादनम् ॥ १७ ॥ इतेनिवातकवचैर्निरक्षोः
 पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत दगः सर्विकीर्यैरिव पर्वतेः ॥ १८ ॥
 न हयानां क्षितिः, काचिन्म रथस्य न मातलेः । मम चादृश्यत

तदा तद्दुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ ततो मां प्रहसन्नाजन् मातलिः
 प्रत्यभाषत । नैतद्दर्शनं देवेषु त्वयि वोढुं यद्दीक्ष्यते ॥ २० ॥
 कृतंष्वपुरसंघेषु दाराणां पान्तु सर्वशः । प्राकोगन्धगरे तस्मिन्
 यथा शरद् सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्द्धमहन्तत्
 पुरमभ्ययाम् । त्वासयन्प्रथमोपेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दशर्षास्त्रान् मयूरमहशान् हयान् । रथस्य रवि-
 सङ्काशं प्राङ्गणं गणयः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरयौ शब्द-
 ख्यामिताभिः समीरितः । गिक्कानाभिश्च शैलेषु पतन्तीनामभू-
 तदा ॥ २४ ॥ विव्रता देवतास्यं स्त्राः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
 बज्ररत्नविचित्राणि यातकुम्भमयाजि च ॥ २५ ॥ तद्दुताकार-
 महं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विशिष्टं देवनगराद्दृष्ट्वा मातलिं
 ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कथाद्देवा नावासयन्त्युत । पुर-
 न्दरपुरास्त्रीद विशिष्टमुपलक्षये ॥ २७ ॥

मातलिश्च वाच अर्षीददं पुरा पार्थ देवराजस्य नः
 पुरम् । ततो निवातकवचैरित प्रस्थापिता सुराः ॥ २८ ॥
 तपस्तप्त्वा महत्तौत्रं प्रमाद्य च पितामहम् । इदं कृतं निवासाय
 देवेष्वप्यभयं यधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति
 चोदितः । विधत्ता भगवानन्तमात्मनो हितकाश्यया । ३० ॥
 ततः लक्ष्मी भगवता दिष्टमत्सति भारत । अर्षितान्स्वयमप्यथा
 देहेनाग्नेन शब्दं हन् ॥ ३१ ॥ तत एषा वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि
 ददौ तव । न हि शक्या सुजैहन्तुं य एते निहतास्त्रया
 ॥ ३२ ॥ काश्यपस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्त-
 कारं प्राप्तकत्वया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ इत्यवताना विनाशाय
 अस्त्राणां परमं वचम् । पाहितस्त्वं महेंद्रेण पुरुषेन्द्र तद्-
 वचनम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ततः प्रयास्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसङ्घं तत् ॥ ३५ ॥

इति आरख्यपर्वणि निवातकवचबुध्पर्वणि निवातकवचवधे
द्विसप्तत्यधकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

—

अर्जुन उवाच । निवर्त्तमानेन मया महदृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयचित्तैः
सुखरैश्च पतत्रिभिः । पौलोमैः काशकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम्
॥ २ ॥ गोपुराट्टालकोपितं षतुर्दारं दुरासदम् । सर्वरत्नमयं
दिव्यमङ्गुतोषमदर्शनम् ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयै-
होतम् । तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं तुमगोचरैः ॥ ४ ॥ असुरै-
रित्यमुदितैः शूलार्ष्टमुपलायुधैः । चापमुङ्गरक्षसैश्च खड्गिभिः
सर्वतो वृतम् ॥ ५ ॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमङ्गुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽङ्गुतम् ॥ ६ ॥

मातलिश्चवाच । पुष्पोमा नाम देतयो काशका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षमहच्छन्ते चेरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां
स्वयन्धरदददरम् । अष्टह्नीतां वरस्ते तु सुतानामपदुषिताम्
॥ ८ ॥ अबध्यताश्च राजेन्द्र सुरराजमपन्नगैः । पुरं सुरमण्डीयश्च
अचरं सुमहाप्रभम् ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्दण्डममरैरपि ।
महर्षियज्ञगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामशुभापेतं
वीतशोकमनामयम् । बभ्रुव्या भरतश्रेष्ठ काशकेयुक्तं वृतम्
॥ ११ ॥ तदेतत् अपुरं दिव्यं चरत्नमरवर्जितम् । पौलोमा-
धिष्ठितं वीर काशकञ्जैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्थेवं
ख्यायते नगरं महत् । रक्षितं काशकेयेश पौलोमैश्च महासुरैः
॥ १३ ॥ त एते मुदिता राजन्वध्याः सर्वदेवतैः । निवचन्वच

राजेन्द्र गतोद्देशा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानवान्मृत्युरेतेषां
निर्दिष्टा मङ्गला पुरा । एतानपि रथे पार्थ कालकञ्जान्
पुरामदान् । वज्रास्त्रेण नयस्याशु विनाशं सुमहाबलान् ॥१५॥

अर्जुन उवाच । सुगसुरैरबध्यन्तदहं ज्ञात्वा विशाम्पते ।
अत्रुवं मातलिं दृष्ट्वा याच्छात् पुरमञ्जना । त्रिदशेष्टद्विषी यावत्
लयमस्त्रैर्न्याम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथं हि हि मे पापा न बध्ना
ये सुरद्विषः । उवाच मातलि शीघ्रं हरणपुरमन्तिकात् ॥१७॥
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः । ते मामाज्ञच्य दैतेया
विचित्रभरणाञ्जराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुमंहावेगा रथानास्याथ
दंगिताः । तथा नतीतनाराचेर्ज्ञेयं शत्रुद्विषीभरेः ॥ १९ ॥
प्रत्यग्नं दानदेन्द्रा मा क्रुदासीवपराक्रमा । तदहं शरवर्षेण
महता प्रत्यशरयम् ॥ २० ॥ शस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्यावत्सुपा-
न्धितः । व्यनीहयस तान् सर्वान् रथमार्गपरन् रथे ॥ २१ ॥
तेऽन्वीन्वमभिसम्भूताः पीतयान्तश्च दानवाः । तेषामेव विग-
ढानामन्यान्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरासं शिथिलेर्हसिर्न्यहजं
शतसङ्घशः । ते बध्यमाना दानवाः पुरमास्यायतत पुनः ॥ २३ ॥
समुत्पेतु स्वतगराभायाभास्याय दानवीन् । ततोऽहं शरवर्षेण
महता कुहनन्दगे ॥ २४ ॥ भागमप्यय दैत्यानां गतं चैषामव-
षयम् । तत् परं खेचर दिव्यं कामसं कृष्णसपभम् ॥ २५ ॥
दैतयेर्वरदानंन धाञ्जते च यथ भुष्यते । अन्तर्भूमौ निपतितं
पुनरुद्धं प्रातुते ॥ २६ ॥ पुनरुद्धं च प्रयात्याशु पुनरुद्धं
निमज्जात । अमरावतिमङ्गाय तत् परं कामग महत् ॥ २७ ॥
अहमस्त्रैर्वशुभिधैः प्रत्यगृह्ण परन्तप । ततोऽहं शरजालेन
दिव्यास्त्रमुदतेन च ॥ २८ ॥ व्यगृह्ण मह दैतैस्तत् पुरं पुनप-
षयम् । विपतं प्रायसैर्वाषेभेत्प्रदुक्तेरजिह्वाम् ॥ २९ ॥ महो-
मन्धपतदाजन् प्रभङ्गं पुरमाह्वयम् । ते बध्यमाना महापैर्वज्र-

वेगेरयस्त्रयः ॥ ३० ॥ पर्वभ्रमन्त वै राजन्पुरा कालचोदिताः ।
 ततो मातन्तराकृच्छ्रं पुरस्तान्निपतान्द्वय ॥ ३१ ॥ महीमवातरत्
 त्प्र रथेनादित्यस्येमा । ततो रथसहस्राणि पृष्टक्षोषामम-
 पिंषाम् ॥ ३२ ॥ युधत्सूतां मया माहं पर्ववर्त्तन्त भारत ।
 तान्यहं निमित्तैर्वागेव्यभमहादेराजते ॥ ३३ ॥ ते युद्धं संन्यव-
 र्त्तन्त मसुद्रस्य यथार्भय । नेम गच्छा मनुष्येण युद्धेनेति प्रचिन्त्य
 तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमासुपुथ्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् । तत-
 स्तानि सहस्राणि रथिना चित्रयोधिनाम् ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम
 दिव्यानि प्रत्यङ्मन्त्रधैरिव । रथमार्गान् विचिन्तासो वचरन्तो
 महाबलाः ॥ ३६ ॥ प्रत्यङ्मन्त्रं कथं मे गतयोऽथ सहस्रयः ।
 विचित्रमुकुटपीडा विचित्रकरध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणा-
 श्वेव गन्तवन्तोऽपि मे मनः । अहन्तु शरार्थैस्तानस्त्रप्रचुदितेरणे
 ॥ ३८ ॥ नाशकान् पीडयित्वा तत्तु मा प्रत्यपीडयन् । तैः पीड्य-
 मानो बद्धभिः कृतास्त्रैः कुमलेर्भुवि ॥ ३९ ॥ व्यथतोऽस्मि महा-
 युद्धे भयं चागान्महत्तम । ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो
 रणे ॥ ४० ॥ स्वशिभूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समर्पादयम् । यत्त-
 द्द्रीढमात्रं ख्यातं सर्वाभित्तिनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽस्मि त्रिश-
 रसं पुरुषं नवनीचनम् । त्रिसुखं यत्भुजं दीप्तमर्षज्वलनमूर्धजम्
 ॥ ४२ ॥ लेखितानमैहानागं कृतचौडमभित्वहन् । विभीषातस्त-
 दस्त्रन्तु घोरं रौद्रं मनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गार्गीवसयोग-
 मानीयं भरतपथम् । तमस्क्रुत्वा त्रिनवाय शर्पागमिततेजसे ॥ ४४ ॥
 सुक्त्वान् दानवेन्द्राणामभावाय परन्तप । सुक्त्वान् गतस्त्रास्त्रिन्
 कृगव्यापन् सहस्रय ॥ ४५ ॥ सृगाणामथ सिंहाणां व्यप्रा-
 ष्यासु विशास्यते । अश्याशा महिप्राणाय पन्थगानां तथा गवान्
 ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानासु वानराणाञ्च मङ्गयः । ऋषभाणां
 वराहाणां गाजाराणां तथैव च ॥ ४७ ॥ शालाहृकाणां प्रेतानां

अक्षयानाञ्च सर्वेश । गृध्राणां गण्डानाञ्च चमराणां तथैव
 च ॥ ४८ ॥ वृक्षाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सबशः । पिशाचानां मयक्षाणां
 तथैव च सुरहिपाम् ॥ ४९ ॥ गुह्यकानाञ्च संग्रामे नञ्च-
 ताना तथैव च । भूपाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च
 ॥ ५० ॥ मीनवाजिमरुपाणां जामाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव
 यानुधानानां गदासुद्धरधारिणाम् ॥ ५१ ॥ पतंगान्यैश्च बहुभि-
 नीनारूपधरेषाञ्च । सर्वमामीज्जगद्दामं तस्मिन्मध्ये विमर्जिते
 ॥ ५२ ॥ त्रिशिराभयन्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकरूप-
 संगुह्यैर्मांसमेहोषमास्थिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं बध्यमानास्ते
 दानवा नाशमागताः । अर्जुनजनेजोर्भवत्त्राशनिममप्रभे ॥ ५४ ॥
 अद्रिसारमयेचान्यैर्बाणैरपि निवरुष्येः । न्यहन् दानवान् सर्वान्
 सुहृत्तर्जनेव भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्रपणुनाशान् गतास्त्र-
 ष्वभमशूतान् । हृष्टाश्च प्राणमं भयास्त्रपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥
 तथा रौद्रस्त्रनिषिद्यतान् दिव्याभरणभूषितान् । निशस्य परमं
 चर्ममगमहोषमाराधः ॥ ५७ ॥ तदमच्छ कृतं कर्म देवैरपि दुरा-
 सदम् । हृष्टा भा पुजयामास मातलिः शक्रमारथिः ॥ ५८ ॥
 अथाथ वचनश्रुत् प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरसक्तं हि
 कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न शोतत् संग्रामे कर्तुमपि
 शक्तं सुरेश्वरः । सुरासुरैरबध्यं हि सुरमेतत् पदं महत् ॥ ६० ॥
 त्वया विमर्जितं वीर स्ववीर्यं तपसो वशात् । विध्वंसोऽस्युदे
 तस्त्वान् दानवेषु चर्तवु च ॥ ६१ ॥ विनदस्य स्त्रियः सर्वा
 निघ्नतुर्नगरादृचिः । प्रकीर्णकेयुषो व्यथिताः कुरवश्च हव दुःखिताः
 ॥ ६२ ॥ पितुः पुत्रान् पितुन् श्वातुन् घोषमाना महीतले ।
 वदन्तो दीनकण्ठास्तः निनदन्तो चर्तेश्वराः ॥ ६३ ॥ अर्वांसि
 परिनिघ्नन्वा विष्वक्पथं स्वभूषणाः । तच्छाकवृक्षमश्रीकं दुःख-

देव्यममाहृतम् ॥ ६५ ॥ न बभौ दानवपुरं चतत्त्रिकं चतुश्चरम् ।
 गन्धर्वनगराकारं हृतनागमिव हृदम् ॥ ६५ ॥ शुष्कवल्गमिवा-
 रण्यमदृश्यमभवत् पुरम् । मान्तु संकष्टमनसं क्षिप्रं मातलिगान-
 यत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माण्यमाहवात् । चिरख्य-
 पुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचांश्चैव
 ततोऽहं गङ्गमागमम् । मम क्रमे च देवेन्द्रं मातलिर्बिन्दरेण तत्
 ॥ ६८ ॥ सर्वं वियत्रयामास यथाभूतं महास्रुते । चिरख्यपुर-
 पातञ्च मायानाञ्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाञ्च बर्ध
 मंश्चो मर्जीजमाम् । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः महच्छासुः पुर-
 न्तरः ॥ ७० ॥ महद्भि म हतः योमान् माधुमाध्वत्यथावशीत् ।
 ततो मा देवराजो वै समाश्रवास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अत्रवी-
 दिबधै मानेभिरुमुमधुर तच । अतिदेवासुर कर्म कृतमेव
 त्वया रणे ॥ ७२ ॥ सु दीय कृत पार्थ महाशत्रून् प्रता मम ।
 एवमेव मदा भव्यं क्षिप्रगात्रो भनश्चयः ॥ ७३ ॥ अर्ममूढेन
 चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् । अविषह्यो रणे हि त्वं देव-
 दानवराजमे । ७४ ॥ मयन्नासुरगन्धर्वः सपत्निगणपन्नगेः ।
 वसुधास्यापि कौन्तेय तदाऽन्वलिनिर्जिताम् पालयिष्यति धर्मात्मा
 कुन्तीपुत्रो वृथाऽहम् ॥ ७५ ॥

इति चारण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि चिरख्यपुरदैत्यवधे
 त्रिसप्तत्यः ऋगतीत्याय १७३ ॥

अर्जुन उवाच । ततो मामतिशिवस्त संकष्टगरवित्ततम ।
 देवराजो विष्टन्नो दं काले वनममवशीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि त्वयि तद्वन्म भारत । न त्वाभिभवितुं शक्ता मासुधो
 भवि कथनम् ॥ २ ॥ भीष्मो द्रोण कृपा कर्णः शकुनिः सह

राजभिः । शंयामस्यस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥
 इदं मे तनुतायां प्रायच्छन्नाशवान् प्रभ । अभेदां कवचं दिव्यं
 खण्डैश्च विरक्षयाम् ॥ ४ ॥ देवदत्तस्य मे शङ्कं पुनः प्रादा-
 न्नाहारतम् । दिव्यद्वेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५ ॥
 ततो दिव्यानि यस्त्राणि दिव्यान्वाभरणानि च । प्रादाच्छक्रो
 ममेतानि हनिराणि वृहन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र मुख-
 मस्त्रापिता वृष । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वगिशुभि सह ॥ ७ ॥
 ततो मामवशीच्छक्रः प्रोत्तमानमरे, सह । ममयोर्जुन गन्तुं ते
 आतरा हि स्मरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पशुवर्षाणि
 भारत । उपितानि गगा राजान् स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमदात्तं आहृत्भि परिवारितम् । रत्नमादनपादस्य
 परितस्थस्य कृत्तुनि ॥ १० ॥

वृषिष्ठिर उवाच । दिव्या धनस्त्रा मन्त्राणि त्वया प्राप्तानि
 भारत । दिव्या चारा यता राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥
 दिव्या च भगवान् स्यात्कर्तृया सह पन्नप । मान इष्टः स्वयुद्धेन
 त्नापितस्य त्वयामघ ॥ १२ ॥ दिव्या च लोकपालस्य ममेतो भरत-
 वभ । दिव्या वदामहे पार्थ दिव्याम पुनरागतः ॥ १३ ॥ अथ
 कृत्स्ना मर्षो देवी राजा परमा वतीम् । मन्त्र च धतराद्रस्य
 मुखः तं पतगीकृतान् ॥ १४ ॥ इन्द्रात्मतानि चास्त्राणि इष्टं
 दिव्यानि भारत । ऐक्याशीश्वं वन्तस्ते निधातकवचा हताः ॥ १५ ॥

वर्जुन उवाच । श्व प्रभ ते भवान् द्रष्टा दिव्यान्वास्त्राणि
 सर्वान् । निधातकवचा धीरा शैर्मयाः त्वानपातिताः ॥ १६ ॥

वेगस्यायन उवाच । एवमागमने तत्र क्रशयत्वा धनस्त्राः ।
 आहृत्भिः काहतः सर्वै रजनीं तामुवाच ह ॥ १७ ॥

इति धारण्यपवाण निधातकवचद्वर्षाणां पञ्चदशोऽर्धे
 चतुःषष्ट्याः प्रकथिताः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो
 बुधिश्वरः । अत्यायावच्छकास्त्राणि कृतवान् श्वाह्वभिः सह ॥ १ ॥
 ततः मञ्जोदयामास मीर्जुनं मातृनन्दनम् । दशोयास्त्राणि
 कौस्तेय दर्जिता दानव स्वया ॥ २ ॥ ततो धनञ्जयो राजन्
 देवेहं ज्ञानि पाण्डव । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास
 भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महातेजा शौच परममास्थितः ।
 गिरिकूपरपादाक्षं शुभवेणुतिवणसन् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय
 शोभमानो धनञ्जय । दिव्येन संप्रतप्तो न क्वचेन सुवर्चमा ॥ ५ ॥
 धनुरादाय गाण्डोर्वं देवदत्त सवारिजम् । गोशुभ्यमानः कौस्तेय
 आनुपूर्व्या महाभुज ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शना-
 यापचक्रमे अथ मयात्थमाणपु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥ ७ ॥
 समाकाला मञ्जी पट्या समकल्पत मद्रुमा क्षुभताः सारितश्चैव
 तथैव च महादक्षः ॥ ८ ॥ शैलाद्यापि व्यदीर्घान्त न वशी च
 समीरणः । न वभासे महस्त्राशुर्न जञ्च क च पावकः ॥ ९ ॥
 न वेदाः प्रतिभालि आ द्विजातीनां कथसुन । अन्तर्भूमिगता ये
 च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीड्यमानाः समुज्याय पाण्डव
 पञ्चवारयन् । वेपमाना प्राञ्जलयस्ते सर्वे विकृताननाः ॥ ११ ॥
 दक्ष्यमानास्तदास्त्रेणो याचन्ति आ धनञ्जयम् । ततो ब्रह्मर्षय-
 श्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जङ्गमानि च भूतानि सर्वा
 ष्वेवावतास्थिरैः । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिगोकमः ॥ १३ ॥
 यच्चराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतञ्जिनः । क्षेत्राणि च भूतानि
 सर्वाश्चैवावतास्थिरैः ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव साकपालाश्च
 सर्वगः । भगवाथ महादेवः मगधोऽभ्याययौ गदा ॥ १५ ॥ ततो
 बाधुमंजाराज दिव्यैर्मात्ये समान्वतः । अभित, पाण्डवश्चिन्मै-
 रवचक्र समन्वत ॥ १६ ॥ जगुथ गाथा विविधा गन्धर्वा, सुर-
 चोदताः । नष्टन्, संघयश्चैव राजन्प्रथ्वरसा गणाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदसोदितः सुरैः । आगम्याश्च वचः
 पार्थ यवर्षीयमिदं वृष ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युद्धं दिव्या-
 न्यस्त्राणि भारत । नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुष्यन्ते कथञ्चन ॥ १९ ॥
 अधिष्ठाने न चानार्जुनः प्रयुष्यीत कदाचन । प्रयोगेषु महान्
 दीप्तो ज्ञानाणां कुरुनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धन-
 ष्वप्य यथागमम् । बलवन्ति सुस्वार्थाणि भविष्यन्ति न संशयः
 ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्वैलोष्यस्यापि पाण्डव । भवन्ति
 स्यान् विनागाय मेवं भूयः कथाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो
 त्वन्नेव द्रुप्यसे तानि संयुगे योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामव-
 मर्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवाञ्छीय ततः पार्थं सर्व देवा यथा-
 गतम् । अरसुबन्धे च ये ततः समाजग्मुर्नरपंथ ॥ २४ ॥ तेषु
 सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः । तस्मिन्नेव वने दृष्टास्त
 ऊः स च क्षणया ॥ २५ ॥

इति आरम्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वण्यस्य द्वाविंश-
 त्थसप्तत्याधकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

—

अथ आजगरपर्वः ।

जनमेजय उवाच । तस्मिन् कृतास्त्रे रथिना पथीने प्रत्या-
 गते भवनादृत्तवन्तु । अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः समेत्य
 शूरेषु धनञ्जयेन ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनपु तेष्वेव तु ते जरेन्द्राः सहार्जुनि-
 नेन्द्रसमेन वीराः । तस्मिंश्च शैलपर्वरे सुरस्य धनेश्वरास्त्रीङ्गता
 विजहन् ॥ २ ॥ वैश्यानि ताम्बप्रतिमानि पश्यन् स्त्रीङ्गाश्च जाना-
 द्भुमसन्निवद् । अथार धन्वो बभूवुः जरेन्द्रः सी.स्त्रेणु यथाः

सततं किरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्रा, प्रसादजं
 वैश्वख्यस्य राज्ञः । न प्राणानां ते स्पृहयन्ति राजप्लवचकाः
 स वभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थेन यथैकरातमूषः समाकृत
 तदा चतस्रः । पूर्वाद्यद् ता दश पाण्डवानां शत्रा वभूवर्त्सतां
 वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽवरीहायुसुतस्तरस्त्रो जिज्ञास्य राजानमुपोप-
 विश्य । यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमाख्याय चितं प्रियस्य
 ॥ ६ ॥ तव प्रतिका कुरुराज सत्यां विकीर्षमाणासादनुप्रियस्य ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपाम्य सुयोधन सामुच्चरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयाधनेनात्सुषा, सुषार्हाः । तं
 वक्ष्यित्वाधमबुद्धिगीलमज्ञःतवामं सुखमाप्नुयाम् ॥ ८ ॥ तत्रा-
 क्षया पार्थिव निविशन्तु विहाय मानं विचरन् वनानि । समीप-
 वासेन विलोभितास्तं ज्ञास्यन्ति नाम्नानपकृष्टदेवान् ॥ ९ ॥ सख्यत्-
 सरं तत्र विदुष्य गृहं नराधमं तं सुखमुद्धरेम । निष्ठांस्त्य वेरं
 सुफल सपुष्यं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरे-
 र्त्ताय ततो महीमावस धर्मराज । स्वर्गोपमं देयमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तु नरदेव गोक ॥ ११ ॥ कीर्त्तिस्तु ते भारत पुण्य
 गन्था नख्येद्वि लोकेषु चराचरेषु । तन् प्राप्य राज्यं कुरुपुत्रवानां
 शक्यं महत् प्राप्तमथ क्रियाथ ॥ १२ ॥ इदन्तु शक्य सततं नरेन्द्र
 प्राप्तं त्वया यत्नमसे कुबेरात् कुबल्य बुद्धिं द्विप्रता वधाय कृता-
 गतां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तवीर्यं न सहेत राजन् समेत्य
 साक्षादपि वञ्चपाणि । न हि व्यथा जातु करिष्यतसौ समेत्य
 देवैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थमिद्व्यर्थमभिप्रपन्नो सुपर्णकेतुश्च
 शिनेच नृपा । तथैव कृष्णाऽप्रतिभो वनेन तथैव चाहं नरदेववचं
 ॥ १५ ॥ तवार्थमिद्व्यर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सच याद्वैशोः ।
 तथैव चाहं नरदेववचं यमौ च वीरौ कृतितो प्रयोगे । त्वदर्थ-
 यागप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चाज्ञाय मतं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्य
 सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वय्यवणाश्रितसं चकार धर्मार्थविदु-
 क्षमीजाः । आसन्नस्य वैश्वानि नदी सुरांसि सर्वाणि रक्षांसि
 च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमेक्षमाणाः पुनर्गंरिञ्चैव
 निरीक्षमाणाः । ततो महात्मा स विशुद्धदृष्टिः संप्रार्थयामास
 नगेन्द्रवर्त्मनः ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा महितः सुहृद्भिर्जित्वा सप-
 त्तान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा दृष्ट्वा
 तवाङ्गीतं मतिसकार ॥ १९ ॥ एतच्च सर्वैरेतुजैर्हृजैश्च तेनेव
 मार्गेण पतितः कुरुषाम् । उवाच चैतान् गणयन्नाथैव घटोत्कचः
 पर्वतनिर्करेण ॥ २० ॥ तान् प्रस्यितान् प्रीतमना महर्षिः पितृव
 सुतान्तुशिश्यं सर्वान् । स लाभयः प्रीतमना जगाम । द्रौपदी
 सुख्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तेनार्ष्टिपेषेन तथास्तुशिश्याणीर्यानि
 वस्यारिण तपोवनानि । महान्ति चान्यानि सुरासि पार्थाः सं-
 पश्यमानाः प्रयत्नराया ॥ २२ ॥

इति पारश्वपर्यणि राजगरपर्वणि लीसगरसने
 षट्पञ्चम्यधिकशताध्यायः ॥ १७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रसन्नवेषोऽपितं दिशाङ्गजैः
 किन्नरपक्षिभिश्च । सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासौ-
 क्यतर्यभाषाम् ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हयः नैकासमालीक्य
 महान् बभूव । कुर्वेरकान्तं भरतघमाणा महीधरं धारधर
 प्रकाशम् ॥ २ ॥ समुत्थयान् पर्वतसन्निहोधान् गोष्ठान् हरीणां
 गिरिसेतुमात्ताः । बहून् प्रपाताञ्च समीक्ष्य वीराः स्यन्तानि
 निन्द्यानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तद्येव चान्यानि महावनानि स्वग-
 द्विजानि च निषेवितानि । चाकीर्यन्तोऽभवन् प्रतीताश्च धन्वन्,

अङ्गधरा नरेशः ॥ ४ ॥ वनाति रम्याणि नदीः सरांसि गुहा
 गिरीणां गिरगङ्गराणि । एते निवासः सततं बभूवर्नशानिघं
 प्राप्य नरप्रभाणाम् ॥ ५ ॥ ते दुर्गवासं बहुधा निरूप्य व्यतीत्य
 कैलासमचिन्त्यरूपम् । आसेदुरत्यर्थमनारभन्ते तमाश्रमायं वृष-
 पर्वणम् ॥ ६ ॥ समेत्य राज्ञा वृषपर्वणात् प्रत्यर्जुतास्तेन च
 वीतमाहा । गङ्गाभरे विस्तरय पवासं गिरी यथावद्वृषपर्वणस्ते
 ॥ ७ ॥ सुखीपतास्तस्य त एकरात्रं पण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुक्तं बहवो विमाना सुखेन वीराः प्रनरेव वासम् ॥ ८ ॥
 जपस्ततस्तत्र महान्भाषा नागायणस्थानगता भमयाः । सुवेर-
 कान्ता नक्तिनी विगीका सपथमाणा सुरसद्वृजुष्टाम् ॥ ९ ॥
 तान्नाय दृष्टुः ननिर्गो विगीका पाण्डः सुना सर्वेनरप्रधानाः ।
 ते रेभिरं नन्दनवासैत्य द्विजप्रेयो वीतमहा यथे ॥ १० ॥ ततः
 क्रमेण पयदुर्गवीरा यथागन्तव्यं पथा भमयाः । विद्वृत्य मासं
 सुखिना बहवः निरातराङ्गी तपय भुवाणाः ॥ ११ ॥ चीना-
 स्तथारान् दरदाय सर्षान् देवान् कुलान् च भुवस्तान् ।
 व्यतीत्य दुर्गं ह्रमपत्प्रदेशं पर सुबाहोदरगर्भनीयम् ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा च तान् पार्थिवपपोखान् प्राणान् सुव ज्ञापये सपदान् ।
 प्रत्यर्जुदी प्रीतिवृत्तं म राजा तदुच्यतन्तु वपसाः कुरुष्वाम्
 ॥ १३ ॥ समेत्य राज्ञा नु सुखोडना त श्रुतेविगीकप्रसुख्य सर्वे ।
 सहेन्दुमेने परिचारकेषु पौराणवैर्यं च महानन्दम् ॥ १४ ॥
 सुखापितास्तत एकरात्रं श्रुवान् नमादाय रथात् सर्षान् ।
 घटोत्कचं भानुचरं निरूप्य तताः श्रुयुर्वासुनमद्विराजम् ॥ १५ ॥
 तस्मिन् गिरी प्रखण्डोपपत्त्ये ह्रमात्तरीयादण्यपाण्डुमनौ ।
 विगाख्युर्षं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥
 बराहनानासुर्गर्षाजुष्ट महावनहेतुरथप्रकाशम् । शिवेन पाथी
 जगयाप्रधाना रुक्मिण्यर तत्र वने विजह ॥ १७ ॥ तदाभमादा-

तिबलं भुजङ्गं क्षुधादितं सत्यमिवोयकूपम् । हकीदरः पर्वत-
 कन्दराया विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ ह्योपोऽभवद्यत्
 हकीदरस्य बुधष्ठिरा धर्मभृता वरिष्ठः । समीक्ष्यद्यत्तमनन्त-
 तेजा याद्वेण संवेष्टितमर्षगात्रम् ॥ १९ ॥ ते हादशं वर्षमुपोप-
 यातं बने विहर्तुं कुरवा प्रतीताः । तस्माद्दनाञ्ज्वरथप्रकाशा-
 ष्ट्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्व-
 पाश्र्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्वती हैतवने प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीक्ष्य तान् हंतवने निवि-
 टान् निवासिनस्तत्र ततोऽभजग्मः । तपोदमाचारममाधिसृक्ता-
 स्तपोदपात्राहरणाग्मकृष्टाः ॥ २२ ॥ प्रजाक्षरौहीतकवेतमाश्च
 तत्रा वदन्त्येव देवाः शरीषाः । विल्लेहदा पीलमभीकरीराः
 सरस्वतीतीवकृष्टा बभूवुः ॥ २३ ॥ ता यज्ञगन्धर्वेभर्षिकान्ता-
 मगारभृतामिव दृषतानाम । सरस्वतीं प्रीतियुतावरन्तः सुखं
 विजह्युः संरदेषुताः ॥ २४ ॥

इति चारण्यपर्वणि राजगरपर्वणि पुनर्द्वैतवनप्रवेशे
 अष्टमप्रत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

जनमेजय उवाच । कथं नागावृतपाश्या मीमो भीमवरा-
 क्रमः । भयमाहारयन्तीत्रं तस्मादजगरान्मने ॥ १ ॥ पीकल्पं
 धनदं दृष्ट य आह्वयति दपितः । जलिन्या कदन कृत्वा निहन्ता
 यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ तं शंसमि भयान्तिटमापन्नमरिच्छूदनम् ।
 एतदिच्छास्यह आत् पर कौतूहल हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । बह्मरुद्धे बने तेषा वसतामुपधन्विनाम् ।
 भासानाम अम रजन् राजर्षिर्ह्येषपर्वणः ॥ ४ ॥ यदृच्छयाधनु-

ष्य णिवेदवङ्गी यकोटम् । ददगे तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम्
 ॥ ५ ॥ स ददयं गुमान् देवान् 'गरे'हमवतपादा । देवति-
 सिद्धचरितान्पुंगवणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरेहपचक्रैश्च पति-
 भिर्जाविजावके । काकिलेर्षुगराजैश्च तत्र तत्र तिन्यादितम्
 ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पकतेजुदैर्हंनर्भस्यर्षिकोमलैः । अदितान् बह्वल-
 च्छाद्यैर्मनोनयनगन्तुनैः ॥ ८ ॥ स सम्पश्यन् गिरिनदीर्वेदूष्ण-
 मग्निमन्त्रिभेः । सतिलैर्दिसरद्भूमैर्हंसकारगणैश्चायुतैः ॥ ९ ॥
 वनानि दृष्ट्वाकृष्णो मेघनामव पागुरा । ह्येवचन्दनमिन्द्राणि
 तुङ्गकातीयकान्य ॥ १० ॥ अगत्या पारधावन् स मगेषु मरु-
 धन्वसु । विच्यस्युः खड्गैः शुभेयकार सुमहावतः ॥ ११ ॥ भीम-
 सेनम् विच्यती महान्तं दंष्ट्रण वनात् । निघ्नन्वागशतप्राणो
 वने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ अगत्या सपराहाणा मञ्जुपाणा
 महाभुजः । विच्युः प्रक्षव तत्र भीमा भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥
 स स तद्वगतप्राणः सन्त्यगतवराणः । सिद्धगार्हूलविक्रान्तो
 वने तस्मिन् महावतः ॥ १४ ॥ उतानुत्पाटयामास तरसा वै
 वभञ्ज च । पृथिव्याश्च प्रदेशान् वै नाददस्म वनानि च ॥ १५ ॥
 पर्वतायाणि वै अदृक्तादयान् च पञ्चवः । प्रक्षिपन् पदपांथापि
 न देवापूरयन्महीम् ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयय पुनः
 पुनः । आस्फाटयन् त्वं डयय ततताकाञ्च वादयन् ॥ १७ ॥
 विरपञ्चददपन् भोगसनी वने तदा । गजन्द्राथ महासत्त्वा
 अगेन्द्रोव महावकाः ॥ १८ ॥ भीमसेनय नादेन व्यसुञ्जन्त गृहा
 भयात् । क्वचन् प्रथारं कष्टं च क्वच्योपावर्गं शया ॥ १९ ॥
 सृष्ट्रेष्णु महाराट् वनचरति निर्भयः । स तत्र सन्जव्यमो
 वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पद्भ्यामाप समापिदे भीमसेनो महा-
 वलः । स प्रविष्टो महावप्ये नाटान्द्रोत चाङ्गतान् ॥ २१ ॥
 त्रामयन् सवभूतानि महापञ्चपराक्रमः । ततो भीमश्च गन्धन

भीताः सर्पा गृहाशया ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामाशु-
 खतं शनैः । ततोऽमरववरप्रख्या भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स
 ददर्श महाकायं भुजङ्गं नीमहृषेणम् । गिरिदुर्गे समापन्नं काये-
 नाष्टव्य कन्दरम् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्ष्पाण्यमतिकाय महाबलम् ।
 चित्ताङ्गमङ्गजैश्चित्ते र्दरिद्रामदृशच्छविम् ॥ २५ ॥ गृहाकारेण
 वक्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता । होप्राक्षयातितान्त्रेण किञ्चानं
 स्रक्कषी सुष्ठुः ॥ २६ ॥ तामनं सर्पभूताना कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्वामस्य इनादेन मत्स्यमन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं
 सहस्राभ्येत्य प्रदाकु कुपितो भृगम् । जयाहाजगरो याहो भुजयो-
 र्बभयोर्बलात् ॥ २८ ॥ तेन रुस्युष्टगाढस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 कञ्जा मुभोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दशनागसह-
 स्राणि धारयन्त्याह यदगम् । तदपि भीमसेनस्य भुजयोरममं
 परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विष्क-
 रन् शनैर्भीमो न शशाक विचेष्टतम् ॥ ३१ ॥ नागायुतसम-
 प्राणः सिहस्कन्धा महाबलः । गृहोती व्यज्जहात् रुक्त्व वरदान-
 विभोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तोवमात्र तमोक्षणे ।
 न सेनमशकदोरं कथञ्चित् प्रतियाधतुम् ॥ ३३ ॥

इति अरण्यपर्वणि राजगरपर्वणि भीमस्याजगरयज्ञस्ये

अष्टमप्रत्ययधकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशङ्गतः ।
 चिन्तयामास सर्पेभ्यः वीर्यमत्यङ्कृतमहत् ॥ १ ॥ उवाच च
 महास्रपं कामया इति पन्नगः । कञ्जं भी भुजगश्रेष्ठं कं मया
 च करिष्यामि ॥ २ ॥ यादृशी भीमसेनोऽहं धर्मराजाहनन्तरः ।

नगाद्यतममप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥ मित्राः केश-
रिणो ध्यात्रा महिषा वारणास्तथा । समागताश्च वक्रगो निह-
ताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राजमाच पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमगच्छा मे मोहं पन्नगमत्तम ॥ ५ ॥ किन्तु विद्यावशं
किञ्च वरदानमसौ तव । अयोगमपि कुर्याथो वशगोऽस्मि कृत-
स्त्वया ॥ ६ ॥ अमत्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
दष्टेऽं मे त्वया नाग वनं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यत्र वादिनं वीरं भीममस्त्रिष्टकारि-
णम् । भोगेन महता मृत्त्या ममन्तात् पञ्च वेदयत् ॥ ८ ॥ मिष्ट-
द्यौनं महाबाहु ततः स भुजगस्तदा । विमुष्यास्त्र भुञ्जी पीना-
विद वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्व क्षुधितस्याद्य देवैर्भृत्यो महा-
भुज । दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं सपञ्चपमरिन्दम । तथावश्यं मया स्थाप्यं
तवाद्य मृण मत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्था मस्य भो क्षुधं कोपा-
न्महर्षिणाम् । शापस्थान्त परिश्रेण्यं सर्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ नङ्गपो नाम राजर्षिव्यक्तन्ते आत्ममागतः । तत्रैव
पुत्रपुत्रेषामायोर्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ मोहं शापादगस्त्यस्य
ब्राह्मणानवमन्य च इमामवस्थामापन्नः पश्य देवमिदं मम ॥ १४ ॥
त्वाद्देवस्य दायादमतीव प्रियदर्शनम् । अहमद्योपयोष्यामि
विधान पथ्य यादृगम् ॥ १५ ॥ न हि मे सुख्यं कश्चित् कथञ्चित्
प्रयत्नं गत । गजो वा महिषो वापि पृष्ठ काले नरोत्तम ॥ १६ ॥
ना स केशवोर्ध्वेण तिष्ठत्योनियु तर्त्ता । मृहीतः कौरव्येष्ठ
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि निमानायाश्चया शक्वासनाद्-
द्रुतम् । कुबं शापान्तमित्युक्त्वा भगवान्मनिसत्तम ॥ १८ ॥ स
भामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः । भीष्मस्य भविता राजन्
कथञ्चित् कथपञ्चयात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतितो भूभो न

च मामजहत् स्यात् । स्यात्कर्मसि पुराण म यथैवाधिगत
 तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रथान् प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
 स तं मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीद्वपि ॥ २१ ॥ गृहीतस्त्र
 त्वया राजन् प्राणिनाःपि बलीयसः । सत्त्वम्न शोऽधिकस्यापि
 सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥ इह चाप्यहमर्थीयं वचस्ते प्रा
 दयावताम् । मयि रुज्जातहार्दानामस ते लर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥
 शोऽहं परमदुष्कर्मो वसामि निरयेऽशुनी । सर्वयोनिमिमा प्राण्य
 कालाकाङ्क्षो महाशुने ॥ २४ ॥ तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो
 अजङ्गमम् । न च कृष्ये महामप न चात्मान विगर्हये ॥ २५ ॥
 यस्माद्भावी भावी वा मनुष्य सुखदुःखयो । आगमे यदि वा-
 पये न तत्र स्वार्थिस्मन ॥ २६ ॥ देवं पुरुषतारेण का वक्ष्यितु
 मर्हति । तस्मैव परं मन्य पुरुषार्थी निरर्थकः ॥ २७ ॥ पञ्च
 देवोपपाताद्भु मज्जवीर्यव्यापन्नयम् । इमानस्य्या सम्प्रप्तमति-
 भित्तमिहाद्यु गाम् ॥ २८ ॥ किन्तु गच्छातुशोचामि तथात्मानं
 विनाशितम् । यथा तु विपिनं न्यक्तान् श्वान् राज्यपरिच्युतान्
 ॥ २९ ॥ इमराथ मुदुरीयं यत्पराजममङ्कत । मा समुहोष
 मायासो पपातयान्ता विहता ॥ ३० ॥ अन्तमथ मा श्रुत्वा
 भविष्यान्त निकटमा । धर्मशोता मया न हि बाध्यन्ते राज्य-
 ग्तादृगा ॥ ३१ ॥ अथग नार्जुनो भीमान् विपादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाश्रया देवराश्वेराजसै ॥ ३२ ॥ समर्थ म महा-
 बाहुरेकीऽपि मुमहावकः । देवराजमाप स्यानात् प्रथ्याव'वन्
 मञ्जसा ॥ ३३ ॥ विं पुनर्हं तारः इत्यथ पुन बुद्धु'तदेवितम् ।
 विद्वष्टं सर्वलोकस्य दम्भभोहपरायणम् ॥ ३४ ॥ मातरक्षेव
 शोचामि कृपणा पुनग्ट हनीम् । यास्माकं मित्यमागासो महत्त्व
 अधिक परे ॥ ३५ ॥ तस्या कथं त्वनाथाया माहनाशाङ्गजङ्गम ।
 अस्मत्तासो भाषयान्त माय सर्वे कनोरजाः ॥ ३६ ॥ अकुन सह

देश यमो च गुह्यवर्तिनो । महाऊबलसंगुभौ नित्यं पुरुष-
 मानिनौ ॥ ३३ ॥ अत्रयता निरुक्ष्यौ भ्रष्टवीष्णुपराक्रमौ ।
 महिनागत् परिहृत्नाचित सेवर्त्तत मात ॥ ३४ ॥ एवंविधं
 बहु तदा विहनाप लकोदरम् । भुजङ्गभोगसकृदौ नागकञ्च
 विवेष्टुम् ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरस्य कौन्तेयो ववृषास्वस्वनेतन ।
 अतिददर्शनं पीयानुत्पत्तान् परिचलनयनम् ॥ ३६ ॥ दारुणं
 ह्यगिर्वं नादागवा दंजयत क्खवा । दोषायाः शयि निरुक्षा
 रौत तस्यायमन्य ॥ ३७ ॥ गणपत्याजिचरणा यति का पाद-
 दर्शना । रक्तं वसन्ती दृढग मर्त्याः शयमभारवाः ॥ ३८ ॥ प्रवयी
 धानिषो रुहदसद यत्नकपण । अपसव्यान् सर्वाणि सृग-
 पक्षिहतानि च ॥ ३९ ॥ दृठनी यममः दृष्टो या च याहीति
 गमात । मुञ्जमुञ्ज स्फुरति च यो यणोस्य भुजसयो ॥ ४० ॥
 हृदय चरणेषाप वामोस्य परिवर्त्तत । मन्वस्यान्ना विकार-
 षायनिष्ट समदद्यत ॥ ४१ ॥ यमराजोऽप मेधावो मन्वमानो
 मङ्गयम् । द्रौपदी परिपणक्त कौभीम इति भारत ॥ ४२ ॥
 शशम तस्मै पादोती चरयात लकोदरम् । स प्रतस्य महा-
 बाहुर्भोस्यत महिता वृष ॥ ४३ ॥ द्वापद्या रत्नण कौष्मिन्त्य
 वाच प्रकञ्जयम् । नकुल महदेवश्च श्यादिदेग द्विजान प्रत
 ॥ ४४ ॥ स तस्य पदपुत्रोय तस्यादेवायमान प्रभु । अगयामास
 कौन्तेयो भोमसेनं महावने ॥ ४५ ॥ स प्राणी दिगमास्याय
 महता गजयुषपान् । ददशं प्रथिषीं चिञ्जर्भोमस्य परिचिञ्जि-
 ताम् ॥ ४६ ॥ ततो सृगमहस्त्राणि अग्रेन्द्राणाः गतान च ।
 पतितानि बने दृष्ट्वा मया तस्योत्पदवृष ॥ ४७ ॥ धावतस्य
 वीरस्य सृगार्थं वातरंजना । ऊहयातविनिभग्ना द्रुमा व्याव
 र्त्तिता पायिः ५८ ॥ स रत्ना तैक्षटा चिञ्जे ईदश गारि
 गह्वरे । रुशमाहतभुविष्ठ निधयत्द्रुमफकुले ५९ ॥ इत्यप

निर्जने देशे कण्टकिद्रुमसंकुले । अश्वत्थ्याणुसुपाकीर्णे सुदुर्गे
विषमोत्कटे । गृहीत भुजगेन्द्रेण निसेष्टमनुजन्तदा ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
एकोनाशोत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

— —

शैशम्यायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातर भीमानिद वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तोमातः कथ-
मिमामापदं त्वमगमवान् । कथायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगो-
त्तम ॥ २ ॥ स धमराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् । कथया-
माम तत् सर्वं ग्रहणाद्विचिष्टतम ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । अयमाहं महामत्स्यो भक्ष्यार्थं मां
गृहीतवान् । नङ्गपो नाम राजर्षेः प्राणवानिव सास्यतः । ४ ॥

सुधाष्ठर उवाच । मुख्यतामयमायुष्मान् भ्राता मेऽमृत-
विक्रमः । वयमाहारमन्वन्ते दास्यामः क्षान्त्वारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच । आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो सुखागतः ।
गम्यतां नेह स्यातव्य इवा भवानपि मे भवेत् । इति व्रतमेतन्महा-
बाहो विषयं मम या व्रजेत् । स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वद्यापि
विषये मम । ७ ॥ चिरिण्याय मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजज्ञाव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षी ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा
भवान् यदि । मत्स्यं सर्पं वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः । ११ ॥
किमर्थं त्वया यज्ञा भीमसेनो भुजङ्गमः । किमाहस्यं निदित्वा
वा प्रीतिस्तं क्षान्त्वारणम् । किमाहारं प्रयच्छामि कर्षं सुष्टेऽवा-
निममः । १० ॥

सर्प उवाच । नङ्गपो नाम राजाहमर्षं प्रेक्षवानधः ।

प्रथितः पशुमः शोभादायी पुतो नराधिप ॥ ११ ॥ कतुभिक्षापसा
 चैव स्वाध्यायेन इमन च । त्वेलोष्येऽश्वस्य मव्यय प्राप्ताऽहं विक-
 मिन च ॥ १२ ॥ तदश्वस्यं ममासाद्य दर्पो मामगमत्तदा । महस्यं
 हि द्विजातीनामुवाह शिविका मम ॥ १३ ॥ एषश्च मद्मत्तोऽह-
 मवमन्य ततो द्विजान् । इमाभगस्येन दगामानीतः पृथिवी-
 पते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात पक्षा यावद्दृष्टि पायुडव ।
 तस्यैवानुग्रहाद्भ्राजन्मगस्यस्य मचात्मन ॥ १५ ॥ पष्ठे काले मया-
 चारः प्राप्नोऽयमनुजस्तव । नाहमेन विमोक्ष्यामि न चान्यदपि
 कामये ॥ १६ ॥ मय्यनुचरितानाद्य व्याहरिष्यमि चेन्मम । अथ
 पश्चाद्द्विमोक्ष्यामि आतरं ते वक्रोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मि सर्प यथाकाम प्रतिवक्ष्यामि ते
 वचः । अपि चेच्छक्र्यां प्रीतमाहर्तुं ते भुजङ्गम् ॥ १८ ॥ वेद्यश्च
 ब्राह्मणेनेह तद्भवान् वेत्त केवलम् । अपराज तत श्रुत्वा प्रति-
 वक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच । ब्राह्मण को भवेद्भ्राजन् वेद्य किञ्च युधिष्ठिर ।
 ब्रवीन्मत्तमति त्वा हि वाक्यैरनुमभीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्य दान क्षमा श्रीकृष्णशस्त्रस्तपो
 वृथा । वृष्टन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृति ॥ २१ ॥
 वेद्य सर्प पर ब्रह्म निदुःखमसुखश्च यत् । यत्र गत्वा न शोचन्ति
 भवतः किं विवर्जितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच । चतुर्वर्ण्यं प्रमाणस्य मत्स्यश्च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च मत्स्यश्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ आशुशंस्यमहिमा
 च वृणा चैव युधिष्ठिर । वेद्यं यज्ञश्च निदुःखमसुखश्च नरा-
 धिप । ताभ्या हानं पदेष्वान्यन्वतदस्तीति कल्पये ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रे तु यद्द्वेषेऽस्मत्प्रदिते तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रे भवेच्छूद्रे ब्राह्मणा न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यत्नेतद्गुण्यं सप वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृत । यत्नेतन्न भवेत् सर्प
 त शूद्राभात नि दंशत् ॥ २४ ॥ यत् पुनभयता प्रोक्तं न वेद्यं
 विद्युतीति च । ताभ्या हीनमतीत्यत्र पदं नास्तीति चेदपि
 ॥ २७ ॥ एवमेतन्नत सपे ताभ्या हीनं न विद्यते । यथा
 गीतापगयो मध्ये भवेत्कोणां न गीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुख-
 दुःखाभ्या हीनं नास्ति पद क्वचित् । एषा सम मतिः सर्पे यथा
 वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सपे उवाच । सादृशं वृत्ततो राजन ब्रह्मणः प्रसमीक्षितः ।
 यथा जातस्तदाप्युक्तं गीतयोश्च विद्यते ॥ ३० ॥

दुःषष्टिर उवाच । जतिरत्र मणामप्य मन्थत्वे मत्सामने ।
 मङ्गुरात् सपेवर्णाया दुःपरीत्या तसे मति ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-
 स्थपमान जनेन तस मदा जरा । वास्तु शनमश्रीं चान्म मरणञ्च
 सम वृषाम् ॥ ३२ ॥ इदमाप्य पमणञ्च ये यजामह इयंप ।
 तस्माच्छील पायान्ते विदुष्यं तस्वदंशिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्गु भि
 वरुंतात् एषा जातकर्म प्रभायते । तदास्य माता साधितो
 पिना त्वात्तच्छं नख्यः ॥ ३४ ॥ तावत्तदमसो क्षीप यावद्दे
 न जायते । तस्मिन्नेव सा दप्य सत् स्वयम्भुवाऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 कृतक्रया पुनर्वर्णाया दद वृत्तं न विद्यते । मङ्गुरात्क नगेन्द्र
 बलवान् पमनी वरु ॥ ३६ ॥ सत्त दानो मणामप्य सुस्कृतं वृत्त
 मियते । त ब्राह्मणमपि पुंमुक्तेवान् भुजगात्तम ॥ ३७ ॥

सप उवाच । श्रुतं सदितोषदृश्यं तव वाक्यं दुःषष्टिर ।
 भक्षयेयमह कच्छ इति तव कीदरम् ॥ ३८ ॥

इति चाणक्यप्रवाण आनन्दप्रवाण अजगरदुषिष्ठिरसंवादे
 अमीत्यंशकण्ठप्रव्यायः ॥ ८० ॥

सुधिष्ठिर उवाच । भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कृतेतः कर्म भवेद्भूतैरनुत्तमा ॥ १ ॥

मप उवाच । पात्र दत्त्वा प्रयाण्यक्त्वा मत्पुत्रः । भारत ।
अहिंसाविरतः स्वर्गं गच्छेदिति नविमम ॥ २ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । दानाद्वा मपे मत्यादा किमतो सुख
दृश्यते । अहिंसाप्रययात्त्रैव मुक्तं तत्रमुच्यताम् ॥ ३ ॥

मप उवाच । दानत्र मत्यात्तत्त्वं वा अहिंसा प्रयमेव च ।
एषा काष्ठीगरीयस्त्वादृश्यते मुक्तमध्वरम् ॥ ४ ॥ कष्ठास्त्रिहान-
योगाद्भि मत्यमेव विगिद्यते । मत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विगिद्यते । पुत्र एतन्नैव मज्जेन्न माप्रयत्ताक्याभ्यहोपते । अहिंसा
दृश्यते मुर्षा नित्यं तस्य मत्या । एतन्नैवमितल्लुपेद्भ्राजन् काष्ठी-
पेननतत्तरम् । एतन्नैवमत्यन्ते ब्रूहि यावद्ब्रूतोस्यहम् ॥ ५ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कसं स्वर्गं गतिः मपे कर्मणाश्च फलं
ध्रुवम् । अगरीयस्य इदं न प्रब्रूहि विप्रयाच मे ॥ ६ ॥

मप उवाच । तस्त्वा वै मत्या राजन् परिदिष्टाः स्वक-
र्माणि । मानुष्यं व्यगमय तस्त्वानियतस्त्रिधाः ॥ ७ ॥ तत्र
वै मानुषःश्लोकाद् नादिभिरत नृपतः । अहिंसाप्रयमायुक्तैः
कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो
भवेत् । तस्त्वनियतमथा तान विप्रयाच वक्ष्यते ॥ ११ ॥ काम-
क्रोधममावृक्तौ हिमानामममन्यते । मनुष्यत्वान् परिश्रष्ट-
शिखार्यानी प्रसृजते ॥ १२ ॥ तस्त्वन्योन्याः पृथग्भावो मनु-
ष्यार्थे विधीयते । शत्रुदिभ्यश्चथाश्रया देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३ ॥
सौम्यमेता गतीस्तत्र जन्तुष्विति पार्थिवान् । नित्ये महति
आत्मानमस्यापयते इज ॥ १४ ॥ जातो जातत्र वनवान् भङ्गं
पात्रा म देहवान् । कतयैसात निस्पृक्तं प्रजातच्छगाभावनः ॥ १५ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । शब्दे स्वर्गं च रूपे च तथैव रमगम्यगोः ।

तस्याधिष्ठानमव्ययो ब्रह्मि सर्प यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न गृह्णासि
विषयान् युगपच्च महाभते । एतावदुच्यतां चोक्तं सबं पन्नग-
सक्तम् ॥ १७ ॥

सर्प उवाच । यदाऽऽद्रव्यमायुष्मन् देहसंययणात्स्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभङ्गे यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानज्ञैवात्र
यत्तद्य ममच भरतपते । तस्मिन् भोगाधिकरणे करणानि निबोध
के ॥ १९ ॥ मनसा चान्त पर्येति क्रमशः विषयानिमान् । विष-
याद्यतनस्येन भूतात्मा चोत्तमिःसूतः ॥ २० ॥ तत चापि नरव्यघ्र
मनी जन्तोर्धिषीयते । तस्माद्युगपदतास्य ग्रहण नोपपद्यते
। २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्र स्तुवीरन्तरमायित । ब्रह्मि द्रव्येषु
सृजति विविधेषु पराशराम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्युक्तकारकात्मासु वेदना
हृष्यते बध्नेः । एष वै राजशाट्टं कर्त्तव्यं चोत्तमभावन ॥ २३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । मनसचापि ब्रह्मेष्ट ब्रह्मि मे कर्त्तव्यं परम् ।
एतदध्याश्रयदुया परं तास्वधिषीयते ॥ २४ ॥

सर्प उवाच । ब्रह्मणामानुशातोष उत्पानेन विधीयते ।
तदायता हि सा शया ब्रह्मस्येपिणी भवेत् ॥ २५ ॥ ब्रह्म-
कथयत काष्ठीभ्यन्तस्तत्पन्नमेव हि । ब्रह्मगुणविधिर्नास्त मन्-
सङ्गणवद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतादृशेषण तात मनीयुहोर्ब्रह्मन्तरम् ।
त्वमप्यत्राभिमख्यं कथं वा गन्धते भवान् ॥ २७ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । एतो ब्रह्मता यो षो शुभा ब्रह्मिखं
तव । विदितं वेदितव्यंते कस्मात् समनुपच्छमि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं
त्वां कथं मोह चाविगतं स्वगवासितम् । एषमद्भुतकर्माणमिति
मे संशयो महान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । सुमन्त्रमपि चेच्छूरमृदिर्भोहयते नरम् ।
वर्जमानं सुखं सर्वो मुक्तातीति मतिर्मम ॥ ३० ॥ सोऽहमेवकां-
मोहेन मदाविष्टो सुधिष्ठिरः । पतित मतिरुच्छुद्धस्वान्तु सव्यो-

धयाम्यहम् । ३१ ॥ कृतं काष्णं महाराज त्वया मम परन्तप ।
 शीघ्रः शपः सुकृष्णो मे त्वया सम्प्राप्य साधुना । ३२ ॥ अहं
 हि द्विषि दिव्येन विमानेन चरणं पुरा । अभिमानेन मजः
 सन् कश्चिन्त्रान्वमचित्तयम् । ३३ ॥ ब्रह्मपिदेवगन्धर्वयज्ञराजस-
 पन्वगाः । करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्वेलीक्यमानिनः ॥ ३४ ॥
 चक्षुषा य प्रपश्याम प्राणिनां पृथगीपते । तस्य तेजो हरस्याशु
 तद्वि दृष्टेर्बलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षिणा महस्त्रं हि तवाह
 शिविकां मम । म मामपनयो राजन् अश्यामः भवे श्रियः
 ॥ ३६ ॥ तत्र क्षाण्डस्य पादेन बहन् स्पृष्टा मया मुनिः । अग-
 स्येन ततोऽस्मरको अंभु नर्पेति वै ह्यथा ॥ ३७ ॥ ततस्तथा-
 दिमानायात् प्रच्युतश्रुतस्तक्षणः । प्रपतन् बहुधैर्यान् व्याली-
 भूतमधोमुखम् ॥ ३८ ॥ अथावन्तमह विप्र शपस्यन्तो भवे-
 दिति । प्रमादात् सममृष्टस्य भगान् जन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
 म मामुवाचेदं प्रपतन्तं क्षपाःस्वत । यथाष्ठिरो धमराजः
 शपात्त्वा सीर्जयिष्यत ॥ ४० ॥ अभिमानस्य पारस्य पापस्यैव
 नराध्रप । फले क्षीणे महाराज फलं प्रययन्वागामि ॥ ४१ ॥
 ततो मे विश्वया जातस्तद्द्रुता तपसा वतम् । ब्रह्म च ब्राह्मणत्वध-
 येन त्वाहमक्षुद्रम् ॥ ४२ ॥ मत्स्यं दमस्तपो दानमर्हिमा धर्म-
 नित्यता । मधकानि मदा पुमान् जातितन कूलं वृष ॥ ४३ ॥
 अरिष्ट एष ते भ्राता भोमसेना महाबलः । स्वभ्रतेऽयं महा-
 राज गर्मष्यामि द्वितं पुनः ॥ ४४ ॥

नेशस्यायन प्रवाच । इत्युक्त्वा जगर देह मुक्त्वा म नज्जपो
 वृषः दिव्यं वपु समस्याय गतस्त्रिदशमेव च ॥ ४५ ॥ यथा-
 ष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्राता भीमेन सहतः । धीस्येन सहितः
 क्षीमानायमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः सम-
 तेभ्यो यथातथम् । कथयामासु तस्मिन् धर्मराजो यथाष्ठिरः

॥ ४७ ॥ तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरथास्तु ते त्रयः । आसन्
सुवीरिता राजन् द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे
द्विजयोष्ठाः पाण्डवानां हितेषुया । मैत्रिमित्यब्रुवन् भीमं गर्ह-
यन्तीत्यस्य महामम् ॥ ४९ ॥ पाण्डवान् भयान्मुक्तं प्रेत्य भीम
महाबलम् । हर्षमाहारयाश्चक्रुर्विजह्युथ मुदा युताः ॥ ५० ॥

इति पारस्यरर्षिण आजगरपर्वणि भीमभीचने

एकाशीत्यधिकशतीःश्र्यायः ॥ समाप्तञ्चाजगरपर्वः ॥ १८१ ॥

अथ मात्रशुद्धेयमहास्थायिव ॥

वैशम्पायन उवाच । निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखा-
वहः । तत्रैव वसता तेषां पाण्डु ममभिपद्यत ॥ १ ॥ ह्यादयन्ती
महाशोभाः ख द्विजस्य वनाहकाः । प्रववर्षादिधारालमसिताः
सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययान्क्रेताय गतशोभस्य महस्त्रगः ।
अपेताकप्रभञ्जाना सतिदुर्द्विमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरुद्धस्य धरणी
मज्जदंशसरीरुपा । बभूव पर्यभा सित्ता शान्ता सर्वमनोरमा
॥ ४ ॥ न स्या पञ्चायत किट्टिदग्धभा समवसृते । समं वा
शितमं वापि जट्टा वा स्यावराणां च ॥ ५ ॥ लुब्धतोया महा-
योगा श्रसमाना इवाग्गुणाः । भिन्धव गोभयाश्चक्रुः कानमानि
तपात्यये ॥ ६ ॥ मदना काननान्तपुत्र्युयन्ते विविधाः खलाः ।
दृष्टिभिच्छाद्यमानानां वराहसृगपत्त्रिणाम् ॥ ७ ॥ शोककाः
शिथिलशैव पुंस्काकिलगर्भे सह । मज्जाः परिप्रतन्ति स्य ददु-
राशैव दीर्घताः ॥ ८ ॥ तथा बहुविधाकारा पाण्डुसंधानुना-
दिता । अभ्यतीता शिवा तेषां चरता मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ कौञ्ज-
हंसममाजीया शरत् प्रमुदिताभवत् । हृत्कलवनप्रस्था प्रसन्न
खलागन्धगा ॥ १० ॥ विमलाजीयनद्वया शरत्तया शिवाभवत् ।

सृगदिजसमाक्रीर्णा पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ११ ॥ हृष्यन्ते
 शान्तरजसः क्षपा जलदशोतलाः । ग्रहनक्षत्रसङ्घेष सोमेन च
 शिराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः पुण्डरीकेषु शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥ आकाश-
 नीकाशतटां तोरवानीरसकुलाम् । बभूव चरता चर्षः पुण्य-
 तीर्थं सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ तं वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नमङ्गिलां
 गिराम् । पश्यन्तो दृढपञ्चान् परिपूर्णं सरस्वतीम् ॥ १५ ॥
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ सा शारदी । तत्रैव वसता-
 मासीत् कार्तिकी जनमेजय । १६ ॥ पुण्यकृद्भिर्महामन्यै
 स्तापसे सह पाण्डवाः । ततः सर्वे भरतयोष्ठाः सम्भृज्योःगमुज-
 मम् ॥ १७ ॥ तस्मिन्नाभ्युदये तास्मान् धीस्थेन सह पाण्डवाः ।
 स्मृतेः पीरामवेत्येव काव्यक प्रयत्नम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मातृगणेशममास्यापर्वणि काव्यकप्रत्यागमने
 क्षीणीत्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वैशम्पायन उवाच । काव्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरी
 गमाः । कृतार्तिथ्या मुनिगणेषु निपदुः सह कृष्णया ॥ १ ॥ तत-
 स्तान् परिनिश्चलान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । ब्राह्मण्या बहवस्तत्र
 समन्तात् पर्वशारवन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीद्दिगः कश्चिदर्जुनस्य
 प्रिय मन्था । स पश्यति महाबाहुर्बेगी शौरिबदारधीः ॥ ३ ॥
 विदिता हि हरैर्युवमहायाता कुरुदशाः । सदा हि दृशेना-
 काशी यो योऽन्वधी च वा हरिः ॥ ४ ॥ बहुवल्गरजोवी च मार्क-
 ण्डेया महातपा । स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षमं युष्मान् समेष्यति
 ॥ ५ ॥ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यते केवचः । श्रेयमुप्रीवयुक्तं ग-
 र्थेन राधेनाम्बर ॥ ६ ॥ सप्रवृत्तं पौलीन्यां सञ्जितः सत्य-

समुद्रहणय भीमस्य सौभाषिपतिश्च मार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा
 तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्त समयः सभायाम् । दशार्ह-
 योधैश्च हताश्रियोध प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ व्यपित-
 मन्दुर्व्यपनीतपाप्मा विहृत्य यत्र च्छमि तत्र कामम् । ततः
 प्रमिद्ध पथम् विगोक प्रपत्क्यप्ते नागपुरं सुराद्रम् ॥ ३६ ॥ तत-
 खादाज्ञाय मतं महाका यथावदुक्तं पुरुषोत्तमन । प्रयस्य विप्रेत्य
 च धर्मराज कृताञ्जलि केगवमित्यवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव
 पाण्डवानां भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः । कालोदये तत्र
 तत्रच भूयः कर्ता भवान् कस्य न मगयाऽपि ॥ ३८ ॥ यथा-
 प्रतिज्ञं विहृतय कालः सवाः समा हादग निर्जंगेषु । अज्ञात-
 चर्षां विधिवत् समाप्य मयङ्गता केशव पाण्डवेष्याः ॥ ३९ ॥
 एतेन बहुर्जुपता मदा त्वां मत्य स्यता केगव पाण्डवेष्याः । म-
 दानधमा मजना मदारान् मत्र त्वास्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४० ॥

देवस्यायनं नृणां । तथा वदति नाण्ये वि धर्मराजे च
 भारत । अथ यथाज्ञयात्तदा बद्धवपमहस्त्रधृक् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-
 दृश्यत धर्मात्मा मानसगुणो महातपा । अजरयामरस्यैव रूपो-
 दास्य गुणा न्वन ॥ ४२ ॥ अदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात् पञ्च-
 विगोकः । तन्मागतश्च प उहं बद्धवपमहस्त्रधृक् ॥ ४३ ॥ आनर्च-
 र्बाह्याणां सर्वं कृणुय मह पाण्डो । तन्मर्चितं सुविश्वसामामीन-
 च्छपमन्तमम् । बाह्याणां गतेनाह पाण्डवानाञ्च केशव ॥ ४४ ॥

कृणुय नृणां । शुभ्रः पवः पाण्डवास्तौ बद्धवपान् समागताः ।
 द्रौपदी मत्यमामा च तथाहं परमं वच ॥ ४५ ॥ पुरात्रस्तः
 कथा पुण्या मदावारात् मनातनान् । राज्ञां स्त्रीणाञ्चप्रीणाञ्च
 मार्गमदय विचल्य न ॥ ४६ ॥

देवस्यायनं नृणां । तेषु तर्तपदिष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुशामा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७ ॥ तमप्यथ

महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः । पाशुपर्षाभ्यां यथान्यायमुपतस्थु-
 मन्तीषिणः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा ताम् कृतवन्धाम् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तान् कथामन्वभादत ॥ ४९ ॥ उवाच चेनं
 काकश्र्च अयन्निव मनातनः । ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
 विवर्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्यवाच मार्कण्डेयी महातपाः ।
 तथं कुरुष्व विपुनमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा
 लण्डकः पाण्डवाः सच तैर्दिजेः । मध्यस्थिने यथादित्यं प्रेष-
 न्तस्ते महासुनिम ॥ ५२ ॥

तैश्चम्यागज उवाच । तं विवर्षितमात्मन्य कुरुराजो महा-
 सुनिम । कथाम्स्त्रनमार्षीय लोदयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
 भवान् देवतदेत्य तःसृषीणाञ्च महात्मानाम् । राजर्षीणाञ्च सर्वेषां
 चरितश्रः पुराणतः ॥ ५४ ॥ सेव्यस्योपमितव्यय मतो नः
 काञ्चित्परम अयञ्च देवर्षी तः प्राप्तोऽद्याजगलोककः ॥ ५५ ॥
 भवत्येव हि मे बहुदृष्ट्वात्मानं सुखाध्यतम । धार्तराष्ट्राञ्च
 दुष्टान्तःसृष्टान् प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
 ख्याप्यशुभस्य वा । स फलं तद्गुणान्नाति कथं कर्त्ता स्विदीश्वरः
 ॥ ५७ ॥ कुतो वा सुखदुःखेषु शृणा ब्रह्मविदास्वर । इह वा
 कृतमन्वेति परदेहे च वा पुन ॥ ५८ ॥ देही च देहं मन्यज्य
 स्वमाख्य शुभाशुभे । कथं मयुष्यते प्रत्य इह वा द्विजसत्तम
 ॥ ५९ ॥ ऐहिको नकमेवञ्च ज्ञाताहा पारलौकिकम् । क्व च
 कर्त्तव्यं तिष्ठन्ति जन्तो प्रतस्य भागव ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । त्वष्टृकोऽयमनुप्रप्रा यथावद्वदतास्वर ।
 विदितं वेदितव्यन्त स्थित्यर्थं त्वन्नु पृच्छामि । अत्र ते कथयि-
 ष्यामि तदिहैकमना शृणु ॥ ६१ ॥ यश्चामुक्त एव नरः सुख-
 दुःखमुपाश्रितः । निमन्वान् गरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम्
 ॥ ६२ ॥ समर्जं धर्मतन्त्राणि पुरो पन्थः प्रजापतिः । समोष-

फलमङ्गल्याः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभृता नराः
 पुण्याः पुराणाः कुशमज्जम । सर्वे देवैः समा यान्ति स्वच्छन्देन
 नमस्तलम् ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ।
 स्वच्छन्दभरण्याः समन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पबाधा
 निरातङ्गाः मिहार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्गानास्त्वषो-
 ष्याश्च महात्मनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः गर्भधर्माणा दान्ता विगत-
 मत्सराः । आसन् वर्षमस्त्रोयास्तथा पुत्रमहस्त्रिणः ॥ ६७ ॥
 ततः कामान्तरैः न्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभि-
 भूतास्तो मायाव्याजापजीविनः ॥ ६८ ॥ सोभनीशामिभूतास्तो
 भक्ता देहेकता नराः । अशुभैः कर्मभिः पापाश्चार्थद्विरय-
 शामिन ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचक्षिप्तं पश्यमानाः पुनः पुनः ।
 मोघेष्टा मोघमङ्गल्या मोघज्ञाश्च विचेतमः ॥ ७० ॥ सर्वा भ-
 शङ्कितश्चैव संवृताः श्लेगदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्राचयः
 परिचक्षिताः ॥ ७१ ॥ दीप्कृत्या व्याधिबद्धता दुरात्मानोऽप्रता-
 पिनः । भवत्यन्यायपः पापा राद्रुर्गमफलादयाः ॥ ७२ ॥ नामन्तः
 सर्वकामाता नास्तथा मित्तवेतमः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय
 रात स्यैरष्टकमानः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रज्ञस्य हीनबुद्धेय कर्मकोश कृतिष्ठति ।
 कस्यकात्ममुपाश्रात सुकृतं यदिषतरत ॥ ७४ ॥

भाकरुडय उवाच । दात ते दशनं यच्च तत्राप्यमुनयं मृणु ।
 अयमा'दशरीरेण देवदृष्टेन भागवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाश्च
 कुर्वते सञ्चयं महतः । अयुषोऽन्ते प्रहादेद जीव्यमायं कृत्स्नवर्म
 ॥ ७६ ॥ सम्भवतेऽय युगदद्यानी नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य स्वकृतं
 कर्म ज्ञायेशामुगत तदा ॥ ७७ ॥ फलतस्य सुषार्थो वा दुषार्थो
 वाच जायते । कृताभाविधिसंशक्तः स जन्तुर्लक्षणेः शुभेः । ७८ ॥
 अशुभैर्वा निराहानी वक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः । एषा तावद्बुद्धीनां

गतिरक्ता बुधितुर ॥ ७१ ॥ अतः परं ज्ञानपतां निबोध गति-
 सुतमान् । अनुव्याप्तप्रतपसः परागमपरावर्षाः ॥ ८० ॥ स्थिर-
 व्रताः सत्यपरा गुह्यशुश्रूषण रताः । सुशीलाः शुक्लजातीयाः
 चान्ता दान्ता सुनेत्रमः ॥ ८१ ॥ शुचयोऽन्यन्तरगताः प्रायशः
 शुभसन्ध्याः । जितेन्द्रियत्वाद्गिनः शुक्लत्वान्मन्तरागणः ॥ ८२ ॥
 अल्पावाप्यपरितामाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । स्थान्त जायमानश्च
 गभंश्चैव सततः ॥ ८३ ॥ स्वमाशानं परश्चैव बध्यन्ते ज्ञान-
 चक्षुषा । अथयज्ञो महाश्रानः प्रत्यक्षागमवृत्तयः ॥ ८४ ॥ कर्म-
 भूमिमिमा प्राप्य पुनर्यान्ति सुदानयम् । किञ्चिद्वाहटात्
 किञ्चित् किञ्चिदत्र स्वकर्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा राजन्
 मा तैः स्वस्वाचारणा । इमास्तोपमाद्योप निबोध वदती-
 स्वर ॥ ८६ ॥ मनुष्यजाके यज्ञेय परं गन्धे बुधितुर । इह वै
 कथ्य नामुत्र अमुवेकः नी इह । इह चामुत्र चैकस्य नामु-
 त्तैकस्य नी इह ॥ ८७ ॥ धनानि देया विपुक्तानि सन्ति नित्यं
 रमन्तं सुविभूषिताः । तेषामय गतृवरुण लोकी नामी सदा
 देहसुखे रतान् म् ॥ ८८ ॥ ये यान्मुक्ताक्षपि प्रसक्ताः स्वाध्याय-
 शीना जयन्त देह न् । जितेन्द्रिया प्राणिवधे निरुक्षास्ते पा-
 ममी नायमरुण लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्मस्य प्रथमं वरन्ति धर्मेषु
 कृत्वा च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्त तेषामय-
 सुव परय लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्या न तपो न दानं न
 चापि मृडा प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुखानुभोगा-
 क्षोषामयं नैव परय लोकः ॥ ९१ ॥ सर्वं भवन्तस्वतिथीर्वासृज्या
 द्विव्योजस संजननोपपन्नाः । लाक्षादसृज्यादवनि प्रपन्नाः स्व-
 धीतविद्याः सुरकाण्डं हेतोः ॥ ९२ ॥ इत्येव कर्माणि महाश्रान्त
 शूराक्षपोदमाचारविहारशीलाः । देवाशुवीन् प्रेतगणाश्च सर्वान्
 सन्तर्पयित्वा विधिना परेषु ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं पुण्यकृती

निवासं क्रमेण सखाश्राय कर्मभिः स्वैः । मां भूद्विगङ्गा तव
कीरवेन्द्र दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हम् ॥ १४ ॥

इति चारुण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां
त्यगीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयं महात्मानमृचः पाण्डुसुता-
कादा । महात्मानं दिग्भुग्व्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥
एवमुक्त्वा स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः । उवाच सुमहा-
तेजाः सर्वशास्त्रविद्यारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हैहयानां कुलकरो राजा परप्ररक्षयः ।
कुमारो रूपसम्पन्नां पद्मयां व्यचरदृक्षी ॥ ३ ॥ चरमाद्यस्तु सोऽ-
रभ्ये तृणावीरुत्समाहृतं । कृष्णाजिनोत्तरामङ्गं ददशे मुनि-
मन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोरभ्ये मन्यमानेन वै पद्मम् ।
अशितः कर्म तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम
हैहयानां वै सकाशं प्रशितःअनाम् । राज्ञां राजीवनेतोऽसौ
कुमारः पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥ तेषाञ्च तद्यथावृत्तं कथयामास वै
तदा । तस्यापि शशित तात सुनिं मूढफलाश्रितम् ॥ ७ ॥
पृथ्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दानिमन्सः । कस्यायमिति ते सर्वे
मागेमाश्चाक्षतक्षतः ॥ ८ ॥ अग्राचारिदृनेत्याऽथ तार्क्ष्याय
ममक्षमा । तेऽभिवाद्य महात्मानं तु मुनिं नियतव्रतम् ॥ ९ ॥
तस्यः सर्वे स तु मुनिशेषां पूजाभवाच्चरत् । ते तमूर्ध्वमहात्मानं
न बवं सत्क्रियां मुने ॥ १० ॥ त्यक्तोऽर्चाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो
हिंसितो हि नः । तानवधीत् स विपरिं कथं वो ब्राह्मणो हतः
॥ ११ ॥ कथासौ वृत्तं चरताः पश्यन् मे तपोबलम् । ते तु
वत् सर्वे मन्त्रमाख्यावाफौ यथातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तमूर्ध्वं

तत गतामुक्ते समागताः । अन्वेषमाद्याः सत्रोद्गाः स्वप्नब्रह्म-
चेतनाः ॥ १३ ॥ तानब्रवीत्तत्र सुनिश्चयः परपुरस्त्रयः । स्त्रादहं
ब्राह्मणः मीः च वृष्णाभिर्षो विना गितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं मम
शुभः कृपावत्समन्वितः । ते च दृष्ट्वैव तत्पतिं विश्वयं परमं
गताः ॥ १५ ॥ महदायुर्नाम त वै ते ब्रुवास्या महीपते । अतो
ह्ययमुपासीत कथं जीवितमभवात् ॥ १६ ॥ तिमिततपसो वीर्यं
येनायं जीवितः पुनः । आशुमच्छामहे । वप यद् द्योतय्य
मित्युत ॥ १७ ॥ स ताशुशच नास्त्राकं सृष्ट्यु प्रभवते शृपाः ।
कारणं च प्रब्रूयामि हेतुयोगममामत ॥ १८ ॥ सत्यमेवाभि-
जानीमी नाशुते कुमहे मनः । स्वधर्मसमुत्तमसंस्तान्मृत्युभयं
न नः ॥ १९ ॥ यद्ब्रह्मणा कृगल तदेतां कथयामहे । नेषां
दुश्चरितं ब्रह्मसंस्तान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिथीनस्त्वपानेन
भृत्या नत्यगनेन च । संभाज्य श्रेयमश्रीमस्तान्मृत्युभयं न नः
॥ २१ ॥ शान्ता दान्ताः क्षमाशीलाशीर्यदानपरायणाः । पुण्य-
देशनिवासाम्बु तस्त्वान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेशवासाम्बु
तस्त्वान्मृत्युभयं न नः । एतद्देशे लेशमात्रं च समाख्यातं विमत्-
सराः ॥ २३ ॥ गच्छध्वं सचिता मर्वे न पापाद्दयमक्षि वः ।
एवमस्त्विति ते सर्वं प्रतिपूज्य महासुनिम् । स्वदेशमगमन् दृष्ट्वा
राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयममाभ्योपर्वणि ब्राह्मणमाशक्त-
कथने चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबोध
मे । वेद्यो नामेव राजर्षिरश्वमेवाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमत्रि-
गन्तुमारंभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् । भूयोऽर्थं नाशुब्रूयत् स

धर्मव्यङ्गिनिदर्शनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरो-
 ष्यत् । धर्मपत्नीं समाह्वय पुत्रांश्चेदमुवाच ॥ ३ ॥ प्राप्स्यमः
 फलमत्यन्तं बहुर्न निरुपद्रवम् । अरुण्यगमनं क्षिप्रं रोचता वो
 गुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भाष्यी प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुतन्वती ।
 वैश्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बद्ध ॥ ५ ॥ स ते दास्यति
 राजर्षिर्यंजमानोऽर्थितो धनम् । ततश्च दाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य
 धनं बद्ध ॥ ६ ॥ शत्यान् सुतान् सस्त्रिभज्य ततो व्रज यथे-
 श्यितम् एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिश्चदाहृतः ॥ ७ ॥

अत्रिरुवाच । कथिता मे मह भागे गौतमेन महात्मना ।
 वैश्यो धर्मार्थसंयुक्त सत्यव्रतसमन्वित ॥ ८ ॥ किन्त्वाक्षि तत्र
 हृष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः । यथा मे गौतमः प्राह ततो
 न व्यथसाध्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र ह्य वाचं कल्याणो धर्मकार्थ-
 संहिताम् । मयीक्तमिन्यथा त्रयुस्यातस्य वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
 नमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव । गाथ मे दास्यते वैश्यः
 प्रभूतार्थमश्रयम् ॥ ११ ॥

मात्रण्डेय उवाच । पामुक्त्वा जगामाप्सु वैश्यवत्तं महा-
 तपाः । गत्वा च यज्ञायतनमत्रिसृष्टाव तं वृषम् ॥ १२ ॥ वाक्यै-
 र्मङ्गलसंयुक्ते पूजयानोऽर्षीद्वयः ।

अत्रिरुवाच । राजन् धन्यस्वमीयस भूषितं प्रथमो वृषः ।
 सुवन्ति त्वां मुनिगणास्वदन्यः नाक्षि धर्मवित् । तमब्रवीद्वयः
 क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । मेऽमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
 अत्र नः प्रथमं स्याता महेन्द्रो वै प्रजापतिः । अथात्ररपि
 राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अत्रिरुवाच । अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्र प्रजापतिः ।
 त्वमेव मुञ्चसे मीहान् प्रज्ञानन्तर्वाक्षि ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं रुक्षामि त्वमेवात्र विसु-
ह्रासे । सोऽपि त्वं दशेनप्रभू राजानं जनसंसर्द ॥ १६ ॥ न वेत्स्य
परमं धर्मं न चात्रैषि प्रयोजनम् । वाञ्छस्वमास मूढश्च हृष्टः
केनापि हेतुना ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विशदन्ती तथा तौ तु मुनीनां दर्शने
स्थितौ । ये तस्मै यज्ञे मंहसासापृच्छन्त कथाःन्वमौ । प्रवेगः
केन दत्तांशमुभयोर्वैश्वसर्द ॥ १८ ॥ अश्वं, समाभभाषन्तौ
केन काश्चिन्धिष्ठितौ । ततः परमधर्मात्मा काव्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ १९ ॥ विनादिनावमुपासी तावमौ प्रत्यवेदयत् । अथा-
ब्रवीत् सदस्यास्तु गौतमा मुनिमत्तमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आशयीश्चाजित प्रश्न शृणुत द्विजमत्तमाः ।
वेद्य विद्यावेत्याहापरत्वं नी संयया महान् ॥ २१ ॥

मान्ण्डेय उवाच । श्रुत्वेव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धमज्ञं सगयच्छेदनाय वै २२ म ध तपा वच, श्रुत्वा
यथातस्त्वं महत्तपाः । प्रत्युवाचाथ तानेवं धमार्थमाहृत वचः ॥ २३ ॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म जलं या सादतं जतश्च ब्रह्मणा
सह । सद्यक्तौ दहतः शत्रुं वनानीवाग्निमाहृती ॥ २४ ॥
राजा वै प्रथिता धमः प्रजाना पतिरेव च । स एव शक्रं शुक्य
स धाता च ब्रह्मस्यति ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सन्नाट् जलियो
भूपतिर्नृपः । य एभिः सूयत शब्दं कर्त्तुं नाश्चित्मर्हेति ॥ २६ ॥
पुरायोनैर्घ्राजिञ्च अभिया सुदिता भवः । स्वर्गोता सञ्जि-
ह्वरिति राजाभिधीयते ॥ २७ ॥ सत्ययानिः पुराविञ्च सत्य-
धर्मप्रवर्त्तकः । अधर्मादृषयो भोता बलं जत्र समादधन् ॥ २८ ॥
आदित्यो दिवि देवेषु तमो गुदति तजसा । तथैव वृषतिर्भूमा-
वधर्माद्गृदते भयम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्य-
दर्शनात् । अक्षरं सिध्यते पद्मो येन राजति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महा-
 मनाः । तमत्रिमन्वतीत् प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्यात्
 पूर्वं मनुष्येषु ज्यायास मामिहाब्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रर्षे सन्धितं
 अष्टमेव च ॥ ३२ ॥ तस्मान्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि-
 च । दामीमहस्त्रं श्यामाना सुवस्त्राणामपङ्कृतम् ॥ ३३ ॥ दग्-
 काटीर्हिरण्यस्य रुक्माभारास्तथा दश । एतद्ददानि विप्रर्षे सर्व-
 शस्त्रं मतो हि मे । ३४ ॥ तदत्रिन्यागतं सर्वं प्रतिगृह्णाभि-
 सत्कृतः । पत्युञ्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३५ ॥
 प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् । तपः समभिसन्धाय
 वनमेवाव्यपद्यत ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां मार्कण्डेयसमाख्यायां पर्वण्ये ब्राह्मणमाहात्म्य-
 कथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । अतः तत्र स रथस्थो गीतं परपुरस्त्रय ।
 पृष्ट्वा मुनिना शीर शृणुताप्येण धीमता ॥ १ ॥

तास्मां उवाच । किन्नुद्ययः पुरुषस्यैह भद्रे कथं कुर्वन्
 श्याते स्वधर्मात् । आचक्ष्व मे साहसवाक् कृष्णं त्वया शिष्टो
 न श्येयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्म जज्ञ्या पूजये वा कश्चिन्
 कान्ते केन धर्मो न गच्छेत् । एतन्न सर्वं सुभगे प्रब्रवीच्च यथा
 क्षीकान् विवजा मन्त्रेणम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एव पृष्ट्वा प्रीतिदक्तेन तेन शृणु-
 भीष्योत्तमवद्विदुःकम् । तच्छ्रुत्वा प्रधर्मयुक्तचित्तश्च सरस्वती
 वास्यमर्षं वभाषे ॥ ४ ॥

सरस्वत्याव । यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेयं स्वाध्याय-
 नित्यं श्रुतिरथमन्तः । सर्वे पारं देवकीकस्य गन्तां सवामैः

माप्रुशान् मो'तयोगम ॥ ५ ॥ तत्र स्या रथ्या विपुला विगोकाः
सुपाष्यताः पुष्करिण्यः सुपुण्या । अकर्मिणी मीन-त्वा सुतीर्था
हिरण्ययेरात्रताः पुनडरीषे ॥ ६ ॥ तासां तीरस्थामते पुष्प-
भाजा मज्जोयमाता पुयगच्छरीभ । सुपुण्यगन्त्वाभिरल्लताभि-
हिरण्यवस्था भवतीव दुष्टा ॥ ७ ॥ परं लोकं गामटाख्याप्रवन्ति
दन्वानडुह सूक्ष्माक वनान्त । वामो दत्त्वा चान्द्रममनु
लाकं इत्त्वा । करण्यममर वप्रोत् ॥ ८ ॥ धनुं दत्त्वा सुप्रभां
सुप्रदाहा कन्यणवत्सामपनायनीधु । शान्ता रोमाणि भवन्ति
तस्याः शान्दपण्यमते देवतीत ॥ ९ ॥ अनडुह सुप्रती ददाति
हनस्य वाट वननतरीषम् । पुन्यरं वलन्त पुन्यममप्रोत्
लातान् दयप्रदुदय ॥ १० ॥ ददाति या ये कापला सचता
काप्यादीहा द्रावयोरुशरीये । तेषुगुणे, कामदुहाथ भूवा
कर मदाताः सुपात मगो ॥ ११ ॥ यावन्त वानाथ्य मवान्ता
धस्यः शान्त फल कवात गोप्रदान । पुलाय पीलाय कृत्वथ सर्व-
काममम तारयत परत्र ॥ १२ ॥ सर्दापणा काश्चनचकम्परां
कास्यापदाहा द्रावयोरुशरीये । धनुं तलाना ददती द्विजय
खोका वस्तुना पुलभा भवन्त ॥ १३ ॥ स्वकामभिदानयमानकदं
तीव्रस्यकार नरके कम्पतन्तस्य । महाणव नीरव वातसुका
दान गता तारयत परत्र ॥ १४ ॥ या ब्रह्मादेयान् ददाति
कन्या भूमप्रदानस करीत विप्रे । ददाति दान विप्रना च
यच म नाकामप्रोत् पुनन्दस्य ॥ १५ ॥ च समवयासि जगोति
तस्यां इव्यन्त्वानी नयतः साधुगोत् । ममायगन् ममपूर्वान्
पुनार्ति पितामहानात्मना कमेनि, स्ये ॥ १६ ॥

ताव्य उवाच । किमग्निहोतस्य वतं पुराणमाचक्ष्व मे
प्रच्छतदागुरुर्षे । त्वयापुन्यटाः समिहाद्य विद्या रुद्राग्निहातस्य
वतं पुराथम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाशुचिर्नाप्यनिर्घन्तपाणिर्नाब्रह्मवि-
ज्जुःकृत्यान्नाविपश्चित् । सुभक्तवः शुचिकामा हि देवा नाश्वह-
धानाश्च हविर्जुषान्त ॥ १८ ॥ नाश्वीत्रियं देवहव्ये निवृत्त्या-
न्याघं पुरा सिञ्चति तादृशी हि । अपूर्वमश्वीत्रियमाह तार्क्ष्यं न
वे तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥ कृशास ये जुह्वति अह-
धानाः सत्यव्रता ह्यतर्गिष्टाग्निवः । गवा लोके प्राप्यत पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमशर्षपि सत्यम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्य उवाच । जैत्रज्जभृतां परलोकभाये कर्मोदये बुद्धि-
गतिप्रतिष्ठाम् । प्रज्ञ इ देवो सुभगे विद्विष्य पृच्छाम त्वां का
स्त्यासि चारूपे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । आग्नेरीवादेहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां
संशयच्छेदनाय । त्वत्प्रयोगादेहमेतमत्रुव भावे स्थिता तथ्य-
कर्म तथावत् ॥ २२ ॥

तार्क्ष्य उवाच । न हि त्वया महशी काचिदस्ति विभ्रा-
जसेऽस्त्वितिमात्रं यथा श्रीः । रूपद्वे त दिव्यमनन्तकान्ति मञ्जाच्च
देवो सुभगे विभाष्य ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । अष्टान् यानि द्विपदा वरिष्ठ यज्ञेषु
विदस्युपादयान्ति । तेरेव चारु मस्यवद्वा भवामि चाप्यायिता
रूपवती च वाम ॥ २४ ॥ यज्ञोप द्रव्यमुपवृज्यते च वानस्पत्य-
गायसं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तथैव सिद्धि-
रिति विदि विदन् ॥ २५ ॥

तार्क्ष्य उवाच । इदं श्रेयः परम सत्यनामा व्याघ्रकृन्ते
मुनयः मस्यनीताः । आनस्य मे त परम वयोक्तं भाष्ट परं यं
प्र वयन्ति धीराः ॥ २६ ॥ साङ्ख्या यागा परम यं विदन्ति परं
पुराणं तमहं न वाद्यम् ।

सरस्वत्युवाच । त वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः

प्रथितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोमेकपोधना वीत-
 योका विपुक्ताः ॥ १७ ॥ तस्याय मध्ये वीतसः पुण्यगन्धः सहस्र-
 शाखो विपुक्तो विभाति । तस्य मूलात् सरितः प्रस्रवन्ति मधु-
 दकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ १८ ॥ शाखां शाखा महानद्याः संयान्ति
 मिकताशयाः । धानापुपा मामशकाः सदा पायसकंदमा ॥ १९ ॥
 यस्मिन्मिधुषा देवाः सेव्ताः सहस्ररुद्राणां । इत्यरे क्रतुभिः
 ज्येष्ठैस्तपटं परमं मम ॥ २० ॥

इति चरगणपत्रणि मार्कण्डेयमहात्म्यापर्वणि सरस्वतीतार्क्ष्यवादे
 षड्मीत्याधकगताध्यायः ॥ ८८ ॥

वगम्यायन प्रथा च । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय
 मुवाच च । कथयस्विति चरित मनीषिणस्तस्य च ॥ १ ॥

मार्कण्डेय प्रथा च । विप्रस्वत मुनी राजन् महर्षिः सुप्रताप-
 वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतपमन्वृतिः ॥ २ ॥ शोणका
 तेजसा सन्म्या तपसा च विश्रपतः । अतश्चक्राम पितरं सतुः
 स्वहृद पितामहम ॥ ३ ॥ अद्भुतवाङ्मनोवाच वदन्वा स नरा-
 धिपः । एकपादस्यतक्षीत्र चचार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अथाक्-
 यिराज्ञावा चाप नेत्रैरानामप्रेष्टम । भोजितप्यत तपो चारं
 वर्षाणामद्युतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यन्तमाद्र्हीतीर जटा-
 धरम । श्रीरिषीतीरभागस्य मन्थी वचनमवधीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
 च्छुभन्तोऽपि बलश्रियो भट मम । मन्थ्यन्तो हि ततो मां त्वं
 ज्ञातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ बुबल बलवन्तो हि मन्थ्या मन्थ्यं विशो-
 धतः । आस्वदन्त सदा वृत्तावटिता नः सनातनी ॥ ८ ॥
 तस्याद्भुतौघाच्छ्रुता मज्जन्त मां विशेषतः । ज्ञातुमर्हसि कर्त्तास्मि
 कृतं प्रतिशतं तव ॥ ९ ॥ स मन्थ्यवचन श्रुत्वा जपयाभिपरि-

इतः । मनुर्वैवस्वतोऽष्टहस्तं मत्स्यं प्राञ्चिना स्वयम् ॥ १० ॥
 उदकान्तमुधानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिञ्जरे प्राञ्चि-
 यत्तं चन्द्रांशुमद्वयप्रभे ॥ ११ ॥ स तत्र बह्वधे राजन् मत्स्यः
 परमसत्कृतः । पत्न्यत् स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेप्रतः ॥ १२ ॥
 अथ कान्तेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् । अलिञ्जरे यथा
 श्वेव नासौ सुमभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत । भगवन् मधु मेऽद्यान्वत् स्थानं सम्प्रतिपादय
 ॥ १४ ॥ उदृत्यालञ्जरेत्समात्ततः स भगवान् मनुः । तं
 मनस्यमनयद्वापीं महतीं स मनुकदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राञ्चिप-
 ज्ञापि मन् परपुरञ्जय । अथाबहत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्
 बहून् ॥ १६ ॥ द्वियाजनायता वापीं विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्या नामो ममभवन्मत्स्यो राजीवतोचन ॥ १७ ॥ विचेष्टतुञ्च
 कौन्तेय मत्स्यो वाप्या विगाम्यते । मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मा भगवन् माधो समुद्रमहिषीं
 प्रियाम् । गङ्गां तत्र तिष्ठत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
 निदेगे हि मया तुभ्यं स्थापय्यमनश्चूडता । दृष्ट्विहि परमा
 प्राप्ता त्वत्कृतं हि मयातथ ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा मनुमत्स्यमनय-
 ऊगवान् वशी । उदीं गङ्गां तत्र चैन स्वयं प्राञ्चिपदस्थुत ॥ २१ ॥
 स तत्र बह्वधे मत्स्यं क'ष्टकालमारुह्य । ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
 मत्स्यो वचनमवधीत् ॥ २२ ॥ गङ्गायां हि न शक्तामि दृष्ट्वा-
 च्छ'ष्टतु प्रभो । समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्वात ॥ २३ ॥
 उदृत्य गङ्गासलिकात्ततो मत्स्य मनुः स्वयम् । समुद्रमनयत्
 पार्थ तत्र चैनमवाहजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मना-
 र्जयतकदा । चामीदृष्टेदृष्ट्वा च स्वर्गं गन्वसुखं च वै ॥ २५ ॥
 यदा समुद्रे प्राञ्चिभः स मत्स्यो मनुना तदा । तत एनमिदं
 वाच्यं अयमान इवामवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया

सर्वा विशेषतः । प्राप्तकालन्तु यत्कालं त्वया तच्छ्रुयतां मम
 १२७ ॥ अत्रिराहुगवन् भीममिदं स्यात्परजङ्गमम् । सर्वमेव
 महाभाग प्रकृतं वै गामिष्यति ॥२८॥ संप्रज्ञातनकालोऽयं लोकाणां
 समुत्स्थितः । तस्मात्त्वा वाधयास्यद्य यत्ने हितगन्तमम् ॥२९॥
 त्रसन्ता स्यात्तराणाञ्च यज्ञेर्ज्ञं यज्ञे नेकृति । तस्य सर्वस्य संपाप्तः
 काल परमदुःखः ॥ ३० ॥ नौष कारयितव्या ते हृदा सुक्त-
 वटारका । तान सप्तर्षिणाः सायमावहेथा महासुने ॥ ३१ ॥
 वीजान चैव सर्वाणि यथाकृत्वा न द्विजेः पुरा । तस्यामारोपये-
 जावि सुसङ्गमान भवत्य ॥ ३२ ॥ नौस्यथ मां प्रतीक्षेथास्ततो
 भुवनजनप्रिय । आगमव्यस्यद्य शूरो विश्वं यज्ञं न तापम ॥३३॥
 एवमेतत्त्वया कालमापृष्टऽस त्रलास्यहम् । ता न शक्या
 भवत्यी वै चापक्षर्तु मया विना ॥ ३४ ॥ नाभिगद्गामिदश्चापि
 षचन मे त्वया वषभा । एव कारिव्य इति तं स भत्स्यं प्रत्य-
 भापत ३५ ॥ जम्भतुच यथाकाममनुज्ञाय परस्परम् । ततो
 मनुसंहाराज यथाक्त भत्स्यकेन च ॥ ३६ ॥ वीजान्वाटाय सर्वाणि
 सागरं पुङ्गुव तटा । नौकया प्रुभया वीर महार्मिणमरिन्दम
 ॥ ३७ ॥ अचन्तयामास च मनुसां गत्स्यं प्रथिवीपते । स च
 तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तत्राज-
 गामाशु तदा भरतकृत्तम । तं हृद्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं
 जलायवै ॥ ३९ ॥ शृङ्गं तं यथाकृत्वा न हृदिणाऽद्रिमिर्वाकितम् ।
 वटारकमय पागमय मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ मनुसंजुगार्दुं च
 तास्मान् शृङ्गे न्यवेमयत् । सयतस्तान पाशेन मत्स्यः परपुर-
 ञ्जय ॥ ४१ ॥ देगेन भवता नावं प्राकथेन्नवण्यान्मसि । स च
 तास्तारयन्वावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ शृत्वमानमिषोर्मां भ-
 गवन्मानमिवाश्रमा । क्षीभ्यमाणा महावाते, सा नौकास्त्रान्वाहा-
 दधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णते चपत्त्रेव क्षी मत्ता परपुरञ्जय । जैव भूमिर्न

च द्विषः प्रद्विषो वा चकाशिरै ॥ ४४ ॥ सर्वमान्मममेवामीत् खं
 द्यौश्च नरपुङ्गव । एवञ्च ते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥
 अहम्य सप्तन्तर्षयः मनुर्मत्स्यस्तथैव च । एवं बहून् वपेगणांसां
 नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ अकर्षातन्द्रितो राजंशस्त्रिन् सलिल
 सञ्चये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्रा-
 कर्षन्ततो नावं म मत्स्यः कुबजन्दन । अथाब्रवीत्तदा मत्स्य-
 क्षात्रुपीन् प्रहसन् यनैः ॥ ४८ ॥ अस्त्रिन् हिमवतः शृङ्गे नावं
 बध्नीत मा चिरम् । मा बहू तत्र तैस्सूक्ष्मैः प्रिभिर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 नीर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा । तच्च नीबन्धनं
 नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५० ॥ ख्यातमद्यापि कौन्तेय
 तद्विदि भरतर्षभ । अथाब्रवीदनिमिषक्षात्रुपीन् सञ्जितास्तदा
 ॥ ५१ ॥ अहं प्रजापतिब्रह्मा मत्पर नाधिगम्यत । मत्स्यरूपेण
 ययञ्च मयाप्राक्कोणितो भयात् ॥ ५२ ॥ मनुना च प्रजाः सत्वाः
 सदेवासुरमानुषाः । स्रष्टव्या सर्वजीकाश्च यज्ञे इ यज्ञ नेङ्गति
 ॥ ५३ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसा-
 दात् प्रजामर्मे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं
 मत्स्यः अन्वनादद्यंगतः । स्रष्टुक्षामः प्रजाणापि मनुर्वैवस्वतः
 स्वयम् ॥ ५५ ॥ प्रकृतोऽभूत् प्रजामर्मे तपस्तपि महत्ततः ।
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रवक्रने ॥ ५६ ॥ सुर्वा प्रजा
 गन्तुः साक्षाद्यथावहन्तर्षभ । इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परि-
 कीर्तितम् ॥ ५७ ॥ आख्यातमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ।
 य इहं शृणुयात्स्वित्मं मनोहरितमार्दितः । च सुखी सर्वपूरार्थः
 सर्वलोकभियान्वरः ॥ ५८ ॥

इति चारुण्यपर्वाणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्याने

सप्तमीतन्त्रधिकयतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैगम्यायन उवाच । ततः स पुनरेवाद्य माक्रवृद्धेय यम-
 श्विनम् । पद्मच्छावनयापिता धमराजो सुभिर्छरः ॥ १ ॥ नैके
 सुगमश्छान्तास्त्वया हृष्टा महासुने । न चापीह समः कश्चिदाहु-
 स्यान् हृष्टते तव । २ ॥ वर्ष्नीयत्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमे-
 छिनम् । न तेऽस्ति महद्यः कश्चिदाधुषा ब्रह्मवित्तमः ॥ ३ ॥
 अन्तरीक्षे लोकेऽस्मान् देवदानववर्जिते । त्वमेव प्रलये विप्र
 ब्रह्माण्डमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पिता-
 महे त्वमेक स्रज्वमानानि भूतानीह परम्यमः ॥ ५ ॥ अतु-
 विधानि विसर्पे यथावत् परमेष्ठना । वायुभूता दिव्यः कृत्वा
 विनयापकतक्षतः ॥ ६ ॥ त्वया लोकागुरुः साक्षात् सवलीक-
 पितामहः आराधितोऽइजन्तु तत्पश्य सभाधिना ॥ ७ ॥
 स्वप्रमाणमथा विम त्वया कृतमनकथः । घारेण्योवय्य तपसा
 वेवमी नार्जतास्त्वया ८ ॥ नारायणोऽहमख्यस्व सास्यराये-
 ऽतपयसे । भगवानेकम् कृत्व त्वया तवया च विश्वकम् ॥ ९ ॥
 कणिकाद्वरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपयः । रत्नालङ्कृत्याग्याभ्या
 हृष्ट्या हृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात्तवान्तो मृत्युंजरा वा
 दृशनाशनी । न त्वा विद्यात विमर्षे प्रमादात् परमाष्ठनः ॥ ११ ॥
 यदा मेव रावर्नाग्निने वायुने च अन्तमा । नैवान्तरीक्षे जेयोर्षी
 शेष भवात किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्काणवे लाके नट स्यावर-
 जज्ञमे । नट इवामुरगण समुत्सृज्यमहोरगे ॥ १३ ॥ यथान-
 मन्तात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनम् त्वमेकः सवभूतेश ब्रह्माण्ड-
 मुपतिष्ठसि ॥ १४ ॥ एतत् प्रत्यक्षा सर्वं पृथक्त्वं द्विजात्मनः ।
 तस्माद्दिष्ट्याख्यं हं शान्तं सर्वं हृत्वा क्रिया कथाम् ॥ १५ ॥ अतु-
 भूत इह ब्रह्मणस्त्वयेकन दिजात्मनः । न तेऽस्यविदित किञ्चित्
 सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

माक्रवृद्धेय उवाच । इति श्रुत्वा यथासि नमस्कृत्वा स्वय-

श्रुवे । पुरुषाय पुराणाय शास्त्रतायाव्ययाय च ॥ १७ ॥ अथक्ताय
 सुसूत्राय निगुणाय गुणात्मने । स एष हृदयव्याघ्र पीतवामा
 जनादेत ॥ १८ ॥ एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्
 प्रभः । अचिन्त्यमहदायुष्यं पतिव्रामिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
 निधनं भूतं विश्वमव्ययमन्नयम् । एष कर्ता न क्रियते कारण-
 ष्वापि पौरुष ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो वेद वेदा अपि न तं विदुः ।
 सवमाशुष्यं संवेतन्निर्दुर्गा राजमत्तम ॥ २१ ॥ आ देता मनुज-
 ष्य प्र कृतस्त्रस्य जगत, जगै । अत्रास्माद्भ्रुः महस्त्रुः ष्य वर्षायां
 तत् कृतं युगम् ॥ २२ ॥ तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यागश्च तथा-
 विधः । त्रीण्यर्षेभश्चर्षाण्य लेता युगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य
 तावच्छती सन्ध्याः सन्ध्यागश्च तत, परम् । तथा वर्षमहस्त्रे हे
 दापरं परिभाष्यते ॥ २४ ॥ तस्यैव द्वितीया सन्ध्या सन्ध्यागश्च
 तथाविधः । सहस्त्रमक्र वर्षाया तथा कालयुगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 तस्य वापशतं भास्व सन्ध्यागश्च तत, परम् । सान्ध्यासन्ध्यागया-
 सुर्त्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ जायते कालयुगे चत प्रवर्त्तते
 कृत युगम् । एषा हादृगमाहस्त्रा युगाख्या पारकी ज्ञता ॥ २७ ॥
 एतत् सहस्त्रपञ्चत्तमवर्षाद्ब्रह्ममुदाहृतम् । विश्वः स ब्रह्मभषने
 सवतः पारवत्तत ॥ २८ ॥ लोकातां मनुजव्य प्र प्रवयन्त विदु-
 र्बुधाः । अल्पानि शतं तु तदा युगान्ते भरतधम ॥ २९ ॥ सह-
 स्त्रन्ते नराः सर्वे प्रायगोऽस्तवर्षादिनः । गङ्गा नानिधि पार्थ
 दानप्रतिनिधिक्षया ॥ ३० ॥ वनानिनिधिद्वैत तस्मिन् काले
 प्रवत्तते । ब्राह्मणः शूद्रकर्मण्यजयः शूद्रा धनाजकाः ॥ ३१ ॥
 अत्रधर्मेण चायत वर्तमाने गते युगे । निवृत्तयज्ञस्वध्याया
 दगुह्यजनवर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणः सर्वमण्यव भविव्यन्ति
 कर्त्ता युगे । अजपा ब्राह्मण्यस्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
 विपरीतं तदा लोके पूरे कृतं प्रयस्य तत् । बर्षा खे च्छराजानः

पृथिव्या मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ सृष्टानुशासनः पापं मृदावाद्-
 परायणः । अन्तः मन्त्रा, पुलिन्दाय यवनाय तराधिपः ॥ ३५ ॥
 काश्वजा वाङ्मूला शूरास्तथाभीरा तराधिपः । युगान्तो मनुज-
 व्यघ्न तथाकाराच भारतः । न तदा ब्राह्मण, कश्चित् स्वधर्मं
 मुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाश्चाप वैश्याय विक्रमेष्ट्या जनाधिपः ।
 अत्यागुप, स्वल्पबन्ता स्वल्परीक्ष्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-
 साराल्पदेहाय तथा मत्याल्पभाषिणः । बहुशून्या जनपदा-
 धरण्याताजता दिगः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुपमो यथा च
 बहुवादिनः । भाषादिनस्तत्र शूरा ब्राह्मणाश्चात्र तादृशः ॥ ३९ ॥
 युगान्ते मनुजस्य घ्न भवन्ति बहुजन्तवः । न तथा घ्न गायुकाश्च
 सर्वगन्ता वृगास्यते ॥ ४० ॥ रसाय मनुजव्याघ्र न तथा स्वाहु-
 योगिनः । बहुजन्ता लक्ष्मदेहा गीतानारिर्वाञ्जिताः ॥ ४१ ॥
 सुवेभगास्त्रियो राजान भविष्यन्ति युगेषु । अदृशूना जनपदाः
 शिवशून्याश्चतुष्पथा ॥ ४२ ॥ केतुशून्या स्त्रिया राजान भवन्त्यन्ति
 युगेषु । अल्पकीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिपः ॥ ४३ ॥
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायमाः । बहुवत्यानुत्तमाना
 तथा मिथ्याभिग्रसितामः ॥ ४४ ॥ शूराणां पृथिवीपाल मात-
 र्गणान्ते वै दिगोः । लाभमाहपरीताय मिथ्याभ्रमश्चजात्रता-
 ॥ ४५ ॥ मिथ्यायै पृथिवीपाल चक्षुष्यन्ते दिग्जेदेवः । क्व
 भारभयाद्भीता गृहस्था, पारभाषका ॥ ४६ ॥ मूर्खान्कृत्वा
 ल तच्छ्रुत्वा वाणिज्यमुपजीवितः । मिथ्या च नथ्यवासाण
 धारयन्ति तदा दिगाः ॥ ४७ ॥ अर्थनीमान्ब्रह्म्याघ्न तथा च
 बहुवादिषु । आयसेषु त्रयाचारा पानपा गृहतल्पराः ॥ ४८ ॥
 ऐहलाकिकमीहन्ते मामगार्थिगबहुंशम बहुपापरत्तमङ्गीर्षाः
 परान्बगुणवादिनः ॥ ४९ ॥ अयमा मनुजस्य घ्न भविष्यन्ति युग-
 षु । यथर्तुवर्षी भगवन् तथा पाकशामनः ॥ ५० ॥ न

चापि मनयीजानि मस्यगोहन्ति भारत । हिंसाभिरामस्य जन-
 साया मस्यद्वन्द्वेषुवि ॥ ५१ ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति
 चानघ । तदा च पृथिवीपालो यो भवेद्दर्शनसंयुतः ॥ ५२ ॥
 आत्मायु म हि कन्तयो न हि धर्मोऽस्ति कथनः । भूविष्टं कूट-
 आनेध पश्यं विकीरणा जना ॥ ५३ ॥ वशिष्ठस्य नरस्यात्र बद्ध-
 आया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान् बह्वेते जनः
 ॥ ५४ ॥ धर्मस्य वतमानि स्यादधर्मस्य बली तथा । अल्पायुषा
 दासदास धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ टीर्थायुषः मस्युत्थाय
 विधमाणो युगजये । नगराणां विहारेषु विधमाणा युगजये
 ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठेषु देव प्रजा व्यरहरन्त्युत । मस्येतेन तथा-
 ल्पेन भवन्त्याद्युमदान्विता ॥ ५७ ॥ धन विप्रवासतो न्यस्तं
 मिथा भूयिष्ठगो नरा । हर्तुं व्यवसिता राजन् पापाचारमम-
 न्विता ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्त्तन्ते तिरपतपा ।
 प्रहपादान् मत्स्य नि पादणोऽथ खयास्तथा ॥ ५९ ॥ नगराणां
 विहारेषु चेत्येषां न प्रेरति । मयवर्षाष्टायां च स्त्रियो गभे
 भवा वृषः ॥ ६० ॥ दण्डादणवर्षाणां पसा पुत्र प्रजायते ।
 भवन्ति पीड्यं पदं नरा पशितनस्तथा ॥ ६१ ॥ आरुक्ष्यो
 वान्याया जितमेव मपद्यते । क्षीणायुषा महाराज तरुणा
 मृदुगोलन ॥ ६२ ॥ तरुणानां यत्कील तद्दुर्हेषु प्रजायते ।
 त्रिपरोतास्तदा नास्तीं वक्ष्यन्त्वहेतः पतीन् ॥ ६३ ॥ व्यञ्चर-
 न्त्याप दुर्गला दामे पशु भवन च । धीरपत्न्यास्तथा नास्तीः
 मययान्त नरायुषः ॥ ६४ ॥ भक्तारमाप जीवन्तमन्यान् व्यभि-
 चरन्त्युत । तेषान् दुर्मस्यन्ते मस्यप्ते चायुषः जये ॥ ६५ ॥
 अनाद्यष्टिर्महाराज जयते बहुवा धर्मकी । ततस्तान्यल्पसाराण्य
 मन्तान् कृपितानि ॥ ६६ ॥ प्रजयं यान्ति भूगुष्ठं पृथिव्या
 पृथिवी ॥ ततो दिङ्करेदीप्ते सप्तभक्तुजधिषः ॥ ६७ ॥

पोयते सचिन्त सर्वं समुद्रेषु भारतसु च । यच्च काष्ठं लघुश्याप
 शुष्कधात्रुश्च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं महाम्नामाङ्गुत दृश्यते भरतर्वभ ।
 ततः सख्यर्त्तको ब्रह्मर्षीयुजा मह भरत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
 श्यते पूवमादित्यैरुपगमितम् । ततः स पृथिवीं भित्वा प्रविश्य
 च रमातनम् ॥ ७० ॥ देवदानवयज्ञाणां भयं जनयते महत् ।
 निदहन् गन्धोकश्च यञ्च किञ्चित् जनाविह ॥ ७१ ॥ अथमात्
 शाश्वतोपालं सर्वं नागयन् जगतात् । ततो गोलनार्वागानां मन्त्र-
 स्थाणां गतान् च ॥ ७२ ॥ निदहत्यग्निर्वायुं स च सख्य-
 र्त्तको जगत् । सदवाभुरगन्त्या । मयज्ञावरगणसम् ॥ ७३ ॥ ततो
 दहति दीप्तं स सर्वमेव जगद्भम् । ततो गजकुलपर्यासादि-
 न्यानां वभूषिताः ॥ ७४ ॥ अग्निश्च लोकां महामेधां गमस्यद्भूत-
 दशनाः । केचन्यो तोयतण्यामाः केचन्यो मुदसन्वभाः ॥ ७५ ॥
 केचन्यो कपल्लम्कमङ्गुगाः केचन्यो पापयथाः । केचन्यो विद्रु-
 मङ्गागाः काकाण्डकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचन्यो कनकपताभाः
 केचन्यो हृद्भवप्रभाः । केचन्यो पुष्पराकारः केचन्यो कुलीपमाः
 ॥ ७७ ॥ केचन्यो हस्त्रमङ्गागाः केचन्यो करमाजभाः । विद्यु-
 न्यानां पनङ्गाणां समुत्तष्ठान्तं ये जनाः ॥ ७८ ॥ धाररूपो
 महाराज धारस्वतन्निनादता । ततो जलधराः सर्वे व्याप्रुर्वन्त
 नभस्तनम् ॥ ७९ ॥ तैरयं पृथिवीं मवा सपर्वतवनाकराः ।
 आपृण्ते महाराज सचिन्तोषपरिप्रुता ॥ ८० ॥ ततश्च जगदा-
 धारा राविष्णु पुरुषपर्यभ । सर्वेनाः प्रावयन्त्यग्नुं चादिता पर-
 मेष्ठिता ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महत्तय प्रथमो वसुन्धराम ।
 सुधोरमगिरं वीरुं नागयन्ति च पावकम् ॥ ८२ ॥ ततो द्वादश
 वर्षांश्च पयादास्त उपप्रवे । धाराभः प्रयन्तो वै चोद्यमाना
 महाक्रता ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्यां वेलाभतिक्रामति भारत ।
 पतताश्च विदीर्षन्ते मही चाप्यु निमज्जति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

सङ्घमा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्ततम् । संवेष्टयित्वा नश्यन्ति
 वायुवेगपराहताः ॥ ८५ ॥ ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूमनुजा-
 धिप । आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ८६ ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे यत्न-
 राण्णमर्वाञ्जते ॥ ८७ ॥ निमनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरीत्रे लोकेऽस्मिन् भ्रमास्यकाऽहमाहत ॥ ८८ ॥ एकाण्ये
 जले घोरं विचरन् पार्थिवोत्तम । अपश्यन् सर्वभूतानि वैक्लव्य-
 भगवं ततः ॥ ८९ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाहं प्रथमानो नराधिप ।
 अन्तः क्वचिन्न शरणं लभास्यहमतन्द्रित ॥ ९० ॥ ततः कदा-
 चित् पश्यामि तस्मिन् सज्जितसञ्चये । न्यग्रीधं सुमहान्तं वे-
 विशालं पृथिवीपते ॥ ९१ ॥ शाखाया तस्य वृक्षस्य विश्वीर्षाया
 नराधिप । पश्यांस्ते पृथिवीपाल दिव्यः स्तरणसंस्तुते ॥ ९२ ॥ उप-
 श्रितं महाराज पद्मेन्द्रं पृथगाननम् । फुल्लपद्मविशालाहं बालं
 पश्यामि भारत ॥ ९३ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विश्वयः सुमहा-
 नभूत् । कथन्त्वयं शशुः शेते लोके नागमुपागते ॥ ९४ ॥
 तपसा धिन्तयंश्चापि तं शशुं नापलक्षय । भूतं भव्यं भविष्यसु
 ज्ञानश्रुति नराधिप ॥ ९५ ॥ अतसोपुष्यवर्षाभः श्रीवत्सकृत-
 भूपण । सात्तल्लक्ष्म्या इवावामः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९६ ॥
 ततो मामब्रवीद्वाक्यं स पद्मानभलोचनः । श्रीवत्सधारी दृति-
 मान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ९७ ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तं
 ततो विश्रामकाशिणम् । मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदृच्छसि
 भार्गव ॥ ९८ ॥ अभ्यन्तरशरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम । आस्व-
 भां विहितो वासः प्रमादज्ञो कृतो मया ॥ ९९ ॥ ततो बालेन
 तेनेवमुक्तश्यासीत्तदा मम । निर्वेदा जीवितं दीर्घं मनुष्यत्वे च
 भारत ॥ १०० ॥ ततो बालेन तेनास्यं सङ्घमा विश्रुतं कृतम् ।
 तस्मादहमद्यो तच्छ्रे देवयोगात् प्रवेशितः ॥ १०१ ॥ ततः प्रविष्ट-

सतकुलिं सहसा मनुजाधिप । मराङ्गनगराकीर्णां कुत्स्रां
 पश्यामि मोहनीम् ॥ १०० ॥ गङ्गां गतदुःसीतासु यमुनासु
 कौशकीम् । चर्मखलीं वेतवतीं चन्द्रभागां मरुखतीम् ॥ १०१ ॥
 भिन्वद्भैव इषपाशासु नदीं गौडावरीमपि । वस्त्रोक्तसारा नलिनीं
 जम्बुद्वैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्बासु वेणासु पुण्यतीया
 शुभाश्वामि । सुवर्णां कृष्णवेणासु दूरामासु महानदीम् ॥ १०५ ॥
 वितालासु महाराज कावेरीसु महानदीम् । शागासु पुरुषव्याघ्र
 विगालासु किम्पूनामपि ॥ १०६ ॥ एताद्यान्त्यासु नद्योऽह पृथिव्यां या
 नरोत्तम । परिक्लामन् प्रपश्यामि तस्य कुलीं महात्मनः ॥ १०७ ॥
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिर्गमितम् । रत्नाकरमधिरघ्न
 पयमानिधिमुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसुख-
 विराजितम् । आश्विन्यमानं तैर्जोभिः पावकार्कममप्रभम् ॥ १०९ ॥
 पश्यामि च मर्षीं राजन् काननैरुपगोभिताम् । यजन्ते हि तदा
 राजन् ब्राह्मणा बद्धभिर्भस्त्रैः ॥ ११० ॥ क्षत्रियासु प्रयत्नं ते
 सर्ववर्णात्तरुञ्जनैः । वेद्याः कृपि यथान्यायं कारयन्ति नराधिप
 ॥ १११ ॥ शूयूपायासु निरता हिजाना वृषकास्तदा । ततः
 परिपतन् राजस्तस्य कुलीं महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्तासु
 पश्यामि हेमकटसु पर्वतम् । निपत्रज्ञापि पश्यामि श्वेतस्य रज-
 तान्धतम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च मर्षीपासु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलज्ञापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च
 महाराज मेघं कनकपर्वतम् । महोद्भवेव पश्यामि विन्ध्यसु
 गिरिमुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयद्वेव पश्यामि पारिपात्रसु पर्व-
 तम् । एतं चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥
 तक्षोदरे मया दृष्टा सर्वे रत्नविभूषिताः । सिञ्चान् व्याघ्रान्
 वराहासु पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि
 सुखानि जगतीपते । तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यान् पर्वतधरं

तदा ॥ ११८ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सञ्चरन् दिशः ।
 शक्रादीर्थापि पश्यामि कृत्स्नान् देवगणानहम् ॥ ११९ ॥ साध्यान्
 रुद्रास्तथादित्यान् गुह्यकान् पितरस्तथा । सर्पान्नागान् सुप-
 र्याच वस्तुनप्याश्वनात्रपि ॥ १२० ॥ गन्धर्वाभ्यरसो यक्षाऽपि श्वेव
 महीपते । देत्यदानवसङ्घाश्च कालेयाश्च नराधप ॥ १२१ ॥
 सिंहक्यातनयाश्चापि ये चान्ये सुरशतवः । यच्च किञ्चिन्मया लोके
 दृष्टं स्यात्परजङ्गमम् ॥ १२२ ॥ सर्वे पश्यास्यहं राज्ञस्तस्य कुक्षौ
 महात्मनः । चरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥ १२३ ॥
 अन्त शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न च पश्यामि
 तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४ ॥ मततं धावमानश्च चिन्त-
 यानो विशाम्यते । आमादयामि नेवान्तं तस्य राजन्महात्मनः
 ॥ १२५ ॥ ततस्सामेव शरणं गतोऽऽप्सि विधिवत्तदा । वरेण्यं
 वरदं देव मनसा कर्मणोश्च ॥ १२६ ॥ ततोऽहं सहसा राजन्
 वायुवेगेन निहृतः । मरुत्तमो सुव्रातस्य विष्टतात् पुरुषो
 क्षम ॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव गात्राया न्यघ्राप्तस्य विशाम्यते । आहो
 मनुजगात्रेण कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ १२८ ॥ तन्नेव बाहवेगेन
 शीघ्रत्सकृतशक्तम् । आमीन तं नरव्याघ्र पश्यास्यमिततंजसम्
 ॥ १२९ ॥ ततो मामवधीहान्तः स प्रीतः प्रहमान्भव । शीघ्रत्सधारी
 ह्यतमान् पीतवामा महाद्युतिः ॥ १३० ॥ अपीदानो शरीरे-
 ऽऽप्सि आमके सुनिमत्तम । उषतस्त्व परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि
 ते ॥ १३१ ॥ सुहृन्तीदृशे मे दृष्टः प्रादुर्भूता पुनर्नवा । यथा
 निर्मुक्तमात्मानमपश्यं नन्वेतमम ॥ १३२ ॥ तस्य तास्वतनी तात
 चरणी सुप्रतिष्ठितौ । सुजातो मृदुरक्तः शिरङ्गुलीभर्षराजितो
 ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्द्धा गृह्यता स्ताभवन्दिनौ । दृष्ट्वा
 परिमितं तस्य पभात्रमभितौजसः ॥ १३४ ॥ विनयेनाञ्जलं कृत्वा
 प्रयत्नेनापगम्य च । दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमवधीचनः

॥ १३५ ॥ तमह पाञ्चभूर्त्वा नमस्कृत्येहमनुवम् । ज्ञातुमिच्छामि
 देव त्वा मायाहेता तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आस्यनामुप्रतिष्ठाऽह
 गरीर भगवत्प्राथ । दृष्टवानाश्रितान् सर्वान् ममज्ञान् अठर हि
 त ॥ १३७ ॥ तव देव गरीरस्य देहादानवराक्षभाः । यथा
 गन्धर्वनागाश्च जगत् स्यन्वरेजप्रतमम् ॥ १३८ ॥ त्वत्प्रभादाच्च म
 देव स्मृत्तान पवर्षीमान् । दृष्टवन्ता गरीरो त् सततं पारवर्षित-
 ॥ १३९ ॥ नगताऽदृष्टकानामाऽऽश्रया तं महाप्रभा । इच्छाम
 पुण्यरोक्तान् ज्ञान् त्वाहमन्त जगत् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा गण्डुः
 कावचोत्तमं मयातपोतडात् । पीया जगोदरं ममसतदाख्यात्
 महान् ॥ १४१ ॥ त्वकमन्दे त्वत् सव गरीरस्य तथातष ।
 कियन्त इत्यया कानोमदस्य सतं सन्तम ॥ १४२ ॥ एतादिच्छाम
 देवगोत्तुं व द्वाप्य काम्यया । त्वत्तं कमणपत्राण विशारेण
 रथातयम् ॥ १४३ ॥ महद्गुहोत्तम्यन् यदहं दृष्टवान् प्रभा ।
 इत्युक्तं म मया गोमान् देवदवी महाद्युत । सात्त्वान्
 भांसिद तं त्वा श्रुत्वा च तदत स्वय ॥ १४४ ॥

इति भारवपर्वणो भासिददेवपमास्थोपाधिः स जगद्व्यपश्चे
 अष्टमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

देव जगत्तं त्वाम देवाप का विप्र न हि जानन्ति तत्त्वता ।
 त्वत्प्रोत्थान् पयन्त्या म गच्छन् विष्टान् स्यहम् ॥ १ ॥ पितृभक्तो-
 ऽसि तत्रप्रथं भाद्वे गरीरकृतः । ततो दृष्टवाश्रिते मातात् बह्वा-
 च्छय द्रुत महत् ॥ २ ॥ अपां नारा इति पुरा संज्ञाकम कृतं
 मया । तन नराणाणां प्रोक्तं मम तत्त्वयन् सदा ॥ ३ ॥ अहं
 नारायणा नाम प्रभवा गण्डुः प्रोच्यया । विधाता सर्वभूताना
 सहसो व इदोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णु रहं बह्वा यकदाहं

सुराधिपः । अहं वैश्वण्यो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
 अहं शिवश्च भीमश्च काश्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं घाता विधाता
 च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
 द्विद्यौ च लोचन । द्यौर्मूर्धा खं दिग्, श्रोत्रे तथापः स्वेद-
 सम्भवाः ॥ ७ ॥ सदिशश्च नभः काया वाधर्मनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुर्गतेरिष्टं वज्रभिः स्वामदन्त्रिणैः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
 विद्वांसो मा देवयजने स्थितम् । पृथग्या चतुर्वेन्द्राय पार्थिवाः
 अथ कर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥ यजन्त मा तथा वैश्याः स्वर्गलोकाजिगी-
 यथा । वनु समुद्रपथन्ता मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १० ॥ शपो
 भूवाहमेवेता भारगामि वसुन्धराम् । वाराहं रूपमास्यय भयेयं
 जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जने विप्र वीर्यैणासीत् समु-
 द्रता । अग्नय वड्वाशक्नो भूवाह द्विजोत्तम ॥ १२ ॥ पिवा-
 स्ययः समाविडास्तासैव विस्त्रजाम्यहम् । ब्रह्म वक्त्र भुजौ क्षत्र
 मरु म मास्यता वश ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमं विक्रमेण
 क्रमेण च । कृत्वद् सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथवेणः । १४ ॥
 मया प्रादुर्भवन्त्येते म मेव प्रावशन्त च । इतयः शान्तिपरमा
 यताश्चागो वृभृश्वराः ॥ १५ ॥ कामक्रोधद्वेषमुक्ता न मद्वा पीत-
 कर्मभया । सखस्यो नरहृद्गारा नित्यमध्यक्षकोविदाः ॥ १६ ॥
 ममेव सार्तं प्रायतयन्त उवामते । अहं मखसंको वाङ्म-
 वहं मखत कोऽनन ॥ १७ ॥ अहं सखत कः सखस्यहं मख-
 स कोऽनन । तावक्याणि दृश्यन्त यान्ये तानि नभसाले । १८ ॥
 मम वै रामकृशाण विदुस्त्वं द्वजोत्तम । रत्नाकराः समुद्राय
 सर्व एव अनुदंशम् ॥ १९ ॥ वभन शमनस्यव निलयस्यैव विदु-
 म् । मदैव सुवभक्तान् देवकः शर्यै सहये ॥ २० ॥ कामक्रोधश्च
 हर्षश्च भय मोह तथैव च । ममेव वै ह रामाण्य सर्वाख्येतान
 सत्तम ॥ २१ ॥ प्रावृषन्ति नरा विप्र यत् कृत्वा कम शोभनम् ।

मस्य दानं तपस्वीयमहिम्ना चैव जन्तुषु । २२ ॥ अर्द्धिधानेन
 विहितता मम दक्षविहारिणा । मयाभिभूतविज्ञाना विवेक्यन्ते न
 कामतः । २३ ॥ मस्यैव देवग्रीषु ता मज्जन्ते विविधैर्मखैः ।
 गान्तास्त्राना जितकीर्णाः प्र प्रवृत्त द्विजावयः ॥ २४ ॥ पातुं
 न शक्या यो विदुर्नरे दुष्कृतकर्मभिः । लोभानिभूतेः कृपणै-
 रनाशैरकृतकर्मभिः ॥ २५ ॥ तस्मात्प्रहाफर्षं विदुः नराणां
 भाषितात्मनाम् । सुदुःप्रापं तस्मिन्नां भागं यागे नर्पेवितम् ॥ २६ ॥
 यदा यदा च धर्मस्य खरो न भवति भारत । अस्युत्थान-
 मधमस्य तदात्मन सृजास्येह न ॥ २७ ॥ देव्या हिमानुरक्ताश्च
 अथत्याः सुरभक्तयोः । रात्रिमयाप कावेः सिद्धं यदीत्यत्स्यन्त
 दाक्षणा ॥ २८ ॥ तदाह मन्त्रपुराणि गृह्येयं शुभकर्मणाम् ।
 प्राच्यो मामुगं दक्ष मयं प्रयत्ननाम्यवसु ॥ २९ ॥ अद्वा हि मनुष्याणु
 गन्त्राणां गराजमनु । स्यात्तदा यत् भूतानां सहरास्यात्मनायथा ॥ ३० ॥
 कामकर्मिणो पुनर्देहमपि चक्रे सृजास्येह म । आविश्य
 मामुप दहं कृष्णादायन्तकारणात् ॥ ३१ ॥ इव तः कृतयुगे वर्षा
 पीतस्य नायुगे मम । रक्तो दापरमासाद्य कृष्ण कालयुगे तथा ॥ ३२ ॥
 तयो भागाः क्षुभमस्य तस्मिन् काले भवन्त च । अन्त-
 कावे च दाम कालो भूत्वातिदाक्षणा ॥ ३३ ॥ त्वेनोक्तं नाश-
 दास्येह कृतीस्त्र स्यात्परजङ्गमम् । अहं विवक्षा विप्रत्राया सर्व-
 काकुमुदावह ॥ ३४ ॥ आनभुं भवगोदतन्ता हृषीकेश उह-
 क्तम । कालचक्र नयास्य का बहुत्रहमहाकम् ॥ ३५ ॥ गमनं
 सप्तभूतानां सर्वलोकजगतीश्वरम् । एव परिहितं मस्य कर्ममाणा
 सुनिमन्तम् ॥ ३६ ॥ मम भूतयु विम्रेन्दु न च सां वेत्त कथन ।
 सचेत् केच मा भक्तो पूजयान् च सर्वगः ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित्
 त्वया प्राप्तं सर्वे लोके अत्र हि ज । सुखीदयाय तत्त्वं यथिये
 च तवानघ ॥ ३८ ॥ यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्यात्परजङ्गमम् ।

विहितं सर्वथेवाभौ समाख्या भूतभावन ॥ ७९ ॥ अहं मम
 शरीरस्य सर्वलोकपितामहः । अहं नारायणो नाम शङ्खचक्र-
 गदाधरः ॥ ४० ॥ यावद्युगातां विप्रर्षे महस्त्रपरिवर्त्तनात् ।
 तावत् स्वप्नि निद्राया तपभूतानि मोहयन् ॥ ४१ ॥ एवं
 सर्वमहं कालमिहास्मै भविसत्तम । अशिशु, यिशुरुपेण यावद्-
 ब्रह्मा न ब्रूयते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राय वरयो ब्रह्म-
 रूपायणा । अमरुत परिनुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्व-
 मेकः शर्षं दृष्ट्वा नश्यत्वावरजसम् । विक्रपोऽसि मया ज्ञात-
 खातश्चे द्राशत जगत् ॥ ४४ ॥ अभ्यन्तर शरीरस्य प्रविष्टोऽसि
 यदा मम । दृष्ट्वा लोक समस्तश्च विस्मृतो नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥
 ततोऽसि वक्रादिप्रर्षे द्रुते न, सरवितो भूयः । अरयातश्चो मया
 चात्मा वृज्जं यो हि सुरापुरैः ॥ ४६ ॥ आदत्स भगवान् ब्रह्मा न
 ब्रूयते महातपः । तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्वध्वपर वै सुखम् ॥ ४७ ॥
 ततो विबुधे तस्मिन् महाकाव्यपितामहे । एकोभूतो हि ब्रह्म्यामि
 शरीरायि हि जोशम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवी ज्योतिर्वीथुः
 सञ्जलमेव च । लोकं यच्च नयेच्छं पमिह स्वावरजसम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वान्वितस्नात स देव, परमाद्भुत ।
 प्रजापतेमा प्रपश्यामि विजित्वा विविधा कृताः ॥ ५० ॥ एव हृष्टं
 मया राजंशाश्चान् मां गणये । आयच्छं भरतयेष्ठ सर्वधर्म-
 भताम्बर । ५१ ॥ य म देवो मया हृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्रः मस्यतो मे जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्मिन् वर-
 दानाहं स्मृतिर्न प्रजहात माम् । दीपमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्द-
 मरणं मम ॥ ५३ ॥ स गण कृणो वास्येय पुत्राय, पुरुषो विभुः ।
 आसौ हरिश्चिन्त्यात्मा कौडन्विव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता
 विधाता च सृष्टा चैव भास्वताः । अविस्मयता गाविन्द प्रजा-
 पतिर्पतिः प्रभु ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेभं दृष्ट्वाप्रवर स्मृतनाभियमागता ।

आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५३ ॥ सर्वेषामेव
भूतानां पिता माता च माधवः । गच्छन्धमेनं शरणं शरण्यं
कौरववेभा ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्काले पाण्डो यमौ च भरत-
संभौ द्वौपद्या मण्डिता सर्वे नभयकर्जुनादेनम् ॥ ५८ ॥ स
चेतान् पुरुषपद्म्याम् सान्द्रा परमपत्कुला । सान्द्रयाभासमानार्हो
भन्यमाना यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसनाख्यापर्वणि मार्कण्डेयनारायण-
उवादे एकोननवत्याध्यायतमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुप्रिष्ठितम् कोन्तयो मार्कण्डेयं महा-
सुनिम् । पुनः पपञ्च भास्व ज्यं भयया जगती गतिम् ॥ १ ॥

सुप्रिष्ठित उवाच । आदत्त भूत भवत श्रुत नी वदताम्बर ।
श्रुते भागवत यदृत वृगादी प्रभवत्ययम् ॥ २ ॥ अस्मिन् काल-
युगे त्वष्टि पुनः कौतूहल मम । समाकृतेषु भर्षेणु किञ्च शेषं
भविष्यति ॥ ३ ॥ त्रिवीर्या मानवास्तत्र त्रिभाचारविचारिण्यः ।
त्रिमायुषः किंमना भविष्यन्ति वृगजये ॥ ४ ॥ काष्ठ काष्ठो
समासाय पुनः सम्पत्स्यते कृतम् । त्रिकरेण मुने ब्रूव विचि-
त्वाद्योऽभाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा स मुनिर्येष्ट पुनरवाभ्यभाषत ।
रमयन् त्रिगुणादृ लं पाण्डवाय मथ वृषा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्वया इष्ट पत् पुत्रा श्रुतमेव
च अनुभूतस्य राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ७ ॥ भविष्यं सर्वे-
काकश्यु इत्तात्तं भरतपंथ । कालयं कालमासाद्य कथ्यमानं
त्रिवीर्यम् ८ ॥ कृते चतुर्थात् मकली त्रिव्याजोपाध्वर्जितः ।
इयः प्रतिष्ठिता धर्मो मनुष्ये भरतपंथ ९ ॥ अथर्मपादावहसु

त्रिभिरंशे प्रतिष्ठितः । त्रेतायां हापरेऽर्द्धेन ध्यामित्री धर्म
 चञ्चने ॥ १० ॥ त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं
 सुगमासाद्य तदा भरतमक्षम ॥ ११ ॥ चतुर्थीशेन धर्मस्तु मनु-
 ध्यानुपतिष्ठति । आचरिष्य मयो बद्धिवन्ते जय पाण्डव ॥ १२ ॥
 मनुष्याणामनुधुगं ह्यमतो त निबाध मे । राजानो ब्राह्मणा
 वैश्या शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मश्च रथ्यन्ति धर्म-
 वैतानिका नराः । मत्स्यं संक्षयानि लोके नरैः पण्डितमानिभिः
 । १४ ॥ मत्स्यहान्या ततश्चोपामायुरल्पं भावय्यति । आधुप,
 प्रक्षयाद्विद्या न शक्यन्त्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानवि-
 ज्ञानाङ्गीभोऽप्यभिभविव्यात कामक्रोधपरा रुढः कामसक्ताश्च
 मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परं वयोपयाः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्याः सक्तीश्च न्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रानुत्या भाव-
 यन्ति तपःसत्यविषाजिता । अत्या मध्या भावयन्ति मध्याथान्या
 न सशयः ॥ १८ ॥ द्रुष्टो भावता लोको दुयान्तं पर्षुर्पास्यते ।
 वस्त्राणां प्रथरा शाणो भान्यानां कौरुदृपका ॥ १९ ॥ भाष्णीभित्वा
 सुखया भावयन्ति युगक्षये । मत्स्याणामपि जीवन्ती दुःखत्वाप्य-
 लोडकम् ॥ २० ॥ शीघ्रं नष्टासु पुत्रया येषुप नित्यं धनवताः ।
 तेषुपि लोभसमायुक्ता भावयन्ति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यं
 परिमुष्णन्ती हिमयन्तश्च मानवाः । अजपा नर्षिकशासना
 भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२ ॥ सारिणीषु कुहलैर्वापयिष्यन्ति
 क्षीपधीः । तावाप्यल्पकशास्त्रेण भावयन्ति युगक्षये ॥ २३ ॥
 आह देवेषुपि पुत्रया येषुप नित्यं धनवताः । तेषुपि लोभसमा-
 युक्ता भोक्तृन्तीह परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च
 पितुः पुत्रस्तदेव च । आतक्रान्तानि भोज्यानि भावयन्ति युग-
 क्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरयन्ति ब्राह्मणा वेदानन्दकाः ।
 न यजान्तं न शोष्यन्ति हेतुनाद्विमाहताः ॥ २६ ॥ निष्प्रे-

ष्योर्वां करिष्यन्ति हेतुवारविमोहिताः । निष्पे कर्षिं करि-
 ष्यन्ति योष्यन्ति धुर धतुकाः ॥ २० ॥ एकहायनवर्णाश्च योज-
 यिष्यन्ति मागवा । पुत्रः पितृवध कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा
 ॥ २१ ॥ निबद्धगा वृद्धादी नानन्दामुपवस्यते । श्लेष्म-
 भूत जगत् सत्रान् शुक्य यज्ञवर्जितम् ॥ २२ ॥ भविष्यति निरा-
 नन्दमदुस्मरमया तथा । प्रायश कृपण्यानां हि तथा बन्धुमता-
 मपि ॥ ३० ॥ विधवालाः पितृनि करिष्यन्तीश्च मागवा ।
 स्वल्पयोश्च वताश्चत्वा लोभमोहपरायणाः ॥ ३१ ॥ तत्कथा-
 दागमन्नुष्ट दुष्टानामपि मागवा । प्रतिशक्त कारयन्ति माया-
 चारपरिग्रहाः ॥ ३२ ॥ समाशुयन्त, शोक्तेष राजानः पाप-
 यद्भय । परस्परप्राप्तुःका मुष्याः परिहृतमानिनः ॥ ३३ ॥
 भविष्यन्ति युगस्थान्त जलया लोकाकण्टकाः । अराजतारो
 लुब्धाश्च मानाश्च दुरन्तपता ॥ ३४ ॥ कवल दण्डकचया भवि-
 ष्यन्ति युगशयिः । आद्रस्य कस्य नाभुवा दारायापि धनानि च
 ॥ ३५ ॥ भविष्यन्ति नरशुक्रोष्णा कटतामपि भारत । न कन्या
 याचते कावन्नापि कन्या प्रदीयते ॥ ३६ ॥ स्वदंयाहा भविष्यन्ति
 दुर्गन्त समुपस्यन् । राजानयाप्यमन्नुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः
 ॥ ३७ ॥ सर्वोपायेहारयन्त दुर्गन्त पञ्चपास्यन्ते । श्लेष्मीभूतं
 जगत्सर्व भविष्यन्त न शय ॥ ३८ ॥ चत्वा चक्षुः परिमुपेष्टु-
 गान्ते समुपास्यन्ते । सत्य साक्षयन लोके नरेः परिहृतमानिभिः
 ॥ ३९ ॥ स्यात्परा बालमतया बला, स्वविरवद्भयः । भीरुत्वा
 गुरमानी गुरवा भोवन्विषा दनः ॥ ४० ॥ न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं
 दुर्गन्त पञ्चपास्यन्त । एकहास्व दृग सर्वं लाभमाहव्यवस्थितम्
 ॥ ४१ ॥ अपमो वदन्त तत्र न तु धमः प्रवसन्ते । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्या न शिष्यान्त जनाधिप ॥ ४२ ॥ एकवर्षसाहा
 लोको भविष्यति दुर्गन्ते । न चस्थितिः पिता पुत्र पुत्रश्च पितरं

तथा ॥ ४३ ॥ भार्गवः पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये
 यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ ४४ ॥ तान् देशान्
 संश्रयिष्यान्त युगान्ते पशुं पश्यन्ते । स्वेराचाराश्च नुब्रूया योषि-
 तश्च विशाम्यते ॥ ४५ ॥ अन्यान्वं न सर्हष्यन्ति युगान्ते पशु-
 पश्यन्ते । स्नेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥ ४६ ॥ न
 याचैर्हर्षयिष्यन्ति देवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
 ष्णोता न कश्चित् कस्यचिद्भूरुः ॥ ४७ ॥ तमोग्रस्तकदा लोको
 भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भवितुः तदा वर्षाणि षोडश
 ॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विमोच्यन्ति युगान्तं समुपस्थितं । पञ्चमे
 वाच पष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ ४९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजा-
 स्यन्ति नरास्तदा । पत्यो स्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं
 भूत ॥ ५० ॥ युगान्ते राजघातू ल न तोषमुपयास्यति । अल्प-
 द्रव्या हृथालिङ्गाश्चमाश्च प्रभावयन्ति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
 चिहाता भविष्यति युगक्षये । अष्टशुक्ता जनपदाः शिवशुक्लाश्चतु-
 ष्यथाः ॥ ५२ ॥ केयशुक्ताः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
 स्नेच्छाचाराः सर्वभद्रा दाहणाः सर्वकर्मणु ॥ ५३ ॥ भार्गवः
 पश्चिमे काले मनुष्या नास्ति संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
 सर्वस्य वचनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्चेष्ट वित्तकोभात् कर्-
 ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविद्याय करिष्यन्ति क्रयास्तथा ॥ ५५ ॥
 चाक्रच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थितं । स्वभावात् क्रूर-
 धर्माश्चाद्यान्योऽन्यमभिगमिनः ॥ ५६ ॥ भवितागो जनाः सर्वे
 संप्राप्तिं तु युगक्षये । अरामाश्चैव हृत्क्षयं नाशयिष्यन्ति निर्व्यथा
 ॥ ५७ ॥ भवता संशया लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
 लोभंभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा वृष ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणाश्च उनि-
 ष्यन्ति ब्रह्मण्यस्वोपभोगिनः । हाहाकता हृत्क्षयैव भयात्ती
 हृष्याद्दिता ॥ ५९ ॥ ताताः सभभन्तो वै ज्ञानिष्यन्त मही-

मिमाम् । क्रीडिनास्तकराः कृग रौद्रा प्राणिविहिंसताः ॥ ६० ॥
यदा भावयान्त नरा तदा मन्त्रप्रदा युगम् । आद्यविषयान्त च
जटीः पर्वतान् अवयारिण्य च ॥ ६१ ॥ प्रधापयाना विद्वता
द्विजाः कृष्कृन्तवः । तस्य भूमीशुभा राजन् काका इव
दिनीलमाः ॥ ६२ ॥ कुराजभय भवतं करभारप्रपीडिताः ।
धैर्यं त्यक्त्वा महीतान् दक्षय युगनन्तरे ॥ ६३ ॥ विकर्माणि
कारयन्ति शूद्राणां पारिवारिकाः । शूद्रा धर्ममवत्यान्त ब्राह्मणाः
पशुपासकाः ॥ ६४ ॥ अतिरथ भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यव-
स्थिताः । विपरीतच लोकोऽथ भावयत्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एङ्-
कान् पूजयन्ति वर्जयिष्यान्त देवताः । शूद्रा परिचरिष्यन्ति
न द्विजान् युगमन्तरे ॥ ६६ ॥ आद्यमेव मन्त्रप्राणा ब्राह्मणावमन्त्र-
व । देवस्यानप्य सत्येपु नागानामन्त्रेषु च ॥ ६७ ॥ पशुकनिष्ठा
पृथिवी न देवमृषभ पता । भावयति युगे लोषं तद्युगान्तस्य
लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धमहीना मामाहा पानपास्तवा ।
भावयन्ति नरा नित्यं तदा मन्त्रप्रदा युगम् ॥ ६९ ॥ पुष्य पुष्ये
यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजाम्यति महाराज
तदा मन्त्रेभ्यस्ते युगम् ॥ ७० ॥ अतालवर्षी पञ्चन्या भविष्यति
गत युगे । अक्रमण मनुष्याणां भावयन्ति तदा क्रया ॥ ७१ ॥
विरोधमव याम्यन्त प्रयत्ना ब्रह्मणे मह । मही मन्त्रजना-
कीर्णा भविष्यात् तदाऽऽचरन्त ॥ ७२ ॥ करभारभया दप्रा
भजिष्यन्त दिगा दग् । निवशया जनपदाश्चदा विटकरा-
दिताः ॥ ७३ ॥ अथमानुपकृष्यन्त फलमनापजीविनः । एवं
पष्ठाकुले लोके मन्त्रादान भावयति ॥ ७४ ॥ न स्यात्सन्त्युप-
देश च शिष्याः भवयकारिणः । आचार्योऽपि भिष्येव भर्तृभ्युने
तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ अर्थं कृत्वा प्रातृभ्यन्ति मित्रमस्यन्विव न्वथाः ।
अभावः सर्वभूतानां दुर्गान्ठे सुम्नविष्यति ॥ ७६ ॥ दिग्ः प्रज-

क्षिता, सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषु प्रतिकूलानि वाताः
 पञ्चीकृन्नास्तथा ॥ ७७ ॥ उल्कापाताश्च वह्निमहाभयनिद-
 शनाः । घट्टिरन्येषु सङ्घिता भास्करः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥
 तुमुनाचापि निह्लांदा दिग्दाहाचापि सर्वशः । क्वन्त्वाल्परिहंतो
 भानुवद्व्यासमने तदा ॥ ७९ ॥ अज्ञानवर्षी भगवान् भविष्यति
 सहस्रदृक् । गस्य निचन रोच्यन्ति युगान्ते पर्शुपस्यते ॥ ८० ॥
 अर्भोक्ष्ण क्रूरवादिभ्यः परुषा र्हादित्तिया । भर्तृणां वचने चैव
 न स्यात्स्वान्त तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनि-
 ष्यान्त युगक्षयः । सूदायपरान्त च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपात्यताः
 ॥ ८२ ॥ अपर्वश्च महाराज सुखं राज्ञरुपपन्नः । युगान्ते
 छत्रमुक्त्वापि भवतः प्रज्वलपति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजन
 क्षापि तस्मान्न शदाश्रया । न लभ्यन्ते तस्माच्च निरक्षाः
 पथि गतः ॥ ८४ ॥ निघाता वायसा गंगा, शकुना, मरुगाहजाः ।
 रुक्मा वाचो विमानयन्ति युगान्तं पर्युपस्यते ॥ ८५ ॥ भित्तं
 मस्य न्यतश्च परान्तं नरास्तदा । जन परजनश्च पि
 युगान्तं पर्युपस्यते ॥ ८६ ॥ अथ देवदुर्दगापि पत्तनानि
 पुत्राण्यथ । कर्मणः स्य परान्तं युगान्तं पर्युपस्यते ॥ ८७ ॥
 हातान हा सुतेत्यथ तदा वाचः सुदाहणाः । अक्रोगमान-
 यान्योऽन्तं जना गा पश्यति ८८ ॥ ततस्तु न सङ्घाते
 वर्तमाने युगक्षये दिजातिपुत्रो नामः क्रमेण प्रभविष्यति
 ॥ ८९ ॥ ततः वातान्तराण्यश्नान् पुनर्नीकं वल्लभ्ये । भवि-
 ष्यात् पुनर्देवमनुकूलं यदुच्छ्रय ॥ ९० ॥ यदा सुखं च सद्रथ
 तथा निघातश्च स्यात् । एकराशो मनुष्यान्तं प्रवत्स्यति तदा
 क्षतम् ॥ ९१ ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा यदाचापि भवत्यनुसामगा ॥ ९२ ॥ चेभं सुभिष्य
 मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णु यथा नाम द्विजः

कालप्रवीणित ॥ १५ ॥ उन्दत्यन महाशीर्षी महावृद्धिपराक्रम ।
 मरुत मरुतलयामे बाह्याणामस्य शुभे ॥ १५ ॥ मन्मथा तस्य
 मर्षी ष बाह्याणामावुवा न च । उपस्यास्यन्ति शोधाय शस्त्राणि
 नवन्तान्त ॥ १६ ॥ म धर्मो जयी राजा चकार्षी अवि
 प्यत । म विम मं कूल तात प्रकृतमुनेरत ॥ १७ ॥ नृत्यो
 ब ह्युगा दीप जयात्तक्रुद्वारधी । कलयता ह मरीच्य यगण्य
 पारतर्किक ॥ १८ ॥ म मरुव गानु जट्टेन बाह्यैः पार
 वादवत । उन्मादायप्यत तदा मरीच्ययगणान् द्विज ॥ १९ ॥

इति भारव्यर्षीणा सातण्डयमन स्यापरीणा कालरुमलयकथने
 नत्त्यधिकवर्णनोऽयम् ॥ ॥ ॥

कालरुमलयकथने । कालरुमलयकथने । कालरुमलयकथने । कालरुमलयकथने ।
 निमाम । वा जमथ महायज्ञा । विधिवत् कल्पयन्ते ॥ १ ॥
 क्यापयित्वा च मरुतादा स्यमरुतव हता शुभे । यन पुण्य-
 यगाः कसा वनयीय प्रथे प्रत । न । तन्नातमनु । त्स्यान्त मगुवा
 ताकवामनः । तवप्रदोरन्वे चैव क्रव जस भाव्यति ॥ १ ॥
 कला जिनानि यज्ञोच । तशुलान्ययुधनि च । स्यापयन् द्विज
 मरुतना टयेपु । वाजनपु य । ४ । कद्रुमानो तवप्रन्मान-
 यानो द्विजोत्तमान् । कल्किदारपा । नरी । कदा दस्युषधे रतः
 ५ ॥ वा सातसात पुत्रे तितोलासा वाच्य । नुदाकण । । नकाय
 मानान् नुस्य दस्युषेपयति संश्रुदस्यु । ६ ॥ ततोऽप्यसौवनायो
 व धर्मवर्द्धय भारत । भावप्यात कत मात । क्रयावात् जनसाथा
 ७ ॥ चाराम लव चैयाथ । तडागावमथासाथा । पुष्कारगण्यथ
 विविध टववायतना न च । ८ ॥ यज्ञाकयाश्च विविधा भवि-
 यान्त क्रो युगे । बाह्याणा साधवद्येव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । प्रयन्ति सर्व-
 बीजानि रोप्यमाणानि चैव च ॥ १० ॥ सर्वेष्वृषु राजेन्द्र सर्वं शस्यं
 भविष्यति । नरा दानेषु गिरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जप्ययज्ञपरा विप्रा धर्मकामा सुदा युताः । पालयिष्यति राजानी
 धर्मयोगेमां वसुधराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते
 यगे । पट्कमनिरता विप्राः क्षत्रिय विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 शूद्राणां रता शूद्रास्तथा वर्णज्ञयस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 न ताया हापरे तथा ॥ १४ ॥ पश्चिमे युगकाले च यः स ते
 संप्रकीर्तितः । सर्वलोकस्य विदिता युगमह्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 यतश्चो सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा । वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य
 पुराणेषु संस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संभारमार्गो मे वज्रगधिर-
 जीविनः । दृष्टान्तेषु भूतान्तेषु तास्ते कथितवानहम् ॥ १७ ॥
 इदं चैवापरं भूयः सह स्वाटभिरच्युत । धर्मसंग्रहमोक्षार्थं निबंध
 वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मं त्वयात्मा सयाज्यां नित्यं धर्मभृताम्बर ।
 धर्मोत्था हि सुखं राजन् प्रीत्य चैव च विन्दति ॥ १९ ॥ निबंध
 च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभवः
 कर्त्तव्यस्तै कटाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा क्रुद्धाणां प्रवरो
 वृषः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कश्चिन् धर्मं मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
 मुने । कश्चिन् वर्त्तमानो वै न स्थेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्षोऽनसूयकः ।
 सत्यवादी सदुद्दान्तः प्रजाना रक्षणे रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्वत्त्वाधर्मं पितॄन् देवांश्च पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेषुभूत्

॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

वान् भव । विजित्य वृत्तियों सर्वा मोहमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यत् धर्मसो समुदीरितः । न तेष्वविदितं
 किञ्चिदतीतानागत भवि ॥ २६ ॥ तस्यादिदं परिक्लेशं त्वं तात
 हृद् मा कृषाः । प्राज्ञाज्ञात न सुज्ञानि कालेनापि प्रपीडिताः
 ॥ २७ ॥ एष काशी महाबाहो अपि सर्वदिवोकसाम् । सुज्ञानि
 हि प्रजाज्ञात कालेनापि प्रपीडिता ॥ २८ ॥ मा च तत्र विद्युक्ता
 भूयन्मयोक्तं तवानघ । प्रायङ्क्तु महतो ज्ञेयधर्मलोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ ज्ञातोऽसि प्रथिते वंश कुरुष्व भवतवभ । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्त्वयोक्तं दिज्ज्येष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 हरम् । तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शामन विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे क्षोभाऽस्ति विप्रश्च न भवं न च मत्सरः । कारुण्यमि हि
 तत् समुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वेदव्यायन उवाच । श्रुत्वा तु वचन तव्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । सङ्घटा पाण्डवा राजान् सञ्चिताः शाङ्गधन्वनाः ॥ ३३ ॥
 विप्रर्षभाय ते सर्वे ये तन्नामन् समागताः । तथा कथां श्रुत्वा
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विस्मृताः समपद्यन्त पुराणस्य
 निवेदनात् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वण मार्कण्डेयसमाख्योपनिषद् युधिष्ठिरानुशामने

एकनवत्यधिकशतः । अध्यायः ६१६१ ॥

अनमेजय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां साहाय्यं वक्तु-
 मर्हसि । पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वेदव्यायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणमहाभावं वक्तुमर्ह-

शीत्यब्रवीत् पाण्डवेभ्यो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽयूवै-
मिदं यूयतां ब्राह्मणानाञ्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अयोध्यायांमित्रांकुकुशोदहः पार्थिवः
परिजिन्नाम ऋगयामगमत् । तमेकाश्वेन ऋगमनुमरन्त सृगौ
दूरमपाहरत् ॥ ३ ॥ अथाश्वनि जातयम, क्षुत्तृणाभिभूतयै क
श्चिन्देशे नील गहन वनखण्डमपश्यत् । तज्जाविवेग ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयंभूरी दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत
॥ ४ ॥ अथाश्वस्त, य विमन्वणात्तमश्वाय यता निर्जिप्य पुष्क
रिणीतीरे साविवेग तत गयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ५ ॥
स श्रुत्वा निलयनेह मनस्यगतिं पश्यामि कस्य स्वस्वयं गीतशब्द
इति । अथापश्यत् कन्या परमरूपदर्शनीया पुष्पाख्यशचन्वतीं
गायन्तीम् । अथ सा राज्ञ, समीपे पश्ये कामत् ॥ ६ ॥ ताम-
ब्रवीद्राजा कस्यसि भद्रं का या त्वमिति । सा प्रत्युवाच कन्या-
स्मी त ता राजोवाचार्थी त्वयाहमिति ॥ ७ ॥ अथावाच कन्या
समयेनाहं शवरा तया नृत्यं तान्यथात राजा ता समयमपृच्छत् ।
कन्योवाच नोदकं के दमयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा ता
थाहमत्युक्त्वा तामुपसेम कतीदारथ राजा परोक्षित् कीडमानो
सुदा परमया सुकृत्स शोभि मत्तस्य तथा महाशो । ततस्तत्रैवा-
सीने राजान सेनान्तगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन दृष्ट्वा च राजानं
परिचर्यातिष्ठत् । पश्चात्प्रसन्न राजा तथैव सह शिविकया
शायादशर्षाटितया स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तथा महाशो ॥ १० ॥
तवाभ्यामस्याऽपि काश्चिन्नापश्चदष्ट प्रधानामात्योऽभ्यामचरास्तस्य
क्षियोऽपृच्छत् । मित्रतं ययाजनं वक्त त इत्यथात्रंज्ञाः स्त्रियः
॥ ११ ॥ अपूर्वैरेव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्यो-
ऽनुदकं वनं कारायत्वीटारुहं वृद्धपुण्यफलमूकं तस्य मध्ये मुक्ता-
ञ्जानमयो पाश्व तापो सुगन्धा शुभासक्तिशक्तिता म रहस्यप-

गम्य राजानमब्रवीत् ॥ १२ ॥ वनमिदमुदारमनुदकं स भव
 रम्यवामिति । स तस्य वचनात्तमेव मह देव्या तद्वनं प्राविशत्
 ॥ १३ ॥ स कदाचिन्नखिन् कनने रम्य तमेव मह ध्ववचरत् ।
 अथ कृत्वा गादत अन्तःस्थितमुक्तमागारमपश्यत् । प्राप्य राजा
 प्रियया सुभाकृता वनमन्ना मलिनपुष्पा वापीमपश्यत् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा ता तस्याश्च तीरं रथेव तथा दृष्ट्वापतिष्ठत । अथ ता
 देवीं स राजाब्रवीत् साध्वयतर वापीसंज्ञकामिता । सा तद्वन
 श्रुत्वापतीष्वा वापी न्यमञ्जत् पुनरुदमञ्जत् ॥ १५ ॥ ता अगम्य
 माणो राजा वापश्चद्विषीक्य तं सुख्य मण्डूकं प्राभ्रमुपो दृष्ट्वा
 कृत्वा अज्ञापय माय ॥ १६ ॥ स राजा भवत मण्डूकपत्रं कथयता
 मिति या मयागर्भं स मा मन्मण्डूकीपायनमादायोपतिष्ठादिति
 ॥ १७ ॥ अथ मण्डूकपत्रं पारं कथयामास तदमुं सर्वानु मण्डू-
 कान् भयमावसेगत भोना मण्डूकरात् । यथाशक्त न्यवेशदयन्
 ॥ १८ ॥ ततो मण्डूकरात् तापमवेगधारी राजानमभ्यगच्छ-
 दुर्गम्य चेनमुवाच ॥ १९ ॥ सा राजन् कोपवर्षं गमः प्रपादं
 कुरु नाहम मण्डूकानामनपरमधिना वधं कर्त्तामिति आतो
 वात्स भवत ॥ २० ॥ सा मण्डूकान् जघाम त्वं कोप मन्वा-
 रयाच्युत । प्रतीयते धनोद्भवा जनानामविजानताम् ॥ २१ ॥
 प्रतजानीह नेतास्व प्राप्य क्राध विमाच्यसि म । अलं कृत्वा
 तवाधमं मण्डूकेषु कं हतेहि ते । तमेवार्दिनमिष्टजनयोक्त-
 पवीताश्चा राजाथोवाच ॥ २२ ॥ न हि लभ्यते तन्मया हनि-
 ष्यास्यतोनेतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिया मवेथेव मे ब्रुव्या
 मण्डूकानार्हेभि विद्वन्वासुपरीर्त्तामिति ॥ २३ ॥ स तडाण्यमुपलभ्य
 व्यथितेन्द्रियमना प्रोवाच प्रपीद राजन्वहमायर्त्ताम मण्डूकराजो
 मम सा दुःहता मुग्धाभवा नाम । तस्या हि दोगीन्यमेत-
 द्ब्रह्मक्षया राजाना विप्रश्रव्याः परो इति ॥ २४ ॥ तमवयो

द्राजा तथाऽप्यहमर्थी मा मे दीयतामिति । अथैनां राज्ञे
 पिता ददावब्रवीत्सैनानेन राजानं शूश्रूषस्वेति ॥ २५ ॥ स
 एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुहः शशाप यस्यात्त्वया राजानो विप्रलब्धा
 बहवस्तस्याद्वन्द्वयानि तवापत्यानि भविष्यन्तोत्थृत्कत्वात्तथेति
 ॥ २६ ॥ स च राजा तासुपलभ्य तस्यां सुरतगुणान्निबद्धद्वयो
 लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य वर्षेण वाच्यतलया वाचा प्रणिपत्याभि-
 पूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अशुभोऽसीति । स च मण्डूक-
 राजो दुहितरमनुज्ञाय यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्य-
 चित् कालस्य तस्यां कुमारस्तनयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः । शलो
 दको बभूविति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं ममये पिता राज्ञेऽभिषिष्य
 तपसि हतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छलो अगया-
 मशुचरन् अगमासाद्य रथनाम्बधावत् । सूतश्चीवाच शीघ्रं मां
 वाचयस्वेति स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ २९ ॥ न क्रियता-
 मनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहोत्सुम् । यद्यपि ते रथे
 युक्तो वास्यो स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व
 मे वास्यो हन्मि वा त्वामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो
 वामदेवशापभीतश्च सम्भाषस्थो राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स
 राजा अक्रमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्वामिति ।
 स तदाह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वी वास्यो मनोजवा-
 विति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवायमं या-
 चीति । स गत्वा वामदेशायमं तस्यैषमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्
 अगो मे विद्वः पलायते सम्भाषयितुमर्हसि वास्यो दातुमिति ।
 तमब्रवीद्विषद्वानि ते वास्यो हतकार्णेषु भवता मम वास्यो
 निर्यात्यौ ह्यपमिति ॥ ३४ ॥ स च तावश्वौ प्रतिमृत्वाशुजाण्ड
 ष्वपि प्रायाद्दामिप्रयत्नेन रथेन अग प्रति गच्छंवाब्रवीत् सूत-
 मश्वरत्नाविभौ अयाम्यो ब्राह्मणाना जेतौ प्रतिद्वयो वामदेवाये

त्यङ्गा मृगमवाप्य स्वजगरभेत्साश्वावन्तःपुरेऽस्यापयत् ॥ ३५ ॥
 अथर्वि बन्तयामास तदृषो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमावाच रमते ।
 न मे प्रतिनिर्णीतयत्यङ्गा कटमिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य
 मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्त्रेय राजानं ब्रूहि यदि पत्नीमं
 तदा निष्णातयोपाध्यायवास्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्वैव तं राजा-
 नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतहाजनमनर्हा ब्राह्मणा
 रत्नानामेवंविधाना किं ब्राह्मणातामग्नेः काष्णं साधु गम्यताम्
 ॥ ३८ ॥ स गत्सेतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं तामदेवः
 क्रांध्यपरीताम् स्वयमेव राजानमभगम्य श्वार्थमचादयन् वाद्द-
 द्राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच । प्रयच्छ वाग्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि
 ते काण्डमाभ्यामशक्यम् । मा त्वावधीहृषणा धीरपाद्यैर्ब्रह्म जव-
 स्यान्तरे वर्त्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । अजङ्गाहो सुव्रतो साधुदानावेतद्विपाशां वाहनं
 वामदेव । ताभ्या याहि त्व यत्र कामो महर्षेः कृन्तां स वै त्वाहर्षं
 संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव उवाच । कृन्तांसि वै माहर्षं संवहन्ति कोशःसुध्मिन्
 पार्थिव यानि सन्ति । अस्मिन् लोके मम यानमेतदक्षु हधा-
 नामपरेषाञ्च राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच । अत्वारख्या गहंभाः संवहन्तु योऽष्टाश्वतथो
 चरयो वातरंजाः । तैस्त्रिं याहि अत्रियस्येव वाचा ममेव वाग्यौ
 न तवेतो हि विद्मि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच । चारं व्रतं ब्राह्मणस्यतदाहुरेतद्राजन् यदि
 हा जीवमान । अथपुत्रवा धीररूपा महान्तयत्वारो वा यातु-
 धानाः सुरौद्राः । मया प्रयुक्ताः कृद्दधमोक्षमाना बहन्तु त्वां पित
 शुभास्तुर्धा ॥ ४४ ॥

राजावाच । ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा
कमणा वा । ते त्वा मगिर्य्यामह पातयन्तु महाष्कुन्त्राः शित-
शूनाहताः ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच । समेतौ वास्यौ प्रतिमृच्छ राजन् पुन-
दंदाभीत प्रपद्यसे त्वम । प्रयच्छ गीघ्रं मम वास्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं त जसं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजावाच । त ब्राह्मणेभ्यो मृगया पशुना न त्वान्गाम्नाद्य-
प्रभृति ह्यनयम । तत्राज्ञा सर्वाणिवाय सवा तथा ब्रह्मन्
पुण्यनाकं तभयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच । मातुर्योगे ब्राह्मणाना भवन्ति वाचा
राजन् मनसा कमणा वा । यस्त्वन ब्रह्म तपसान्त्विति विद्वांसो न
य पुा भवति च जीवमानः ॥ ४८ ॥

सर्कट्टेय उवाच । एवमुक्त्वा वामदेवेन राजन् समुक्तस्थू
राक्षसा घोररूपाः । तौ शूनाहस्तोर्वध्यमानः स राजा प्रावाचेद
वाष्कुमुञ्जस्तदानीमाह ॥ इत्स्वाकृषा याद ब्रह्मन् दत्ता वा विश्वया
से य द चेसं विगाडिप । नास्त्रयं च ह वामदेवस्य वास्यौ नर्व-
विधा प्रमेयोना भवन्ता ५० ॥ एष ब्रह्मन् स यातुधनैर्हतो
जगामासु नही त्रिरीशः । तत्रा विदवा वृपातं निपातित-
मत्त्व कषा ये दत्तमस्य पशुन् ॥ ५१ ॥ राज्यं तदा तत्र गत्वा
सा विप्रः प्रावाचेद वचन वामदेव । दत्तं राजानं ब्राह्मणानां
इह द्यमेव राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ विभोष चेत्त्वमधर्मा-
न्वरेन्दु प्रयच्छ म शोधमेवाय वास्यौ । एतच्छुत्वा वामदेवस्य
वास्यं स पार्थिवः स्तुनमुवाच रोषत ॥ ५३ ॥ एकं हि मे
सायकं श्वत्ररूपं इदं यं यदेषा हर महृहीतम् । यत्र विद्धो
वामदेव शयीत सन्दृशमानः श्वभिरात्त रूपः ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच । जानामि पुत्र दृशवर्षं तवाहं जातं

महिषा खेतजितं नरेन्द्र । तं जहि त्वं महानात पञ्चवक्त्रं
प्रिये मयकेरीरुद्रे ॥ ५५ ॥

वामदेव उवाच । गणपते वामदेवेन राजपुत्रे राज-
पुत्रं उवाच । स मायाकृत् क्षमाया विरुद्रे नृवा दनस्तव वाक्यं
वभाष ॥ ५६ ॥

राजपुत्र उवाच । इत्यासौ जलजसिन्धुः प्रियं निहन्मीमं
विप्रमद्य प्रणय । आनीयतामपि क्षमाया विरुद्रे मे वीर्ये
मद्य त्रितोया ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच । यस्मिन् मायाकृत् पारुष्यं प्रपन्नं दिग्धं
सममन्दप्रामि । नस्तव त्वं गणपते गणपते मन्वन्तं वा शक्यम
मानयन् ॥ ५८ ॥

राजपुत्र उवाच । इत्येता पश्यन्ता गृहीतान् नये गङ्गास्येव
धर विभीक्ष्णान् न नास्य कस्य नाशमभ्युसहसिं अ वृष्टान् वे
जीवन् वामदेव ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच । संस्य ज्येता मायाकृत् ततसाक्षा-
देनसा मोक्षये त्वम् । ततसाया क्रवतान् पार्येण तता मुनिं
राजपुत्री वभाष ॥ ६० ॥

राजपुत्र उवाच । यथायुक्ता वामदेवाहमेनं तदने तदने मन्द
शन्ती वृषभम् । बाह्याण्यो स्यायती स्तुतवानि तथा मद्यन्
पुण्यताक लभयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच । त्वया त्वारो राजकुलं शुभजने वरं वशी-
व्यप्रतिमं वदामि ते । प्रमाथीमं ध्वजनं राजपुत्र इत्याकुराज्य
सुमहद्युप्यनिन्द्य ॥ ६२ ॥

राजपुत्र उवाच । वरं वशी भगवन्प्रमोष निमुच्यतां किल्वि-
यादद्य भन्ता । गिवन च यथाह मपुत्रवान्प्रव वरो वृता ह्येव
मया द्विजाय ॥ ६३ ॥

वन् गृहे । अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपायित्य कञ्चन ॥ २७ ॥
 फलं शाकमपि अथो भोक्तुं क्षुद्रपणं गृहे । परस्य तु गृहे
 भोक्तुः परिभूतस्य नित्यथः ॥ २८ ॥ सुखदमाप न अथा विक-
 ल्याऽयमतः सताम् । श्ववत् कीकालपो यस्तु परान्नं भोक्तु-
 मिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं क्षुद्रपणस्य दुरात्मनः ।
 यो दत्त्वातिथिभूतस्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्य-
 न्यानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः । अतो मृष्टतरं नान्यत्
 पूतं किञ्चित् यतकतो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यस्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते
 तेनैव नित्यथः । यावतो ह्यन्वमः पिण्डान्नात् सततं द्विजः
 ॥ ३२ ॥ तावता गोमहस्त्राणा फलमाप्नात दायकः । यदेतो
 यौवनकृतं तत्त्वं नश्यते प्रथम ॥ ३३ ॥ सदाक्षिणस्य भुक्तस्य
 द्विजस्य तु करं गतम् । यद्दक्षिणवारिणा मिष्टेत्तद्वेत्तारतं क्षणात्
 ॥ ३४ ॥ एतावान्नाथं वै बह्वी, कथयित्वा कथा, श्रुभाः । बकेन
 सह देवैश्च आपृच्छत्ति दिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति पारस्यपणेशा महाकर्ण्डेयसमाख्यापर्वणि वक्रगक्रन्वादे
 तिनवर्त्यांशमगतीऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पाण्डवाः पुनर्माकर्ण्डेयमचुः
 काथितं ब्रह्मथमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यामदानौ श्रुश्रूपाभ
 इति तान्वाच माकर्ण्डेया महर्षेः श्रुयतामदानौ राजन्यानां
 महाभाग्यमिति ॥ १ ॥ कुरूणामन्यतम सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीनिभगस्य निवृत्त्य रथस्थमेव राजानमौशीनरिं शिविं
 ददशाभमुप तौ ममेत्य परस्परं यथावयः पूजा प्रवृज्य शुभ-
 सास्येन परस्परं तुल्यात्मानौ वदित्वाब्धोऽन्वस्य पय्यान् न
 ददत्तुषाव नारदः प्रादुरासीत् किमिदं भवन्तौ परस्परं पय्यान्

माहृत्य तिष्ठत इति ॥ १ ॥ तावच्चतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्व-
कर्मकर्मोद्भिः शक्यं पश्यः उपदश्यते समर्थाय वा चाराण
सत्य परस्परैषोपगतौ ॥ २ ॥ तच्चावधानता क्षीकृष्टमधरो-
त्तर परिभ्रष्ट नारदस्त्वेवमुक्त याकस्त्वयमपठतु ॥ ३ ॥ क्रूरः
कीरव्य हृदये हृद्गुः क्रूर च कीरव । साधुदामाधवे साधु साध-
वे नाप्रयान कथम् ॥ ४ ॥ कृत गतगुण कृष्णान्नास दशेषु
निस्रय । शौचीनर साधुगोला भवतो नै मर्हीपति ॥ ५ ॥
जयेत कटु दानेन सत्यनाशुतवादनम् । जमया क्रूरकर्माण-
ममाधु साधुना जयेत् ॥ ६ ॥ तदुभायेव भवन्तां दुदारी य
इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः साधुपपदु एतद्दे नदशनामित्युक्त्वा ब्रह्मणो
नारदो बभूव ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कीरव्य शिवि प्रदक्षिण
कृत्वा पयान दत्त्वा बहुकामाभ पश्यत्य प्रययो । तदतद्राज्ञा
महाभाग्यमित्युक्तवानारद ॥ ८ ॥

इति चारण्यपर्वण्ये साधुतदेवममास्यापरिणिः शिवमहाभाग्यः
कथने चतुर्नारद प्रकगताऽध्यायः ॥ ११५ ॥

माकगडेय उवाच । इदमन्यच्छ्रयता ययातिर्नाहृपो राजा
राज्यस्यः पौरजनाशुत चाभासकं गुर्वर्था ब्राह्मण उपेत्य चमरीत्
भो राजन् गुर्वर्थे भिक्षेय समयदितात् ॥ १ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु भगवान् समयमात ।

ब्राह्मण उवाच । विदेषणं परम जीवलाके कृष्णान्तरः
पार्थिव याच्यमानः । तत्त्वा पृच्छामि कथन्तु राजन् दद्याद्भवान्
दक्षितस्य मेऽय ॥ २ ॥

राजोवाच । न चामुकीर्तयेदद्य दत्त्वा चयाच्यमर्थं न च
समृत्थाभि प्राथमर्थेन संश्रुत्य तद्यापि दत्त्वा मुसुखी भवामि ॥ ३ ॥

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानः ।
न मे मनः कृष्यति याच्यमाने दत्तं न शीलामि कदाचिदर्थम्
॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवाच्य गवां
सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि माकेण्डियसमाख्योपनिषि नाङ्गपचरिते
पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

— —

वैगम्पयन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्य-
ब्रवीत् पाण्डवः । अथाचष्ट मार्वण्डेयो महाराज वृषदभसेदुक्-
नामानो राजानी नीतिमार्गरतौ अश्वोपास्त्रकृतिनौ ॥ १ ॥
सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपाशुव्रतमभ्यजानन् कृष्यमदंयं
ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वदाभ्ययन-
सम्यन्त्र आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ३ ॥ अश्व-
सहस्रं मे भवान् ददात्विति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति
सम्यवो गुर्वर्थी दातुमिति ॥ ४ ॥ स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशं
राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिज्जस्व । स ते दास्यति तस्यैव
दुपाशुव्रतमिति ॥ ५ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्व-
सहस्रमयाचत । स राजा तं क्रमेणाताडयत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणो-
ऽब्रवीत् किं हिंस्यनागमं मामिति । एवमुक्त्वा तं गपन्तं राजाह
विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमुपाशुव्रतं ब्राह्मण्यमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
भिक्षितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच । पूर्वाङ्गे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
ष्यति । यो हन्यते कथया कथं मोर्षं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिक्कामुत्पत्तं प्रादात् । अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मृत्युमेवादादित ॥ १० ॥ देवाना कथा संजाता मही-
 तले कथा महीपते । गोपनीयेतर मध्येन । गोपि जिज्ञास्याम
 दित ॥ एवं भा इत्युक्त्वा अग्न न्दावपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः
 कपोतहोष तमभ्यभाषता मपानि । अन्द्र श्येनरुचिण । अथ कपोतो
 राजा । दद्यामनामीनस्य इत्पद न्यपतत ॥ १२ ॥ अथ प्रवा-
 हिता राजानमत्रोत्त । प्राणरत्ने श्येनाद्गीता मयन्तं प्राणार्थी
 प्रपद्यते ॥ १३ ॥ यतु ददातु श्वेतवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतं
 कृष्णान् पीर । कपोतस्य । नया साह ॥ १४ ॥ अथ कपोता
 राजानमत्रोत्त । प्राणरत्ने श्येनाद्गीता मयन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये ।
 अहंरुद्रान् प्राण्यर्त्तां पुराणत प्राण्यस्त्वा प्रपद्य ॥ १५ ॥
 स्याद्य येन कपोतं प्रपद्य शरिफ नां विह । तपसा दमन युक्त-
 मानस्य स्यात् । न कृत्वापयण एतं युक्तमपय सा । विह ॥ १६ ॥
 गदार्त्तं घेदन्तं । अनाम अन्तः कर्त्तं । तदा अत्ररगामे अवीता ।
 न भावु दान् प्रार्त्तिस्य प्रदान सा प्रदा श्येनाय न कपोतो
 ऽभिय । अथ श्येना राजानमत्रोत्त ॥ १७ ॥ पञ्चायेण वसतिमी
 भवेयु सर्गं जातं पुत्रमस्मान् कपोतान् । त्वसाददानाऽथ कपोत-
 मेनं सा त्व राजन् । जिज्ञासा भीथा ॥ १८ ॥

राजावान । कपोतमी जानु परा हि हृष्टा वाग्व्यमाना
 शकुनेन कस्कृता । या व कपोतो वदत याश् श्वेत रभी । वादत्वा
 कथनः । स धु ॥ ११ ॥ न ह । तपसा दमनाने नास्य शीर्ज
 रीशत कान उदम । भीतं प्रपन्नं यो हि ददातु श्वेतव न त्वाणं
 लभते वागभिलच्छत् स कपोत ॥ १२ ॥ जाता ह्यस्या मजा प्रगी
 यते मदा न वै वामं पितरीःस्य कृपते । भीतं प्रपन्नं यो हि
 ददाति श्वेतवे नास्य दवा । पातयद्दन्ता इव्यम् ॥ १३ ॥ साध-
 मन्त्र विन्दत चाप्रवेता स्यगाङ्गाकाङ्क्षयति शीघ्रमेव । भीतं
 प्रपन्नं यो हि ददाति श्वेतवे सेन्द्रा देवा प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ १४ ॥

उच्चारणं पक्त्वा मच्च घोदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन् देशे रमसेऽतीव स्थेन तत्र मासं शिवयस्ते वचन्तु ॥ २३ ॥

स्थेन उवाच । नोच्चारणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदस्मा
न्याममधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तन्मे
ददस्व शकुनानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच । उच्चारणं वेद तमनुनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा
ममेव । भयार्हितस्य दास्य ममान्तिकत्वा प्रापयन्तु त्वं क्षिप्रं
मा क्षिप्रं । २५ ॥ त्यजे प्राणान्त्रेव दद्या कपोत मीम्या क्षयं
किञ्च जानाम स्थेन । यथाक्षिप्रं मा कुरुष्वेह मीम्य नाहं
कपोतमर्पायष्ये कथाश्रुत ॥ २६ ॥ तथा मा हि वे स ध्रुवादेः
प्रसन्ना प्रशमेयु शिवयः कमत्यात् यथा स्थेन पायमेव कुरुष्व
प्रशाधि मा ग्रहदस्तात् करामि ॥ २७ ॥

स्थेन उवाच । ऊर्ध्वदिशिषादुतस्य स्वर्पिणत तावद्राजन्
यातन्यामं कपोतेन समय । तथा तस्मान् माधु त्वात् कपोतः
प्रशमेयुः शिवय कृतश्च पिय स्थान्ममेत ॥ २८ ॥ अथ मर्दक्षि-
णादृशरुत्त्रय स्वमासपेर्गो त्वय भारयन् गुरुतर एव कपोत
आसीत् ॥ २९ ॥ पतरन्यमुच्चकत्तं गुरुतर एव कपोतः । एवं
सर्वं ममधिकृत्य शरीरं तुतायाभारोपयामास तत्रथापि गुरुतर
एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ रजा स्वयमेव तुलाभारोह
न च व्यतीकमामीदाज्ञ एतद्भ्रान्त दृष्ट्वा त्वात् इत्थक्त्वा प्राणीयत
स्थेनः अथ राजा अत्रशीत ॥ ३१ ॥ कपोतं विद्याः शिवयस्त्वां
कपोतं पृच्छामि ते शकुने को न स्थेनः । नानोऽखर इदं ग जातु
कुष्णादेत मम मगवन्म वचस्व ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच । वेक्षतस्वः तस्मात्तु ज्वलन्ती धूमकेतुरथैव स्थेनो
वज्ररक्तः शचीपति । माधु ज्ञानुं त्वामृपभं सौरथयं नो
जिज्ञासया त्वक्षणां प्रपन्वी ॥ ३३ ॥ यामेतां पेर्गो मम

निष्कृत्वा प्रादाद्भवानभिनीत्कृत्य राजन् एतद्दी लक्ष्य ध्रिवं करोमि
 निरुण्यवर्णं कविरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ एतासां प्रजानां पाल-
 यिता यमस्यो सुरधीणामथ सम्मनी भृशं एतस्मात् पाश्वर्त्तु पुरुषी
 जनियति क्रपोत्तरोमिति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोत्तरोमाणं
 ध्रिविनोद्भिदं पत्रं प्राप्स्यति नृपत्रयं मंहननं यथादीप्यमानं दृष्टामि
 शूरमृषभं सोऽथानाम् ॥ ३६ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ध्रिविवरिते
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभागं कथयतामित्यब्र-
 वीव पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथावष्ट मार्कण्डेयः अष्टकस्य
 वैश्रुतामित्रेरष्टमेधे मर्दिं राजान प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ भ्रातरसास्य
 प्रतर्ह्नीवसमना ध्रिविरौषीनर इति स च समाप्रयच्छी भ्रातृभिः
 सह रथेन प्रायान्ते च नारदमागच्छन्तं तमभिवाद्यारोक्षतु भवान्
 रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य अथ तेषामेकः
 सुरधिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिद्विच्छेयं प्रष्टुमिति
 ॥ ३ ॥ पृच्छेयन्नवाटपिः सोऽब्रवीन्नायुप्यन्तः सर्वगुणममुदिताः ।
 अथायुप्यन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात् कथावतरेत् । अथ-
 मष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीटपिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथा-
 वष्ट अष्टकस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावक्ष्यपश्यमनै-
 कानि गौसहस्राणि वर्णाशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव
 इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निरुष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं आब्रूति
 कश्चितेन एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं साभ्युत्तं क्रोऽवतरेत् ॥ ६ ॥
 प्रतर्ह्नी इत्यब्रवीटपिः । तत्र किं कारणं प्रतर्ह्नीनस्यापि गृहे मदी-
 पितम् । स मां रथेनानुप्रावक्षत् ॥ ७ ॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षे-

ताश्वं बभूव ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
 मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
 पार्श्वमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ।
 तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
 श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वासं
 धूर्ध्वमददत् ॥ ९ ॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
 स्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
 स्तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्यता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति
 किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
 तथावतरेत् । अथ हाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
 वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः । किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट
 नारदः । अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृह्णमुपस्थितः ॥ १२ ॥
 स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्यरथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्ति
 वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं
 प्रायंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रथस्तः एष भगवतो भवतो रथ
 इति ॥ १४ ॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव रथप्रयो-
 जनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति ।
 पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
 दर्शयन् मामभिप्रेच्छाब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्यरथस्य
 स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सञ्जावितानि एतेन श्रोत्रवचनेनावतरेत् ॥ १७ ॥
 अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
 शिविर्वादाहमवतरेयम् । अत किं कारणमित्यब्रवीत् । असावहं
 शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्स चैन-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्नार्थं गच्छीति तमब्रवीच्छिविः किं
 क्रियतामाश्चापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य
 एष ते पुत्रो वृहद्दर्भो नाम एष प्रमातव्य इति तमेन संस्कर ॥ २१ ॥

अन्नं शीपपाद्व ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य
 विधिना साधयित्वा पात्रग्रामर्षयित्वा गिरसा प्रनियक्ष्य ब्राह्मण-
 ममृगवत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगवमानस्य कश्चिदाष्ट एष ते
 ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते अहं कीषागारमायुषागारमश्रु-
 षालां हस्तिमालाञ्च क्रुह इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृत-
 मुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भगवन्ब्रह्ममिति
 ब्राह्मणो न किञ्चिदराजहार विष्णवाद्भीमुख आसीत् ॥ २४ ॥
 ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुञ्ज्यतामिति । मुहुर्त्तादुद्दीक्ष्य
 शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ त्वमेवैतदधानेति तदाह तथेति शिवि-
 स्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युदाय्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥
 अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात । अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न
 ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं असभा-
 जयत् ॥ २७ ॥ स ह्युद्दीक्षमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं द्वि-
 कुमारमिव पृथ्वगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वञ्च तमर्थं विधाय
 ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षिर्विधाता तेनैव वेद्येन
 परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्ब्रह्मन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः किं
 प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविरुवाच । नैवाहमेतद्यथसे ददानि न चार्थहेतोर्न च
 भोगदृष्ट्या वा । पापैरनामेवित एष मार्गं इत्येवमेतत् सकलं
 करोमि ॥ ३० ॥ सङ्घः सदाध्यासितन्तु प्रयस्तं तज्जात् प्रयस्तं
 अचते मतिर्मे । एतन्नृपभाग्यवरं शिवेक्षु तज्जादहं वेद् यथा-
 वदेतत् ॥ ३१ ॥

इति चारुण्यपर्वणि भार्गवो वसमाख्यापर्वणि राजन्यमहाभागः

कथने सप्तमवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाः पृथ्विपृच्छ-
 न्नस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु
 राजर्षिर्निन्द्रद्युम्नी नाम क्षीणपुरुषस्त्रिदिवात् प्रचुरतः कीर्त्तिर्मे
 व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥२॥
 तमहमब्रूवं न वयं वामाद्यनिकाः कार्यचेष्टाकुलत्वान्न प्रत्यभिजाना-
 म्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरीपतापेनात्मनः समारभामोऽर्थाना-
 मनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्तान्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमह-
 मब्रूवं अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णा नामोलूकः प्रतिवसति स
 मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवां
 स्तत्रामौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्रुत्वा भूत्वा तत्रावहदथ
 बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥५॥
 स मुहुर्त्तमिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्त
 इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिं ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः
 सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तीऽब्रवीदस्ति खलुनिन्द्रद्युम्नं नाम
 सरस्तस्मिन्नाङ्गीजङ्गी नाम वक्रः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नी माञ्जोलूकमाढाय तत् सरोऽगच्छ-
 द्यत्रामौ नाङ्गीजङ्गी नाम वक्रो बभूव ॥७॥ सोऽस्माभिः पृष्टो भवा-
 निममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहुर्त्तं ध्यात्वाब्रवी-
 न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ ततः सोऽस्माभिः
 पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोब्रवीदस्ति खलुस्मि-
 न्नेव मरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः
 स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमुलूकारं पृच्छध्वमिति
 ॥ ९ ॥ ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त-
 म्नाक्रमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्धमभिप्रेष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति
 ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् मरसः उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र
 तिष्ठामौ वयं तस्य सरसस्तीरे यागतहैनं वयं पच्छाम भवानिम

मिन्द्रदुम्भं राजानमभिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुहुर्न ध्यात्वा
वाप्यमस्यूर्गानवन उदिसन्नुदयो जेपमानो विसंशकल्पः प्राक्कलि-
रन्नवीत् । क्रिमन्मेनं न प्रत्विभ्यास्यामीह हानेन सहस्रहृत्त्व-
द्वितिषु यथा साहिताः ॥ १२ ॥ मरुदेदमस्य दक्षिणाभिर्हस्ताभि-
र्गोभरति क्रममाणाभिः कृतम् । यत्त वाङ् प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥
अथैतत् सकलं कच्छपेनोद्गाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं द्विलोकाद्देव-
रथः प्रादुरामीहावघाद्यृचन्त इन्द्रदुम्भं प्रति प्रस्ततस्ते स्वर्गी-
यथोचितं स्थानं प्रतिपाद्यस्व कीर्त्तिमानस्य व्यशो बाप्तीति ॥ १४ ॥
भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत् स शब्दो भवति तावत् एकप उच्यते ॥ १५ ॥ अकीर्त्तिः
कीर्त्तिते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान्
यावत् शब्दः प्रकीर्त्तिते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणव्रतः स्यादनस्ताव-
नरः सदा । विज्ञाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥
एतच्छ्रुत्वा स राजाव्रवीन्निष्ठ तावद्यावदिदमी व्रतौ यथास्थानं प्रति-
पादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकर्णं चीलकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितो यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मयाव-
भूतं चिरजीविनेदृशमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥
पाण्डवाद्योषुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रदुम्भं स्वर्ग-
लोकाद्गुप्तं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानव्रवीदमो ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृशो न नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कच्छात् पुनः
समुहृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि इन्द्रदुम्भो-

पाखराने अष्टनवत्यधिकशतोध्यायः ॥ १९८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयात्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो
महाराजः पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् । कीदृशीषु ह्यप्रवस्थासु दत्त्वा
दानं महामुने ॥ २ ॥ इन्द्रलोकं तनुभवेत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि
मे । गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ ३ ॥ यथा
फलं समप्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच । त्वया जन्मानि चत्वारि त्वया दानानि
षोडश । त्वया जन्म ह्यप्रपुत्रस्य ये च धर्मवह्निष्कृताः । पर
पाकेषु येऽग्निं आत्मार्यन्तु पचेत्तु यः ॥ ४ ॥ पर्यग्मन्ति त्वया यत्र
तद्दसत्यं प्रकीर्त्तयते । आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत् ॥ ५ ॥
व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा । गुरौ चानृतिके पापे
कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ६ ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके ।
ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ७ ॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं
व्यालघ्राहे तथैव च । परिवारकेषु यद्दत्तं त्वया दानानि षोडश
॥ ८ ॥ तमोवृत्तस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । भुङ्क्ते
च दानं तत्सर्वं गर्भस्वस्तु नरः सदा ॥ ९ ॥ ददद्दानं हिजातिभ्यो
वृद्धभावेन मानवः । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि हिजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ष्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशिष्यन्त तारयन्ति तरन्ति च ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन
च । नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च । ब्राह्मणां
स्तोषधेयस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ॥ १२ ॥ वचनाच्चापि विप्राणां
स्वर्गलोकमवाप्नुवात् । पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ १३ ॥
अनन्तं पुरुषलोकस्तु गन्तासि त्वं न मंशवः । श्रेष्ठादिभिर्व्याप्ततनु-
र्द्भियमाणां विचेतनः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा एव सम्पृच्छाः तस्य

स्वर्गभीषता । आहकास्ते तु यत्रेन भीक्षया ह्यनुगुप्सिताः
 ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुलखी कुष्ठी माचावी कुण्डगोलकी । बर्ज
 नीवाः प्रयत्रेन काण्डपृष्ठाश्च द्विजिनः ॥ १६ ॥ जुगुप्सितं हि
 यच्छ्राहं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । ये ये आश्चे नियुज्यन्ते भूकान्ध-
 वधिरादयः ॥ १७ ॥ तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदुपाएगैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै द्विय शृणु यस्य गुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तच्चा-
 त्मानं यस्तारयति शक्तिमान् । तस्मिन् द्वियं द्विजे दानं सर्वागम-
 विजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पृथैर्नान्तेपनैः ॥ २० ॥ अन्नयः पार्श्वं
 तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । तस्मात्त्वं सर्वयत्रेन यतस्वातिथि-
 भोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादवृत्तं द्रोपमन्त्रं प्रतिश्रयम् । प्रय-
 च्छन्ति तु ये राजन् मोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २२ ॥ देवमाख्याप-
 नयनं द्विजोच्छ्रष्टवमार्जनम् । चाकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाह-
 नानि च ॥ २३ ॥ अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानादतिरिचयते । कपि-
 ल्यायाः प्रदानास्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ तस्मादक्षतृतां
 दद्यात् कपिलान्तु द्विजातये । श्रोत्रियाय दरिद्राय बृहस्पत्या-
 ग्निहोत्रिणे ॥ २५ ॥ एतद्वाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
 एवंविधेषु दानव्या न समूहेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरत-
 श्रेष्ठ समूहेष्वभिर्वर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न बहुना कदाचन
 ॥ २७ ॥ सा गोर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुण्यं क्लृप्तम् । न तार-
 यति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य
 सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां यनं तेन दत्तं भवति श्राद्धतम्
 ॥ २९ ॥ अनङ्गाहन्तु यो दद्याद्दृवलवन्तं घुरन्धरम् । स निस्त-
 रति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसुधैवकुतु-
 ब्भवाद् दद्यात् द्विजाय विदुपात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामा-
 भिवाञ्छिताः ॥ ३१ ॥ पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि स्त्रीलगात्त्राश्च पांशुपाद्वावगुण्ठिताः ॥ ३२ ॥ तेषामेवं अमा-
 र्त्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः । अन्नदाहसमः सोऽपि कीर्त्तयेत्
 नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ तस्मात्स्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्पूयच्छ
 ह । न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते ॥ ३४ ॥ यथाशक्ति
 च यो दद्यादन्नं विप्रे संस्कृतम् । स तेन कर्मणा प्रैति प्रजा-
 पतिसलोकताम् ॥ ३५ ॥ अन्नमेव विशिष्टं हि यस्मात् परतरं न
 च । अन्नं प्रजापतियोक्तः स च सम्बत्सरो मतः ॥ ३६ ॥ सम्बत्-
 सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सर्वाणि भूतानि
 स्वावराणि चराणि च । तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति
 विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ घेषां तडागानि महोदकानि वाप्यश्च जूपाश्च
 प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणो यमस्य ते निर्वचना
 भवन्ति ॥ ३८ ॥ धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुशीले च
 प्रयच्छते यः । वसुधरा तस्य भवेत् सुतुष्टा धारा वसुनां प्रति-
 मुञ्जतीव ॥ ३९ ॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक् तदन्नन्तरम् ।
 अथाचिनप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । कौतूहलसमुत्पन्नः पर्थ्यपृच्छद्बुधेऽधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४१ ॥ यमलोकस्य
 चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च । कीदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा
 तस्य हामुने । तरन्ति पुरुषाथैव घेनोपायेन शंस मे ॥ ४२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सर्वगुह्यतमं प्रशुं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ४३ ॥ षड्घीति-
 सहस्राणि योजनानां नराधिप । यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं
 मानुषस्य च ॥ ४४ ॥ आकाशं तदपानीयं घोरकान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र दृष्टच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४५ ॥ विश्वमेदत्र
 वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वानकर्षितः । नीयन्ते यमदूतैस्तु यमस्याशा-
 क्ररैर्वलात् ॥ ४६ ॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।

ब्राह्मणोभ्य षडानानि नातारूपाणि पार्थिव ॥ ४७ ॥ इवाहीनां
 पङ्कशानि तैःश्वानं यान्ति वै नराः । मन्त्रिवाय्यात्पं यान्ति ह्ये-
 णीव हि ह्यत्रदा ॥ ४८ ॥ तपामैवान्नदानारी ह्यतप्रासाध्यन-
 न्नदा । वस्त्रिणी वस्त्रदा यान्ति वस्त्रा यान्त्यवस्त्रदा ॥ ४९ ॥
 हिरण्यदा सर्वं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्कता । भूमिदास्तु सर्वं
 यान्ति सर्वकामैः सत्पिता ॥ ५० ॥ यान्ति नैवापरिहृष्टा नराः
 यस्यप्रदायका । नराः सर्वत्र यान्ति विमानि गृहप्रदा ॥ ५१ ॥
 पानीयदा ह्यरुचिता प्रपद्यन्तसे नराः । पशानं द्योतयन्तश्च
 यान्ति द्यौपपदा सम्भ्रम ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सर्वं यान्ति निर्मुक्ताः
 सर्वपातके । विमानैश्च मरुतः प्रीयान्ति कामोपपाणिन ॥ ५३ ॥
 तथा वसिष्ठोऽप्येव पश्य त्रीपतं विभु । विराट् सपते यस्तु
 एतन्मतेन पापय ॥ ५४ ॥ एतन्मतेन पापयति तस्य लोक-
 ज्ञानामयः । पातायस्य गुणाः प्रथमं प्रतर्कितस्रवावृष्टा ॥ ५५ ॥
 तत्र एषादना नाम नदा तेषां विभायते । शीतलं ममिलं तत्र
 विवन्ति क्षाण्णायमम ॥ ५६ ॥ यत्र यदनुत्सर्गिणः पथं तेषां
 विधीयते । एवं नदा महाराज सर्वकामप्रदा हि मा ॥ ५७ ॥
 तस्मान्त्वमपि राजेन्द्र उच्यतेन यथाविधि । यश्चनि क्षाण्णगात्रय
 पथि पात्रममन्वित ॥ ५८ ॥ उक्तं चान्नदानारं गृहमायाति
 चागया । तं प्रजयते प्रदत्तेन गोविद्यिद्रोक्षणाय न ॥ ५९ ॥
 तं यान्तमनवन्कुलि देवः सर्वे मन्त्रमया । अङ्गितु संप्रजिते प्रोवा
 निराया यान्त्यप्रजिते ॥ ६० ॥ तस्मान्त्वमपि राजेन्द्र उच्यतेन यथा
 विधि । एतन्मतेन पापय प्रोक्तं हि भय शीतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

यश्चिद्विर उवाच । एत एतरेषां योतुं कथां धर्मममाश्रयाम ।
 पुण्ड्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथामानां तया विभो ॥ ६२ ॥

शुक्रेणुय उवाच । धर्मोन्तरं प्रति कथां कथामानां मया
 तप । सर्वपापहरां नित्यं शृणुस्वापचितो मम ॥ ६३ ॥ कपि

लायान्तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे । तत् फलं भरतश्रेष्ठ
 विप्राणां पादधावने ॥ ६४ ॥ दिजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति
 मेदिनी । तावत् पुष्करपर्णान् पिवन्ति पितरो जलम् ॥ ६५ ॥
 स्वायतेनान्यस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन
 अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६६ ॥ यावद्दत्तस्य वै पादो शिरश्चैव
 प्रदृश्यते । तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रथतेनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 अन्तरीक्षगतो वत्सो यापदीन्यां प्रदृश्यते । तावद्दोः पृथिवी ज्ञेया
 यावद्दर्भं न गृह्णाति ॥ ६८ ॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च
 युधिष्ठिर । तापदागमहस्त्राणि स्वर्गलोके मञ्जीयते ॥ ६९ ॥ सुवर्गा-
 नासां यः कृत्वा सखुरा कृष्णाघेनकाम् । तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्
 सर्वरतैरलङ्कृतम् ॥ ७० ॥ प्रतिग्रहं गृह्णीत्वा यः पुनर्ददति
 माषधि । फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७१ ॥
 ससमुद्रगुह्यं तेन सप्तैलप्रनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी
 नात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अन्तर्जानुश्रुया यस्तु भुञ्जति सक्तभाजनः ।
 यो हिजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७३ ॥ अपानपा न
 गदितास्तथान्ये धे हिजातयः । जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं
 तारणक्षमाः ॥ ७४ ॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत्
 श्रोत्रियोऽर्हति । दत्तं हि श्रोत्रिये माधो ज्वलितेऽग््नौ यथाद्गतम्
 ॥ ७५ ॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनिः । निहन्त्यु-
 र्मन्युना विप्रा वक्षपाणिरिवासुरान् ॥ ७६ ॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा
 कथितेयं तवानघ । यां श्रुत्वा मुनयः प्रोता नैमिषारण्यवासिनः
 ॥ ७७ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च । श्रुत्वेमान्तु कथां
 राजन् भवन्तीह मानवाः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा
 भवेत् । तदिच्छामि महाप्राज्ञ योतुं धर्मभृताम्बर ॥ ७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाङ्मौक्तं कर्मशौचञ्च यच्च शौचं जला-

त्मकम् । त्रिभिर्गोत्रैरूपेते य स स्वर्गो नात्र संशयः ॥ ८० ॥
 मायं पानय मन्त्रां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसंवते । प्रजपन् पावनीं
 द्वितीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तथा पावितो दैव्या
 ब्राह्मणी नष्टकिल्बिषः । न सोऽत्र प्रतिशङ्कानो मन्त्रोमपि समा
 गवाम् ॥ ८२ ॥ धी नास्य दारुणा क्रुविद्वयसा स्थायिदयो द्विवि ।
 ते चास्य मोम्या जायन्ते शिवाः शिवतरा मदा ॥ ८३ ॥ सर्वे
 नानुगतस्त्रैश्च दारुणा पिप्रियाग्निः । धाररुपा मन्त्राकाया धर्ष
 यन्ति हिजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाथापनीदाजनादा चन्वन्माहा प्रति
 श्रुत्वात् । दांपी भवति विप्राणा ज्वालिताम्निगमा हिजा ॥ ८५ ॥
 दवेदा वा सुवेदा वा प्राक्ता संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नात्र
 मन्तव्या मन्त्रच्छन्ना इवामय ॥ ८६ ॥ यथा षण्णाने दीप्तौजाः
 पावको नैव दृश्यति । एतं विद्वानविदानं वा ब्राह्मणो देवसं मन्त्रव
 ॥ ८७ ॥ प्राकारेण परदारैः प्रासादेन प्रथमिधौ । नगराणि न
 यीभन्तं हीनानि ब्राह्मणान्ममै ॥ ८८ ॥ वेदाद्याः व्रतसम्पन्ना
 ज्ञानवन्तस्तपस्विनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप
 ॥ ८९ ॥ ब्रह्म वाण्य नारण्यं यत्र सन्ति बहुश्रुताः । तत्रन्नगरं
 मित्याह पाथे नाथश्च तद्भवत् ॥ ९० ॥ रक्षितारश्च राजानं
 ब्राह्मणश्च तपस्विनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सद्य पापात् प्रमु
 च्यते ॥ ९१ ॥ पुरुषार्थाभिपूज्यं पवित्राणां च कोननम् । सङ्घः
 सश्चापणश्चैव प्रगस्तं कोनानं युधे ॥ ९२ ॥ साधुसङ्गमपूतेन
 वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्राङ्गनभाग्मानं मन्त्रो मन्यन्ति नित्यमः
 ॥ ९३ ॥ त्रिदण्डधारणं मानं जटाभारोऽथ मण्डनम् । वल्क
 लाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिपूजनम् ॥ ९४ ॥ शक्तिशोखं वने वासः
 शरीरपरिशोधनम् । सर्वार्थं नानि मिथ्या स्वर्यदि भावा न
 निर्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनायित्वं सुकरं ह्ययनं विना । विशु
 द्विहृत्तवादीनां प्रसामिन्द्रियमिनाम ॥ ९६ ॥ विकारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः । ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्म-
 बुद्धिभिः ॥ ९७ ॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ॥ ९८ ॥ हिंसा सा
 तपसस्तस्य नानाशिवं तपः स्मृतम् । तिष्ठन् गृहे चैव मुनिर्नित्यं
 शुचिरलङ्कृतः ॥ ९९ ॥ यावज्जीवं दयावांशं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्धग्रन्थनशनादिभिः ॥ १०० ॥ सोद्-
 त्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः । अक्षान्तं कर्म कृत्वा च क्लेशो
 नान्यत् प्रक्षीयते ॥ १०१ ॥ नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य
 देहिनः । पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्धग्रन्थनशनानि च ॥ १०२ ॥ न
 मूलफलभक्तित्वान्न मौनान्दानिलाशनात् । शिरसो मुण्डनाहापि
 न स्थानकटिकासनात् ॥ १०३ ॥ न जटाधारणाहापि न तु
 स्थण्डिलशय्याया । नित्यं ह्यनशनाहापि नाग्निशुश्रूषणादपि ॥ १०४ ॥
 न चादकप्रवेशेन न च क्षमाशय्यादपि । ज्ञानेन कर्मणा वापि
 जरा मरणमेव च ॥ १०५ ॥ व्याधयश्च प्रक्षीयन्ते प्राप्यते चान्तमं
 पदम् । बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ॥ १०६ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संशुच्यते पुनः । आत्मना विप्रक्षीणानि
 काष्ठकूड्योपमानि च ॥ १०७ ॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फिनानीव
 महार्णवे । आत्मानं विन्दते धेनुं सर्वभूतगुहाशयम् ॥ १०८ ॥
 ओकेन यदि वार्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् । इन्द्ररादभिसम्वाये
 केचित् ओजपदाङ्घ्रितैः ॥ १०९ ॥ शनैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययी
 मोक्षलक्षणम् । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः
 ॥ ११० ॥ जचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययी मोक्षलक्षणम् । विदि-
 तार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम् ॥ १११ ॥ उद्विजेत् स तु
 वेदेभ्यो दावाब्जेरिव मानवः । शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व
 श्रुतिं स्मृतिम् ॥ ११२ ॥ एकाक्षराभिसम्बन्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नान्तरैर्वेदस्तस्य वेदः शरीरम् । वेदस्तत्त्वं तत्-
समासोपलब्धौ क्रीडस्वात्मा तत्स वेद्यस्य वेद्यम् ॥ ११४ ॥ वेदोक्त-
मायुर्देवानामाग्निप्रथैव कर्मणाम् । फलत्पनुयुगं लोके प्रभावश्च
शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसादनं तदितत् परिवर्त्त-
येत् । तस्माद्गणनं द्विचं निरुद्धेन्द्रियगीतरम् ॥ ११६ ॥ तपसा
स्वर्गगमनं भोगा दानेन जायते । ज्ञानेन भोक्ता विश्वेयस्तीर्थ-
ज्ञानादधस्तय ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तम् राजेन्द्र प्रत्युपाच महायथा ।
भगवन् योत्समिच्छामि प्रदानविधिमतमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यत्समिच्छामि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-
ष्ठिर । इष्टज्ञेदं मदा मदां राजन् गौरवमस्तथा ॥ ११९ ॥
शृणु दानरहस्या न शक्तिस्त्यदितानि च । दद्यायां करिणः
आहं तत्कर्णपरिवोजितम् ॥ १२० ॥ दशकल्पायुतानोक्तं न स्वीयित
युधिष्ठिर । जावनाय समाक्रिन्तं तसु दत्त्वा मद्दोषते ॥ १२१ ॥
वैश्वन्तु वासधेयास्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् । प्रविश्यांतश्चित्रवाहाः
पथ्यन्वोऽन्नानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ मन्त्राधुरि यथा नावा महापापैः
प्रमुच्यते । विप्रत्रे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयानि च ॥ १२३ ॥
पर्वसु द्विगुणं दानमृतेषु दशगुणं भवेत् । अर्द्धे षतगुणं प्रोक्त-
मनन्तं विषुवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विषुवे चैव षड्गुणीतिमुक्तिषु
च । चन्द्रसूर्यापरागे च दत्तमक्षयमश्रुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु
दशगुणं वदन्ति दत्तं षतगुणामृत्युनादिषु ध्रुवने । भवति सहस्र-
गुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-
भूमिदि भूमिमश्नाति राजन्नायानदे यानमारुह्य वाति । यान्
यान् कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जायमानः स
भुङ्क्ते ॥ १२७ ॥ अक्षरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूवैष्णवी सूर्य-
सुताश्च गावः । लोकास्त्वयस्ते न भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाय

महीञ्च दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं
त्रिलोके भवते कुतः पुनः । तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति
लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि दानकथने

एकोनविंशतोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य
तत्तथा । मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभः । मार्कण्डेयं तपोव्रतं
दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २ ॥ विद्वितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाथ विविधा ऋषिवंशाथ शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्तु-
विदितं किञ्चिदस्मिन् लोके हिजोत्तम । कथां वेत्सि मुने दिव्यां
मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।
इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन हिजसन्तम् ॥ ५ ॥ कुवलाश्व इति
खगात् इक्ष्वाकुपरार्जितः । कथं नामविषयार्थासादुन्मु,मारत्वमागतः
॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वं न ज्ञातुं भार्गवसन्तम् । विषयैस्तं
तथा नाम कुवलाश्वस्य धीमत ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरगौवमुक्तो मार्कण्डेयो महा-
मुनिः । धीन्मु,मारमुपाखगानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि शृणु, राजन् युधि-
ष्ठिर । धर्मिष्ठमिदमाखगानं धुन्मु,मारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा
स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महौपतिः । धुन्मु,मारत्वमगमत्
तच्छृणुश्च महौपते ॥ १० ॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उतङ्ग इति
भारत । मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उतङ्गस्तु
महाराज तपोऽतप्यत् सुदशरम् । आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्

विधिगणान् विभु ॥ १२ ॥ तस्य प्रातः स भगवान् साक्षाद्दर्शन-
मेवियान् । दृष्ट्वैव-चापि प्रहसन् तृणत्र विविधैस्तवैः ॥ १३ ॥

उतङ्क उवाच । त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासरमानवाः ।
स्वापरणि च भूतनिजज्ञमानि तर्ह्येष च ॥ १४ ॥ ब्रह्म वेदाश्च
वेद्याश्च त्वया सृष्टं मयादाते । विरस्ते गगन देव नेत्रे शशिदवा
करौ ॥ १५ ॥ त्रियाम परतपि तिर्जाग्निथ तवाचुत ।
बाह्वस्ते दिग्ग मया दाद्यथपि मन्त्राण्य ॥ १६ ॥ ऊच ते
ःपवता देव संजर्तु मधुसदन । पादौ ते पृथिव्या देवा वामा
व्यापधयस्तथा ॥ १७ ॥ पशुमे मन्त्राकरुणा देवासरमर्कारगाः ।
षडास्त्वामपतिरन्ति स्तान्ताः पृथिवीन्तौ ॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि
समाण भूतानि भूतेश्वर । तव समस्तपाथा स्त्वन्ति त्वां
अभयं य ॥ १९ ॥ तव देव जगत् स्थस्थ त्रिय क्रुहे मङ्गद्वयम् ।
अयान भवने तामि तमेव परुषात्मन ॥ २० ॥ देवानां मानुषा-
णाश्च सर्वभूतसमावृत । तव भविक्रमगौदिव तयो लोकास्त्वया
कृता ॥ २१ ॥ असुराणां समस्तानां त्रिणाथ त्वया कृतः । तव
विक्रमनैर्देवा निराणभगमन् परम ॥ २२ ॥ पराभूताश्च द्वैत्येन्द्रा
स्त्वथि क्रुहे मन्त्रादाते । त्व द्वि कृत्वा पितृतां च भूतानामिह
सर्वेषु । आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेषन्ति सर्वेषु ॥ २३ ॥
एवं स्ततो कृपांकेषु उतङ्केन मयात्मना । उतङ्कमब्रवीदधिष्ठाः
प्रातस्तोत्रं वरं वृणु ॥ २४ ॥

उतङ्क उवाच । पथ्याप्रो मे वरं ज्ञेय यदहं दृष्टवान् हरिम् ।
पुरुषं याश्चरन् दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५ ॥

विश्वरुवाच । प्रातस्तोत्रमन्त्रात्थेन भक्त्या च तव सत्तम ।
अवस्थं हि त्वया ब्रह्मन् मन्तो आह्वयो वरं हि ज ॥ २६ ॥ एवं
संख्यमनस्तु वरेण हरिणा तदा । उतङ्कः प्राञ्जलिर्वेद्रे वरं
भरतसत्तम ॥ २७ ॥ याद मे भगवान् प्रीतः पुण्डरीकनिभं हृण ।

धर्मं सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त
त्वत्वि नित्यं ममेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव हि
प्रतिभास्यति योगस्य घेन युक्तो द्विवैकसाम् । त्रयाणामपि लोका
महत् कार्यं करिष्यमि ॥ ३२ ॥ उत्सादनार्थं लोकानां धुम्भुनं
महासुरः । तपस्यति तपो धीरं ऋणु, यस्तं हनिष्यति ॥ ३३
राजा हि वीर्यवांस्तात इच्छाकुरपराजितः । बृहद्दश्व इति खत्रां
भविष्यति मर्द्दीपतिः ॥ ३४ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुबला
इति श्रुतः । स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवीन्तमः ॥ ३५
शासनात्तव विप्रर्षे धुम्भु, मारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं वि
विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्भु, मारो
पाखणान् दिग्दर्शनाय ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इच्छाको संस्थिते राजन् शशाङ्कः पृथिवीं
मिमाम् । प्राप्तं परमधर्मात्मा, सीऽघोषायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशाङ्कस्य तु दायदः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । अनेनाश्चा
काकुत्स्थः पृथुस्त्रानेनसः सत ॥ २ ॥ त्रिशुलगण्डः पृथोः पुत्रस्तन्म
द्विश्च जज्ञिवान् । अद्रेऽयुवनः श्रुत्वा आवस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ३
तस्य आवस्तको ज्ञेयः आवस्तो देव निर्मिता । आवस्तकस
दायादो बृहद्दश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ बृहद्दश्वस्य दायदः कुब
लाश्व इति स्मृतः । कुबलाश्वस्य पुत्राणां रुद्धस्त्रार्थकत्रिंशति
॥ ५ ॥ सर्वे विद्यासु निशाता बलान्तः सदारुणाः । कुबलाश्वः
पितृतो गुणै रभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समशे तं पिता राज्ये बृह
द्दश्वोऽभ्यषेचवत् । कुबलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७

एतमह्जामिनश्चीस्त प्रहृदशं मन्त्रोपतिः । जगाम वपसे धीमां
स्तपोवनममिवत्ता ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ शृणुष्व राजर्षिं तमुत्कृष्टी नरा
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् हृददशं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥ तस्य
तद्गो मन्त्रातेजा मन्त्रास्तविद्यास्त्वयम् । न्यवारयन्मेयात्मा समा
साद्य नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उवाच । भवता राज्ञा कथां तन्नाम कर्तुमर्हसि ।
निरुदिम्ना वनं राजस्त्वयप्रसादं शोभसि ॥ ११ ॥ तया हि
पृथिवी राजन् रक्षामाणा मन्त्रात्मना । भविष्यति निरुदिम्ना नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि मन्त्रान् धर्मं प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्या मा भर्तृणां विद्याया ॥ १३ ॥ इदमिह न हि
राजैर्नृधर्मं क्वचन दृश्यते । प्रजानां पालने ध्यायेत्परा राज्ञ
र्षिभिः कृत ॥ १४ ॥ रक्षितव्या प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
निरुदिमस्तपयन्तं न हि दक्षीमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाद्यमममपि
नै समेप मरुधन्वसु । समद्रीं प्रादुतापुणीं तज्जात्मान इति श्रुतः
॥ १६ ॥ ब्रह्मजाजनविस्तीर्णीं पदधीजनमायता । तत्र रौद्री
दानवैर्नृमन्त्रायायेपराक्रम ॥ १७ ॥ मधुर्द्विभया पृथी धुन्वु
नाम सुदारुणा । कस्तर्भमिगतिं राजन् वसत्यमिनदित्रम् ॥ १८ ॥
तं निहत्य मन्त्राराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । किं लोकनिनायाय
तप साख्याय दारुणम् ॥ १९ ॥ विदमानां विदमाय लोकाना
श्चापि पार्थिव । अत्रथो देवतानां हि देव्यानामथ रक्षामाम् ॥ २० ॥
नाशानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाह मयिम् । अथ य मन्त्रं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनायाय भद्रं ते मा ते बुद्धि
रतोऽन्वया । प्राप्स्यसे मन्त्रतो कौन्तिं याःश्रुतीमथयां ध्रुवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपती वालुकान्तर्हितस्य च । सव्यत्सरस्य
पर्येते निःश्रामः संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भूयस्त्विति सग्रेव

वनकानना । तस्य निष्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं सज्जालं
 धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन् शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं
 स्व आश्रमे । तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजश्च
 विष्णुराध्याययिष्यति । विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ ३८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निस्तूदय राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ४० ॥ न हि धुम्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं
 पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुम्धुमारो-
 पाख्यानं एकाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्गेनापराजितः ।
 उतङ्गं कीरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोषमेतद्बधिष्यति । पुत्रो ममायं भगवन् कुबलाश्च इति
 स्मृतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्य्येणाप्रतिभो भुवि ।
 प्रियश्च ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिहृतः
 सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः । विमर्जयस्व मां ब्रह्मन् व्यस्तशस्त्रो-
 ऽस्मि साम्यं तम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनाक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिष्ट तनयमुतङ्गाय महात्मने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधन ।

कस्य पुत्रोऽथ नृपा वा एतदिच्छामि वेदितुम् । एवं महाबली
दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥७॥ एतदिच्छामि भगवन् बाधातयेन
वेदितुम् । सर्वमेतच्छाप्नाद्य विस्तरेण तपोधन ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजशिरं सर्वं यथाशक्तं नरा
धिप । कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथाशक्तम् ॥ ९ ॥ एका-
र्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु
भरतर्षभ ॥ १० ॥ प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं प्राश्रुतमव्ययम् ।
यमाङ्गर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमफेष्टवरम् ॥ ११ ॥ सुश्राप भग-
वान् विष्णुरप्सु योगत एव स । नागस्य भोगी महति शेषस्या
मिततेजसः ॥ १२ ॥ लोककर्ता महाभाग भगवानुग्रतो हरिः ।
नागभोगीन महता परिरभ्य मन्त्रीमिमाम् ॥ १३ ॥ स्वपतनस्य
दिवस्य पद्मं स्तूर्यसमप्रभम् । नाभ्यां विनिश्चृतं दिव्यं तपोत्पन्नः
पितामहः ॥ १४ ॥ साक्षात्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे स्तूर्यसमप्रभे । चतु-
र्वेदचतुर्भूमिस्तथैव च चतुर्मुख ॥ १५ ॥ स्वप्रभावाद्दुराधर्षी महा-
बलपराक्रमः । कस्यचित्त्वय कालस्य दानवौ वीर्यवन्तमौ ॥ १६ ॥
मधुसूक्तैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् । ययानं ययने दिव्ये
नागभोगी महाद्युतिम् ॥ १७ ॥ बद्धयोजनविस्तीर्णं बद्धयोजन-
मावते । किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८ ॥ दीप्य-
मानं त्रिवा राजंस्तेजसा वपुषा तथा । सहस्रस्तूर्यप्रतिममङ्गु-
तोपमदर्शनम् ॥ १९ ॥ विन्मयं सुमहानासोश्चक्षुर्केटभयीस्तथा ।
दृष्ट्वा पितामहश्चापि पद्मे पद्मनिभक्षणम् ॥ २० ॥ विव्रासयितान्मथ-
तौ ब्रह्माणममितौजसम् । विव्रास्यमानो बद्ध्या ब्रह्मा ताभ्यां
महावघाः ॥ २१ ॥ अकम्पयत् पद्मनासं ततोऽसुध्यत केयवः ।
अथापहृत गोविन्दो दानवौ वीर्यवन्तरी ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तावन्नवी-
हेवः स्वागतं वा महाबली । ददामि वा वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम
जायते ॥ २३ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्षी महाबली ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितो मधुसूदनम् ॥ २४ ॥ आवां वरय
देव त्वं वरदो स्वः सुरोत्तम । दातारौ स्वी वरं तुभ्यं तद्ब्रवी-
ह्यविचारयन् ॥ २५ ॥

भगवानुवाच । प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यमम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २६ ॥ बध्यत्व-
मुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ । एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं
लोकहिताय वै ॥ २७ ॥

मधुकैटभावृचतुः । अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मं च निरतो विद्मयावां परुशोत्तम ॥ २८ ॥ बले रूपे च
सौन्दर्ये शमे च न समोऽस्ति नो । धर्मं तपसि दाने च शील-
सस्वदमेषु च ॥ २९ ॥ उपप्लवी महानस्मानुपावर्त्तत केशव । उक्तं
प्रतिकृष्व त्वं काली हि दुरतिक्रमः ॥ ३० ॥ आवामिच्छावहे
देव कृतमेकं त्वया विभो । अनादृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरो-
त्तम ॥ ३१ ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन । वर एष
वृत्तो देव तर्हि हि सरसत्तम । अनृतं मा भवेद्देव यत्रि नो संश्रुतं
तदा ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच । वादमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ।
मार्कण्डेय उवाच । विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम्
॥ ३३ ॥ अक्वाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः । स्वकावना-
वृताबूद्ध दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३४ ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी
मधुसूदनः । चक्रेण शितधारिण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि धुन्धुमारो-

पाखणानि हाधिकशर्ताऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धुम्भुनाम महाराज तयोः पुत्रौ महा-
 द्युतिः । स तपोऽतप्यत मङ्गलमहावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिह-
 दिकपाद्भिन इषो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वज्र-
 स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अ-
 ध्योऽहं भवेयं वै वर एष व्रती मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
 तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्याप्तौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
 ॥ ४ ॥ स तु धुम्भुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुष्णरन्
 पितृवधं द्रुतं विश्वमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् मगन्धर्वान्
 जिज्ञा धुम्भु, रमर्षणः । उवाच सर्वानसकृदिष्णुं देवांश्च वै भृशम्
 ॥ ७ ॥ समुद्रे बालकापूर्णां उज्ज्वलक इति स्मृतं । आगम्य च
 स दृष्ट्वा तं देवं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उवाच तस्मै परं यत्रथा तमुतहा-
 थमं त्रिभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
 कीटभयोः पुत्रौ धुम्भु, र्भूमिपराक्रमः । शंते लोकविनाशाय तपो-
 बलमुपायितः ॥ १० ॥ उतङ्गस्थायमाभ्यासं निःश्वसन् पावका-
 श्चिपः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सञ्जलवाहनः ॥ ११ ॥ सतङ्ग-
 विप्रसहितः कुबलाश्रितो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ
 भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुब-
 लाश्रितो नरपतिरन्विता क्लयालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशन्ततो
 विश्वार्भगवांस्तो जसा प्रभुः । उतङ्गस्य निर्धामिन लोकानां हित-
 काभ्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयातं दर्शयं द्विवि शब्दो महानमूत् ।
 एष श्योमानवर्थाऽद्य धुम्भु, मारी भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
 पुण्यैस्तं देवाः समन्तात् पथ्यैवाक्रिन् । देवदुन्दु, भयथापि नेदुः
 स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रवर्षा प्रयागे तस्य धीमतः ।
 विपाशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
 विमानानि देवतानां युधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुम्भु, र्यत्र महा-
 सुरः ॥ १८ ॥ कुबलाश्रितस्य धुम्भोश्च गुहकौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवेद्यन्महर्षयः ॥ १९ ॥ नारायणेन कीरव्य
 तेजसाध्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्त्विः सर्वतो
 दिग्म् ॥ २० ॥ अर्ष्यवं खानद्यामास कुबलाश्वी महीपतिः ।
 कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्द्विवसैः
 खाला दृष्टो धुम्भुर्महाबलः । आसीद्द्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं
 महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो
 धुम्भुर्महाराज दिग्मावृत्य पश्चिमाम् ॥ २३ ॥ सप्तोऽभूद्राज-
 यादूर्ल कालानलसमद्युतिः । कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परि-
 वारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गन्धामिर्मूषलैरपि । पट्टिभैः
 परिधैः प्राणैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स बध्यमानः
 संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विवि-
 धानि च ॥ २६ ॥ आस्यादमन् पावकं स सम्बर्त्तकसमं तदा ।
 तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ मुखजेनाग्निना
 क्रुद्धो लोकानुदत्तयन्निव । क्षणेन राजयादूर्ल पुरेव कपिलः
 प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु
 क्रोधान्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मानं
 कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद् महातेजाः कुमलाश्वी मही-
 पतिः ॥ ३० ॥ तस्त्वारि महाराज सुभ्राव बद्ध दिहतः । तदा-
 पीबत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगेन वद्विञ्च
 यमद्यामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपरा-
 क्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाव वै । सोऽस्त्रेण
 दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वी महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरघत्त्रुममित्रघ्नं
 त्रैलोक्येश इवापरः । धुम्भुर्बधात्तदा राजा कुबलाश्वी महा-
 मनाः ॥ ३४ ॥ धुम्भुमार इति ख्यातो नाग्याप्रतिरथोऽभवत् ।
 प्रोतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृषीधे-
 त्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजन्निदं

अथमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इयां विसं हिजाघ्रेभ्यः प्रवृष्णाद्यापि
 दुर्बलाः । कथञ्च विष्णुना मे व्याहृत्यैवश्रीह एव च ॥ ३७ ॥
 सर्वै रतिषु सततं स्वर्गे वासस्तथाचयः । तथास्त्रिणि ततो द्वैः
 विविहक्तः स पार्श्वः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिषु सगन्धर्वै रतस्तेन च
 विविहता । सञ्चाय चैनं विविधैरायोर्वाद्देस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ ईवा
 कर्षवचापि स्वानि स्वानानि भोजिरे । तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा
 युधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव
 सस्रतः । तेषु परम्परा राजक्रिद्युःशूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥
 सञ्जाय सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन
 कपिलाश्वेन सप्तम् ॥ ४२ ॥ धुम्भुर्नाम महादैत्यो मधुकीटमयीः
 सत् । कुबलाश्वश्च नृपतिर्धुम्भुमार इति श्रुतः ॥ ४३ ॥ नाण्या
 च शूणासंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवन् । एतस्ते सर्वमाश्रयान्तं यन्तां
 परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौम्भुमारमुपाश्रयानं प्रथितं तस्य
 कर्मणा । इदन्तु पुष्यमाश्रयानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ॥ ४५ ॥
 शशुवाद्यः स धर्मात्मा पुत्रपांथ भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतिमांशैव
 सुखा भवति पर्वसु । न च व्याधिमयं क्रिञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः
 ॥ ४६ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयमहाश्यापर्वणि धुम्भुमारो
 पाश्रयाने त्र्यधिकद्विप्रतोध्यायः ॥ २०३ ॥

- -

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महा
 द्युतिम् । पप्रच्छ भरतयेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥ शीतु
 मिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् । कथयमानं त्वया
 विप्र सूक्ष्मधर्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेण हि दृष्टान्ते दिवा विप्रर्षि
 सप्तम । सूर्याचन्द्रमयी वायुः पृथिवीर्वाङ्मदेव च ॥ ३ ॥ पिता

माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम । यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि
 भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शूश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतान
 माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो । निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य
 चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ।
 भगवन् दुष्करं त्वेतत् प्रतिभाति गम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापितृशु
 शूश्रूषा स्त्रीणां भर्त्तरि च द्विज । स्त्रीणां धर्मात् सुधोराद्वि नान्यं
 पश्यामि दुष्करम् ॥ ८ ॥ माध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति
 सदादृताः । दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥
 एकपत्न्यश्च या नार्थी याश्च सत्यं वदन्त्यन । कुक्षिणा दृग्मासांश्च
 गर्भं सन्धारयन्ति याः ॥ १० ॥ नार्थीः कालेन सम्भूय किमद्भुत-
 तरं ततः । संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजा-
 यन्ते सुतान्नार्थी दुःखेन महता विभो । पुष्पान्ति चापि महता
 स्नेहेन द्विजपुङ्गव ॥ १२ ॥ ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्-
 सिताः । स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥
 शतधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि मे द्विज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र
 नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥ एतद्दिच्छामि भगवन् प्रभुं प्रभु-
 विदाख्यर । श्रोतुं भृगुकुल त्रेष्ठ शूश्रूषि तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रभुमेतं सुदु-
 र्लभम् । तत्त्वेन भरतत्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु
 गौरवाद्दन्त्ये पितृनन्त्ये तु भेनिरे । दुष्करं कुरुते माता विवर्द्धयति
 या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा द्विजैर्ज्याभिर्वन्दनेन तितिच्छया ।
 अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण
 महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
 भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 ययः कोत्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशान्तु

मफलां वः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो
बन्धु नित्यथः ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मस्य चाश्रुतः ।
नैव वक्ष्यन्त्याः काश्चिन्न आहं मोषवासकम् ॥ २२ ॥ या तु
भर्त्सरि शत्रूणां तथा स्वर्गं जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नाधि-
कृत्य युधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियमं धर्मज्ञावर्जितं शृणु ॥ २३ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो
पादवगाने चतुरधिकरिषतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्विजातिप्रवर्तरी वेदाध्यायी तपो
धनः । तपस्वी धर्मशौलय कौशिकी नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गी
पतिपटो वेदानधीते दिजपत्तमः । स वक्ष्यन्ते कश्चिन्निदानुष्ठा-
रवन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यसीयत ।
तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः
क्रुह समपध्यायत दिज । भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरी-
क्षिता ॥ ४ ॥ अपध्यातां च विप्रेण व्यपनन्नरणीतले । बलाकां
पतिता दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः
पथ्येषोचत तां दिज । अकार्यं कृतवानस्मि रोधरागबलात्-
कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा बहूषो विद्वान् ग्रामं भैक्षगाय
संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रवरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्ट
स्तत् कुलं यत्र पूर्वश्रितवास्तु सः । दिदीनि याचमानोऽपी तिष्ठे-
त्सुक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ घोचन्तु वावन् क्लृप्ते भाजनस्य
कुटुम्बिनी । एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधा सम्पीडितो भृशम् ॥ ९ ॥
मर्त्ता प्रविष्टः सक्षुधा तस्या भरतसन्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी
ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पादमाचमनीयं वै ददौ भर्तुं

स्तथासनम् । प्रह्ला पर्यञ्चरञ्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं शुधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
 श्चिन्तानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्याचारा
 शुचिर्दृष्ट्वा कुटुम्बस्य हितैप्रिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं यत्तत्
 सततं सानुवर्त्तते । देवतातिथिमृत्यानां श्वश्रू श्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भैक्ष्यकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्मा-
 राय शुभेक्षणा । व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विमर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

माकण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्तुपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्त्रुवाच । क्षन्तुमर्हसि मे विदन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः यान्तः प्राप्तः शश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयांसी गरीयांस्ते पतिः
 क्रतुः । गृहस्यधर्मं वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रीऽप्येषां
 प्रणामते किं एतर्भानवो भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषि वृद्धानां
 न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा ह्यग्निमदृष्ट्वा दृष्टेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्त्रुवाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नावजाना-
 म्यहं विप्रान् दैवैस्तुल्यान् मनम्विनः । अपराधमिमं विप्र क्षन्तु-
 मर्हसि मेऽनव ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभागश्च
 धीमताम् । अपेयः सागरः क्राधात् कृतो हि लवणीदक ॥ २५ ॥

तथैव दीपप्रपक्षां मुनीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधाभिरद्यापि
दरुकरके नीपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवादातापिः स
दुरात्मवान् । चगस्तमृषिमामाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
बहुप्रभावाः सृजन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविपुली
ब्रह्मन् प्रमादय महात्मनाम् ॥ २८ ॥ पश्विंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु
मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते हिज ॥ २९ ॥
दैवतेश्वपि सर्वेषु भर्ता मे देवत परम् । पतिशेषिण तस्याधः
कुर्या धर्मं हिजोत्तम ॥ ३० ॥ शश्रूपाया फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
वाहृषम् । उलाका हि त्वया दग्धा रोषान्निहितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनष्याणा दिजोत्तम । यः क्रोधभोक्षी
त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विद् ॥ ३२ ॥ धा वद्विद्वद् कत्यानि
गुरुं सन्तोषयेत् च । क्षिंमितय न क्षिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विद्
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपर स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम
क्रोधौ वषे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विद् ॥ ३४ ॥ यस्य चात्ममभो
लोको धर्मशस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं
विद् ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेदधीयात् यजेदा याजयीत् वा । इत्या
दापि यथाशक्तं तं देवा ब्राह्मणं विद् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् योऽप्यधीयाद्दिजपह्वः । स्वाध्यायं चाप्रमर्त्तो वै तं देवा
ब्राह्मणं विद् ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परि
कीर्तयेत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याङ्गः स्वाध्यायं दममार्जवम् । इन्द्रियाणां नियम
श्च शाश्वतं दिजसन्तम् ॥ ३९ ॥ सत्यार्जवं धर्मभाङ्गः परं धर्म
विद्भीजनाः । दुर्ध्वैः शाश्वतो धर्मः स च सत्यं प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
शुनिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृहानुशासनम् । बहुधा दृश्यते धर्मः
सूक्ष्म एव दिजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मशः स्वाध्यायनिरत
शुचिः । न तु तस्मिन् भगवन् धर्मं विक्षीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

स्तथासनम् । प्रह्ला पथ्यं चरञ्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
 आह्वयेणाय भक्षैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
 शिन्नानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्वाचारा
 शुचिर्हृदा कृष्टस्वस्य हितैः प्रिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं यत्तत्
 सततं मानुवर्त्तने । देवतातिथिभृत्यानां श्रुत्य श्रुश्रुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 श्रुश्रूषणापरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भिक्षाकाङ्क्षिणाम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्मा-
 राय शुभेक्षणा । व्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विमर्शितवत्यसि ॥ १८ ॥

माकर्ण्ये य उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मन्षेन्द्र सान्तपूर्वं वचाऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्वावाच । सन्तमर्हसि मे विदन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधित आन्त प्राप्त श्रुश्रूषिता मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणी न गरीयांसी गरीवांस्ते पतिः
 जन । गच्छस्यधमे वसन्तो ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां
 प्रणमते किं एतर्भानवो भुवि ॥ २१ ॥ सवल्लिप्त न जानीषि वृद्धानां
 न शूनं त्वया । ब्राह्मणा ह्यस्मिन्सदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्वावाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 एतया क्रुहया दृष्ट्वा क्रुह किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नावजाना-
 म्यहं विप्रान् द्वैस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र सन्तु-
 मर्हसि मेऽनव ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभागश्च
 धीमताम् एषेयं सागरं त्रयं त्रयां हि लवणैर्दिक ॥ २५ ॥

तथैव क्षीप्रनपसां तुमीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधोऽभिरुद्धापि
दृष्टके नोपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवादातापिः स
दुरात्मवान् । अगस्त्यमृषिमामाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
बहुप्रभावाः शूचन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविपुलो
ब्रह्मन् प्रसादय महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् चन्तु
मर्हसि मेऽनघ । पतिशूयृषया धर्मो यः स मे रोचते हिज ॥ २९ ॥
दैवतेऽपि सर्वेषु भर्ता मे देवत परम् । अतिशेषिण तस्याः
कुर्वी धर्मं हिजोत्तम ॥ ३० ॥ शयूपायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
यादृशम् । उलाका हि त्वया दद्या रोषान्निहिदितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधं यत्तुः शरीरस्थो मनष्याणां हिजोत्तम । यः क्रोधमोक्षी
त्यजति तं देवा ब्राह्मणां विद् ॥ ३२ ॥ धो वद्विद्वद् सत्यानि
गुरुं सन्तीषथं च । हिंसितय न हिंसत तं देवा ब्राह्मणां विद्
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रिया धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचि । काम
क्रोधौ वषे यस्य तं देवा ब्राह्मणां विद् ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमो
लोको धर्मस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणां
विद् ॥ ३५ ॥ धोऽप्यधीयादधीयीत यजेद्वा याजयीत वा । कदा
दापि यथार्थं तं देवा ब्राह्मणां विद् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् धोऽप्यधीयाद्विजपुङ्गवः । स्वाध्यायं चाप्रमत्तो वै तं देवा
ब्राह्मणां विद् ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परि
कीर्तयत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याङ्गः स्वाध्यायं दममार्ज्जवम् । इन्द्रियाणां निय
हश्च शाश्वतं हिजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्ज्जवं धर्ममाङ्गः परं धर्म
विद्वा जनाः । दुर्ध्रुवः शाश्वतो धर्मः स च सत्यं प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृहानुशासनम् । बहुधा दृश्यते धर्मः
सूक्ष्म एव हिजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मस्यः स्वाध्यायनिरत
शुचि । न तु तस्त्वेन भगवन् धर्मं विन्तीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं हिज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ
गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्य-
वादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्ग्राधः स ते धर्मान् प्रव-
क्ष्यति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं दिजोत्तम । अत्युक्त-
मपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां धि
धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रोतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालक्षस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि सार्धयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा विष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिकी दिजसन्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्यानं पञ्चाधिविष्टोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदायर्थं स्त्रिया प्रोक्त-
मधीयतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १ ॥
चिन्तयानः स्वधर्माय सद्यः गतिमवाप्नुयात् । अहधानेन वै
भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं
निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥
इति सङ्गिन्य मनसा अहधानः स्त्रिया वचः । बलाकाप्रत्ययिनासी
धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्त्रे स मिथिलां कौतूहलसम-
न्वितः । अतिक्रमकरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो
जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मधेतुसमाकीर्ण्यं वक्षो-
त्सववनीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपराहाणकवतीं हर्म्यप्राकारशोभ-
नाम् । प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बद्धमिर्वताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

वज्रभिर्युक्तां सुविभक्तमहापद्माम् । अष्टौ रथैस्तथा यानैर्वीथैश्च
वज्रभिर्युताम् ॥ ८ ॥ ऋष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुञ्चाम् ।
सैः ऽप्यष्टद्वयवृत्तान्तां ब्राह्मण्यः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याध-
मपुच्छुश्च स चास्य कथितो दिजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामधे
व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमारुपमांशानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकलन्नाश्च क्रैतूणाम् कान्ते संस्थितो दिजः ॥ ११ ॥ स तु प्राप्त्वा
द्विजं प्राप्तं सहसा सञ्चमात्यतः । आजगाम यतो विप्रः स्थित
एकास्तदग्रजे ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । अभिवाचये स्तां भगवन् स्वागतन्ते दिजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रयाधि माम् ॥ १३ ॥ एक
पत्न्या यदुक्तीऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं
यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तदाकथं स विप्रो भृश-
विस्मितः । द्वितीयमिदमाद्यर्थमित्यचिन्तयत दिजः ॥ १५ ॥ अदि
शस्यं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् । अहं गच्छाव भगवन्
यदि ते बोधतेऽनघ ॥ १६ ॥

माकण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो ऋष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु दिजं कृत्वा स जगाम अहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च अहं
रम्यमासनेनाभिपूजितः । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य दिजोत्तमः
॥ १८ ॥ ततः सुखापविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कर्मै-
तत्ते न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे । अनुतथे भृशं तात तव
घोरेश कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच । कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं पद्मम् ।
वर्त्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा दिज । विधात्रा विहितं
पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च गुण्यं वृद्धौ शुभ्रं प्रीऽहं
द्विजोत्तम । सद्यं वद्वि नाम्यस्तु ये यथाशक्ति इदमि च ॥ २१ ॥
दिवनातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्त्तये । न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न

गर्हं बलवन्नरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्त्तारं पुरा कर्म दिजो-
 न्तम् । कृपिगारक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
 नीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत्तमः । कर्म शूद्रे कृषिवैश्वे
 संग्रामः क्षत्रिये ऋतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
 सदा । राजा प्रयास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
 विकर्माणश्च धे केचित्तान् युनक्ति स्वकर्मसु । भेतव्यं हि सदा
 राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्मस्व्यं नृपा
 ऋगमिवेषभिः । जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्रयत्वात्सपि दिजोन्तम् । स एष जनको राजा
 दुर्जनमपि चेत्सुतम् ॥ २८ ॥ दण्डं दण्डे निक्षिपति तथा न
 ग्नाति धार्मिकम् । स युक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति
 ॥ २९ ॥ श्रेय राज्ञ्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां दिजोन्तम् । राजानो
 हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
 छाता राजा भवत्युत्तमः । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमहिषा-
 नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हस्ति विप्रर्षे विक्रीणामि सदा न्वहम् ।
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्राहम् ॥ ३२ ॥ सदापवासी
 च तथा नक्तभोजी सदा हिज । अशीलयापि पुरुषो भूत्वा
 भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहंसारतियापि भवते धार्मिकः
 पुमान् । अभिचारान्बरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३४ ॥
 अधर्मा वर्तन्ते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः । मेरुष्ठा वामनाः
 कुजाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ क्लीवाद्यान्थाश्च बधिरा जायन्ते
 स्तब्धलोचनाः । पार्थिवानामधर्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति । अनुष्णान् प्रजाः
 सर्वाः स्वधर्मे निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति धे च
 निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्
 ॥ ३८ ॥ धे जीवन्ति स्वधर्मेण संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदपजोवन्ति दान्ता उखानमीशिनः ॥ ३८ ॥ प्रज्ञानान्नदानं
 मनतं तितिक्षा धर्मेनित्यता । यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै
 मदा ॥ ४० ॥ त्यागान्दानान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । यथा
 वाहं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न
 संरक्षान्न देपाहभेमुत्सृजेत् प्रिये नातिभयं ह्येषेद्प्रिये न च
 संश्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुहोदयकृच्छ्रेषु न च धर्मे परिहरेत् ।
 कर्मे चेत् किञ्चिदव्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-
 मभिध्यायेन्नवात्मानं निरीजयेत् न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-
 रैव मदा भवेत् ॥ ४४ ॥ यात्मनैव कृतः पापी यः पापं कर्तुं
 मिच्छति । कर्म चैतदसाधुनां व्रजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न
 धर्मास्तोतिमन्वानाः शुचोऽनरुहन्ति यः । अग्रहधामा धर्मस्य
 ते नश्यन्ति न संग्रय ॥ ४६ ॥ मर्यादतिरिवाध्यातः पापी भवति
 नित्यदा । मूढानामवलिप्रानाममारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दृश्यं
 यत्यन्तरात्मा तं दिवाकूपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः
 क्लेशलात्मप्रयमया ॥ ४८ ॥ अपि चेह श्रिया हीनः कृतवित्यः
 प्रकाशते अग्रवन् कस्यचिन्नन्द मात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न
 काचिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तप्यमानः
 पापाहि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्यात् पुनरिति द्वितीयत्
 परिमुच्यते । कर्मणा येन तेनेह पापाहिजवरोत्तमः । एवं श्रुति-
 रियं ब्रह्मन् धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यनुद्धेह पुराकृतानि
 प्राग्धर्मयोगोऽपि विहन्ति पथात् धर्मी राजन्नुदते पूरुषाणां
 यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत
 नाहमर्षीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः
 ॥ ५३ ॥ चिकीर्षेद्देव कल्याणं अहधानोऽनसूयकः । वसनस्येव
 ह्यिद्राणि साधुनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पूरुषः कृत्वा
 कथं जनमियते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्माभ्रेशीव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति । एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्म्यधि-
ष्ठानं लोभमेव हिजोत्तम । लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नाति-
बद्धश्रुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्ममन्थिताः । सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृ-
च्छत । शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एत-
दिच्छामि भद्रन्ते योतुं धर्मभृताम्बर । तन्तो मन्त्रामते व्याध तद्-
ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच । यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च हिजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वशं कृत्वा दक्षं लोभमनाजं वम् । धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्पत्ताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते हृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
शाश्वरपालनञ्चैव हितोयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणां
सत्यमक्रोधो दानमेव च । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारं मन कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषत्प्रागः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नरा । अपवा
गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सन्निवृत्ताः
श्रुतित्यागपरायणाः । धर्मपन्थानमाकृष्टाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥
निवच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः । उपाध्यायमते
मुक्ताः स्वित्था धर्माब्धिर्यिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्थादान्
क्रूरान् पापमतौ स्वितान् । त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका-
नुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभप्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।

नचं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो
 धर्मा बुद्धियोगमयो महान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लैव
 वाञ्छितः ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा
 परमो धर्मः स च मत्प्रे प्रणिष्ठितः ॥ ७३ ॥ मत्प्रे कृत्वा प्रणिष्ठान्तु
 प्रवर्तस्ते प्रवृत्तवः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिर्घषितम् ॥ ७४ ॥
 आचारस्य सनां धर्मः सन्त्याचारलक्षणाः । ये यथाप्रकृतिर्जन्तुः
 स स्थां प्रकृतिमन्वते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् हीया
 नाश्रीत्यनात्मवान् । पारश्या न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति
 ज्ञानः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्तु धर्ममिति एतत् शिष्टानुष्ठासनम् अक्रु
 धन्तोऽनसूयन्तो निररुहकारमत्सरा ॥ ७७ ॥ ऋजव शमसम्पन्नाः
 शिष्टाचारा भवन्ति ते । त्रैविद्यवृद्धा शुचयो व्रतवन्तो मनस्विनः
 ॥ ७८ ॥ गुरुशय्यपृथ्वी दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषां
 महतीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्मभिः सत्
 कृतानां घोरत्वं सम्पूणाश्नति । तं सदाचारमायर्थ्यं पुराणां शाश्वतं
 ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मिणा पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणाः ।
 आस्तिका मानहीनाश्च दिजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतव्रत्तोप
 सम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । विदोक्तः परमो धर्मो धर्म
 शास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारस्य शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्ष
 णम् । पारणश्यापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमा
 सत्याजैवं यौचं सतामाचरद्वयनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसा
 निरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषश्च न भाषन्ते सदा सन्तो दिजप्रियाः ।
 शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसदृशे ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजान
 न्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्पन्नाः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोक
 हितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्
 पथे । दानारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सद्भि
 पूज्याः श्रुतधनास्तस्यैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टमम्रताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखाङ्गीकानाप्नुवन्तीह च
 शिवम् । पीडुष्वपि कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अनिशङ्क्या प्रयच्छन्ति मन्तः सद्भिः समागताः । लोकयात्राञ्च
 पश्यन्ती धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्ती वर्तमानास्त्रेधन्ते
 शाश्वतौः समाः । अहिंसा सत्यवचनमादृशंस्यमद्याज्जिवम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोही नाभिमानश्च ह्यीस्तितिक्षा शमः शमः । धीमन्तो धृति-
 मन्तश्च भूतनामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्ती
 लोकसाक्षिणः । तीर्थेषु च तु मत्तमाद्भ्यः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव दुष्प्रेरयात्त सत्यञ्चैव सदा वदन्तः । सर्वत्र च दयावन्तः सतः
 करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपस्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा मज्ञात्मानो धैर्यां धर्मः सन्निधितः ॥ ९५ ॥ अनसूया
 क्षमा यान्तिः सन्तीषु प्रियवादिता । कामयोधपरित्यागः शिष्टा-
 चारनिर्षेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतमस्यन्तं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निर्षेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्राप्ताद्-
 मासृष्टा मुच्यन्ते मरुतो भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विवि-
 धानि हिजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपण्डानि पापानि तानि हिज-
 वरान्तमः । एतन्ने मर्जमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचार-
 गुणं ब्रह्मन् परस्कृत्य हिजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति चारणपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादि षड्वाधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधि-
 शिरः । बद्धमाचरे कर्म पीरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु
 बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्म-
 हीषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दीपस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विधाते बलवा-

नरम् । विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातकी भवेत् ॥ ३ ॥
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य दिज्ञोत्तम । येषां व्रतानां
 मांसाणि विज्ञोणामीह वै दिज्ञ ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेत्कर्म उप
 योगिन भक्षणे । देवतानिबिभ्रत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥
 सोषण्यो नीरुधश्चैव पण्यो जगत्पक्षिणा । चन्नादाभता लीकस्य
 इत्यपि श्रूयते श्रुति ॥ ६ ॥ याममांसप्रदानेन शिविरीणोनरी
 तृप । स्वर्गश्च दुष्करं प्राप यामान दिज्ञमत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो
 महानमे पूर्वं वन्ति देवस्य वै दिज्ञ । दे मरुस्त्रे तु उध्येते पशूना
 मन्वहं तदा ॥ ८ ॥ यद्यन्यस्मिन् उध्येते दे मरुस्त्रे गवां तथा ।
 समानं ददताह्वानं वन्ति देवस्य निघण ॥ ९ ॥ यत्तन्ना कीर्ति
 रभवत्पृथस्य दिज्ञमत्तम । चातमांस्ये च पण्यो वयन्त इति
 निघणः ॥ १० ॥ यमयो मामकामाय इतापि श्रूयते श्रुति ।
 यद्येव पण्यो ब्रह्मन् वयन्त मयं दिज्ञे ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल
 मन्त्रैश्च तेषां स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवात्मयो ब्रह्मन् मांसकामा
 भवन् परा ॥ १२ ॥ भक्षो नैवाभवन्नामं कस्यचिदिज्ञमत्तम ।
 यत्रापि विधिरुक्तय मनिभिर्मांसभक्षणं ॥ १३ ॥ देवतानां पितृ
 षाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा । यथाविधि यथायादं न प्रद
 द्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ यमांसाणी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुति ।
 भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतो भवति ब्राह्मण ॥ १५ ॥ सतया
 नृते विनियतय यत्रापि विधिरुक्ताते । सौदामिन तदा राज्ञा
 नानुया भक्षिता दिज्ञ ॥ १६ ॥ यापाभिभूतेन भ्रमस्य किं प्रति
 भाति ते । स्वधर्म इति कृत्वा तु न तज्यामि दिज्ञोत्तम ॥ १७ ॥
 पुराङ्गनमिति श्रावा जीवाभ्यन्तेन कर्मणा । स्वकर्म तज्यतो ब्रह्म
 षधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वधर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति
 निघण । पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनां न विमुञ्चति ॥ १९ ॥
 धात्रा विधिरयं दृष्टो ब्रह्मधा कर्मनिर्णये । द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्मणि वर्त्तता ॥ २० ॥ ऋशुभंककथं कुर्यां कथं सुचेर
 पराभवात् । कर्मणस्तस्य घोरस्य बद्धधा निर्क्षयो भवेत् ॥ २१ ॥
 दाने च सत्प्रवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । हिजातिपूजने चाहं
 धर्मं च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानानिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि
 हिजोत्तम । कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशागान् बहून् । जीवानन्याश्च
 बद्धयन्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याङ्ग-
 ब्रीह्यादीनि हिजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ २५ ॥ अथाक्रम्य पशून्नापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथीपधींश्चापि हिन्दन्ति पुरुषा हिज ॥ २६ ॥ जीवा हि
 बहवो ब्रह्मन् वक्षेप च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
 प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वे व्याप्रमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-
 जीवने । मत्स्रान् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥
 सखैः सखानि जीवन्ति बद्धधा हिजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-
 भक्षाय तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चक्रभ्यमानान् जीवांश्च
 धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 शानविशानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं
 सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के
 न हिंसन्ति जीवान् वै लाङ्केऽस्मिन् हिजसत्तम ॥ ३३ ॥ बद्ध
 सङ्गन्त्य इति वै नास्ति कश्चिद्हिंसकः । अहिंसायान्तु निरता
 यतयो हिजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्वन्त्येव हि हिंसन्ते यद्वाहल्पतरा
 भवेत् । पालक्ष्याथैव पुरुषाः कृत्वा लज्जन्ति वै न च । सुहृदः सुहृदो
 ऽन्याश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३५ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपपन्नः । समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥
 युक्तं चैव विनिन्दन्ति मूढाः परिहृतमानिनः । बद्धलोके विपर्ययस्तं
 दृश्यते दिङ्मसप्तम ॥ ३८ ॥ धर्मैर्मुक्तमधर्मैश्च तत्र किं प्रतिभाति
 ते । वस्तुं बद्धविधं यद्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु । स्वकर्मनिरतो यो
 हि स ययः प्राप्नुयात्कदाचित् ॥ ३९ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध
 संवादे सप्ताधिकद्विगतीऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच धर्मव्याधस्त निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विपर्ययमवाचेदं सर्वधमभृताम्बर ॥ १ ॥

व्याध उवाच । सतिप्रमाणा धर्मोऽयमिति ब्रह्मानुष्मानम् ।
 सत्प्रा गतिर्हि धर्मस्य बद्धगारवा हानन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके
 विवाहे च वक्तव्यमदृतं भवेत् । अदृतेन भवेत्सत्यं सत्यैवानृतं
 भवेत् ॥ ३ ॥ यद्दृत्तचित्तमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विप
 र्ययवृत्तो धर्म पश्य धर्मस्य सत्प्रताप ॥ ४ ॥ यत्करोत्यशुभं कर्म
 शुभं वा यदि मत्तम । अत्रस्थं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः
 ॥ ५ ॥ विषमाश्च दयां प्राप्नो देवान् गच्छन्ति वै भृशम् । आत्मनः
 कर्मदोषाणि न विजानात्यपश्चित ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि
 चपलय दिङ्मोक्षम । सुखदुःखविपर्ययात् सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥
 नैनं प्रश्ना सुनीतं वा वायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं
 तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य
 क्रियाफलम् । संवताद्यापि दृष्ट्या मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥
 दृश्यन्ते निष्कलाः सन्तः प्रह्वानाः स्वस्वकर्मभिः । भूतानामपरः
 कथिद्विंशत्यां मततोत्थितः ॥ १० ॥ वन्दनायाश्च लोकस्य स सुखी
 जीवति सदा । अनेष्टमपि चासीनं योः कश्चिदपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कश्चित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । देवानिष्टा तपः
 कृत्वा कृपणैः पुत्रग्रहिभिः ॥ १२ ॥ दशमासष्टता गर्भं जायन्ते
 कुलपांसवाः । अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥
 विपुलैरभिजायन्ते लज्जास्तैरेव मङ्गलैः । कर्मजा हि मनुष्याणां
 रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभ्यैव बाध्यन्ते व्याधैः
 क्षुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्वैदैन्यिपुणैः सम्भृतौषधैः ॥ १५ ॥
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव हिज । घेषामस्ति च
 भोक्तव्यं ग्रहणीद्रोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं
 पश्य धर्मभृताम्बर । अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः
 ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं हिजमत्तम । इति लोका-
 मनाक्रन्दं मोहणीकृपरिप्लुतम् ॥ १८ ॥ स्रोतसासकृदाक्षिप्तं क्रिय
 माणं बलीयसा । न स्निध्यन् जीर्य्युः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः
 ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्विशलं यदि वै भवेत् । उपर्य्युपरि
 लोकस्य सर्वो गन्तुं समोहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्ति न च
 तदसते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥
 मद्भक्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । न केचिदीयते ब्रह्मन् स्वयं
 ग्राह्यस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्मणा प्राकृतानां हि इह सिद्धिः
 प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह । वध्यमाने शरीरे तु
 देहनाया भवत्युत । जीवः संप्रमतेऽन्यत्र कर्मवन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतद्विच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्बर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मियैरतदाहु-
 र्भ्रिंबतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति द्वाद्द्वैतैवाख्य
 शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अस्यो हि नाज्ञाति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके
 अनुजस्य कश्चित् । यत्नेन किञ्चिद्वि कृतं हि कर्म तदङ्गते नास्ति

कृतस्य नाथ ॥ २७ ॥ सुपुण्यशीला हि भवन्ति पृथ्वा नराधमाः
पापकृता भवन्ति । नरोऽनुजातश्चिह्न कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्-
पद्यति भाविनस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवति योनीं कथं वा पुण्यपापयोः ।
जानीं पृथ्वास्वपुण्यान् कथं गच्छन्ति मत्तम ॥ २९ ॥

उवाच । गर्भाधानसमाप्तौ कर्मिणो मय्युद्भवन्ति । समा-
सेन तु ते क्षिप्रं प्रवृत्तामि दिज्जीनम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसङ्घारः
पुनरेव प्रजायते । शभकृत शभयोनीष पापकृत् पापयोनिषु ।
शुभैः प्रयोगैर्हृदयं यामियैर्मानसां भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयै-
वियोनीषु त्वधोगामी च क्लिप्ता । जातिमृत्यु जरादुःखैः सततं
समभिदतः ॥ ३२ ॥ मङ्गारं पञ्चामानय दौर्पैरात्मकतेनैव ।
तिथ्येगोनिमस्रस्त्राणि गत्वा नरकरोव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरि-
वर्तन्ते कर्मवशमिदमना । जन्तुस्तु कर्मभिस्ते स्तैः स्वकृतैः प्रेत्य
दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिधातार्थमपुण्यं योनिमाप्नुते । ततः
कर्म समादत्ते पुनरन्यत्र च वद ॥ ३५ ॥ पश्चात् तु पुनस्तेन
भुङ्क्ता पथामिवातुर । अजस्रमेव दुःखान्तोऽदुःखित सुखसंश्रुतः
॥ ३६ ॥ ततोऽनितृप्तवश्यात् कर्मणाः सुदुःखादपि । परिक्रामति
संघारे चक्रवद्वृद्धवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्नितृप्तवश्यात् विशुद्ध्यापि
कर्मभिः । तपोयोगममाद्यं कुरुते दिज्जसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभि-
र्वृद्धमिद्यापि लोकात्प्रजाति मानव । स चेन्नितृप्तवश्यात् विशुद्ध-
यापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृताल्लोकान् यत्र गत्वा न
शोचति पापं कुरुते पापदत्तः पापस्थान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥
तस्मात् पुण्यं यतेऽकृतं वर्त्तयति च पापकर्म । अनस्रयुः कृतस्य
कल्याणानि च भवेत् ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थश्च स्वर्गश्च लभते
नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राश्न-
स्यन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च । सतां धर्मिणा वर्त्तते क्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै
 दिज । सन्ति ह्यगमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४४ ॥
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यमङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते
 धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्माद्वाप्तेन धनेन दिजसत्तम ।
 तस्यैव सिद्धते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा
 भवति हेतुवं चिन्तज्ञास्य प्रसीदति । स मित्रजनमन्तुष्ट इह प्रेत्य
 च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पष्टं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं
 लब्ध्वा न तुष्यति महादिज । अदृष्यमाणो निर्बेदमापेदे ज्ञान-
 चक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते । विरच्यते
 यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा
 लोकं स्यात्प्रकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५१ ॥
 एवं निर्बेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकस्यापि भवति
 मोक्षश्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं
 शमो दमः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसिच्छति ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सद्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति
 यत् परं दिजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यत-
 द्रत । निग्रहश्च कथं कार्थ्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृताम्बर । एतदिच्छामि तत्त्वेन
 धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति पारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि दिजव्याध-

संवादे शष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच ब्रह्मा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विद्यानायं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च दिजसन्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं व्रतते
कर्म चारभते व्रतम् । इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषेवति
॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषसैनदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभ-
वति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेष-
हृतस्य च । न धर्मं ज्ञायते बुद्धिर्व्याजादमं करोति च ॥ ५ ॥
व्याजेन चरतो धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु
दिजसन्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव व्रतते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वाथ्यमाणस्य परिहर्तव्यं दिजान्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्यक्
ब्रवीत्स्वनिर्दोषतमम् । पधर्मस्त्रिविधस्तस्य व्रतते रागदोषजः
॥ ८ ॥ पापविद्वन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मं प्रवि-
ष्टस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रैश्च भजन्ते
पापकर्मिणः । स तेन दूरेतमाप्नोति परतः च विपद्यते ॥ १० ॥
पापात्मा भवति होषं धर्मलाभन्तु मे शृणु । यश्चेतान् प्रश्रया
दोषान् पूर्वमेवानुपच्छति ॥ ११ ॥ कर्मसु सुखदुःखेषु साधुंसा-
युपसेवते । तस्य साधुसमारब्धानृत्नैर्धर्मेषु राजते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सुनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मताः सि मे ॥ १३ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वोत्तमा कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च
प्रियं तत्ते वचयामि दिजसन्तम । नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मी
विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यद्वापि सर्वयः ।
महाभूतान्मकं ब्रह्म नतः परतरं भवेत् ॥ १६ ॥ महाभूतानि स्वी-
कयुरन्विरापस्तथा च भूः । यद्दुःसर्गश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वात्मना सर्वे कर्मणां गणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ पृथन्तु चेतना
 नाम मन इत्यामधोयते । सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम्
 ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा । इत्येष
 सप्तदशको राशिरव्यक्तमज्ञकः ॥ २० ॥ सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ता-
 व्यक्तैः सुसंहृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयी गुणः । एतत्ते
 सर्वमाख्यानं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरव्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि हिजव्याध-
 संवादि नवाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिबद्धेनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याद्भः पञ्च धर्मभृताम्बर ।
 एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा च्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणान्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः
 पञ्चगुणा ब्रह्मन्द्दकञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रय-
 ष्चाकाशवातरयोः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमिः सर्वेभ्यो गुणवन्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
 रूपञ्च रसश्चापि दिजोत्तम अपामिते गुणा ब्रह्मन् कौर्त्तितास्तव
 सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः
 स्पर्शश्च वायो तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
 गुणाः भूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥८॥
 पद्मोऽन्धं नातिवर्तन्ते सम्यक् च भवति हिज । वदा तु विष्वक्वी-
 भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा ईशो दिवमन्धं व्यतिरोचति

कासतः । चानुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्व्यः ॥ १० ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पात्रभौतिकाः । यैरातृतामिहं सर्वं
जगत्स्तावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः दृश्यते यद्यत्तत्तद्गन्तमिति
ज्ञातम् । तदव्यक्तमिति च यं लिङ्गस्याहमभोन्द्रियम् ॥ १२ ॥
यथासं प्राणकार्षे पां यष्टादोनामिमामि तु । इन्द्रियाणि ब्रह्मा
दिही धारवन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके नितनमात्मानं लोक
ज्ञात्मानि पश्यति । परापरश्च मक्तः मन स तु भूतानि पश्यति
॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वोपस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमनिवृत्तस्य
पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकारेण ज्ञानम गंगा गम्यते ॥ १६ ॥ ज्ञानादि
निधनं जन्तुमात्मर्यानि सदाव्ययम् । ज्ञानोपस्थमस्मिन्नेव भगवानाह
वुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यथा विप्रानुपच्छसि ।
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नाव्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकाद्युभौ । निवृत्तीतनिसृष्टानि स्वर्गाय नर
काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधि कृत्स्ना यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतच्छृत्वा हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
प्रसङ्गेन द्वापमच्छन्त्यसंशयम् । संनियम्य तु ताव्येव ततः सिद्धिं
समाप्नुवात् ॥ २१ ॥ यथात्मानि निव्यानामैश्वर्यं ध्याधि
गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थेयुच्छते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याङ्गरश्चान् । तै
रप्रमत्तः कुशलो सद्गच्छेद्दन्तैः सुखं याति रथीव धारः ॥ २३ ॥
यथात्मानि मुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनम् । ध्या धीरो धार-
येद्दृष्टीन् स ख्यात् परमसारथि ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
हृदानामिव वर्धसु । धृतिं कुर्वीत सारथेऽ धृत्या तानि जयेद्
ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यथानोऽनुविधीयते । तदस्य
हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाश्रयि ॥ २६ ॥ येन विप्रनिवृत्तये

घट्सु मोहात्फलागमे । तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं
फलम् ॥ २७ ॥

इति शारङ्गपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे द्वाधाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१० ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । एवञ्च सूक्ष्मे तथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं प्रपच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच । हन्त ते कश्चयिष्यामि यस्यां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तम-
स्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् । प्रकाशवद्गुलत्वाच्च सत्त्वं ज्ञ्याय
इक्षीष्यते ॥ ४ ॥ अविद्यावद्गुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्हृत्पीकस्तमोध्वस्तः सक्त्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो
मन्त्रो च धो नरायोगेऽनस्रयकः । विधित्तमानो विप्रर्षिं स्तब्धो
मानो च राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशवद्गुलो धीरो निर्बिधित्तोऽनस्रयकः ।
अक्लोधनो नरो धीमान् दान्तयैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विक-
स्त्वय संकुर्वो लोकवृत्ते न क्रिष्यते । यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोक-
वृत्तं जगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
सदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वहृन्मानि
प्रशाम्ब्यति परस्परम् । न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन
॥ १० ॥ शुद्धधीनो हि जातस्य सहुषानुपतिष्ठतः । वैश्वस्वं लभते
ब्रह्मन् क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ११ ॥ यार्क्येव वर्तमानस्य ब्राह्मण्य-
मभिजायते । गुणास्ते कोत्सिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥

इति शारङ्गपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे एकद्वाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच । पार्श्वं धातुमासाद्य घारीरोऽग्निः कथं भवेत् । सवकायविषेषेण कथं वर्त्तयतेऽग्निसः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रक्रमेणं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मण्याय भद्रात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच । मूर्धानमाग्निना वज्रिः घरीरं परिपाकयन् । प्राणो मूर्धानि चाग्नी च वर्त्तमानो विषेते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । श्रेष्ठं तद्वैव भूतानां ब्रह्मधीनि-मुपाकृते ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । मद्यान् बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च स ॥ ५ ॥ एवन्तुश्च स सर्वत्र प्राणेन परिपाक्यते । पृथगस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाक्यतः ॥ ६ ॥ वस्तिभूले गृहे चैव पावकं समुपाक्यतः । बह्वक्षूत्रं पुरीषं चाणवानः परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ प्रथमं कर्मणि बले स एक-स्त्रिषु वर्त्तते । सदानमिति तं प्राङ्गुरध्यात्मविद्वा जनाः ॥ ८ ॥ सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि नवानिलः । घरीरेषु मनुष्याणां ज्ञान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुर्ध्वम्निस्तु विततः स तु वायुसमी-रितः । रसान् धातुं च द्वाघाय वर्त्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ ब्राह्मणां सन्निपातान् सन्निपातः प्रजायते । सत्त्वा चाग्निरिति च यो धीऽन्नं पचति दिदिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानयोग्ये प्राणा-पानौ समाकृतौ । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्दुर्दशश्चितः । स्त्रीतांश्च तच्छाप्त्वावन्ते सर्वप्राणेषु दिदिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवद्दः प्राणो बुदास्ते प्रतिहन्यते । स जह्वं मागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पञ्चायसस्त्रयो नाभ्यामूर्ध्वं माभाययः स्त्रितः । नाभिसन्धे घरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वे तिर्यग्ूर्ध्वं भक्षस्तथा । बह्वक्ष्यकारसाखाङ्गो ह्यप्राणप्रवेदिताः ॥ १६ ॥ धीमिनामेध भागंस्तु दिन गच्छन्ति तत्परम् । जितकृमाः

समा धीरा मूर्ध्न्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्वेषु विततो
 प्राणापानौ हि दिक्षुः । एकाद्भविकारात्मा कलासम्भारसम्भृतः
 ॥ १८ ॥ मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् । तस्मिन्
 यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाय्यामिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं
 हि विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् । देवा यः संस्थित-
 स्तस्मिन्निर्विन्दुरिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं
 योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं
 जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं क्षेत्रविद्वा
 वदन्ति प्रावर्तयत्यो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्वेषु
 भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते लक्ष्म्या कुङ्कया सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः
 ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
 त्मात्मनि स्थित्वा सुखमानस्यमञ्जुते ॥ २४ ॥ लक्षणान्तु प्रसादस्य
 यथा तपः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथादीपो दीप्येत् कुशल-
 दीपितः ॥ २५ ॥ पूजरात्रे परे चैव युष्मानः सततं मनः । लघु-
 हारो विशुद्धात्मा पञ्चन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन
 मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्र मुच्यते
 ॥ २७ ॥ सर्वोपायैस्त लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो
 रक्षेत् धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु
 प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्ये ज्ञानं हिनं भवेत् । यद्दूतहितमत्यन्तं तदै सत्यं परं
 मतम् ॥ ३१ ॥ अस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागी यस्य हृतं सर्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न
 शुक्लरथेन यमघेदुपगच्छेत् । तं विद्याद्ब्रह्मस्थो योगं विदीगं

योगसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ न हिंसात् सर्वभूतानि मैत्र्याद्यणगति-
 शरेत् । मिदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
 प्राकिञ्चन्यं सुसन्तोषी निराशिलमवापलम् । एतद्वैव परं ज्ञानं
 सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या वत-
 प्रतः । अशोकं स्थानमासाद्य निखलं प्रेक्ष चेह च ॥ ३६ ॥ तपो-
 नित्येन शान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाष्यं
 सङ्गेष्वशक्तिना ॥ ३७ ॥ गुणगुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतत्तु ब्रह्मणो तुलनाद्भूरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति धी
 दुःखं सुखं ज्ञाप्यभयं नरः । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च
 गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाशुभमिदं मत्वं समामेन दिजोत्तमः । एतन्ने
 सर्वमास्त्रगतं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति चारुण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
 संवाङ्महादयाधिकरिद्यतीऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्घटिते कृतार्कं मोक्षधर्मं युधि-
 स्थिरः । इदं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच च ॥ १ ॥ न्यायगुण-
 मिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् । न तेऽस्त्वविरहितं किञ्चिदर्थमप्यिह
 हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यस्तं मम धी धर्मस्तस्य पञ्च दिजोत्तमः ।
 येन सिद्धिरिव प्राप्ता मया ब्राह्मणपुत्रव ॥ ३ ॥ उज्जिष्ठ भगवन्
 क्षिप्रं प्रविश्याध्यन्तरं यद्वम् । द्रष्टुमर्हसि धर्मैश्च मातरं पितरश्च
 मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याद्य द्दर्धं परमा-
 क्षितम् । कौषं हृद्यच्छतुःपासमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ दिवता-
 म्बरहृद्यं देवतैश्च सपुजितम् । मयनासनेसम्याधं गन्धैश्च परमै-

वृतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ । कृता-
हारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा
पादिषु शिरसापतत् ।

वृद्धावूचतुः । उन्निष्ठोत्तिष्ठ धर्मश्च धर्मस्त्वामभिरक्षतु । प्रीतौ
स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च
परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्रं नित्यं काले सुपूजितौ ।
न तेऽन्यद्देवतं किञ्चिद्देवतेष्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वाद्द्विजातीनां
दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः
॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्मणा
वाचा शूय्रूषा नैव हीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तद्याकुर्विर्दृश्यते
साम्प्रतं तव । जामदग्नेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥
तथा त्वया कृतं सर्वं तदिष्यिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां
धर्मव्याधौ न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमञ्चयामासतु
स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां दिजः पप्रच्छ तावभौ ॥ १४ ॥
सपुत्राभ्यां सभत्याभ्यां कश्चिदां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कश्चित्
सद्देवेह परीरयाः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतु । कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गं च सर्वंशः ।
कश्चिस्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदा-
न्वितः । धर्मव्याधौ निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमप्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेतौ मे देवतं परम् ।
बह्वैवतेभ्यः कर्त्तव्यं तद्दिताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वस्मिन्प-
द्याया देवाः सर्वे यक्रूपरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा
वृद्धाविभौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा दिजाः ।
कुर्वन्ति तद्दिताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं
ऋक्षन् पिता माता च देवतम् । एतौ पुत्र्यैः प्रभै रत्नै रक्षोव्याजि

सदा दिङ् ॥ २१ ॥ एतादेवान्मयी कर्त्तुं ज्ञान् वहन्ति मनीषिणः ।
 कञ्चा वेदाश्च चकारः सर्वमेतौ मम दिङ् ॥ २२ ॥ एतद्वर्षं मम
 प्राच्या भाव्यां पुत्रः सुहृत्सन्म । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करो-
 म्यहम् ॥ २३ ॥ स्ववत् स्वपुत्रायैव तया पादौ प्रधावथि ।
 पादारं सम्यक् स्थापयामि स्ववत् दिङ्मत्तम् ॥ २४ ॥ पशुजुषं तया
 वशिष्ठं विप्रिषं परिवर्ज्यथि । पशुर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करो-
 म्यहम् ॥ २५ ॥ धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि दिङ्मत्तम् ।
 धनम्पितः सदा विप्रं शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पशुवैव गुरवो
 ब्रह्मन् पुत्रस्य सुभूषतः । पिता माताञ्जिरात्मा च गुरुश्च दिङ्-
 मत्तम् ॥ २७ ॥ एतेषु वस्तु वर्त्तेत सम्यग् एव दिङ्मत्तम् । भवेयु-
 रन्ववस्तस्य परिशीर्णास्तु नित्यमः । गार्हस्थ्ये वर्त्तेमानस्य एष
 धर्मः समात्मः ॥ २८ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दिङ्मत्तम् ।

संवादि तयोद्गमाधिकदिद्यतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरुं निवेद्य विप्राय तौ मातापितरा-
 नुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधौ ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्त-
 चक्षुर्जातोऽपि संपश्येत्पसो बलम् । वदर्यमुक्तोऽपि तया गच्छेत्स
 मिषिष्ठापिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरवा दान्तया सत्यशीलवा ।
 मिषिष्ठाया वसिष्ठश्चः स ते धर्मान् प्रकथयति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिप्रतायाः सत्यायाः श्रीलाडगाया यत
 व्रत । संश्रुत्य वाक्यं धर्मैश्च मुच्यमानसि मे मतः ॥ ४ ॥

वाच उवाच । यत्तदा ज्ञं दिङ्मत्तं तयोक्तो मां प्रति प्रमी ।
 दृष्टमेव तया सम्यगीकपत्तया न संभवः ॥ ५ ॥ अहनुष्यदनुदगा तु
 विप्रैतद्विहितं भवा । वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये जितं दिङ्

॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च दिजसत्तम । अनिदृष्टोऽसि
निष्क्रान्तो गृह्णात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्यार्थ-
मयुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धो तावन्धीभूतो मनस्विनौ
॥ ८ ॥ तौ प्रसादवितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यागादयम् । तपस्वी
त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं
तौ संप्रसादय । अदधत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे येयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । दैवतप्रतिभो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं
हि गत्वा त्वं दिजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं माता-
पित्रोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं
त्वया । ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको
नरः सहस्रेषु धर्मविहिद्यते न वा । प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते
पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवञ्च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययाति-
र्हौहितैः पतितस्त्वारितो यथा । सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं
भवता त्विह ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ध्रुवः शाश्वतो
धर्मः शूद्रयोगौ हि वन्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि
कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया । एत-
दिच्छामि विघ्नातुं तत्त्वेन हि महामते । कामवा ब्रूहि मे सर्वं
सत्येन प्रवतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अनतिक्रमणीवा वै ब्राह्मणा मे दिजोत्तम ।

मृषु सर्वमिदं कृतं पूर्वद्वेषे ममानघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः
 पूर्वनाथं दिजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकृषलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः
 ॥ २२ ॥ पात्रद्वेषकृतैर्ब्रह्मण्यवस्थामापवानिमाम् । कश्चिद्वाजा
 मन कथा अनुवेदपरावणः ॥ २३ ॥ संसर्गाद्गुणेषु त्रैलोक्यतोऽह
 मभवं दिज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निगतो मृषः ॥ २४ ॥
 अहितो बोधमुखैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंभृतः । ततोऽभ्यहन्मृगास्तत्र
 सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्रः शरो धीरो मयापि दिज
 सत्तम । ताडितश्च ऋषिस्तत्र शरैर्णानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ
 निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित्
 केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संप्राप्तः
 सहसा विभो । अपश्यं तमृषिं विदं शरैर्णानतपर्वणा ॥ २८ ॥
 अकार्यकरणाद्यापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुद्यतपशं विप्रं
 निष्टनन्तं महानले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मथेत्सहमयाद्भुवम् ।
 अन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्त्वा मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः
 प्रत्यद्भवोदाक्यमृषिमीं क्रोधमूर्च्छितः । व्याधकृतं भविता क्रूर
 मृद्वयोनाविति दिज ॥ ३१ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयभमास्यापर्वणि ब्राह्मण
 व्याधसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

व्याध उवाच । एवं शरीरमृषिणा तदा दिजवरोत्तम ।
 अभिप्रसादवर्धयं गिरा त्रासीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया
 कार्यमिदमद्य कृतं मुने । अन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥
 ऋषिरुवाच । नाभ्यथा भविता याप एवमेतदुसंभवम् ।
 पान्दुसंख्यात्सहं किञ्चित् कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ मृद्वयोऽप्या
 वर्तमानो धर्मशी हि भविष्यसि । मानापत्नीश्च शुश्रूषां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिभ्रष्टश्च भविता स्वर्गश्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ अपिचैवे तु
निवृत्ते भवितासि पुनर्दिशः । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽनुप्र-
तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव हिपदास्वर । शरश्चीद्वृत्त-
वानसि तस्य वै हिजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो नैव
प्राप्यैव्यं युज्यते । एतत्ते सर्वमाख्यानं यथा मम पुरामवत् ।
अभितद्यापि गन्तव्यं मया स्वर्गं हिजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । दुष्करं हि कृतं कर्म
जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वश्च नित्यं धर्म-
परायण । कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ १० ॥ कश्चित्-
कालमुद्यतां वै ततोऽसि भविता हिजः । साभ्युत्तञ्च मतो मेऽसि
ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो
विकर्मसु । दाशिको दृष्कृतः प्रायः शूद्रेण सह्यो भवेत् ॥ १२ ॥
बस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये
वृत्तेन हि भवेर्हिजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति
दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वदिधा ह्यविधादिनः । लोकवृत्तानुवृत्तञ्चा
नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच । प्रश्रवा मानसं दुःखं हन्याच्छारीरनोषधैः ।
एतच्च ज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामिवात् ॥ १६ ॥ अग्निष्ट-
संप्रक्षीगाश्च विप्रक्षीगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्वुज्यन्ते
चास्यबुद्धयः ॥ १७ ॥ शुणैर्भूतानि युज्यन्ते विजुज्यन्ते तत्रैव च ।
सर्वाणि नैतदिकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अग्निष्टान्वितं
पञ्चस्तथा क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकुर्वन्ति बहिः पञ्चक्षुप-
क्रमात् ॥ १९ ॥ घोचती न भवेत्क्षिप्रित् कोवहं परितप्यते । परि-

स्वस्ति धि दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेवमेव
 ज्ञानदत्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं चाप्ति
 पश्चिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्त्वन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादि
 मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यङ्गतप्रश्नं बाह्यं क्रुद्ध
 इवोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिति ।
 तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ यवच्छं क्रिब-
 माणस्य कर्मक्षीं हृष्यति फलम् । न हि निर्वेदभाग्यं किञ्चित्
 प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ यथाऽप्युपायं पश्येत् दुःखस्य परि-
 मोक्षणे । यथोचन्मार्गमेव मुक्तयाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूति-
 स्वभावं सन्निस्य धि तु बह्वैः परङ्गताः । न शोचन्ति ज्ञतप्रश्नाः
 पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विदम् कास्ता-
 काङ्क्षी खितोऽहम् । एतैर्निर्दग्धैर्न ह्यङ्गावशीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । ज्ञतप्रश्नोऽसि मेधावी बहुविध विपुला तव ।
 नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानदत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥ यापृच्छे
 षां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मैस्त्वां परिरक्षतु । यप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्म
 धर्मभृताम्बर ॥ ३० ॥

नारकस्येव उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः ज्ञतास्त्वजिह्वाव
 ह । प्रदक्षिणमधो कृत्वा प्रस्थितो दिगसनमः ॥ ३१ ॥ स तु
 गत्वा दिग्गः सर्वाः शुश्रूषाः ज्ञतवांस्तदा । मातापितृभ्यां तुहाभ्यां
 यथाभ्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं निखिलीन
 युधिष्ठिर । दृष्टवानसि सत्तात धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ३३ ॥ पति-
 व्रतखा माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापितृषु शुश्रूषा
 धर्मैस्त्वाभेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनु-
 तमम् । सर्वं धर्मैर्विद्वां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

अव्यतया विदन् मुहूर्त इव मे गतः । न हि तप्तोऽस्मि भगवन्
शृणुानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति आरुष्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रती-
पाखण्डाने पञ्चदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथं
शुभाम् । पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनेन यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निभूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्यदा त्वेक
एव बद्धत्वञ्चास्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यद्योत्पन्नो यथा चान्नैः सुतोऽभवेत् । यथा-
रुद्राश्च सम्भृतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं
त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो याथातथं महा-
मुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रूडो द्रुतवहस्तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्वमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिभिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो चकार तप उत्तमम् । प्राश्रमस्वी
महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यकाशयत् । तपश्चरंस्तु द्रुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजञ्चिवान् । अथ
सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अग्नोऽग्निरिह
सोक्तनां ब्रह्मणा सम्भूकल्पितः । अग्निसं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य
मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेदमिति चिन्तय सः ।
नपश्यदग्निवह्नोकास्तापवन्तं महामुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपारुपं

स्वर्गैर्गीतस्तनुवाच तदाङ्गिराः । श्रीशुभेव भवस्वाङ्गिस्त्वं पुनर्गीक-
भावनः ॥ १३ ॥ विद्यातद्यानि लोकेषु त्रिषु संख्यामचारिषु ।
त्वमग्निः प्रथमं दृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्वानं प्रतिपद्यस्व
श्रीशुभेव तमोगुह ॥ १४ ॥

पत्निस्रवाच । नष्टक्रीतिरहं लोके भवान् जाता इताद्यनः ।
भवस्तमेव चास्थस्तिं पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपा
व्यहृत्पत्निसं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयाऽहं प्राजा-
पत्यक एव च ॥ १६ ॥

परङ्गिरा उवाच । कुरु पृथवं प्रजास्वर्गं भवाम्निस्तिमिरा-
पहः । मासु द्विव कुरुष्वाम्नि प्रथमं पुत्रमक्षया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथा
करोत् । राजन् ब्रह्मस्यतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा
प्रथमजं तन्तु तद्भिरङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य द्विवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा द्विवै स्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यमङ्गंस्तु द्विवाय तदवाऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधा-
नञ्जीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् कर्मभिर्ब्रह्मिः खगानान्नाना-
र्षान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयममास्यापर्वणि चाङ्गिरसो-
गणखगाने षोडश्याधिकदिप्रतीऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणो वस्तुतोयस्तु पुत्रः कुरुकुषी
दह । तस्याभवत् शुभा भार्या प्रजास्तस्यासु ने शृणु ॥ १ ॥
ब्रह्मक्रीतिर्षु वष्योतिर्षु वदुब्रह्मा ब्रह्मणाः । ब्रह्मण्यो ब्रह्-
द्वावस्तावा राजन् ब्रह्मसतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्वासु खपे-
ष्याप्रतिमाभवत् । द्विवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्वागीति-वामाङ्ग-
 र्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ वां कपर्द्दिसुतामाङ्गर्द्विष्णादृशेति
 द्विदिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥
 पञ्चत्यङ्गिष्मती भाभिर्द्विर्भिश्च हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां
 पुण्यामाङ्गर्द्विष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखिष्वाङ्गिरसी द्वीप्तिमत्सु
 महामते । महामतीति विखराता सप्तमी कश्चरते सुता ॥ ७ ॥
 याम्नु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते । एकानंशेति तामाङ्गः
 कुङ्कुमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरख्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे
 सप्तदशाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २१७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । वृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या वष-
 खिनी । अमीन् साजनयत् पुण्यान् षड्ङ्काश्चापि पुत्रिकाम् ॥ १ ॥
 आङ्गतिष्वेव यस्यान्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽन्निर्द्वहस्यतेः पुत्रः
 शंभुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्टग्रामश्वमेधोऽश्वजः
 पशुः । द्वीप्ती ज्वालैरनेकाभैरन्निरेषीऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयी-
 रप्रतिमा भार्या सत्यासत्याथ धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो द्वीप्ति-
 स्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागीन पूज्यते सोऽन्नि-
 रध्वरे । अग्निस्तस्य भरहाजः प्रथमः पुत्रः उत्पद्यते ॥ ५ ॥ पोषं-
 मास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं क्लृप्तोद्यतम् । भरती नामतः सोऽन्नि-
 र्द्वितीवः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या वासां च
 भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥
 भरती भरतस्याग्नेः पादकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्धवहितस्तथा
 भरतसप्तमः ॥ ८ ॥ भरहाजस्तु भार्या तु वीरा वीरस्तु पिण्डदा ।
 प्राङ्गराज्येन तस्येज्यां सोषस्येव दिजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा दो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रश्मिभूरवाधानः कृष्णरेताः स
 उच्यते ॥ १० ॥ अरवा जनयत् सिद्धिं भागुं भाभिः समावृणोत् ।
 पान्निवं मानयन्निस्त्रमाह्वाने ह्येष सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न चायते
 नित्यं ब्रह्मसा ब्रह्मसा श्रिया । पान्निनिष्ठावनी नाम पवित्री स्तोत्रि
 केवलम् ॥ १२ ॥ विपासा कल्पयैमं क्री विशुद्धसाक्षिणा उच्यते ।
 विपापोऽपिः सुतस्तस्य सत्यं समयधर्म्मकृतं ॥ १३ ॥ पात्रोपता
 षि भूतानां यः करोति षि निष्कृतिम् । पान्निः स निष्कृतिर्नाम
 शोभवत्यभिसेवितः ॥ १४ ॥ यत्कृजन्ति येनेह वेदनापार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पक्षः स्वनी नाम पावकः स रुद्रस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विशुद्धस्य
 जगते बुद्धिमात्रस्य तिष्ठति । तं प्राङ्गुरध्यात्मविद्दो विशुद्धजन्मामः
 पावकम् ॥ १६ ॥ यन्तरपि कृतो यस्तु भूक्तं पचति द्विदिनाम् ।
 स जज्ञे विशुद्धभूक्तं स सर्वलोकेषु भरत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारी यतात्मा
 च सततं विपुत्रप्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पावकश्चेत्तु पावकम्
 ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन्
 कर्माणि सर्वाणि ज्ञियन्ते धर्म्मकृतं भिः ॥ १९ ॥ वडुवापिः पिवत्यश्वी
 बोधो परमदारुणः । ऊर्ध्वभागुर्ध्वभाङ्गाम कषिः प्राणाशितस्तु
 यः ॥ २० ॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य यज्ञे नित्यं प्रदीयते । ततः स्वित्तं
 भवद्वाच्यं स्वित्तकृतं परमः कृतः ॥ २१ ॥ यः प्रणान्तेषु भूतेषु मन्यु
 र्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मन्यन्तो चाय पत्रिका ॥ २२ ॥
 स्वाहेति दाहणा कृत्वा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो
 नास्ति क्षपेण कथन ॥ २३ ॥ यत्तुल्यात्वात् कृतो द्विवैर्नाम्ना कामस्तु
 पावकः । संहर्षाहारवन् क्रोधं घन्ती कृष्णो रश्मे स्वित्तः ॥ २४ ॥ समधि
 नाग्नेरेच्छतूनमेषो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग त्रिभि-
 ह्कृष्यैरभिष्टुतः । महावाचस्तुजनयत् समावृष्टासं षि सं विदुः ॥ २५ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि मार्कण्डेयवल्गवस्यपर्वणि आर्क्ष्ये

अष्टादशबिकद्विंशतीध्यायः ॥ २१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कञ्चपो ह्यथ वाग्धिष्ठः प्राणस्य प्राण-
 पुत्रकः । अम्बिराङ्गिरसस्यैव चप्रवन्स्त्रिसुवर्षकः ॥ १ ॥ अचरत्
 स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बह्वर्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यथया
 ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा लब्ध ।
 जङ्गे तेजो महाशिक्षान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः
 शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । तद्धृत्ते च सुवर्णाभि कृष्णौ
 जङ्गे च भारत ॥ ४ ॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि
 तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः
 सृजन् ॥ ६ ॥ बृहद्रथन्तरं मूर्द्ध्नीं वक्त्रादा तरसाहरौ । शिवं
 नाम्नां बलादिन्द्रं वायुनीं प्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाहुभ्यामनु-
 दात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह । एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् ॥ ८ ॥ बृहद्रथस्य प्रणिधिः कञ्चपस्य महत्तरः ।
 भानुराङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्षस्य सौभरः ॥ ९ ॥ प्राणस्य चानु-
 दात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । दिवान् वक्षमुषसान्यान् सृजत्
 पञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥ सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलावलम् ।
 एतान् वक्षमुषः पञ्च दिवानां ह्यसृजत्तपः ॥ ११ ॥ सुमित्रं मित्र-
 वन्तञ्च मित्रस्यं मित्रवर्द्धनम् । मित्रधर्माणमित्येतान् दिवानभ्य-
 सृजत्तपः ॥ १२ ॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेद्यं सुरवर्षसम् । सुराणा-
 मपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३ ॥ त्रिविधं सखिता हेरते
 पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्यान्ध्रस्य खिता हेरते स्वर्गतो वक्ष-
 याजिनः ॥ १४ ॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निवृत्तिं च महत्प्रविः ।
 सर्द्धया ह्यव्यवाहानां निवृत्त्येते हरन्ति च ॥ १५ ॥ वहिर्विद्यां
 तदा दानं कुञ्चैः संप्रवर्षितम् । तद्विते नोपसर्पन्ति बद्ध चाङ्गिः
 खितो भवेत् ॥ १६ ॥ पिताब्जेहरहन्वाक्यं पद्याङ्गां तद् प्रव-
 र्षितम् । मञ्जैः प्रथमिता हेरते मेष्टं मुष्यन्ति वशिष्ठम् ॥ १७ ॥

वृहदुक्त्वस्तपस्यैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः । यन्निहोत्ते ह्यवमाने
 पृथिव्यां वद्विरिच्छति ॥ १८ ॥ रथस्तरथ तपसः पुत्रोऽग्निः परि
 पठति । निजविन्द्याव वै तस्यै वरिध्वस्यैवो विदुः । सुनुहे परम
 वीतः वृह प्रजेर्महावशाः ॥ १९ ॥

इति चारुत्वपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चाङ्गिरसि
 एकोनविंशत्यधिकद्विधमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

—•••—

मार्कण्डेय उवाच । गुरुभिर्निघ्नैर्जातो भरतो नाम पावकः ।
 यन्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्येष प्रजा-
 सर्वास्ततो भरत उच्यते । यन्निर्बन्धघ्नो नाम यत्तिपूजापरथ
 वः ॥ २ ॥ दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां प्रियङ्गुत् सततं घिवः । तपसस्तु
 प्रथं वृद्धा वस्युष्ठं तपो मरुत् ॥ ३ ॥ उद्वर्तुकामो मतिमान्
 पुत्रो जज्ञे प्ररन्दरः । उष्मा वैवोष्मणो जज्ञे षोऽग्निभूतेषु वच्यते
 ॥ ४ ॥ यन्निद्यापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । यन्धुमन्निमथ
 प्राङ्गर्वाङ्गणाः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ धावसञ्चं दिजाः प्राङ्गर्वाप्रमन्निं
 मन्वाप्रमन् । अर्कस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसहस्रप्रभान् ॥ ६ ॥
 ततस्तपो व्रजमवत् पञ्चयज्ञसतानिह । प्रयान्तोऽग्निर्महाभाग
 परिद्यान्तो गवाण्यतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् धोरान्मर्त्याश्चैव
 पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पयं भानुश्चाप्यङ्गिराः वृजत् ॥ ८ ॥
 वृहद्भानुस्तु तं प्राङ्गर्वाङ्गणा वेदपारगा । भानोर्भार्या सुप्रजा
 तु वृहद्वाजा तु सूर्येजा ॥ ९ ॥ पृथजेतान्तु पट् पृथान् ऋष्यु
 ताषां प्रजाविधिन् । दुर्बलानान्तु भूतानामस्तन् व. वस्युच्छति
 ॥ १० ॥ तमन्निं वस्युं प्राङ्ग प्रथमं भानुतः सुतम् । वः प्रयान्तेषु
 श्रुतेषु मन्धुर्भवति हावसः ॥ ११ ॥ यन्निः स मन्धुमान्नाम द्वितीया
 भानुतः सुतः । इर्वै च पौर्यमासे च वस्येह वदित्चरते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण
 सहितं यस्य हविराग्रयणं ऋतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम
 भानोरेवान्वयस्तु सः । चातुर्मास्थेषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः
 ॥ १४ ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तुसः । निष्पा खज-
 नयत् कन्यामग्नीसोमावृभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवद्भार्या
 सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्थेषु पावकः
 ॥ १६ ॥ पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः । अस्थ लोकस्य
 सर्वस्य यः प्रभुः परिपठति ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो
 वै मनोः सुतः । ततः स्वष्टं भवेदाज्यं स्वष्टकृत् परमस्तु सः
 ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म-
 णामौ बभौ भार्या स वङ्गः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य
 या देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
 साधनः ॥ २० ॥ शुक्रकृष्णागतिर्देवो यो विभक्तिं ह्युताशनम् ।
 अकल्पपः कल्पप्राणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं
 परमर्षिञ्च यम्प्राङ्गुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्गा-
 द्योगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विवित्रेषु सोऽग्रणीर्वङ्गिरुचते ॥ २३ ॥ इमानन्यान्
 समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्राय-
 षिन्तार्थमुत्सृगान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिदायुनाम्नयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽम्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणाग्निर्यदा
 हाभ्यां संसृजेत तदा किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतघे-
 ऽम्नये ॥ २६ ॥ यद्यम्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेश्वा द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽम्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्वला
 वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या हस्य-
 मतेऽम्नये ॥ २८ ॥ मृतः शूयते यो जीवः परेयुः पशवो वहा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽम्नये ॥ २९ ॥ आर्त्तो न जङ्गवा-

हविं तिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपात्नेन कार्या स्यादु-
त्तराब्धे ॥ ३० ॥ दूर्ध्वं च पौर्यामासु च बस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपात्नेन कार्या पबिहृतेऽब्धे ॥ ३१ ॥ स्रुतिकाम्बिर्यद्वा
चाब्धिं संस्रुयेदम्बिहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपात्नेन कार्या चाब्धि-
मतेऽब्धे ॥ ३२ ॥

इति चारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चाङ्गिरसे
विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

—:—

मार्कण्डेय उवाच । आपस्य दक्षिणा भार्या सहस्य परमा
प्रिया । भूपतिर्भुवभर्ता च जनयन पावकं परम् ॥ १ ॥ भूताना-
श्चापि सर्वेषां यं प्राङ् पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्तेति खान्द-
येषु दिजातिषु ॥ २ ॥ महताश्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अम्बिर्यं च
पतिर्नाम नित्यं यज्ञे सु पूज्यते । ज्ञतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य
पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भे महाभागः सस्वभुगो महाहृतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दक्षन्मृतानि भूतानि
तस्याम्बिर्भरतोऽभवत् । अम्बिष्टोमे च नियतः क्रतुश्चेष्टो भरद्य
तु ॥ ६ ॥ स वज्रिः प्रथमो नित्यं द्वैरन्वियते प्रभुः । आद्यान्तं
नित्यं दृष्ट्वा प्रविवेकार्णवं भवान् ॥ ७ ॥ दिवास्तवाधिगच्छन्ति
मार्गमाशा यथादिशम् । दृष्ट्वा खम्बिरज्जर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्
॥ ८ ॥ दिवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः । अथ खं गच्छ
मध्वक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष चाम्बिरज्जर्वाणमभ्यं दियं
ततोऽगमत् । मत्प्रयास्तस्य समाचक्षुः क्रुद्धस्तान्बिरज्जर्वाणम् ॥ १० ॥
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अजर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोऽब्रवीदथः ॥ ११ ॥ अनुनीवमानो हि नद्यं दिव-

वाक्पादितेन सः । नैच्छहोदुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्सजत्
 ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सख्यस्य प्रविवेच्य धरान्तदा । भूमिं
 स्पृष्ट्वा हज्ज्वातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूवात् स गन्धं
 तेजस्य अस्त्रिभ्यो द्विद्वारं च । श्लेषणः स्फाटिकं तस्य पिप्ता-
 न्धारकतं तथा ॥ १४ ॥ यद्वात् कृष्णायसं तस्य त्रिभिवेष प्रभुः
 प्रजाः । मन्दास्तस्य भ्रमपटलं शिराजाखानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥
 शरीरादिविधाशान्धे धातवोऽस्य भवन् रूप । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च
 परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृश्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्यापित-
 स्तदा । भृशं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसाप्यादितः शिखी ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेच्य महार्णवम् । तस्मिन्नेष्टे जगद्गीत-
 मधर्वाणामध्याश्रितम् ॥ १८ ॥ अश्वत्थामासुर्वेनमधर्वाणं सुरादवः ।
 अश्वत्थामासुर्वेनमधर्वाणं सुरादवः ॥ १९ ॥ निघतां सर्व-
 भूतानामुन्मथाय महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमधर्वाणा
 ॥ २० ॥ पाङ्कतः सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा । एवं स्रज-
 नवद्विष्याग्रान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विवि-
 धान् द्विषान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । शिखुं नहं पञ्चनहं द्विविधाय
 चरन्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च यतकुन्धा च शरयुर्गच्छसाङ्गवा ।
 चर्मणुतो नदी चैव मेघा मेघातिषिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्नावती
 वेदवती नद्यस्त्रिजोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी गीदा-
 वरी तथा ॥ २४ ॥ वेणोपवेणा भीमा च यदुवा चैव भारत ।
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा
 कृष्णवेणा कपिन्धा घोष एव च । एता नद्यस्तु विच्छाग्रानां नातरो
 वा प्रकीर्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य शिवा भार्या तस्य पुत्री
 विश्वरुचिः । चावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥
 अत्रेवाप्यन्वथे जाता ब्रह्मण्यो नानसाः प्रजाः । अग्निः पुत्रान्
 सप्तुकापांस्तानेवात्मन्वधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मण्यः काका-

विर्हरन्ति कृताघनाः । एवमेति महात्मान कीर्त्तितास्तेऽन्वयो
 मया ॥ २८ ॥ अग्नेवा बभौत्यक्ता जीमन्तस्तिमिराचवा । अद्भु-
 तैश्च तु माहात्म्यं बवा वैदितु कीर्त्तितम् ॥ २० ॥ तादृशं विधि
 कर्त्तव्यमेषा देवस कृताघन । एक एवैव भगवान् विद्येव प्रबन्धो-
 ऽस्तिवा ॥ २१ ॥ बह्वधा निःकृत कावात् ज्योतिष्टोमस्तुत्येवा ।
 अथैव बंध सुमहान्जीना कीर्त्तितो मया । सोऽक्षितो विविधै-
 र्बन्धैर्दिव्यं बधति इहिनान् ॥ २२ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चाङ्गिरसे
 एकविंशत्यधिकद्विधतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा बंधा कीर्त्तितास्ते
 ज्ञानध । अद्भुतैश्च तु कौरव्य कार्त्तिकेयश्च भीमत ॥ १ ॥
 अद्भुतश्चाद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यभितौजसम् । ज्ञातं ब्रह्मर्यिभार्या
 निर्गच्छन्तं कीर्त्तिबर्धनम् ॥ २ ॥ देवासुरा पुरा यत्ता विविधन्तः
 परस्परम् । तत्राजवन् वदा देवान् दानवा बोरकपिण्ड ॥ ३ ॥
 अथमानं वक्षं दृष्ट्वा बह्वयस्यैः पुरन्दरः स्वसैन्यनायकार्वाव पिता-
 नाप भयं तथा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि मया दृष्ट्वा महाबलः ।
 पाण्डुरोर्ध्वनास्त्रिय च श्रेयः पुरयो मया ॥ ५ ॥ अथैवं मानसं
 गत्वा ध्यायन्वर्षमिदं भषम् । सुभावाभस्वरं बोरमथ मुक्तं खिन्वा
 तथा ॥ ६ ॥ अमिधावतु मां कथित् पुरुषस्मात्तु वैव च । यतिश्च
 मे ब्रह्मिन्तु सखं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह
 वाजैर्नास्ति भवं तव । हवनुक्त्वा ततोऽप्यन्वत् कैचिनं खितमस्तः
 ॥ ८ ॥ क्षिरोटिनं महापाणिं चातुमन्त्रनिवाचकम् । इत्येव यदीवा
 क्त्वां तामथैनं वाचवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनादीकर्मन् कजाजनिनां

कन्यां जिह्वीर्षसि वक्षिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवा-
घनात् ॥ १० ॥

कन्योवाच । विद्वजस्व त्वमेवैनां यज्ञैषा प्रार्थिता मया । क्षमन्ते
जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी
क्षिप्त्वेन्द्रबधाय वै । तामापतन्तीश्चिच्छेद् मध्ये वर्षेण वासवः
॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् । तदा-
पतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं घतक्रतुः ॥ १३ ॥ विभेद् राजन् वर्षेण
भुवि तन्निपपात ह । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः
॥ १४ ॥ हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः । अपयति-
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवीऽब्रवीत् । कासि कस्यासि किञ्चेह
तुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरन्ध्रपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दीत्यस्ती
द्वाविंशत्यधिकद्विधत्तीऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी
मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यौ त्
सखीभिः सह मानसम् । आगच्छाविह रत्यर्थमनुशाप्य प्रजा-
पतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । इच्छ-
त्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन्
मुक्त्वाहं तद्वक्षेन तु । त्वया द्वेन्द्र निर्हिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज-
बन् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता द्वाञ्चावणी मम
आप्यग्रातन्तुहमिच्छामि स्ववमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वर-
दानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु वलं इवि पञ्चस्तव भविष्यति । एत-
दिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । देवदानववधनाणां किञ्चरीरगरक्षसाम् । जेता
थो दृष्टदेव्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८ ॥ वस्तु सर्वाणि भूतानि
सखा सद्य विजेष्यति । स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्ति-
वहेनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःस्वितोऽचिन्त-
यद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रापते ॥ १० ॥
पथापञ्चत् स उदये भास्करं भास्करद्यतिः । सोमश्चैव महाभागं
विशमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमःवास्यां पद्मनायां सुहृत्तं रौद्रं
एव तु । देवासुरश्च संघामं सोऽपञ्चददधे गिरी ॥ १२ ॥ लोहित-
तैव धनैर्युक्तां पूर्वां सन्धां घतन्नात् । अपञ्चर्त्ताङ्गितादञ्च भगवान्
वरुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभियाङ्गिरीभिय ज्ञतं मन्त्रैः पृथग्बिधैः ।
हव्यं शशीला वद्विश्च प्रविघ्नन्तं दिवाकरम् ॥ १४ ॥ पर्वं चैव
चतुर्विधं तदा सूर्यमुपस्थितम् । तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्ये
गतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं घृणिना भास्करस्य च ।
समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा यज्ञोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्याचन्द्र-
मसोर्घोरं दृश्यते परिवेद्यनम् । एतस्मिन्नेव रातास्ते मन्त्रद्युजन्तु
घंसनि ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुर्घोयन्तु प्रत्यङ्गुवाहिनी भृशम् ।
शृगास्मिन्मन्त्रिवक्त्रा तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च
सह्यती महान् युक्तश्च तेजसा । सोमस्य वद्विस्त्र्याभ्यामद्भृतास्यं
समागमः ॥ १९ ॥ जनधेयं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पति
र्भवेत् । अम्बिसैनैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरभिय देवता ॥ २० ॥ एष
देव्यनयेद्भ्रमं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं सङ्घिन्य भगवान्
ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ शशीला देवसेनान्तामवदत् स
पितामहम् । उवाच वास्या देव्यास्त्रं साध शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं तया दानवसूदन । तथा
 स भविता गर्भो बलवानुक्विक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-
 ख्वया सह घतक्रतो । अस्या दिव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यै-
 वान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासी सह कन्यया । तत्रा-
 भ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा मुखरा
 विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमन्तथा-
 ध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः घतक्रतुपुरोगमाः । इष्टिं कृत्वा
 यथान्यायं सुमहिम्ने ज्ञतायने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं
 सर्वदिवीकसाम् । समाह्वतो ज्ञतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात्
 ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वज्रिर्वाग्यतो विधिवत् प्रभुः । आग-
 म्याह्वनोयं वै तैर्दिजैर्मन्त्रतो ज्ञतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं
 प्रतिग्रह्य ज्ञतायनः । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवीकसाम्
 ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । स्वेष्वा-
 श्रमेधूपविष्टाः स्वपन्तीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभा-
 स्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । ज्ञतायनाधिःप्रतिमाः सर्वास्तारा
 इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा दिजेन्द्राणां वज्रिः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूवः स
 चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो हरहम् । साध्वः पत्न्यो दिजे-
 न्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं
 स्पृष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्चाम्य-
 भीक्ष्यथः ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संसृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चन-
 प्रभाः । पश्यमानस्य मुमुक्षे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३५ ॥ निरुध्य
 तत्र सुषिरमेवं वज्रिर्बशं गतः । मनस्तासु विनिःसृष्य कामयामो
 वराङ्गनाः ॥ ३६ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः । यस्मिन्ने
 ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुणगमत् ॥ ३७ ॥ स्वाहा तं दहदुहिता

प्रथमं कामवत्तदा । सा तस्य हिरुमन्वेच्छुश्चिरात् प्रभति भाविनी
 ॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पञ्चत्यनिन्दिता । सा तं छात्वा
 ब्रह्मावस्तु वद्विं वनमुपागतम् ॥ ३९ ॥ तस्वतः कामवत्तपं चित्त
 ब्रामाण भाविनी । पदं सप्रर्षिपत्नीनां कृत्वा कृपाणि पावकम्
 ॥ ४० ॥ कामविष्णामि कामार्ता तामां कृपेण मोहितम् । एवं
 कृते प्रीतिरस्य कामीवाप्रिय मे भवेत् ॥ ४१ ॥

इति पारश्व्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि स्कन्दोत्तानो
 तयोर्विंशत्यधिकारिणोऽध्याय ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या स्वङ्गिरस षोडशपुण्ड्र
 न्विता । तस्या सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवो जनाधिप ॥ १ ॥
 अगाम पावकाभ्यासं तद्वावाच तदाङ्गना । मामस्मै कामवत्तपं
 त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुप
 धारस्य । पद्मङ्गिरसो भार्या शिवानाम कृताश्रय । शिष्टाभि
 प्रहिता प्राप्ता भव्ययन्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

शम्भुवाच । कथं मां त्वं विजानापि कामार्त्तमितरा कथम् ।
 वाञ्छन्वा कोत्सिताः सर्वा सप्रर्षिणा प्रिया स्विय ॥ ४ ॥

शिवोवाच । .पद्माकं त्वं प्रिया नित्यं विभोमस्तु वक्षं तव ।
 स्वचित्तमिद्वितैश्चात्वा प्रेषितास्त्रि तयान्तिकम् ॥ ५ ॥ मैथुनाद्येह
 संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतद्वर । यामयो मा प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि
 कृताश्रय ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽभिरूपधमे तां शिवां प्रीतां मुदा
 युतः । प्रीत्या देवो समायुक्ता युक्तं अग्राह पाणिना ॥ ७ ॥
 अचित्तवचमेहं ये रूपं द्रष्ट्वान्ति कानने । ते ब्राह्मणीनाममृतं

दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्माद्दितद्रक्षणाण गच्छी सञ्जावा-
न्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महा-
वनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंघतम् । दृष्टिविष्टैः
सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रै-
र्भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगहिजैः ॥ ११ ॥
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे
शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तशीर्षां
महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा । तस्यास्तपःप्रभावेण
भर्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कृत्वस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुक्क-
त्तम् । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥
तत्स्फुन्नं तेजसा तत्र संघृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं
स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा दिगुणश्रोत्रो दाद-
शाक्षिभुजक्रमः । एकश्रीवैक्रजटरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुवभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतसत्तु-
र्यग्रामभवद्गुहः ॥ १८ ॥ लोहिताभ्रेण महता संघृतः सह-
विद्यता । लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्ये इवोदितः ॥ १९ ॥
एहीतन्तु धनुस्तेन विपलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं वृत्तिपुरश्चेन
सुरारिविनिङ्गन्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुश्चेष्टं ननाद् बल-
वांस्तदा । सम्प्रोहयन्निविमान् स वीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेधौघनिस्वनम् । उत्पेततुर्महानागौ
क्षित्रशैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्पूक्ष्य स बाह्योऽर्क-
रुमद्युतिः । हाभ्यां एहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिश्चाभ्येन पाणिना
॥ २३ ॥ अपरेणामिहावाद्स्ताम्नश्चूडं भुजेन सः । एहाकाव-
सुपश्चिष्टं कुक्कटं वलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ एहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड

व महाभुजः । हास्यां भुजाभ्यां बलवान् यद्दीक्षा यङ्गमुत्तमम्
 ॥ २५ ॥ प्राध्यापयत भूतानां द्राघनं बलिनामपि । हास्यां भुजा-
 भ्यामाकाशं बहुघोऽभि जघान च ॥ २६ ॥ क्रोडन् भाति महा-
 सेनस्त्रीन् लोकांश्च तदनैः पिवन् । पर्वताद्येऽप्रमेयात्मा रश्मिमा
 मुदधि यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निघण्टोऽद्भुतविज्रमः ।
 व्यसोकयद्मेवात्मा मुखैर्नानाविधैर्हिमैः ॥ २८ ॥ स पञ्चान् विवि-
 धान् भावाद्यकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्
 बहुधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताद्योदिम्बमनसस्तमेव ग्रहणं ययुः । धी
 तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाङ्गः
 पारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहावलान् । स तृत्याय महाबाहुवप-
 सान्तुः च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विद्वेष्य व्यसृजदाणान् श्वेतो
 महागिरी । विभेद स ग्रहेः यैलं क्रोडं हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥
 तेन हंसाद्य यथाद्य मेकं गच्छन्ति पर्वतम् । स विघोर्णोऽपत-
 ष्कैला भयमाप्तस्वरान् कवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते कन्ये नेदुः
 यैला भयं तदा । स तं नादं भयान्तांतां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः
 ॥ ३४ ॥ न प्राव्ययद्मेवात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदन् । सा तदा
 विमला शक्तिः क्षिप्ता तन महात्मना ॥ ३५ ॥ विभेदं यिखरं शीरं
 श्वेतस्य तरसा गिरः । स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचक्षैः
 यच्च ॥ ३६ ॥ उत्पपात महो त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः । ततः
 प्रव्यथिता भूमिर्व्यथीर्थेण समन्ततः ॥ ३७ ॥ शार्ता स्कन्दं समा-
 साद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताय नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 यथैनममज्जलोकः स्कन्दं शुकस्य पद्ममाम् ॥ ३८ ॥

इति शारङ्गपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

चतुर्विंशत्यधिकद्विघतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाते महासस्त्रे महासेने महा-
 बले । समुत्तस्त्रुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्री-
 पुंसोर्विपरीतश्च तथा इन्द्रानि दानि च । अथा दीप्ता दिशं खञ्ज
 ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्टोत्पातान्
 समन्ततः । अकुर्वन् भ्रान्तिमुद्दिन्वा लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
 निवसन्ति वने धे तु तस्मिंश्चैत्रये जनाः । शिऽद्रुवन्नेष नोऽनर्थः
 पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य घृद्धिः पत्नीभिः सप्तर्षीणा-
 मिति छ ह । अपरे गरुडीमाङ्गस्त्रयानर्थोऽयमाहृतः ॥ ५ ॥
 यैर्दृष्टा सा तदा द्वीबी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहया
 कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं
 तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महीजसम् । तत्पुत्रः षट् तदा
 पत्नीर्विना द्वीवीमरुन्धतीम् ॥ ८ ॥ घृद्धिरेव तदा जातमाङ्गस्तदन-
 वासिनः । सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं
 जाने नैतद्देवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं
 सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतो-
 ऽन्वगात् । तप्तेन निखिलं सर्वमवसृष्टं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वा-
 मित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणकृतः । स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महा-
 सेनस्य चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि
 तयोद्दय । जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाशक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥
 षड् वक्रस्य तु माहात्म्यं कृक्कुटस्य तु साधनम् । अथवा दिव्याः
 साधनश्च तथा परिघदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म
 लोकहिताय वै । तस्माद्दृष्टिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रियः
 ॥ १५ ॥ अन्वजानाश्च स्वाहावा रूपान्यसं महामुनिः । अन्नवीच
 मुनीन् सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तच्छतस्तज्जाप्ते
 पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं संहता
 ब्रुवन् । अविषहंति वक्षं स्कन्दे जहि घन्राशु माषिरम् । वाह वा
 न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निघह्या-
 ज्जास्त्राच्च घ्नन् महाबलः । स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहा-
 बलः ॥ १८ ॥ अष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् । न
 बालमुत्सहे हन्तुर्मिति घ्नन्ः प्रभापति ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते
 वीर्यं यत एवं प्रभाषसे । सर्वास्त्रयाभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य
 मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्यांश्चन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्ववदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अपश्योऽयं विवि-
 क्ष्वैवं तमेव शरणं ययुः । जञ्चुसैनं त्वमस्माकं पत्नी भव महा-
 बल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्त्रीहविक्रवाः ।
 तासां तदहनं यत्ना पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य
 महासेनः कामाद्यासां प्रहाव सः । अपश्यद्दम्बिमाद्यास्तं पितरं
 बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन च ।
 परिवार्यै महासेनं रक्षमाणः स्मितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या
 तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूल
 हस्ताम्बररक्षत ॥ २६ ॥ क्षोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा क्षोहित-
 भोजना । परिवर्त्य महासेनं पुत्रवत्पथैरक्षत ॥ २७ ॥ अम्बि-
 भूत्वा नैगमेयम्हागवन्त्रो बह्वप्रजः । रमयामास प्रैसखं बाहं
 स्त्रीहृन्कैरिव ॥ २८ ॥

इति पारश्वपर्वणि मार्कण्डेयमहाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

पञ्चविंशत्यधिकद्विचतस्रोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातर-
 स्तथा । ज्ञताग्रनमुखाश्चैव दृप्ताः परिपदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते
 चान्ये च बहवो घोरस्त्रिदिववासिनः । परिवार्य महासेनं स्थिता
 मादृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरै-
 श्चरः । आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ देवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय
 वज्रं बलवान् सर्वदेवगणैर्वृतः । विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णा-
 तरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराश्वरसंवीतं
 श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् । विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्व-
 यात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः । संहर्षि-
 यन् देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-
 स्तथैव परमर्षिभिः । समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः
 ॥ ८ ॥ सिंहेनादं ततश्चक्रे देवशः संहितैः सुरैः । गुह्योऽपि शब्दं
 तं श्रुत्वा व्यनदन् सागरी यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समु-
 द्भूतोदधिप्रभम् । उभ्राम तत्र तत्रैव देवमैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥
 जिघांसुस्तनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः । विसर्ज्ज मुखान्
 क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकाक्षिपः ॥ ११ ॥ अदृष्ट्वैवमैन्यानि विपमानानि
 भूतले । ते प्रदीपशिरोद्दिष्टाः प्रदीपायुधवाहना ॥ १२ ॥ प्रचुताः
 सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव । दह्यमानाः प्रपन्नास्ते
 शरणां पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्ति-
 मुपागताः । त्यक्त्वा देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 तद्विष्टं जघानाशु पाश्र्वं स्कन्दस्य दक्षिणाम् । विभेद च महा-
 राज पाश्र्वं तस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः
 प्ररुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिशुद्धिव्यक्रूरः लः ॥ १६ ॥
 यदवविधनञ्जातो विशाखस्ते न सोऽभवत् । सञ्जातमपरं दृष्ट्वा
 कालानलसमद्युतिम् ॥ १७ ॥ भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

परगं गत । तस्याभयं ददौ स्वन्दः मद्मसैन्यस्य मत्तमः । ततः
प्रहृष्टा स्वदशा वादिवाण्यभिवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्वन्दशक्रा
गमने षड्विंशत्यधिकद्विगतीऽध्याय ॥ २२६ ॥

—०००—

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपरिषदान घोरान् शृणुस्वाङ्गुत-
दर्शनान् । वञ्चप्रहारात् स्वन्दस्य जज्ञस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये
हरन्ति शिशून् जानान् गर्भस्थायैव दारुणाः । वञ्चप्रहारात्
कन्याश्च जज्ञिरंस्य महाबला ॥ २ ॥ कुमारस्तं विशाखञ्च
पितृत्वे समकल्पयन् । म भूत्वा भगवान् संखे रत्नं द्वागमुखस्तदा
॥ ३ ॥ ततः कन्यागणैः सर्वैरात्मायैः सह पत्रकैः । मातृणां
प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाख्य कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्द
माङ्गजना भुवि । रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेष्य महाबलम् ॥ ५ ॥
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणाश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत्
कन्यास्तर्पणाम हुताशनः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः
समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमाय्ये उचुः । भवेम सर्वलोकस्थ मातरा वयमुत्तमाः ।
प्रसादान्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुरुष्व नः । सांप्रवीहाढमित्येव
भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवाथैवाश्रित्यैव पुनः पुनरुदा-
रधोः । ततः सङ्कल्प्य पत्रत्वे स्कन्दं मातृगणाऽगमत् ॥ ८ ॥
काकी च हलिमा चैव मालिनी वृद्धिका तथा । आर्या पन्नाला
वैमित्रा सप्रेताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्यसम्पन्नाः शिशु-
नामाति दारुणाः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः
॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्राक्तः स्कन्दमातृगणाङ्गवः । द्वागवक्त्रेण
सहितो नवकृ परिकीर्तिते ॥ ११ ॥ यत्तुं द्वागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्वि तत् । पट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणा-
 श्चितम् ॥ १२ ॥ षष्णान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दते ।
 शक्तिं धेनासृजद्विव्यां भद्रशाख इति क्व ह ॥ १३ ॥ इत्येतद्विवि-
 धाकारं वृत्तं शुक्लस्य पद्ममीम । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां
 जनाधिप ॥ १४ ॥

इति शिरस्थपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दी
 ।पाख्यानं सप्तविंशत्यधिकद्विगतीऽध्यायः ॥ २२७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु ते स्कन्दं शिरस्थकवचस्रजम् ।
 शिरस्थचूडमुकटं शिरस्थाक्षं मन्त्राप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बर-
 संबीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि
 सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् । अभजत्
 पद्मरुपा योः स्वयंभव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रिया जुष्टः पृथुयथाः
 सुक्मारवरस्तदा । निषणां दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी
 ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानां ब्राह्मणास्तं महाबलम् । इदमाहु
 स्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षय ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः शिरस्थगर्भं भद्रन्ते लोकानां शङ्करो भव ।
 स्वया पद्मात्रजातेन सर्वलोका वशीकृता ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुन
 र्हनं त्वयैवैषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्या
 भयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सतीनोकानां करोतीह तपोधना ।
 कथं दैवगणाश्चैव पानि नित्यं सुवेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः । इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तजः प्रजासुखम् ।
 तुष्ट प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुवेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां
 संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति । यन्तुशास्ति च भूतानि कार्येषु

बलसूदनः ॥ १० ॥ असूर्यो च भवेत् सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यम्बिय वायुश्च पृथिव्यापथ्य कारणैः ॥ ११ ॥ एतद्विन्द्रेण
कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । तत्र वीर बलिश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्री
भवस्व न ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां न सखावह ।
अभिपिञ्चस्व वैवाद्यं प्राप्ररूपोऽसि सन्तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । शशि तमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रत ।
अहन्ते किङ्करः शक्र न ममेन्द्रत्वमोप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रत्वे
तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च मिथो भेदः
प्रथयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभी लोको द्वैध
सुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ॥ १७ ॥
विग्रहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं मां रणे तात
यथाश्रद्धं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । तमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य मभैव च ।
करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्द्वर्त्तवाहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्री भविष्यामि तत्र वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्वापितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा
शासनं स्कन्द कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिपिच्यस्व देवानां सेना
पत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थमिच्छथे ।
गोब्राह्मणहितायां च सेनापत्येऽभिपिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिपिक्तो मघवता सर्वदेवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चनं कृतं
धियमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सममिहस्य पात्रकस्यात्ममण्ड-

लम् । विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ॥ २४ ॥
 आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना । आगम्य मनुजव्याघ्र
 मह देव्या परन्तप ॥ २५ ॥ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान् गो-
 तपध्वजः । रुद्रमग्निं द्विजाः प्राङ्गुरुद्रस्तनुस्ततस्तु सः ॥ २६ ॥
 रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रुतः पर्वतोऽभवत् । पावकस्येन्द्रियं प्रवेति
 कृत्तिकाभिः कृतं नगैः ॥ २७ ॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे
 दिवोकसः । रुद्रस्तनुं तत्र प्राङ्गुर्गुहं गुणावताम्बरम् ॥ २८ ॥
 अनुप्रविश्य रुद्रेण वद्धिं जातो ह्ययं शिशुः । तत्र जातस्ततः
 स्कन्दो रुद्रस्तनुस्ततोऽभवत् ॥ २९ ॥ रुद्रस्य वद्धेः स्वाहायाः प्रस्थां
 स्वीणाञ्च भारत । जातः स्कन्दः सुरयेष्टो रुद्रस्तनुस्ततोऽभवत्
 ॥ ३० ॥ अजरो वासमी रक्ते वसानः पावकात्मजः । भाति दीप्त-
 तपः शोभान् रक्ताभ्राभ्यामिवांशमान् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटश्चाग्निना
 दत्तस्तस्य केशुरलङ्कृतः । रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव
 स्फोहितः ॥ ३२ ॥ या त्रेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्वलं तथा ।
 अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवीनां जयवहनी ॥ ३३ ॥ विवेष कवच-
 क्षास्य शरीरे महजन्तथा । गृह्यमानस्य देवस्य प्रादर्भवति तत्-
 सदा ॥ ३४ ॥ शक्तिधर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः । ब्रह्म-
 शयलमसम्मोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३५ ॥ निरुन्तनञ्च शत्रूणां
 लोकानां ह्यभिरक्षणम् । स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जना-
 धिप ॥ ३६ ॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलङ्कृतः । दभौ
 प्रवीतः सुमनाः परिपूर्णन्दु मण्डलः ॥ ३७ ॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च
 देवतुष्टैरवैरपि । देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसाङ्गणैः ॥ ३८ ॥
 एतैश्चान्यैश्च उद्भभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलङ्कृतैः । सुसंवृतः पिशाचानां
 गणैर्देवगणैस्तथा ॥ ३९ ॥ क्रीडन् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च
 पावकः । अभिषिक्तं महामेनमपश्यन्त दिवोकसः ॥ ४० ॥ विनि-
 कृत्य तमः सत्यं यद्येहाभ्यदितं तथा । अद्यैवमभ्ययुः सर्वा देव-

सेनाः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो
 दिशः । ताः समासाय भगवान् सर्वभूतगणैर्द्वैतः ॥ ४२ ॥ अस्मि-
 तस्तु स्तुतयैव सान्त्वयामास ता अपि । अतक्रतुश्राभिषिच्य स्कन्दं
 सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सम्भार तां देवसेनां या सा तेन विभी-
 क्षिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥
 इति चिन्त्यानयामांम देवसेनां स्वलङ्घिताम् । स्कन्दं प्रोवाच बल
 भिद्रियं कन्या सुपुंनम ॥ ४५ ॥ अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी
 स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४६ ॥
 गृहाणा दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवक्षसा । एवमुक्तः स जग्राह
 तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ वृद्धस्पतिर्मन्त्रविद्भिर्जजाप च
 जुहाव च । एवं स्कन्दस्य मर्हिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ॥ ४८ ॥
 पृथीं यां ब्राह्मणाः प्राङ्गलक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं
 कुहूञ्चैव सदृन्तिमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः
 शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाययलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी
 ॥ ५० ॥ श्रीजुष्टः पद्ममीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपद्ममीं स्मृता । पृष्ट्यां
 कृतार्थोऽभूद्यस्मान्मन्मात् पृष्टी महातिथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयममासरापर्वणि स्कन्दी

पाखण्डानि अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । थिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं
 कृतम् । सप्रर्षिपत्न्यः पङ्क्यस्तत्सकाशमयागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः
 संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रता । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देव-
 सेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसन्मितैः ।
 अकारणाद्गुप्ता तैस्तु पुण्यस्थानात् परिच्युताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संश्रुत्य
तस्मान्नस्वातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्वत्प्रसादादि
नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यहापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किङ्कार्थमिति सो-
ऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्ब्रह्मासवस्ततः ॥ ७ ॥
अभिजित् सद्गमात्तु रोहिण्याः कन्यसो स्वसा । इच्छन्ती
च्येष्टतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र मूढोऽस्मि भद्रन्ते
नक्षत्रं गगनाच्चुप्रतम् । कालान्त्रिमं परं स्कन्दं ब्रह्मणा सह चिन्तय
॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणी
ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्तेन शक्रेण
त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाभि तदङ्गिदैवतम्
॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि
नित्यमेवाहं त्वया पुत्रं सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्त्रैहात् प्रभाधि माम् ।
स्तुषया पूज्यमाना वै देवि वत्सगसि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातर-
स्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । चास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या
लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते
ताः प्रवच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्या वः कां प्रवच्छामि प्रजां यां मनसेच्छुथ ॥ १८ ॥

मातर जवुः । इच्छाम तामां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रवच्छ
नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेऽवराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वो दग्नि कष्टन्तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २० ॥

मातर जवुः । परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासयिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् षोडशवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहन्न वः प्रदा-
स्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्सग्रथ
पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्याना निष्पपात महाप्रभुः । अपनत्
सहसा भूमां विसञ्चोऽथ क्षुधार्हितः ॥ २४ ॥ स्कन्दे न सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापस्मारमित्याङ्गग्रहन्तं दिज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथयते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राङ्गस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दारुणरूपेण धीररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथयते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते धीरदर्शना ।
अदितिं देवतीं प्राङ्गग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान्
महाघोरी बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता ता-
माङ्गमुखमुष्टिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यथं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा । कुमारार्थं कुमार्यथ ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः ॥ ३० ॥ तेऽपि
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनि-
 स्तामयारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां
 सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥ ३४ ॥
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां
 नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिना नराः ॥ ३५ ॥ इमि लष्टादशान्ये वै
 ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकाग्रहे
 ॥ ३६ ॥ कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा
 तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता
 सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री लप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः
 कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा
 हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषिषु यथा रुद्रस्तथार्था प्रमदास्वपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ॥ ४१ ॥ एवमेते
 कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडशवर्षाणि
 शिशूनां ह्यग्निवास्तत ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषा-
 श्चैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्मोपहारांश्च
 स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं
 नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥
 जर्हन्तु षोडशार्घ्याद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्र-
 च्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो दिवान्
 जाग्रदा शयितोऽपि वा । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं
 विदुः ॥ ४७ ॥ चासीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

व' सिद्धान् ऋद्व्यापि घपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं श्रियः
सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९ ॥ उपाद्याति च यो गन्धान् रसांश्चापि
पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स श्रियो राक्षसग्रहः ॥ ५० ॥
गन्धर्वांश्चापि यं द्विव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
सः ॥ ५२ ॥ आविशन्ति च यं यज्ञाः पुरुषं कालपर्यये । उन्मा-
द्यति स तु क्षिप्रं श्रियो यज्ञग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दीर्घैः
प्रकृपितं चित्तं मुञ्चति द्विहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं
तस्य शास्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोरान्नापि दर्श-
नात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्तुन्तस्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥
कश्चित् क्रोडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथै-
वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्रतिवर्षाणि भव-
न्त्यते ग्रहा नृणाम् । अतः परं द्विहिनान्तु ग्रहन्तुर्था भवेत् प्वरः
॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णान्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमनन्दितम् । आस्तिकं
अदधानञ्च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
मानुषाणां प्रकीर्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
महेश्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मनुष्यग्रह
कथने एकोनत्रिंशत्यधिकद्विगताध्यायः ॥ २२९ ॥

—:०:—

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत् प्रियं
कृतम् । तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
म्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामब्रवीत्ततः स्कन्दः
प्रातिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाच । इक्षुस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाध्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा ह्युताग्ने ॥ ३ ॥ न स मां
कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः । इच्छामि शाश्वतं वासं
वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । ह्ययं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्विजानां मन्त्रसंस्तुतम् ।
ह्योष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अयं प्रभृति
दास्यन्ति सुवृत्तः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया साहं सदा
वत्स्यति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन
पूजिता । पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो
ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं
त्रिपुरादेनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य सोमया ।
हिताथं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्याञ्च
रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना । अग्निं गिरो निपतितं मिच्छिका-
मिच्छिकं यतः ॥ १० ॥ सम्युतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यस्यैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-
दृष्टेः तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया
मनीषिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताग्निनः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् । अपूजयद्मेवात्मा
पितरं पितवत्सल ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अक्रुपुष्यैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धना-
र्थिभिः । आधिप्रथमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिच्छिका-
मिच्छिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्यं सदैवेह
यत्किञ्चिद्विहितमिच्छता । स्विद्या मानुषमांसादा वृद्धिका नाम
नामस ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातस्ता देव्या नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ।
एवमेतं पिशाचानामसङ्गीयगणाः स्मृता ॥ १६ ॥ घण्टायाः

मपताकावाः शृणु मे मन्त्रं नृप । ऐरावतस्य घण्टे दे वैजयन्त्या-
 विति श्यते ॥ १७ ॥ गृहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाम्ध धोमता ।
 एका तत्र विष्णवस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका
 कान्तिकेयस्य विष्णवस्य च लोहितता । यानि क्रौडनकाम्यस्य
 देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तैरेव रमते देवा मङ्गामेनो मङ्गा-
 बलः । स संवृतं पिणक्तानां गणो देवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे
 काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वत । तेन चोरेण शुशुभे स शैलः
 शुभकानन ॥ २१ ॥ आदित्यं नेवांशमता मन्दरशारुकन्दरः ।
 सन्तानकवनैः फलैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव
 जवाणोकवनैस्तथा । क्रुदस्वतरुपण्डैश्च दिव्यैर्भृगुगणैरपि ॥ २३ ॥
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्रुतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे
 देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्य्यगवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्तनाः ।
 तत्र दिव्याय गन्धर्वा नघन्तेः पसरमस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र
 भूतानां श्रुयते निनदो मङ्गान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्रुतपर्वत
 संस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सेनापत्येन
 पार्विकः । तदा संप्रस्थितः योमान् हृष्टो भद्रवटं हरः । रश्मे-
 नादित्यवर्णान् पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ मङ्गस्य तस्य सिंहानां
 तस्मिन् युक्तं रथानमे । उत्पपात दिवं शुभ्रं कालिनाभिप्रची-
 दितम् ॥ २८ ॥ ते पिवन्त इवाकाशं त्रामयन्त्यराचरान् । सिंहा
 नभस्यगच्छन्त नदन्त्यारुकेश्वराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्नथे पशुपतिः
 स्थितो भात्युमया सह । विद्युता सहितः सूर्य्यः सेन्द्रचापे धने
 यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेषो गुह्यकैः सह । आस्वाय
 रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्वाय
 शक्रश्चापि सुरैः सह । पृष्ठतोऽनयथौ यान्तं वरदं त्र्यम्बकम्
 ॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतैः । यात्यमोषो

महायज्ञो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा
 बहवश्चित्रयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः साहं रुद्रैश्च सह सङ्गताः
 ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना साहं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्व्याधि-
 श्नतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतथैव घोरस्त्रि-
 णिखरः श्रितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलङ्घितः
 ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य
 शनैर्याति यादोभिर्विधिविधैर्वृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति
 रुद्रस्य पट्टिगः । गन्धामुपलभ्यज्ज्यादैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥
 पट्टिगन्तुन्वगाद्राजन् कृत्वं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुत्थाप्यनु तं
 महर्षिगणसेवितं ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्
 त्रिया वृतः । भृग्विरोभिः सहितो देवतैर्यानुपूजितः ॥ ४० ॥
 एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन्
 सर्वास्तेजसा त्रिदिवीक्रम ॥ ४१ ॥ ऋषयस्यापि देवाश्च गन्धर्वा
 भुजगास्तथा । तयो ऋद्रा ममद्राश तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥
 मन्त्रवाणि शचाथैव देवाना णिषवश्च यः । स्त्रियश्च विविधाकारा
 यान्ति रुद्रस्य पृष्ठत ॥ ४३ ॥ सृजन्यः पयवर्षाणि चारुरूपा
 वराङ्गना । पर्जन्यदाप्यनययो नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥
 कृत्स्न पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धेन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च
 गृहीत्वान्निघ्न धिष्टितो ॥ ४५ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन्
 त्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वै स्तवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥
 गौरो विद्याय गान्धारी केशिनो भिलमास्तया । सावत्रगा सह
 सर्वास्ता पारित्या यान्ति पृष्ठत ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे
 ये केशिन् केशिभिः कृताः । तस्य क्वर्वन्ति वचनं सिन्धु देवाश्चमू-
 र्मुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु प्रसमानो यो नित्यं रुद्रस्य वै शखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो
 नाम यज्ञे द्रो लोकास्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-
ध्रुवाः । रुद्रं सत्कर्म्मभिर्म्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-
मिथ्येव यं प्राङ्गरीयं रुद्रं पिनाकिनम् । भावैस्तु विविधाकारैः
पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरा-
हृत । अनुगच्छति देविमं ब्राह्मणम् । कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-
ब्रवीन्महासेनं महीदेवी वृहदह । सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष
नित्यमनन्दितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मारुतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तदहं मा चिरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्यं खल्वन्यथा पत्र संद्रष्टव्यं सदैव हि ।
दर्शनात्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विसमञ्जनं परिश्रान्ध महेश्वरः ।
विसर्जितं ततः स्कन्दं वभ्रुवात्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहस्रैव
महाराज देवान् सर्वान् प्रमाहृत । जज्वाल खं सनत्तत्रं प्रमूढं
भुवनं भृगम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदञ्जीवीं तर्माभूतं जगदभौ ।
ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-
भागा देवाश्च समरुर्षयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम्
॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महदहलम् । तदै घोरमसं-
खेयं गर्जन् विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अभ्यद्रवद्रुणो देवान् भगव-
न्तश्च शङ्करम् । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥
पर्वताश्च गतघ्नय प्रासासिपरिधागदा । निपतद्भ्रिय तैर्घोरैर्द्देवा-
नीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणान व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत ।
निकृन्तयोधनागाश्रवं कृत्वायुधमक्षयम् ॥ ६४ ॥ दानवैरार्द्धितं
सैन्यं देवानां विमुखं वभौ । असुरैर्वध्यमानन्तत् पावकैरिव काम-
नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्दग्धभृयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-
शिरोदिहाः प्राद्रवन्तो दिवाकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

बध्यमाना महारणे । अथ तद्द्विदुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥६७॥
 आश्लासयन्नुवाचेदं बलभिद्धानवार्द्धितम् । भयं त्यजत भद्रं वः
 शूराः अस्त्राणि गृह्णत ॥ ६८ ॥ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचि-
 दपथा भवेत् । जयतेनान् सुदूर्वज्ञान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । अक्रस्य वचनं
 श्रुत्वा समाश्रुस्ता दिवोकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त अक्रं
 कृत्वा व्यपाययम् । ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥७१॥
 प्रत्ययुद्धुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विष्टष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः अस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ अराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 बद्ध । तेषां देहं विनिर्भेद्य अरास्ते निश्चितास्तदा ॥ ७३ ॥
 निष्पतन्ती अष्टश्रन्त नगेभ्य इव पन्नगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स्र सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्ना-
 भ्राणीव सर्वशः । ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वदैवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥
 वासितं त्रिविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अयोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वदैवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहतानि च तुर्याणि प्रावाद्यन्त
 अनेकशः । एवमन्योऽन्यसंसक्तं युद्धमानीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥
 देवानां दानवानाञ्च मांसर्शाणितकहेमम् । अनयोर्देवलोकस्य
 सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा धीरा विनिष्पन्ति
 दिवोकसः । ततस्तूथप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥
 बभूवुर्दानवंन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 न्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रसृष्ट विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवोकसः । अथाभिद्रुत्य महिषो
 देवांसिच्छेप तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्श्वेव । भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८३ ॥ अथ तै-
 र्दानवैः साहं महिषस्लासयन् सुरान् । अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः

सुद्रुमगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सिन्द्रा दिवोकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्तूणं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम्
 ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धी महिषः सहसा गतः । रेसतूरो-
 दसी गाढं नमुद्गथ महर्षय ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया देत्या
 लक्षधरोपमाः । आंसोश्च निश्चितं तेषां जितमन्माभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तत्राभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सम्भार च तदा स्कन्दं
 नृत्यन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रौ रुद्रस्य
 चानदत् । देवान् सम्भासयंश्चापि देत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्सन्निभं भये धीरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्यो इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहित-
 स्रग्विभूषणः । लोहिताश्रुं महावाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यमङ्गाश्रयास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा देत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
 विदारणीम् । मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
 महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं षोडश-
 योजनम् । पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्ते न गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्रा क्षिप्रा तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवीः । प्रायःशरीर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा देत्यगणा घोरा भीतास्वस्ता दुरासदे । स्कन्दपारिषदेर्हत्वा
 भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्तं प्रपिषन्त्य
 शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमासीव यथा सूर्यो वृक्षानभिर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 च्छत्रं स्वेन वीर्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाय महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमा
 ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी
 महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वया
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यान
 दानवानां महारणो ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वं
 तापिताः । तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 यजेयस्त्वं रणोऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः । एतन्ने प्रथमं देव
 ख्यातं कर्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय
 भविष्यति । वशगाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स देवैः । अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्ब
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रीं निवृत्ताश्च दिवो
 कसः । उक्त्वाश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गे वाजयत् सर्व
 तैर्लोक्यं वङ्गनन्दन ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेत्स्वन्न
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दमालोक्यतामियात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दयुक्ते

त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २३० ॥

— —

शुधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महा
 त्मनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि दिजीत्तम ॥ १ ॥

विशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पाण्डवेयेन महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चाक्रियैव स्कन्दश्च दीप्रकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेषो महिषाहिनः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

क्रान्तः सत्यबाग्भुवनेप्रवरः । शिशुः शीघ्रः शचिश्चण्डो दीप्तवर्णः
शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्वमघो रौद्रः प्रियसन्दाननस्तथा । दीप्त-
शक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ पृष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा
पवित्रो मातृवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाह्यो रेवतीसुतः
॥ ६ ॥ प्रभूर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदयः । सुप्रती ललितश्चैव
बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारो ब्रह्मचारी च शूरः शरवनी-
द्ववः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
प्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि काञ्चि
केयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तीष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं शक्त्या
गुहं नामभिरप्रमेयम् । पञ्दाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चेतानि
कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मणो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मि शयो
ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसप्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्म-
णानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
प्रथितः षड्रुचिः । सम्बत्सरस्त्वं ऋतवश्च पड् वै मामाहमासा-
वयनं दिशश्च ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्तुः सहस्रवक्त्रोऽसि
सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरा-
सुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभुशायश्च
शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च
॥ १४ ॥ सहस्रगोर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहीकृतिकानान्त्यैव ॥ १५ ॥
त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन यद्येष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि
सीमो मरुतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सना-
तनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा । ऋतस्य
कर्ता दितिजान्तऋत्स्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
सूक्ष्मं तपस्तत् परमं त्वमेव परावरणोऽसि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं
जगत् सर्वसुरप्रबोर शत्रया मया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
हादृशनेत्रवाही अतः परं विद्धि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य
य इदं विप्रः पटं ज्ञान्य समाहितः । यावयेद्ब्रह्मणोभ्यो यः शृणु-
याद्य हि जैरितम् ॥ २० ॥ धनमायुर्धर्मो दीप्तं एतान् शत्रुजय-
न्तया । स पशित्पथी संप्राप्य स्कन्दमालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयमहात्म्यापर्वणि कार्तिकेयस्तवे

एकत्रिंशदधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २३० ॥

समाप्तं मार्कण्डेयमहात्म्यापर्वम् ॥

- ००० -

यद्य द्रौपदीसत्यभामासंवादनपत्रम् ॥

विष्णुमायत उवाच । उपामोदेष विप्रेष पाण्डवेष महात्मसु ।
द्रौपदी सप्रभाया च पित्रिणाते तदायमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रोत्सुखे सखे निपादिते । निरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियवरे ॥ २ ॥ कथय माम्पुत्रिका कथा कुरुयदृत्थिताः ।
वशाप्रवात् सत्यभामा कथास्य मरिचा प्रिया ॥ ३ ॥ सात्वाजिनी
याज्ञमेर्षा रजसादं समशमा । कन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
न्धि शकुनि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूतः परमसंहतान् ।
कथञ्च तमगारुतथ्यं न कथन्ति च ते शुभम् ॥ ५ ॥ तत्र वक्ष्या ष्टि
सततं पाण्डवा प्रियवरेणे । सुखप्रक्षाश ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो भक्ति स्नानमन्त्रोपधानि वा । विद्या-
वीथेः कूलवीथेः जपहाम गदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्षु पाञ्चालि
यस्य भगवैवतम् । ऐत कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः
॥ ८ ॥ एवमक्त्वा सत्यभामः विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्यं
 मामनुपृच्छामि । अमदाचरितं मार्गं कथं स्याददकीर्तनम् ॥ १० ॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्स्वयंपपदाते । तथा स्यपिता इत्यां तं
 कृष्णास्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदेव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूल
 परां स्त्रियम् । उद्दिजेत तदेवस्याः सर्पादिभ्रमणादिव ॥ १२ ॥
 उद्दिमस्य कृतः शान्तिरशान्तस्य कृतः सुखम् । न जातु वधगी
 भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ॥ १३ ॥ अमितपर्वतानां यत्पि गदान्
 परमदारुणान् । मूलप्रचारैश्चि पिपं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वायुप्रभवतः । तत्र क्षुणाणि दत्तानि
 हृत्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरममाशक्ता प्रित्तिणः
 पलितास्तथा । अप्रमांसं कृता स्त्राभिर्जडुत्स्य धियरास्तथा ॥ १६ ॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतानुपगजकृतः । न जातु निपिपां भक्तुः
 स्त्रिया काथ्यं कथं वृत्त ॥ १७ ॥ वनांश्चरन्तु यो वानिं पाणं विपु
 महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभासे यथास्ति ॥ १८ ॥
 अहङ्कारं विहायाहं कामक्रीधो च सर्वदा । सदागान् पाण्ड
 वान्निव्यं प्रयतोपचरास्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंभृत्य निधा
 यात्मानमात्मनि । शृष्टृषुर्निरभौमाना पतीनाहृत्तत्तारिणी ॥ २० ॥
 द्रव्याहृताच्छृङ्खमाना दुःस्थिताद्दूरवक्षितात् । द्रागिताद्द्रु-
 जिताद्दिद्रिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ स्वय्येवेष्टवानरसमान् सीम
 कल्पान्महारथान् । संघं चक्षुर्हेणः पार्थानुसवीर्यप्रतापिन ॥ २२ ॥
 दिवो मनुष्यां गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः । द्रव्यवानभिरुषो वा
 न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्त्वति नास्नाति नासंविष्टे च
 भर्तारि । न संविशामि नास्मामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥
 श्वेदाहनाहा ग्रामाहा भर्तारं गृहमागतम् । अभ्युत्थायाभिभन्दासि
 आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजन
 दायिनी । संयता गुणधान्या च सुसंरुष्टनिविशना ॥ २६ ॥ अति

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्म चापि हसितं दारि स्थानमभी-
 ष्णाशः । अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषो च क्रोधस्थानञ्च वर्जये । निरताहं सदा सत्ये
 भर्तृणामुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कृतस्वार्थिन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यत्त नाश्राति मे भर्ता सर्वं तदर्ह्ययाम्यहम् ।
 यथोपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ स्वलङ्घिता सुप्रयता
 भर्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्माः कृतस्वेषु श्रुत्या मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षावलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा धे चान्ये विद्विता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि द्विवारात्मनन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा
 सर्वात्मनाथिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतोन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्याथयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गति-
 न्नाभ्या तस्य का विप्रियन्नरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिशये
 नात्यश्रे नातिभूषये । नापि परिवर्द्धे श्रुत्युं सर्वदा परियन्विता
 ॥ ३८ ॥ अतधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वश्या
 मञ्चं गुरुभूषणैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमाय्यामहं कुन्ती वीरसुं
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाक्त्वादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवर्द्धे चाहं
 तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावश्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि
 ऋ नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु शुधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 अष्टार्शानिसहस्राणि स्नातका मृहमेधिनः । त्रिंशद्दशक एकीकी
 यान् विभानि शुधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दशान्यानि सहस्राणि येषा-

मन्त्रं सुसंस्कृतम् । क्लियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥४४॥
 तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेद्वादिमः । यथाहं पूजयामि
 न्न पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
 महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्या निष्ककरुण्डाः खलङ्कृताः ॥४६॥
 महार्हमाख्याभरणाः सुवर्गायन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च
 विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोज-
 नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥४८॥
 अतं दासीसहस्राणि कृन्तीपत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
 रात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ४९ ॥ अतमश्वसहस्राणि दश नागा-
 गुतानि च । युधिष्ठिरस्यामुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
 दासीतदा राज्ञो यन्महो पर्यपालयत् । येषां सङ्गां विधिञ्चैव
 प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
 सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
 राज्ञः समुद्रयमायत्र व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्ड-
 वानां यथास्वनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समामक्ष्य क्लृप्तुम् भरत-
 र्पभाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
 भारमासक्तमनाऽष्ट्यं दरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रराज्ञानि
 घटामि वै ॥ ५५ ॥ अष्टुष्ट्यं वरुणस्यैव निधिपर्णमिवीदधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कौप्यं वै पत्नीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशावां
 निशायाञ्च महायाः क्षुत्तिपामर्याः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुत्या
 रात्रिरह्य मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिवृथ्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
 कर्तुं भर्तुं संवदनं महत् । असत्स्वीणां समाचारन्नाहं कुर्यां न
 कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्याया
 तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याञ्छसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीर्ना
हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवाद्पर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने दार्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

द्रौपद्यावाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रह-
णाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु
सदेवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तन्नादपत्यं विविधाय भोगाः शय्यासनान्यु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गम्याः स्वर्गश्च लोकी
विपुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णामाराधय सौहृदेन प्रेम्ना च
नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्रमाल्यैर्दार्द्राक्षिण्य-
योगैर्विधैश्च गम्यैः । अस्याः प्रियाऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव
संश्लिष्यति तदिधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्यु-
त्थिता तिष्ठ शृणुस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितामनेन पादोन चैनं
प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णास्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भज-
तीति सत्ये ॥ ७ ॥ तत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यदाप्यगुह्यं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवे-
हिरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तुस्तान् भोजयेद्या
विनिधैरुपायैः । हेद्यैरपह्यैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहको-
द्यतैश्च ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ्व भावं प्रतिशुद्ध
भौनम् । प्रदुष्कृणाभ्वावपि ते कुमारौ नोपासितव्यां रक्षिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सखासस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाघनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वर्च्याः ॥ ११ ॥ एतद्यगस्यं भगदैवतञ्च स्वर्गं तथा षडुनिवर्हणञ्च ।
महार्हमात्याभरणाङ्गरागा भक्त रमाराधय पुण्ड्रगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी
कनक्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रे । पारुषे वैश महा-
त्मभिः । कथाभिरनुकूलाभिः सद् स्थिता जनाद्देवः ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविद्धं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षुरथं कृत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् । उवाच
वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृणो माभूत् तवोत्कण्ठा
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्हिवसङ्काशैर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं गोलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्र-
वन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वममितेक्षणे ॥ ५ ॥ अतश्च त्र त्वया भूमि-
रियं निहतकण्ठका । भर्तृभिः सद् भोक्तव्या निर्वर्त्तति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ धानैराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पमोहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्गन्त्याः द्रक्ष्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखापपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्वि
संप्रस्थितान् सर्वास्तान् कृणो यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रति-
बिम्बाश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्माण्युनिशैव यतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाश्च यो जातः श्रुतमेनस्तवात्मजः । सर्वे
कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रोता हारवत्यां रता भृशम् । त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्दन्धा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
दुःखिता तेन दुःखिन सुखिन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
त्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विप्रिनष्टि
च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्धकवृषायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमाद्रि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा
मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
कृष्णां कृष्णामहिषी चकाराभिप्रदक्षिणाम् ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं
शौरेः सत्यभामाय भाविनी । क्षयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परि-
सान्त्वय च । उपावर्त्तय ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामा-
कृष्णागमने चतुस्त्रिंशद्दधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

— —

अथ धीप्रयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णा-
वातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं
किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
सृज्य विधाय वैशम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रद्वेषांश्च
नदा विचरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
तपोधनाश्च । अभ्यायपूर्वद्विदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो
नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः क्रथासु विप्रोऽभ्यगच्छ-
द्भूवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याय यदृच्छ्येव वैचित्रवीर्यं

नृपमभ्यगच्छन् ॥ ४ ॥ अश्वीपविष्टः प्रतिसत्कृतय वृद्धेन राज्ञा
 कुरुसत्तमेन । प्रचोदितः स कथायास्वभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमो च ॥ ५ ॥ कृष्णांश्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 मुखि प्रपन्नान् । ताञ्चाप्यनाथाभिव वीरनाथां कृष्णां परिक्रम-
 गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयाभितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-
 नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच देव्याभिहतान्तरात्मा निःश्रुत्वा-
 वातोपहतस्तदानीम् । वाच ह्यथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्म-
 प्रभवं विशिष्य ॥ ८ ॥ कथन्तु सत्यः श्चिरार्य्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले स्म श्रुते पुरा राज्ञव-
 कूटयायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूर्गेनित्यं स्तुवद्भिः स्वय-
 मिन्द्रकल्पः । पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा
 तलस्यः ॥ १० ॥ कथन्तु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 भ्रुताङ्गः । श्रुते पृथिव्यामनथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्यः
 ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वयं स्थितो धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विदूयमर्नैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥
 यमो च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्रुत्सन् सर्प इवोद्यतेजा ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमो चाप्यसुरहो सुखाहर्त्री समृद्धरूपावमरो दिविव । प्रजागरस्थो
 ध्रुवमप्रमान्तो धर्मिण सत्येन च वार्य्यमाणो ॥ १४ ॥ समीरणो-
 नाथ यमो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मपाथेन
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्रुत्स्य सद्दत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्त्तमानो बधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः । सत्येन धर्मिण च
 वार्य्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रो
 तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत् क्षुद्रपाण्यवोचत् । तानि प्रवि-
 ष्टानि वृकोदराङ्गं दृष्ट्वन्ति कक्षाभिरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप

कस्यस्यति धर्मपुत्री धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्रते तम् । अरण्यवासिन
 विवर्द्धते तु भीमस्य कीपाग्निरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कीपेन
 विदह्यमानः करं करेणाभितिपीडय वीरः । विनिर्घ्वसत्युष्णामतीव
 धीरं दहन्निविमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च त्वको-
 दरय संरक्षिणावन्तक्रकालकल्पौ । न श्रेयसेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् निरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूत-
 पुत्री दुःशासनश्च ॥ २१ ॥ सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 यद्भूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २२ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
 हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता । स तेन सुहृत्त्ववशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मान् ॥ २३ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे
 द्वेषे च वर्षत्युत्कालयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र
 देवादिति विन्तयामि ॥ २४ ॥ कृतं मनाक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्ते न च पाण्डवेन । मया च दुष्पुत्रवशानुगीन यथा कुरू
 यामयमन्तकालः ॥ २५ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुः
 प्रजास्यत्युत गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथ
 क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २६ ॥ क्रियेत कन्मादपरे च कुर्युर्वित्त
 न दद्याः पुरुषा कथाद्वित् । प्रायार्थकालञ्च भविद्दर्थः कथं ।
 तत् स्यादिति तत् कृतं स्यात् ॥ २७ ॥ कथन्तु भिद्येत न
 स्रजेत न च प्रसिद्धेदिति रक्षितव्यम् । अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकी-
 र्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २८ ॥ गतो ह्यरण्यवादा
 शरालोकं धनञ्जय पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि च
 विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २९ ॥ स्वर्गं हि गत
 समरीर एव की मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् । अन्यत्र कालो
 हताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुरून् मुमूर्षून् ॥ ३० ॥ धनुर्ग्रा-
 शार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् । अस्त्रा-
 दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३० ॥

निगम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ । यबो-
धवत् कर्ममुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेता ॥ ३१ ॥

इति चारण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि धतराष्ट्रखिन्द्वाक्ये
पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धतराष्ट्रस्य तदाकथं निगम्य यत्कृनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्मण सचिताऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रब्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् स्वेन वीर्येण भारत । भङ्ग्ये मां पृथिवीमेकी दिविं
यस्वरहा यथा ॥ २ ॥ प्राजाय दक्षिणाव्याय प्रतीषोदीचा-
वामिनः । कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् परा । साद्य लक्ष्मीस्त्वया
राजन्ववाप्रा भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्य
मानां युधिष्ठिरं । अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै
॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु ब्रह्मि-
वलेनेयं राक्षस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया त्रिणा मन्त्राबाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तत्र राजेन्द्र राजानः परवीरकृन् ॥ ७ ॥
शामनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कर्म इतिवादिनः । तत्रियं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवाः सग्राम
नगराकरा । नानाघनोद्देश्यतो पतिरुपयोगिना ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो हिजैराजन् पूज्यमानथ राजभिः । पौरुषाद्विवि देवेषु
भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १० ॥ रुद्रेष्विव यमा राजा मरुद्विष्विव
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृता राजन् भामि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥
यैः स ते नाद्रियेताश्च न च ते शामने स्थिताः । पश्यामस्तान्
श्रियाहीनान् पाण्डवान् वनवामिनः ॥ १२ ॥ श्रूयते च महाराज
सरो हेतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः साह्यं ब्राह्मणैर्वनवासिभि

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापयन्
पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
चुप्रतान् राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्यः
पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
संस्थितम् । पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाङ्गुष्ठम् ॥ १६ ॥
यां श्रियं सुहृदश्वैव दुर्हृदश्च विश्रम्भते । पश्यन्ति पुरुषि दीप्तां
सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विप्रमस्थान् हि दुर्हृदो-
योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम्
॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि बिन्दति । प्रीतिं
नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
स्यादायमे यो धनञ्जयम् । अभिवाञ्छेत सिद्धार्यो वल्कला-
जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
संव्रताम् । पश्यन्तु दःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनचुप्रतम् । न तथा
हि समामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
खलकृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना
सह । तूष्णीं बभूवतुरुभा वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीप्रयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

—:०—

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधन-
स्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि
यन्निदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न त्वभ्यनुशां लप्स्यामि
गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २ ॥ परिदेवति तान् वीरान् धतराष्ट्री

महीपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३ ॥
 अथ वायुनुबुध्यते नृपोऽस्माकन्निकीर्षितम् । एवमप्यायतिं रक्ष-
 खाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि दैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषा वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानामि
 हि यथा क्षप्ता द्यूतकाल उपस्थिते । अन्नवीद्यन्न मां त्वाङ्ग सौबलं
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिद्वि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनाद्येतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनो । क्लिष्टावरण्ये पश्येयं
 कृष्णाया सहितारिति ॥ ८ ॥ न तथा क्ष्माप्रयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वत्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं दुपद्रात्मजाम् । द्रौपदीं कर्णा पश्येयं
 काषायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 यादृच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुः-
 शासनेन च । उपायं पश्य निपुणां येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनाद्येतराय च । कल्पमेव गविष्यामि समीपं
 मार्यिवस्य ह ॥ १४ ॥ मयि तत्रापविष्टे तु भोषे च कुरुसन्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्ट्वं ब्रूयाः सहसौबल ॥ १५ ॥ वचो भीमस्य
 राक्षश्च निश्चय्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वं जग्मुः रावमथान् प्रति ।
 व्युपितायां रजस्थान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्व्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमन्नवीत् । उपायः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा दैतवने सर्वं खत्प्रतोक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९ ॥ उचिनं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विशाष्यते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदधि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा हैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामी न संग्रयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरुण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
 पृष्ठा सुखमथो रात्रः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः
 पूर्वं समझो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विशाम्पते । आहतुः
 पार्थिवश्चेष्टं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । स्मरण समयः प्राप्नो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगया चोदिता राजन्नास्मिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्वस्वस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ कृद्गना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न
 संक्रुध्येद्धीमसेनस्त्वमर्षणः । ब्रह्मसेनस्य दुहिता तेज एव तु केव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः । ततो विनि-

ईहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता बहनिस्त्रिंशो दहेयुः यस्वतेजसा
॥ ११ ॥ अथ यूयं बद्धत्वात्तानाक्षिपन्तः कथञ्चन । अनार्थं
परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषिती हि महा-
बाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्या-
गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रिणा पृथिवी जिता बोभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्राद्य न हन्याहो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
मदचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ । उद्विम्वासो विश्रम्भाहः खं
तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा मेनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरम् ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दीपमुत्पादयिष्य वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु
पुरुषाः आरणायाप्रकारिण । न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव
भारत ॥ १७ ॥

शकुनिर्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि ।
तेन हादय वर्षाणि वस्तुव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत्
सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कान्तेयो न नः कीपं
करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्त्तते भयम् ।
आरणान्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ-
समाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामी यत्र तेषां
प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्व्योधनं सहामात्यमनुजञ्चे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययी भरतश्रेष्ठो बलेन महता
वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सोबलेन च धीमता । संवृतो
भाटमिशार्थैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रयः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
बाहू द्रष्टुं दैतवनं सरः । पौराणानुययुः सर्वे सहदारा वनञ्च
तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्नयो

बहुसाहस्रा ह्यथाश्च नवतिः शताः ॥ २३ ॥ अकटापणवेष्माश्च
वणिजी वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रातृषीव
महावायो रुद्धतस्य विशाम्यते ॥ २८ ॥ गव्यनिमात्रे ग्वसद्राजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो दैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनदैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाप्नाते सोदके समहीरुहे । दिशि सर्वगुणोपेते चक्रुराव-
सथन्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् वृथगावसथान् बहून् ।
कर्षस्य शकुनेशैव भ्रातृगाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ ददर्श स तदा गावः
शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरु-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजोषस्त्रिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तारः कुशला नृत्यवाद्ने । धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वल-
ङ्गताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणावृतो राजा प्रदष्टः प्रददौ वसु । तेभ्यो
यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः
सर्वे तरक्षून् महिषान् मृगान् । गववर्षवराहांश्च समन्तात् पथी-
कालवन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु दिशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणोयानि वनान्युप-
वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानपूर्व्येण पुण्यं हैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
नीलकण्ठरवाङ्मलम् । सप्रच्छदसमाकीर्णं पुन्नागरकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वञ्चभृत् । यदृच्छया च तत्रस्थो
धर्मपत्नी युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ इंजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विद्या-
म्यते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्ठानाद्दिदृश सङ्घ-
स्त्रयः । आक्रोडावमथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
ते तथेत्येव कौरवमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रोडान्
जम्मु हैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं द्वारि गन्धर्वाः समवार-
यन् । सेनाग्रं धान्तराष्ट्रस्य प्राप्रं हैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विद्याम्यते । कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम
गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रोडाद्यं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः । प्रतिजम्मुस्ततो राजन् यत्र
दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्ध-
दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्तारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः । शरी हैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
निदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वास्तु गन्धर्वाः
प्रहसन्तो विद्याम्यते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि पुरुषं वचः
॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सयोधनः । योऽस्मान्ना-
श्नापयत्येवं वैश्यानिव दिवोकसः ॥ २८ ॥ यूयं समूर्ध्वयापि मन्द-
प्रज्ञा न संशयः । ये तस्य वचनादिवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदद्यैव गच्छध्वं
धर्मराजविवेचनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राक्षः सेनाग्र-
यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरुण्यपर्वणि षोडश्यात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकानचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णाः सैन्यानि प्रत्य
भाषत भारत ॥ २ ॥ शासतेनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ।
यदि प्रकीर्णते सर्वैर्देवैः सह शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्व एवाभिसन्नदा योधाश्चापि सहस्रशः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तदनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दशं ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः
कुरुसैनिकाः । ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननाहत्य गन्धर्वास्तदनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजका ॥ ७ ॥ ततस्ते खिचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्थान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धवाणां महाचमूम्
॥ १२ ॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विभिन्नै-

भञ्जैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाऽऽकृतयोऽभिपन्नघृत्वात्
 स्तनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते बभ्यमाना गन्धर्वाः
 स्तनपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह
 स्रगः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपदात् ॥ १६ ॥ चापतङ्गि-
 म्हावेगेश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ १७ ॥ दुर्योधनो विकर्षय ये चान्ये धतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ १८ ॥ भूयश्च योधया
 मासुः कृत्वा कर्षमथाग्रतः । मङ्गता रथसंघेन ह्यवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतमुलं युद्ध
 मभवन्नोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ उक्षुक्रुशुशु कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वां
 स्त्वासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात्
 क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्वमास्थाय युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकीकी हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्यवर्त्तत
 गन्धर्वैर्दृशभिर्दृशभिः सह । ततः संपोड्यमानास्ते वलेन मङ्गता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्ववन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः ।
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वेषु ॥ २६ ॥ कर्मा वैकर्त्तनो
 राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्योधनश्च कर्णाश्च शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समं भृशविह्वताः ।
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रगः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । अग्निभिः पट्टिभैः शूलैर्गदाभिश्च महा-
 बलाः ॥ २९ ॥ स्तनपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवाकिरन् ।
 अन्योऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये कृत्रं वरुथञ्च बन्धुरञ्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ नन्धर्वा बद्धसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्नयम् । ततो
रथाद्बभ्रुव्य सूतपुत्रीऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षाया-
श्चानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडश्यात्रापर्वणि कर्षरणभङ्गे
चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्षो महा-
रथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वां द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
राज नामोत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
र्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पर्थिवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीपां वरुथञ्च तथैव ध्वज-
सारथी । अश्वस्त्रिविण्णं तल्पञ्च तिलशो व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्योधनं चित्रमेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहु-
र्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । मर्ष्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति-
चित्रसेनावाद्यान्ये विद्दुवृः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रभङ्गैः
संहिताः पाण्डवानभ्यगुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापनवेशाश्च यानयुष्मञ्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्म, क्ति यमाणो महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका ऊचुः । प्रियदर्शी महाबाहु धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विघ्नो
दूर्मर्षो दृज्यस्तथा । ब्रह्मा हियन्ते गन्धर्वैराजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्योधनामात्याः क्रोधन्तो राज-
 यद्दिनः । आर्त्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥१३॥ तांस्तथा
 व्यधितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । वृद्धान् दुर्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नद्य
 गजवाजिभिः । अस्मभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वन्तमानानामर्थी जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्वाञ्छो द्युत्तरेद्विनः ॥ १६ ॥ हेष्टारमन्ये क्रीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्न प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मात्प्रिये स्थितः । येनास्माकं हृतो भार
 आमीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपमहास्तपसा चैव
 कर्षितान् । समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥१९॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन धेनेतदुपशिक्षि-
 तम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्ततप्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः परुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताच्छृण्वी-
 षिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं व्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १ ॥
 भवन्ति भेदा ज्ञानीनां कलहाय तृकोटर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कथिञ्ज्ञातीनां वाङ्मः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाङ्मेनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्येष हि दुर्बहिरस्मानिह चिरोपितान् । स एवं परिभूया-

ज्ञानकार्षीर्दिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाङ्माभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणाञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सञ्जीभवन माधिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव त्वञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रममन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सस्वनानधिरोहध्वं नित्यमञ्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय
 वै ता ता गन्धर्वान् योद्मुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणाथमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं त्वकोदर ॥ ११ ॥ क इहाथ्यो
 भवेत्त्राणमभिधावति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शशोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । त्वदाहुबलमाश्रित्य जीवितं
 परिभार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावयं यदि न स्यादृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नैव तु
 यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुरुगन्दन ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदु-
 गुहेन नमुञ्जेद्भीमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोक्षयास्ते नित्यञ्च
 परिपन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्दि मया शक्यं सन्देष्टुं वै त्वकोदर ।
 वैतानि कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । यजान्तशशोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणांविमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
पर्जनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा
राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनभोक्षणा-
श्चायां द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४२ ॥

—•••—

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्युर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनश्चन्त भारत । जाम्बूनद्विचित्राणि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः । ते दंशिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सगरामनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त
ज्वलिता इव पावकाः । तावथान् साधमम्पन्नान् संयुक्तान् जवनै-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथमादूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरामीशहास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् सहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्राश्चकारथान् । जितकाशिनश्च खड्गराश्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणैव वने तस्मिन् समाजग्मुरभीतवत् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।
राशस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना
मुहमुपक्रान्तं च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
युधि दुर्दृष्टान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्तुपूर्वमिदं वाक्य-
मुवाच खड्गरात्रणे । विसर्ज्यत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
॥ १२ ॥ त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन दशस्विना । उत्क्षयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्याम
 वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामी विगतज्वराः ॥ १३ ॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
 कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्ती-
 पुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥
 न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदारामिभर्षश्च
 मानुषैश्च समागमः ॥ १६ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्र-
 सुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १७ ॥
 यदि सान्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
 विक्रम्य स्वयमेव सूर्योधनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
 धनञ्जयः । समर्ज्ज निमित्तान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥ १९ ॥
 तथैव शरवर्षिण गन्धर्वास्तं बलीकटाः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्ड-
 वाश्च द्विवीरुसः ॥ २० ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
 त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्वमम्पन्ना गन्धर्वा हिम-
 मास्त्रिनः । विरुजन्तः शरान् दीपान् समन्तान्तार्थवारयन् ॥ १ ॥
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सत्स्रयः । रणे संन्यपतन्नाजं-
 स्तद्दृष्ट्वा तमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
 शोभयोः । गन्धर्वैः शरवर्षिण्यो तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
 समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यसृञ्चन्नरव्याघ्राः
 शरवर्षिणेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्त्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः सम-
 स्तनः । न शंकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्ष्मिद्विवाय दिव्यानि महा-
 स्त्राण्यपचक्रके ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसाद-
 नम् । आग्नेयनार्जुनः सङ्घो गन्धर्वाणां बलीकटः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो मरुत्सामः संयुगी बलिनाम्बरः । गन्धर्वान् शतशो राजन्
 जघान निशिनैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 बलीकटौ । परिशंखाग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः शरान् ॥ ८ ॥
 ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यै रस्त्रैर्भकारथैः । उत्पेतुः खमुपादाय
 धतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानत्यतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्री धन-
 ञ्जयः । महता शरजालेन समन्तान् पर्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्चरं । ववर्षैरर्जुनं क्रीधाद्गदा-
 शक्त्यृष्टिर्दृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिर्वीस्ता निक्षत्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चारुनद्ध्रैर्गन्धर्वाणां धनञ्जय ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्द्विज चरणैर्वाङ्गभिस्तथा । अप्रमद्वृष्टिरिवाभाति परेषामभव-
 द्दयम् ॥ १३ ॥ त बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्टमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाक्रिबन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि मव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवाय्यै तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्मिन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च समञ्जं कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्यमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य मायकैः । दैतया इव शक्रेण विप्रादमगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विमर्ष-
 माणा भल्लैश्च वार्यन्ते मव्यसाविना ॥ १८ ॥ गन्धर्वांस्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रमेनो गदां गृह्य मव्यसाचिनमाद्र-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगी । गदां
 सर्वायसीं पार्थः शरैर्यच्छेद् मप्रधा ॥ २० ॥ स गदां बद्ध्वा
 दृष्ट्वा कृतां वाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामाम
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्पु युक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारवदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्य्यमाणै-
स्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताड्या-
मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानवधञ्चास्य चक्रे
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बद्धरूपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥
स बध्यमानस्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्वलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजङ्घुः प्रदुतानश्वान् शरवेगान्
धनूषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यमाचो यमावपि । पृष्ट्वा
कौश्ल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीप्रयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे

पत्न्यत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

—०—

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेश्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ति व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निग्रहीतः सुयो-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तवस्थेन दुरात्मनः
दुर्थो धनस्य पापस्य कर्मस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतं
श्रातां ह्यश्वमानाननाथवत् । समस्थो विपमस्थांस्तान् दृष्ट्याभी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमे हसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम्
श्रातां चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्थो
धनं बद्धा सहामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातरि

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा ब्रह्म
गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातात्माकं सुवीधनः ।
धर्मराजस्य मन्देऽशुभम् चेद्विच्छामि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । प्रापोऽयं नित्यमन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १० ॥ नेदञ्जिकीर्षितं
तस्य कन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु
यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वींशम्यायन उवाच । ते सर्वे एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शयंसुस्तस्य चिष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
र्वान् प्रशयं च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हंसितः । दूर्वात्तो धार्तराष्ट्रोऽयं मामात्यज्ञानिबान्धवः ॥ १४ ॥
उपकारी महांस्तान् कृताऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामी
दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञानस्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोभिः सं-
हृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वाण्युतांस्तान्
समजीवयत् । द्विष्ये नामृतवर्षिणा ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥
ज्ञानौस्तानवमुच्यथा राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । वभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाभयः ॥ २० ॥
ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्राष्ट्रभिः सहितस्तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ माम्भ तात पुनः कार्पीरोदृशं साहसं
क्वचित् । न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् सहितैः सर्वभ्रातृभिः कुरुनन्दन । गृह्णान् व्रज यथा-
कानं वैमनस्यञ्च माकृथाः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विद्वीर्य-
माणो व्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेधि
कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो
द्विजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्व्रतैः शक्र इवामरैः । तथा
हेतवने तस्मिन् विजहार मुद्रायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे
पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २४५ ॥

- * * -

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितवहस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य शुभा पश्यान्मानिनः सद्गतात्मनः ॥ १ ॥ कथनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । मद्रा च पौरुषोद्दार्थ्यः पाण्डुवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो ह्यास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
न्वितस्यैव शोकव्याकुलचित्तमः । प्रवेशं त्रिस्तरेण त्वं वैशम्पायन
कीर्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिर्गृहस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धनः । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासपत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गवलानुगः । शंकीपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुञ्च्य पथि यानानि देशे सुयवसीदके ।
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्दरश-
पादातं यथास्नानं न्यवेशयत् । रुध्रीपविष्टं राजानं पर्येक्ये ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासीमं राङ्गणा रात्रिसंक्षये । उपागम्या-

अथोत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८ ॥ द्विष्टा जीवसि गन्धारे
द्विष्टा नः सङ्गमः पुनः । द्विष्टा त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः काम-
रूपिणः ॥ १० ॥ द्विष्टा समग्रान् पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून् यो युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वभि-
द्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नायङ्कवं स्थापयितुं दीर्यमाणाञ्च
वाहिनीम् ॥ १२ ॥ अरुत्तनाङ्गय भृशं व्यपयातोऽभिषोडितः ।
इदन्तुत्यद्भुतं मन्ये यद्यस्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षता-
यापि सदारवलवाहनान् । विमुक्तान् सम्युपश्यामि युधान्तस्मा-
दमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्ता लोकैःस्मिन् पुमान् विद्यति
भारत । यत्कृतन्ते महाराज मह भ्रातृभिराह्वे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्मेन राजा दुर्योधन-
स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वास्यगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्षदुर्योधनसंवादे
षट्चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यस्त्याम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्कुरुन् गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयो-
धितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोढुर्वैर्भिम । मया सह महावाहो हत-
योभवतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विय-
हताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
जयञ्च प्राप्ताः स्त्री रणे वन्धनमेव च । समृत्यामात्यपुत्राश्च सदार-
वलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैः राकाशमार्गेण ह्यियमाणाः सुदुःखिताः ।
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
न्नृवन् दीनाः पाण्डवान् अरण्यप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
धार्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो ह्यियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु घर्मात्मा
 च्येष्टः पाण्डु सुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुपर्षभाः ॥ ९ ॥
 सान्तपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्ति महारथाः । यदा चास्मान्-
 मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्तिता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च बलीत्कटौ । मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खिचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्ती
 दीनान्मृदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दर्शयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कृशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाचान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि कर्षदुर्थोर्धनसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुर्थोर्धन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमङ्गोवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातृनर्हसि मे वीर
 मोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्षं वयं
 मन्दयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स्म सुखाहीनान् सदारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुं द्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बहोषाम्भान्नावेद्यम् ।
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बहः शत्रुवशज्ञतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
किन्तु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्थेषामहं सदा
॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धित्तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
वद्यहं वीर बधं तस्मिन्प्रहारणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भविता मच्चं नैवं-
भूतस्य जीवितम् । अभूद्यथः पृथिव्यां मे खरातं गन्धर्वतो बधात्
॥ ९ ॥ प्राप्ताथ पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रमदनेऽक्षयाः । यस्त्वद्य मे
व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपाशिक्षे यूथं
व्रजत वै शकान् । भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्तुद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
कर्मप्रभृतयश्चैव सुहृदो वास्यवाय यैः । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
न्तुद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं मम्ययास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
कृतः । शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदो मानकृतया ॥ १३ ॥ स
सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षतद्भनः । वारणाह्वयमासाद्य
किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्राणौ कृपद्राणौ विदुरः
सञ्जयस्तथा । वाञ्छिकः सोमदक्षिण्यं चान्ये तद्वदन्मताः ॥ १५ ॥
ब्राह्मणाः श्रेणिमुखराय तथोदासीनव्रजतयः । किं मां वक्ष्यन्ति
किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां गिरसि स्थित्वा
तथा विक्रम्य चौरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि
तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः त्रियं प्राप्य त्रियामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नाहं
मिदं कर्म कष्टं दयारितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्नो-
ऽस्मि संशयम् ॥ १९ ॥ तस्मात् प्रायमुपाशिक्षे न हि वक्ष्यामि
जीवितुम् । चेतयानो हि को जीवित् कृच्छ्रान्कृत्, भिरुद्धतः ॥ २० ॥
शत्रुभिश्चावहंसितोऽमानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाट्टैश्च
सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगती दुःशासनमथा-
 ब्रवीत् । दुःशासन निवीधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छे-
 लं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्ष-
 सौबलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातॄन् पालय विप्र्यब्धं भरतो वृत्रहा
 यथा । बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाथाप्रमादतः । वंशूनां सुहृदाञ्चैव
 भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींथाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनोयास्ते गच्छु पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् यात्रवांशावभर्त्सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 ख्यज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो
 दुःशासनीऽब्रवीत् । अशुक्रण्डः सुदुःखान्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्यपत-
 ङ्गुभो दूयमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं
 जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्येत् सकला भूमिर्दोषापि शकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जघ्नात् सोमः शोताश्रुता त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रप्रमथो
 जघ्नादिमवांश्च परिव्रजेत् । शूर्पेन्नायं समुद्रेषु वङ्गिरप्युष्णतां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न वाहं त्वदृते राजन् प्रयासियं वसुधराम् । पुनः
 पुनः प्रसीदति वाक्यञ्चैदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा
 भविष्यसि शतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं सुस्वरं प्ररूरीद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संसृञ्च मानाहो भ्रातुर्व्येष्टस्य भारत । तथा
 तौ दुःखितो दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनो ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विषीदयः किं कौरव्यो बालिभ्यात्
 प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 खदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं
 ततः शोके शोचमानो प्रपञ्चयः । धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्तौ

नन्दविषयः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं काक्षीं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पाण्डमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतञ्जराः । नार्हस्येवङ्गते मर्त्युं
कर्त्तुं प्राकृतवदद्या ॥ ४० ॥ विषयास्तव सोदर्यास्त्ववि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ व्रज भद्रन्ते समाश्रयासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति चारुण्यपर्वणि सोपयात्रापर्वणि कर्षदुर्योधनसंवादे

षष्ठत्वारिंशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्षं उवाच । राजन्प्रयावगच्छामि तवेह लघुमस्वताम् ।
किमत्र चित्रं यदोर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वयं
समापन्नः शत्रूणां शत्रु कर्षण । सेनाजीवेश कौरव्य तथा विषय-
तासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञानैर्यदि वा ज्ञानैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगच्छन्ते
च युद्धेषु मोक्षन्ते वैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवा ॥ ४ ॥ तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छ्या मोक्षि-
तासि तत्र का परिदेवना । न चैतत् साधु यद्वाजन् पाण्डवास्त्वा
नृपान्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति ऋ पृष्ठतः ।
शूराश्च बलवन्तश्च संगुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवैयानि रत्रानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥ ८ ॥
सस्वस्त्रान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अथस्त्वमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियास्थाचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
महाकश्यपेन्द्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्वास्यामीह भवत्यादौ

शुश्रूषन्निर्महिन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वदिहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्धोधनस्तदा ।
नैवीत्यातुं मनयक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ।
संवादे एकोनपञ्चाशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्धोधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्प्राजञ्छकुनिः सौमिलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनिरुवाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मया हृतां श्रियं स्कीतां तां भोहादपहाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
वङ्गाय नृपते प्राणानृत्स्रष्टुमर्हसि । अथ वाप्यवगच्छामि न
वद्वाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राण पात्रमाममिवाश्रयि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिह्वीवं दीर्घस्त्रं प्रमादिनम् । व्यसनादिषयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोकौ विपरीते कथं
भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टय सकृत्
क्षर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
नेतां समाश्रय कृतश्चस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाप्य चैव तान् । पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेच्छ च ।
पादवीं पतितं वीरं विकृतं भादसौहृदात् । बाहुभ्यां शङ्ख-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ उत्थाप्य सम्परिष्वज्य
 प्रोत्थाजिघ्रत मूर्धनि । कर्णमौत्रलयीक्ष्यपि संश्रुत्य वचनाम्यसौ
 ॥ ११ ॥ निर्विदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । व्रीड्याभि
 परीतात्मा नैराश्रमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदसैव सम-
 न्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न वाञ्छया ॥ १३ ॥
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विह्वल्यत गच्छत । निश्चित्यं मम मतिः
 स्थिता प्रायोपविशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याश्च गुरवो
 मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचुराजानमरिन्देनम् ॥ १५ ॥ या गति
 स्तव राजेन्द्र माम्माकमपि भारत । कथं वा सम्पूज्यामश्नुहि
 हीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन
 च । बह्वप्रकारमप्युक्ती निययान्न विनात्यते ॥ १७ ॥ दर्भा
 स्तरणमास्तीर्थे निययाद्दृतराष्ट्रजः । संसृश्यापः शक्तिर्भूत्वा मृतले
 समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कृष्णनारायणधरः परं नियममास्थितः ।
 वाग्यतो राजशाहिलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोप
 चिन्तिं कृत्वा निरस्य च वरिष्क्रियाः । अथ तं निश्चयं तस्य ब्रह्मा
 दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो राट्टाः पूर्वं देवैर्विनि
 श्चिताः । ते स्वपक्षयन्तन्तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ॥ २१ ॥
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानमश्ववम् । ब्रह्मस्यत्यग्नोक्तैश्च
 मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च यार्थापनिर्घटि
 क्रियाः । मन्त्रजप्यममायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ जुह्व-
 त्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत सुसमाहितः । ब्राह्मणा वेदवेद्वाङ्ग-
 पारगाः सदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा
 महाहृता । कृत्या समुत्थिता राजन् क्रिह्वरोमीति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 आह्वदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं
 धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ

तदा । निमेषाद्गमञ्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवानां मुहूर्त्ताच्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गृह्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा जघुः । भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोदह ।
शूरैः परितृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु बद्धपापेषु
कर्मसु । मूलघातिषु सञ्जन्ते बुद्धिमन्तो भवदिधाः ॥ ३ ॥ निय-
च्छ्रैतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । यशःप्रनापवीर्येष्ठीं
शत्रूणां हर्षवर्द्धनीम् ॥ ४ ॥ श्रयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो
नृप । निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसाम्नाभिर्लब्धो राजश्रेष्ठेश्वरात् । पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो
वज्रसञ्चयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्यमयो दिव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमीश्वर-
संगुक्तस्तव देहो नृपोत्तम । दिव्या च राजघातूँल दिव्यस्त्वं हि
न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदन्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विषादेन भयं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः सञ्भूता
भुवि दानवा ॥ १० ॥ भौमद्रीणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
दैराविष्टा वृणां त्यक्त्वा योत्सन्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्

च भ्रातृन् पित्रन् च बान्धवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बालान्
 स्वविरान् च ॥ १२ ॥ युधि सम्पृहरिष्यन्ती मोष्यन्ति क्रु-
 सन्तम । निःस्त्रेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
 प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्त्रेहमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषभार्दूलाः
 कलषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च देवाश्च विधि-
 निर्भिन्तात् । व्याभाषमाणान्शान्त्याऽन्यं न मे जीवन् विमोष्यसे
 ॥ १५ ॥ सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
 क्रुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः
 प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । बध्नन्त्रैषां करिष्यन्ति देवयुक्ता महा-
 वलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणाश्चैव मन्मूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
 स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गन्धाभिर्मुषलैः
 मूलैः शस्त्रैरुच्चावचेस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसन्धवम्
 ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वर्धापायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
 नरकस्यात्मा कर्षमूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्देवं संस्मरन् वीर
 योत्स्यते केशवार्जुनो । स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पाथं विजे-
 ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाश्वारीन्महारथः । शाले-
 तच्छृङ्गना वञ्ची रक्षाथं सव्यसाचिन ॥ २२ ॥ कण्डले कवचञ्चैव
 कर्षस्यापहरिष्यति । तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥ २३ ॥
 निगुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संश्रमका इति । प्रखरातास्तेऽर्जुनं
 वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
 भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते
 ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पत्नी हीयेत कौरव । गच्छ वीर
 न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
 नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिश्रज्य दैत्यास्तं राज-
 कुञ्जरम् । समाश्रयास्य च दुर्द्वयं पुत्रवहानवर्षभाः । स्त्रियं कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विष्टुष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव दैशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य
 तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत् भारत । विजेष्यामि रणे
 पाण्डुनिनि तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कस्यं संश्रमकांश्चैव पार्थस्या-
 मितप्रधानिनः । अमन्यत वधे युक्तान् समर्थान्श्च सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाश दृष्ट्वा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते । विनिर्जये पाण्डवा-
 नामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचिन्तात्मा नरकस्यान्त-
 रात्मना । अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संश्रमकाश्च ते वीरा राज्ञमाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य वधेऽपिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रीणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्त्रीहवन्तो विशाम्यते ॥ ३६ ॥
 न चावचक्षे कस्मैचिदितद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निशान्ते च
 कर्णो वैकृन्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सयन्निवाञ्छलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमदवः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कृतः कौरवेय कृतो जयः । न कालोऽद्य विषा-
 दस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम । उन्निद्र राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन्
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जानं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 वधिष्यामि रणोऽर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमास्रभे ॥ ४२ ॥
 आनयिष्याम्यहं पार्थान् वयं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णेन
 दैत्यानां वचनान्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येषामुद्विष्टत्
 सुयोधनः । दैत्यानां तदवः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

ततो मनुजगार्हृ लो योजयामास वाहिनोम् । रथनागाश्वकलिक्ता
 पदानिजनसङ्कुलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गाप्रतिमा राजन् प्रबाता सा
 महाबभूवः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
 रथैर्नागैः पद्मनिष शुशुभेऽतोव मङ्गला । व्यपेताभ्रघने काले
 द्यौरिवाव्यक्तमारदौ ॥ ४७ ॥ जयायोर्भिर्दिजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
 ऽधिराजवत् । गङ्गान्नप्रलामालश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४८ ॥
 सुयोधनो यमावशे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन साङ्गं राजेन्द्र
 सोवलेन च देविना ॥ ४९ ॥ दृशामनादयथास्य भ्रातरः सर्व
 एव ते । भूरियवाः सोमदत्ता महाराजश्च वाह्निकः ॥ ५० ॥
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
 जम्मुः क्रुद्धहृत् । कालेनान्येन राजेन्द्र स्वपुर विविशस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि प्रोपयात्र पर्वणि द्यूयोधनपुरप्रवेशे
 एकपद्मामदधिकदिग्गताऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थिषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेश्वासा किमकुर्वत सन्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्त्तनयैव
 यकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्राणकृपायैव तन्मो यंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थिषु विष्टष्टे च सुयोधने ।
 यः गते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
 त्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
 तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः
 प्राप्तं त्वया वीर अहणं यत्र भिर्वलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितयासि धर्मश्रीः
 पाण्डुवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विद्याभ्यते
 ॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाङ्गीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव
 राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमयैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८ ॥
 न चापि पाद्भाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेद् च शीर्ष्यं
 च धर्मं वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्त्री-
 र्महात्मभिः । सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य वित्तदधे ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्री जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाश्राय कर्णदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेश्वरासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः क्रुद्धपितामहः । लज्जया द्रीडितो
 राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धार्त्त-
 राष्ट्री जनेश्वरः । पुनरागम्य तं द्दिग्गममन्त्रयत् सन्निभिः ॥ १४ ॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यात्सन्ध्यामोऽद्य यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वदेषाञ्च
 महाबाहो ममापि हेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृषामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं वदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यद्यो
 राजंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यबल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्ट्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्ट्यामि एक एव न संशयः । सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः क्रु-
 द्धलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य चात्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्यं राज-
 न्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा तु वची राजन् कर्णस्य भरत-
 र्घभ । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽन्मन्यहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्तसे
 नित्यं मफलं जम्ब चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-
 शत्रुनिवर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रन्ते ह्यनुशाधि च मामिति
 ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाशा-
 पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेष्वासी
 नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ने च पूज्यमानो दिजातिभिः
 ॥ २८ ॥ मङ्गलेय शुभैः स्नातो वाग्भिद्यापि प्रपूजितः । नाद्य-
 ग्रयघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोरयात्रापर्वणि कर्णाद्विष्वजघ्ने

दिपञ्चाशदधिकद्विंशत्याध्यायः ॥ २५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेष्वासी बलेन महता
 व्रतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युहेन महता
 चैनं चक्रे वीरं वयानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि त्रिविधानि
 च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसन्तम । तं विनिर्जित्य
 राजेन्द्र राजानस्तस्य शेऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगायक्रे
 करञ्चै नानदापयत् । अयोत्तरां द्विगं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान्
 ॥ ४ ॥ भगदन्तञ्च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत । हिमवन्तं
 महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च द्विगः सर्वान् नृप-
 तीन् वशमानयत् । स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वान् दापयत्
 ॥ ६ ॥ अवतीर्थे ततः शैलात् पूर्वां द्विगमभिद्रुतः । अङ्गान्
 वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्क-
 खरुणांश्च निवेष्ट्य विषधित्मनः । आवगौरांश्च योध्यांश्च अहिचक्रञ्च
 योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां द्विगं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तद्भागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पत्तन-
 न्नेव त्रिपरां कोयलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 मादाय सर्वगः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिग्मास्थाय कर्णो जित्वा
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 य युद्धन्तुसुतां वृत्वा रुक्मीं प्रोवाच सूतजम् । प्रीतोऽस्मि तव
 राजेन्द्र विद्वान्मया वलिन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिष्ठां
 सप्तपालयम् । प्रात्या दाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुरं शैलञ्च सोऽगमत् । स केरलं
 रणे चैव नोत्तन्नापि मदीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतञ्चैव धे-
 चान्ये नृपमतमा । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयत् ॥ १५ ॥ प्रैशुपालं ततो गत्वा विजिगेः सूतनन्दनः । पार्श्व-
 रथाश्चापि नृपान् वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे
 कृत्वा साम्ना न भरतर्षभ । वृष्णिभिः सह सद्रम्य पश्चिमामपि
 निर्जित्यत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिग्मागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सस्त्रेच्छाटविकान् वीरः
 सपतेतिवर्षिण ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकाश्चैव आग्नेयान्माल-
 यानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नोतिवृत् प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 शशकान् यपनीश्चैव विजिगेः सूतनन्दनः । नग्नजित्प्रमुखाश्चैव
 गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्रीं नागमाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥
 तमागतं महेश्वरं धार्तराष्ट्रीं जनाधिपः । प्रत्यद्रम्य महाराज
 सम्राट्पितृवान्धवः ॥ २३ ॥ अक्षयामास विधिना कर्ममाहव-
 शोभिनम् । आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीष्मान् च द्रोणान् कृपान् च वाङ्मिकात् । प्राप्तवानस्मि
 भद्रन्ते त्वत् प्राप्तिं मया हि तत् ॥ २५ ॥ बहूना तु किमुक्तेन मृष्टु

कर्णं वचो मम । मनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाद्येन सप्तम ॥ २६ ॥
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् । अग्रे वा पुच्छ-
 व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं न
 गान्धारीञ्च यथस्विनीम् । पश्य कर्णं मत्प्रेषाम् अद्रितिं वज्र-
 भयथा ॥ २८ ॥ ततो हलदलामष्टं प्राद्वृषीद्विषाम्पते । साक्षा
 काराद्य बहवो नगरे नागमाप्तये ॥ २९ ॥ केचिद्विनं प्रशंसन्ति
 निन्दन्ति च तथापरे । नृणीमामंस्तथा चास्ये नृपास्तत्र जना-
 धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्तभृताम्बरः । स
 पर्वतवनाकाशं मसगुद्रां सनिष्कृताम् ॥ ३१ ॥ दीपैरुन्नावसैः पूर्णां
 पत्तनैर्नगरे रपि । दीपैश्चानृपसममगोः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
 कालेन नातिदीर्घेण वणे कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय
 सप्तजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रथित्य च शस्त्रं राजन्तभ्यन्तरमवि-
 न्द्रम् । गान्धारीमस्त्रिनं वीर्यं धृतराष्ट्रं ददमी मः ॥ ३४ ॥ पश्य
 वच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित्त । धृतराष्ट्रं वासिष्ठा
 प्रेम्णा चापि विमज्जित ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा स
 यकृनिश्चापि सोऽत्र । जानते निज्जितान् पार्थिवान् कर्णान् युधि-
 भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णोद्विजये
 त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् सप्तपुत्रो
 जनधिप । अत्रवीन् परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निवोधेदं यस्त्वं वक्ष्यामि कौरव ।
 श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ १५था पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-
र्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्ष्यं राजाब्रवीत्
पुनः । न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-
श्चानुरक्तश्च मदर्थञ्च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं मच्चत् ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
कर्णो राजानमिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वध्याः सर्वे
नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आह्वयन्तां द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि ।
सन्धियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-
ह्वता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ बहून्पानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः । प्रवर्त्ततां
महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो-
विशाम्यते । पुरोहितं समानाथ्य वचनञ्चैदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदर्शणम् । आहर त्वं मम कृते यथान्यायं
यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्त्वा नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः । न स
शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिने ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ
क्षणे तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप
॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम । अस्ति खन्यन्महत्
सत्रं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं
वचो मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥
ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् । तेन ते क्रिञ्चतामद्य
लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
भारत । तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवी नाम यज्ञः
सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कश्चिद्विदुः विष्णुं पुरा-

तनम् । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं सवेत्येव महाक्रतुः ॥ २० ॥ यज्ञाकं
 रोचते वैव श्रेयस तव भारत । निर्विघ्नस्य भवत्येष सफलता स्यात्
 सृष्ट्वा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वास्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्री महीपतिः ।
 कर्षस्य सौवर्णस्यैव भ्रातृशैवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वसः
 कृतस्यं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि युष्माकं तस्मात्
 प्रब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वास्तु ते सर्वे तथेत्यूर्ध्वराधिपम् ।
 सन्दिदेश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हस्तस्य
 करणो चापि व्यादृष्टाः सर्वघिन्यिनः । यथोक्तञ्च नृपश्रेष्ठ कृतं
 सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोपयात्रापर्वणि द्यौधनयशारश्वे

चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशत्याध्यायः ॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु घिन्यिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च
 ये । विदुरस्य महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्री न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सञ्चं
 क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत । सौवर्णस्य कृतं सर्वं लाङ्गलस्य
 महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्री विग्राह्यते ।
 आश्चापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्ते यज्ञः
 प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः । दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथा-
 क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धतराष्ट्रश्च विदुरस्य महावशाः । भीष्मो
 द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यथास्विनी ॥ ५ ॥ निमग्नश्चायं
 दूतांश्च प्रेषयामास शोघ्रगान् । पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
 तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथादृष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः । तत्र
 कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ वैतवनं
 यीघ्रं पाण्डवान् पापपूरुषान् । निमग्नस्य यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्
 बने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचाभिप्रणय्य च ।

दुर्व्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८ ॥ स्ववीर्याञ्जितमर्थीष-
 मवाप्य कुर्वसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति
 वो राजा धार्तराष्ट्री जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राक्षसं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । तनो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते
 क्रतुमुखेन पूर्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न-
 त्विदानीं कथञ्चन । समयः प्रतिपात्यो नो यावदहं त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वेतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तिऽग्नौ यदा तं
 पातयिष्यति । वर्षात्त्रयोदशादृङ्गं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहतिर्मोक्ता धार्तराष्ट्रीषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाचास्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शिष्यास्तु पाण्डवा राज-
 न्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दृताद्यापि यथावत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः । ब्राह्म-
 णाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वञ्जिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताद्यापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः सन्तः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाश्राय सर्ववर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन
 मास्थेष्टापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्या-
 मास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः । विहृत्य च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । त्रिविध हास्तिनपुरं सञ्चितः कर्ण-
सौबलीः ॥ २६ ॥

इति चारण्यपर्वणि षोडशोत्तरापूर्वणि दुर्योधनवधसमाप्तौ
पञ्चपञ्चायदधिकदिग्गताऽध्यायः ॥ २५५ ॥

- ... -

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरण्य
तम् । जनाद्यापि महेश्वामं तुष्टुवूराजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजै-
यन्दनचूणैश्च विक्रीर्यै च जनास्ततः । ऊर्ध्वदिष्ट्या नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येव ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतो-
रेव कलामर्चति षोडशीम् । एवं तत्राब्रुवन् केषिदतिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः । ययाति
नङ्गपद्यापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचं शुभाः शृणुन् सुहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविशेय पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापित्रोर्विशाम्यते ॥ ७ ॥ भोष्मद्रोगकृपादीनां विदुरस्य
च धीमतः । अभिवाद्रितः कर्नायोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निघसादात्मने मुखेय भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीदथ ॥ ९ ॥ दिष्ट्या ते भरतश्चेष्ट समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हृतेषु युधि पार्थेषु राजसूर्ये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृते-
ऽहं नरश्चेष्ट त्वां सभाजयिता पुनः । तमब्रवीत्समहाराजो धार्मि-
राष्ट्रो महावयाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहृतेषु नरश्चेष्ट प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
सूर्ये पुनर्वीर त्वमेवं बर्हयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य
भारतः ॥ १३ ॥ राजसूर्यं क्रतुश्चेष्टं चिन्तयामास कौरवः ।

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं
 क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्षः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न घावथे तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ कौलालजं
 न खादियं शरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेश्वासिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिघाते फाल्गुनस्य बधे कर्षेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्य-
 मन्यन्त पाण्डवान्मृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेश्वासा जग्मर्विष्मन्ति भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेश्वासा द्रुतवाक्यप्रचीदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवाथं नालभन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चरिरे राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिघा स्रतपुत्रस्य विजयस्य बधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्दिग्धो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्षेपान्प्रधानान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्ता-
 परीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ वद्व्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं
 दैतवर्गं वनम् । धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् ॥ २५ ॥
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गम्य स्रतपुत्रेण
 कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो मही-
 भृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 भ्रातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 षट्षष्ट्यादधिकद्विंशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च धीषयात्रापर्व ॥ २५६ ॥

जनमेजय उवाच । दर्थीधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा मरु-
वलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तस्मात्खातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः गयानं कौन्तेयं रात्रौ हैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाप्यकण्ठा शुधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता
नब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यदक्तकामाः
स्वः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन
यशस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा शुधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा हैतवने हतशेषास्तु भारत । नोत्सीदिस महाराज क्रियतां
वासपण्येय ॥ ५ ॥ भवतो भ्रातर शूराः सर्व एवास्वकीविदाः ।
कुलान्यन्यावशिष्टानि कृतवन्तो वनाकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता
वयं कंचिदवशिष्टा मरुमते । विवर्द्धमहि राजेन्द्र प्रासादान्ते
शुधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् वेपमानान् त्रितस्तान् वीजमात्रावशिष्टान् ।
मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखान्तो धर्मराजो शुधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे-
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि
च तन्नथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिशुद्धः स रात्रान्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् सहितान् भ्रातॄन् दयापत्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उत्तौ
रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स्म भद्रन्ते दया
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्त्तव्या दयास्माभिर्वनौ
कसाम् । साष्टमासं हि नो वयं यद्वनानुपयुञ्जुहे ॥ १२ ॥ पुन
र्वद्भृशं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमिः शिरःस्थानं दृग्ग-
विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्तै पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्देर्मकीविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः
सहिता राजन् ये च तत्र मरुोपिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्ये
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्रानुसृतैर्भार्गैः स्वन्नैः शुचिजला

न्वितैः । दृष्टशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा । तदनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः । समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्धवपर्व ॥२५७॥

अथ व्रीहद्रौणिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मनाम् । वर्षाण्येकादश्यातियुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
मूलाग्रनास्ते हि सुस्वार्हा दुःखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुध्यान्तः
संहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महाबाहुभ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुश्राप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः । दौरात्मप्रमनुपश्यंस्तत्
काले द्यूतीद्धवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् परुषा वाचः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्लासपरमो दीनो विभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमर्जो चीर्भो द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेङ्गदुःख-
मनुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः । कस्यचिस्त्वथ कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महा-
त्मानं प्रत्यश्छाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः श्रुत्युर्णयतेन्द्रियः
॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य
कृपान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थ-

मन्नोदाप्यगद्वदम् । युधिष्ठिर महाबाहो मृगु धर्मभृताम्बर
 ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे
 हि पुरुषः पथ्यायोगोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्
 प्राप्नोति पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वैव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न ह्युच्यति न शोचति । सुखमाप-
 नितं सेवेद्दुःखमापनितं वचेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शश्या
 नामिव कर्षकः । तपसा हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नामाद्यं तपस किञ्चिदिति ब्रुथस्व भारत । सत्यमार्कवमक्रोधः
 संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनस्रया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 यधर्मरुचया मूढास्तियेगुगतिपरायणाः । कच्छयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्नोप
 भुञ्जते । तस्मान्कुरीरं युञ्जोत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा
 यत्किं प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्तिं च ह्यष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुर्नायासमथा-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनस्रयय निवृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शत्रुत् परिक्लेशं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्टा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्तरः । भवत्यहिंसाकशैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभामुशयवृद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिशेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किंस्विहङ्गुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 यर्थं च महतो दृष्ट्या स च दुःखिन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा वीराः
समुद्रमटवीन्तथा ॥ २९ ॥ बृषिगीरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवा ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेकेर्नार्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
र्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् । पात्रे
काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते महती
भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं श्रुतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । व्रीहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५८ ॥

— — —

युधिष्ठिर उवाच । व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
त्मना । कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
धर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
सहर्षचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।
षाषीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनस्यकः ॥ ३ ॥ अतिध्रुवती
क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव
ह । कपोतवृत्ता पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शञ्च
पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । देवतातिथिशेषेण कुरुते दिह-
द्यापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यग्रहृन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
तु मुनिवृत्तग समन्वितः । अनिधिभ्यो हृदावन्नं प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ व्रीहिद्रीणस्य तद्वास्य ददतीऽन्नं महात्मनः । ग्रिष्टं
मात्सर्येहोनस्य वद्वेत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छूतान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्त्यागविशुद्धग तु तदन्नं वृद्धि-
मच्छन्ति ॥ १० ॥ तन्तु शय्याव धर्मिष्ठं मुद्गलं संसितव्रतम् ।
द्वींशा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विभ्रञ्चानियतं
वेद्यमुञ्जन् इव पाण्डव । विकच परुषा वाची व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिमत्तमः । अन्ना-
धिनेमनुप्राप्तं विद्धि मां दिजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽश्चिन्ति
मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पादात्पादमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रतो । उन्म-
त्ताय परां यद्दामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । वृभुजे कृतस्त्रमुञ्जन्तः प्रादात्तन्नै च मुद्गलः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छृष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
लिल्लिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनीषिणः । आगम्य वृभुजे सर्वमन्नमुच्छ्रोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छं मार्गयते एतः । न चैनं
विक्रियां नेतुमगच्छन् मुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधा न च मात्सर्यं
नावमानो न सद्भ्रमः । सपत्नदारमुच्छन्तमाविवेश दिजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छ्रधर्माणं द्वींशा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे
यथा कालं षट्कृत्वः कृतनिययः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
दिकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शब्दं स ददृशे निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मद्गलं ततः । तत्समी नास्ति
लांकेऽस्मिन् दाता मात्सर्येवञ्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्वा-
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुमारिणी जिह्वा कर्पत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्जलम् । मनस्येन्द्रि-
याणाञ्चाप्यैकाग्रं निश्चिंतं तपः ॥ २५ ॥ अमेणीपार्श्वितं त्यक्तुं
दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
प्रीताः स्तोऽनुग्रहीताश्च समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्नोऽसि परमाद्भुतिम् ॥ २८ ॥
अहो दानं विघृष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवामिभिः । सशरीरो भवान्
गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो
मुनेः । देवदूतो विमानेन मुहूर्तं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
युक्तेन क्रिङ्गिणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्लितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्नोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
र्षिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे तत्र सुखं किञ्च द्रोपो वा , देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
मितमाद्भुतः सन्तः कुलोचिताः । मितताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथं पथञ्च तद्ब्रवीच्चविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिद्रीणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने

एकोनपष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

— —

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बद्ध मन्तव्यं विमृष्यस्यत्रुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्ठाञ्च
स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । ऊर्ध्वगः सत्यथः शश्वहेवयान-
शरो मुने ॥ २ ॥ नामसप्तपदः पुंसी नामहायश्याजिनः । ना-

नृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराया-
 हवलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं कृत्वा शमद्मात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्द्विराचरितान् नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षय । यामा धामाश्च मौद्गल्य
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषा देविकायानां पृथक् पृथगने-
 कशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि द्विरणुयः । मेरुः पर्वतराज-
 यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शोतो भयं तथा ॥ ९ ॥
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोञ्जा सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वश ॥ १० ॥ गच्छः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायामपरिदेवने ॥ ११ ॥ इदृशः
 स मुने लोकाः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवत्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तेजमानि शरीराणि भवन्त्यत्रापपदताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संखेदो न
 दौर्गन्धर्वां पुरीषं मूर्खमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं वाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न झायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ इषांशोककृमा
 पेता मोहमात्सर्यैर्वर्जिता । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्मृपयो ब्रह्मन्
 पूताः स्वै कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋभवो नाम तत्रान्ये दिवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्प भास्ते भास्वन्तो लोकाः कामद्घाः परे । न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकीश्वर्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्तयत्याहुतिभिस्ती
 नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेशु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मोहल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ तयस्त्रिंशदिमे देवा
 येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां
 भुङ्क्षु सकृत्तैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषा-
 नपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुञ्जते यत् फलं
 दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुञ्जते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दीपो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कान्
 पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रज्ञानेषु च मात्येषु
 ततः पिपतिषीर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादिते दोषा मोहल्य
 दारुणाः । नाकलोके सकृत्तिनां गुणास्त्वयुतयो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्रुतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुग्रययोगेन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परात्तोपभुञ्जते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवानु-
 कम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मोहल्यो वाक्यं विममृषे धिया ।

विमृष्ट च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥३७॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु
गच्छ नात यथासुखम् । महादोषिण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखिन वा
॥३८॥ पतनान्ते मरुद्दुःखं परिताप सुदारुणः । स्वर्गभाजयरन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामसे ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तदहं स्नानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु यमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मण मटनादूहं तदिशोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मैति यं विद् ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति परुषा विषयात्मकाः । दशालोभमहाक्रोधमोहदोहै
रभिदूताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरञ्जारा निदंष्ट्रा मंयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराशिव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स
मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम । शिलोऽकृत्तुर्धर्मात्मा यम
मातिष्ठदन्नमम ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोहाश्मकाश्चन ।
ध्यानयोगिन शुद्धेन ध्याननित्या बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगाहलं
लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम । जगाम याश्रुतीं सिद्धिं परां निर्वाणा
लक्षणां ॥ ४७ ॥ तस्मात्स्वमपि कान्तिय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात् स्फीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुख
स्यान्तरं दुःखं दुःखस्यान्तरं सुखम् । पर्याश्रिणोपमर्षन्ते नरं
नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पिष्टपैतामहं राज्ञः प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षान्नयोदमादूहं व्यो तु ते मानसा ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवायमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि व्रीहिट्रीणि काख्यानपर्वणि मुद्गल
ज्ञानप्राप्तौ षष्ट्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च व्रीहिट्रीणि काख्यानपर्वे ॥

अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच । वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डुविषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्य्यदत्ताक्षया-
न्नेन कृष्णाया भोजनावधि । ब्राह्मणांस्तर्ष्यमाणेषु ये चान्नार्थ-
मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां भृगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
वर्तन्त पापाचारा महामुने । दुःशासनस्य कर्षस्य शकुनेश्च मते
स्थिताः । एतदाचक्षु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
मिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् । तथा तेर्निकृति-
प्रश्नैः कर्षदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरधं तेषु चिन्तयत्स
दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहाययाः ॥ ६ ॥
शिष्यायुतसमीपितो द्वांसा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेष्य
मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयण दमेन
च । सहितो भ्राष्ट्रभिः श्रीमानातिथेयन न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥ विधि-
वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तत्र
तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तत्र पर्यचरद्राजा दिवारात्रमत-
न्द्रितः । दुर्योधनो महाराज आपात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥
क्षधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
क्षधेत्युक्त्वा त्यर्धनम् । अकस्मादित्य च ब्रूते भोजयात्मांस्वरान्वितः
॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः । पूर्ववत्
कारयित्वान्नं न भुङ्गे गर्हयन् स सः ॥ १३ ॥ वर्तमाने तथा
तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टी-
ऽभवत्सुनिः । आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्त्तते ।
मयि प्रीते तु वदम्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षिर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधन ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्वित
श्लाकीत् कर्मदृशामनादिभिः । याचनोयं मुनेस्तथादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्टैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले
महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् गोलमम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यद्वा च राजपुत्री सा सुकुमारी यथास्वनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
दिजान् सर्वान् पत्नींश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा
सुखामीनां भवेद्यद्वा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेय्य यद्यनुयाच्यता
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्यैवैवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्री यथागतमगान्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ कवेण च करं गृह्य कर्षास्य मुद्रितो
भृशम् । कर्षोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ॥ २४ ॥

कर्म उवाच । दिष्ट्या कामः सुमंत्रतो दिष्ट्या कौरव वह्निसे ।
दिष्ट्या ते यत्रवी मन्वा दुस्तरे व्यमनार्णवि ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
वह्नी पतिताः पाण्डुनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निवृत्तिप्रज्ञा राजन् दुर्योधना
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति चारुण्यपर्वणि द्वीपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिथेः

एकपट्टधिकद्विधयोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनास्तु
 पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परित्ततः शिष्यैरयुतसम्मितैः । दृष्ट्वायान्तं
 तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभमुखः श्रीमान्
 सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥
 विधिवत् पूजयित्वा तमातिथेः न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि ज्ञातुं
 शिष्यैः सहानघः । भोजयेत् सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमञ्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मि-
 न्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्त्रहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत्
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णां कंसनिस्त्रनम् । कृष्णा कृष्णा
 महाबाही देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चिन्तीनां
 प्रवर्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपरुष प्राण मनीवृत्तगाद्यगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीता-
 म्बरपरीधान लसत्कौस्तभभूषण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्ती भूतानां
 त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतीमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाद्भः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नाथेन देवेश सर्वापद्गो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनाद्दहं
 पूर्वं सभाया मोचिता यथा । तथैव सङ्घटादज्जान्नामुद्धर्तु-
 म्मिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्त-
 वत्सलः । द्रौपद्याः सङ्घटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७ ॥
 पाण्डुं स्थां शयने त्यक्त्वा रुस्त्रिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम त्वरितो
 ऋचिन्धगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया
 मुद्रा । चन्द्रवीहासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-
 मब्रवीत् कृष्णाः क्षीणोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णो
 पन्नात् सर्वं करिष्यामि ॥ २० ॥ निशम्य तदचः कृष्णा लज्जिता
 वाक्यमब्रवीत् । स्थात्यां भास्वरदत्तायामन्नं मञ्जीजनावधि ॥ २१ ॥
 भुक्तवत्यन्मङ्गं देव तस्मादन्नं न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्
 कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णो न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे
 मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
 निर्वन्धनः स्थालीमानाय स यद्ददत् । स्थात्याः क्रष्टेऽथ संलम्बं
 शाकान्नं वीक्ष्य केशव ॥ २४ ॥ उपशुच्यान्नवीदिनामनेन हरि-
 रीश्वरः । विश्वात्मा प्रीयता देवस्तृष्ट्यास्त्विति यत्प्रभुक् ॥ २५ ॥
 आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनार्थं चान्नवीत् । भीमसेनं महा-
 वाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीम-
 सेनो महाययाः । आकारितुन्तु तान् सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम
 ॥ २७ ॥ ज्ञातुं गतान् देवनद्यां दूर्वासः प्रभृतीन् मुनीन् । ते
 चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाद्दारान्
 सान्निभान् तत्रा परमया युताः । उत्तीर्य सलिलान्नकाद्दृष्ट-
 वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दूर्वासमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं ज्ञातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
 तत्रा विप्रर्षे किंस्विद्भुञ्जामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-
 स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दूर्वासा उवाच । वृथापाकेन राजर्षिरपराधः कृतो महान् ।
 माम्मानधासुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ सुत्वानुभावं

राजर्षेरश्वरीप्रस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-
 प्पनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
 नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्तो निर्देहेयुर्वै तूलराशिमिवा-
 नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वास्ते हिजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
 तदा । पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दृश ॥ ३६ ॥ भौम-
 सेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिमन्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
 चार गत्रेप्रयत्न ॥ ३७ ॥ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदु-
 तान् । युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
 पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीचन्तः क्रियत्कालं जिता-
 त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स हल-
 यिष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्द्वैवोपसादितात् ॥ ४० ॥
 इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहुः । उवाच वचनं
 श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषिः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
 तस्मादृषिर्दुर्वाससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
 यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूर्ध्वर्षिगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन
 गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्रवमिवासाद्य मञ्जमाना
 महार्थवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधव भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ जषुः प्रकृष्ट-
 मनसो विहरन्तो वनादनम् । इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऋमिह त्वदा ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि दृष्टाभवन् ॥ ४९ ॥

इति चारण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णागमने
द्विषष्टाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बह्वृगीऽरण्ये घटमाना महा-
रथाः । काम्यके भरतयेष्ठा विजङ्गस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा बह्विधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यद्यत्कालरम्याश्च
वनराजोः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तस्मिन्-
रनम् । विजङ्ग, रिन्दप्रतिमा कञ्चित् कालमरिन्दम् ॥ ३ ॥ ततस्ते
योगपद्मेन ययुः सर्वे चतुर्द्विषम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमायमे न्यस्य दृणाविन्दोरनुचया ।
महर्षिर्हीनप्रतपसो धौम्यस्य च परोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वाङ्मन्त्रिर्महायथाः । विवाहकामः शाल्यान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हिता राजयोगान संव्रतः ।
राजभिर्वृद्धभिः सार्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यथास्विनीम् । निदृन्तीमायमहारि द्रौपदीं
निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्यतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वाङ्मन्त्रिर्जय-
द्वेषः । विजितस्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कोटिकास्थं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी
यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कस्यिदिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमाहाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मामेषा लोकासुन्दरी । भजेद्दयायतापाङ्गी सुदती
 तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि की न्वस्या नाथ इत्येव कीटिक ॥ १६ ॥ स
 कीटिकास्य स्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कन्ध कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रीष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कीटिकास्यप्रश्ने
 त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

— —

कीटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेका-
 श्रमे तिष्ठसि शोभमाना । देदीप्यमानाग्निशिखिव नक्तं व्याधूय-
 माना पवनेन सुभ्रु ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्य-
 रण्येषु विभेषि किन्तु । देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वीरगराजकन्या वनेचरी वा
 क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य
 धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सदनान् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम
 तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वद्वेयन्तः पृच्छाम भद्रे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्षु बन्धुंश्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्री यं कीटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे ज्ञतोऽग्निश्चयने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करी नाम स एष
 वीरः । अस्मात् परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपते-
 र्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वामनिखः । यमी तु वः पुष्करिणीममीपे श्यामो युवा तिष्ठति
 दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इच्छाकराद्यः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विपतां
 सुगात्रि । वस्यानुयाया ध्वजितः प्रयान्ति सौवीरका हादप
 राजपुत्रः ॥ ९ ॥ शीणाश्वशुक्तेषु रथेषु सर्वे मन्विष द्वीपा इव
 ह्यवासाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुपक्य पत्रञ्जय उञ्जयगुपह्वी
 ॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रयाप कुञ्जय नाम ।
 यं पट्मह्वरा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनय ॥ ११ ॥
 जयद्रथो नाम यत्र श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः । तस्या-
 पते भ्रातरोऽनेनमस्त्वा बलाहकानोऽनविदारणाद्या ॥ १२ ॥ सौ-
 वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमने वनिनोऽनुयान्ति । एतैः
 महायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्त । अजाननां
 खगापय न सुक्रेषि कस्यामि भार्या दृष्टिता न कस्य ॥ १३ ॥

इति चारणपर्वणि द्रौपदीचरणपर्वणि कौटिकास्यप्रश्ने
 चतु पष्टाधिकद्वितीयाध्याय ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाद्रवीर्हापदी राजपत्नी पृष्टा गिरीनां
 प्रवरेण तेन । अवेष्ट्य मन्दं प्रविमन्त्रा णाखां संशङ्कतो कौणिक-
 मुत्तरीयम् ॥ १ ॥ वृद्धाभिजानामि तवेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वा
 मभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो तरो वाप्यथ
 वापि नारी ॥ २ ॥ एका ह्यहं मस्मृति तेन वाचं उदानि वै भद्र
 निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेता त्वामालपयं तिरता
 स्वधर्मं ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरदस्य पुत्रं यं कौटिकास्येति
 विदुर्भनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाश्वयामि बन्धून् प्रथितं
 कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि दुपदस्य राक्षः कृणोति मां शैव्य विदु-
 र्भनुष्याः । वाहं तथे पञ्च जनान् पतित्वे ये खाण्डवप्रसङ्गताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्राण्य पुषी
 पुरुषप्रवीरौ । ते मां निविश्येह द्विशतस्त्री विभज्य पार्था नृगयां
 प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 यमजाबुद्धीचीन् । मन्ये तु तेषां रथसन्तमानां कालोऽभितः प्राप्न
 र्त्स्यपदानुन् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्थप तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहा-
 नवराजध्वम् । प्रियान्तिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा दुपदात्मजा सा धैव्यात्मजं
 सन्नुसुगी प्रतीता । विविश तां पर्यामालां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषा-
 मन्तिथित्वधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
 पञ्चपष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णाय माहं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः
 श्रुत्वा धैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे
 रमते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुखगायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखाम्बुस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनाद्दिव हि मनस्तथा
 मेऽपहृतं भयम् । तां समाचक्षु कल्याणीं यदि स्यात् धैव्य
 नानुषी ॥ ४ ॥

कोटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पद्मानां पारुडुपुत्राणां महिषी सम्मता भयम् ॥ ५ ॥ सर्वेषाञ्चैव
 पार्थानां प्रिया उद्गमता सती । तथा समेत्य सौवीर सौवीरा-
 भिशुखां व्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्यवाच पश्चामि द्रौपदी-

मिति । पतिः सौवीरसिन्धूनां दृष्टभावी जयद्रथः ॥ ७ ॥ स
प्रविच्छाद्यमं पुष्पं सिंहगोष्ठं वृको वथा । आत्मना सप्रमः कृष्णा-
बिह्वं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कृष्णलन्ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यना-
मयाः । धीषां कृष्णलकामामि तेऽपि कश्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रीपदवाच । अपि ते कृष्णलं राज्ये राष्ट्रं कौथं वले तथा ।
कश्चिद्विक्रः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः । चतुष्टमि-
धर्मिण धे वान्ये विद्वितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कृष्णलो राजा
कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । अरुञ्च भ्रातरश्चास्य यांशान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पाद्यं प्रतिग्रहाणोद्दामनञ्च नृपात्मज । मृगान्
पञ्चघतञ्चैव प्रातराशं दृढानि ते ॥ १२ ॥ ऐणोयान् पृषतान्
न्यङ्गुण हरिणान् शरमान् शयान् । ऋक्षान् करुण् शम्बरीय
गवयाश्च मृगान् वङ्गान् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषाथैव याशान्या-
मगजातय । प्रडास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कृष्णलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतरथीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्नान्
रोहुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतरथीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युष्मानमनुयुञ्जीत न त्रियः संक्षयं वसेत ॥ १७ ॥ त्रिया विधीना
राष्ट्रासु विनष्टाः शाश्वतीः समाः । अलन्ते पारदुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्या मे भव सुश्रीणि तंजे-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानापुहि त्वं मया
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सिन्धुराजिन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामहे गतुं मभक्तुष्टीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्य तदाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तृ-

यामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास परं वाक्यैर्विक्यानि
युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोषरागीपहतेन वल्गुना सराग-
नेत्रेण नतान्नतभ्रुवा । मुखिन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्सं
द्रुपद्रात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यथास्विनस्तीक्ष्णाविषाम्बहारधानतिब्रुव-
न्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेष्वपि यत्तरक्षसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिदीदं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा शूरेभ्यो न वा । तपस्विनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति
ह्येवं शूरेनरा सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिद्देता-
दृशे क्षत्रियसन्निवसे । यस्तदाय पातालमुखे पतन्तं पाणौ शङ्हीत्वा
प्रसिंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां ह्यैवतीं
चरन्तम् । दण्डीव यथानपसंधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ वाच्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पद्माणि मुखा-
ङ्गनासि । पदा समाहृत्य पलायमानः क्रुहं यदा द्रक्ष्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं धीरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ दिजितौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छद्विषे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्या जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
यथा च विष्णुः कदली नली वा फलत्यभावाय न भूतये पुनः । तथैव
मान्तैः परिरक्ष्यमाणाभादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृष्णे विदितं मयैतद्यथाविधास्ते
नरद्वेषुताः । न त्वैवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं द्वांस्यितुं

खवाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्यो कुलेषु सर्वेऽनवमेषु
जाताः । घृत्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनाम्बन्यामहे द्रौपदि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्य-
मात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपयां वदन्ती सौवीर-
राजस्य पुनः प्रमादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । महाबला मित्तृच दूर्बलेव सौवीरराजस्य
मनाहमस्मि । नाहं प्रमाथादिकं सम्पूतीता सौवीरराजं कृपयां
वद्वियम् ॥ १३ ॥ यस्या हि ज्ञयां पदवीश्वरेतां समास्त्रितावेक-
रथे समेतौ । इद्रीऽपि ताः नापचरेत् कथञ्चिन्ननुष्यमात्रं कृपणः
कृतोऽन्य ॥ १४ ॥ यथा किराटी परवीरघाती निघ्नश्वस्त्री
द्विपतां मनासि । मदनन्तरे त्वद्जितौ प्रवेष्टा कर्त्तुं दहन्मन्त्रिवी-
ष्याशेषु ॥ १५ ॥ जनाङ्गेन मान्यकव्रथावीरौ महेष्वासाः कौकेया-
यापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपत्न्याः प्रहृष्टरूपाः पदवी-
श्वरेभ्युः ॥ १६ ॥ सोर्वीविष्टा स्तनयित्रघोषा गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवंगवन्तः । हस्तं समाहृत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्ताश्च महाशरीरान् पतङ्गसंघा-
नित्वा घाघ्रवेगान् । यदा द्रव्यस्यर्जनं वीर्यशालिनं तदा स्वशक्तिं
प्रति मन्दितासि ॥ १८ ॥ मघङ्घ्रघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुद्गररुद्धं । यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्वी
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गन्दाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्री
सम्पतन्ती दिशथ । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्ती दृष्ट्वा शिरं ताप-
सुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नानिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्त्तान्मनापि जातु । तेनाद्य सत्ये न वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थः
परिकृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सञ्जमं गन्तुमहं हि शक्ये खया
नृपसेन विदुष्यमाणा । समागताहं हि कुहप्रवीरैः पुनर्वनं
काव्यक्रमागतान् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा ताननुप्रेष्य विशालनेत्रा जिहृक्ष-
माणा न च भर्त्सयन्ती । प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धीम्यं
प्रचुक्रोथ पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रद्विषे जय-
द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तथा समाक्षिपतनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहु-
र्विनिश्रुस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमासुरोह धीम्यस्य
पादावभिवाद्य कृषा ॥ २५ ॥

धीम्य उवाच । नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फलं
पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्म-
राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यथ-
स्विनीम् । अन्वगच्छन्तदा धीम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
सप्तप्रष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्प्रविष्ट्व्य पार्था मृगान्
मराहान् महिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्षं महा-
वनं तद्विहगोपघुष्टम् । भ्रातृंश्च तानभ्यवद्द्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो
व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा
दिजाः क्रूरमिने वदन्ति । आयासमुद्यं प्रतिवेद्यन्ती महावनं
शत्रुभिर्वाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे
दूर्यात दह्यते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युर्बुद्ध्यते प्राण-
पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सुपर्शेन हृत्नोरगं यथा राष्ट्रं यथ-

राजकमात्तद्विद्धि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यञ्चा
पीतरसञ्च कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलीप्रवेगेर्महाजवैर्वाजिभि-
रुत्तमानाः । युक्तेषु हृदिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा
बभूवु ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्तता वाममुपेत्य
पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविशत्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धन-
ञ्जयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालातृको वा समु-
पेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमन्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्हः कुरुभिः
प्रसङ्ग ॥ ८ ॥ इत्येव ते तदनमाविशन्तो महत्परशये मृगया-
क्षरिता । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यबधूं
प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततो-
ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्तरस्तदा-
नीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शृण्वति
हीनवर्णाम् । कश्चिन्न पापैः सृष्टयंसकृद्भिः प्रमाधिता द्रौपदी
राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
पुत्रवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
प्यन्ति धर्मपुत्रः । को हीदृशानामरिमर्हानां क्लेशप्रमाणामपरा-
जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
प्रमूढः । न बुध्यते नाथवतीमिहाय वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम्
॥ १४ ॥ कस्याद्य कायं प्रतिभिय घोरा मर्हीं प्रवेक्ष्यन्ति मिताः
शराशराः । मा त्वं शुवस्तां प्रति भीरुं विद्धि यथाय कृष्णा पुन-
रेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् दिपतः समशान् पार्थाः उजे-
षन्त्यव वाचसेन्या । अथाप्रवीक्षासमुखं विमृश धात्रेयिका
शारधिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जवद्वयेनापहृता प्रमत्ता पञ्चेन्द्र-
कल्पान् परिभूव कृष्णा । तिष्ठन्ति वल्गानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न
ज्वान्ति तथैव भन्नाः ॥ १७ ॥ शार्वर्त्तवध्वं अनुवात शीघ्रं न

दूरवातेव हि राजपुत्री । सन्नद्धध्वं सर्वं एवेन्द्रकल्पा महान्ति
 चाक्रुषि च दंभनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्मूर्खनदृष्टमोहिता
 प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कश्चेदिदमर्हते तनुं
 वराच्यपूर्णांमिव भक्षानि स्रुचम् । पुरा तुषाम्नाविव ह्यवते हविः
 पुरा श्लथानि स्रगिवापविश्र्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽव-
 लिङ्घते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्यरख्ये मृगया-
 च्छरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छ्रभं कश्चि-
 दकृत्यकारो श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्मन्यनु-
 यात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगर्हं ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्मत्-
 सकाशे परुषाण्यवोचः । राजानी वा यदि वा राजपुत्रा बलेन
 मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रवयुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मान्यनुवर्त्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छसन्ती ज्या विक्षिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धृतं वै वाजिखुर-
 प्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रीयन्तं भीममभिद्रवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्त्वु धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राज-
 पुत्राः । श्लेणा यथैवामिषसम्पुक्ता जवेन तत्त्वैन्यमथाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमत्रिक्रमाणां संरक्ष्यानां धर्षणाद्याश्लेष्याः ।
 क्रोधः प्रजप्त्वा जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रिवां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रचक्रुश्चुषाप्यथ सिन्धु राजं तृकोदरस्यैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा
 च महाधनुर्बरास्ततो द्विषः संसुमुद्गः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति चारुख्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि धार्थागमने

षष्ठ्यष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्सदा ।
मौमकिनार्जुनो दृष्ट्वा चक्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
ग्रास्यमिवीच्छ राजा स्ववं कुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयदृष्टो
याञ्छसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आचा-
न्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे धतवस्त्वैते । सा जानती
खगपच नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्त्वम् ॥ ३ ॥

द्वौपद्यवाच । क्रिन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्दरैरनायुष्यं कर्म
कृत्वानिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चि-
द्विहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आखगातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो मया तुभ्य
पृष्ट्वा धर्म एषः । न मे व्यथा त्रिदते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः
सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदती दृढज्ञौ नन्दोप-
नन्दौ मधुर्नो युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिययञ्च सदा जनाः
कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रखण्ड-
घोणस्तनुरायनाक्षः । एतं कुरुयेष्ठतमं वदन्ति शुधिष्ठिरं धर्मसुतं
पतिं मे ॥ ७ ॥ अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
चारी नृवीरः । परैश्चेनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलि-
र्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
मिव प्रवृद्धम् । मन्दटौष्ठं भुक्तोसंहतभ्रुवं तृकोदरो नाम पति-
र्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया बलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूर-
मुदा वहन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुपाणि भोमेतिशब्दोऽस्य गतः
पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराधाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विष्करते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न
च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्दराश्रो धृतिमान् ययस्वी जितेन्द्रियो
वृहसेवो नृवीरः । आता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य घनश्रवी नाम
पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्न प्रजेद्धर्मं न
नृशंस्यञ्च कुर्यात् । स एष वैश्रानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्त्तानां भय-
हर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाङ्गः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचिवहस्तो मह्यंश्च धीमान्
सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रुपदसे मूढसत्त्व शत-
क्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्घे । शूरः वृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रिय-
हृरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघ-
न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्ष-
णश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्भव्य-
वाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्म-
रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्यन्तीं नावमिवा-
र्षवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
सर्वयोधां विक्षोभितां द्रुपदसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
पाण्डुपुत्रा यास्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुचासे
रिष्टदेहः पुनर्जन्मं प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्रयुक्ता
व्रतान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः
क्रुद्धाः सर्वतः संनिष्टञ्च ॥ २१ ॥

इति चारण्यपर्वणि द्वौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठत प्रहरत तूष्णं विपरिधावत ।
इति सैन्यवो राजा सोदयामास तान्द्रुपान् ॥ १ ॥ ततो धीर-
जसः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

सयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्याप्यजायत ।
तान् दृष्ट्वा परुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलीकृतान् ॥ ३ ॥ हैमचिद्र-
समुत्सेषां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रष्टव्याभ्यद्रवस्त्रीमः सैन्धवं
कालबोद्धितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथावृत्य कीटिकास्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्यै त्रकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तिमोमरमारार्चै-
र्वीरवाहपञ्चोदितैः । कीर्त्यमाणोऽपि वज्रभिर्न क्व भीमोऽभ्य
कम्पत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदानौद्य चतुर्दश । जघान
गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चघताञ्कूरान्
पार्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी
मुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निपेपमात्रेण शनं जघान समरं तदा ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा नकुलस्तत्र
रथात् प्रस्कन्द्य खड्गधक् । शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्
प्रवपन्नङ्ग ॥ १० ॥ महद्देवस्तु मन्धाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव वर्हिणाः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्तः
सधनुर्वतोथे महारथात् । गदया चतुरी वाहान् रात्रस्तस्य
तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदानि कुन्तिनन्दनः ।
अङ्घ्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
वीरो वक्रान्क्लीगितमहमन् । पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव
द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रमेनदितीयस्तु रथात् प्रस्कन्द्य धर्मराट् । हताश्वः
सहदेवस्य प्रतिपेद् महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्तुभिसन्धाय क्षेम
चरमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्वर्षिताम् ॥ १६ ॥
तोमरैरभिवर्षन्तो जोमूताविव वार्षिकौ । रक्षकैः विपाटिन जघ्ने
माद्रवनीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्नराजः सुरबस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गलेन गजवानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभी-
स्तजाङ्गबाह्वर्मांसिपाणिमान् । उद्भ्रान्तं स्वानमास्त्राय तस्वी
गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं बधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रीडमभ्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य
 समीपे परिवर्त्तितः । सविघ्नायां भुजं भूले खड्गेन निरहन्तत
 ॥ २१ ॥ स विन्द्य महानाहं मजः कङ्कणभूषणः । पतन्नावक्-
 शिरा भूमौ च्छयारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
 कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य धर्मं लेभे महा-
 रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राक्षः कोटिकास्यस्य सङ्घरे । सूतस्य
 मुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं
 स राजा बाहुशालिना । तस्याश्रवा व्याद्रवन् संख्ये हतसूता-
 स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
 जघान तल्लयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ दादृशानान्तु
 सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चक्रेत् निमित्तैर्भङ्गैर्धनूंषि च
 शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिद्राकमुखांश्च त्रिगर्तान् सैन्यवानपि ।
 जघानानिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः
 प्रत्यदृशन्त बह्वयः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च
 महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्त्र्यः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विद्वहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्लथध-
 काङ्काकोलभासगोमायुवायसाः । अदृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां
 मांसघोषितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जवद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्धस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
 सङ्घे सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां । प्राणप्रेप्सरुपाधावत् वनं
 येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धीम्यपूरस्कृताम् ।
 माङ्गीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्य-
 मपघाते जवद्रथे । सादिशादिश्च नाराचैराजघान वृकोदरः
 ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जवद्रथम् । वारयामास
 निघ्नन्तं भीमं सैन्यवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

पर्जुन उवाच । यस्यापचारात् प्राप्नोऽवमङ्गान् क्लेशो दुरा-

सदः । तमज्जिन् समरोद्देशे न पश्यामि जवद्रुचम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष मद्रन्ते किन्ते योषेर्निपातितैः । अनामिषमिहं कर्म कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु गुढाकेषेण धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा
रिपवो भूविष्ठं विदुता द्विषः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजान्ववर्त्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धीम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिमान्तुय ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्षते जीवन्मुदः सैश्वकी नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
यज्ञोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स
सैश्ववः । दुःश्लामभिसंश्लथ्य गांधारीञ्च यथस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुले-
न्द्रिया । कुपिता ह्यमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मद्यं दध्यः स पुरुषाधमः । सैश्ववापसदः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो बभूव राज्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्षव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥
इत्युक्त्वा तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैश्ववः । राजा निवृत्तते कृष्णा-
मादाय सपरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविहृष्टपी-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रे रनुकोशं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुशोचद्विब्राह्मणैस्तेः समाहितैः । समियाद्य महाप्राज्ञः सभार्यो
भ्रातृमध्यमः ॥ ४९ ॥ ते अ तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं वृषम् ।
जित्वा तान् सिन्धुसौवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्णा
बमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोध-
गतं रिपुम् । स्वबभ्र्वांस्तुदन्तौ तौ जवनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोशमात्रगतान्श्वान्
 सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छकालि-
 ऽप्यसम्भ्रमः । अकरोद्दृष्ट्वा कर्म शरैरस्तानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावृभौ भीमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्धवं भीत-
 भेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्वान्
 स्वान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणञ्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतात्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् । सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्य्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हित्वा
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थिव सैन्धवो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवहली । मावधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणे

सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व ॥

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावन्तूर्ध्वमव्यग्रौ जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्थं रथादली । अभिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पचे ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महोत्तले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 द्दक्षपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्रिना ।

अ मोहमगमाद्रजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोधं भीमसेनन्तु
वास्वामास फाल्गुनः । दुःशलावाः कृते राजा वत्तदाचेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापममाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्रष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किञ्चु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं कृणी । खञ्ज बालिण्या बुद्ध्या सदैवा-
न्मान् प्रबाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रौ तृकोदरः ।
अश्वेचन्द्रेण वाणेन किञ्चिद्द्रवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकृत्यायित्वा
राजानं ततः प्राह तृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दामोऽस्मीति त्वया वाचं संमत्सु च सभासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामिष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमार्गो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं
भीममाहवर्षाभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो
तृकोदरः । रथमारोपयामास विसंश्रं पांशुगुणितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्यानुगस्तदा । अभ्येत्यायममध्यस्थ
मभ्यगच्छदुधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहमदृष्ट्वा मुन्यतामिति चाद्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानञ्चाद्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथयतामिति । दामभावं गर्तो
क्षेप पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ऋष्टो भ्राता
सप्रणयं वचः । मुञ्चे ममधमाचारं प्रमाणा यद्वि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्रौपदो चाद्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दामोऽयं मुच्यतां
राजस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभि-
वाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विद्वन्नी राजंस्तांय दृष्ट्वा मुनींस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच कृष्णो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा सहीतं सव्यमाचिना ॥ २० ॥ अदामो गच्छ मुक्तासि
मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकानं वा धिगस्तु त्वां चद्रः चद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसत्त्वमिव शाला कर्तारमशुमस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाञ्चक्रे नराधिपः । धर्मो ते बर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मो मनः
 कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सप्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाञ्छुः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखात्तीं गङ्गादाराय भारता । स देवं शरणं गत्वा
 विक्रपाञ्चमुमापितम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै
 ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जघेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यब्रह्म्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहू नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदथ्यां तप्ततपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ भया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्यो वच्चादीन्संमहाशरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः
 सुरेश्वरः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विप्रवात्मा विश्वमूर्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाम्बिर्दहते जगत् । सपर्वतार्थव-
 हीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्देहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अघान्तरीक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा
 विनद्दिनस्तडिभ्याल्लावलाभिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्धन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्बर्त्तानिनियामकाः ।
 अक्षमात्रे च धाराभिस्तिष्ठन्वापूर्य्य सर्वथः ॥ ३५ ॥ एकार्थत्रे तदा
 तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने अह्नस्रजवर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्वुगसहस्रान्ते सलिलेनाद्भुता मही । ततो नारायणाखरस्तु
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रधीर्षा पुरुषः स्वप्तकाम-

स्वतोन्द्रिवः । फणासहस्रविकटं शेषं पथ्यङ्गभोगिनम् ॥ ३८ ॥
 सहस्रमिव तिम्रांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
 मृणालकुमुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-
 निधौ तदा । नैघेन तमसा व्याप्तौ स्वां रात्रिं कुरुते विभुः
 ॥ ४० ॥ सस्त्रीकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्जीहा-
 हरम्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव
 इत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन वैवास्ते तेन नारायणः श्रुतः
 ॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमाद्ये तु
 भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-
 पद्मादिनिःश्रुतः । ततोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृतकं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-
 प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि तस्तानि
 स्थावराणि च । यत्तराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥
 सृजते ब्रह्ममूर्त्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन शमये-
 त्तिस्त्रीऽवस्थाः प्रजापते ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णो-
 रद्भुतकर्मणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्विदपारगैः ॥ ४८ ॥
 जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा वैकार्यवे तस्मिन्नेका-
 काये प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निघायामिव खद्योतः प्रावृट्काशे सम-
 न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
 निमग्नां गां दृष्ट्वा चोदत्तुं मनसंच्छति । किन्तु रूपमहं ब्रह्मा
 शक्तिखादुदरे मर्हाम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मा
 वराहवपुषं वाह्यं वेदसम्मितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-
 योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्षाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महा-
 मेघौघनिघोषं नीलखीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यज्ञवराहो
 वै शपः संगाविद्यत् प्रभु । दंष्ट्रं षोकेन चोदृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

अहीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
 कृत्वाद्धतनुं सिंहस्याद्धतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा
 पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सरारिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः
 स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ भेषस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्र-
 चयसन्निभः । दैवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्गन्ध्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णं वर्षसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्हिनाभोदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-
 कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटो
 यज्ञोपवीतो च भगवान् बालरूपधक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनी
 मखि । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तास्तु बलिना
 वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः क्षयमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दामवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६७ ॥
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरहोभ्यो जहाराद्यु
 स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च अर्हो विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रासन् वैष्णवज्ञोच्चरते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुत्तमं ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृष्णोति परिकीर्तयते । अनाद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैश्वर्य । यमाद्भरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥
 श्रीवत्सधारिणं दिवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णान् रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्त्राय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पाथं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं योधिष्ठिरं
 बलम् । चतुरः पाण्डवाग्रजन् द्विनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञज्ञा त्रिपुराहिनः ॥ ७८ ॥ वाम्भैर्विकटैः
 कुञ्जैश्चश्रवणदशमैः । व्रतः पारिपदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥
 वाम्भको राजघाट् ल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवां
 स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दाग्ना स्वमेव भवनं
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्नावसन् काम्यकै तथा ॥ ८१ ॥

इति शारण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणापर्वणि जयद्रथ
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥
 समाप्तश्च जयद्रथविमोक्षणापर्व ॥

अथ रामापाख्यानपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु
 क्षमम् । अत ऊर्ध्वं नरत्रयाघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जय
 द्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये मरुपर्षीणां शृणुतामनुमोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्य-

वित् । संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्मितम् ॥ ४ ॥
द्रुपदस्य सुता श्लेषा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
भागा क्षुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान्
देवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संसृशे-
दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो
महान् ॥ ८ ॥ तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
ससहायः समाप्तवान् । प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत् सैन्धवं
बलम् ॥ १० ॥ तद्द्वारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
वनौकोभिर्वनौकसाम् । ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभागप्रतरो नरः । भवता दृष्ट-
पूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरुण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने

हिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमा-
द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्त्राय तरसा हत्वा
मध्वं जटाशुभम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शिनैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कञ्जिग्रामः कुले जातः किंवीर्यः कि-
म्भराक्रमः । रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मि भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्याङ्घ्रिकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्थीणं यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ यज्ञो
नामाभवद्राजा महानिष्ठाकुवंशजः । तस्य पुत्री दशरथः यशस्रत्
स्वाध्यायवान् शूचिः ॥ ७ ॥ यमवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कीविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
माता कौशल्या कीक्रेयो भरतस्य तु । सुगौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपो ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभो । याज्ञकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य आद्याद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुत्रस्यो नाम तस्यामीश्वानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कीपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्माहिनं वै हिजः । प्रतीकाराय
सन्नोषस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य च । अमरत्वं धनेयत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लक्ष्मी
रक्षीगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्यकं नाम कामगञ्ज ददौ
प्रभुः । वज्राणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वैश्रवणीत्यन्ती

त्रिसप्तत्यधिकद्विगताऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्वेदेहोऽभव-
 न्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ कुबुधे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादायं यतते स
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीत-
 विशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ।
 अन्योऽन्यस्सर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः समध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते हौ पुत्रौ
 राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्म्मदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 श्वरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठा राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो
 महासखपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्म्मो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायाती रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 श्वरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्महिट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरो
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
 सुचरितव्रताः । जघुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साहं समासीनमृद्धा
 परमद्या युतम् ॥ १४ ॥ जानामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्धोरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठद्वैक-
 पादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुमहो दशग्रीवः पञ्चाभिः सुस-
 माहितः ॥ १६ ॥ अधःपाद्यो कुम्भकर्म्मो यताहारी यत्रव्रतः ।
 विभीषणः शीर्षपर्शमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सदा जप्यपरावणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदा-
रधोः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे तु
घिरम्हृत्वा दधाननः । जुहोत्वमौ दुराधर्षस्तेनातुष्यन्गत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रसीभ्य
वरदानेन सर्वानिव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
बद्यद्दिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदमौ हृतं
सर्वं घिरस्ते महर्दोप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथे-
प्सया ॥ २३ ॥ वैरुष्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रणेऽरोणां विजिता न च मंगय ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतभ्यां न मे भूयान् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तभ्यांऽस्ति भयन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भ्रून्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
एवमेने हि दुर्बुद्धिमनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कृशकर्ममघो-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वद्रे महर्तो निद्रा तमसा यस्तचेतनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणोष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीनि पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापहतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
शयित्तच्च भगवन् ब्रह्मास्त्वं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षसयोर्नो ते जातस्यामित्थकर्षण । ना-
धर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवी विधा-
स्यते । लङ्कायाद्यत्रावयःमास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

द्विजा स भगवान् लङ्कामविशद्बन्धमादनम् । गन्धर्वयज्ञानुगती
 रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य
 रावणः । शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्विधिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्विधिष्यति । अवमन्य गुणं माञ्च क्षिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यच्च-
 राक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-
 बलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्द्धाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां दिवानाञ्च बलीकटः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबली दिवानां भयमादधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
 प्राप्ती चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥२०४॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
 हृद्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निस्त्वाच । योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अग्रथ्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्नातु भगवान्नान्यस्नाता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स दिवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसी ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-
 तीर्णोऽसौ मन्त्रिवीगाक्षतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ यज्ञमज-
वीत् । सर्वैर्देवगणैः साहं सश्वत्वं महीतले ॥ १ ॥ विष्णोः
रुद्रावामृक्षीषु वानरीषु च सर्वथः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
कामरूपबहान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागामुभागीन द्विवगन्धर्व-
दानवाः । पवतस्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरस्त्रसा ॥ ८ ॥ तेषां
समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । यथास वरदो द्विवो गच्छ
कार्षार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्त्ररा मामुषी लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ यज्ञप्रभृतवधैव
सर्वे ते सुरसप्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यथासा च बलेन च । भेत्तारो गिरि-
शृङ्गाणां घातताडप्रिल्लायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे
सौषडक्षास्तथा । कामवीर्यबलाद्यैव सर्वे युद्धविघारदाः ॥ १३ ॥
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्नेच्छुकनिवासाश्च केषि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्त्ररां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाश्राव तत्रा चक्रे मनोजवा । द्रुमक्षेतश्च गच्छन्ती वैरसम्भ-
वक्ष्ये रता ॥ १६ ॥

इति पारश्वपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानरा
द्युत्वन्तो पञ्चसप्तत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

—०००—

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जम्ब रामादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्नानकारणं ब्रह्मन् योतुनिच्छामि कथयताम् ॥ १ ॥
कथं दायरधी वीरौ आनरौ रामसद्व्रणौ । संप्रसिद्धौ वने ब्रह्मन्
नेषिषी च यथास्तिनौ ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दधुरथः प्रीतिमानभवन्नप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यवर्द्धन्त महौजसः । वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारंगाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम् । मन्त्रया-
 मास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौव-
 राज्येन भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
 लोहितार्क्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं महो-
 रस्कं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं त्रियया वीरं शक्रादन-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम् । सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरु-
 नन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अभ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुष्यो निधि
 ब्रह्मन् पुण्ड्रं योगमुपैष्यति । सञ्चाराः संभ्रियन्तां वै रामस्योप-
 निमन्त्रताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो
 मया । यौवराज्येभिषेक्तव्यः पौत्रेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भागं राज्ञा ते खगापितं
 महत् । आशीविषस्त्वां संक्रुद्धशरणी दशतु दुर्भगे ॥ १८ ॥ सुभगा
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रीऽभिषिष्यते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्री न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाश्राय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदीविलग्नमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव
मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मि त्वं काममेकं निहृष्ट-
वान् । उपाकुरुष्व तद्भ्राजंस्तस्मान्म, चरस्व सङ्घटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अबधो बध्यतां कोऽद्य बध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
ददानि कस्याद्य द्वियतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र
यत् किञ्चिद्विदितमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्णस्य रक्षिता । यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तदचनमाश्राय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनी
बलमाश्राय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः
॥ २७ ॥ तत्रपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा
शिराजिनधरो रामो वसतु तापमः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् । दुःखान्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चि-
द्वाजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विश्वाय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवत्विति ॥ ३० ॥
तमन्वगच्छन्नुत्सवावान् धनुष्माक्ष्मणस्तदा । माता च भार्या
भद्रन्ते वैदेहो जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाश्राय राजानन्तु तथागतम् । आनाथ्य भरतं देवी
कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गे वनस्थो राम
लक्ष्मणौ । शृद्धाण राज्ञ्यं त्रिपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृपसं वन ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलञ्चेद्-
मुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अययः पातयित्वा मे भूद्धिं त्वं
दुःखसांसृते । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्रकरोद् ह ॥ ३६ ॥
स चारिद्रं विद्याध्याय सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्ययाद्भ्रातं रामं

विनिवर्त्सनलाक्षसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सुदुः-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स अमुन्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वधिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सार्द्धं
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ हृदयं चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्ष्मणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४० ॥ विस-
 र्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्वाच्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराग्रह्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं भरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य भरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रानस्य ततः शूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षाथं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य समहाबली । चक्रे
 श्वेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासीष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमध्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पाद्वीभ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 ष्युशन् ॥ ४९ ॥ खानमात्यान् विदुज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता भङ्गे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषिवते । कः शिरस्यग्निमाघाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पाद्भिर्न स्पृशतीह कः ।
 सिद्धं कैशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्यति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतीभ्यस्तेजसोऽक्षिषः । निशेर्दृष्ट्यतो रात्रौ वृक्षस्येव
 खरन्ध्रतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामत्रिभ्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो चातिबधं

आत्मा रावणः कालपीडितः । रामस्य बधमाकाङ्क्षन् मारीचं
 मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसात्सु
 च । जङ्घिमाचक्रमे राज्ञा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
 समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोर्ध्वं
 महोद्दिग्धम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याद्य गीर्कर्मभ्यगच्छद्दृष्टाननः ।
 इदितं स्नानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
 न्कारीषं पूर्वामाद्यं दृष्टाननः । पुरा रामभयाद्दिव तापस्यं समुपा-
 श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति शारदपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणगमने

षट्सप्तत्यधिकद्विष्टतोऽध्यायः ॥२७६॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
 भागमत् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
 विश्रान्तश्चैनमासीनं मत्सासीनः स राक्षसः । उवाच प्रहृतं वाक्यं
 वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्ष्यः कश्चित्
 सोमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥
 किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । इतमित्येव तद्विधि
 ज्ञापि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ यद्यस्य रावणास्तस्यै तत् सर्वं
 रामचिह्नितम् । समासेनैव कार्यं किञ्चिन्नो धामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचश्चरन्मरीचकुला समासेनैव रावणम् । पश्यन्ते राममासाद्य
 वीथीञ्चो ह्यजि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य यत्नः सोढुं
 महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥
 विनाप्रमुखनेतस्ते केनाख्ययातं दुरात्मना । तमुवाचाद्य सक्रीडो
 रावणः परिभर्त्सवन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽज्ञादपनं स्यात्कृत्युरपि ति

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विधिष्टान्मरणं वरम् ॥ ९ ॥ अक्वञ्चं
 मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् । ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सञ्चं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो
 मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां राम-
 च्छोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकृतस्थे सीता वक्ष्या भवि-
 ष्यति । तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 वियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत् सञ्चं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्त्वा मारीचः
 कृत्वोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सद्दुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतु-
 स्तद्यथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः
 कुण्डो त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं दैशमुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ
 मृगलिप्सया । स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलितवान्
 ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामो परुस्तारामृगं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ॥ २० ॥ चक्रधं महदध्वानं रामस्तं
 कुबुधे ततः । निघ्राचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमीघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणोत्थेवं चुक्रीशर्त्त-
 स्वरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्वदयतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भीरु
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्त्तद्रिष्यसे रामं भर्त्सारं तं
 शुचिस्मिते । इत्युक्त्वा सा परुदती पर्यैशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारब्धा

वक्तुं साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामी भवेन्नूढ यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा । अथहं यस्तुमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
पनेयं गिरिशृङ्गादा विषेयं वा ज्ञताशनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहोनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं
यथा । एतादृशं वृषः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराषवः ॥ २९ ॥ पिधाय
कर्णौ सहस्रं प्रस्थितो येन राषवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
धनुर्हर ॥ ३० ॥ अवीक्ष्यमाणो विश्वीष्टीं प्रययो लक्ष्मणस्तथा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यकृपेण
भस्मच्छन्न इवानलः । यतिविषप्रतिच्छन्नी जिहीर्षस्तामनिन्दिताम्
॥ ३२ ॥ सा तमालख्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रया-
मास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अयमन्य ततः सर्वं स्वकृपं
प्रतिपद्य च । सान्तुयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सोते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नाम्ना रम्या पारं महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रीणि तापसं त्यज राधवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याय जानकी । पिधाय
कर्णौ सुश्रीणो भेवमित्यद्रवोदधेः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्दुः सनक्षत्रा
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं च्छित्तं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शकुरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवोम् । लाभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति
जरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेचयामं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽष्टौ विधुन्वाना करौ मुद्गः ॥ ४१ ॥ तामभि-
दुत्य सुश्रीणीं रावणः प्रत्यधिषयत् । भर्त्सयित्वा तु रुष्टेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाषक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो शूरो जटायुर्गिरिगोचरः । ददर्श रामरामेति
 क्लियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे

सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २७७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । सखा दक्षरथस्यासीञ्जटायुररुणात्मजः ।
 शूभ्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
 सीतां रावणाङ्गतां स्तुषाम् । सक्रोधोऽभ्यङ्गवत् पक्षी रावणं
 राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्भूधो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
 धियमाणे मत्रि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्षसे
 जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरै-
 र्भयम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरौकृतम् । चक्षार
 रुधिरं भूरि गिरिप्रस्त्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो शूभ्रेण
 रामप्रियङ्गितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद्भुजौ तस्य पत-
 न्निणः ॥ ६ ॥ निहत्य शूभ्रराजं स भिन्नाभयिखरोपमम् । जर्ह-
 माचक्रमे सीतां शहीलाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेहीं
 पश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूष-
 णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्त्रे पक्षु वानरपुङ्गवान् । तत्र वासी
 महद्दिव्यमुत्सर्ज्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
 पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पद्मानां विद्युक्कधान्तरे यथा ॥ १० ॥
 अग्निदेणातिचक्राम खिचरः खि चरन्निव । ददर्शाथ पुरीं रम्यां
 बद्धदारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसम्वाधां निर्मितां विश्व-
 कर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
 कृतावां वैदेहां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो दृष्ट्ये धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणस्यैव ॥ १३ ॥ कव्यमुत्कृत्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति ज्वगर्षजत् ॥ १४ ॥
 अगस्त्यपथरेणाम राक्षसा सीपकर्षणम् । आतुरागमनञ्चैव चिन्त-
 वन् पथीतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु खरितस्तं समासदत् ॥
 अपि जीवति वैदेहीं नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचखौ सीताया लक्ष्मणो वचः । अदुक्तवत्यसदृशं वैदेहीं
 पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दृष्टमानेन तु दृष्ट्वा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदा यधं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं यद-
 शानस्तं विदुष्य बलवदनुः । अभ्यधावस काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तासुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 यधराजोऽस्मि भद्रं वा सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तदचनं
 ब्रूवा संयच्छ धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेतूषतुष-
 तौ ॥ २१ ॥ ततो दृष्टप्रतुस्तौ तं क्षिप्रपक्षदयं खगम् । तयोः
 ययंस यधस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्वाचवो यधं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य यधः शिरःकम्पे राक्षसचे ममार स
 ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तद्विहितम् । सत्-
 कारं लक्ष्मणामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 न्नमपदं अपविद्वद्वधीमठम् । विधस्तकक्षसं शून्यं गोमायुषत-
 सहस्रम् ॥ २५ ॥ दुःखयोक्तममाविष्टौ वैदेहीहरणाक्षितौ ।
 जम्भतुर्दृष्टकारण्यं दक्षिणेन परम्तपो ॥ २६ ॥ वने महति
 तस्मिन्सु रामः सीमित्तिणा सह । ददर्श अगयूषानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ यद्वत्स घोरं सखानां हावाम्भिरिव बर्हितः ।
 अपश्यतां मुहूर्ताच्च कवचं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ मेघपर्वतकक्षानं
 हावस्तन्मं महामुजम् । उरोगतविशासाक्षं मद्गोहरनहामुजम्
 ॥ २९ ॥ यद्वत्सवाच तद्वचः करै जग्राह लक्ष्मणम् । विवाद्-
 मगमत् सद्यः सीमित्तिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंग्रेष्ण

कृष्यते यिन तन्मु खम् । विषस्यन्नाद्रवीद्रामं पश्यावस्त्रामिमां मम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राक्ष्यभ्रंशश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पिढपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्याम्यर्थस्य धन्या धे कुशलाजग्रमीजलैः । अभि-
 धिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं बद्धविधं
 धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तनुवाचाथ काकुत्स्थः सश्रमे-
 व्यध्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विधीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्नयि स्थिते ।
 छिन्नास्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन
 निहत्तस्तिक्ष्णकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गे-
 नाजघ्नवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेष्य भ्रातरं राषवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ नुनर्जघान पार्श्वं वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासु-
 रपतङ्गुमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहाहिनिःसृत्य
 पुरुषो दिव्यदर्शनः । दृष्ट्ये दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किमिदञ्चित्तमाश्रय्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्राप्तो ब्राह्मणशपेन वीनिं राक्षससेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राक्षा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 मभिनच्छस्य स ते सख्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पत्न्या शिवजला
 हंसकारण्डवायुता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वानरराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेद्व । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् । ध्रुवं
 वानरराजस्य विदिता रावणादवः ॥ ४७ ॥ इत्यङ्गान्तरार्द्धिती

दिव्यः पुरुषः स महाप्रमः । विजयं जम्बतुसोभौ प्रवीरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विश्वावसुमीक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलान् ।
सीताहरणदुःखार्तिः पद्म्यां रामः समासदत् ॥ १ ॥ मास्तेन
सुग्रीतेन सुखिनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र काम्नामनुस्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तः सौमित्रिस्तमद्यान्नवीत् ॥ ३ ॥ न ह्यामेवंविधो
भावः स्पष्टमर्हति मानद् । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं तुह-
षीस्त्रिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
खं पुरुषकारेण कुहरा चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
प्रेक्ष्यं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च भृत्ये च सहायि च समा-
ह्वस ॥ ६ ॥ एवं बद्धविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेद्दुःकार्थं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषिध्य वारि पद्मा-
वास्तर्पयित्वा पितृनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तादृश्यभूकमभ्येत्य बद्धमूलफलदुग्धम् । गिर्ध्ये
वानरान् पशु वीरौ दृष्टयतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । सुविमन्तं हनूमन्तं ह्रिमवन्तमिव स्मितम्
॥ १० ॥ तेन सन्वाद्य पूर्वन्तो सुग्रीवमभिजम्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तहासी दूर्यवामासुस्तस्य
कार्थं निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता शिवमाणा व्यपा-
दयत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्यवकरं लब्ध्वा सुग्रीवं भ्रवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्ववं रामोऽभ्यर्षयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे बालिनो बधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरा-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्थ्यं च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वं किष्किन्ध्यां तस्मिन्नुद्वाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्ध्यां ननादौघनिभस्वनः । नास्य तं ममृषि बाली
 तारा तं प्रत्यभिधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतस्तथा त्वं पश्य बुद्ध्या
 समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राज्ञा शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासखी रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मैन्दश्च दिविदृष्टापि हनू-
 मांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव
 विनाशाच्च रामवीर्यबलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो
 हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्यैशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जंगाम गुह्यामुखात् । स्थितं
 माख्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽध्यमाषत ॥ २६ ॥ असङ्ख्यं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का क्वरा
 मरुषे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राञ्च सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमित्रघ्नो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे
 राजन् हृतराज्यस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ क्वकिपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवौ शाकतालप्रियायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जहतु-

रन्ध्रीम्यमुञ्जी भूमौ निपेततुः । उभौ बभूव्यातुद्विषं मुष्टिजिह्व
 निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिचरौ ।
 शुशुभते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विघ्नेष-
 स्तवीर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्
 कण्ठं चासजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठ-
 सक्तया । श्रीमानिव महापैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
 हतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विषकर्षं धनुःश्रेष्ठं
 बालिमुद्दिष्ट लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्मस्येव
 तदा बभौ । वितत्राम तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
 स भिन्नहृदयो बालो वक्राच्छोणितमुद्दहन् । ददर्शवस्त्रितं रामं
 ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकृतृष्वं पयात
 भुवि मूर्च्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥ ३८ ॥
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्व्यां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
 मुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
 पृष्ठे मास्यवतः शुभे । निवासमकरोद्दीमान् सुग्रीवेषाम्युपस्थितः
 ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामवशात् कृतः । सीतां
 निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अग्नीकवनिकाभ्यामे
 तापसायमसन्निभे । भर्तृकारणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ॥ ४२ ॥
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । सवास दुःखवसतिं
 कलमूखकृतायना ॥ ४३ ॥ दिद्दं राक्षसीस्तत्र राक्षसे राक्षसा-
 क्षियः । प्रासादिशूलपरशुमुद्गराजातधारिणीः ॥ ४४ ॥ इत्युर्वी
 वरुणीं कलाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीनेकपादाञ्च
 त्रिजटानेकशोचनम् ॥ ४५ ॥ एतावान्याश्च दीप्ताब्धः करभोज्जट-
 मूर्धजाः । परिवार्यासते सीतां द्विवारात्मतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥
 ताञ्चु तामावतापाङ्गीं पिशाचो दारुणस्वराः । तर्कयन्ति सदा
 रौद्राः पद्मव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खाद्यान् पाटयामैर्ना तिस्रः

प्रविभक्ष्यताम् । श्रेयं भर्तारिमन्त्राकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशोकसमाविष्टा
 निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे
 लोभोऽस्ति जीविते । विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम्
 ॥ ५० ॥ अघ्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शोषयि-
 ष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न त्वन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यद्-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतास्तु
 तास्तु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा
 प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिदिश्रवासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविश्वयो नाम मेधावी त्वहो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हृिता-
 न्वेषी त्वदर्थं हि स मावदत् ॥ ५६ ॥ सीता मद्वचनादाक्षरा समा-
 श्लास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुम्भली रामो लक्ष्मणानुगतो बली
 ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा । कृतवान्राघवः
 श्रीमान् त्वदर्थं च समुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु
 रावणाङ्गोक्तगर्हितात् । नलकूवरभाषेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो बधूं रभ्यां परामृषन् । न शक्नो-
 त्यवशं नारीमुपेतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
 सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वाञ्छेतो मोक्षवि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशाद्यास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलधातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष
 दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषिण सर्वेषां
 भयवर्द्धनः ॥ ६३ ॥ सर्वते सर्वदैवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनाशखिन्नानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिप्लिक्ती

विक्रमो मञ्जन् पक्षे दधाननः । असकृत् खरयुक्ते तु रणे
 दृश्यन्निव खितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णाद्वधमे मन्नाः पतित-
 क्खेजाः । गच्छन्ति दक्षिणामायां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
 श्वेतातपत्रः सोष्णीपः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमाकूढ
 एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
 लेपनाः । श्वेतपर्वतमाकूढा मोक्षन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिरक्षिता ससागरा । यमसा पृथिवीं
 कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्त्रिसञ्चयमाकूढो भुञ्जानो
 मधुपायसम् । लक्ष्मणस्य मया दृष्टो द्विधनुः सर्वतो द्विधम् ॥ ७० ॥
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया
 दृष्टा गच्छन्ती द्विधमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेधसि वैर्द्विद्वि क्षिप्रं
 मर्ता समन्विता । राधवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥
 इत्ये तन्मृगमावाप्ती तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाघावती बाला
 पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावद्भ्यागता राट्राः पिशाचास्ताः
 सहरुणाः । दृष्टशुलां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्तूने
 एकीनामीत्यधिकद्विग्नोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मन्निन-
 वाससम् । मणिषिषाम्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां प्रिलानसि । रावणः काम-
 वाञ्छार्तो दृश्योपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वदक्षकिष्कुहसै-
 वुधि । अत्रितोऽघोक्रवजिका यवौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
 खरचरुः श्रीमान् समष्टमणिकुष्ठसः । विचित्रमाख्यमुकुटी बसन्त
 इव नूर्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्रादपि विभूषितः ।

अश्वानचैत्यदुमवद्भू जितोऽपि भयङ्करः ॥ ५ ॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः
 रभीषे रजनीश्वरः । दृष्ट्यै रोहिणीमेत्य धनैश्वर इव ग्रहः ॥ ६ ॥
 च तानामन्त्र सुश्रीणीं पुष्यकेतुश्वराहतः । इदमित्यब्रवीदालां
 कस्तां रोहीमिवाबलाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्याप्तमेतावत् कृतो भर्तु-
 रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वद्भि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाभ्वरा । भव मे सर्वनारीणा-
 मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च
 योषितः । सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः । हिस्तावत् पुरुषा-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये
 महश्चनकारिणः । केचिद्देव धनाध्यक्षं आतरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोरु
 यथैव आतरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षे साक्षाद्विश्रवसो
 मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४ ॥ दिव्यानि
 भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशेशस्य तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रीणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । दणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच
 निष्पाचरम् ॥ १७ ॥ अश्रिवेनाति वामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं चद्रं वैदेही पतिदेवता । असकृद्दत्तो वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्रया । नङ्गङ्ग-
 मुख भद्रन्ते मामसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदारान्प्रशङ्क्या
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिकी भार्या मानुषी रूपञ्चा तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिव्रतो विप्रो ब्रह्मबीनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पाण्डवस्ये

धर्मं लोकापालकमः कथम् । भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन् कथन्तिह न लज्जसे ।
 इत्युक्त्वा प्राकृतम् सीता कल्पवन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधराच्च
 तन्वद्गी मुखं प्रच्छाद्य बाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी
 सुसंयता ॥ २५ ॥ दृष्टे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ।
 श्रुत्वा तद्भावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याखराती-
 ऽपि दुर्मघाः पुनरेवाग्रवीहवः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
 ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुयोगिण समेधे चारुहासिनीम् ।
 किञ्च शक्यं मया कर्तुं यस्त्वमयापि मानसम् ॥ २८ ॥ पाह्यार-
 भूतमन्त्राकं रामगेवानुरुच्यसे । इत्युक्त्वा तामनिन्याङ्गीं स राक्षस-
 महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हिता भूत्वा जगामाभिमता द्वियम् ।
 राक्षसीभिः परितृता वैदेही योक्कथिता । मेध्यमाना त्रिजटवा
 तत्रैव व्यवसन्ता ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे

अधीत्यधिकद्विघ्नोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । राघवः सहस्रोमित्रिः सुग्रीवेणाभिषासितः ।
 वसन् माख्यवतः पृष्टे ढडर्षं विमलं नमः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमलं
 व्योम्नि निर्मलं ययलक्ष्मणम् । शरन्नक्षत्रतागाभिरनुयातममिच्छा
 ॥ २ ॥ कुमुदीत्यक्षपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महेश्वरस्यः
 शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाने लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत
 दुर्मनाः । सीतां संख्यत्य धर्मात्मा हर्षां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किञ्चिन्धायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं शान्ध-
 धर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाश्रमो गृहो

मया राज्येऽभिषिञ्चितः । सर्ववानरगोपुच्छा वमृच्छाश्च भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ यदर्थं नृनिहतो बाली मया रघुकुलोद्दहः । त्वयाश्च
 महाबाहो किष्किन्धीपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वान-
 रापसहं भुवि । यो मामेवं गतं मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानीते समवप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नून-
 मवमन्याल्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावद्दनुदुक्तः श्रेते कामसुखा-
 त्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अद्यापि
 घटतेऽस्माकमर्थं वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्
 भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते
 रतः । प्रतस्थे हचिरं शृङ्ख समार्गेणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्धा-
 दारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा
 प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः ध्रुवगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमन्न-
 वीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमघेषिण श्रुत्वा प्रह्वः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ सभृत्यदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण
 दुर्मधा नाकृतघ्नो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्य-
 षण्णे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ वैरिवं सवना
 साङ्घिः सपुरा सागरास्वरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः
 शोध्यसि राजेण सहितः समहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो माख्यवत्पृष्ठमास्त्रितम् ।
 अभिगम्योद्दहं तस्य कार्थ्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरे-
 न्द्रास्ते समाजम्भुः सहस्रयः । दिशस्तिस्त्रोविचित्राश्च न तु धी

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ पाचक्षुस्तत्र रामाव महीं सागरनेत्र-
 क्षाम् । विचितां न तु वैदृक्षा र्धनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
 दक्षिणामायां धी वै वानरपुङ्गवाः । आघावांस्तोषु काकुत्स्त्रः
 प्राणानार्तोऽभ्यधापयत् ॥ २५ ॥ हिमालोपरमे काक्षि व्यतीति
 द्ववगास्ततः । सुग्रीवंमभिगम्येदं क्षरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 रक्षितं बालिना वक्तुं स्मीतं मधुवनं महत् । ज्ञवा च द्ववगन्नेष्ट-
 स्तद्भूक्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ बालिपुत्रोऽङ्गद्वैव धी चाम्ये द्ववग-
 र्धमाः । विचेतुं दक्षिणामायां राजन् प्रख्यापिताञ्जया ॥ २८ ॥
 तेष्वां तत् प्रणयं श्ला मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
 भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाव मेधावी यद्यंश्च
 द्ववगर्धमः । रामशाय्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु भेषिणीम् ॥ ३० ॥
 हनूमत्प्रमुखाद्यापि विश्रान्तास्ते द्ववङ्गमाः । अभिजम्भुर्द्वैरीश्रुं तं
 रामसङ्ग्रणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च मुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
 मतः । अगमन् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सोतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
 मतप्रमुखास्ते तु वानराः पूर्यमानसाः । प्रणेसुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं
 लक्ष्मणस्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताश्राम- प्रयञ्च सपरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राठ्य
 मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे यत्नूनास्त्य
 जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदृक्षीमहत्वा च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सेहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं
 प्रत्युवाचानिन्दात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्ट्वा सा जानकी
 मया ॥ ३७ ॥ विचिन्त्य दक्षिणामायां सपर्वतवनाकराम् । आन्ताः
 काक्षि व्यतीतेषु दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामो वयं
 तान्तु बह्वीजनमायताम् । अश्वकारां सुविपिनां गहनां कीट-
 सेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभान्ततः । दृष्ट-
 वन्तः स्रं तस्मै व भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ नवस्य द्विज वैत्यस्य

तदाशीहिष्ण राघव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४१॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि त्रिविधानि च । भुङ्क्ता लब्धबद्धाः
 सन्तस्तयोक्तौ पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्माद्दुहेयात् पश्यामी
 लवणाश्रसः । समीपे सञ्चमलयौ द्दुर्दृश्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् । विषसा व्यथिताः
 खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योज-
 नानां महोद्दधम् । तिमिनक्रभ्रषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः
 ॥ ४५ ॥ तत्रानघनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा । ततः कथान्ते
 श्वश्रुस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गायं घोररूपं
 भयावहम् । पक्षिणां दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥
 सोऽज्ञानतर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम
 भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठी
 भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्पर्द्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥४९॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः
 स भ्राता श्वश्रुपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्हृद्यपक्षः पतितो ह्यह-
 मस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः
 ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा
 राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषस्यचेताः पप्रच्छ पुनर-
 ज्ञानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥
 इच्छामि सर्वमेवेतत् श्रोतुं प्रवगसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवेत-
 द्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्राचीपवेशने चैव हेतुं विस्तरशो-
 ऽब्रुवम् । सोऽज्ञानुत्यापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥
 रावणो विदितो मद्यं लब्ध्वा चास्य महापुरी । दृष्टा पादे समु-
 द्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भविती तत्र वैदिही न मेऽस्यत्र
 विचारणा । इति तस्य वचः श्रुत्वा ववमुत्याय सत्तराः ॥ ५७ ॥
 सागररुमणे मन्त्रं मन्त्रवामः परन्तप । नाध्यवास्यदादा कश्चित्

सागरस्य विश्वङ्गनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविष्ट पुत्रुर्वेऽहं महा-
 र्णवम् । घतवीजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उषवाहृतपःशौला भर्तृ-
 दर्शनलाससा ॥ ६० ॥ अटिला मलद्दिग्धाङ्गी कृपा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्भिधैः ॥ ६१ ॥ उष-
 वाहृतपःशौलाभ्यामभिगम्य रहोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं
 वानरो मास्तत्सजः ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्नो विशा-
 वसा । राजपुत्रो कुशलिनो भ्रातरो रामस्यरूपगो ॥ ६३ ॥ सर्व
 ग्राह्यामृगिन्द्रेण सुधीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाग्नवीर्यामः सीते
 सीमित्तिभ्यु सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानु-
 पच्छति । क्षिप्रमैष्यति ते भर्ता सर्वग्राह्यामृगैः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहुर्नमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अवेमि त्वां जनमन्तमविश्वप्रवचना-
 दहम् । यत्किञ्चिद् हि महाबाहो राक्षसो वृक्षसम्मतः ॥ ६७ ॥
 कश्चित्स्तेन सुग्रावस्तुदिधैः सविवैर्तः । गम्यतामिति सीक्ता मां
 सीता प्राडादिदं मणाम् ॥ ६८ ॥ धारिता धन वेद्दही काल-
 मेतमनिन्दिता । प्रत्ययाद्यं कथाज्ञे मां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्रामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राह्यिस्त्राहमात्मानं ततो हृष्ट्वा
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमाक्षयत् ॥ ७१ ॥

इति शारण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि जनमत्प्रत्या-
 नमने एकाशीत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कोटिसह-
 स्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो बालिनः श्रीमान् सुषिषो
 राममभ्यवात् ॥ २ ॥ कोटीघतवृतो वापि गयो गवय एव च ।
 वानरेन्द्री महावीर्यौ पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकोटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलाङ्गुली महाराजा गवाक्षो
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रद्यतो गन्धमादनः ।
 कोटीघतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी
 वानरः समहाबलः । कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशतञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिमुखो नाम हरित्वङ्गोऽतिवीर्यवान् । प्रचक्रार्ध महा-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृच्छाणां
 भीमकर्मणाम् । कोटीघतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । असंख्यया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव
 गम्भीरताम् । श्रूयते तुमुखः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केषित् केषिन्महिषसन्निभाः । शरद्भ्रमप्रतीकायाः
 केषिद्विङ्गलकानगाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च ध्रुवमानाश्च
 वानराः । उदुन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्यसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तिषी प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्तं चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदर्शनयन्निव । प्रथमो राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत् सैन्यस्य हनूमाभारतात्मजः । जघन
 पक्षवामास सीमितिरद्वुतोभवः ॥ १६ ॥ बहगोधाङ्गुलिवाणो
 राघवो तत्र जम्मतुः । वृतो हरिमहामात्येशन्द्रसूक्ष्मो ग्रहैरिव
 ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यन्तत् शाकताक्षयिसायुधम् । समह-

क्वास्त्रिभवनं ब्रह्मास्त्रस्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नक्षत्रीसाङ्गद्वारा-
 नैन्देदिविद्वपाक्षिता । बभौ सुमहती सेना राघवस्यार्थविद्वधि
 ॥ १९ ॥ विविधेषु बनेष्वेव बद्धमूलप्रलेषु च । प्रभूतमधुमांशुषु
 बारिषत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरि-
 चानुषु । उपायाद्भरिसेना सा श्रीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयसागरनिभं तदसं बद्धलघ्वजम् । वेलाबलं समासाद्य निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाघरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्नकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु
 भवती मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरस्नानि-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति च वानरा बद्धमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कृतस्त्रकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्मोभि-
 र्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्रवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ यतयोजनविस्तारं न यक्ताः सर्व-
 वानराः । ज्ञान्त्वं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया बह्वस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातश्च
 कथमजहिष्यरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णश्चैव नः सैन्यं हन्याच्छ्रेष्ठैश्च
 वै परः । प्रवोत्सुप्रतारश्च नैवात्र मम रोषते ॥ २९ ॥ अहं त्विमं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिश्रेष्ठाम्युपवसनं दृश्यवि-
 क्षति मास्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दृश्यिता मार्गं ध्वज्याम्येनमहं ततः ।
 महाशैरप्रतिहनैरत्यन्त्रिज्वलनोत्पलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहस्रो-
 निद्रिरुपसृष्ट्याश्च राघवः । प्रतिश्रेष्ठे जलनिधिं विधिवत् क्षुध-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दृश्यवामास राघवम् ।
 इवो महनदीमर्ता श्रीमान् बाह्योगणैर्घृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-
 मातरित्वेवमामास नक्षुरं वचः । इहमित्याह रत्नानामाकरैः
 यतयोत्तनः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 शिवाकुर्वन्ति ते प्रातिरिति रामस्तनव्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

निच्छामि सैन्यस्य दन्तं नदनदीपते । येन गत्वा दशग्रीवं हन्वां
 पीलस्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ अद्येवं याचतो मागं न प्रदास्वतिं मि
 भवान् । शरेस्त्वां शोपयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति बह्वाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्त्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मागं सैन्यस्य व्रजतो ज्ञया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति मामेवं धनुषोबलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरः शिल्पिसम्मतः । लघुर्द्वैवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं दृष्यं वापि शिलांवा क्षेप्स्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि, स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तोऽहमि-
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति
 ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्दिभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरिते-
 ङ्गितैः । अदा तस्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसराज्ये षाण्ण्यभिषुद्धिभीषणम् । अक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं
 लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यज्जामकहार्थवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः । भेदयामास कपिभिर्महान्ति च
 बहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थो रावणामात्यो मन्त्रिणो युक्तसारणी ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

वद्वा रूपं राक्षसं ती निशाचरी । दृष्ययित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चाद्देवाह्वयत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राञ्च-
वानरम् । प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽद्भुतम् ॥ ५४ ॥

इति चारुण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबन्धने
दशमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मांकेण्डेय उवाच । प्रभूतान्दोदके तस्मिन् बहूमूलफले बने ।
सेनां निवेश्य काकत्स्थो विधिवत् पर्यवसत् ॥ १ ॥ रावणः
संविधिञ्चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दूराधर्षा दृढ-
प्राकारतीरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिवृत्वा मीनतक्रममाङ्गलाः ।
बभूवुः सप्तद्वीपां स्वादिवैः शङ्कुभियताः ॥ ३ ॥ कपाटयन्त्र-
द्वेषाः बभूवुः सङ्घतोपलाः । साधोविषघटा योधाः समञ्जिरस-
पांशवः ॥ ४ ॥ सुपल्लालाननाराचतांभवासिपरशुधैः । अन्विताय
अतस्त्रीभिः समधृक्किष्टगुह्वराः ॥ ५ ॥ पुरदावेन सर्वेषु गुह्या-
स्त्वावरजङ्गमाः । बभूवुः पत्निवह्मलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अद्भुतस्त्वथ लङ्कायां दारद्वेषमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य
प्रविवेच गतश्रयः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसक्रीडिनां बन्दीनां समष्टौ
बलः । शशुभे मेघमालाभिरादित्य इव मंत्रतः ॥ ८ ॥ स समा-
साद्य पोलस्यममात्यैरभिमन्वृतम् । राममन्दं शमामन्त्रा वाग्धो
वक्तुं प्रवक्तुरे ॥ ९ ॥ आहूत्वा राघवं राजान् कीशलेन्द्रो महा-
यथाः । प्राप्रकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
अज्ञानान्मानमासाद्य राजानमनर्थं रतम् । विनश्यन्त्याविष्टा
दिशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ लवैकेनापराहं मे सीतामाहरता
बलात् । बधाद्यानपराहानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये लया
बलद्वेषाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाद्या-

ध्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हताः स्त्रियः ।
 तद्दिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्त्रिःलां
 सहामात्यै र्युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य
 निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हि-
 चित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निमित्तैः श्रैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य पशुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः
 क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितश्चास्ततो भर्तृश्रुत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ष्वङ्गेषु जग्द्भुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
 संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् । आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतल-
 माविशत् ॥ १९ ॥ वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
 सञ्चिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥ संसक्तोहर्म्यं शिखरा-
 त्तलात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः । विशग्राम स
 तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्षार्धपतो पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरदार-
 मवान्द्राहुंरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्ध-
 शालिनाम् । कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्ब-
 बाहुरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
 कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नादस्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शण-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राक्षसा विन्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भञ्जीन्मथित-
 शृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिन्दिपुः ॥ ३० ॥ परिमृष्ट शतशोथ

सचक्राः सगुडोपलाः । विश्विपुर्भुजवेगीन लङ्कामध्ये महास्रगाः
 ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च धी केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुदुवुस्तै
 यतयः कपिभिः समभिदृताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
 कामरूपिणः । निर्यमुर्विकृताकाराः सहस्रयतसङ्घयः ॥ ३३ ॥
 यस्तत्रवर्षाणि वर्षन्ते द्रावयित्वा तनोकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
 परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माघरागिसदृशैर्वभूव क्षणादार-
 चरैः । कृतो निर्वाणरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
 शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतीरगभङ्गाश्च पेतस्तत्र
 निशाचराः ॥ ३६ ॥ केषाकेभ्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खाडनां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टमन्तो
 ह्यभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । कृता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति
 परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु यत्प्रजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समामाद्य जघ्नस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सोमि-
 छिरपि नाराचैर्दृढघन्या जितक्रमः । चादिश्यादिश्व दूर्गस्थान्
 पानयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
 राक्षवाचया । कृते विमर्दं लङ्कायां लब्धलक्ष्ये जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे

व्रथीत्यधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् मैत्रिकाप्रावणा-
 नुगाः । अभिजम्भुर्गणानेके पिशाचसदृशसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
 पतनी जम्बः खरः क्रोधवयो हरिः । प्रहज्याकजयैव प्रसस्रैव-
 मादवः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तीक्ष्णदृष्ट्यानां दुरात्मनाम् । अन्त-
 र्द्वानबधं नञ्चकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृष्टमाना हरिभि-
 र्बन्धिभिर्दूरपाणिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महीं जम्भुर्गता-

सवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सबली रावणो निर्ययावथ । राक्ष-
 सानां बलैर्वीरैः पिशाचानाञ्च संहतः ॥ ५ ॥ युद्धभास्त्रविधानञ्च
 उग्रना इव चापरः । व्यूह्य चीग्रनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत्
 ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानोकं दृशाननम् । वार्हस्यत्वं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहनिशाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥
 विक्रपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुण्डेन च नलस्तत्र
 मट्टुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसृज्यं यं हि यो मेने सह तेन समे-
 चिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारी बभूव भीरूणां भयवद्वेनः । लोमसंहर्षणी घोरः पुरा
 दिवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानच्छृच्छृक्तिशूलासि
 द्वाष्टिभिः । निमित्तेरायसैस्तीक्ष्णैरावणश्चापि राघवः ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः । इन्द्रजिञ्चापि सौमित्रिं
 विभेद् बहुभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणः प्रहस्तञ्च प्रहस्तञ्च
 विभीषणम् । खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां
 बलवतामासीन्महास्वाष्पां समागमः । विव्यथुः सकला येन तयो-
 लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे
 चतुरश्रोत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गद्वा ताडयामास विन्द्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स
 तदाभिहतो धीमान् गद्वा भीमवेगया । नाकम्पत महाबाहु-
 र्हिमवानिव सुखिरः ॥ २ ॥ ततः प्रवृष्ट्य विपुलां शतघण्टां
 विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३ ॥

पतन्त्या स तथा वेगाद्वाचसोऽथनिवेगवा । हृतीत्तमाङ्गी दृष्टि
 वातेष्वन्न इव कुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संक्षिप्र प्रहस्तं चक्षुदा-
 चरम् । अभिदुद्राव धूम्राक्षी वेगिन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
 जेयोपमं सैन्यमापतद्भीमहर्षनम् । दृष्ट्वैव सहसा दीर्घा रणे
 वानरपुङ्गवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान् सहसा दीर्घान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिणाहुं खो हनूमाभ्यास्ततात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थितं
 संक्षिप्र हरयः पवनात्मजम् । महत्या क्षरया राजन् संन्यवर्तन्त
 सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तमुजो लोमहर्षणः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संप्राने
 घोरे हृदिरकईमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यस्तत् द्वावब्रामास पक्षिभिः
 ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्रजित् । प्रतिजघ्नाच्च
 हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्धुमभूद्द्वारं हरिराक्षस-
 वीरयोः । जिगोपतोर्युधान्यान्यमिन्द्रप्रह्लादवीरिव ॥ १२ ॥
 गदाभिः परिवेष्येव राक्षसां जघ्निवान् कपिम् । कपिश्च जघ्निवान्
 रक्षः सक्कन्धविटपैर्दृमैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिक्रोपेन साश्रुं स-
 रथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मातृतात्मजः ॥ १४ ॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसीन्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा
 जम्भ, रथेत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते बभ्रवन्ना हुरिभिर्बाह्विभिर्जित-
 कायिभिः । राक्षसा भव्यसङ्ख्या सङ्ग्रामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
 तेऽभिपत्य पुरं भव्ना हतशेषा निष्गचराः । सर्वं राक्षे यथाश्रुतं
 रावणाच्च न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
 निहतं युधि । धूम्राक्षश्च महेश्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
 सुदीर्घमिव निहृद्य समुत्पत्य वरासनात् । उवाच कुन्धकर्षस्य
 कर्मकाशोऽमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्बाह्विः सुमहा-
 क्षमैः । महानमतिनिद्राक्षुं कुन्धकर्षमबोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
 महता चैनं बत्रे नागतसाधसः । स्वस्वमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमोदयौ ॥ २२ ॥ य इदं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तीर्त्वार्षवं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अयमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया लपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं
 स इहावातो बद्धा सेतुं महार्क्षवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः
 स्वजगो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रु-
 कर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन बलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जहि शत्रून्परिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ।
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिद्दिशेति-
 कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूष्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति चारण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षणगमने

पञ्चाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८५ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्षः सहा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्चग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सीमित्तिं
 धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवद्रुः सम-
 न्ततः । अभ्यन्नं च महाकायैर्बद्धभिर्कीर्त्तितैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् । बद्धधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः
 प्रवङ्गमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसेन्द्रमताडयन् । स
 ताडयमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चण्डबला-
 स्वगञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उद्क्रोशन् परिवस्तास्तारप्रभतवस्तदा । तानुच्चैः
 क्रोशतः सैन्यान् युत्वा स हरिवूषपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
 कुम्भकर्णमपेतभी । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥
 घालेनावघ्नवान् भूर्द्धिं बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
 वेगः कुम्भकर्णस्य मूर्ध्नि ॥ ९ ॥ विभेद् घालं सुग्रीवो न वैवा-
 व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा घालस्पर्शविबोधितः ॥ १० ॥
 ह्योर्ध्वाभाहाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरदलात् । क्षियमाणन्तु सुग्रीवं
 कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेच्छाभ्यद्रवदोरः सौमित्रिभिन्न-
 नन्दनः । सोऽभिपत्य मघाविगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ॥ १२ ॥
 प्राहिणीत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मण परवोरहा । स तस्य देहावरणं
 भिक्षा देहञ्च सायक ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरैण
 समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समत्सृज्य कपोऽशरम् ॥ १४ ॥
 कुम्भकर्णो मङ्गल्यामः प्रयक्षीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि
 मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं सुराभ्या
 मुच्छ्रितो करो । विच्छेद निषितायाभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
 तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रयक्षीतशिलायुधान् । सुरैश्चिच्छेद
 खड्गुखं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवतिकायस्य बद्ध
 पादशरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्द्विदाराद्रिचर्योपमम् ॥ १८ ॥
 स पपात महार्वीर्यां दिव्यास्ताभिहतो रणे । महाशनिर्विन
 र्दम्भः पादपोऽङ्गरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा दृढमहाशं कुम्भकर्णं
 तरस्त्रिनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
 तथा तान् द्रवता योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ
 सौमित्रिं संक्रुद्वावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ
 बलवेगप्रमादिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्याभौ पतत्रिभिः
 ॥ २२ ॥ तत सुतुमुखं युद्धमभवन्नोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
 पादं संक्षयस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संग्रुहाबुभौ तं समवर्षताम् ॥२४॥
 मुहूर्त्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनीः । सौमित्तेषु महाबाहोः
 संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमाच्छास्ता-
 त्मजः । अभिद्रुत्याद्दे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च
 महता गावणा दुषणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रमथाथ
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ शतशो नैर्ऋतान्
 वन्या जङ्गुर्वन्याश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षादिवध

षड्श्रीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संख्येऽ कुम्भकर्षणं सहा-
 नुगम् । प्रहस्तञ्च महेश्वामं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि रामममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपा-
 र्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्येऽ महस्त्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यो ह्येत्तवरेः शरैः । जहि शत्रून्मित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्षाः प्रतिसोढुञ्च कृतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्षेण चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्करो तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तैर्वाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ।
 प्रतिगन्द्य मां पुत्र पुराजितेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथे-
 त्युक्त्वा रथमास्त्राद्य दंशितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तरुणमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विश्वाव्य विष्मष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आङ्गवा-
 मासं समरे लक्ष्मणं शुभलक्ष्णम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च
 प्रष्टुञ्च सगरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा
 ॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहंञ्जयसृष्टिनोः । दिव्यास्त्र-
 विदुषीस्तीव्रमन्योन्मस्यद्भिर्नोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं
 विषेपयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्रमातिष्ठहलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
 तत एनं महाविगौरर्ह्ययामास तीमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
 सौमित्रिर्निग्नैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निङ्गताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्
 धरणीतले । तमद्गदो बालिसुतः शोभानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
 अभिदृत्थ महाविगस्ताडयामास मूढेनि । तस्येन्द्रजितसंभ्रातः
 प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्षुर्भेच्छतन्नास्य प्रासं चिच्छेद
 लक्ष्मणः । तमभ्यासगतं वीरमद्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
 ताडयत् सव्ये पाश्र्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
 वान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ मगर्षीन्द्रजितः क्रोधात् शालस्कन्धं
 तथाद्गदः । सोऽद्गदेन रूपातसृष्टो बधायेन्द्रजितस्तसः ॥ १८ ॥
 जषानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्र्वं समागथिम् । ततो हताश्र्वात्
 प्रस्कन्द्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
 मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं वद्गमायञ्च राक्ष-
 सम् ॥ २० ॥ रामस्तं दिशमागम्य तत् सैन्यं पथेरक्षत । स
 राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
 लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
 ॥ २२ ॥ बोधयामासतुरुभो रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रुषा
 सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ पश्यत् सायकान् भूयः
 यतयोःश्च सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्त्यन्तः सृजन्तमनिघ्नं शरान्
 ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योम प्रष्टुञ्च महतीः प्रियाः । तांश्च ती
 वाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भृशं ताडयन्

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥२४॥
 मुहूर्त्तमेवमभवत् वज्रविगप्रमाथिनोः । सौमित्रेश्च महाबाहोः
 संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिष्टुङ्गमादाय हनूमाञ्चारुता-
 त्मजः । अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रविगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च
 महता ग्रावणा दुपणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रार्वर्त्तत पुनः संग्रामकटुक्रोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ शनयो नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्रुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णादिवध

पङ्कशोत्थधिक्रुद्धिमतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संखिः कुम्भकर्णे सहा-
 नुगम् । प्रहस्तञ्च महेश्वामं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि रामममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सलङ्गणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सतपुत्र यशोदीप्रमुपा-
 र्जितम् । जित्वा वज्रधरं संखिः महस्त्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यो देनवैरे शरैः । जहि शत्रून्मित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलङ्गणमुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोढुञ्च कृतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्णेन चानघ । वैरस्यःपचितिः सङ्करो तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तैर्वाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वैव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा स तथे-
 त्युक्त्वा रथमास्वाद्य दंशितः । प्रययात्विन्द्रजिद्राजंस्तरुणमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विद्याय विष्णुं नाम राक्षसपुङ्गवः । चाङ्ग्या-
 मारु समवे लक्ष्मणं शुभलक्ष्णम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावन्न
 प्रष्टुञ्च समरं धनु । त्रामयंस्तत्रवापिण सिंहं क्षुद्रमृगान् यथा
 ॥ १० ॥ तयोः समभयदाहं सुमहंञ्जयद्विनाः । दिव्यास्व-
 विदुषोस्तीव्रमन्योन्वस्मदिनीस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं
 विशेषयति मायकैः । ततो गुरुतरं यत्रमातिद्वलिनास्वरः ॥ १२ ॥
 तत एनं महाविगौरद्वेयामास तामरैः । तानागतान् स विच्छेद
 सोमिन्निनिगिनैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निहृताः शरैस्तोष्णीर्न्यपतन्
 धरणीतले । तमदृष्टो वालिसा श्रीमान्दाम्य पादपम् ॥ १४ ॥
 चभित्तुय महाविगस्ताड्याभाग मङ्गनि । तस्थेन्नुजिदमंभ्रान्तः
 प्राप्तेनोरसि शीघ्रवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्षेन्नेक्षत्तन्नास्य प्राप्तं विच्छेद
 लक्ष्मणः । तमभ्यसगतं तौरमदृष्टं रावणात्मज ॥ १६ ॥ गदया
 ताडयत्त स्ये पाशैः तानरगद्वजम् । तमधिन्यप्रहारं स बल-
 वान् वालिन सुत ॥ १७ ॥ समञ्जिन्नुजितः क्रोधान् शालस्वन्धं
 तथादृष्ट । सोऽदृष्टेन रूपान्दृष्टो वधाधेन्नुजितस्ततः ॥ १८ ॥
 जघानेन्नुजितः पाथं रथं माश्रवं समारथिम । ततो हताश्रवात्
 प्रस्कन्दा रथात् स हतमारथि ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
 मायया रावणात्मज । अन्तर्हितं विदित्वा तं वज्रमायन्न राक्ष
 सम ॥ २० ॥ रामस्तं दृशमागम्य तत् सैन्यं पथ्ये रक्षत । स
 राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवशैस्तदा ॥ २१ ॥ विद्याध सर्वगात्रेषु
 लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
 ॥ २२ ॥ योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रुद्धा
 सर्वगात्रेषु तयोः परुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ अद्वजत् मायकान् भूयः
 घतघोःश्च सङ्क्षय । तमदृश्यं विविन्दन्तः ह्यजन्तमनिशं शरान्
 ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योम प्रष्टुञ्च मङ्गनीः शिखाः । तांश्च तौ
 चाप्यदृश्यं स शरैर्विद्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भयं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया हतः । तौ शरैरावृती वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गगनाङ्गुलिं सूर्य्याचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥ '

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्युहे
सप्ताशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ । बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजंतुः पुसप्रव्याघ्रौ शकुन्ताविव
पञ्जरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषेणमैन्द्र-
दिविदैः कुमुदिनाङ्गदिन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्तं दैशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः
क्षणेनैतौ चकार ह । विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया
॥ ६ ॥ तौ लब्धसंश्रौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् । गततन्द्रीकृमौ
चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम-
मिच्छाङ्गनन्दनम् । उवाच विञ्चरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८ ॥
इदमग्नौ गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् । गुह्यकोऽभ्यागतः
श्वेताश्वत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमग्नः कुविरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परन्तप ॥ १० ॥
अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान् द्रुष्यति यस्मै च
प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तदारि प्रतिश्रद्धाभि-
संस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥
सुधीवजाब्जवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा । मैन्द्रदिविदनीलाश्च प्रायः
प्रवगसन्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदवाच विभीषणः ।

क्षणेनातीन्द्रियाच्छेषां चक्षुष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् स्वख्या
 जिघ्रिहः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सवा ।
 अभिदृष्ट्वा सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ यकृताङ्गिक-
 मेवैनं जिघासुर्जितकायिनम् । परैर्जमानं संक्रुद्धं कृतसंज्ञोऽथ
 लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं चम्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चित्रमाश्चर्यं यक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजितीच्छां
 सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्यगैरविध्यद्वावणिं परैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिपरसंस्पर्शाद्वावणिं क्रोधमूर्च्छितः । यद्वज-
 क्रक्ष्मणायाष्टौ शरानाघीविघ्नोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासूनु पावक-
 स्यर्षेः सौमित्रि पत्रिभिक्षिभिः । ययानिरुद्धरदोरस्तस्य निगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकनास्य धनुष्यन्तं वाङ्गं देहादपातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन
 पृथुधारेण भास्वता । जहार सनसम्भापि शिरो भ्राजिप्याकण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ त्रिजिह्वन्तभुजस्कन्धं कवचं भीमदर्शनम् । तं हन्वा
 स्तमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्गां प्रविषयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तत्र रथं पुत्रविनाहतम् ॥ २५ ॥
 स पत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-
 मोहान्तो वैदिहो हन्तुमुद्यत ॥ २६ ॥ अशोकवनिक्वास्यां तां
 रामदर्शनलासाम् । खड्गमादाय दृष्ट्वात्मा जवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बहेरविश्रयः पापनिधयम् । शमयामास
 संक्रुद्धं शूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दीपे न स्थियं
 हन्तुमर्हसि । हतेवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्त्रा च ते वधि ॥ २९ ॥
 न वैषा देहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्तारमेवास्या
 हते तस्मिन् हता भवत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः काष्ठादपि
 पनक्रतुः । यसकृदि तया सेन्द्रास्त्रासिता विदधा युधि ॥ ३१ ॥ एवं

बहुविधैर्वाक्यैरविन्द्यो रावणं तदा । क्रुद्धं स शमयामास जगृहे
स च तद्वचः ॥ ३२ ॥ निर्यायो स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो वै कल्पप्रतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिह्वे
अष्टाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

- ०*० -

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
तिते । निर्यायो रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ संवृती
राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स योधयन्
हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मेन्दुनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पथ्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव-
सैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः । द्रुमैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः
॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः । मायावी
षासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य दंहादिनि-
ष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः । राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टि-
पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्नवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
राक्षसान् । अथ भूर्योऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
कृत्वा रामस्य रूपानि लक्ष्मणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामञ्च
लक्ष्मणञ्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्ती लक्ष्मणञ्च क्षपा-
चराः । अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
राक्षसेन्द्रस्य मायामिच्छाङ्गुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरसं-
भ्रान्तो वृहद्वचः ॥ १० ॥ जघ्नीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
रूपकान् । जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
ततो ह्यर्थश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्क्षसा । उपतस्थे रणे रामं
भार्तालिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिङ्गवाच । अयं हर्ष्यः प्रद्युम्नैवो मधीनः स्यन्दनीप्तमः ।
 अनेन अक्रुः काकृतस्व समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ अतश्चः पुरुष-
 व्याघ्र रथोद्दारेण जघ्रिवान् । तदनेन नरव्याघ्र मवा बन्धेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा शिरं कृषाः ।
 इत्युक्त्वा राघवस्तथं उवाच ऋतु मातलेः ॥ १५ ॥ मायेया राघवस-
 स्येति तमुवाच विभीषणः । तेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तद्वातिष्ठ रथं प्राधिमिममैन्द्रं महादाते । ततः
 प्रहृष्टः काकृतस्वस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिषपा-
 ताथ दशयोवं रूपान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणो मम
 भिदते ॥ १८ ॥ सिंहनादा मपटहा दिवि दिव्यास्तयानदन् ।
 दशकन्धराजसन्वोस्तथा गृहमभन्महत ॥ १९ ॥ अलक्षीपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । म रामाय महाधोरं विसर्ज्ज निष्ठा
 चर ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राग्निप्रखं ब्रह्मादण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 मध्वरं रामयिच्छं न निर्गमैः शरे ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दृष्टकरं कर्म
 रावणं भयमाविगतः । ततः क्रुद्धः ससञ्जीशु दशयोवः शिता
 श्करान् ॥ २२ ॥ महस्त्रायतयो रामे अस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भूयण्णीः शूलानि मण्डलानि परशुधान् ॥ २३ ॥ अक्तोश्च
 विविधाकाराः अतश्चोश्च शिताश्रुवान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दशयोवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुःखः सर्वं वानराः सर्वतो
 दिग्म् । ततः सुपथं सुमुखं हेमपङ्कं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तृणा
 दादाय काकृतस्थां ब्रह्मास्त्रेण शूरांज च । तं वाणवर्थं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्तितम् ॥ २६ ॥ अहृषद्वैवगन्धर्वा दृष्ट्वा अन्नपुरो-
 गमाः । अन्व्यावर्षप्रमाशुशु ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोदीरणाच्छ्रुत्वादेवदानवकिन्धराः । ततः ससर्ज्ज तं रामः अर-
 मप्रतिमोजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं धोरं ब्रह्मादण्डमिवोद्यतम् ।
 मुक्तमन्त्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राघव-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्पुत्रं महा-
भागं पञ्चभूतानि रावणम् । भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नैशु-
र्ब्रह्मास्त्रनिर्देग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणबधे
एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुर-
द्विषम् । बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हृते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरीगमाः । आग्नीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्घुस्तं
महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्यवर्षेण वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजम्बुर्धयागतम् । तन्महोत्सवसङ्गाशमासीदाकाशमचुरत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायथाः । विभीषणाय प्रददौ
प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्धो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छे देवीं
सदृत्तां महात्मन् जामकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादव-
तीर्थ्य रघोत्तमात् । वाष्येणापिहितं सीतां ददर्शेक्ष्वाकुमन्दनः
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां धोककर्षिताम् । मलोप-
चितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णावाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं
परामर्षविशङ्कितः । गच्छे वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया
कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भङ्गे न त्वं राक्षसवेश्मनि । जरां

ब्रजेषा इति मे निहृतीऽसौ निघाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यप्नहिषी
 जातु जानन् धर्मविनिषयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्त्तमपि
 धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामप्य मैथिलि ।
 नोत्सहे परिभोगाय प्रवावलीढं हविर्श्या ॥ १३ ॥ ततः सा
 सहसा जाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
 निकृता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसम्भूतेन मुग्धराम-
 स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्लास इव दर्पणो ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्पा निश्चेष्टा
 बभूवुः सहस्रक्षणाः ॥ १६ ॥ ततो देवी विशुद्धात्मा विमानेन
 चतुर्भुजः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 यज्ञशान्तिश्च वायुश्च यमां वरुण एव च । यज्ञाधिपश्च भगवांस्तथा
 सप्रर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरभूतिमान् ।
 विमानेन महाहोणं हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं
 तत्सर्वं देवगन्धर्वमङ्गलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदोव नभ-
 स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यमस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
 ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्वीयान्नराणाञ्च शृणु
 चेदं वचो मम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
 रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुर्वेव च । विमुञ्चतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं लहते वीर नाम्नं स्वप्नेऽप्यधि-
 न्तवम् । तथा मे दिवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्वा विद्यातयन् दिव्यः । पुण्या संहर्षणी
 तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव मत्पुत्रे वायुरग्नि सदागतिः ।
 अयापा मैथिली रक्षन् सङ्गच्छु सद्द मायेया ॥ २७ ॥

अग्निर्वाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
तेस्तुद्धामपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच । रसा वै मत्प्रस्ताहि भूतदेहेषु राषव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्रय्यं त्वयि, राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सदृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष
त्वया वीर दिवगन्धर्वभोगिनाम् । यद्वाणां दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवत् । कस्माच्चित् कारणात् पापः काञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥ ३२ ॥
बधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरशापेन रक्षा
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवित् स्त्रियमन्या-
मपि ध्रुवम् । शतधास्य फलेन्मूर्धा द्रव्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥ ३४ ॥
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते । कृतं त्वया महत्
कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । पीतोऽस्मि बल भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
ममिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनान्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पूर्णा-
नीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते । ततो दिवान्नमस्कृत्य सुहृद्भि-
रभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पालीम्या भार्यया स समेयि-
यिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविश्वराय परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाञ्चार्यमानाभ्यां योजयामास राज्यसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य
ददानि कान् । वद्रे रामः स्थितिं धर्मं शतैश्चापराजयम् ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वामराणां समुद्रवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
 तर्षोतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्सृज्युर्महाराज वानरा ब्रह्मवैतसः ।
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते हृदौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्तार्तिं
 समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसा-
 दकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्किति च हरिसीचन ।
 ततस्ते प्रेक्षमाणां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ यस्तर्हानिं
 बभ्रुर्द्वेषाः सर्वे यज्ञपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सक्रतं यज्ञ
 चारुधिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्नाथ इदं वचः । दिव-
 गन्धर्वब्रह्मणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ यपनीतं त्वया दुःख-
 मिदं सत्यपराक्रम । सद्दिवासुरगन्धर्वा ब्रह्मराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
 कश्चिद्विद्यन्ति लोकास्त्वी यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा नुवाच
 रामं यस्त्रयताञ्चरम् ॥ ५० ॥ सम्पृज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्य-
 वक्षसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सीमित्त्रिणा सह ॥ ५१ ॥
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्वानरैः । विधाय रथां ब्रह्मायां
 विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
 लवम् । पुष्यकेण विमानेन शिबरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
 गीन वचामुखैररमात्यैः संवृती वधी । ततस्तीरं समुद्रस्य यत्र
 घञ्जे च पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तथैवोवाच धर्मात्मा सहितः सर्व-
 वानरैः । यथैनाम् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥
 विशलेयवामाश्च तदा रथैः सन्तीथ्य सर्वयः । गतेषु तेषु सर्वेषु
 गोपुच्छैर्षु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः क्षिप्रिभ्यां पुन-
 राविद्यत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्य-
 केण विमानेन वैदृष्ट्वा दर्शयन् वनम् । क्षिप्रिभ्यान्तु समासाद्य
 रामः प्रहरताञ्चरः ॥ ५८ ॥ यत्रहं ज्ञानकर्माणां जीवराज्येऽभ्य-
 षिष्यत् । ततस्तीरेव सहितो रामः सीमित्त्रिणा सह ॥ ५९ ॥
 यथागतेन मार्गेण स्वपुरं प्रति । यथोर्ध्वा च समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापय-
 तदा । लक्षयिलेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
 पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरत-
 क्षीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
 सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
 सौमित्रिर्मुमुद्दे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा
 तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहृष्टं समवापतुः । तस्मै
 तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्वातया-
 मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
 ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
 ऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससृहञ्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च
 पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीति-
 गुक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधार्यतिकर्तव्यं दुःखिन विससर्ज
 च । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
 द्वेश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं
 गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजङ्गे जाश्रथान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके

नवत्यधिकदशतोऽध्यायः ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शचः परुषव्याघ्र
 क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाह्वीर्थ्याश्रिते मार्गे वर्तसे दीपनिर्षये
 ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिदन्तते परमणुपि । अस्मिन्मार्गे
 निषीद्वेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो
 मरुद्धिर्वज्रपाणिना । नमविशेन दृष्ट्वीं वीर्येण च गच्छसी ॥ ४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संखि
यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-
पराक्रमः । गुवानो च महेश्वामौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
एभिः सहायैः कन्मास्त्वं विषीदसि परन्तप । य इमे बलिणा-
सेनां जयिषुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेश्वामैः सहायैर्देव
ह्यपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमितान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च
त्वमिमां पश्य मैत्र्येण दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्नेन ह्यतामैभि
र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदृक्करम् ।
जयद्रथञ्च राजानं विजितं जगमागतम् ॥ १० ॥ अमहायिन
रामेण वैदेही पुनराहृता । हत्वा संखि द्रुपदीवं राज्यसं भीम
विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य शाखामृगा मित्राण्यृत्ताः कालमखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्धानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वे
कुरुश्रेष्ठ मा शुची भरतर्षभ । तद्विधा हि महात्मानो न योचन्ति
परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वामिनो राजा मार्कण्डेयेन
धोमता । त्यक्त्वा दुरवमद्रीनात्मा पुनरप्येतमप्रवोत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वाणि रामोपाख्यानपर्वाणि युधिष्ठिराश्रमं

एकत्रयधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्वं ॥

अथ पतिव्रतामहात्म्यपर्वं ॥

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनर्गावामि नेमान् भ्रातॄन् महा
मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते
दुरात्मभिः क्लिष्टां कृष्णां तारिता जयम् । जयद्रथेन च पुन-

र्वनाद्यापि ह्यता बलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं दुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभागं
युधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्रा राजकन्यया ॥ ४ ॥
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मण्यश्च महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजान-
पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमा-
वाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन वयसा सन्ताप-
मुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्त्रितः ।
काले नियमिनाहारी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ ज्जला शत-
सहस्रं च सावित्रा राजसन्तम । षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीदर्षाण्यष्टादशैव तु । पूर्णं
द्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ स्रपिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण
महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्रुवाच । ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं तृणी-
ध्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् । न प्रमादस्य धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते
कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेषु सदा
मया । पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टास्मि
अदि मे देवि वरमेतं तृणोम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याहु-
र्मां दिजातयः ॥ १५ ॥

सावित्रुवाच । पूर्वमेव मया राजन्वभिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्तो पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते
स्यवन्नुविदिताहुःपि । कन्या तेजस्विनी सीम्य क्षिप्रमेव भवि-

वति ॥ १७ ॥ उत्तरं च न ते किञ्चिद्गार्हस्त्यं कथञ्चन । पिता-
महनिर्गणे तुष्टा स्तैतद्वृत्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं
नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्विधत्ति । यस्तर्हितावा
सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा
धर्मेषु पालयन् । कश्चिद्विस्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठावां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्र्यास्तु
गर्भः स मातुष्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुद्धे तारा-
पतिरिवाश्वरे । प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवसोचनाम्
॥ २२ ॥ क्रियाच्च तस्या मुदितशक्रे स नृपसत्तमः । सावित्र्या
प्रीतया हृत्ता सावित्र्या हुतया क्षपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामाख्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत
कृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या दौवनस्त्रा बभूव च ।
तां सुमध्यां पृथुश्रीणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥ प्राप्ते च दिव-
कन्येति दृष्ट्वा संभेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपक्षाघातीं ज्वलन्ती-
मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कथिदरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
पक्षीपीथ्य गिरःस्त्राता दिवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ हुताग्निं
विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः शिषाः प्रति-
पञ्च महात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः सर्मोपमगमहेवी श्रीरिव क्षपिणी ।
सामिवाद्य पितुः पादौ शिषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ हुताग्नि-
र्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्त्रिता । दौवनस्त्रान्तु तां दृष्ट्वा स्वां
सुतां दिवक्षपिणीम् । यथाच्यमानाश्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिदृणीति माम् ।
स्वबन्ध्विच्छ मर्त्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुत्रसो
वच स निवेद्यस्त्रवा मम । विमृष्याहं प्रहास्यामि वरव ह्यं यजेप्-

सितम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदती मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
 पिता वाचगो वाचप्रश्नानुपयन् पतिः । श्रुते भर्त्तरि पुत्रश्च वाचगो
 मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्त्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाचगो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
 पादौ व्रीडितेव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्ज्जगामाविचारि-
 रितम् ॥ ३७ ॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्हृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
 तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वा-
 ण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती हिजमुस्वयानान्तं तं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे
 द्विनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
 गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगिन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 गम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा । आजगाम पितुर्वेत्स सावित्री
 सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
 उभयोरेव धिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
 क्रमधं युवतीं भर्ते न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच । कार्थ्येण खलुनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 एतस्याः शृणु देवर्षे भर्त्तरं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्जीविता
शुभा । देवतस्यैव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच । आसीच्छालेषु धर्मात्मा सत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति खरातः पश्चाच्चात्सो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्यन्बालपुत्रस्य धीमतः । सामौषेन हृतं राज्यं
क्षिप्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सया सार्जं भार्यया
प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पूरे जातः संतुह्य तपोवने । सत्यवाननुरूपो मे भर्त्सति
मनसा व्रतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अज्ञो वत मरुत्यापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् व्रतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नाभितत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्रवाः प्रियाद्यास्य करीत्यश्रवाश्च
मृगपुयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्रवांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपौदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् ता नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्वानिव तेजस्वी वृहस्पतिसमो मर्तो ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यथापि
सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांकृते वन्तिदेवस्य स्वयम्प्रा दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च धिर्विरोधीनरो यथा ॥ १७ ॥ यथातिरिच
चोदारः सांभवत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्रिभ्यां द्युमत्-
सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयते-
न्द्रियः । स मैत्रः सांनस्यश्च स ह्यीमान् धृतिमाश्च सः ॥ १९ ॥

नित्यश्रद्धाज्जिवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतस्तपो-
वृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैश्चेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्ने न न शक्यश्चातिवर्त्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति
नाम्योऽस्य सोऽप्यप्रभति सत्यवान् । सम्बत्सरेण क्षीणायुर्देहान्यासं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्बत्सरेण सोऽल्पायुर्देहान्यासं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सकृद्भ्यो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायु-
रथ वाल्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्दृतो मया भर्त्ता न
द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन्
पुत्रेषु सन्ति धी सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तस्मात्स्य रोचते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविद्यात्यमेतद्वक्तं तद्यत्रसु भवता वचः । करि-
ष्याम्येतद्देवसु गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविद्यमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधविद्याम्यहं तावत् सर्वेषां भङ्गमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजिापि दहितुः सञ्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्राहाहे
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विषत्तोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने स तमेवाथं विचिन्त-
यन् । समानित्ये च तत्सर्वं भाणतं वैवाहिकं नृप ॥ १ ॥ ततो
वृद्धान् दिजान् सर्वावृत्तिजः सपरोक्षितान् । समाह्वय्य दिने पुण्ये
प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं स गता च द्युमत्सिनाथमं
नृप । पद्भ्यामेव दिजैः सान्नें राजयिन्तमुपागमत ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपायितम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षु-
र्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथा
हृतः । वाचा सुतियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थं
मासनश्चैव गात्रावेद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्त्तव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्रुपतिरुवाच । सावित्रा नाम राजर्षे कन्येयं मम गोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मेण ह्युपार्थं त्वं शृणाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । क्षुताः स्म राक्ष्याः इनवासमाश्रिताशराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमायमे निवत्स्यते
क्षेमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्रुपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च मवाभवात्मकं यदा विजा-
नाति सुताहमेव च । न मरिधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनियथे
नाभिगुणाःस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आद्यां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदान्
प्रणतस्य च । अभितदागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यतुं न मर्हसि ॥ ११ ॥

अनुसूयो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च । स्तुषां प्रतीच्छ मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

यामत्सेन उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धी मे त्वया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिक्राद्धितः । स निर्वर्त्तते मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाय्य दिजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपतिः
कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
मुद्रा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुक्षे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसिप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नप्रस्याभरणानि सा । जग्हे वल्कलान्येव वस्त्रं काषाय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारेर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च । सर्वकामक्रिया
भिश्र सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्रव्यं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनादिभिः । श्रवणुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादेन नैपुण्येन श्रमेन च । रह्यैवोपहारेण भर्त्तारं पर्थ्यतीष-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्रायमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठ-
न्त्यास्तु दिवानिशम् । नारदेन यदुक्तं तहाक्यं मनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाचात्मप्रपर्वणि सावित्रुपहाहे
चतुर्नवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २९४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले ब्रह्मतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणय-
न्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यहाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते
हृदि नित्यम् ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।

व्रतं विराट्मुद्दिश्य द्विवारात् स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं
तस्या भयं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
परिमान्तुयन् ॥ ४ ॥

दुःमत्सेन उवाच । अतितीव्रीऽयमारग्नस्त्वयारब्धी नृपा
त्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्यावाच । न कार्यस्तात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायथ कारणम् ॥ ६ ॥

दुःमत्सेन उवाच । व्रतं भिक्षीति वक्तुं त्वां नाम्नि शक्तः कथ
ञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तमप्यहिधी वदित् ॥ ७ ॥

मार्कण्डे उवाच । एवमक्त्वा दुःमत्सेनो विरराम महा
मनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वी
भूते भर्तृ मरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्या
सा रात्रिर्वात्यवर्तत ॥ ९ ॥ अथ तद्विवमध्वेति ह्रत्वा दीपं हता
शनम् । युगमार्कण्डिते सर्थ्यं कृत्वा पौर्वाङ्गीः क्रियाः ॥ १० ॥
ततः सर्वान् हिजान् वृहान् श्वयं श्वशुरमेव च । अभिवाद्यान्
पूर्व्याणाम्प्रान्निनियता स्थिता ॥ ११ ॥ अथैध्याग्निप्रस्ते तु
सावित्र्यायं हिताः शुभाः । ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः
॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता
गिरः सर्वाः प्रत्यश्रुत्वात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहुर्न च
प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यथाक्तं नारदवचसिन्त्यन्ती सद् स्थिता
॥ १४ ॥ ततस्तु श्वयं श्वशुरावृचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्त-
मास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतमन्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावृचतुः । व्रतं यथापदिष्टं तन्नया तत् पारितं त्वया ।
पाहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्यावाच । अस्तं गति मयादित्ये भोक्तायं कृतकामया ।
एष मे हृदि सङ्कल्पः समयय कृती मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सन्धाप्रमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति । स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १६ ॥ सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १८ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पुन्याश्च भार्वाणाम् । व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः । गमने च कृतोत्साहां प्रतिपिबुं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनीत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् । मम त्वामन्त्रय शुद्धं न मां दोषः स्पृशेद्यम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्यान्नवीच्छंश्च शुश्रूषस्व महाव्रता । अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३ ॥ इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्थीया शुश्रूषेण च । अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽप्यविरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव । न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न निवार्याहं सह यास्यामहं वनम् । सखत्सरः किञ्चिद्भूतो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् । वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

दुर्मत्सेन उवाच । यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्त्रिया मम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं क्षराम्यहम् ॥ २७ ॥ तद्विषालभतां कामं यथाभिलषितं बधूः । अप्रमादश्च कर्त्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्ड्रवह्निश्चैव पुष्पितांश्च नगीत्तमान् । सत्यवानाह पश्यति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्तारं सर्वावस्थामनिन्दिता । मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः
 स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी । हिधेव
 हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या
 वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
 वीर्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
 पातयतः काष्ठं खेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जघ्ने
 शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ॥२॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
 अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं
 लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षया-
 म्यहम् । तत् स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥४॥
 सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः
 कृत्वा निधसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृषन्ती
 तपस्विनी । तं मुहूर्त्तं क्षणं विलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥
 मुहूर्त्तादिव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुष्मन्त-
 मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाण्डुरहस्तं भया-
 वहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
 दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिस्वाचार्षी
 हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्यावाच । देवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्गमानुषम् ।
 कामया वृहद् देवश्च कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । नैष्यामि तमहं ब्रह्मा
विद्वेष्टतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रूयते भगवन् द्रुतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं क्लिप्त भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान् स्वचिकी-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यतातुं तत्प्रियायं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
अयञ्च धर्मसंगुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नाहो मत्पुरुषैर्नेतु-
मतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं
वशङ्कतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् । निर्विचेष्टं शरीरं तद्-
बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो ब्रह्मा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत । नियमव्रत-
संविदा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्थौर्द्ध्वं देहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्रुप्रवाच । यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या
च भर्तुः स्नेहाद्भूतेन च । तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राज्ञः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तस्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च
पुरस्कृत्य क्रिञ्चिदृष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां
मतेन सर्वे स्मृतं मार्गमनुप्रपन्नाः । मा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च
वाञ्छं तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षर-

व्यञ्जनहेतुयुक्तया । वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्वभनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्रुप्रवाच । चुप्रतः स राज्यादनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्वशुरो ममाश्रमे । स लक्ष्मचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादा-
ज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये निवर्तं गच्छुस्व
न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषिण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिबद्धिनं त्वया यदुक्तं वचनं
हितश्रयम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
यस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्रुप्रवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं
लभतां स पार्थिवः । जघ्नात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्रतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपालजे निवर्तं
गच्छुस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्रुप्रवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता
नयसे निकामया । ततो यमत्वं तव दिव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रीहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा । अनुग्रहश्च दानश्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

अप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमितेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्यैव भवेद्यथा पयस्तथा लया वाक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृष्णी-
ष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्रुः प्रवाच । ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः
पुत्रशतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतदर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्तं दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्रुः प्रवाच । न दूरमेतन्मम भर्त्सन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत
उच्यसे बुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासी नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यद्दग्ने शुभे न तादृक्
त्वदृते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्रुः प्रवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह
यत् कुलोद्दहम् । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीति

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-
स्त्वभागता ॥ ४५ ॥

सावित्रुवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति सद्गो भयं नानु-
वर्त्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्यैर्जुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादितन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं
सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणो-
ष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्रुवाच । न तेऽपवर्गः सुकृतादिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद । वरं वृणो जीवतु सत्यवानयं यथा मृता श्वेवमहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये
भर्तृविनाकृता दिवम् । न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृ-
हीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरानिसर्गः शतपत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्ययते च मे पतिः । वरं वृणो जीवतु सत्यवानयं
त्वैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्करुडो य उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष
भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षयनायुश्च त्वया साहमेवाप्स्यति ।
इष्टा यज्ञे य धर्मेण खरातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
शतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥ खरातास्त्रनामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
पितृभ्य ते पुत्रघ्नतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । भातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रिया-
स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्र्यपि यमे
याति भर्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्वावं कले-
वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगच्छ च । उत्सङ्गे
शिर आरोप्य भूमावुपविवेय ह ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा
सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोधागत इव प्रेम्ना पुनः पुनरुदीच्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
कृ चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच । सुचिरं त्वं प्रसप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि
महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समात्तिष्ठ विगाढां
पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवेत्यितः ।
द्रियः सर्वा वनान्ताश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोऽभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
मशक्नुवन् । ततोत्सङ्गे प्रसप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
त्वयापगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
पुरुषज्ञ महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यद्दि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
सुमध्यमे । स्वप्नेन यद्दि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
तमुवाचाथ सावित्री रजनो व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-
माखरास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ
पश्य सुप्रत । विगाढा रजनी विधं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तञ्चराशरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । श्रूयन्ते पर्याशब्दाश्च
मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोरान्छिवानादान् दिशं
दक्षिणपश्चिमाम् । आस्थाय विरुवन्ध्याः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् । न
विज्ञास्यसि पत्न्यां गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावितुप्रवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयित्सेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नीत्सहसे गन्तुं संसृजं त्वां
हि लक्षये । न च ज्ञास्यसि पत्न्यां तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां
रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं लत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा
चिद्विकाले हि गतपूर्वो मयायमः । अनागतायां सन्ध्यायां
माता मे प्ररुणहि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त
प्येते गुरु मम । विचिनोति हि मां तातः सहेवायमवासिभिः
॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । उपा
लक्ष्य बह्वश्विरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयो
रद्य मदर्थमिति चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा मामूचतुञ्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ । भृशं सुदुः-
खितौ वृहौ बह्वश्वः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया हीनो न जीवाव
मुद्धर्त्तमपि पुत्रक । यावन्नरिष्यसे पुत्र तावन्तौ जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृहयोरन्धर्योर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डश्च
कीर्त्तिश्च सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्-
कृतानपकारिणी । अहञ्च संशयं प्राप्ता कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलवा
 बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकैकमस्यां वेल्लयां पृच्छ-
 त्याश्रमवासितम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
 भर्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
 सन्तापं परमेष्ठतः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ
 मधेति ह । तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरु-
 प्रियः । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सुस्वरं प्रसूरोद् ह ॥ ८४ ॥
 ततोऽब्रवीन्नया दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृच्याश्रूणि नेत्राभ्यां
 सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तपं यदि दत्तं
 द्रुतं यदि । श्वश्रुश्वशरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ८६ ॥ न
 स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
 ध्रितेतां श्वशरौ मम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामधे दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
 वरारोहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मं च ते बुद्धिर्माञ्चे जीवन्त-
 मिच्छसि । मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
 भाविनी । पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिस्पृष्ट्वा वै ॥ ९० ॥
 उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृच्याङ्गानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
 लोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ९० ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः
 फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नेष्यामि परशुन्तुहम्
 ॥ ९० ॥ कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखाबलन्विनम् । गृहीत्वा
 परशुं भर्तुः सक्राष्टे पुनरागमत् ॥ ९० ॥ वामे स्कन्धे तु
 वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च । दक्षिणेन परिस्पृच्य जगाम गज-
 गामिनी ॥ ९० ॥

सत्यवानुवाच । अथासगमनाङ्गीर पन्थानो विदिता मम ।
 वृष्टान्तरालोक्रितया च्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ १०५ ॥ आगतौ
 स्वः पथा येन फलान्ववचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं
 मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पन्था व्यावर्तते
 द्विधा । तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ तरस्य च ॥ १०७ ॥
 स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि द्विदृक्षुः पितराबुभौ । ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः
 संप्रादायाश्रमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
 षष्ठवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
 बलः । लक्ष्यचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वा-
 नाश्रमान् गत्वा शैथ्यया सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामर्त्तिं
 जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान् नदीशैव वनानि च सरांसि
 च । तस्यां निषि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा
 शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्नखौ सुतशङ्कया । सावित्रा सहितोऽभ्येति
 सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सद्रथैः घोणि-
 तोच्चितैः । कुशकण्ठकविहाङ्गावुन्नन्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽभिहत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्य्य समाश्रयास्य
 तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धै-
 स्तपोधनैः । आश्रवासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
 ततस्तौ पुनराश्रवस्तौ वृद्धौ पुत्रद्विदृक्षया । बाह्ये वृत्तानि पुत्रस्य
 स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोक-
 कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बभु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवक्त् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गौतम उवाच । वेदाः सङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं
महत् । क्रोमारं ब्रह्मचर्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥ समा-
हितेन चीर्षानि सर्वाण्येव व्रतानि मे । वायुभक्षोपवासश्च कृतो
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकी-
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

मिथ उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्त्रात् यथा वाक्यं विनिः-
सृतम् । नैव जातु भवेन्मिथया तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरहाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दाल्भ्य उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा
व्रतम् । गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृग-
पक्षिणः । पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्लासितस्तेस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्त्रिभिः । तांस्तान् विगणयन् सर्वांस्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्त्नात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामाश्रमं
रात्रौ प्रकृष्टा प्रविवेश च ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्नु चक्षुषन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो त्वदिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन
पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च । चक्षुषयात्मनो लोभात्त्रिभिर्दिष्टया

विवर्द्धसे ॥ २३ ॥ सर्वैरङ्गाभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
सञ्चाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि । उपासाञ्चक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं
महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री वैकतः स्थिता ।
सर्वैस्त्वैरभ्यनुज्ञाता विभोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा
सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छु-
र्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागैव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं
वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं
वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन
॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य परावरम् । त्वां हि जानामि
सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषि
तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र
वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्यावाच । एवमेतद्यथा वेत्स्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तद्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्म
पत्युः रात्र्यातो नारद्देन महात्मना । स चाद्य द्विवसः प्राप्तस्ततो
नेन जहान्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तञ्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयदह्वा द्विशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तीषं तमहं
 देवं सत्येन वचसा विभुम् । पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रघतं पुत्राणाञ्चात्मनः घतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षघतायु-
 र्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् । भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्यन्तूदं
 व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मया खरातं कारणं विस्तरेण वः ।
 यथावृत्तं सुखीर्दुर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनेरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तमोमये ऋदि । त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मु-
 र्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां

सप्तनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्ये-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव
 सर्वं सावित्र्या महाभागं महर्षयः । द्युमत्सेनाय नादृष्यन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वीभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचक्षुरर्निहतश्चैव खेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं
 मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् । न्यवेद्यन् तथावृत्तं
 विद्रुतञ्च द्विषदलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्थाय नृपं
 प्रति । सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥ अनेन
 निचघेनेह वयं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते षुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पिष्टपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुषन्तञ्च तं
 दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्द्धा निपातिताः सर्वे विस्मयोत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाथम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या
 च सह सावित्रा स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा । नरगुप्तेन यानेन प्रययौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 हिताः । पुत्रञ्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन महता सावित्राः कीर्त्तिबर्द्धनम् । तद्दे पुत्रशतं जज्ञे
 शूराणामनिर्वर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातृणां सोदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहदलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्रा सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी ग्रीलसम्मता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ज्ञना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोकौ विष्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्राख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुवान्तरः ॥ १७ ॥

इति आरुष्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्वं ॥

अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच । यत्तदा महद्ब्रह्मन् लीमघो वाक्श-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादिव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यद्यापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् । तद्याप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तप्पपतां श्रेष्ठकथं प्रति मह-
द्भयम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथा-
मिमाम् । पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शूश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ दादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्तिं तयोदशे । पाण्डूनां हितकृच्छ्रकः कथं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हं शयने
वीरं सद्ग्रांस्तरणसंभ्रते । शयानमतिविश्रुस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्त्रेहास्य भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो विद-
विद्भूत्वा सूर्यो योगार्द्धिरूपवान् । हितार्थमब्रवीत् कथं सान्तु-
पूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्ण महचनं तात शृणु सत्यभृताम्बर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपाया-
स्यति यक्रुत्वां पाण्डवानां हितेप्सया । ब्राह्मणच्छृणुना कर्ण
कुण्डलीपजिह्वोर्धया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्हृदास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यद्यान्यदप्याह-
र्न प्रत्याखगासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकृशासनः । आगन्ता कुण्डलार्थाय क्रवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न दीथे कुण्डले त्वया । अनुनेयः परं यत्प्रया
श्रेव एतद्भि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणै-
र्जद्भिस्त्वया । अन्यैर्बद्भिर्धैर्विन्तैः स निवार्यैः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्रैस्त्रीमिस्तथा गोभिर्धनैर्बद्धविधैरपि । निदर्शनैश्च बद्धभिः
कुण्डलेप्सुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्म त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद । अवध्यस्त्वं रणोऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्द्रष्टुं त्वया कर्म जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्म उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् हिजवेशष्टक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुर्वन्वै तद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्म उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादधे त्वां
वरद प्रणयाञ्च ब्रवीम्यहम् । न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
यथाहं हिजमुखिभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यदा
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छ्रुनाहतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विदुष्येष्ठ कुण्डले वर्म
चात्तमम् । न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा
युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां वलद्वरप्रो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्तिकरं
लोके नस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं ह्येनकीर्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्तिर्हि पुद्गलं लोके सञ्जीवयति मादवत् ।
यकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः

श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो । धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्ति-
 रागुर्नरस्य ह ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विदर्हिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरी-
 रजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि श्राश्र्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्दानं
 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ इत्वा शरीरं संग्रामे इत्वा कर्म
 सुदुष्करम् । विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६ ॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् । वृद्धान् बालान्
 द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं
 लोके यशः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तदिद्धि
 मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा मधवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छुद्धिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्षसंवादे

एकोनशताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

सूर्य उवाच । माहितं कर्षं कार्षींस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्या-
 विरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्वर । इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च
 त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यत्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि श्राश्र्व-
 तीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संग्रयः ॥ ३ ॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये बान्धवाः
 केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषिण
 निजोध सत् । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥
 मृतस्य कोत्तर्गं किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः । मृतः कीर्त्तिं न
 जानोति जीवन् कीर्त्तिं समश्नुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य
 यथा माता गतायुषः । अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्-

सदा ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तो-
 ऽयं परदा भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिरुत्-
 पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं
 दैवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया ।
 देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नास्त्रामि
 ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय
 निषोष तत् ॥ ११ ॥ माम्ने ते कुण्डलेऽदास्त्रं भिक्षिते वज्र-
 पाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले द्विवि । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी
 पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याखिप्रयस्त्वया तात कुण्डलार्थे
 सुरेश्वरः । शक्या बद्धविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ॥ १४ ॥
 विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्यै-
 क्तभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद । त्वं
 हि नित्यं नरव्याघ्र सङ्घसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया
 चेह युधि शूरः समेधति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां
 समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ।
 तस्मान्न द्वेषे शक्राय त्वयेते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जितुं
 कर्णं कामवसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे

त्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

—*—

कर्णं उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्स्य गोपते ।
 तथा परमतिस्मांशो नास्त्रदियं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे
 पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं
 गोपते मम ॥ २ ॥ इष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाञ्च जानीषे त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च
मे कर्षी न चान्यद्देवतं दिवि । जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह
महितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा चात्त्रे प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति
ब्रवीमि तिग्मांशो त्वन्तु मे चन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ बिभेमि न तथा
मृत्योर्यथा बिभ्येऽमृतादहम् । विशेषेण दिजातीनां सर्वेषां सर्वदा
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽप्राप्ति विचारणा ।
यश्च मामात्य देव त्वं पाण्डवं फ्राह्वा नं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्ता-
पजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि
रणोऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणात्प्रहात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनु-
जानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वञ्चिणे दद्यामपि जीवित-
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात दहास्येते वञ्चिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमद्यो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां
ते कुण्डले वै शतक्रतो । अबध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां सम-
न्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवस्त्रदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येन-
माराध्य स्मृताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देवैश्चममोषार्थं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ अमोषां दिहि मे शक्तिममिद्विनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म शोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः शक्राव कुण्डले । तवा त्वं कर्षं संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रायुः सहस्रान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्षः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
दत्त्वा तस्त्वं वक्षीक्तमुभवोर्निधि । तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंशान्ते वृष-

स्तदा ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
 उवाच तं तद्यत्ने व कर्णं सूर्यः क्षयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तस्वमिति
 ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्य-
 पालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
 एकाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्गुह्यं न चाख्यतां कर्षायिहोष्णा-
 रश्मिना । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च
 कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतद्दिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि
 तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभा-
 वसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्ति-
 भोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः
 श्लश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तोजसा प्रच्वल-
 न्निव । मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स
 राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै
 भोक्तुं तव गीहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्त्तव्यं त्वया वा
 तव चानुगैः । एवं वत्सग्रामि ते गीहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥
 यथाकामञ्च गच्छेद्यमागच्छेयं तथैव च । शय्यासने च मे राज-
 न्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं
 वचः । एवमस्तु परश्चेति एनसैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या
 महाप्राञ्च पृष्ठा नाम वयस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता
 चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्ते न तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामध्येत्य पृथां पृथुल-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से
 पराश्रयस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यममिथया त्वं कर्तुं-
 मर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो
 हिजः । यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिष्य महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्गस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा नियता
 कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानन्ते
 बाल्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणोष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्तसम्बन्धिमादेषु । मयि चैव
 यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्त्से ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्वृत्तानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मग्ये त्वां हिजातिं कोपनं प्रति । पृथे बालेति कृत्वा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ तृष्णोनाञ्च कुले जाता शूरस्य
 दक्षिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मङ्गं पित्रा बाला पुरा स्वयम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्रे
 प्रतिज्ञाच्च तेनासि दुहितृता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्द्धिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिकुर्वन्ति प्रायशः प्रमहाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दपं परित्यज्य दक्षं मानञ्च भाविनि ।
 आराध्न वरहं विप्रं शैबवा द्योच्छसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च दिजश्रेष्ठे कृत्स्नं
दक्षित मे कुलम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे
हरधिकलिप्तोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुन्त्यवाच । ब्राह्मणं यन्मिता राजन्पस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिश्रं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव
स्वभावो मे पूजयेद्यं हिजानिति । तव चैव प्रियङ्कार्यं श्रेयश्च परमं
मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाङ्गे यद्दि प्रातरथो निशि । यदार्द्ध-
रात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र
यद्वै पूजयती हिजान् । आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यान्नरोत्तम
॥ ४ ॥ विश्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं हिजोत्तमः । वसन्
प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च हिज-
स्यास्य हितञ्चैव तवानघ । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवी-
पते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते बधाय च ॥ ७ ॥ साह-
मेतद्दिजानन्ती तोषयिष्ये हिजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन्
प्राप्स्यसि हिजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रे-
यसे हिजाः । भवन्ति चरवनी यदत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये हिजोत्तमम् । यथा त्वया नवेन्द्रेऽहं
मापितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रवन्तीं बह्व्यः परिष्वस्य
समर्थ्य च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमथाद्दिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मद्दि-
ताशं तथात्माशं कुलार्थं चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां
कन्यां कृन्तिभोजी महावशाः । पृथां परिदृष्टौ तस्मै हिजाय
दिजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता बाला सुखविवहिता ।

अपराधेयत् किञ्चिन्न कार्थ्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ दिजातयो
 महाभागा वृद्धबालतपस्विषु । भवन्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु
 नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्पराधेऽपि ह्यन्तिः कार्थ्या दिजातिभिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या दिजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
 ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृह्णन्ते
 न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्रान्निग्ररणे क्लिप्तभासनं तस्य भानुमत् ।
 आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राज-
 पुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्रं ब्राह्मणस्या-
 भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
 विधिवत् परिचाराहं देववत् पर्य्यतीघयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कृण्डलाहरणपर्वणि पृथादिजपरिचर्यायां
 त्र्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संश्रित-
 व्रतम् । तोषयामास शूद्रेण मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रात-
 रेथ्यान्यथेत्युक्त्वा कटाचिद्विजसप्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
 रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तच्च सर्वासु विलासु भोष्यभोष्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या बर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
 चारः शय्यासनकृतस्तथा । द्विसे द्विसे तस्य बर्द्धते न तु हीयते
 ॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
 राजन्न चकाराप्रीयन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चेति न चेति
 वृद्धयो दिजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 कृणुमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव
 स्रष्टवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यद्योपजीधं राजेन्द्र दिजातिप्रवरस्य
 सा । प्रीतिमुत्पाद्बामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः । अवधाने च भूयोऽस्याः परं यत्र-
मथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्य्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाश्रां कुन्तिभोजी
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्बत्सरे पूर्वो यदासौ जपताम्बरः ।
नापस्वद्भृङ्गुतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां
मानुषैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥

कुन्दुवाच । कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम । त्वं
प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचि-
कृते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय द्विवीकसाम् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेधति ते
वशम् । विबुधो मन्त्रसंघान्ती भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न यथाक द्वितीयं सा प्रत्याश्रयातुमनि-
न्दिता । तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्वर्षर्षधिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
सुवाच च । उषितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
तव गीर्षेषु विहितं सदा सप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विष्णवाविष्टः पृथाश्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामन्त्रप्राप्ती

चतुरधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् दिजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणा-
न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १ ॥ अयं
वै क्रीटग्रस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य चास्ये
नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शन्तुं बृहच्छ्रया ।
व्रीडिता साभवद्दृवाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्य-
तलस्था सा महार्हमयनोचिता । प्राचरां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
दित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा ।
न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
रभूद्दिशा सापथ्यादिव्यदर्शनम् । आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां
विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्नन्तं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साय तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
सृष्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गी महाबाहुः कम्बुग्रीवो हस-
न्निव । अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
कृत्वा दिधात्मानमाजगाम तताप च । आबभाषि ततः कुन्तीं
साम्ना परमवल्गुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भर्तुं तव मन्त्र-
बलात्कृतः । किञ्चरोम्यवशो राशिं ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतू-
हलात् समाहृतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य उवाच । गमिष्येऽहं वषा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाह्वय न्याय्यं प्रेषयितुं त्वया ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः
सुभगे सूर्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्यिणाप्रतिभो लोके कवची
कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा स्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्गत्पमङ्गने ॥ १५ ॥ यद्य नष्टहाम्यहं
भर्तुं त्वया मङ्गम्य सुकिते । यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम
प्रियम् ॥ १६ ॥ यपिष्ये त्वामहं ऋदो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

सत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव
ते मूर्खं चो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ
मन्त्रमदास्तव ॥ १८ ॥ श्रीलवत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं
पश्यन्ति स्रजन्त इव भाविनि । पश्य चैमान् सुरगणान् दिव्य-
ञ्चक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यन्निदृश्यान् राजपुत्री सर्वानेव
स्वेषु धिष्णोऽगु खस्थान् । प्रमासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा प्रीडमानेव बाला सूर्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं क्रत्या-
भावाद्दुःख एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव घेऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहृत-
स्त्वं विभावसो । बाल्याहालेति तत् कृत्वा सन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । बालेति कृतानुनयं तवाहं ददामि नान्यानु-
नयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहृतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा श्रुते ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृ-
शम् । विधिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्यार्थज्ञाने

पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या बद्धविधं ब्रुवन्ती मधुरं
वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक
यदा बाला प्रत्याख्यगतुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
तथैव च । मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादक्षादिभावसोः ॥ ३ ॥
बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासाद्वितव्यानि
तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च
करे भृशम् । कथन्तुकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वै शापपरितस्ता बद्ध चिन्तयती
हृदा । मोहेनापि परीताङ्गी क्षयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
देवमब्रवीद्गीता बन्धूनां राजसत्तम । प्रीडाविह्वलया वाचा शाप-
तस्ता विश्राम्यते ॥ ७ ॥

कुन्धुवाच । पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेद्वयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो
देव यदि स्याद्विधिर्वर्जितः । मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्ति-
र्नशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
नादन्धुव्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्द्धर्षं तव कृत्वा
सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यथैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शशिक्षिते ।
प्रभवन्ति वरापोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते
यन्मान् कमेर्धातोश्च भाविनि । तस्मात् कन्येह सुश्रीणि स्वतन्त्रा
वरवर्षिणि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वदा भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनादृताः स्त्रियः
सर्वा नराश्च वरवर्षिणि । स्वभाव एष लोकाणां विकारोऽन्य इति
स्पृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महावशाः ॥ १६ ॥

कुन्धुवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्स्वतः सर्वतमोनुद् । कुण्डली
कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
अभेद्यज्ञानृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्धुभाच । *यदेतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो
देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । तदीर्यरूपसस्त्रौजा धर्मयुक्तो भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले राशि दत्ते मे मत्तकाश्रिणि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्धुवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेद्देवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विह-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा
देवी शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । साधयिष्यामि सुश्रीणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्य-
मबाब्रवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवस्त्रसम् ॥ २६ ॥
इति शोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीषी पपात मोहाविष्टा भ्रम्यमाना लतेव ॥२७॥
तिम्भांशुस्तां तेजसा मोहविला योगिनाविश्वात्मसंस्थाशुकार । न
चैवेनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूव एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथ्वासूर्यसङ्गमे

षडधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथायाः पृथिवी-
 पते । शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बाम्बव-
 भवाहाला गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुश्रीणी न चैनां
 बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा
 गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं क्रनकोच्छ्वलकण्डलम् । हृद्यैश्चं वृषभ-
 स्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या
 सम्मन्त्रा भाविनी । मञ्जू प्रायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छृष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्त्रे हेन राजेन्द्र कर्षणं पर्यवेदयत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कृन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तीयचराश्च ये ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्तुद्रोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वशस्तथा ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन दत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सद्दिगीश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्सगामि त्वां विद्दिशिऽपि
 कवचेनाभिस्तूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानु-
 विभावसुः । यस्त्वां द्रक्षति दिव्येन चक्षुषा वाङ्मनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा वा त्वां पुत्रले कल्पयिष्यति । बस्यांस्त्वं दृषितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तया दृष्टो वा

खामादित्यवर्षसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मयतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोच्चलम् । सुललाटं सुकीशान्तं
 पुत्रत्वे कल्पविष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्रं त्वां भूमौ संसर्प
 माणकम् । अव्यक्तकलावाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २० ॥
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्रं त्वां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवदनसम्भूतं सिंहं
 केशरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा ।
 अवाह्यजत मञ्जुषामश्रुनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्र
 शोकार्त्ता निशीथे कमलेक्षणा । धात्रया सह पृथा राजन् पुत्र
 दर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जुषां सम्बोधनभयात्
 पितुः । विवेक राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जुषा
 सश्रुनद्याः सा ययौ चर्मणुतीं नदीम् । चर्मणुत्याय यमुनां ततो
 गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जुषागतो गर्भस्तरङ्गैरुच्छमानकः ॥ २६ ॥ अन्त
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं देवश्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जुषाक्षेपणे
 सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै
 सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारी जाङ्गवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् रूपेणासदृशो भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विधिघतः ।
 सां दृष्ट्वाथ मञ्जुषामुच्छमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 शरामन्वास्त्रधनशोभिताम् । उर्मोतरङ्गैर्जाङ्गव्याः समानीतामुप-
 ङ्करम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भविनी ।

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य
 मण्डूषामुत्सार्थं जलमन्तिकात् । यन्मैरुहाटयामास सोऽपृश्च-
 न्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्घातं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्य्याया
 साङ्गं विन्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्गमारोप्य तं तालं भार्य्यां वचन-
 मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भाविनि ।
 दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
 पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स
 मक्षीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यक्तपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियातृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
 वदवृधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नीरसाः
 सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
 वसुप्रेषेति ततश्चक्रुर्दिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
 मामितविक्रमः । वसुप्रेण इति खग्रातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४ ॥
 सूतस्य वृषधेऽङ्गेषु च्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । चारेण विदित-
 यासीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं वितृढं
 समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाङ्गवम् ॥ १६ ॥
 तत्रोपसदनञ्जके द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्
 स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाञ्च रामाञ्च सोऽस्त्वग्राम-
 च्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् खग्रातः परमेष्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
 सन्ध्याय धार्मराष्ट्रेण पार्श्वानां विप्रिथे रतः । बोद्धुमाशंसते नित्यं
 फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य सखासीर्दुर्जनेन
 विशाम्भते । अर्जुनस्य च कर्मण यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
 एतद्दृष्ट्वा महााराज सूर्य्यस्यासीन्व संशयः । सः सूर्य्यसन्ध्यावः कर्म्यः
 कर्म्यां सप्तकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
 समन्वितम् । पृथग्धं समरे मत्वा पर्य्यतप्यद्यधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

बद्धा च कर्षो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
 प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा
 धनहेतुना । नादियं तस्य तत्काले किञ्चिद्दक्षि दिजातिषु ॥ २४ ॥
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चैति
 राधेयस्त्वामथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्षाप्रसौ
 अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छुद्धना वृतम् ।
 दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधस्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
 प्रमदा ग्रामान् वा बद्धगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचा-
 धिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति
 वद्धनम् । नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
 यदेतत् सृष्टजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे देहि
 यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं
 परन्तप । एष मे सर्वस्वामानां स्वामः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ष उवाच । अवनिं प्रमदा गाञ्च निवापं बद्धवार्धिकम् ।
 तप्तो विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बद्धविधेर्वाक्यैर्योगमानः स तु
 हिजः । कर्षेण भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्तिुतय
 यथायक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स हिजश्रेष्ठः कामया-
 मांश्च वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै हिजसन्तमः ।
 तदेनमन्नवीडूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सृष्टजं वर्म मे विप्र
 कुण्डले चामृतोद्भवे । तेनाबध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रति-
 ष्टङ्गीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां त्रिमु-
 क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विज-
 सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वद्रे, भगवान् पाक-
 शासनः । ततः प्रहस्य कर्षस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विदितो
 देवदेवेश प्रागिवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
 शक्र त्वया वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया दियो
 वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ऽसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
 यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । बध्यतामुपयास्यामि
 त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादिनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म
 चोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाश्रयातमेवमेतन्न संग्रयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
 तात तव कर्ष यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वषट् प्रवृणीष्व यथे-
 च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वास-
 वम् । अमोघां शक्तिमभ्येत्य वद्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव ।
 अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनीं पृथनामुखि ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य
 मनसा मुहूर्त्तमिव वासवः । शक्त्यर्धं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमघा-
 ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
 गृह्णाण कर्ष शक्तिन्तुमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति
 शतशः शत्रून् मम करच्युता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्
 द्विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हृत्कं रिपुमूर्च्छितम् ।
 गच्छन्तं प्रतपन्तश्च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्ष्य उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जनं प्रतपन्तश्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जनं बलिनं रणे ।
तन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाङ्गर्वेद-
विदांसो वाराहमहाराजितम् । नारायणमसिन्धुश्च तेन कृष्णेन
रक्षते ॥ २८ ॥

कर्ष्य उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । यमोघां
देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृतेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ष्य भविष्यति कवचञ्चन । प्रण-
शैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्तं पितु-
र्वर्षस्तेजस्र वदताम्बर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ष्य भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोषामसंशये । प्रमत्तो मोक्षसे
षापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ष्य उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रण्वलितां प्रतिशुच्य विद्या-
भ्यते । शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
द्दिवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्ष्यमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वे
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्न खलो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोसैः पुष्पवर्षश्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्ष्यं
शस्त्रसङ्घातगात्रं मुहुषापि क्षयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चिह्ना
कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवाङ्गं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्ष्यात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्ष्यः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः
प्रहसन् वशुवित्वा कर्ष्यं लोके यशसा बोजयित्वा । कृतं कार्यं

॥ १० ॥ विष्णोः पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रति-
 ष्ठीष्य मत्सख्यं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां त्रिमु-
 क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । समनीयो भविष्यामि भद्रूणां हिज-
 सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यद्द्वान्यं न वरं वद्रे, भगवान् पाक-
 शासनः । ततः प्रहस्य कर्ष्यस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विहितो
 द्विवद्वेष प्रागिवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
 यत्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ तं हि द्विवेश्वरः साक्षात् जया द्वयो
 वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ऽसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
 अहि दास्यामि ते द्विव कुण्डले कवचस्तथा । बध्यतामुपवास्यामि
 त्वच्च यन्नावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादिनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म
 चोत्तमम् । हरस्य यत्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

यत्र उवाच । विहितोऽहं रवेः पूर्वभादानेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाप्स्यतामेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
 तात तव कर्ष्यं यथेच्छसि । वर्कविला तु मे वष्यं प्रदृषीष्य यथे-
 ष्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्ष्यः प्रकृष्टस्तु सपसङ्गस्य वास-
 वम् । समीपां यत्किमभ्येत्य वद्रे संपूर्णमानवः ॥ २० ॥

कर्ष्य उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याश्च यत्किं मे द्विदि वासव ।
 समीपां यत्सहजानां यातिनीं पृथनासुधि ॥ २१ ॥ ततः सच्चिन्म-
 मसा मुहूर्तमिव वासवः । यत्किञ्चै पृथिवीपाक कर्ष्यं वाक्यमया-
 ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रवच्छस्य वर्म वैव शरीरजम् ।
 यद्वाप्य कर्ष्यं यत्किन्मुमनेन सवयेन च ॥ २३ ॥ समीपा इति
 यतश्च यत्तून् मम करच्युता । पुनश्च पाश्चिम्येति वम दैत्यान्
 द्विमिदतः ॥ २४ ॥ खेवं तव करप्राप्ता इत्येकं विपुञ्जितम् ।
 मर्क्यस्तं प्रतपस्तच्च मानेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हनुं महाहवे ।
गर्जनं प्रतपन्तश्च बतो जम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जनं बलिनं रथे ।
हनुं चं प्रार्थयस्विकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ वमाङ्गर्वेह-
विहांसो वाराहमहाराजितम् । नारायणमचिन्त्यश्च तेन हृषीन
रक्षते ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे जम । यमोर्षा
द्विदि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्स्व तु प्रहा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निहृत्सेषु तु गार्गेषु न मे बीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कवचम् । प्रण-
शैव न गार्गेषु यस्त्वं नाभूतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ दाहयस्व पितु-
र्वर्षास्तो जश्च वदताम्बर । तादृशैव वर्षेण त्वं कर्ण भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु यस्त्रेषु यद्यमोवाभसंघे । प्रमत्तो मोक्षसि
चापि लब्धेवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ण उवाच । संघं परमं प्राप्य विमोक्षे वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्स यज्ञं त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिपद्य विधा-
प्यते । यस्त्वं यद्दीप्ता निश्चितं सर्वगात्राश्चकृस्तत ॥ ३५ ॥ ततो
द्विवा मानवा हानवाश्च निहृत्सन्तं कर्णमात्मानमेवम् । इष्ट्वा सर्वं
सिंहनाहाम् प्रणेदुर्न हृष्यासीन्, खलो वै विचारः ॥ ३६ ॥ ततो
द्विवा दुग्धुः श्वः प्रणेदुः पपातीशैः पुष्यवर्षश्च द्विव्यम् । इष्ट्वा कर्णं
यस्त्वं यद्ब्रूत्सगात्रं मुहुषापि जयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चिन्त्या
कवचं द्विव्यमहासवैवाहं प्रहृष्टो वासवाय । तपोऽकृत्यं प्रहृष्टो
कुण्डले ते कर्णात्तजात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः यज्ञः
प्रहसन् वसुविद्या कर्णं खोके यशसा खोजविद्या । इतं कार्त्तः

पाण्डवानां हि मेने ततः इवास्त्रिभयोऽवसात ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा कथं
मुषितं धार्तराष्ट्रा ह्रीनाः सर्वे भयहर्षा इवावपु । ताश्चावसातं
गमितं स्रुतपुत्रं श्रुत्वा पार्था अकृष्टुः कानवेडु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । इत्या वीराः पाण्डवास्त्रिंशद्व्युः कृत-
चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्षुर्वाहवाग्दे व्यतीते तन्ने
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युत इत्यां शैत्रवं द्वावचिला विप्रैः-
शाश्वं काम्यकादाशमाप्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं द्वि-
र्ग्यशास्त्रितं निस्तरैण ॥ ४२ ॥ प्रत्याङ्गम् : सरथाः शत्रुबाधः
सर्वैः शाश्वं स्रुतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं दैतवगं द्यूवीरा निस्ती-
र्थाग्रं यमबाधं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति पारश्वपर्वणि कुरुक्षेत्राद्वरणापर्वणि कर्षस्य बर्नकुरुक्षेत्र-

दाने नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समाप्तश्च कुरुक्षेत्राद्वरणापर्व ॥

—
यश्च पारश्वेवपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं कृतायां कृष्णायां प्राप्य ज्ञेयमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृतायां कृष्णायां प्राप्य ज्ञेयमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा उह धातुनिरनुत्त ॥ २ ॥ पुन-
र्दैतवगं रणवसाजमानं बुधित्तिरः । साकुलूचपाशं रण्यं विचित्रं
बद्धपाशम् ॥ ३ ॥ यत्पुनस्तफलाहाराः सर्वे एव मिलायनाः ।
न्यवयम् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया उह मार्कवा ॥ ४ ॥ यत्पुनर्दैतवगे
राजा कृष्णोपुलो बुधित्तिरः । योमविनोऽर्जुनसैव काशीपुलो च
पाण्डवो ॥ ५ ॥ प्राङ्मुखोऽवराज्जायता यर्मात्वानो यतव्रताः ।

कृत्रमाह्वन्ति विपुत्रं सुखीर्दकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रति-
 वसन्तस्तौ यत् प्रापुः कुरुक्षत्रमाः । वने द्वेषं सुखीर्दकं तत् प्रव-
 च्छामि वै शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मन्त्रं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 नृगस्य धर्मभाषणस्य विषाण्ये समसञ्जत ॥ ८ ॥ तदाहाव गतो
 राजंस्वरमाणो महावृगः । आश्रमात्तरितः शीघ्रं ब्रवमानो
 महाजवः ॥ ९ ॥ श्रित्त्वमाणस्तु तं दृष्ट्वा च विप्रः कुरुक्षत्रम ।
 अरितोऽम्बानमस्तत्र अन्विद्योत्परीप्सवा ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
 मासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणदूर्णं सन्तप्तोद्-
 मन्नवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मन्त्रं समाशक्तं वनस्यती । नृगस्य
 धर्मभाषणस्य विषाण्ये समसञ्जत ॥ १२ ॥ तदाहाव गतो राजं-
 स्वरमाणो महावृगः । आश्रमात्तरितः शीघ्रं ब्रवमानो महा-
 जवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा यदं राजन्वासद्य च महावृगम् ।
 अन्विद्योत् न सुष्येत तदानवत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः
 श्रुत्वा सन्तप्तोऽव युधिष्ठिरः । अनुराहाव कौन्तेयः प्राह्ववद्भ्रातृभिः
 सह ॥ १५ ॥ सन्तप्ता अन्विनः सर्वे प्राह्ववन्करपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थं
 सतन्तस्तौ शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्षिणासीकनाराषामुत्-
 दृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो नृगमन्ति-
 कात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रवतवानानां नादृशत महावृगः । अपश्यन्तो
 नृगं शान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायाभागस्य
 न्यग्रोहं मन्त्रे वने । सुत्थिपाशापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपविशन्
 ॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अन्नवीत्
 भातरं जेष्ठमवर्षीत् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुक्षे जातु
 मवच्छ वनीः न वासवमार्दवंशोपो बभूव । अनुसराः सर्वभूतीश्च
 भूक्तः सन्मृष्टाः सः संभवं शिबुं राजन् ॥ २१ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि आरक्ष्यपर्वणि पाण्डवमहात्म्ये षष्ठीः

इत्यधिकविप्रस्योऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापह्नवमस्ति मर्षाद्वा न निमित्तं न कार-
णम् । धर्मस्तु विमज्जत्यर्थसुभवोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

श्रीम उवाच । प्रातिकाम्यमद्यत् कृष्णां समावां प्रेष्यवत्सदा ।
न मवा निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः ज्ञ संभवम् ॥ २ ॥

धर्मुन उवाच । वाचस्तीच्छास्त्रिभेदिस्यः स्तूतपुत्रेषु भाषिताः ।
धतितोत्रा मवा चान्तास्तेन प्राप्ताः ज्ञ संभवम् ॥ ३ ॥

सहदिव उवाच । यत्कुनिष्ठां यद्वाजेषीद्व्ययूतेन भारत ।
न मवा न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः ज्ञ संभवम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुञ्जं वाक्यमब्र-
वीत् । आरुञ्जं वृष्टं माद्देव निरीक्षस्व दिशो दृश्य ॥ ५ ॥ पानीय-
मन्तिके पश्य वृष्टांशायुद्काञ्चितान् । एते हि भातरः आन्ता-
स्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुञ्जस्तं तथेत्युक्त्वा श्रीघ्नमारुञ्ज
पादपम् । अन्नवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्चामि
बहुत्वान् राजन् वृष्टानुद्कसंभवान् । आरुणाञ्च निष्ठादमलो-
द्कमसंभवम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यवृतिः कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।
गच्छ धीम्य ततः श्रीघ्नं तूष्णैः पानीयमानव ॥ ९ ॥ नकुञ्जस्तु
तथेत्युक्त्वा भातुर्ज्येष्ठस्य भासनात् । प्राह्वयद्य पानीयं श्रीघ्नञ्चैवा-
न्वपद्यत ॥ १० ॥ स हृष्टा विमलं तोषं आरुणैः परिवारितम् ।
धातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

सह उवाच । मा तात आहसं कार्शीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रजानुक्त्वा तु माद्देव ततः पिव ईरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु
तदाकलं नकुञ्जः सुपिपासितः । अपिवत् घीतकं तोषं पीत्वा च
निचपात् च ॥ १३ ॥ चिरात्तमाद्ये नकुञ्जे कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।
अन्नवीत् भातरं वीरं सहदिवमरिन्दम ॥ १४ ॥ आता हि चिर-
जातो नः सहदिव तवापन्नः । तथैवानव सोदर्थं पानीयञ्च समा-
मव ॥ १५ ॥ सहदिवस्तथेत्युक्त्वा तां दिवं प्रत्यपद्यत । इदं च

हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृशोकामिषन्ताप्रस्तुषवा
 च प्रपौडितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागव्यभाषत ॥ १७ ॥
 मा तात साहसं कार्षीर्भम पूर्वपरिभ्रष्टः । प्रज्ञानुज्ञा बभ्राकायं
 पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तदाकथं सहदेवः पिपा-
 सितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
 अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्री शुधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिर-
 गतो बीमस्तौ शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय मद्रन्ते पानीयञ्च
 त्वमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रयच्छ सशरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी
 तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणं
 गतौ । तौ हृद्दर्थं हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुस्त्वय्य कौन्तेयो
 व्यलीकयत तदनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमग्नि-
 आहावने । सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
 अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं
 नैतच्छुक्लं बलात्स्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेव यदि प्रज्ञांस्ताम्योक्तान्
 प्रतिपत्स्यते । ततः पाष्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
 वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृष्ट्यमानो निवारय । वावहायैर्विनिर्भ्रष्टः
 पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानु-
 भङ्गितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविह्वलं हर्षयन् ॥ २९ ॥
 कर्षिणास्त्रीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमीवाभिभूञ्जता
 दृष्ट्वाभिमिप्रपौडितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरीक्षे ववर्ष ह ॥ ३० ॥
 चञ्च उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रज्ञानुज्ञा ततः पिव ।
 अमुञ्जा च पिवन् प्रज्ञान् पीत्सेव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः
 पार्थः सव्यसाची वनजवः । श्वश्रायैव तां वाचं पीत्सेव निपपात
 ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्री शुधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च भीमस्तुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरञ्जितास्तीवहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देवं प्रत्यपद्यत । यत्न ते पुरुषव्याघ्रा भ्रात-
रोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषवा च
प्रपीडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यत्परक्षसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
र्भस्तरर्षभः ॥ ३७ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्भिन पूर्वपरिग्रहः ।
प्रभानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यज्ञेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वा च तु तान् प्रभान् पीलैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् भ्रातृमथ चाल्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बह्वशः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रैथी किं चिरायते गाण्डीवी किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
न्धेषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । सत्सखी महाबाहु-
र्दृष्टवानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं-
स्त्रिदमिदं दुष्टं किंस्त्रिदुष्टो नृगो भवेत् । प्राहंसन् वा महाभूतं
घप्तास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्न
ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं काखोऽन्नमभिपातितः । किं नु
तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमाहीनि
वाक्यानि विमृश्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेच्य महा-
बनम् ॥ ४६ ॥ ससृमिष वराहैश्च पश्चिमिष निषिवितम् । नील-
मास्त्रवरणैश्च पादपैरुपगोमितम् । भनरैरुपगोतृश्च पश्चिमिष
महाबघाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

दृश्यं बत् सरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं
नखिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि युधिष्ठिरसरोदृश्येने
एकदश्याधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स दृश्यं हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव-
श्रुतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्षधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
चेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स वीर्यमुष्णं निश्वस्य शोकवाप्यपरि-
प्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्सुरामि गदया सङ्घिनी-
रणे । व्यथं तद्व्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मनि महाबाहौ कुरूणां कीर्त्तिवर्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
र्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
मृषा । देवाश्चापि यदावोचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
स्राश्चादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । सत्तरे पारिपात्रे च जगु-
र्मृतानि सर्वयः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जया ।
नास्य जेता रणे कश्चिद्जेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममायां संहत्य श्रिते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाशं दुःखान्धेतानि
सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबहौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अञ्जसारमयं नूनं हृद्यं मम दुर्हृदः ।

यमो यद्विदो दृष्ट्वाद्य चतितो नावहीर्यते ॥ १३ ॥ शास्त्रज्ञा द्वि-
 काक्षशास्त्रपीयुक्ताः त्रिधाश्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविद्यतश्चरीराश्चाप्यमृष्टशरासनाः । असंज्ञा
 भुवि सङ्गम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानूनिवाद्भिः संसृष्टम्
 दृष्ट्वा भ्रातृश्वामतिः । सुखं प्रसप्तान् प्रस्त्रिभ्यः त्रिभ्यः कष्टं दृश्या-
 कृतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । शोक-
 सागरमध्यस्थो दृष्ट्यो कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इतिकर्त्तव्यताञ्चेति
 द्विष्काक्षविभागवित् । नाभिपेदि महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तव्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विश्लेष्य
 बद्धधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातिताः । नैषां यस्त्वप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो धीन मे हताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीला वेत्सगामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्घो-
 षमेनेदमुपाशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्वबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रवीगोऽच-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्बद्धधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥
 तस्यासीत् विषियोदमुदकं दूषितं बद्धा । मृतानामपि चैतेषां विद्वतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृशामित्यचिन्त-
 यत् । एकीकशशौचबलानिमान् पुरुषसप्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः
 प्रतिशमासीत् कालान्तकयमादृति । एतेन व्यवसायेन तत्तोवं व्यव-
 गाढवान् । गाहमानश्च तत्तोवमन्तरश्चात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

अथ उवाच । अहं वकः शैवसमत्प्रभसो गीता मया प्रेत-
 वशं तवानुजाः । त्वं पशुमो भविता राजपुत्र न चैत् प्रजान्
 दृष्ट्वा व्याकरोषि ॥ २८ ॥ वा तात साहसं कार्त्वीर्यं पूर्वपरि-
 ग्रहः । प्रजानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पितृहरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
 भाक् । पृच्छामि को भवान् देवो नैतच्छुक्लानिना कृतम् ॥ ३० ॥
 द्विमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
 केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च बलिना-
 स्वर ॥ ३१ ॥ द्वाब्ज देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
 विप्रहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
 यत् कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं
 साध्वसद्भागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्मद्दिग्भ्यश्चरुः समुत्पन्नशिरो-
 च्चरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यश्च उवाच । यद्योऽहमस्मि मद्रन्ते नास्मि पक्षी जङ्घीचरः ।
 मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तामग्निवां श्रुत्वा वाचं च पशुषा-
 चराम् । यद्यस्य द्रुवती राजन्पुत्रस्य तदा खितः ॥ ३६ ॥
 विक्रपाक्षं महाकायं बह्वं तावत्समुच्छ्रयम् । उवक्ष्यन्मार्कप्रतीकाय-
 मद्युष्यं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं दृष्ट्यं भरतर्षभः ।
 जेधगक्षीरनादेन तर्ज्जयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यश्च उवाच । इमे ते भ्रातरो राजन् वार्थ्यभाषा भवासकृत् ।
 बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेव-
 मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्ष्णी-
 र्भमं पूर्बपरिग्रहः । प्रस्मानुष्ठा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न साहं कामथि बह्वं तव पूर्वपरिग्रहम् ।
 कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
 स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रचन्तु ते प्रज्ञान् प्रतिवक्ष्यामि
 पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यश्च उवाच । ि कश्चैतन्मस्तं नयति ॥ ४३ ॥

श्रीः कृत्यानां
 वेति ॥ ४३ ॥
 ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्यामितशराः ।
धर्मशास्त्रं नयति च सत्ये च प्रतिष्ठति ॥ ४४ ॥

यश्च उवाच । केन स्त्रित् ओन्नियो भवति केन स्त्रिन्दते
महत् । केन स्त्रिद्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन ओन्नियो भवति तपसा विन्दते
महत् । इत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४६ ॥

यश्च उवाच । किं ब्राह्मणानां देवलं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्यैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवलं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परीवाद्दोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यश्च उवाच । किं क्षत्रियाणां देवलं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्यैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इष्वस्त्रमेषां देवलं यश्च एषां सतामिव ।
मयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यश्च उवाच । किमेकं यश्चियं साम किमेकं यश्चियं यजुः ।
का चैका वृणुते यश्चं कां यश्चो नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यश्चियं साम मनो वै यश्चियं
यजुः । ऋगेका वृणुते यश्चं तां यश्चो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यश्च उवाच । किं स्त्रिदापततां श्रेष्ठं किं स्त्रिद्विपतां वरम् ।
किं स्त्रित् प्रतिष्ठमानानां किं स्त्रित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजद्विपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यश्च उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् शोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिस्त साह्य पितृशामात्मनश्च नः ।
न निर्बपति पश्यानामुच्छसन् स जी पिव हरः ॥

यश्च उवाच । किं खिद्गुदतरं भूमेः किं खिदुदतरश्च खात् ।
किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिदुबद्धतरं ढणात् ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता शुदतरा भूमेः खात् पितोदतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बद्धतरा ढणात् ॥ ५८ ॥

यश्च उवाच । किं खित् सुप्तं न निमिषति किं खिज्जातं न
चोपति । कस्य खिदृदयं नास्ति किं खिहेगेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अस्सनी हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यश्च उवाच । किं खित् प्रवसती मित्रं किं खिन्मित्रं यद्दे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं खिन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्धः प्रवसती मित्रं भार्या मित्रं यद्दे
सतः । आतुरस्य मिषन्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यश्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं खिदुर्धः सनातनः ।
अमृतं किं खिद्राजेन्द्र किं खित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यश्च उवाच । किं खिदिको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किंखिद्विमस्य भैषज्यं किं खिदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्द्विमस्य भैषज्यं भूमिदावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यश्च उवाच । किं खिदिकपदं धर्म्यं किं खिदिकपदं वयः ।
किं खिदिकपदं स्वर्गं किं खिदिकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्नमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं वयः ।
सत्यमेकपदं स्वर्गं सुखमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यश्च उवाच । अन्नस्य किं खिद्वैवहतः सखा ।
उपजीवनं किं खिद्वैवहतः पादणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पत्नीन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यश्च उवाच । धन्यानामुत्तमं किं खिन्नानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्यानामुत्तमं दास्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यश्च उवाच । कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न घोचन्ति केषु सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृग्रंस्थं परो धर्मस्त्वधीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न घोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यश्च उवाच । किन्नु हित्वा प्रियो भवति किन्नु हित्वा न
घोचति । किन्नु हित्वा र्थवान् भवति किन्नु हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न
घोचति । कामं हित्वा र्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७६ ॥

यश्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्माद्यं ब्राह्मणे दानं यद्योऽर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयाद्यं चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यश्च उवाच । केन खिदावृतो लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्प्रजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यश्च उवाच । मृतः कश्चितो अ^ऽवति कश्च राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
बाह्यं मृतं कश्च वा स्यात् पुत्रः पुत्रो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अदृष्टिणः पितृ चरं मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
—मनेमिदं बाह्यं च ॥ ८२ ॥

वक्ष उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमत्रं किञ्च वै
विषम् । आहस्य काकमाश्रयाहि ततः पिव हरस्य च ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरव्यं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः काकः कथं वा वक्ष मन्यसे ॥ ८४ ॥

वक्ष उवाच । तपः किंलक्ष्यं प्रोक्तं को ह्यस्य प्रकीर्तितः ।
समा च का परा प्रोक्ता का च ह्यीः परिकीर्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्षित्वं मनसो ह्यमं ह्यमः ।
समा ह्यसहिष्णुत्वं ह्यीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८६ ॥

वक्ष उवाच । किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः प्रमथ प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्कवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ज्ञानं तत्स्वार्थसंख्योः प्रमथितप्रधानता ।
दया सर्वसुखैषिलमार्कवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

वक्ष उवाच । कः शत्रुदुर्क्यः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च श्रुतः साधुरसाधुः कीदृशः श्रुतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्क्यः शत्रुर्लोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निहयः श्रुतः ॥ ९० ॥

वक्ष उवाच । को मोक्षः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकी-
र्तितः । किमास्यश्च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोक्षो हि धर्मभूतत्वं मानस्याजाभि-
मानिता । धर्मनिष्कृतास्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

वक्ष उवाच । किं खैर्यैश्चिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । ज्ञानश्च किं परं प्रोक्तं ज्ञानश्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्मिरता खैर्यं धैर्यमिन्द्रि-
यनिग्रहः । ज्ञानं मनोमहत्यागो ज्ञानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

वक्ष उवाच । कः पण्डितः पुंसो नान्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च काण्डर इति श्रुतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मश्चः पण्डितो ज्ञेयो नास्ति को मूर्ख
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः शृतः ॥ ८६ ॥

यश्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किन्तु हेवं परं प्रोक्तं किन्तु पैशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजो-
च्छ्रयः । दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ८८ ॥

यश्च उवाच । धर्मस्यार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदा धर्मश्च भार्या च परस्परवश्याभुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यश्च उवाच । यच्चथो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मै पृच्छतः प्रज्ञं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ ९०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाह्वयं याचमानमकिञ्चनम् ।
पशान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९०२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै दिजातिषु । देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९०३ ॥ विद्यमाने घने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पशान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९०४ ॥

यश्च उवाच । राज्ञन् कुक्षेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयते च सुनिश्चितम् ॥ ९०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणु यश्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि दिजले च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९०६ ॥ वृत्तं
वदन् संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विधेयतः । यच्छीघ्रवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हतो हतः ॥ ९०७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यवसिनो मूर्खा यः क्रियावान् च पण्डितः ॥ ९०८ ॥
चतुर्विधोऽपि दुर्हसः न शूद्रादतिरिच्यते । सोऽन्विष्टोऽपरो हान्तः
स ब्राह्मण इति शृतः ॥ ९०९ ॥

यश्च उवाच । प्रियवचनवाही किं लभते विवृणितकार्यकरः
किं लभते । बद्धमित्तरः किं लभते धर्मै रतः किं लभते
कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रियवचनवाही प्रियो भवति विवृणित-
कार्यकरोऽधिकं ज्ञयति । बद्धमित्तरः सुखं वसते यश्च धर्मैरतः
स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यश्च उवाच । को मोदते किमाश्चर्यं कः पत्न्याः का च
वासिका । वद मे चतुरः प्रज्ञान् मृता जीवन्तु बान्धवाः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा याकं पचति स्वे
गृहे । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अह-
न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति
किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नेको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं शुद्धार्वा
महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्महानोऽहमेव
कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेऽन्वेज । मासर्तुदर्वीपरिषद्दनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ ११६ ॥

यश्च उवाच । व्याख्यता मे त्वया प्रज्ञा याथातथं परन्तप ।
पुरुषन्तुद्धानीं व्याख्यताहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवं स्पृशति भूमिश्च शब्दः पुण्येन
कर्मणा । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखिरोपसृज्यते । ततोऽनागतो योमे स
वै सर्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यश्च उवाच । व्याख्यतो मनुजाः सर्वधनी नरः ।
तज्जास्रमेकं भ्रातृणां तथ ।

युधिष्ठिर उवाच । कोऽर्थं च हरिणा
त्वितः । इत्योरसं मही ॥ ११६ ॥ इति-

यच्च उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
 सक्रान्तकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य
 नागसहस्रेण दृगसंख्येन वै बलम् । तुल्यं तं भीमसुतृन्ध नकुलं
 जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राङ्गभीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभाविन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहु-
 बलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-
 मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १२६ ॥ आनृ-
 शंस्यं परी धर्मः परमार्थात्त मे मतम् । आनृशंस्यं चिकीर्षामि
 नकुलो यच्च जीवत् ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां
 मानवा विदुः । स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२८ ॥
 कुन्ती चैव त् माद्री च द्वे भार्य्ये तु पितुर्मम । उभे सपुत्रे स्यातां
 वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री
 विर्मणो नास्ति मे तयोः । मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यच्च
 जीवत् ॥ १३० ॥

यच्च उवाच । यस्य तेऽद्याच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भानरा सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि यच्चयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
 द्वादशाधिकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वेगम्पायन उवाच ।
 क्षत्विणामे च सर्वेषां क्षत्रं
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पृच्छामि त्वां भवान्

ानादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 ॥ १ ॥
 तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 वान् ॥ २ ॥ वसूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । यथ वा मरुतां श्रेष्ठो वशी
वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सङ्घस्रयतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपस्यामि धेनु सर्वं निपातितः ॥ ४ ॥ सुखं प्रति
प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः
पितु भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽसृष्टपाक्रमः । तां
दिदृक्षुरनुप्राप्तो विहि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यथ सत्यं दमः
शौचमार्जवं क्षीरचापलम । दानं तर्पा ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवै
मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तप शौचममत्सर । दारा
रथे तानि मे विद्वि प्रियो ह्यसि रुद्रा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु
रक्तोऽसि दिष्ट्या ते पट्पटी जिता । हे पूर्वे मथ्यसे दे च दे चान्ते
साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तृष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वशीश्व
राजेन्द्र ताता ह्यस्मि तवानघ । धं हि मे पुरुषा भक्ता न तेषा
मस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य सगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्यानयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं सवा ।
सृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासाद्यं तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रथपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रन्ते वरं लममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि हादृशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधानीत्यं भगवानुत्तरं प्रथपद्यत ।
भूयथाश्लासयामास कौ-धर्मश्च हरिणा ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन
रूपेण वरिष्यथ महीभुजम् ॥ १६ ॥ ने कश्चित्सु

लोकैष भारत ॥ १७ ॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरुहृद्वाः ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यदः सङ्कल्पितं
 रूपं मनसा यस्य यादृशम् । तादृशं तादृशं सर्वं हृन्दती धारयि-
 ष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीमहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत । जिज्ञा-
 सायं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वपरं मौम्य
 वरमिष्टं ददानि ते । न तृष्यामि नरयेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव
 ॥ २१ ॥ तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिभं महत् । त्वं हि मत्-
 प्रभवा राजन् विदुरय ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सना-
 तनः । यं दृशामि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयियं
 लोभमोहौ च क्रोधद्वाहं सदा विभी । दाने तपसि सत्ये च मनो
 मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान् धर्मः पुनर्यैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोक-
 भावनः । समेता पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य
 चायमं वीराः सर्वे एव गतकृमाः । आरण्येयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय
 तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत पितृय पुत्रस्य च
 क्लीर्निबद्धेनम् । पटन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपात्रः शत-
 वर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मिण सुहृदिभेदने परस्वहारे
 परदारमर्षणे । कदर्थ्यभावे च रमेन्ननः सदा नृणां सदाख्यान-
 मिदं विज्ञानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि । आरण्यपर्वणि मनुनादिजीवने

त्रयोदशमोऽध्यायः ॥३१३॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मिणो तेष्वभ्यनुष्ठाना पाण्डवः सत्य
 विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्सान्तरुदन्ना वरं तयोदयम् ॥ १ ॥
 उपोषविष्य विहास महेता संगमव्रताः । ये तदुक्ता वसन्ति
 स वनवासं तपस्विनः ॥ २ ॥ तत्र नक्षत्रान्महाजान स्थितः पाण्डव
 लयस्तदा । अभ्यनुष्ठानपविष्टलम्बे निवासं प्रथया ॥ ३ ॥
 विदितं भवता सर्वं धान्तिराष्ट्रीयथा वयम् । हृदना जगत्पराकृपा
 यानयाय वद्मम कृता ॥ ४ ॥ उपाशय वने वृक्षं तपं दादय
 वत्सरान् । अज्ञातवासममयं तपं तपं तयोदयम् । तदसामो
 वयं कृत्वास्तदनञ्जात्महेय ॥ ५ ॥ सयोधतय द्वाय्या कर्मथ मरु
 सोवल । जानन्तो विप्रम कृश्वरुष्मास्वत्कन्तीरिणः । युतचारय
 युक्ताय पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि तस्मद्भित्तौ यदयं
 ब्राह्मणो मरु । समस्ता स्विषु राष्ट्रेषु स्वराजप्रस्था भवितुः ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा दृ स्वर्गोक्तानि शत्रुधर्मसतस्तदा । संसर्त्तितो भद्राज्जा
 माशुकगर्तो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथ श्यामयन मर्षि ब्राह्मणा
 भ्रातृभिः सह । अथ धौर्म्याः प्रवाहाक्यं मरुार्थं तपसि तदा ॥ ९ ॥
 राजन् विद्वान् भवान् दान्त सत्यमस्यो जितेन्द्रिय । नैविधा
 प्रमुह्यन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरण्यापद प्राप्ता
 स्वन्नैश्च वद्ममस्तथा । तत्र तत्र सपत्नाना निग्रहार्थं मन्त्रात्मभिः
 ॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थायसे तदा । उन्नैर्नोप्य
 कृतं कर्म हिषताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विद्यानाप्रवणिर प्राप्य
 तथादित्यां निवत्सरा । गर्भे वधार्थं देव्यानामज्ञानैर्नोपित चिरम्
 ॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेयथा
 हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ हृत्वाशनेन यज्ञापः
 प्रविष्य हृन्मसासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं स्वया
 ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नञ्चापि धर्मेश हरिणारिविनिग्रहे । वज्रं प्रविष्य
 यज्ञस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ श्रीवैष्णो वसता हृन्मसुरो

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥१७॥
 एवं विवस्वता तात छन्देनोत्तमतेजसा । निर्द्दग्धाः शात्रवाः सर्वे
 वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दग्धरथस्य
 वै दग्धग्रीवो हतश्चन्द्रं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १९ ॥ एवमेव महा-
 त्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयञ्कारवान् युद्धे तथा त्वमपि
 जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चत्वाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवी-
 त्प्रहावाङ्मूर्ध्निमसेना महाबल । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
 संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो
 मया नित्यं नकुलश्च निवारितो । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
 भीमविक्रमो ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामो यस्मिन् योद्ध्यति नो
 भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाश्रितः । प्रयुज्यापृच्छन् भरतान्
 यथा स्वान् स्वान् यमुर्गृह्णान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुखरा
 यतयो मुनयस्तथा । आसिदुस्तं यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ २७ ॥
 सह धौम्येन विदांसस्तथा पन्न च पाण्डवाः । उत्थाय प्रयशुर्वीराः
 कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रीयमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निभि-
 म्मतः । श्लाभूते मनुजव्याघ्राश्चन्द्रवासारथसुदताः ॥ २९ ॥ पृथक्
 शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय
 समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि अज्ञातवासोद्दीने

चतुर्द्दशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरण्यपर्वे ॥

बध्यमाना महारण । अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥ ६० ॥
 आश्वासयन्नुवाचेइं बलमिहानवाहितम् । भयं त्यजत भद्रं वः
 शूराः शस्त्राणि गृह्यत ॥ ६८ ॥ कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचि-
 हयथा भवेत् । जयतेनान् सुदुर्वृत्तान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । अक्रव्य वचनं
 श्रुत्वा समाश्रुस्ता दिवोकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त शक्रं
 कृत्वा व्यपाश्रियम् । ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ७१ ॥
 प्रत्यययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 वह्म । तेषां देहं विनिर्मिय शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥
 निष्पतन्तो ह्यदृश्यन्त नगीभ्य इव पन्नगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्ना-
 भ्राणोव सर्वशः । ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥
 द्वासितं विविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अथोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहतानि च तूर्थाणि प्रवाद्यन्त
 श्लोकेकयः । एवमन्योन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥
 दिवानां दानवानाञ्च मांसघोनितकर्मम् । अनयोर्देवलोकस्य
 सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति
 दिवोकसः । ततस्तूर्थप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥
 बभ्रुवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 न्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रष्टञ्च विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवोकसः । अथाभिद्रुत्य महिषो
 दिवांश्चिपे तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्थिव । भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८३ ॥ अथ तै-
 र्दानवैः साहं महिषस्त्रासवन् सुरान् । अभ्यद्रवद्रुणे तूर्णं सिंहः

शुद्धमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवोकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विक्रीर्णाशुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्तरुणं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम्
 ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रेसतूरी-
 दक्षी गाढं मुमुद्गश्च महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या
 जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्त्राभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सस्मार च तदा स्कन्दं
 मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रो रुद्रस्य
 चानदत् । देवान् सन्नासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्ये इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लोहित-
 स्रग्विभूषणः । लोहिताश्र्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यसङ्काशमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
 विदारणीम् । सुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
 महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं षोडश-
 योजनम् । पर्वताभेन पिहितं तद्गम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवैः । प्रायःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदैर्हत्वा
 मच्चिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिवन्तश्च
 शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमांसीव यथा सूर्यो ब्रह्मानभिर्घनान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 च्छत्रून् स्वेन वीर्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाद्य महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान्
 ॥ १०२ ॥ नष्टमत्रयुद्धा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी-
 त्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मवृत्तवरः स्कन्द लयायं
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं लया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यानां
 दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवमद्रूणां यैर्वयं पूर्व-
 तापिताः । तावकैर्मह्निताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः । एतत्ते प्रथमं देव
 ख्यातं कर्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्त्तिश्च तवाक्षय्या
 भविष्यति । वयमाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स दैवतैः । अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्ब-
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौ-
 कसः । उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गैवज्जवत् सर्वं
 वै लोक्यं वङ्गिनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इहं विप्रः पठेज्जन्म
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि स्कन्दयुद्धे

त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य सहा-
 त्मनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वाः पाण्डवेभ्यं महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेषो महिषार्हणः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः
शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा । दीप्त-
शक्ति प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ षष्ठौप्रियश्च धर्मात्मा
पवित्रो माण्डवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः
॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विद्यास्वश्च नैगमेयः सुदुश्चरः । सुव्रतो ललितश्चैव
बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवनो-
द्भवः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
प्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्ति-
केयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं भक्त्या
शुद्धं नामभिरप्रमेयम् । षडाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि
कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेशयो
ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्म-
णानाम् नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
प्रथितः षडर्षिं । सम्वत्सरस्त्वं ऋतवश्च षड्वै मासाहमासा-
वयनं दिग्भ्यः ॥ १२ ॥ त्वं पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि
सहस्रबाहुः । त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरा-
सुराणाम् ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभुश्चाप्यथ
शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतृष्टिश्च सहस्रभुक् च
॥ १४ ॥ सहस्रशौर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहीकृतिकानान्त्यैव ॥ १५ ॥
त्वं क्रीडसे प्रणमुख कुक्कुटिन यथेष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि
सोमो मरुतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सना-
तनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रवन्वा । ऋतस्य
कर्त्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
सूक्ष्मं तपस्तत् परमं त्वमेव परावरक्षोऽसि परावरस्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं
जगत् सर्वसुरप्रवीर यत्तया मया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
द्वादशनेत्रबाहो अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य
य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । आवधेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणु-
याद्वा हिजेरितम् ॥ २० ॥ घनमायुर्थ्येभ्यो दीप्तं पुत्रान् भवत्रुजय-
न्तथा । स पुष्टितुष्टिं संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि कार्तिकेयस्तवे

एकविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ।

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुच्यदूत्यिताः ।
अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती
याञ्चसेनीं रहसीदं सुमध्यमा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
नधितिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् ।
कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वश्या हि
अततं पाण्डवाः प्रियदर्शने । सुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा । विद्या-
वीर्यं भूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्षु पाञ्चालि
यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णो भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्यवाच ताम् ॥ ९ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्त्वे
 मामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ १० ॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वथ्युपपद्यते । तथा क्षुपेता बुद्ध्या त्वं
 कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ अद्वैव भर्ता जानीयाम्नन्मूल-
 परां स्त्रियम् । उद्विजेत तद्वैवास्याः सर्पादिभ्रमगतादिव ॥ १२ ॥
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वशगो
 भर्ता स्त्रियाः स्यान्नन्मूलकर्मणा ॥ १३ ॥ अभिव्रप्रहितंश्चापि गदान्
 परमदारुणान् । मूलप्रचारेहिं विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्र चूर्णाणि दत्तानि
 हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्त्रिणः
 पलितास्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जङ्गान्धवधिरास्तथा ॥ १६ ॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपहृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्तुः
 स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्त्ताम्यहन्यु यां वृत्तिं पाण्डवेषु
 भद्रात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभासे यशस्विनि ॥ १८ ॥
 अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदारान् पाण्ड-
 वान्निह्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधा-
 यात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनाञ्चित्तचारिणी ॥ २० ॥
 दुर्व्याहृताच्छृङ्खमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् । दुरासिताद्दुर्व्र-
 जिनादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्यवैश्वानरसमान् सोम-
 कल्पाम्बुहारयान् । सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्थ्यप्रतापिनः ॥ २२ ॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः । द्रव्यवानभिरूपो वा
 न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्ताते नासंविष्टे च
 भर्त्सरि । न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥
 क्षेत्रादनाहा ग्रामाहा भर्त्सरं गृहमागतम् । अभ्युत्थायाभिनन्दामि
 आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजन-
 दायिनी । संयता गुप्तधान्या च सुसंभृष्टनिवेवना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्म चापि हसितं हारि स्थानमभौ-
 ष्णयः । अवस्करे चिरं स्थानं निष्कृष्टेषु च वर्जये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये । निरताहं सदा सत्ये
 भर्तृणामुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तदर्जयाम्यहम् ।
 यथोपदेशं नियता वर्त्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ स्वलङ्घृता सुप्रयता
 भर्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्मा कुटुम्बेषु श्वश्रा मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षावलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा
 सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशौविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गति-
 न्नान्या तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिप्रये
 नात्यश्रे नातिभूपये । नापि परिवर्दे श्वश्रुं सर्वदा परियन्त्रिता
 ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततथैव च । भर्तारो वयसा
 मच्छं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमार्थ्यामहं कुन्तीं वीरस्रं
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिप्रये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवर्दे चाहं
 तां पृष्टां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावश्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि
 स नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 अष्टाशौतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दशौक एकीकी
 यान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दयान्यानि सहस्राणि येषा-

भन्नं सुसंस्कृतम् । द्वियती रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४४ ॥
 तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः । यथाहं पूजयामि
 स्र पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
 महात्मनः । ऋक्केयूरधारिण्यो निष्ककण्ठयः खलङ्कृताः ॥ ४६ ॥
 महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च
 विभ्रत्यो नृत्यगीतविद्यारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोज-
 नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदार्हं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४८ ॥
 अतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
 रात्रमतिथीन् भोजयन्त्यत् ॥ ४९ ॥ अतमश्वसहस्राणि दश नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
 दासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् । येषां सङ्ख्यां विधिञ्चैव
 प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
 सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
 राज्ञः समुद्रबमायञ्च व्यमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि षाण्ड-
 वानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरत-
 र्षभाः । उपासनरताः सर्वे षटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
 भारमासक्तमनापृष्ट्यं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि
 षटामि वै ॥ ५५ ॥ अपृष्ट्यं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोद्दधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिघायां
 निघायाञ्च सहाया क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुत्या
 रात्रिरहस्य मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यमि चरमं संदिशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संबदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
 कर्तुं भर्तृ संबदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारनाहं कुर्यां न
 कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया
 तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्त्रि पाञ्चालि यात्रसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां
द्वि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने द्वात्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रह-
णाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्त्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैनादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु
सदेवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्रं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माख्यानितथैव गन्धाः स्नानार्थं लोको
विपुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखिनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णामाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च
नितरं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभिरग्रमाख्यैर्द्वाचिण्य-
योगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽकीर्ति यथा विदत्ता तामेव
संश्लथति तद्दिवत्स्र ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं दारगतस्य भर्तुः प्रतु-
त्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं
प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यान्मुत्याय सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भज-
तीति सते ॥ ७ ॥ त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रतप्रादिशेत्तेन भवे-
दिरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च द्वितांश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा
विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नितरं कुहको-
द्यतैश्च ॥ ९ ॥ महं प्रमादं पुरुषेषु हिला संयच्छ भावं प्रहृष्टश्च
भौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदा-

चित् ॥ १० ॥ महाकुलिनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सन्धमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वज्र्याः ॥ ११ ॥ एतद्यज्ञस्यं भगदैवतञ्च स्वयं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च ।
महाहंमाख्याभरणाङ्गरागा भर्त्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
कर्त्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । माकण्डेयादिभिर्विप्रे पाण्डवैश्च महा-
त्मभिः कथाभिरनुकूलाभि सह स्थिता जनार्दन ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षूरथं सत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र खजित्वा द्रुपदात्मजाम् । उवाच
वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णे माभूत् तवोत्कण्ठा
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्देवसङ्घाशैर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नु-
वन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमि-
रियं निहतकण्टका । भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्हन्धेति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ धार्तराष्ट्रबधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पभेदिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रक्ष्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि
संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णे यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रति-
विम्बश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्माञ्जुनियैव शतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वं
कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रीता हारवत्यां रता भृशम् । त्वमिवैषां सुमद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तत्र निर्दग्धा तीर्थेषु विगतञ्ज्वरा ।
 दुःखिता तेन दुःखिन सुखिन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
 त्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विभिन्नष्टि
 च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां निबन्धं मे श्वशुरः स्थित ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्धकवृथायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
 स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्ता
 मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
 कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आसुरो ह रथं
 शौरेः सत्यभामाथ भाविनी । स्मयित्वा तु यदुश्रुष्टो द्रौपदीं परि-
 सान्त्व च । उपावर्त्तय ततः श्रीघ्नैर्हयैः प्रायात् पुरं सकम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामा-
 कृष्णागमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥
 समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वं ॥

अथ षोडश्यात्रापर्वं ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णा-
 वातातपकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं ततः परं किम-
 कुर्वन्त पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
 सृज्य विधाय वेद्यम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वताश्च नदीप्रदेशाञ्च
 तदा त्रिचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
 तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो
 नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छ-
 द्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्यैः

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृत्य वनेन राज्ञा
 कुरुसत्तमेन । प्रचोदितः स कथयास्वभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमौ च ॥ ५ ॥ कृष्णाय वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 मुखे प्रपन्नान् । ताञ्चाप्यनाथाभिव वीरनाथां कृष्णां परिलेश-
 गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निश्चम्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयाभितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-
 नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वास-
 वातीपहतस्तदानीम् । वाचङ्कथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्म-
 प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथञ्च सत्यः शुचिरार्थैर्ब्रह्मो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले स श्रुते पुरा राज्ञव-
 कूटयाची ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधस्तूपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वय-
 मिन्द्रकस्यः । पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा-
 तलस्थः ॥ १० ॥ कथञ्च वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 प्लुताङ्गः । श्रुते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः
 ॥ ११ ॥ तद्यार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशि स्थितो धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विदूयनानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥
 यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्रुसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमौ चाप्यसुखौ सुखाह्नौ समृद्धरूपवामरौ द्विवीव । प्रजागरस्थौ
 ध्रुवमप्रमान्तौ धर्मण सत्येन च वार्थ्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणो-
 नाथ समो बलीन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मपाशेन
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्रुस्य सद्दत्यमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्तमानो बधं सुतानां मम काङ्क्षमाण । सत्येन धर्मण च
 वार्थ्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिकी रणोऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ
 तु जिते निङ्कत्वा दुःशासनो यत् परुषाण्यवोचत् । तानि प्रवि-
 ष्टानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कन्ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्रते तम् । अरण्यवासेन
विवर्द्धते तु भीमस्य कोपान्निरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन
विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः । विनिश्चसतुष्ट्यामतीव
घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च वृको-
दरश्च संरन्धिणावन्तककालकल्पौ । न श्रेययेतां युधि शत्रुसेनां
शरान् किरन्तावग्निप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्ध्वो धनः प्रकृतिः सूत-
पुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
यद्द्रुतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं न कर्त्ता । स तेन मुह्यतप्रवशः फलेन
भोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे
दिवे च वर्षद्वयप्रतु कालयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य कृतः प्रसिद्धिरन्यत्र
दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु,
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन । मया च दुष्प्रवशानुगेन यथा कुरु-
णामयमन्तकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यतप्रसमीरितोऽपि ध्रुवं
प्रजास्यतुप्रत गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा
क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥ क्रियेत कस्मादपरे च कुर्यार्वित्तं
न द्युः पुरुषाः कथञ्चित् । प्राप्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं नु
तत् स्यादिति तत् कृतः स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्म भिद्येत न च
स्रवेत न च प्रसिचेरदिति रक्षितव्यम् । अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकी-
र्येत् ध्रुवं न नागोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
शक्रलोकं धनञ्जयः पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि चतु-
र्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ स्वर्गं हि गत्वा
सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् । अन्यत्र कालोप-
हृताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुरून् सुमूर्धून् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राह-
श्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् । अस्त्राणि
दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३० ॥

निशम्य तद्वचनं पाथिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ । अयो-
धयत् कर्णमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोप्रयात्रापर्वणि धृतराष्ट्रखेदवाक्ये
पञ्च त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तदाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् खेन वीर्येण भारत । भुङ्क्ष्वे मां पृथिवीमेको दिविं
शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-
वासिनः । कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
द्वि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा । साद्य लक्ष्मीस्त्वया
राजन्मवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्याम अयं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै
॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
बलेनेयं राक्षस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता महाबाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
आसनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवाद्भिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराम्बरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवी सग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्वतैरुपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो द्विजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पीरुषाद्दिवि देवेषु
भ्राजसे रश्मिमानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव
वासवः । कुरुभिस्त्वं हृतो राजन् भासि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥
यैः स्मृते नाद्रिघेताज्ञा न च ते आसने स्थिताः । पश्यामस्तान्
अध्याह्नानान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ अयन्ते च महाराज
सरो वैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्द्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः

॥ १३ ॥ स प्रवाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापघ्नं
पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिमानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
च्युतान् राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्यः
पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
संस्थितम् । पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तु यथातिमिव नाङ्गणम् ॥ १६ ॥
यां श्रियं सुहृद्दशैव दुर्हृद्दशं विशाम्यते । पश्यन्ति पुरुषि दीप्तां
सा समर्था भवन्त्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विप्रमस्थान् हि दुर्हृद्दो-
योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम्
॥ १८ ॥ न पुत्रघनलाभेन न राज्येनापि विन्दति । प्रीतिं
नृवतिशार्दूल याममित्राघदंशनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
स्यादायमे यो धनञ्जयम् । अभिवीक्षेत सिद्धार्थी वल्कला-
जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
संव्रताम् । पश्यन्तु दुःखिताम् कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनच्युतम् । न तथा
हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
स्खलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना
सह । तृष्णीं बभूवतुः कर्णौ वाक्यान्ते जननेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि क्षोपयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधन-
स्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्हीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि
यदिदं कर्णं सर्वं मनसि मे स्थितम् । न लभ्यनुज्ञां लप्स्यामि
गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २ ॥ परिद्वेषति तान् धीरान् धृतराष्ट्रो

महीपतिः । मन्यते ऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ २ ॥
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायति रक्ष-
 न्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि हैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि
 हि यथा क्षत्ता द्यूयकाल उपस्थिते । अत्रवीद्यच्च मां लाञ्छ सौबल्यं
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्वत् परिदेवि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् हर्षो यद्दहं भीमफ्रूत्वानु । क्लिष्टावरण्ये पश्येयं
 कृषाया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्रयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यद्दहं द्रुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्णं पश्येयं
 काष्ठाववसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 याद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुः-
 श्वासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च । कल्पमेव गमिष्यामि समीपं
 पार्थिवस्य च ॥ १४ ॥ नयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्त्वं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५ ॥ वचो भीष्मस्य
 राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान् प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्व्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उवाचः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा हैतवने सर्वे लत्प्रतोच्चा नराधिप ।
 घोषयात्रापद्मेन गमिष्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विनाम्पते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः अकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा हैतवने सर्वे लक्ष्मणप्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापद्देशेन गमिष्यामी न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽभ्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वे दृष्टशुर्जनमेजय ।
 पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तेर्विहितः
 पूर्वं समझो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः अकुनिश्च विश्राम्यते । आहतुः
 पार्थिवश्चेष्टं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । स्मरणं समयः प्राप्नो वत्सनामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगयाचोदिता राजन्मस्मिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्राम्यस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ ऋद्धना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनिध्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न
 संक्रुध्येद्धीमसेनस्त्वमर्षणः । यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दुर्धर्मोहसमन्विताः । ततो विनि-

दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
 मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता बहनिस्त्रिंश दहेयुः शस्त्रतेजसा
 ॥ ११ ॥ अथ यूयं बह्वलात्तानाच्चिपन्तः कथञ्चन । अनार्थ्यं
 परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषितो हि महा-
 वाहूरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्या-
 गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
 किं पुनः स कृतास्त्रोद्य न हन्यादो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
 महचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ । उद्दिग्वासी विश्वाम्नाहःखं
 तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युं युधिष्ठिरम् ।
 तद्वुद्धिं कृतं कर्म दीपमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु
 पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः । स्वयं तत्र गमनं रोचये तव
 भारत ॥ १७ ॥

शकुनिस्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसद्दि ।
 तेन हादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत्
 सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं
 करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयाञ्चैव न गन्तुमिच्छा संवर्त्तते भृशम् ।
 स्मरणान्तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ्य-
 समाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां
 प्रतिश्रवः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना घृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
 गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता
 व्रतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता । संव्रतो
 भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रयः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
 बाहूँ द्रष्टुं द्वैतवनं सरः । पौराशानुययुः सर्वे सहदारो वनञ्च
 तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तयो

बहुसाहस्रा ह्यश्व नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च
वणिजो वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयामौलाः शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्राद्वषीव
महावायो रुद्धतस्य विशाम्पते ॥ २८ ॥ गच्छतिनात्रे न्यवसद्राजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सः स्ततो ह्येतवन्न सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनहैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाज्ञाते सोदके समहौरुहे । दिग्ने सर्वगुणोपेते चक्र, राव-
सथन्नाराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पृथगावसथान् वहन् ।
कर्षन्त्य शकुनेत्यैव भ्रातृणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ दृश्यं स तदा गावैः
शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्साश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि । बालवत्साश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षयित्वा त्रिहायणान् । ततो गोपालके प्रीतो व्यहरत् क्रु-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजमः स्रुवः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजोषञ्चिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तार, कुशला नृत्यवाद्ने । धार्तराष्ट्रमुखातिष्ठन् कन्याश्चैव स्व-
ङ्गताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रदृशौ वसु । तेषु
यथाहमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः
सर्वे तरक्षून् महिषान् मृगान् । गवयर्क्ष्ववराहांश्च समन्तात् पर्थ्य-
कालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्करैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु दिग्नेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गौरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणीयानि वनान्युप-
 वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिस्तानि च ।
 अगच्छद्दानुपूर्व्येण पुण्यं हैतवन सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
 नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाक्रीणं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
 ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छया च तत्रस्थो
 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विद्या-
 म्पते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
 निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
 पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्यानाद्दिदृश सह-
 स्रथ । आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडान्
 जम्मुदैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं हारि गन्धर्वाः समवार-
 यन् । सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं हैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
 गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विद्याम्पते । कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम
 गणावृतः ॥ २१ ॥ गणौरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विचारशीलः क्रीडार्थं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
 संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिवारकाः । प्रतिजम्मु स्ततो राजन् यत्र
 दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्ध-
 दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः । शरो हैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
 निदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम घृतराष्ट्रसुतो बली ।
 विजिह्वीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वास्तु गन्धर्वाः
 प्रहसन्तो विद्याम्पते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि परुषं वचः
 ॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुतो धनः । योऽस्मान्ना-
 चापयत्येवं वैश्यानिव द्विव्रीकसः ॥ २८ ॥ यूयं मुमूर्खवश्चापि मन्द-
 प्रज्ञा न संशयः । धी तस्य वचनादिवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदद्यैव गच्छध्वं
धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वे रात्रः सेनाग्र-
वायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषं यात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूरुषः सैष्यानि प्रत्य-
भाषत भारत ॥ २ ॥ आसतेनानधर्मज्ञान्धमविप्रयकारिणः ।
यदि प्रक्रीडते सर्वेर्देवैः सह यतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्वे एवाभिसन्नदा योधास्यापि सहस्रयः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तदनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः
कुरुसैनिकाः । ते वार्यमाणाः गन्धर्वैः सान्धैव वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननाहत्य गन्धर्वांस्तदनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खिचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेद्यन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्थान् आसतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्लमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वाण्युद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम्
॥ १२ ॥ महता अरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । चरप्रैर्विभिस्त्रै-

भल्लवत्सदन्तस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छ्रुतशोऽभिन्नलघुत्वात्
 सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते बभ्यमाना गन्धर्वाः
 सूतपुत्रेण घीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह-
 स्रयः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भि-
 र्महाविनैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये हृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत्तदा सैन्यं रथैर्गण्डनिःस्वनैः ॥ १८ ॥ मूयश्च योधया-
 मासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतुमुलं युद्ध-
 मभवल्लोमहर्षणम् । ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ उच्चक्रु शुभ्र कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वा-
 स्लासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्तपातासनात्
 क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकीको हि तदा योधो घातैराष्ट्रस्य भारत ॥ २४ ॥ पर्यवर्त्तत
 गन्धर्वैर्दृग्भिर्दृग्भिः सह । ततः संपौड्रमानास्ते बलेन महता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्वन्त रणे भीता येन राजन् जिजीषवः ।
 भज्यमानेष्वनीकेषु घातैराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो
 राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे मृशविहताः ।
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रयः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । असिभिः पट्टिमैः शूलैर्गदाभिश्च महा-
 बलः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यैर्वाकरन् ।
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

ह्यानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये ऊर्त्रं वरूथञ्च वन्दुरञ्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बह्मसाहस्रास्तिलगो व्यधमत्रथम् । ततो
रथाद्भवुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षाया-
प्रखानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्मरणभङ्गे

चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
रथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
र्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दम ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ युगभीषां वरूथञ्च तथैव ध्वज
सारथी । अश्र्वांस्त्रिविण्णं तल्पञ्च तिलगो व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिद्रुत्य महाबाहु
जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृह्णीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति
चित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वश ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रथमैः
सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापणवेद्याश्च यानयुग्मञ्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्मुर्द्धियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका जवः । प्रियदर्शी महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः
गन्धर्वैर्द्धियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विषहो
दुर्मखो दुर्जयस्तथा । बह्वा ऋयन्ते गन्धर्वैराजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राज-
 गृहिनः । आर्त्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथा
 व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । वृद्धान्दुर्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्तुष्ट
 गजवाजिभिः । अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वर्त्तमानानामर्थी जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्राज्ञो दुर्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ हेष्टारमन्ये ह्यीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्नः ब्रह्मचं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । धेनास्रकं हृतो भार
 आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसहंस्तपसा चैव
 कर्षितान् । समस्थो विप्रमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । धे शीलमनुवर्त्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन धेनैतदुपशिक्षि-
 तम् । अदृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः पुरुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताञ्ज्जरणै-
 षिणः । कौरवान् विप्रमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्वमीदृशम् ॥ १ ॥
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाद्य वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाङ्मनः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाङ्मनाभिप्रघर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्प्रेष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् । स एषं परिभूया-

ज्ञानकार्षीर्हिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्व्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाच्याभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सञ्जीभवत माचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव लञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्राः ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सस्त्रनानधिरोहध्वं नित्यसञ्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सृतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय
 वै ताता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिता ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्तः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षत किं पुमस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहार्थ्यो
 भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणपन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्राणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिकमेतस्माद्यहापन्नः सुयोधनः । लहाङ्गबलमाश्रित्य जीवितं
 परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद् वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नेव तु
 यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदु-
 युद्धेन न मुञ्चेद्भीमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परि-
 पन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्दि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर । बैताने
 कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

बैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्बन्धनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणांविमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्षन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवाद्दिनः । कौरवाणां तदा
राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणानु-
ज्ञायां द्विवलारिंशद्दधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनञ्चन्त भारत । जाम्बूनद्विविधानि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाद्भुः । ते दंशिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सगरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त
ज्वलिता इव पावकाः । तान्नयान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनै-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथगार्हलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् सहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खचरास्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मु रभीतवत् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभाजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना
युद्धमुपक्रान्तञ्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
युधि दुर्हर्षान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्तुपूर्वमिदं वाक्य-
मुवाच खचराग्रणे । विसर्ज्यत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
१२ ॥ त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन यश्नसिना । उत्स्रयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्थ्याम
वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४ ॥
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाः स गन्धर्वैः कुन्ती-
पुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६ ॥
न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदारभिमर्शश्च
मानुषैश्च समागमः ॥ १७ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या घृतराष्ट्र-
सुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥
यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा घृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
धनञ्जयः । ससर्ज निश्रितान् वाणान् खबरान् खबरान् प्रति ॥ २० ॥
तथैव शरवर्षिण गन्धर्वास्ते बलीकृटाः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्ड-
वाश्च द्विवीकसः ॥ २१ ॥ तत सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम्
बभूव भीमविगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेम-
मालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥
चत्वार पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रयः । रणे संन्यपतन्नाजं
स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
चोभयाः । गन्धर्वैः शतशस्त्रिणौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यश्लक्ष्णरव्याघ्राः
शरवर्षैरनेकयः ॥ ४ ॥ ते कौर्थ्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः सम-
न्ततः । न श्रेतुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानतिक्रुद्धानो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्ष्मयित्वाथ दिव्यानि महा-
 स्त्राण्युपवक्रमे ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोयमसाद-
 नम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्घेय गन्धर्वाणां वलोक्तटः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनाम्बरः । गन्धर्वान् शतशो राजन्
 जघान निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 वलोक्तटौ । परिशृङ्गाग्रतो राजन् जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ८ ॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्भृङ्गारथैः । उत्पेतुः खमुपाहाय
 घृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धन-
 श्लयः । महता शरजालेन समन्तात् पर्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 ब्रह्माः शरजालेन प्रकुन्ता इव पञ्चरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदा-
 शक्त्यृष्टिदृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यृष्टिदृष्टीस्ता निहन्त्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चाह्नन्ङ्घ्नैर्गन्धर्वाणां धनश्लयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्भ्रिय चरणैर्बाहुभिस्तथा । अश्रमदृष्टिरिवाभाति परेषामभव-
 द्भयम् ॥ १३ ॥ ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरीक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि सव्यसाची परन्तप । अस्तैः संवार्थ्य तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत् ॥ १५ ॥ स्थूलकर्णन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्यमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव शक्रेण विप्राद्मगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्पे-
 माणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वास्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां शृङ्ख सव्यसाचिनमाद्र-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूष्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां
 सर्वायसीं पाथैः शरैश्चिच्छेद् सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां वद्भ्रषा
 दृष्ट्वा कृत्तां वाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं बोधयामाच
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि रुम्प्युक्तानि सर्वशः ।

द्विस्त्रैस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वाय्यमाण-
स्त्रैस्त्रैर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तरहित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तरहितन्तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडया-
मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिभन्वितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानवघञ्चास्य चक्रे
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बद्धरूपो घनञ्चयः ॥ २५ ॥
स वध्यमानस्त्रैस्त्रैर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजङ्गुः प्रदुतानश्रान् भरवेगान्
घनूषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा
कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिते ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोत्तरपर्वणि गन्धर्वपराभवे
चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

व शम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासी महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निश्चहीतः सुयो-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विहितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्त्रेण दुरात्मनः ।
दुर्ध्वोऽधनस्य पापस्य कर्ष्यस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो
ज्ञात्वा क्लिश्यमानामनाथवत् । समस्यो विषमस्थांस्तान् द्रष्टव्यामी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमोऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीश्च यमस्त्रिणीम् ।
ज्ञात्वा चिकीर्षितञ्चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्ध्वो-
धनं वद्धा सद्दामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभि-

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा वदश्च
गमिष्यामि सुरालवम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्त्राकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । पापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १ ॥ नेदञ्चिकीर्षितं
तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुह
यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शयंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु-
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
वान् प्रशयंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यश्चातिवान्भवः ॥ १४ ॥
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आश्चापयध्वमिष्टानि प्रीयामो
दर्शनेन वः । प्राथ्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोभिः सं-
क्ष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्
समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण धी हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥
श्रातींस्तानवमुच्चाथ राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रौतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । वभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथात्मयः ॥ २० ॥
ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितं तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ मास्म तात पुनः कार्पीरीदृशं साहसं
कञ्चित् । न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् संहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन । गृहान् ब्रज यथा-
कामं वैमनस्यञ्च मा कृथाः ॥२२॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्य-
माणो घ्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेद्ये
कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः संहितो वीरः पूज्यमानो
दिजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः । तथा
हैतवने तस्मिन् विजहार मुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितब्रह्मस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य शुधा प्रस्थात्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कथनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्कारः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण तं वैशम्पायन
कीर्त्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिःसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धन । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासपत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि द्विषे सुयवसोदके ।
सन्निविष्टः शुभे रस्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्वरथ-
पादातं यथास्थानं न्यवेद्यत् । अथोपकिष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासीमं राज्ञा रात्रिसंचयि । उपागम्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे
 दिष्ट्या न सङ्गमः पुनः । दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वोः काम-
 रूपाणि ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्रान् पश्यामि भ्रातृस्तेकुरुनन्दन ।
 विजीगीषुन्नगो युक्तान् निर्जितारीन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वमि-
 द्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशकृवं स्थापयितुं दीयमाणाञ्च
 वाहिनीम् ॥ १२ ॥ अरुचताङ्गश्च भृशं व्यपघातोऽभिपीडितः ।
 इदन्तुत्यङ्गुतं मन्ये यद्यस्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतां
 श्वापि सदारवलवाहनान् । विमुक्तान् सम्पश्यामि युक्तात्तस्मा-
 दमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारत ।
 यतङ्गतन्ते महाराज मह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधन-
 स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वास्यगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादि
 षट्चत्वारिंशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
 जानासि त्वं जिताञ्छ्ववृन् गन्धर्वोस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयो-
 धितास्तु गन्धर्वाः सुचिरे सोदरैर्मम । मया सह महावाहो कृतः
 शोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विय-
 द्गताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
 जयञ्च प्राप्ताः स्मरणे वन्धनमेव च । समृत्त्यामात्यपुत्राश्च सदार-
 वलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ।
 अथ नः सैनिकाः केचिद्मात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
 ब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् अरण्यप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
 धार्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिव-

भाश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 प... । श्रीं मामविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु धर्मात्मा
 ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानात्त्रापयत
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुर्धमाः ॥ ९ ॥
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चक्षान्-
 मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च वलीकृष्टौ । मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धवान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खिचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो
 दीनान्मृदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन श्रितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दृश्यमानास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रसृच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्ध्वोषसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुर्ध्वोषेन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 दृढं वचनमक्लीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातृनहंसि मे वीर
 भोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा स्त्रीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्म वर्यं
 मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स सुखाङ्गीनान् सहारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्मन्त्रितं तस्मै वद्वांश्चास्मान्प्रवेदयन् ।
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशङ्गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
क्रिन्तु दुःखमतः परम् । धे मे निराकृता नित्यं रिपुर्वेषामहं सदा
॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धित्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ अथैस्तद्भविता मच्छं नैवं
भूतस्य जीवितम् । अभूद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात्
॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वद्य मे
व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपाश्रिष्ये यूयं
ब्रजत वैश्वान् । भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्तूद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
कस्यप्रभृतयश्चैव सुहृदो वाम्भवाश्च ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
न्तूद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रहास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
कृतः । शत्रुमानापहोभूत्वा सुहृदां मानकृत्तया ॥ १३ ॥ स
सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः । वारणाह्वयमासाद्य
किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणी कृपद्रोणी विदुरः
सञ्जयस्तथा । बाह्लिक सोमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसम्मतः ॥ १५ ॥
ब्राह्मणाः अणिमुष्याश्च तथोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति
किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा
तथा विक्रम्य चोरसि । आत्मद्रोषात् परिभष्टः कथं वक्ष्यामि
तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः अयं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्ह-
मिदं कर्म क्रष्टं दुश्चितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तो-
ऽस्मि संशयम् ॥ २९ ॥ तस्मात् प्रायमुपाश्रिष्ये न हि वक्ष्यामि
जीवितम् । चेतयानो हि को जीवेत् कुच्छाच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमादैश्च
शावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगतो दःशासनमथा-
 ब्रवीत् । दूशासन निवीधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ-
 तं मया दत्तमभिषिक्तं नृपो भव । प्रधाधि पृथिवीं स्फोतां कर्ण-
 सौबलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातृन् पालय विश्वत्वं मस्यतो वृत्रहा
 यथा । वास्यवाशोपजीवन्तु देवा इव शतकुतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । वसूनां सुहृदाञ्चैव
 भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् श्राववांश्चावभर्तुं सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 ख्यज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनी
 दूशासनीऽब्रवीत् । अश्रुकण्ठ सुदुःखार्त्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगद्दमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्यपत-
 ङ्गुर्भो दूयदानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दःखित पादयोस्तस्य नेत्रयं
 जलमुतसृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्येत सकला भूमिर्द्यौंश्चापि अकलोभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जह्यात् सामः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रमथो
 जह्याद्भिमवांश्च परिद्रजेत् । शुष्येत्तायं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं लट्टते राजन् प्रयासयं वसुधराम् । पुनः
 पुनः प्रसादिति वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा
 भविष्यसि शतं समा । एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्रहरोद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा
 तौ दःखितो दृष्ट्वा दःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विपीदथ किं कौरव्यो वालिश्चात्
 प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 यद्वा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं
 ततः शोके शोचमानो प्रपश्यथः । धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्ती

मन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पात्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतञ्जराः । नार्हस्येवङ्गते मन्युं
कर्त्तुं प्राकृतवद्यथा ॥ ४० ॥ विषम्नास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ ब्रज भद्रन्ते समाप्लासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्मदुर्योधनसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्म उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्दीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वधं
समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषय-
वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निरुद्धन्ते
च युद्धेषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विप्रये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षि-
तोऽसि तत्र का परिवेदना । न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स्रष्टतः ।
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवैयानि रत्नानि त्वमद्याप्यपमुञ्चसे ॥ ८ ॥
सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
महाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्निर्महान् ॥११॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्राचीपविष्टस्तु वृष राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवीत्यतुं मनयन्ने स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषवात्रापर्वणि कर्णदुर्योधन-
संवादे एकीनपञ्चाशदधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राचीपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन् राजच्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनि उवाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छतं कौरव त्वया ।
मया हृतां त्रियं स्त्रीतां तां मोहादपहाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
तुहाय वृषते प्राणास्तु स्तुमर्हसि । अथ वाप्यवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हृष्टं दैत्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति त्रियं प्रायः पात्रनाममिवाभ्यसि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिक्रौवं दीर्घरुतं प्रमाद्विनम । व्यसनादिपयाक्रान्तं न
भजन्ति वृषं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं
भवेत् । सा कृतं शोभनं पार्थः शोकमालम्ब्य नागय ॥ ६ ॥ यत्र
हृष्टस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्वजात्मानं तुष्टयः सकृत्
कर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां वशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया
मेतां समाज्ञाय कृतञ्चस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रातृं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाप्य चैव तान् । पितॄं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विह्वलं भ्रातृसौहृदात् । वारुण्यो साध-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ सत्याप्य सम्परिवृज्य
 प्रीत्याजिघ्रत मूर्ध्नि । कर्णमौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यमो
 ॥ ११ ॥ निर्वदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । व्रीडयाभि-
 परीतात्मानैराश्वमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सहृदयैव सम-
 न्यरिन्दमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाश्रया ॥ १३ ॥
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः
 स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याय गुरवो
 मम । त एवमुक्त्वाः प्रत्यूचुराजानमरिन्दनम् ॥ १५ ॥ या गति-
 स्तव राजेन्द्र सात्माकमपि भारत । कथं वा सम्प्रवेद्यामस्वहि-
 क्षीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनैश्च ।
 वद्भकारमप्युक्तो निययान्न विषाल्यते ॥ १७ ॥ दर्भा-
 स्तरणमास्तीर्थं निययाद्भृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलो
 समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुम्भीराभ्यरधरः परं नियमनास्थितः ।
 वाग्यतो राजशाठूलः स स्वर्गगतिकाम्यथा ॥ १९ ॥ मनसाप-
 चितं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अयं तं नियमं तस्य तुङ्गा
 दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रात्राः पूर्वं द्विविनि-
 श्चिताः । ते स्वपन्नक्षयन्तस्तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ॥ २१ ॥
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् । तद्वसत्युगनोक्तैश्च
 मन्त्रैर्मन्त्रविद्यारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च पायोपनिषद्भि-
 क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ ज्ज-
 ल्यन्मौ हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाह्विताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्ग-
 पारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा
 महाद्भृता । कृत्वा समुत्थिता राजन् किङ्करोमीति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 आहृदयैत्याय तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं
 धार्तराष्ट्रभिदानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतियुत्वा सा कृत्वा प्रययो

तदा । निमेषाद्गमञ्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवानां सुहृत्ताञ्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गद्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरुण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकद्विंशतितोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा ऊचुः । भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाच्यतां चायमस्करिम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु वद्मपापेषु
कर्मसु । मूलघातिषु सञ्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः ॥ ३ ॥ निय-
च्छेतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । यमःप्रतापवीथ्यक्षीं
शत्रूणां हर्षवर्जिनीम् ॥ ४ ॥ यूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताङ्गात्मनो
नृप । निर्भागञ्च शरीरम्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसास्माभिलक्ष्यो राजन्महेश्वरात् । पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्भीतो
वज्रसञ्चयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैर्याप्यधः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो दिव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमौश्वर-
संयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम । दिव्या च राजभार्दूल दिव्यस्त्वं हि
न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विपाद्मिभ्यं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः सम्भूता
भवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रीणकृपाज्ञीश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
यैराविष्टा वृणां त्यक्त्वा योत्सान्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्

च भ्रातृन् पिष्टन्न च वाम्भवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातोन्न बालान्
 स्थविरान्न च ॥ १२ ॥ युधि सम्पृहरिष्यन्तो भोच्यन्ति कुरु-
 सत्तम । निःस्त्रेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
 प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्त्रे हसुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषमादूर्लाः
 कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधि-
 निर्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोच्यसे
 ॥ १५ ॥ सर्वं यस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
 कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः
 प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महा-
 वलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणायैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
 स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गद्राभिर्मुषलैः
 शूलैः शस्त्रै रक्षावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
 ॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
 नरकस्यात्मा कर्ममूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्द्वैरं संस्मरन् वीर
 योत्स्यते केशवार्जुनो । स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजे-
 ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः । ज्ञाले-
 तच्छृङ्गना पञ्चो रक्षार्थं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव
 कर्णद्व्यापहरिष्यति । तस्मात्समाभिरष्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥ २३
 नियुक्ता राक्षसायैव धे ते संयत्तका इति । प्रख्यातास्तेऽर्जुनं
 वीरं निहनिष्यति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
 भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते
 ॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयित कौरव । गच्छ वीर
 न ते बुद्धिरन्या कार्थ्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
 नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिश्रज्य दैत्यास्तं राज-
 कुञ्जरम् । समाश्र्वास्य च दुर्द्वेष एतवद्दानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाणुक्ता च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विसृष्टं महाबाहू कृत्या सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य
 तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामथ तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजेष्यामि रणे
 पाण्डुनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कर्षं संशप्तकांश्चैव पार्थस्या-
 मित्रघातिनः । अमन्यत वधे युक्तान् समर्थान् सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाया दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्जये पाण्डवा-
 नामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्षोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्थान्त-
 रात्मना । अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संशप्तकाय ते वीरा राज्ञसाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य वधैपिणः ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्त्रेहवन्तो विशाम्पते ॥ ३६ ॥
 न चाचक्षे कस्मैचिद्दितद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निशान्ते च
 कर्षो वैकर्त्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स्रयन्निवाक्कलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमहचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽद्य विषा-
 दस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिश्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन्
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जातं दृष्ट्वा अर्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ ४२ ॥
 आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्षेन
 दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाप्येपासुर्दातुं
 सुयोधनः । दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाह्निनीम् । रथनागाश्वकलिलां
पदातिजनसङ्गलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौषप्रतिमा राजन् प्रयाता सा
महावसूः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
रथैर्नामैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव सङ्गुला । व्यपेताभ्रघने काले
द्यौरिवाव्यक्तधारदी ॥ ४७ ॥ जयाशीर्भिर्हिजेन्द्रैः स स्तूयमानो-
ऽधिराजवत् । गृह्णन्तञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाक्षिपः ॥ ४८ ॥
सुयोधनो यमावग्रे त्रियया परमया ज्वलन् । कर्म्मिन् सार्द्धं राजेन्द्र
सौवलेन च देविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व
एव ते । भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाह्निकः ॥ ५० ॥
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
जग्मः कुरुहहाः । कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुत्रं विविशुस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरख्यपर्वणि धोपयात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे

एकपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थिषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्वत सन्तमाः ॥ १ ॥ कर्म्मो वैकर्त्तनश्चैव
शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थिषु विस्मृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
न्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः
प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः
पाण्डुवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे समैन्यस्य विशाम्यते
॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाङ्गीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव
राजेन्द्र समैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्षस्य च महावाहो सूतपुत्रस्य दुर्मते ॥ ८ ॥
 न चापि पाद्भाक् कर्षः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शौर्यं
 च धर्मं वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तै-
 र्महात्मभिः । सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमात्राय कर्षदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेश्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः । लज्जया ब्रवीडितो
 राजन् जगाम स्वं निविघ्ननम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धात्त-
 राष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 किमस्त्राकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ष उवाच । दुर्योधन निवोषेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ त्वहेषाञ्च
 महावाहो ममापि हेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽयं भीष्मवचस्तदै न मृषामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मो णामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो
 राजंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् समृत्यबल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् सम्रैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्यामि एक एव न संशयः । सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरु-
 कुलाधमः ॥ २१ ॥ अनिन्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्यं राज-
 न्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रत्वा तु वचा राजन् कर्णस्य भरत-
 र्धम । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

घन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यन्म मे त्वं महावक्तः । द्विषु वल्ले
 नित्यं रुफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-
 शत्रुनिवर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रन्ते ह्यनुशाधि च मामिति
 ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वभाजा-
 पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्वयौ च महेश्वासो
 नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः
 ॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः । नादय-
 त्रयघोषिणो वैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णद्विग्विजयै
 द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेश्वासो वल्लेन महता
 वृतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता
 चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि
 च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्जित्य
 राजेन्द्र राजानस्तस्य धिऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वांश्च वश्यांश्चक्रे
 करञ्चैनानदापयत् । अथोत्तरां दिशं गत्वा वशं चक्रे नराधिपान्
 ॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं
 महाशैलं शुध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्भृप-
 तीन् वशमानयत् । स हैमवतिकान् जिह्वा करं सर्वानदापयत्
 ॥ ६ ॥ अवतीर्थ्य ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः । चक्र
 वङ्गान् कलिं मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ जागधान् कर्क-
 खण्डांश्च निवेदयत् । आवगीरांश्च योधांश्च महत्प्रयत्न-
 योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य दक्षभूमिं तथागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पत्तन-
 च्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 मादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कश्चो जित्वा
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्यंशु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 स युद्धन्तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् । प्रीतीऽस्मि तव
 राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिष्ठां
 समपालयम् । प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुर शैलञ्च सोऽगमत् । स केरलं
 रणे चैव गोलञ्चापि महोपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुदारिसुतञ्चैव ये
 चान्ये नृपसत्तमाः । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयन् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः । पार्श्व-
 स्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे
 दृत्वा यान्ना च भरतर्षभ । तृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमापि
 निर्जयत् ॥ १७ ॥ वासुगीं दिशमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सस्तेच्छाटविकान् वीरः
 सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्माल-
 वानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः । नग्नजित्प्रमुखान्श्चैव
 गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाहच्यमागमत् ॥ २२ ॥
 पमागतं महेश्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः । प्रत्यङ्गम्य महाराज
 श्चाटपितवान्धवः ॥ २३ ॥ अर्चयामास विधिना कर्षमाहव-
 शीभिः । आयावयञ्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्म भीमञ्च च द्रोणान् कृपान् च वाञ्छिकात् । प्राप्तवानस्त्रि
 भद्रस्ते त्वत्पापं मया हि तत् ॥ २५ ॥ वहुना तु किमुक्तेन शृणु

कर्म्म वचो मम । सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथन सत्तम ॥ २६ ॥
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् । अन्ये वा पुरुष-
 व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोद्दिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं
 गान्धारोञ्च यच्चस्त्रिणीम् । पश्य कर्म्म महेश्वास अदितिं वच्च-
 भृद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाग्रवृः प्रादुराभीहिष्माम्पते । हाहा-
 काराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९ ॥ केचिद्दिनं प्रशंसन्ति
 निन्दन्ति स्म तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जना-
 धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्म्मः शस्त्रभृताम्बरः । स-
 पर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम ॥ ३१ ॥ द्वेषैरुच्चात्रसैः पूर्यां
 पत्तनैर्नगरैरपि । हीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय
 स्रुतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्मभ्यन्तरमरि-
 न्द्रम् । गान्धारोसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददृशे सः ॥ ३४ ॥ पुत्र-
 वच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्म्मवित् । धृतराष्ट्रेण चास्त्रिय
 प्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च
 पकुनिश्चापि सौवलः । जानते निर्जितान् पाथिवान् कर्म्मन युधि-
 मारत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीपयात्रापर्वणि कर्म्मद्विम्बजघे
 त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् स्रुतपुत्रो
 नाधिप । अब्रवीत् परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥

कर्म्म उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 त्वा वाचं तथा सर्वं कर्त्तमर्हस्यरिन्दम ॥ २ ॥ तवाय पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-
र्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्षेण कर्षं राजाब्रवीत्
पुनः । न किञ्चिद्दुर्घं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-
श्चानुरक्तश्च मदर्थञ्च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
कर्षो राजानमिदमब्रवीत् । तवाय पृथिवीपाला वश्याः सर्वे
नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आह्वयन्तां द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि ।
सन्धियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-
ह्वता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः । प्रवर्त्ततां
महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्षेण धार्तराष्ट्रो-
विशाम्पते । पुरोहितं समानाथ्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् । आहर त्वं मम कृते यथान्यायं
यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः । न स
शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्त्तुं कौरवश्रेष्ठ
कुले तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते घृतराष्ट्रः पिता नृप
॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम । अस्ति त्वन्यमहत्
सर्वं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं
वचो मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥
ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्षञ्च कृताकृतम् । तेन ते क्रियतामथ
लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
भारत । तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः
सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवन् कश्चिद्वते विष्णुं पुरा-

तनम् । राक्षसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पृष्ट्वेष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माव
रोचते चैव अथ तत्र भारत । निर्विघ्नस्य भवत्येष सफला स्यात्
सृष्ट्वा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वास्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णञ्च सौवलयञ्चैव भ्रातृभ्यैवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः
कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि शुष्माकं तस्मात्
प्रब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वास्तु ते सर्वे तथेत्युच्यन्तं राधिपम् ।
सन्दिद्दिश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य
करणे चापि व्यादृष्टाः सर्वमिलिनः । यथोक्तञ्च नृपप्रेष्ठ कृतं
सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुष्योधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु मिलिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च
थे । विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं
क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत । सौवर्णञ्च कृतं सर्वं लाङ्गलञ्च
महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विधाम्यते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्तते यज्ञः
प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः । दौक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथा-
क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायथाः । भीष्मो
द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारो च यमस्विनी ॥ ५ ॥ निमन्त्रणार्थं
दूतांश्च प्रेषयामास भीष्मगान् । पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाचनाः । तत्र
कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छते तत्र
भीष्मं पाण्डवान् पापपुरुषान् । निमन्त्रय यथान्यायं विप्रास्तस्मिन्
वने तदा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचादिपुण्यं च ।

दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥९॥ स्ववीर्याङ्कितमर्थीष-
 मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति
 वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं रात्रस्तं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अत्रवीन्मृपशादूर्लो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते
 क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न
 त्विदानीं कथञ्चन । समयः प्रतिपालो नो यावद्वपं त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमां वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदोऽग्नी यदा तं
 पातयिष्यति । वर्षात्रयोद्गादूर्द्धं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहविर्भोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ श्रेष्ठास्तु पाण्डवा राज-
 न्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दूताश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अयाजग्मन् रथेष्ठा नानाजनपदेश्वराः । ब्राह्म-
 णाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वर्चिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षिण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यज्ञसद्ने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्पवर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन
 मास्त्रैश्चापि सुगन्धिभिः । वासीभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 शान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्ज्या-
 नास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः । विसृज्य च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश चास्तिनपुरं सहितः कर्ष-
सौवलेः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञरुमाप्तौ
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्य-
तम् । जनाश्चापि महेश्वासं तुष्टवूराजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजै-
श्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः । जचर्दिष्टा नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वद्ब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतो-
रेष कलामर्हति षोडशीम् । एवं तत्राब्रुवन् केचिद्वातिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वद्ब्रुवंस्तत्र अतिस्वर्गानयं क्रतुः । ययाति-
र्नङ्गषयापि मान्याता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृण्वन् सुहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेष्य च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापित्रोर्विशाम्पते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य
च धीमतः । अभिवाहितः कनौयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निषसादासने मुखे भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्टा ते भरतश्चेष्ट समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हृतेषु युधि पार्थिषु राजस्ये तथा लया ॥ १० ॥ आहृते-
ऽहं नरश्चेष्ट त्वां सभाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्मि-
राष्ट्रो महायथाः ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वदीकृतं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहृतेषु नरश्चेष्ट प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
स्ये पुनर्वीर त्वमेवं दद्वेषिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्षमाश्लिष्य
भारतः ॥ १३ ॥ राजस्यं क्रतुश्चेष्टं विन्तयामास कोदय

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पाण्डुं स्थान् पसन्तमः ॥ १४ ॥ कदा नु तं
 क्रतुवरं राजस्यं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न घावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जनः ॥ १६ ॥ कीलालजं
 न खादियं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धात्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाति फाल्गुनस्य वधे कर्णं संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्य-
 मन्यन्त पाण्डवान्मृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेकं गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मर्बुध्नानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेष्वासा दूतवाक्यप्रचीदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरूपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्दिग्धो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संक्षेपान्शान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्ता-
 परीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ वद्भव्यालम्बगाकीर्णं त्यक्तं
 हैतवनं वनम् । धात्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रथमश्च वसुन्धराम् ॥ २५ ॥
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गस्य सूतपुत्रेण
 कर्णेनाहवयोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्त्तमानो मही-
 भृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 भ्रातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च घोषयात्रापर्व ॥ २५६ ॥

जनमेजय उवाच । दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महा-
वलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता-
नब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तुकामाः
स्थः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वाः पाण्डवेन कौन्तेयेन
यश्चस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा द्वैतवने हतश्रेष्ठास्तु भारत । नोत्सीदेम महाराज क्रियतां
वासपर्य्ययः ॥ ५ ॥ भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता
वयं केचिद्वशिष्टा महामते । विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते
युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् वेपमानान् विव्रस्तान् वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखार्त्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि
च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्रन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् संहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्त्वा
रात्रौ मृगैरस्त्रिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स्म भद्रन्ते दया
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्त्तव्या दयास्माभिर्बनौ-
कसाम् । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्जमहे ॥ १२ ॥ पुन-
र्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमिः शिरःस्थानं तृण-
विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्द्धर्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः
संहिता राजन् ये च तत्र संहोषिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रैष्यै-
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यालानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजला-

न्वितैः । दृष्टुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुस्ते स कौरव्या द्रुता विप्रर्षभैस्तदा । तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः । समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ २५७

अथ ब्रीहिट्रौणिकपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मानाम् । वर्षाण्येकादशतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
मूलाशनास्ते हि सुखार्हा सुखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुध्यान्तः
सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महावाङ्मनात्तृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुखाप सुखं राज्ञा हृदि शल्यैरिवापितैः । दौरात्ममनुपश्यंस्तत्
काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् परुषा वाचः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीचन्तः सेहर्दुःख-
मनुत्तमम् । अविशिष्टमल्पकालं मन्वानाः परुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्पुस्तसाहामर्षचेष्टितैः । कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलीककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्यङ्गम्य महा-
त्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्निवतेन्द्रियः
॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य
कथान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थ-

मन्त्रवीहाष्यगद्गदम् । युधिष्ठिर महावाहो शृणु धर्मभृताम्बर
 ॥ १२ ॥ नातपतपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखि
 हि पुरुषः पथ्याधिणीपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्
 प्राप्नोति पुरुषप्रभ । प्रज्ञावांस्त्वैव पुरुषः सयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न ह्यद्यति न शोचति । सुखमापे-
 तितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्या-
 नामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्ज्जवमक्रोधः
 संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मरुचयो मूढास्तिथ्यैर्गतिपरावणाः कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्रोप-
 भुज्यते । तस्माच्छरीरं बुञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
 शक्तिं प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथा-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्द्वैत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शश्वत् परिक्षेपं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्तरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य-
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महासुते ।
 किं खिदद्गुणं प्रेत्य किं वा दुष्कारमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान् दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थं च महतीं दृष्ट्वा स च दुःखिन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा धीराः
समुद्रमटवीन्तथा ॥२८॥ कृषिगौरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेकेनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
ज्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं
मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायिनोपाज्जितं धनम् । पात्रे
काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो
भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममिनिहासं पुरातनम् । ब्रौहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रौहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
त्मना । कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
धर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
सहर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोष्कृत्तुर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।
आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिन्नती
ज्जियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो वभूव
ह । कपोतवृत्तगा पक्षिण ब्रौहिद्रोणमुपार्जयत ॥ ५ ॥ दर्शञ्च
पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । देवतातिथिशेषेण कुरुते देह-
बापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सञ्चितो देवैः साक्षात्प्रभुवनेऽखरः ।

प्रत्यग्रह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
तु मुनिवृत्तग्रा समन्वितः । अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ व्रीहिद्रोणस्य तद्वयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
मात्सर्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनोषिणाम् । मुनेस्व्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धि-
मच्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं शंसितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ विभ्रच्चानियतं
वेश्ममुन्नत्त इव पाण्डव । विकचः पस्प्रा वाचो व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
र्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्न-
त्ताय परां अद्दामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । वृभुजे कृत्स्नमुन्नत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनोषिणः । आगम्य वृभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छं मार्गयते पुनः । न चैनं
विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं
नावमानो न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे
यथा कालं पट्कूलः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
द्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिमुद्गलं ततः । तत्समो नास्ति
लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्या-
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम् । मनसुश्चेन्द्रि-
याणाञ्चाप्यैकार्ग्रं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ अमेणोपार्जितं त्यक्तुं
दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सवं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
प्रीताः क्षोऽनुग्रहीताश्च समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिर्लौकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥ २८ ॥
अहो दानं विषुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः । सगरौरो भवान्
गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वासो
मुनेः । देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
युक्तेन किञ्चिणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
मृषिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गं तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तर्ह्य पथ्यञ्च तद्ब्रवीच्छिविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरख्यपर्वणि ब्रौह्मिद्रोणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
एकोनषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं वद्भ मन्तव्यं विमृष्यस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्ठाञ्च
स्वर्लौको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । जर्ङ्गगः सत्यथः शश्वद्देवयान-
चरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायश्चयाजिनः । ना-

वृता नास्ति काश्चैव तत्र गच्छन्ति मुहल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः शान्ता दान्ता विमत्तराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराश्चा-
 ह्वलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान्भूमिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षय । यामा धामाश्च मोद्गत्य
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगने-
 कशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः । मेरुः पर्वतराज-
 यत्र देवोद्यानानि मुहलः ॥ ८ ॥ नन्दनादौनि पुण्यानि विहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्नशीतोष्णो भयं तथा ॥ ९ ॥
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः
 स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सन्धवन्त्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मोद्गत्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संखेदो न
 दौर्गन्धं पुरीषं भूतमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं वाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न स्लावन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्ष्याशोकक्रमा-
 पेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्युपरि लोकस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्मृषयो ब्रह्मन्
 पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋषवो नाम तत्रान्ये देवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुधाः परे । न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ २० ॥ न वत्सेयन्याद्भृतिभिस्ते
 नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखं सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता गा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशद्दिमे देवा
 येषां लोका मनोषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां
 भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषा-
 नपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
 द्विवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दीपो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां
 पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रज्ञानेषु च माल्येषु
 ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आत्रह्यभवनादिते दोषा मौद्गल्य
 दारुणाः । नाकलोके तुकृतिनां गुणास्त्वयुतथो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुषययोगिन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवानु-
 कम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यी वाक्यं विममृषि धिया ।

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७ ॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु
गच्छ तात यथासुखम् । महादोषिण मे कार्यं न स्वर्गेषु सुखिन वा
॥३८॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजयन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गविष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु अभी दीप्रास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सद्गताद्दुःखं तद्विशीः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दक्षलोभमहाक्रोधमहद्रोहै-
रभिद्रुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्धाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स
गुनिर्वाक्यं देवदूतं विस्मज्य तम् । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा शम-
मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्चक्रान्तः ।
ज्ञानयोगीन शुद्धेन ध्याननित्यो वभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगादलं
लक्ष्म्या प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शार्ङ्गतीं सिद्धिं परां निर्वाण-
लक्षणां ॥ ४७ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तमर्हसि ।
राज्यात् स्फीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तद्वापस्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-
स्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् । पर्यायेणोपसर्पन्ते नरं
नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात्तयोद्ग्राद्दुःखं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव-
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रीहिट्रोणिकास्थानपर्वणि मुद्गल-

ज्ञानप्राप्तौ षष्ट्यधिककडिप्रतोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समोपसृज्य ब्रीहिट्रोणिकास्थानपर्व ।

अथ द्रौपदीहरणपर्व ।

जनमेजय उवाच । वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मृनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्यदत्ताक्षया-
 न्नेन कृष्णाया भोजनावधि । ब्राह्मणांस्तर्यमाणेषु ये चान्दार्थ-
 मुपागताः ॥ २ ॥ आरुणानां मृगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वं दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
 वर्तन्त पापाचारा महामुने । दुःशासनस्य कर्षस्य शकुनेश्च मते
 स्थिताः । एतदाचक्षु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
 मिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् । तथा तैर्निकृति-
 प्रज्ञैः कर्षदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरथं तेषु चिन्तयत्सु
 दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायथाः ॥ ६ ॥
 शिष्यायुतसमीपेती दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य
 मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन
 च । सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्ययत् ॥ ८ ॥ विधि-
 वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तत्र
 तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तच्च पर्येचरद्वाजा दिवारात्रमत-
 न्द्रितः । दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विभ्रङ्कितः ॥ १० ॥
 क्षधितोऽस्मि ददस्वानं शीघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
 स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
 क्षधेत्यक्त्वेत्यदर्शनम् । अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः
 ॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृताय स्थितः । पूर्ववत्
 कारयित्वा न न भुङ्क्ते गर्हयन् स सः ॥ १३ ॥ वर्तमाने तथा
 तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टी-
 ऽभवन्मुनिः । आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वसन्ते ।
मति प्रीते तु यद्वस्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्वित-
च्छासीत् कर्षदुषासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाधत । शिष्यैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अस्मत्कुले
महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ शृण्वान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यमस्त्रिणी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
दिजान् सर्वान् पतोंश्च वरवर्णिनी । विद्यान्ता च स्वयं भुक्त्वा
सुखासीनां भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यतां
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रौढ्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्षस्य सुदितो
भृशम् । कर्षोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मदा ॥ २४ ॥

कर्ष उवाच । दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वद्विसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
वङ्गौ पतिताः पाण्डनन्दनाः । स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन् दुर्व्याधना-
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरष्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिये

एकषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु
 पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृशां शाला तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परितृतः शिथैरयुतसम्मितैः । दृष्ट्वायान्तं
 तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिमुखः श्रीमान्
 सह आढभिरच्युतः । तस्मै वद्वाञ्छलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥३॥
 विधिवत् पृजयित्वा तस्मातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा शीघ्रमेह्येति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं
 शिथैः सहानवः । भोजयेत् सहशिशुं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमञ्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मि-
 न्नन्तरे राजन् रोपयै योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृशां कंसनिस्तूदनम् । कृशा कृशा
 महावाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्त्तिविनाशन । विश्वान्मन् विश्वजनक विश्वहर्ता प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चित्तीनां
 प्रवर्त्तक नतास्त्रि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्तप्रायगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीता-
 म्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूगण ॥ १३ ॥ लभादिरन्तो भूतानां
 त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाहुः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नाथेन देवेश सर्वापहृती भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं
 पूर्वं सभायां बोचिता यथा । तद्यैव सङ्घटाद्भ्रान्नामुद्धतु-
 मिहाहंसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्त-
वत्सलः । द्रौपद्याः रुद्धं ज्ञात्वा देवदेवी जपत्यति ॥ १७ ॥
पाश्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम त्वरितो
ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रणम्य परया
मुदा । अत्रवीहासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-
मब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णे
पश्चात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता
वाक्यमब्रवीत् । स्थात्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २१ ॥
भुक्तवत्यन्तः हं देव तस्माद्गन् न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्
कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे
मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
निर्वन्धतः स्थालीमानाय स यदूहृहः स्थात्याः कण्ठेऽथ संलम्बं
आक्रान् वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीद्दिनामनेन हरि-
रीश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यत्रभुक् ॥ २५ ॥
आकारय मुनोन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् । भीमसेनं महा-
वाहः कृष्णः ह्येशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम त्वरितो भीम-
सेनो महायथाः । आकारितुन्तु तान् सवान् भोजनार्थं नृपोत्तम
॥ २७ ॥ स्नातुं गतान् देवन्द्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् । ते
चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाहारान्
सान्तरसान् तप्तया परमया युताः । उत्तीर्थ्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-
वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वं ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
तप्ता विप्रर्षिं किंस्त्रिङ्गुञ्जामहे वयम् । त्वथा पाकः कृतोऽस्माभि-
स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच । त्वथापाकेन राजर्षिरपराधः कृतो महान् ।
आस्मानधातुर्द्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ स्त्रवानुभावं

राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा ईरिपादाश्रया-
 प्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मान् सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च ब्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
 नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्द्वेषेयुर्वै तूलराशिमिवा-
 नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्ते दिजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
 तदा । पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दृश ॥ ३६ ॥ भीम-
 सेनो देवनद्यानपश्यन्मुनिमत्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
 चार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ ततस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदु-
 तान् । युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
 पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनक्राङ्गिणः । प्रतीक्षन्तः क्रियत्कालं जिता-
 ल्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स क्ल-
 यिष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राद्द्वैवोपसादितात् ॥ ४० ॥
 इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहुः । उवाच वचनं
 श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषिः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
 तस्मादृषिर्दुर्वाससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
 यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैरितं केशवस्य वभूवुः स्वस्वमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूर्चुर्विगतच्चराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन
 गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मञ्जमाना
 महार्शवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषुः प्रहृष्ट-
 मनसो विहरन्तो वनाहनम् । इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽच्चमिह त्वया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलीकानि धातैराद्वैर्दुरा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि द्वयाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णागमने
द्विषष्ट्यधिकद्विधत्तोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बह्वृगीऽरण्ये अटमाना महार-
थ्याः । काम्यके भरतश्चेष्टा विजङ्गुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा वृद्धविधन् वनोद्देशान् समन्ततः । यथर्तुकालरम्याश्च
वनराजैः सुर्पायताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्मह-
हनम् । विजङ्गुरिन्द्रप्रतिभाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते
योगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दशम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षिर्हीप्रतपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्महायथाः । विवाहकामः शाल्मेयान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्द्धेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बह्वभिः सार्द्धमपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यश्चस्त्रिणोम् । तिष्ठन्तीमाश्रमहारि द्रौपदीं
निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कुलाञ्जलिं सर्वं दृष्टु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्जय-
द्रथः । विस्मितस्त्वनवदाङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य तेषानवदाङ्गी
यद्दि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ निवाहार्थो न मे कश्चिदिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतानेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र 'कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्ठकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मामेधा लोकसुन्दरी । भजेदद्यायतापाङ्गी सुहृती
 तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राथ वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि की न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स
 कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कृत्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
 त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कन्दम्यस्य विनाम्य शास्त्रामेका-
 यमे तिष्ठसि शोभमाना । दिदीप्यमानान्निशिखिव नक्तं व्याधूय-
 माना पवनेन सुभ्र ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्य-
 रण्येषु विभेषि किन्त् । देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वीरगराजकन्या वनेचरी वा
 क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राक्षी वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य
 घनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभीर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सद्नात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम
 तवेह नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वद्वेयन्तः पृच्छाम भद्रे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्षु बभुञ्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरयस्य पुत्री यं कोटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । असी तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे द्रुतोऽनिशयने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्त्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष-
 वीरः । अस्मात् परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपते-
 वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनित्यः । अञ्जौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति
दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुराज्ञः सुवलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां
सुगात्रि । यस्यानुयात्रा घ्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका हादृश
राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखिषु दीप्ता इव
हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सृञ्जयसुप्रवृद्धौ
॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ।
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगी स एषः । तस्या-
परे भ्रातरोऽहीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौ-
वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते वलिनोऽनुयान्ति । एतैः
सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां
ख्यापय नः सुकेषि कस्यासि भार्या दुहित्वा च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
चतुःषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्ठा शिवीनां
प्रवरेण तेन । अवेद्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिक-
सुत्तरौयम् ॥ १ ॥ बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशौ ला-
भभिभाष्टुमर्हति । न लेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ
वापि नारौ ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददानि वै भद्र
निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका लामालपेयं निरता
स्त्वधर्म ॥ ३ ॥ जानामि च तां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि वन्मून् प्रथितं
कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि दुपदस्य राज्ञः कृणोति मां शैव्य विदु-
र्मनुष्याः । साहं त्वणे पञ्च जनान् पतित्वे धी खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्राश्व पुत्रौ
 पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवेश्येह दिग्भ्रतस्त्रो विभक्ष्य पार्था मृगयां
 प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 यमजात्रुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त
 इहोपयातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहा-
 नवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं
 चन्द्रमुखी प्रतीता । विवेश तां पश्यन्मालां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषा-
 मतिथिखधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णाय साङ्गं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कीटिकास्यवचः
 श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामत्यां ने
 रभते मनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्धा यथा शास्त्रासृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनाद्देव हि मनस्तया
 मेऽपहृतं भृशम् । तां समाचक्षु कल्याणो यदि स्यात् शैव्य
 मानुषी ॥ ४ ॥

कीटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सम्मता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वपाञ्चैव
 पार्थानां प्रिया वल्लभता सती । तथा समेत्य सौवीर सौवीरा-
 भिमुखो ब्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमन्तः प्रत्यवाच पञ्चामि द्रौपदी-

मिति । पतिं सौवीरसिन्धूनां दृष्टभावी जयद्रवः ॥ ७ ॥ स
प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं तृकी यथा । आत्मना सप्तमः कृष्णा-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यना-
मयाः । दीपं कुशलकामासि तेऽपि कञ्चिदनामयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच । अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कीपे वसे तथा ।
कञ्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः । अनुतिष्ठसि
धर्मिणो धी चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कृष्णली राजा
कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । अहञ्च भ्रातरयास्य यांश्चान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पादं प्रतिगृह्णाणेद्दमासनञ्च नृपात्मज । भृगान्
पञ्चयतञ्चैव प्रातराश ददानि ते ॥ १२ ॥ ऐणोयान् पृषतान्
न्यङ्गून् हरिणान् शरभान् शयान् । ऋत्तान् रुद्धान् शम्बरांश्च
गवयांश्च भृगान् वह्णान् ॥ १३ ॥ वराहान्महिषाथैव यास्यान्या
भृगजातयः । प्रज्ञास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दिक्षितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्बानु-
रोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षयि वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना
राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः । अलन्ते पाण्डुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्या मे भव सुश्रीणि त्यजै-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानाम्पुहि त्वं मया
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् सभकुटीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्यं तदाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जसेति स सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा काङ्क्षमाणा भर्तुः-

शामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास परं ब्रह्मैर्वाक्यानि
युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोषरागोपहतेन वल्गुना सराग-
नेत्रेण नतोन्नतश्रुवा । मुखेन विस्फूर्थ्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं
द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यश्चस्त्रिनस्तीक्ष्णविप्रान्महारथानतिब्रुव-
न्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेष्वपि यत्तरत्तसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिद्दीर्घं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्त्रिनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति
हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिद्दिता-
दृशे चत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा
प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रमिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां हैमवतीं
चरन्तम् । दण्डोव यूथानपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ वाल्यात् प्रसप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पद्भ्याणि सुखा-
ल्लुनासि । पदा समाहृत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदृशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
अथा च वेणुः कदलो नलो वा फलत्वभावाद्य न भूतये पुनः । तथैव
मान्तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृष्णो विदितं मयैतद्यथाविधास्ते
नरदेवपुत्राः । न लेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं ब्रासयितुं

त्वयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमेषु
जाताः । प्रत्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्य-
मात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीर-
राजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । महाबला किन्त्विह दुर्बलेव सौवीरराजस्य
मताहमस्मि । नाहं प्रमाथादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं
वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णौ पदवीञ्चरेतां समास्थितावेक-
रथे समेतौ । इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः
कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघाती निन्नत्रयस्थो
दिषतां मनांसि । मदन्तरे लङ्गजिनीं प्रवेष्टा कच्चं दहन्नगिरिवो-
ष्णागेषु ॥ १५ ॥ जनार्दनः सान्धकवृष्णिवीरो महेष्वासाः कैकेया-
श्चापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवी-
ञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्वीविष्टा स्तनयिदुघोषा गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं समाहृत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान् पतद्गसंघा-
निव शीघ्रवेगान् । यदा द्रक्ष्यस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं
प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुद्गरुदहंश्च । यदा शरानपंचिता तवोरसि तदा मनस्ते
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ
सम्पतन्तौ दिशश्च । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं ताप-
मुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्षान्मनसापि जातु । तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थः
परिक्रुष्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया
दृशंसेन विक्रुष्यमाणा । समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्बनं
काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा ताननुप्रेष्य विशालनेत्रीं जिष्ट-
 माणा न च भर्त्सयन्ती । प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं
 प्रचक्रोश्च पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रद्वये जय-
 द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तत्रा समाक्षिपतनुः स पापः पपात
 शाखीव निङ्कृतमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुह-
 विनिश्वस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमारूरोह धौम्यस्य
 पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच । नेयं शक्या लया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ १६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फल
 पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्म-
 राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा ऋयमाणां तां राजपुत्रीं वश-
 स्विनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
 सप्तप्रष्टप्रधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्प्रविहृत्य पार्था मृगान्
 वराहान् महिप्रांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
 चरन्तः सहिता वभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महा-
 वनं तद्विहगोपघुष्टम् । भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरी
 व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीपान् दिशमभ्युपेत्य मृगा
 हिजाः क्रूरभिमे वदन्ति । आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महावनं
 शत्रुभिर्वाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगीनीं मनो हि मे
 दूयति दहति च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राण-
 पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सुपर्णान् हृत्नोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमाचलच्छि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डेयं वा
 पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्यवैरत्यनिकोग्रवेगैर्महाजबैर्वाजिभि-
 रुच्छमानाः । युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नवीरास्तदाश्रमाद्याभिमुखा
 बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य
 पाश्वम् । प्रव्याहंरत्तत् प्रविशुष्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धन-
 व्जयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विश्वीनयोनिः शालावृको वा समु-
 पेत्य पाश्वम् । सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः
 प्रसञ्च ॥ ८ ॥ इत्येव ते तहनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगया-
 च्छरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यबधूं
 प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततो-
 ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदा-
 नीम् ॥ १० ॥ किं रोद्दिषि त्व पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शुष्यति
 दीनवर्णान् । कञ्चिन्न पापैः सुनृशंसङ्गद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी
 राजपुत्री ॥ ११ ॥ अविन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
 पुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
 समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
 ष्यति धर्मपुत्रः । को हीवृशानामरिमर्द्देनाना क्लेशचमाणामपरा-
 जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतर्मा जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
 प्रमूढः । न बुध्यते नाथवतीमिहाद्यर्वाहश्चरं हृदय पाण्डवानाम्
 ॥ १४ ॥ कस्याद्य कायं प्रातिभित्थ घोरा महो प्रवेद्यन्ति यिताः
 शराग्रगाः । मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाद्य कृष्णा पुन-
 रेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्षान् हिषतः समग्रान् पार्थाः समे-
 क्षन्त्यथ याञ्चसेन्या । अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृष्य धात्रेयिका
 सोरथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयदृशेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्र-
 कल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति वल्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न
 स्नान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तवध्वं श्वनुयात शीघ्रं न

दूरयातैव हि राजपुत्री । सन्नद्धध्वं सर्वं एवेन्द्रकल्पं महान्ति
 चारुणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पद्वीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
 वराच्यपूर्णांमिव भस्मनि स्तुचम् । पुरा तुषाम्नाविव ह्यते हविः
 पुरा श्वशाने स्रगिवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽव-
 लिङ्घते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्यरण्ये सृगया-
 च्चरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभामं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छमं कश्चि-
 द्दकृत्यकारौ श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्मान्यनु-
 यात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगादै ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्मत्-
 सकाशे परुषाण्यवोचः । राजानो वा यदि वा राजपुत्रा वलेन
 मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुहिं शीघ्रं तान्येव वर्त्मा-
 न्यनुवर्त्तमानाः । मुद्गर्मुद्गर्व्यालवदुच्छसन्तो ज्या विस्रिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्चंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुर-
 प्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोयन्तं भीममभिद्रवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेलिति राज-
 पुत्राः । श्शेना यथैवामिपसम्प्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरक्ष्यानां धर्षणाद्याश्चसेन्याः ।
 क्रोधः प्रंजप्ताल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रचक्रुशुश्याप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरथैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा
 च महाधनुर्द्वैरास्ततो दिशः संमुमुद्गः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थागमने

वैशम्पायन उवाच । ततो धीरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा चत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
ग्राख्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्वधो
याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आया-
न्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवेते । सा जानती
ख्यापय नः सुकेषि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्वौपयवाच । किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म
कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः श्रेष्ठः कश्चि-
दिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं सुमूर्षो मया तुभ्य
पृष्टया धर्म एषः । न मे व्यथा विद्यते त्वद्धयं वा संपश्यन्त्याः
सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदती मृदङ्गौ नन्दोप-
नन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयञ्च सदा जनाः
कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्ड-
घोणस्तनुरायताक्षः । एनं कुरुञ्चैष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं
पतिं मे ॥ ७ ॥ अध्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
चारी नृवीरः । परैश्चेनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलि-
न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
मिव प्रबद्धम् । सन्दृष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं त्वकोदरो नाम पति-
र्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया वलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूर-
मुदा वहन्ति । एतस्य कर्माख्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः
पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराद्धाः श्रेष्ठमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विस्मरते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधाथोपयाति पश्चाच्छान्तिं न
च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्धराग्रो धृतिमान् यशस्वी जितेन्द्रियो
ब्रह्मसेवो नृवीरः । भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम
पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्प्रजेदमं न
नृशंस्यश्च कुर्यात् । स एष वैश्वानरतुष्यतेजः कुन्तीसुतः धनु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भर्वात्तानां भय-
हर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाङ्गः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
नकुलः पतिर्म । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महाशय धीमान्
सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शत-
क्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्घे । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रिय-
ङ्गरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्राकंसमानतेजा जघ-
न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्ष-
णश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्म । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्भव-
वाहं न त्वेष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्म
रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्यन्ती नावमिवा-
र्ष्वान्ते रत्नाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
सर्वयोधां विचोमितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
पाण्डुपुत्रा यास्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे
रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाख्यक्त्वा
वस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः
क्रुद्धाः सर्वतः संनिश्च ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठतः प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स सैन्धवो राजा चोदयामा ह तान्मृपान् ॥ १ ॥ ततो घोर-
तमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

संयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्याप्यजायत ।
तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव वलोक्तान् ॥ ३ ॥ हैमचित्र-
समुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रमृच्छाम्यद्रवङ्गीमः सैन्धवं
कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथात्रत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्यं वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचै-
र्वीरवाङ्गप्रचोदितैः । कीर्यमाणोऽपि वङ्गभिर्न स भीमोऽभ्य-
कम्पत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदातींश्च चतुर्दश । जघान
गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चमताञ्कूरान्
पार्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी-
मुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ ददृशे नकुलस्तत्र
रथात् प्रस्कन्त्य खड्गघृक् । शिरांसि पादरत्नाणां वीजवत्
प्रवपन्मुद्गः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्ध्याय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्दुर्भेभ्य इव वह्निणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्तं
सधनुर्वततीर्थं महारथात् । गदया चतुरो वाहान् राज्ञस्तस्य
तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
अर्द्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
वीरो वक्त्राच्छोणितमुदमन् । पपाताभिसुखः पार्थं छिन्नमूल इव
द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कन्त्य धर्मराट् । हताश्वः
सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्त्वभिसन्ध्याय क्षेम-
ङ्गरमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षताम् ॥ १६ ॥
तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । रक्षीकेन विपाटेन जंघे-
माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्नराजः सुरथस्तास्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलश्चपभो-
स्तच्छाद्रथाच्चर्मासिपत्णिमान् । उङ्ग्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ
गिरिरिवाचल ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं यथाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रीडमभ्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्य नागस्य
 सनीपे परिवर्त्तिनः । सविघाणं भुजं मूले खड्गेन निरङ्गन्तत
 ॥ २१ ॥ स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्मवाक्-
 शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
 कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महा-
 रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो रात्रः कोटिकास्यस्य सङ्घरे । सूतस्य
 बुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं
 स राजा वाङ्मशालिना । तस्याश्वो व्याद्रवन् संखि हतसूता-
 स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्राप्तेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ हादधानान्तु
 सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चकर्त्त निमित्तैर्मल्लैर्धनुषि च
 शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिश्चाकुमुखांश्च त्रिगर्त्तान् सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः संखे वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः
 प्रत्यदृश्यन्त वङ्गशः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च
 महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्युः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वश्रु-
 कङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अटप्यंस्तत्र वीराणां हतानां
 मांसघोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्मस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
 सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां । प्राणप्रेपसरुपाधावत् वनं
 धीन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्य-
 मपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः
 ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास
 निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । यस्यापचारात् प्राप्तोऽयमस्मान् क्षेमो दुरा-

बदः । तमैस्त्रिंशन् समरोद्देशे न पश्यामि जयदृश्यम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष भद्रन्ते किन्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्म कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेसेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा
रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धीम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्ष्यते जीवन्मदः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हतव्यो महाबाहो दुरात्मापि स
सैन्धवः । दुःश्लामभिसंश्लथ्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुली-
न्द्रिया । कुपिता ह्रीमती प्राञ्चा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मद्द्वयं बध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसदः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च रान्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न भोक्तव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निवृत्ते कृष्णा-
मादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषी-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं दर्शय च ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः । समियाय महाप्राञ्चः सभार्यो
भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्र तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान् सिन्धुजीवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्ण-
यमाभ्यां सह भाविनौ ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोध-
यत्नं रिपुम् । स्वयमश्र्वांस्तुदन्तौ तौ जवनेवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोधमात्रं गतान् श्वान्
 सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकाले-
 ऽप्यसम्रमः । अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भौमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्धवं भीत-
 भेकं व्याकुलचितसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथा श्वान्
 स्वान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणञ्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् । सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं पार्थयसे वलात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हिला
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थिव सैन्धवो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवदली । भावधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणं

सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्वं ।

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्वं ॥

बैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्थं रथादली । अभिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पत्ने ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 हिलपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरन्विना ।

स मोहमगमाद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनन्तु
वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारी मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिलेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्तु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी । लञ्च वालिग्रया बुद्ध्या सदैवा-
स्मान् प्रबाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्द्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिद्ब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकल्पयित्वा
राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च समासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुपव्याघ्रं
भीममाहवशीभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं वद्वा पार्थो
वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थ-
मभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तद्वस्यं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो
क्षेप पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः । मुञ्चे ममधमाचारं प्रनाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां
राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभि-
वाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनोस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सब्यसाविना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्तासि
मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा सिगस्तु त्वां हृदः हृद-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसस्त्रमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाञ्जले नराधिपः । धर्मं ते वर्जिता बुद्धिर्मा चाधर्मं मनः
 क्लयाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सब्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखार्त्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा
 विरुपाक्षमुमापतिम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरश्चास्मै
 ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यन्ति तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जनं महाबाह्वं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदय्यां तप्ततपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्य वज्रादीन् स महाशरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः
 सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वतासर्व-
 हीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्देहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अथान्तरोक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधरा ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा
 विनूदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिग्घः सर्वा विवर्षन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सस्वर्त्तान्निनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकार्षवे तदा
 तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहणक्षत्रवर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही । ततो नारायणस्थस्तु
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुक्ताम-

स्वतीन्द्रियः । फ़णासहस्रविकटं शेषं पथ्यङ्गभोरिणम् ॥ ३८ ॥
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
मृणालकुमुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जल-
निधौ तदा । नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः
॥ ४० ॥ सस्त्रोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्चोदा-
हरव्यद्वं श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव
इत्यपां नाम शुश्रुम् । अदनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्यूतः
॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमात्रे तु
भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-
पद्माद्दिनिःस्यूतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-
प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि त्रस्तानि
स्थावराणि च । यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥
सृजते ब्रह्ममूर्त्तिस्तु रक्षते पौरुशी तनुः । रौद्रीभावेन शमये-
न्तिस्त्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विशो-
रङ्ग, तर्कमणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥
जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्क्षवे तस्मिन्नेका-
काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले सम-
न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धत्सुं मनसेच्छति । किन्तु रूपमहं कुला
सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा
बराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-
योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवप्राभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदोषितम् । महा-
भेषीषनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यज्ञवराहो
वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यदिश-

न्महीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमार्चितः । नरस्य
 कृत्वार्द्धतनुं सिंहस्वार्द्धतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा
 पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरप्ररिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः
 स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ-
 चयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्त्रीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण वलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 दारितः करजैर्भ्रमम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भ्रूयोऽन्वः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कश्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्वो वर्षसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भमुत्तमम् ॥ ६२ ॥ दुर्दिनाम्नोदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-
 कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटो
 यज्ञोपवीतो च भगवान् बालरूपपट्टकम् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ ब्रह्मस्यतिसहायोऽसौ प्रविष्टो वलिनी
 मखे । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तास्तु वलिना
 वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा वलिं देवः स्मयमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमवयम् ॥ ६७ ॥
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षीभ्यो जहाराशु
 स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः समातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रासन् वैष्णवञ्चोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुच्यते ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृशोति परिकीर्तिते । अनाद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैन्धव । यमाङ्गरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥७३॥
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल-
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दृसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
 बलम् । चतुरः पाण्डवान्नाजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्बिकटै-
 कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥
 द्रुपस्वको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवां-
 स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवन्
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्प्रवसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तञ्च जयद्रथविमोक्षणपर्व ।

अथ रामोपाख्यानपर्व ।

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
 क्षमम् । अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जय-
 द्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुषोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दन ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्ण-

वित् । संग्रयं परिपृच्छामि ह्यिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
द्रुपदस्य सुता क्षेपा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
भागा स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान्
दैवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संस्पृशे-
दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यभिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो
महान् ॥ ८ ॥ तां जहार वलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
संसहाय समाप्तवान् । प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत् सैन्धवं
वलम् ॥ १० ॥ तद्द्वारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
वने वासो मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
वनौकीभिर्वनौकसाम् । ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः । भवता दृष्ट-
पूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने

द्विसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या वलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमा-
द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्थाय तरसा हत्वा
मृधं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीववल्गमाश्रितः ।
वह्ना सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां श्रितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन्नामः कुले जातः किं वीर्यैः किं
अपराक्रमः । रावणस्य कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्याल्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजी
नामाभवद्राजा महानिन्द्याकुबंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्
स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
माता कौशल्या कौक्यी भरतस्य तु । सती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभो । याञ्चकार स्वयं लष्टा रामस्य महिषो प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
स यज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मा र्ज्जिन वै द्विजः । प्रतीकाराय
सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेश्वत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां
रक्षोगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्ज ददौ
प्रभुः । यज्ञाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानापर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ

त्रिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्देहिोऽभव-
 न्भुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ कुबुधे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुवेरस्तत्प्रसादायं यतते स
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतभार्दूल नृत्यंगीत-
 विधारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्पते ।
 अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ ह्रुत्वी-
 राक्षसेश्वरो । कुम्भकर्षद्दशग्रीवो वल्लेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 श्वरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स वभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो
 महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्षो वल्लेनासीत् सर्वभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 श्वरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्महिट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरी
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
 सुचरितव्रताः । जषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साद्धं समासीनमद्भ्या
 परमया युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे ष्टतनिश्रयाः ।
 ब्रह्माणं तीषयामासुर्षीरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेक-
 पादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चान्निः सुस-
 माहितः ॥ १६ ॥ अधःपायी कुम्भकर्षो यताहारी यतव्रतः ।
 विभीषण शीर्षपथंनेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सद्धं जप्यपरायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदा-
रधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । पदि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुह्यंष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्वैर्षं वषंसहस्रे तु
शिरश्छित्वा दधाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यञ्जगत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रलोभ्य
वरदानेन सर्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते लोकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नी जुतं
सर्वं शिरस्ते महद्दीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथे-
प्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रणोऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यच्चराक्षसतस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतेभ्यो न मे भूयान् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्षमथो-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वज्रे महतीं निद्रां तमसा अस्तचेतनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापहतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्याभितर्कषण । ना-
धर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशा-
मते । लङ्कायाश्चग्रावयामास युधि जिला धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हिला स भगवान् लङ्कामाविशदन्धमादनम् । गन्धर्वश्चानुगतो
 रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य
 रावणः । शशाप तं बैश्रवणो न त्वाभेतद्विष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्विष्यति । अत्रमन्य गुरुं माञ्च चिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यच्च-
 राक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसा पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-
 वलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्द्गाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च वलीकटः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबली देवानां भयमाहधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-
 प्राप्तौ चतुःसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षेयस्तथा ।
 ह्यववाचं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निस्वाच । योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अवधो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्वातु भगवान् नान्यस्वाता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-
 तीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्र-
वीत् । सर्वैर्द्वगणैः साहं सम्भवत्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः
सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
कामरूपवलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन द्वैवगन्धर्व-
दानवाः । अवतर्तुं महीं सर्वे मन्ययामासुरच्छसा ॥ ८ ॥ तेषां
समच्चंगन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभी ततः ।
मन्यरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव
सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षं वरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च वलेन च । भेत्तारी गिरि-
शृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे
चौघवलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविष्णारदाः ॥ १३ ॥
नागायुतसमप्राणा वायुविगसमा जवे । यत्रेच्छुक्रनिवासाश्च केचि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्यरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतथेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धु-
क्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानरा-

दुत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १ ॥
कथं द्वापरयो वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन्
मैथिली च यमस्त्रिणी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो द्वापरथः प्रीतिमानभवन्नप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यवर्द्धन्त महौजसः । विदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदिषु पारगाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा मभिमान् मत्वात्मानं वयोऽधिकम् । मृन्त्या-
 मास सच्चिदैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौव-
 राज्येन भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
 लोहितार्चं महावाङ्मं मत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घवाङ्मं महो-
 रस्कं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादन-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाधृष्टं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्द्धनम् । सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरु-
 नन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अभ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुष्पो निमि-
 श्रह्मन् पुण्यं योगसुपैष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामश्चोप-
 निमन्त्रताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुष्पो भविता यत्र रामः सुतो
 मया । यौवराज्येभिषेक्तव्यः पौरेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं
 महत् । आशोविषस्त्वां संक्रुद्धश्शण्डो दशतु दुर्मने ॥ १८ ॥ सुभगा
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदिविलम्बमध्येव विभ्रती रूपसुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्तो पठिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव
मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निमृष्ट-
वान् । उपाकुरन्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यन्व सङ्घटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
ददानि कस्याय ह्ययतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वादिहान्यत
यत् किञ्चिद्विहितमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्ण्यस्य रक्षिता । यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनो
बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं दत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तद्वाप्नोतु वनं गच्छतु रामयः
॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा-
चीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् । दुःखार्त्तो भरतश्चेष्ट न किञ्चि-
द्ग्राजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवत्विति ॥ ३० ॥
तमन्वगच्छन्नक्ष्मीवान् धनुष्मालक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्या
भद्रन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । समयुच्यत दिहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम् । आनाथ्य भरतं द्विवौ
कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थो राम-
लक्ष्मणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलञ्चेद-
मुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयमः पातयित्वा मे मूर्द्ध्नि त्वं
कुलपांसने । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३६ ॥
स चारित्रं विशोधाथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्वयाङ्गातरं रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सदुः-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः साहं
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्ष्मणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४० ॥ विस-
 र्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेकमहारण्यं शरभङ्गाग्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महदैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षाथं
 तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासीष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 सृशन् ॥ ४९ ॥ खानमात्यान् विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
 केनांश्वेवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निपेवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन सृशतीह कः ।
 सिंहं कैशरिणं कथं दंष्ट्रायां सृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः । निशेर्दक्षतो रात्रौ वृक्षस्येव
 खरन्यतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवधं

ज्ञात्वा रावणः कालचीदितः । रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं
 मनसागमत् ॥ ५५ ॥ . स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्वय
 च । जह्वं माचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिजूटं
 समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं
 महीदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्रगच्छद्दधाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
 न्मारीचं पूर्वामाह्वं दधाननः । पुरा रामभयाद्देव तापस्यं समुपा-
 यितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणगमने
 षट्सप्तत्यधिकद्विधितोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
 मागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
 विश्रान्तञ्चैनमासीनं मलासीनः स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
 वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्साः कश्चित्
 क्षेमं पुरे तव । कश्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥
 किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्धि
 यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ अयंस रावणस्तस्मै तत् सर्वं
 रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य
 वीर्येणो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः शीढुं
 महात्मनः । प्रत्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
 विनाशमुखंमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाथ सक्रोधी
 रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्रद्वचनं स्यान्मत्परि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्तरणं वरम् ॥ ९ ॥ अश्वं
 मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सङ्घं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो
 मृगो भूत्वा रत्नचित्तनूसहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां राम-
 च्छोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भवि-
 ष्यति । तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 विवोगाद्दुर्बुद्धिरेतत् सङ्घं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्तो मारीचः
 कुलोदकनद्यात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सदुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रावस्याक्लिष्टकमेणः ॥ १५ ॥ चक्रतु-
 स्तयथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः
 कुण्डी त्रिदण्डपृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देवमुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपपृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ
 मृगलिप्सया । स धन्वी वदन्तूणीरः खड्गगोधाङ्गुलितवान्
 ॥ १९ ॥ अन्वधावन्म गं रामो पुरस्तारामृगं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महदध्वानं रामस्तं
 बुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चक्रौ शर्त-
 स्वरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भौरु
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्त्तद्रिच्यसे रामं भर्तारं तं
 शुचिक्षिते । इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पथ्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारुह्य

वक्तं साध्वी वृतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्नूढ यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा अग्र्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
प्रतेयं गिरिशृङ्गाहा विधेयं वा ज्ञताशनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं
यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय
कशौर्षीं सहृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
धनुर्द्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विम्बोष्ठो प्रययौ लक्ष्मणस्तथा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण
भस्मच्छन्न इवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्तो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम्
॥ ३२ ॥ सा तमालच्छ्र संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रया-
मास तदा फलशूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं
प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नाम्ना रम्या पारे महीदधे ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय
कशौर्षीं सुश्रोणी मैवनित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्दोः सनच्चत्रा
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवीन् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति
स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशायमं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
द्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यधिष्यत् । भर्त्सयित्वा तु रुक्षेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्धजेषु निजग्राह जर्हमाचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो अघ्नो जटाशुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति
 क्लियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे
 सप्तसप्तत्यधिकद्विषत्तोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सखा दधरथस्यासीञ्जटाशुररुणात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्योदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
 सीतां राजसाङ्गगतां स्तुपाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं
 राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
 धियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्षसे
 जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्तैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरै-
 र्भृशम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरौकृतम् । चक्षार
 रुधिरं भूरि गिरिप्रसन्नगैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो गृध्रेण
 रामप्रियहितेपिणा । खड्गमादाय चिच्छेद् भुजौ तस्य पत-
 त्त्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रप्रिखरोपमम् । जङ्घ-
 माचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही
 प्रश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भृष-
 णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासी
 महद्दिव्यमुत्सर्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
 पवनीद्गतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मघान्तरे यथा ॥ १० ॥
 अचिरेणातिचक्राम खिचरः खिचरन्निव । ददर्शाथ पुरीं रम्यां
 बङ्गदारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसम्वाधां निर्मितां विश्व-
 कर्मणा । प्रबिवेश पुरीं लङ्कां समीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
 हृतायां वैदेच्यां रामो हत्वा महासृगम । निवृत्तो दृष्ट्ये धीमान्

भ्रातरं लक्ष्मणस्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥
 ऋगुरुपधरेणाय रक्षसा सीपकर्षणम् । भ्रातुरागमनञ्चैव चिन्त-
 यन् पर्यतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचूख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्वसदृशं वैदेही
 पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दृष्टमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदायनम् ।
 स ददर्श तदा रघुं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं शङ्क-
 मानस्तं विकृष्य बलवदनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 रघुराजोऽस्मि भद्रं वोऽस्वा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा संरुद्ध धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमन्नाकं नास्माद्देत्यूचतुथ
 तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृशद्रस्तौ तं छिन्नपद्मद्वयं रतगम् । तयोः
 शशंस रघुस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राजवो रघुं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य रघुः शिरःकम्पै राचचक्षे ममार च
 ॥ २३ ॥ दक्षिणाभिति काकुत्स्थो विद्रित्वास्य तदिङ्गितम् । सत्-
 कारं लम्बयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 यमपद्रं व्यपविद्धवृषोमठम् । विध्वस्तकलसं भ्रूस्यं गोमाशुगत-
 सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्हितौ ।
 जम्भतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति
 तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श ऋगयूथानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावान्नेरिव वद्वैतः ।
 अपश्यतां मुहूर्त्ताञ्च कवम्बं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ भेषपवतसङ्घाशं
 शालस्कम्बं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम्
 ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तुद्रचः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषाद-
 भगनत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेक्ष

कृष्यते येन तन्मखम् । विषस्यश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः । अभि-
 पिक्तस्य वदनं सोमं भ्रान्तवनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं बह्वविधं
 धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमे-
 ख्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विप्रीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 क्षिन्वप्रस्य दक्षिणं बाह्वं क्षिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भ्रमतीक्ष्णेन
 निक्वत्तस्तिलकारुडवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाह्वं खड्गे-
 नाजघ्निवान् वली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ पुनर्जघान पार्श्वं वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भ्रमम् । गतासु
 स्पतङ्गुनौ कवन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहादिनिःसृत्य
 एरुषो दिव्यदर्शनः । दृष्ट्वा दिवमास्थाय दिवि सूर्यं इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किं नदञ्चित्प्रमाश्रय्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हता सौता राक्षा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 माभंगच्छस्व स ते सख्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पत्न्या शिवजला
 हंशकारणुवायुता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षं तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वादशतासु बालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वर्तुं द्रष्टासि जानकीम् । ध्रुवं
 वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिती

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुश्चीमौ प्रवीरो राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विष्णोःसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्त्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १ ॥ भारुतेन
सुग्रीतेन सुखेनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तं सीमित्तिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वासेवंविधो
भावः स्पृष्टमर्हति मानद् । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
शीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरूपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
लं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च मृत्ये च सहाये च समा-
श्रवस ॥ ६ ॥ एवं बद्धविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निपेव्य वारि पम्पा-
यास्तर्पयित्वा पितृनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरो भ्रातरो राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावृष्यमूकमभ्येत्य बद्धमूलफलद्रुमम् । गिर्यग्रे
जानरान् पञ्च वीरो दृष्टव्यतुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेपयामास
सचिवं वानरं तयाः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सम्भाष्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वाजर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तदासौ दर्शयामासस्तस्य
कार्यं निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपा-
सृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्यजकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्वयं रामोऽभ्यषिचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे बालिनो बधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरा-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समरं कृत्वा विश्वास्यं च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वं किष्किन्धरां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्धरां ननादौषनिभस्वनः । नास्य तं ममृषे बाली
 तारा तं प्रत्यषिधयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो वलवानेष
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतस्तज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या
 समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राज्ञा शृणु सर्वकपोश्वर ॥ २० ॥ हृतदारो महासत्त्वो रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिमिततां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनू-
 मांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलन्तव
 विनाशाय रामवीर्यवलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो
 हितमुक्तं कपोश्वरः । पर्येषङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जिगाम शुहामुखात् । स्थितं
 मात्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असङ्कुत्सं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का लरा
 मरत्ये पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमभिव्रजो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतदारस्य मे
 राजन् हृतरान्वयस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बद्धविधं ततस्तौ सन्निपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभो जघ्नत-

रन्योन्यभूमौ भूमौ निपेततुः । उभौ बवत्सातुश्चित्तं मुष्टिभिश्च
 निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिच्छतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेष-
 स्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्
 क्रण्ट आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ट-
 सक्तया । श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
 कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं
 बालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्यैव
 तदा वभौ । वितत्रास तदा बाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
 स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुदहन् । ददर्शावस्थितं रामं
 ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात
 भुवि मूर्च्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसभोजसम् ॥ ३८ ॥
 हते बालिनि सुग्रीवः क्रिष्किन्ध्यां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
 मुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
 पृष्ठे मात्यवतः शुभे । निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः
 ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः । सीतां
 निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्यासे
 तापसाश्रमसन्निभे । मत्सरणतन्वङ्गी तापसोवैशधारिणी ॥ ४२ ॥
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । उवास दुःखवसतिं
 फलमूलकृताश्रया ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसींस्तत्र रक्षणे राक्षसा-
 धिपः प्रासासिञ्जूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ इराक्षीं
 वराक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाल्
 त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दौष्टाक्ष्यः करभो-
 मूर्द्धजाः । परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः । तं
 रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खादाम पा

प्रविभज्यताम् । धैर्यं भर्तारमन्त्राकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिभर्तन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशौकसमाविष्टा
 निःश्वस्येद्मुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे
 लोभोऽस्ति जीविते । विता तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चिनमूर्द्धजम्
 ॥ ५० ॥ अघ्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शोषयि-
 ष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न लन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां वद-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरखना-
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जम्भस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतासु
 तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा
 प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोर् शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविश्वयो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हिता-
 न्वेषी त्वदर्थं हि समावदत ॥ ५६ ॥ सीता महचनाद्वाच्या समा-
 श्वास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो वलो
 ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिभतेजसा । कृतवान्राधयः
 श्रीमान् त्वदर्थं च अनुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु
 रावणाल्लोकगर्हितात् । नलकूवरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रश्मां परामृपन् । न शक्नो
 त्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
 सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसहितो धीमांस्त्राञ्चे तो मोक्षयि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्ट्वा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायस्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष
 दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषिण सर्वपा
 भयवर्द्धनः ॥ ६३ ॥ स्रज्जते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनामलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिषिक्तो

विक्रमो मङ्गलं पङ्के दशाननः । असकृत् खरयुक्ते तु रथे
 नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णादयश्चमे मग्नाः पतित-
 मूर्द्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाग्रां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
 श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमाख्ण्ड
 एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
 लेपनः । श्वेतपर्वतमाख्ण्डा मोक्षन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता सत्तागरा । ययसा पृथिवीं
 कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसञ्चयमाख्ण्डो भुञ्जानो
 मधुपायसम् । लक्षणश्च मथा दृष्टो दिग्भुः सर्वतो दिग्भम् ॥ ७० ॥
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गौ व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया
 दृष्टा गच्छन्ती दिग्भुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेघसि वैदेहि क्षिप्रं
 भर्ता समन्विता । राघवंण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥
 इत्येतन्मृगयावाचो तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । वभूवाभावतौ बाला
 पुनर्भर्तु समागमे ॥ ७३ ॥ यावद्भ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः
 सुदारुणाः । ददृशुस्तां त्रिजटया सहासोनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्त्वने

एकोनाशौत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृश्रीकान्तां दीनां मलिन-
 वाससम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-
 वाणात्तीं ददृशोपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्पुस्यै-
 र्युधि । अजितोऽग्नोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
 म्बरधरः श्रीमान् समृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाख्यसुकुटौ वसन्त
 इव मूर्त्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यन्नादपि विभ्रूषितः ।

अश्वानचैत्यद्रुमपङ्कूषितोऽपि भयङ्करः ॥५॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः
 समीपे रजनीचरः । दृष्ट्वा रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥६॥
 च तानामन्त्र्य सुश्रीणीं पुष्पकेतुशराहतः । इदमित्यब्रवीद्दालां
 वस्तां रीहीमिवावलाम् ॥ ७ ॥ सीते पर्याप्तमेतावत् कृतो भर्त्स-
 रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वञ्चि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 भजस्व मां वरारोहे महाहर्षाभरणाश्वरा । भव मे सर्वनाहीणा-
 मुत्तमा वरवर्णिगो ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च
 योषितः । सन्ति दानवक्रन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः । हिस्तावत् पुरुषा-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये
 महनचारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥१२॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोरु
 यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रप्रः साक्षाद्दिव्यवसो
 मुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यमः ॥१४॥ दिव्यानि
 भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशैश्वर्यं तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म बनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्राणि यथा मन्दोदरा तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । तृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच
 निशाचरम् ॥ १७ ॥ अश्विनेनाति वानांक्षरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपलितो बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं क्षुद्र वैदेही पतिदेवता । असकृद्दहतो वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया । तद्भद्र-
 मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदारालस्रप्रलभ्या
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिको भार्या मानुषी कृपणा तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धम लोकपालसमः कथम् । भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिषन् कथन्विह न लज्जसे ।
 इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरी ॥ २४ ॥ धिरोधराञ्च
 तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी
 सुसंयता ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीन मूर्धनि ।
 श्रुत्वा तद्रावणी वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातो-
 ऽपि दुर्मन्धाः पुनरेवात्रशौहचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
 ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामक्रामां सुथोणि समेषु चारुहासिनीम् ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहार-
 भूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे । इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षस-
 महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ।
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना त्रिजटया
 तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे

अशौत्यधिकद्विधतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपाकितः ।
 वसन् माख्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमलै
 व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा
 ॥ २ ॥ कुसुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महौधरस्यः
 शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्षणं वीरमभ्यभाषत
 दुर्मनाः । सीतां संसृत्य धर्मात्मा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥
 शच्छ लक्षणं जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्य-
 धर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मूढी

मया राज्येऽभिषिञ्चितः । सर्वानरगोपुच्छा यश्चाद्य भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ यन्मं निहन्ती वाणी मया रघुकुलोद्भव । त्वया सह
 महाबाहो निजिभिर्भोपपत्ते तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये दान-
 रापसदं भुव । यां मासेवं गतं सृष्टी न जानीतिऽद्य लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानोति समवप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नून-
 मवमन्यात्पया धिया ॥ ९ ॥ यद्वि तावदनुद्यक्तः श्रुते कामसुखा
 लक्ष्मणः । श्रुतव्या वालिमागण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अथापि
 घटतेऽभ्याकर्मथ वानरगुह्वरः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्
 भय मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो आत्मा गुरुवाक्यहिते
 रतः । प्रवश्ये सचिरं पृथ्य सनागेणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ क्रिष्किन्धा-
 हारमासाय प्रविश्यानिवारितः । सङ्क्रोध इति तं मत्वा राज्ञा
 प्रत्युद्ययां हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारी विनोतात्मा सुग्रीवः प्लवगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रोयमाणस्तर्हया ॥ १४ ॥ तमब्र-
 वोद्गामवचः सोमिद्विरकृतोभयः । स तन् सर्वमप्रेषिण श्रुत्वा प्रह्वः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ यमृत्पदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकृष्णरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण
 दुर्मथा नाकृतज्ञो न निर्दृग्णः । श्रूयतां यः प्रवक्तो मे सीतापर्य-
 पणे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनोता हरयो मया ।
 सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ वैरियं सवना
 साद्रिः सपुरा सागरास्वरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमहन्ति । ततः
 श्रीयसि रामेण सहितः समहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो मात्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिशम्यादथं तस्य कार्यस्य प्रथवेदयत् ॥ २२ ॥ इद्येवं वानरे-
 न्द्रास्त सनाजम्ः सहजयः । दिशस्तिक्ष्णोविचित्याथ न तु धि

दक्षिणाङ्गलः ॥ २३ ॥ आचख्यस्तत्र रामाय महीं सागरमेख-
 लाम् । विवितां न तु वै देह्या दर्शनं राज्ञस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
 दक्षिणामाशां धी वै वानरपुङ्गवाः । आशायांस्तेऽकाकृतस्वः
 प्राणानात्तोऽभ्यधापयत् ॥ २५ ॥ दिमागोपरमे कावे व्यतीति
 प्लवगास्ततः । सुग्रीपमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 रक्षितं वालिना यत् स्फूर्तं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगयेष्ट-
 स्तद्भूङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्रोऽङ्गदशैव धी चान्ये प्लवग-
 र्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥
 तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
 भत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधागौ प्रथमं
 प्लवगर्षभः । रामस्याप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु भैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हनूमत्प्रमुखाद्यापि विप्रान्तरान्ने प्लवङ्गमाः । अभिजग्मर्षीन्द्रं तं
 रामलक्षणमन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च सुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
 मतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा चीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
 मतप्रमुखास्ते तु वानराः पूर्यमानजाः । प्रणेनुर्विधिञ्चद्राभं सुग्रीवं
 लक्ष्मणन्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताव्रामः प्रसृज्य सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवधिषध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राव्य-
 मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरं मन्तूनाङ्गुल्य
 जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अभीक्ष्णित्वा जैदेनोपदत्त्वा च रथं रिपून् ।
 हृतदारोऽवधूतय नाहं जीपितुमु शहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तानन्तरं रामं
 प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी
 मया ॥ ३७ ॥ विहित्य दक्षिणामाशां सपर्वतपानराणाम् । अन्ताः
 काले व्यतीतेऽहं दृष्टवन्तो मन्थापुङ्गव ॥ ३८ ॥ प्रियमाभो वयं
 तान्तु वद्धयोजनमायताम् । अन्यकारां सुविपिनां गच्छतां कीट-
 सेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रान्ततः । दृष्ट-
 वन्तः सन्तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीद्देश्म राघव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत त्रापसी ॥४१॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च । भुङ्क्ता लब्धवलाः
 सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्यामो
 खवणाश्रमः । समीपे सद्यमलयौ द्दुर्दुश्च महागिरिम् ॥ ४३ ॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् । विषम्या व्यथिताः
 खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्तीर्णं योज-
 नानां मद्भोदधिम् । तिमिनक्रभ्रघावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः
 ॥ ४५ ॥ तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा । ततः कथान्ते
 गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं
 भयावहम् । पक्षिणं दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥
 सोऽस्मान्तर्कयत् भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम
 भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो
 भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्पर्द्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥४९॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः
 स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्द्दग्धपक्षः पतितो ह्यह-
 मस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः
 ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संचेपाहै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा
 राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषमचेताः पप्रच्छ पुनर-
 स्मानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३॥
 इच्छामि सर्वमेवैतत् योतुं प्लवमसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवैत-
 द्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशो-
 ऽब्रुवम् । सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥
 रावणो विदितो मच्चं लङ्का चास्य महापुरी । दृष्टा पारे समु-
 द्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्यत्र
 विचारणा । इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्तराः ॥ ५७ ॥
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप । नाथवास्ययद्वा कश्चित्

सागरस्य द्विजङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुद्गुवेऽहं महा-
 र्णवम् । यत्तद्योजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तृ-
 दर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृपा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उप-
 हृत्याद्भुवद्धार्यामभिगम्य रक्षोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं
 वानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥ लद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्नो विद्या-
 यसा । राजपुत्री कुशलिनी भ्रातरी रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्व-
 शाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते
 सीमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानु-
 पृच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अबैमि त्वां हनूमन्तमविश्वप्रवचना-
 दहम् । अविश्वरो हि महाबाहो राक्षसी वृहसम्मतः ॥ ६७ ॥
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्दिधैः सच्चिवैर्हतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां
 सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही काल-
 भेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाञ्चे मां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वाहमात्मानं ततो दग्ध्वा
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमाञ्चयत् ॥ ७१ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्या-

गमने एकाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ तत्रैः कोटिमहः ।
 श्लेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो वालिनः श्रीमान् सुषिणो
 राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतद्वती वापि गयो गवय एव च ।
 वानरेन्द्रो महावीर्यो पृथक् पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकोटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गीलाङ्गुली महाराजा गवाक्षी
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी
 वानरः समहावलः । कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशतश्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिसुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् । प्रचकर्ष मह-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डनाम्बुजाणां
 भीमकर्मणाम् । कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च वह्वी हरियूथपयूथपाः । असंख्येया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव
 गर्जिताम् । अयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाद्याः
 कैचिद्धिङ्गलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च
 वानराः । उद्वन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदत्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत् सैन्यस्य हनूमान्कारुतात्मजः । जघनं
 पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ वह्नगोधाङ्गुलित्राणौ
 राघवौ तत्र जग्मतुः । वृत्तौ हरिमहामात्यैयन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव
 ॥ १७ ॥ प्रदभौ हरिसैन्यन्तन् शालतालशिलायुधम् । समह

ष्हालिभवनं । यथासूथ्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राथ-
 मैन्दद्विविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये
 ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव वङ्गमूलकलेषु च । प्रभूतमध्मांसेषु
 धारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरि-
 सानुषु । उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयभागरनिभं तद्वलं वङ्गलध्वजम् । विलावलं समासाद्य निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दागरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्रकालभिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कीनु
 भवतां मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरश्चाति-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बह्वभानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु ततश्चास्त्रकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्नीभि
 व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ अतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व-
 वानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया दह्यस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातञ्च
 कथमस्मविधयरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण
 वै परः प्लवाडुपप्रतारश्च नैवात्र मम राचते ॥ २९ ॥ अहं त्विमं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिशेष्याम्युपवसन् दर्शवि-
 ष्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सङ्घसौ-
 मित्रिरुपसृष्ट्वाथ राघवः । प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नन्दनदीभर्ता श्रीमान् यादीगणैर्हतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-
 मातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नानामाकरैः
 श्रुतश्रोतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐवाकुर्क्ष्मि ते ज्ञानिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते । धीन गत्वा दुर्गग्रौवं हन्या
 पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे
 भवान् । शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति वद्धाञ्जलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्ति
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो ज्ञया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति मामेवं धनुषोवजात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरः शिल्पिष्ठमतः । स्रष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्माणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं दृशं वापि शिलांवा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वान्तरहिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं अक्तो ह्यसि
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुवन्धमकारयत् ।
 दृश्ययोजनविस्तारमायतं अतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति
 ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं च तु धर्मात्मा समागच्छद्दिभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति ज्ञा ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यवेष्टाभिः सम्यक् सुचरिते-
 ङ्गितैः । यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्दिभीषणम् । चक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं
 लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्राममहासर्ववम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साद्य लङ्काद्यानान्यनेकयः । भेदयामास कपिभिर्महान्ति च
 वङ्गानि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थौ रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणौ ।
 शरौ बानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ

यदा ह्यपं राक्षसं तौ निशाचरो । दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चाद्वासुजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राञ्च-
वानरम् । प्रेषयामास दैत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुवन्धने
द्विशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूतान्नोदके तस्मिन् बद्धमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पथ्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः
संबिधुञ्चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुरांधर्षा दृढ-
प्राकारतीरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
वभ्रुवुः सप्तदुर्द्वर्षाः खादिरैः शङ्खुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाठयन्त्र-
दुर्द्वर्षाः बभ्रुवुः सङ्गडोपलाः । साग्नीविघ्नघटा योधाः समर्जरस-
पांशवः ॥ ४ ॥ सुप्रलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च
शतक्षीभिः समधूच्छ्लिष्टमुहराः ॥ ५ ॥ पुरदारेषु सर्वेषु गुल्माः
स्थावरजङ्गमाः । बभ्रुवुः पत्तिवद्धलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया दारदेशमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य
प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां वह्नीनां समहा-
वलः । शुशुभे मेघमात्माभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-
साद्य पौलस्त्यममात्यैरभिरुष्युतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाग्मी
वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कीमलेन्द्रो महा-
यथाः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनघे रतम् । विनयन्त्यनयाविष्टा
द्वेषाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ लयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता
बलात् । वधायानपराज्ञानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ धे लया
बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋप्रयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चा-

प्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हृष्टाः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वां
 सद्दामात्यै र्युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषी वीथ्यं मानुषस्य
 निशाचर ॥ १५ ॥ सुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हि-
 चित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निमित्तैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ह्युवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममपि राजा रीवणः
 क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितञ्चास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ब्रह्मेषु जगद्भुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
 संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् । आढायैव खमुत्पत्य प्रासादतल-
 भाविशत् ॥ १९ ॥ विगिनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
 सन्निवृद्धदया प्रहारवरपौडिताः ॥ २० ॥ संसक्तो हर्म्यग्निखरा-
 क्षणात् पुनरवापतत् । लङ्कवित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमाविद्य वानरः । विश्रयाम स
 तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्क्षाधिपतौ पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वार-
 मवास्तुद्राद्दुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्ध-
 शालिनाम् । कीटौघतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्ब-
 वाह्णकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
 कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शण-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भूमौ मथित-
 शृङ्गाणि चम्पाणि च विचिच्छिपुः ॥ ३० ॥ परिमृष्ट्य शतघ्नीश

सचक्राः सशुद्धोपलाः । चिन्दिपुर्भुजवेगीन लङ्कामध्ये महास्वर्नाः
 ॥ ३१ ॥ प्रुकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुवस्ते
 शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
 कामरूपिणः । निर्यथुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३२ ॥
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
 परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स मापराभिसदृशैर्वभूव क्षणदा-
 चरैः । कृतो निर्वानरी भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
 शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतीरगभनाश्च पेतुस्तत्र
 निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निह्नन्ती
 क्षुभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति
 परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-
 त्तिरपि नाराकैर्दृढधन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्
 घातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
 राक्षवाक्षया । कृते विमर्द्दं लङ्कायां लव्यलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे

त्रयोत्थधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैदिकात्रावणा-
 नुगाः । अभिजग्मर्गणानेके पिशाचक्षड्रक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
 पतनो जन्मः खरः क्रोधवधो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैव-
 मादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्तः-
 क्षान्वघं तज्जन्मकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभिः
 बलिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महो जग्मुर्गताः

सवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ । राक्ष-
 सानां वलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धमस्त्रविधानञ्च
 उग्रता इव चापरः । व्यूह्य चौर्यनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत्
 ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूहानीकं दग्धाननम् । वार्हंस्यत्वं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निष्पाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुण्डेन च नलस्तम्ब
 पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसृष्टं यं हि यो भेने सह तेन समे-
 यिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्ववाहुबलमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारो बद्धधे भीरूणां भयवर्द्धनः । लोमसंहर्षणो घोरः पुरा
 देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासि
 वृष्टिभिः । निशितैरायसैस्तीक्ष्णैरावणञ्चापि राघव ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः । इन्द्रजिञ्चापि सौमित्रिं
 विभेद् बद्धभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषण प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च
 विभीषणम् । खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षहतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां
 वलवतामामीन्द्रहास्त्राणां समागमः । विव्यथुः सकला घेन त्रयो-
 लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे
 चतुरश्रीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गदया ताडयामास विनद्य रणकर्युधः ॥ १ ॥ स
 तयाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया । नाकम्पत् महावाहु-
 र्द्विमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रष्टुञ्च विपुलां शतघण्टां
 विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिद्वैपास्य शिरः प्रतिः ॥ २ ॥

पतन्त्या स तूया वेगाद्राक्षसोऽग्निवेगया । हृत्तोत्तमाङ्गी दृष्टये
 वातरुन्म इव दुग्मः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदा-
 चरम् । अभिद्रुद्राव धूम्राक्षो वेगिन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
 मेघोपमं सैन्यमापतङ्गीमदर्शनम् । दृष्ट्वैव सहसा दोर्षा रणे
 वानरपुङ्गवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान् सहसा दौर्गान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्यथौ कपिष्ठादूर्लो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थिब्रं
 संख्ये हरयः पवनात्मजम् । महत्या लरया राजम् संन्यवर्तन्त
 सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तमुलो लोमहर्षणः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे
 घोरे स्तब्धरकर्द्दमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावयामास पत्रिभिः
 ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् । प्रतिजग्राह
 हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्गौरं हरिराक्षस-
 वीरयोः । जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥
 गदाभिः परिषैथैव राक्षसो जज्ञिवान् कपिम् । कपिश्च जज्ञिवान्
 रक्षः सस्कन्धविटपैर्दुर्गैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिक्रोपेन साश्वं स
 रथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १४ ॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसीत्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा
 जम्पुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते बध्यमाना हरिभिर्वलिभिर्जित-
 काग्निभिः । राक्षसा मग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निष्पाचराः । सर्वं राक्षे यथावृत्तं
 रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
 निहतं युधि । धूम्राक्षञ्च महेश्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
 सुदौर्धमिव निश्वस्य समुत्पत्प्र वरासनात् । उवाच कुम्भकर्षस्य
 कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः समहा-
 स्वनैः । शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्षमवोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
 महर्षी चैनं यत्नेनागतसाध्वसः । स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽप्रवीद्वृषग्रीवः कुम्भकर्षं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्षयमौदृशी ॥ २२ ॥ य इदं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तौलार्णवं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ श्वमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं
 स द्रुहायातो बद्धा सेतुं महार्षवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः
 स्वजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति लाम्बते शत्रु-
 कर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन दलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जह्नि शत्रून् रिन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ।
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्षं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशेति-
 कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्षं पुरस्कृत्य तूष्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षरणगमने
 पञ्चाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्षः सहा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रं
 धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमभ्येत्प्राशु हरयः परिवद्रूः सम-
 न्ततः । अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्वृद्धभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंसान्ये विहाय भयमुत्तमम् । बद्धधा युद्धमानास्ते युद्धमार्गैः
 भ्रवद्गमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसेन्द्रमताङ्गयन् । स
 ताक्षप्रमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ •बलं चण्डवला-
 खराच्च वज्रवाङ्मूत्रं वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्षस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशन् परिवस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः
क्रोशतः सैन्यान् शुक्लां संहरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
कुम्भकर्षमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्षं महामनाः ॥ ८ ॥
शालेनाजघ्नवान् सूर्द्धिं बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
वेगः कुम्भकर्षस्य सूर्द्धेर्नि ॥ ९ ॥ विभेद् शालं सुग्रीवो न चैवा-
व्यथयत् कपिः । ततो विनय सङ्घसा शालस्पर्शविवोधितः ॥ १० ॥
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्षोऽहरदलात् । ह्रियमाणन्तु सुग्रीवं
कुम्भकर्षेण रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवहीरः सौमित्रिर्मित्र-
नन्दनः । सोऽभिपत्य 'महावेगं रुक्मपङ्क' महाशरम् ॥ १२ ॥
प्राहिणोत् कुम्भकर्षाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सज्य कपौश्वरम् ॥ १४ ॥
कुम्भकर्षो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूणं क्षुराभ्या-
मुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद् निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद्
लघुस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च वङ्ग-
पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्दृष्टाराद्रिचयोपमम् ॥ १८ ॥
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनि-
र्दग्धः पादपोऽङ्गु रवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्षं
तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ
सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ
वज्रवेगप्रमथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः
॥ २२ ॥ ततः सुतुमुखं युद्धमभवत्क्षोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
पार्थ लक्ष्मणस्य च धोमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥२४॥
 सुहृत्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनोः । सौमित्रेश्च महाबाहोः
 संप्रहारः सुद्वारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुता-
 त्मजः । अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च
 महता ग्रावणा दुषणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ अतश्चो नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्नर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षादिवध
 षड्दशोऽधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्षं सहा-
 नुगम् । प्रहस्तञ्च महेश्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि राजममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ त्वया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपा-
 ज्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्द्वैतवरैः शरैः । जहि शत्रून्मित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥४॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिशोढुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता वा प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्षेण चानघ । वैरस्यापचितिः सङ्घेऽ तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तैर्वाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वैव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथे
 त्युक्त्वा रथमास्थाय दंभितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥' ततो विश्राव्य विष्मष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वया-
मास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावञ्च
प्रशङ्ख सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषिण सिंहः क्षुद्रशृगान् यथा
॥ १० ॥ तयोः समभवद्द्वन्द्वं सुमहज्जयशृङ्गिनोः । दिव्यास्त्र-
विदुषोस्तीव्रमन्योन्यसृष्टिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैन
विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठदलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
तत एनं महाविगैरर्हयामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
सौमित्रिर्निमित्तैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निवृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्यपतन्
धरणातले । तमद्भदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
अभिद्रुव्य महाविगस्ताडयामास मूर्धान् । तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः
प्रासेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमैच्छत्तज्ञान्य प्रासं चिच्छेद
लक्ष्मणः । तमभ्यासगतं वीरमद्भदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गद्या-
ताडयत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
वान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जन्द्रजितः क्रोधात् शास्त्रस्कन्धं
तथाद्भदः । संऽद्भदेन सृषोत्सृष्टो वधाद्येन्द्रजितस्तारुः ॥ १८ ॥
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं सचारथिम् । ततो हताश्रवात्
प्रस्कन्ध रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं वद्वमायञ्च राक्ष-
सम् ॥ २० ॥ रामस्तं दिशमागम्य तत् सैन्यं पथैरक्षत । स
राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
॥ २२ ॥ योधवामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रूपा
सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
शतशोऽथ सहस्रायः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान्
॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्थोम प्रशङ्ख महतौः शिलाः । तांश्च तौ
चाश्रुदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भयं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः । तौ शरैरावृतौ वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गंगनाङ्गुमिं सूर्यीचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिद्युद्धे
सप्ताशीत्याधिकद्विधत्तोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

माकण्डय उवाच । तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ राम
लक्ष्मणौ । वबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव
पञ्चरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चिता ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुपंगमैन्द-
दिविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्त्वं द्वेषमागस्य कृतकर्मा विभीषण । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीव
क्षणेनैतौ चकार च । विशल्यया महोपध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया
॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ न्वरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् । गततन्त्रीकभौ
चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम
मिच्छाकुनन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८ ॥
इदमग्नौ गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् । गुह्यकोऽभ्यागत-
श्चेतात्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमग्न कुविरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनाद्यं परन्तप ॥ १० ॥
अनेन गृह्यनयनो भूतान्यन्तर्हितान्यन । भवान् द्रव्यति यस्मै च
प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिवृद्धाभि-
संस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानङ्गदस्तथा । मैन्ददिविदगीलुश्च प्रायः
पुत्रगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभदक्षपि यदुवाच विभीषणः ।

श्वेनातीन्द्रियाखेषां चक्षूष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् त्वरया-
 जिष्ठिरः प्रैति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभौपण्यमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताङ्गक-
 भेवैनं जिघांसुञ्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंशोऽथ
 लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्गुहं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चिंतमाश्रय्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णं
 सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्यैरविध्यद्रापणिं शरैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिश्चरसंस्पर्शाद्रापणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-
 लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशोविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यास्त्रन् पावक
 स्यैः सौमित्रिः पत्रिभिर्स्वभिः । यथानिरहरडीरस्तन्मेनिगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुषन्तं दाह्यं देहादपातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन
 पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरां भ्राजिष्णुकण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ विनिङ्कत्तभुजस्कन्धं कवच्यं भीमदर्शनम् । तं हत्वा
 सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्गं प्रवेष्टयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तच्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५ ॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा ताजान् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-
 मोहात्तो वैदेहौ हन्तुमुदात् ॥ २६ ॥ अशोकवमिकास्थां तां
 रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दृष्ट्वात्ता जवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धे रतिस्थः पापनिश्चयम् । शंभयामास
 संक्रुद्धं शूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दोषे न स्त्रियं
 हन्तुमर्हसि । हतैर्वैषा यदा स्त्री च पत्यनस्था च ते वंशे ॥ २९ ॥
 न वैषा देहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्तारमेवास्या
 हते तन्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते त्रिक्रमे तुल्यः साक्षादपि
 धतकृतुः । अरुञ्जनि श्रया सिन्द्रास्त्रासिता त्रिदया युधि ॥ ३१ ॥ एवं

बद्धविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा । क्रुद्धं स शमयामास जगद्भ्रं
स च तद्वचः ॥३२॥ निर्यास्ये स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयानास तदा रथो वै कल्पयतामिति ॥ ३३ ॥ ६

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिह्वे
अष्टाश्रीत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
तिते । निर्ययौ रथमाख्याय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ भवंतो
राक्षसैर्घोरैर्विंविधायुधपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स योधयन्
हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव
सैन्यं तदृत्तवानरपङ्कवाः । द्रुमैर्विध्वंसयान् क्रुद्धदशग्रीवस्य पश्यतः
॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः । मायायी
चाक्षजम्भायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहादिनि-
ष्क्रान्ताः शतशोऽथ सदस्त्रयः । राक्षसाः प्रयदृश्यन्त शरशक्त्युत्त्रि-
पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जह्निमान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
राक्षसान् । अथ भूर्याऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
कृत्वा रामस्य रूपानि लक्ष्मणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामञ्च
लक्ष्मणञ्च दशाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणञ्च क्षपा-
चराः । अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
राक्षसेन्द्रस्य मायामिच्छाकुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरसं-
भ्रान्तो ब्रह्मवचः ॥ १० ॥ जह्नीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
रूपकान् । जघान रामस्तांशान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
ततो हृथ्यैश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । उपतस्थे रणे रामं
मानसिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिरुवाच । अयं हर्ष्यश्वयुगजैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 अनेन अक्रुः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ अतश्च पुरुष-
 व्याघ्र रघोर्दारेण जज्ञिवान् । तद्नेन नरव्याघ्र महा यत्नेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ।
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽग्रङ्गत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षस-
 स्येति तमुवाच विभीषणः । नेयं नाया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महायते । ततः
 प्रहृष्ट काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपा-
 ताय दशग्रीवं रूपान्वितः । हाहा कृतानि भृतानि रावणे सम-
 भिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् ।
 दशकन्धराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलब्धोपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाघोरं विससर्ज निशा-
 चरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राग्निप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 चलरं रामश्च्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
 रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिता-
 च्करान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे अस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भूशुण्डीः शूलानि सुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ अक्तीश्व
 विविधाकाराः अतन्नोश्च शिताञ्करान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतो
 दिशम् । ततः सुपत्रं सुमुखं हैमपुङ्गं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ त्प्रा-
 दादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं वाणवथ्यं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्वितम् ॥ २६ ॥ जहृष्टुर्हैवगन्धर्वा दृष्ट्वा अक्रपुत्रो-
 गमाः । अल्पावशिषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोदीरणाच्छ्वेदोदिवदानवकिन्नराः । ततः ससर्ज तं रामः शर-
 मप्रतिभौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 सुभ्रमावेष्य रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदश्याः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्पुत्रं महा-
भागं पञ्चभूतानि रावणम् । भ्रूयितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरघातवो ह्यन्य मांसं रुधिरमेव च । नैशु
ब्रह्मास्त्रनिर्द्देशा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे
एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सर-
हिषम् । बभूव हृष्टः ससहस्रानः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः । आशीर्भर्जययुक्ताभिरानर्क्षुस्तं
महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजन्मुर्यथागतम् । तन्महोत्सवसङ्गाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायथाः । विभीषणाय प्रददौ
प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्वयौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छे देवीं
सदृतां महात्मन् जानकीं निति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादव-
तीर्थं रथोत्तमात् । वाष्पेणापिहितं सीतां ददर्शेच्छाकुनन्दनः
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् । मलोप-
चितसर्वाङ्गीं जटिलां कृपावाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं
परामर्शविशङ्कितः । गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्नया
कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेषुनि । जरां

ब्रजेथा इति मे निहतेऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मदिधो
 जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्त्तमपि
 धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्व्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा
 सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
 निवृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसमूता मुखराग-
 स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्पा निश्चेष्टा
 वभूवुः सहलक्षणः ॥ १६ ॥ ततो देवी विशुद्धात्मा विमानेन
 चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगतस्सष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 यक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यच्चाधिपश्च भगवांस्तथा
 सप्तप्रेयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं
 तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभ-
 स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
 ते दोषं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
 चेद् वचो मम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिष्वसदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
 रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
 न्तयम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्वा विश्वावयन् दिशः । पुण्या संदर्शणी
 तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

पायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ रुह भार्यया ॥ २७ ॥

अग्निर्वाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां' रघुनन्दन ।
तेसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहायथ्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सदृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुषुष
त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् । यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवत् । कस्माच्चित् कारणात् पापः कञ्चित् कालमुपेक्षितः ॥३२॥
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूबरप्रापेन रक्षा
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्या-
मपि ध्रुवम् । शतधास्य फलैर्भूर्द्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥३४॥
नात् शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छे मां महाद्यते । कृतं त्वया महत्
कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि तत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रयाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवीन्दये त्वां राजेन्द्र यदि त्व जनकी मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां प्रासनात्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
गच्छार्योध्यां प्रयाधीति रामं रक्षान्तलोचनम् ॥ २८ ॥ सम्पूर्णा-
नीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्यते । ततो देवान्मस्कृत्य सुहृद्भि-
रभिरन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयि-
यिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविश्वराय परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाञ्चार्यमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्ठांस्तौ वरानद्य
ददानि कान् । वब्रू रामः स्थितिं धर्मै र्ब्रह्मभयापराजयम् ॥४२॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्रवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
 तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ।
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्त्तर्षा
 समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसा-
 दक्रताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ।
 ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्द्धानं
 यथुर्देवाः सर्वे षक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं षक्र-
 सारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देव-
 गन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनीतं त्वया दुःख-
 मिदं सत्यपराक्रम । सद्देवासुरगन्धर्वा यच्चराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वं यावद्भूमिर्धरिष्यति । इषेवमुक्त्वानुज्ञाप्य
 रामं षस्त्रभृताम्बरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्य-
 वच्चंसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां
 विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
 लयम् । पुष्पकेण विमानेन खिचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
 गेन यथामुखैररमात्यैः संवृतो वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र
 शिश्ने स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवाच धर्मात्मा सहितः सर्व-
 वानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ॥ ५५ ॥
 बिसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः । गतेषु तेषु सर्वेषु
 गोपुच्छर्क्षिषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुन-
 राविशत् । विभीषणोनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्प-
 केण विमानेन बैदेच्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्धान्तु समासाद्य
 रामः प्रहरताम्बरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतवर्माणं यौवराज्येभ्य-
 धिचयत् । ततस्तीरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥
 यथागतेर्न मार्गिण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापय-
 त्तदा । लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
 पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरत-
 श्चौरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
 सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
 सौमित्रिर्मुमुद्दे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा
 तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहृष्टं समवापतुः । तस्मै
 तद्भरती राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्यातया-
 मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
 ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
 ऽभिषिक्त कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससहृष्टजनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च
 पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीति-
 युक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधायतिकर्तव्यं दुःखिन विसर्ज-
 ञ्च । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
 हैश्वर्यायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं
 गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजङ्घे जासृथ्यान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषिक्ते

नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्यग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र
 क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाहुवीर्याश्रिते मार्गे वर्त्तसे दीप्तनिर्षये
 ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्त्तते परमखपि । अस्मिन्मार्गे
 निषीद्विद्युः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो
 मरुद्भिर्वज्रपाणिना । नमुचिथैव दुर्बलो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४

सहायवति सन्नार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संख्य
यस्य भ्राता धनप्लयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-
पराक्रमः । युवानो च महेश्वासी वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः
सेनां जघेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिमंहेष्वासैः सहायैर्देव-
रूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमितान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च
त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्तेन ह्यतामेभि-
र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृशां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन
रामेण वैदेही पुनराहता । हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीम-
विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य शाखामृगा मित्रास्थृक्षाः कालमुखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नैतत् बुद्धयानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं
अरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । त्वदिधा हि महात्मानो न शोचन्ति
परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्रवासितो राजा मार्कण्डेयेन
धीमता । त्यक्त्वा दुःखमदौनाम्ना पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्रवासे

एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ।

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातृन् महा-
मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते
दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृशाया तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

बर्नाच्चापि हृता वलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमन्तिनी क्वचिद्दृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभाग्यं
युधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४ ॥
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मण्यश्च महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजान-
पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमा-
वाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन वयसा सन्ताप-
मुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले नियमिताहारी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ ज्ञत्वा शत-
सहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम । षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीदर्षाण्यष्टादशैव तु । पूर्णे
त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ रूपिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण
महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्र्युवाच । ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणी-
ष्व्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् । न प्रमादश्च धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते
कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मैप्सया
मया । पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टासि
यद्दि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याहु-
र्मां द्विजायतः ॥ १५ ॥

सावित्र्युवाच । पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाञ्चैव तस्मात्ते
स्वयम्भुविद्विताहु वि । कन्या तेजस्विनी सौम्य चिप्रसुव भवि-

ष्यात् ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिद्ग्राहर्त्तव्यं कथञ्चन । पिता-
महनिर्गणेण तुष्टा स्त्रेनद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

माकर्ण्येय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं
नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति । अन्तर्हितायां
सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृप ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा
धर्मण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपत्र्यास्तु
गर्भः स मालव्या भरतपुत्र ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-
पतिरिवाम्बरे । प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम्
॥ २२ ॥ श्लयाश्च तस्या मुदितयुक्ते स नृपसत्तमः । सावित्र्या
प्रीतया दत्ता सावित्र्या हृतया क्षपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विश्वहवतोव श्रीर्व्यवर्द्धत
नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
तां सुमध्यां पृथुश्रीणीं प्रतिमां काञ्चनौनिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-
कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-
निव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिदहरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
अथोपोष्य शिरस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ ह्रलान्निं
विधिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः शेषाः प्रति-
गच्छ मह्यात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलि-
वंरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां
सुतां देवरूपिणीम् । अयाच्यमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजीवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्गृणीति माम् ।
स्वयमन्विच्छुं भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो
यश्च मुनिवेद्यस्त्वया मम । विमृष्टार्हं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सितम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा लमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
 पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाच्यो
 मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्त्तरन्वेषणे लर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा क्लृप्त ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयातञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
 पादौ व्रीडितेव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारि-
 रितम् ॥ ३७ ॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्द्वंता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
 तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वा-
 ष्वेवाभ्यगच्छत् ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धर्मोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती हिजमुख्यानान्तं तं दिशं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्त्रयम्बरे
 दिनवत्यधिकद्विघ्नतोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
 गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगीन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 गम्य तीर्थानि सर्वांश्चेवाश्रमांस्तथा । आजगाम पितुर्वंश सावित्री
 सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमयं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच । कार्थ्येण खलुनेनैव प्रेषिताद्यैव भागता ।
 एतस्याः शृणु देवर्षि भर्त्तरं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति-पित्रां सञ्चोदिता
शुभा । दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्रोवाच । आसीच्छालुषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पद्माक्षान्धो वभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्य कालपुत्रस्य धीमतः । सामीप्येन हृतं राक्ष्यं
छिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्तया सार्द्धं भार्यया
प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने । सत्यवाननुरुूपो मे भर्त्तति
मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो वत महत्पापं सावित्रा नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनयत् गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद्-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्रवाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्रवांश्च
मृगयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्रवांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपीदानो स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पिष्टवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्वानिव तेजस्वो वृहस्पतिसमो भर्तौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि रामात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि
सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वभक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च भिविरौग्धीनरो यथा ॥ १७ ॥ ययार्तिरिव
चोदारः सोमदत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्वभ्यां द्युमत्-
सेनसुतो वली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयती-
न्द्रियः । स मैत्रः सोऽनसूयश्च स क्लीमान् घृतिमांश्च स ॥ १९ ॥

नित्यमथाज्जिवं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षोपतस्तपो-
वृद्धेः शीलवृद्धेय कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रव्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यद्दि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्ययातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति
नान्योऽस्य सोऽयप्रभृति सत्यवान् । सम्वत्सरेण क्षीणायुर्दहन्यासं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्वत्सरेण साऽल्पायुर्दहन्यासं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सङ्गुहं शो निपतति सङ्गुत् कन्या प्रदीयते ।
सङ्गुहाह दशानोति तीर्णेतानि सङ्गुत् सङ्गुत् ॥ २६ ॥ दीर्घायु-
रथवाल्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । सङ्गुहृतो मया भर्ता न
द्वितीयं वर्णाम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादन्नात् कथन्न ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन्
पुरुषे संन्ति धे सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तन्नाम्ने रोचते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविचाल्यमेतदुक्तां तथ्यञ्च भवता वचः । करि-
ष्याम्येतद्देवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविघ्नस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वपां भद्रमस्तु यः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरख्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रप्रदाहे
नारदानुमतौ दिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्त-
यन् । समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो
वृद्धान् द्विजान् सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् । समाहूय दिने पुण्ये
प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेधधारणं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं
नृपः । पद्मप्राभेव द्विजैः सार्द्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाचितम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षु-
र्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षिः कृत्वा पूजां यथा-
हृतः । वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदिनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थ-
मासनञ्चैव गाञ्चावेद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षिं कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मिणं धर्मज्ञं सुप्रार्थित्वं गृह्णाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । च्युताः स राज्यादनवासमाश्रिताश्चराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते
ल्लोभमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवात्मकं यदा विजा-
नाति सुताहमेव च । न महिषे युज्यति वाक्यमौदृशं विनिश्चये-
नाभिगतोऽस्ति ते नृप ॥ १० ॥ आयां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्
प्रणतस्य च । अभितष्टागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुसूतो हि युक्तश्च लं ममाहं तवापि च । स्तुषीं प्रतीच्छ मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सम्यन्धो मे तया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः । स निर्वसितु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाद्य हिजानायमवाप्तिनः ।
यथाविधि समुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा चाश्वपति
कन्यां यथाहं च परिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
सुहा ॥ १६ ॥ सत्यावानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
सुसुहे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नप्रस्थाभरणानि सा । जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं कापाय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारैर्भुगैश्चैव प्रश्रयेण हमेन च । सर्वकामक्रिया-
भिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वयूंश्चरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनाद्रिभिः । श्वशुरं दिवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादिन नैपुण्येन शमेन च । रह्यैवोपचारेण भर्तारं पथ्यतीप-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्रायमे तेषां तदा निप्रसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कश्चिद्पाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठ-
न्त्यास्तु दिवानिशम् । नारदं यदुक्तं तदाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रुप्रदाहे
चतुर्नवत्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले वृद्धतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणय-
न्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यहाक्यं नारदोक्तं वर्तते
हृदि नित्यम् ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भौविनी ।

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य द्विवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं
तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः । उल्याय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥

दुमत्सेन उवाच । अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपा-
त्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुःखम् ॥ ५ ॥

सावित्रुवाच । न कार्यं स्नात सन्तापः पारशियाभ्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं ह्येदं व्यवसायस्य कारणम् ॥ ६ ॥

दुमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथ-
ञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तगमद्विवो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुमत्सेनो त्रिरात्रं महा-
भयाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेषु लप्यते ॥ ८ ॥ श्लो-
भूते भद्रं भरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः
सा रात्रिव्यत्यवर्तते ॥ ९ ॥ अथ तद्विषयं त्रिं श्रुत्वा दीप्तं ज्ञता-
शनम् । युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ १० ॥
ततः सर्वान् विजान् ब्रह्मान् श्वयूं श्वशुरमेव च । अभिवाद्यास्तु-
पूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता श्विता ॥ ११ ॥ अवैधव्याभिपस्ते तु
सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । ऊरुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः
॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । अनया ता
गिरः सर्वाः प्रशम्यन्त्याः पश्यान् ॥ १३ ॥ तं कालं तं गुह्यं तत्र
प्रतीचन्ती नृपात्मजा । यद्योक्तं नारद्वचनं तन्मया सुदुःखिता
॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रू श्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एतान्त-
मास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतउत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यद्योपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं त्वया ।
आहारकालं संप्राप्तः क्रियतां यद्दन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्रुवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे ह्येदं सङ्कल्पः समस्यञ्च कृती मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सन्धाप्रमाणायाः सावित्रीया भोजनं
प्रति । स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो तनम् ॥ १८ ॥
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि
न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पन्थाय भाविनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पङ्ग्रां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहं प्रतिषेद्धुं न मर्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय सुखं न मां दोषः स्य श्रेयसम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्याब्रवीच्छ्रुं प्रवृष्टुरस्य महा-
व्रता । अयं गच्छति के भर्ता फलाहारो महाप्रनम् ॥ २३ ॥ इच्छेय
मभ्यनुज्ञाता आर्य्याया प्रवृष्टुरेण ह । अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽय
विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ सुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितय सुतस्तव । न
निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युजाभ्यां न
नियार्याहं सह वास्यामहं वनम् । सम्बलरः किञ्चिद्दूर्ना न निष्क्रा-
न्ताहमायमात् । वनं कुसुमितं द्रष्टुं पर कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । यतः प्रभृति सावित्री पित्वा दत्ता स्तृपा
नम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तद्दिपा
तभतां कामं यथाभिलषितं वधूः । अप्रमादस्य कर्त्तव्यः पुत्रि सत्य-
वतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यश-
स्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा
वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श
विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवद्वाथैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं भर्तारं वचः ॥ ३१ ॥ निरौषमाणा

भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता । मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः
 स्मरन् ॥ ३३ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी । द्विषेव
 हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षतो ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या
 वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २६५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
 वीर्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
 पातयतः काष्ठं खेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे
 शिरसि वेदना । स्त्रेऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच यमपीडितः ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
 अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं
 लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षया-
 म्यहम् । तत् स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४ ॥
 सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः
 कृत्वा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृशन्ती
 तपस्विनी । तं मुहूर्त्तं क्षणं वेलां द्विषसच्च युयोज ह ॥ ६ ॥
 मुहूर्त्तार्दिव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । वद्धभौलिं वपुष्मन्त-
 मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावद्गतं रक्ताक्षं पाशहस्तं भया-
 वहम् । स्थितं सत्यवनः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
 दृष्ट्वा सहस्रीत्याय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः । कृताञ्जलिर्वाचाकर्त्ता
 हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वाभिजानानि वपुरेतद्द्वयमानुषम् ।
 कामयां ब्रूहि देवेश कस्त्वं क्रिञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

धर्म उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । नेष्यामि तमहं वद्वा
विद्धे प्रतप्ते चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान् कल्पादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितरराजस्तां भगवान् स्वक्षिप्ती-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
अथञ्च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नाहो मत्पुरुषैर्नेतु-
मतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाण्डव-
वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं नियकर्ष यमो वलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् । निर्विचिष्टं शरीरं तद्द-
वमूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो वद्वा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्रौ चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत । नियमव्रत-
संसिद्धा महाभागा प्रतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्त्त गच्छ सावित्रि कुरुष्व्यास्योर्द्ध्वदिहिजम् ।
कृतं भर्तृस्त्वयानृष्यं वावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावित्रुप्रवाच । यत्र मे नियतं भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या
च भर्तुः स्नेहाद्भूतेन च । तत्र चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राङ्गः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः । भिन्नताञ्च
पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्तो धर्ममाङ्गः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मण सतां
मतेन सर्वे स्मृतं मार्गमनुप्रपन्नाः । मा वै द्वितीयं गाढतृतीयञ्च
वाच्छेत्तस्मात् सन्तो धर्ममाङ्गः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्त्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरां क्षरीर-

व्यञ्जनहेतुयुक्तया । वरं वृणीष्वंह विनास्य जीवितं ददानि ते
सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावितृवाच । च्युतः स राज्याहनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्रुशुरो ममाश्रमे । स लब्धचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादा-
ज्जपलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निर्वर्त गच्छस्व
न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावितृवाच । श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्भूवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
शून्यश्च यवो दिग्धीधमे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतभीप्सितं परं
ततः परं भित्निति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषिण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं
हिताययम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
यस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावितृवाच । हृतं पुरा मे श्रुशुरस्य धीमनः स्वमेव राज्यं
लभतां स पार्थिवः । जज्ञात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निर्वर्त
गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावितृवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता
नयसे निकामया । ततो यमत्वं तव दिव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा १ अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

स्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमित्तेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणो-
ष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच । ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् मितुः
पुत्रघतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतदर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवृक्षसं घतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत
उच्यसे बुधैः । समेन धर्मिण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेद्देश्वर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशिषिण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशिषिण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यद्भङ्गे शुभे न तादृक्
त्वद्वति श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेद्दुभाभ्यामिह
यत् कुलोद्दहम् । घतं सुतानां वलवीर्यधालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । घतं सुतानां वलवीर्यधालिनां भविष्यति शीति-

करं तवावली । परित्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवसं दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्रप्रवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सद्भूमोऽस्ति सद्भूतो भयं नानु-
वर्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं । तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजृष्टमिदं वृत्तमिति विश्वाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नाविच्छन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु, नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच । ग्रथा यथा भाषसि धर्मसहितं मनोऽनुकूलं
सुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिकरुत्तमा वर वृणो-
ष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्रप्रवाच । न तेऽपवर्गं सुकृतादिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा सृता ह्येवमहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये
भर्तृविनाकृता द्विवम् । न कामये भर्तृविनाकृता त्रियं न भर्तृ-
ह्वीना व्यवसाभि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिर्गर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्यियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतने
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रोमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ' एष
भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तत्र नेयश्च सिद्धार्थः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मण ख्यातिं लांके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
शतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥५७॥ ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीहंशाश्रुता ।
 पितुश्च ते पुत्रघतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
 नाम शाश्रुताः पुत्रपौत्रिणः । भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रिया-
 स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्रापि यमे
 याते भर्त्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्यावं कले-
 वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्त्तारमुपसृत्योपगृह्य च । उत्सङ्गे
 शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा
 सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोष्यागत इव प्रेम्ना पुनः पुनरुदीष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं तव सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चर्षत् च ॥ ६४ ॥

सावित्रुवाच । सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान् दिवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि
 महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां
 पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्ताश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
 हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
 शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥ शिरोभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
 मशक्नवन् । ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
 पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
 सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-
 माख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ
 पश्य सुव्रत । विगाढा रजनी चैयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तञ्चराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । शूयन्ते पश्यांश्चन्द्राश्च
मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोरान्छिवानानान् दिशं
दक्षिणपश्चिमीम् । आस्थाय विस्ववन्द्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५

सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा त्वत्तम् । न
विज्ञास्यसि पत्न्यां गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना घम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयित्वा च्चालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं संरुजं त्वां
हि लक्षये । न च ज्ञास्यसि पत्न्यां तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
शुभः प्रधाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां
रुचितं वदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा-
चिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः । अनागतायां सन्ध्यायां
माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त-
प्येते मुक्त मम । विचिनोति हि मां तात सहेवाश्रमवासिभिः
॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । उपा-
लञ्च्यथ बद्धशस्त्रिरेणागच्छमीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयो-
रद्य मदर्शयामि चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा माम्ब्रूवतुयैव रात्रावघ्नायमाणकौ । भृशं सुदुः-
खितौ वृद्धौ बद्धशः प्रीतिसंयुतो ॥ ८६ ॥ त्वया हीनो न जीवांश्च
मुहूर्त्तमपि पुत्रक । चावद्वरिष्यसे पुत्र तावन्नो जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृद्धयोरथयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डश्च
कीर्त्तिश्च संन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्-
कृतेऽनुपकारिणी । अहञ्च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रमापद्मास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलया
बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकैकमस्यां विलायां पृच्छ-
त्याश्रमवासिनाम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
भर्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
सन्तापं परमेष्ठतः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि मर्त्तव्यौ तौ
मयेति च । तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरु-
प्रियः । उच्छ्रित्य वाह्य दुःखार्त्तः सुखरं प्ररुरीद ह ॥ ८४ ॥
ततोऽब्रवोत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृच्याद्गुणि नेत्राभ्यां
सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं
हृतं यदि । श्वश्रु श्वशुरभतृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ८६ ॥ न
स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
ध्रितेतां श्वशुरौ नम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामये दर्शनं पित्रोर्वाहं सावित्रि मा चिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
वरारोहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मं च ते बुद्धिर्माञ्छे जीवन्त-
मिच्छसि । मन प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
भाविनी । पतिमुत्थापयामास वाङ्मयां परिगृह्य वै ॥ १०० ॥
उत्थाय सत्यवांश्चापि विमृच्याद्भानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
लोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः
फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नैष्यामि परशुन्त्वहम्
॥ १०२ ॥ कृत्वा कटिनभारं सा दृक्षथाखाबलम्बिनम् । गृहीत्वा
परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०३ ॥ वामे स्कन्धे तु
वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च । दक्षिणेन परिश्वज्य जंजाम गज-
गामिनी ॥ १०४ ॥

सत्यवदमुवाच । अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
 वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥ आगतौ
 स्वः पथा धेनं फलान्यवचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं
 मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पन्था व्यावर्तते
 द्विधा । तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ तरस्य च ॥ १०७ ॥
 स्वस्योऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ । ब्रुवन्नेव क्षरायुक्तः
 संप्रादायाश्चमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
 षष्ठव्याधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
 बलः । लव्यचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वा-
 नाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामर्तिं
 जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्दहीशैव वनानि च सरांसि
 च । तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा
 शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया । सावित्रा सहितोऽभ्येति
 सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रसैः शोणि-
 तोक्षितैः । कुशकरणकविद्वाङ्गावुन्मत्साविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्यै समाश्रवास्य
 तावानौतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स व्रतो वृद्धै-
 स्तपोधनैः । आश्रवासितो विचित्रार्थैः पूर्वराश्यां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
 ततस्तौ पुनराश्रवस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षवा । वाक्ये वृत्तानि पुत्रस्य
 क्षरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोक-
 कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बहु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मण सत्यवाक् तेषामुवाचिदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गीतम उवाच । वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं
महत् । कौमारं ब्रह्मचर्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिता ॥ ११ ॥ समा-
हितेन चौर्यानि सर्वाण्येव ब्रतानि मे । वायुमन्तोपवासश्च कृतो
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परश्चिकी-
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्त्रात् यथा वाक्यं विनिः-
सृतम् । नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अबैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरद्वाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दात्म्य उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्राश्च यथा
व्रतम् । गताहारमङ्गला च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै नृग-
पक्षिणः । पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्रुतितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्त्रिभिः । तांस्तान् निगणयन् सर्वांस्ततः स्थिर इवामवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामाश्रमं
रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश च ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन
पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च । चक्षुषशात्मनो लाभान्निर्भर्द्दिष्ट्या

विबद्धंसे ॥ २३ ॥ सवरक्षाभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयः सृष्टद्विस्तो ह्यप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
संज्वालय द्विजास्ते सर्व एव हि । उपासाञ्चक्रिरे पार्थ द्युमत्से नं
महीपतिम् ॥ २५ ॥ धैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिता ।
सर्वैस्त्वरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा
सद्गुणैः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छु-
र्नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं
वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं बने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं
वेदनया चिरमित्युपलक्षये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन
॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्से नस्य ते पितुः ।
नान्यं त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्य परावरम् । त्वां हि जानामि
सावित्रि सावित्रिमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषे
तस्मात् सत्य निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र
वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच । एवमेतद्यथा वेत्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्नि
प्रत्युराख्यातो नारदेन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
नेनं जीहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तश्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एतमनयहृद्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्त्रीषं तमहं
 देवं सत्येन वचसा विभुम् । पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च खराज्यञ्च ही वरी श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रघतं पुत्राणाञ्चात्मनः घतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षघतायु-
 र्मं भर्ता लब्धश्च सत्यवान् । भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्त्विदं
 ब्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण ब्रुः ।
 यथावृत्तं सुखोर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तमोमये हृदि । त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साधि-
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रथस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रसञ्जसा धिवेन जम्भु-
 र्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरख्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
 सप्तनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्रां व्यतीतायामुदिते सूर्ये-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समयुक्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव
 सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः । द्यूमत्सेनाय नाटप्यन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वीभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचख्यनिहतञ्चैव स्वेनामात्येन तं हिषम् ॥ ३ ॥ तं
 मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा सञ्ज्ञायं सवान्धवम् । न्यवेदयन् तथावृत्तं
 विद्रुतञ्च हिषहलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं
 प्रति । सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवन्निति ॥ ५ ॥ अनेन
 निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानोमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते षुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुष्मन्तश्च तं
 दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्द्ध्नां निपातिताः सर्वे विस्मयौत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाश्रम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या
 च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णं सुवर्चसा । नरयुक्तेन यानेन प्रशयौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिप्रिप्रिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 हिताः । पत्रञ्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यप्रिचयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन महता सावित्र्याः कीर्त्तिबद्धेनम् । तहै पुत्रघतं जज्ञे
 भूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातृणां सोदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् घतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां समहदलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्र्या सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी शीलसम्पता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ज्ञना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यश्चेहं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे अष्टनवत्यधिकहृदयतोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ।

अथ कुण्डलाहरणपर्व ।

जनमेजय उवाच । यत्तत्तदा महत् ब्रह्मन् लोमशो वाक्य-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्त्तयसे क्वचित् । तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय दूतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्म प्रति मह-
द्भयम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

बैशम्पायन उवाच । अथ ते राजभार्तृल कथयामि कथा-
मिमां । पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ हादधे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयादशे । पाण्डूनां हितकृच्छ्रकः कर्म
भिच्चितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्ममुपागतः ॥ ६ ॥ महार्चं शयने
वीरं सदर्शास्तरणसंवृते । शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्त्रेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेद-
विद्वृत्ता सूर्यो योगर्हिच्छपवान् । हितार्थमब्रवीत् कर्म सान्त्व-
पूर्वामदं वचः ॥ ९ ॥ कर्म महचनं तात शृणु सत्यभृताम्बर ।
ब्रुवतोऽथ महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपाया-
स्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽप्यया । ब्राह्मणाच्छ्रद्धना कर्म
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलान्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिच्चित् सद्भिर्देहास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यच्चान्यदप्याह-
र्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकृशासनः । आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिच्चितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्रया । अनुनेयः परं शक्त्या
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणै-
र्बहुभस्त्रया । अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्त्रिया गोभिर्धनैर्वह्विधैरपि । निदर्शनैश्च बह्वभिः
कुण्डलेपसः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्षं त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वर्षमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कनकेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद् । अवध्यस्त्व रणेऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्द्रव्यं त्वया कर्षं जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कर्षं उवाच । को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेश्मभृक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कर्षं उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद् प्रणयाञ्च ब्रवीम्यहम् । न निवार्यो ब्रतादस्माद्दहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्या-
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनावनः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खिन्नरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म
चात्तमम् । न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा
युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां बलव्रतज्ञो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्तिकरं
लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्तिनानश्नुते स्वर्गं ह्येनकीर्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मादवत् ।
अकीर्तिर्ज्ञानितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाच्च जानीषि लक्ष्य भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च
मे कस्यो न चान्यद्देवतं दिवि । जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह
महितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचि प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति
ब्रवीमि तिग्मांशो लक्ष्म मे चन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ विभेमि न तथा
मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् । विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
युञ्ज मामात्य देव त्वं पाण्डुबं फास्तुनं प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्ता-
पजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि
रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्वबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनु-
जानौहि सुरयोऽष्ट व्रतं मम । भिक्षते वञ्चिणे दद्यामपि जीवित-
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात ददास्येते वञ्चिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां
ते कुण्डले वै शतक्रतो । अबध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां सम-
न्वितः ॥ १२ ॥ अजुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिह्वीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमप्येन-
माराध्य सूनुताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्चयेथा देवेशममोषार्थं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ अमोषां देहि मे शक्तिममिद्विनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राच्च कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले । तथा त्वं कर्षं संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महावाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहस्रान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्षः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि । तत्सर्वमानुपूर्व्यं ण शर्मसाक्षैः ष-

स्तदा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
 उवाच तं तथेत्येव कर्म्म सूर्यः सत्यन्निव ॥ २० ॥ ततस्तस्त्वमिति
 ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्य-
 पालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्म्मसंवादे
 एकाधिकत्रिंशतीऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्दृष्टं न चाख्यातं कर्ष्मादिहोषा-
 रश्मिना । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च
 कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि
 तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभा-
 वसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्ति-
 भोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः
 श्लशुङ्गण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रच्वल-
 न्निव । मधुपिङ्गो मधरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स
 राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै
 भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्त्तव्यं त्वया वा
 तव चानुगैः । एवं वत्सग्रामि ते गेहे यदि ते रोषतेऽनघ ॥ ७ ॥
 यथाकामञ्च गच्छेद्यमागच्छेद्यं तथैव च । शय्यासने च मे राज-
 न्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तामिदं
 वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या
 महाप्राज्ञ पृथा नाम वशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता
 चैव भारविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य ह ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामथेत्य पृष्ठां पृथुल-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम सेहे मया चात्य तथेत्येवं पतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ 'त्वयि वत्से
 पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यममिथ्या त्वं कर्तु-
 मर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो
 हिजः । यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिश्व महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा नियता
 कुर्था ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानन्ते
 बाह्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु' गुरुबन्धुषु चैव ह
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमादृषु । मयि चैव
 यथातत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्वृत्तानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां हिजाति कोपनं प्रति । पृथे वालेति ब्रूवा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता शूरस्य
 दयिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मच्च' पित्रा बाला पुरा स्ववम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनौ सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्रे
 प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिते मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्द्धिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विषेप्रेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिकुर्वन्ति प्रायसः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानञ्च भाविनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं अथसा वीक्ष्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्रपूज्यसि

कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् । कोपिते च हिजये ष्टे कृत्यां
दक्षते मे कुलम् ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे
इन्द्राधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुण्डलावच । ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव
स्वभावो मे पूजयेयं हिजानिति । तत्र चैव प्रियङ्गाय्यं अथ परमं
मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाङ्गे यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्द्ध-
रात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र
यद्दे पूजयती हिजान् । आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्त्यान्नरोत्तम
॥ ४ ॥ विप्रश्चो भव राजेन्द्र न व्यलीकं हिजोत्तमः । वसन्
प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च हिज-
स्यास्य हितञ्चैव तवानघ । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवी-
पते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७ ॥ साह
मेतद्दिजानन्ती तोषयिष्ये हिजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन्
प्राप्स्यसि हिजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामथे-
यसे हिजाः । भवन्ति च्यवनो यदत् सकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥
निबन्धेन परेणाहमुपस्थास्ये हिजोत्तमम् । यथा त्वयानरेन्द्रेण
भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्ती वद्वशः परिष्वस्य
समर्थं च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतच्चया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मङ्गि-
ताथं तथात्माथं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां
कन्यां कुन्तिभोजो महावशाः । पृथां परिददौ तस्मै हिजाय
दिजवृक्षतः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता वानां सखविवाहिता ।

अपराधेत 'यत् किञ्चिन्न कार्यं हृदि तस्वया ॥ १४ ॥' हिजातयो
 महाभागा ब्रह्मवल्लतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्राथो ह्यपराधेषु
 नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्परराधेऽपि क्षान्तिः कार्य्या हिजातिभिः ।
 यथाशक्ति यद्योत्साहं पूजा ग्राह्या हिजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
 ब्राह्मणोक्तो स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुमङ्गाभं गृह्णन्मै
 न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्षिप्रमासनं तस्य भातुमुत् ।
 आहारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य राज-
 पुत्री तु तन्द्रो मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्या-
 भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथ्यां यौचपरा सती ।
 विविदत् परिचाराहं दिनपत् पर्यतीपयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुरुल्लाह्वरगापर्वणि पृथ्याहिजपरिचर्यायां
 त्र्यंशुकल्पिभर्ताऽध्यायः ॥ २०३ ॥

वैश्यायन उवाच । सा तु कन्यां रुहाराज ब्राह्मणं संश्रित-
 व्रतम् । तीपयामास शुद्धेन मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रात-
 रेष्थान्यथेत्यक्त्वा वराचिद्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
 रात्रावर्था गुनः ॥ २ ॥ तच्च नयासु विलासु भोच्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या बलीमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
 चारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य वक्षेति न तु क्षीयते
 ॥ ४ ॥ निर्मलनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
 राजपुत्र चकाराप्रिदन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनथैति न चैति
 बल्लशं हिजः । सुदुर्लभमपि क्षणं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तथै न्यवेदयत् । मिथ्यवत् पुत्रवच्चैव
 स्वस्त्वच्च सुख्यता ॥ ७ ॥ ययोपजापं राजेन्द्र हिजातिप्रवरस्य
 सा । प्रीतिमुत्पाद्यामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः । अश्वधाने च भूयोऽस्याः परं यत्न-
मथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाति च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्येया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिनवापाश्रयां कृन्तिभोजी
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सख्यत्सवे पूर्यं यदाशौ जपनाम्बरः ।
नापभ्यद्दुष्कृतं किञ्चित् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिवारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीत्व कथ्याणि दुरापां
नानुपैरिह । यैस्तं भीमन्तिनीः सर्पा यशनाभिभत्रिष्यति ॥ १४ ॥

दुःखुवाच । कृतानि मम सर्पाणि यस्या मे वेदविसम । त्वं
प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचि-
स्मिते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय द्विवीकसान् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं तमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेध्यति ते
ययम् । विबुधो मन्त्रसंयान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनि-
न्दिता । तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शपभवान्नृप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवदाङ्गो ग्राहयामास स द्विजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्मघर्वभिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कृन्तिभोज-
मुवाच ह । उप्रियोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
तव गेहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्तान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तल्लैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामन्त्रप्राप्तौ

चतुरधिकतिसप्तोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् दिजन्ने छे कस्मिंश्चित्स्वारणा-
न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलावलम् ॥ १ ॥ अथ
वै क्रीदधस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य चास्ये
नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्तो सा ददर्शन्तुं यदृच्छया ।
ब्रौडिता सम्भवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्य-
तलस्थी सा महार्हंशयनोचिता । प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
दित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बहमनोदृष्टिरभवत् सा समध्यमा ।
न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
रभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् । आमुक्तकवचं देवं कृण्डलाभ्यां
विभूषितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासौन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साथ तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
सृश्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हस-
न्निव । अङ्गदी बहमुक्तो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च । आवभाषि ततः कुन्तीं
साम्ना परमवत्याना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वयं भद्रे तव मन्त्र-
बलात्कृतः । किङ्करोम्यवयो राशिं ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्या उवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतू-
हलात् समाहृतः प्रसोद भगवन्विति ॥ १२ ॥

सूर्य्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तन्मध्यमे ।
न तु देवं समाह्वय न्याय्यं प्रेषयितुं व्रथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः
सुभगे, सूर्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्य्येणाप्रतिभो लोके कवचो
कण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं
भद्रे त्वया सङ्गम्य सुम्निते । यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मन
प्रियम् ॥ १६ ॥ अपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

त्वत्कृते त्वन् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ • पितरश्चैव
ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ
मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ श्रीलक्ष्मणस्याय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वथा प्रलब्धं
पश्यन्ति क्षयन्त इव भाविनि । पथ्य चैनान् सुरगणान् दिव्य-
श्चक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यन्त्रिदशान् राजपुत्री सर्वानेव
स्त्रेषु धिषोऽपि खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा प्रीडमानेव बाला सूर्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्या-
भावाद्दुःखं एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव येन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रवलं ज्ञातुमाहूत-
स्त्वं विभावसी । वाल्याहालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४

सूर्य उवाच । वालेति कृतानुनयं तवाहं ददानि नान्यानु-
नय लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तां हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गर्मिष्याम्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृ-
शम् । विधिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्याङ्गाने

पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं
वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक
यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
दृष्ट्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
तथैव च । मन्निनित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्मादिभावमोः ॥ ३ ॥
वालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासादचितव्यानि
तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृह्णीता च
कवे भृशम् । कथन्त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वै शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती
हृदा । मोहेनापि परोताङ्गी क्षयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
दिवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम । ब्रीडाविह्वलया वाचा शप-
त्रस्ता विशाम्यते ॥ ७ ॥

कुन्त्यवाच । पिता मे धियते देव माता चान्ये च वाग्धवाः ।
न तेषु धियमाणेषु विधिलोपो भवेद्वयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो
देव यदि स्याद्विधिवर्जितः । मन्निनित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्ति-
र्नशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
नादन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्द्वेषं तव कृत्वा
सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते
यस्मान् कमेर्धातोश्च भाविनि । तस्मात् कन्येह सुश्रीणि स्वतन्वा
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनादृताः स्त्रियः
सर्वा नराश्च वरवर्णिनि । स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति
सूतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाह्वर्भविष्यति महाययाः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्ततः सर्वतमोनुद । कुण्डली
कवची घूरो महावाङ्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महावाङ्महाबलः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
अभेद्यज्ञामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यदितदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादविष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो
देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । तदौर्ध्वरूपसत्त्वोजा धर्मयुक्तो भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले रात्रि दत्ते मे मत्तकाग्निनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भौरु वर्मं चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेद्देवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविषे विह-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुयोर्मात्मा नाभ्यां पश्यर्ष चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विहङ्गलेवासौत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा
देवी शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । साधयिष्यामि सुत्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा ब्रौडिता बाला तदा सूर्य-
भयाद्भ्रवीत् । एवमास्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६ ॥
इति स्तोत्रा कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७ ॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगिनाविश्वात्मसंस्थाञ्चकार । न
चैवैनां दूषयामास भालुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाह्वरणपर्वणि पृथासूर्यसङ्गमे

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथ्वायङ् पृथिवी-
 पते । शुक्ले दर्शान्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥ सा बान्धव-
 भयाहाला गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुश्रीणी न चैनां
 बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां वालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा
 गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादनरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् । हृद्यं च तृषभ-
 क्लृप्तं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या
 सम्मन्त्र्य भाविनी । मञ्जूषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छृष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्त्रे हेन राजेन्द्रं करुणं पर्यवेदयत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्तो मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च च ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पत्न्यान्तो मा च ते परिपत्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्त्वद्रोहचितसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वशस्तथा ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन इत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगौश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्स्यामि त्वां विदिसेऽपि
 कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानु-
 र्विभावसुः । यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रले कल्पन्निष्यति । यस्यांस्त्वं तृपितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्रप्रस्तावाश्चक्षुो वा

लामादित्यवैश्वसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मायतविद्यालाञ्छं पद्मताम्रदलोच्चलम् । सुललाटं सुकेशान्तं
 पुत्रत्वे कल्पविष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रव्यन्ति पुत्र लां भूमौ संसर्प-
 माणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २० ॥
 धन्या द्रव्यन्ति पुत्र लां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवदनसम्भूतं सिंहं
 केशनिर्गमं यथा ॥ २१ ॥ एवं बद्धविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्र-
 शोकात्तां निशीथे कमलेक्षणा । धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्र-
 दर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विस्मर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनभयात्
 पितुः । विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा
 लश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतो नदीम् । चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो
 गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २६ ॥ अमृ-
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्मं सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं दैवञ्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे
 सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै
 सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाङ्गवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ।
 सा ददर्शाथ मञ्जूषामुद्धमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 सरामन्वांलभनशोभिताम् । उमीतरङ्गैर्जाङ्गव्याः समानीतासुप-
 हरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भाविनी ।

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ ॐ तामुद्धृत्य
 मण्डूषामुत्साय्य जलमन्तिकात् । यत्नैरुहाटयामास सोऽपश्य-
 न्नत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्घातं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्यया
 साहं विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्गमारोप्य तं बालं भार्यां वचन-
 मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यङ्ग तं भौरु यतो जातोऽस्मि भानिनि ।
 दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्त्राकनुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
 पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स
 महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यस्त्रपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भामं देवगर्भं त्रियावृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
 वद्वधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नीरसाः
 सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
 वसुषेणेति ततश्चक्रुर्दिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
 मामितविक्रमः । वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभु ॥ १४ ॥
 सूतस्य वद्वधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । चारेण विदित-
 श्चासौत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विद्वडं
 समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुत्रं वारणजह्वयम् ॥ १६ ॥
 तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्यैश्वर्यकर्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्
 स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्राम-
 च्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् ख्यातः परमेष्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
 सन्धाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिधि रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं
 फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्वर्द्धाम्नीर्जुनेन
 विश्राम्यते । अर्जुनस्य च कर्म्मण यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
 एतद्गुह्यं महाराज स्मर्यस्याधीन संशयः । यः स्मर्यसम्भवः कर्म्मः
 कुन्त्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
 समन्वितम् । अतथ्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्यधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

थदा च कर्षीं राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपनिष्ठन्ति ब्राह्मणा
धनहेतुना । नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिद्दस्ति द्विजातिषु ॥ २४ ॥
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति
राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

• इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्षप्राप्तौ
अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छुभना वृतम् ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
प्रमदा ग्रामान् वा बद्धगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचा-
धिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति-
वर्जनम् । नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ । एतदुत्कृत्य मे देहि
यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं
परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ष उवाच । अविनिं प्रमदा गाश्च निवापं बद्धवार्धिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बद्धविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु
द्विजः । कर्षेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ चान्द्वितश्च
यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामया-
मांस वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र
कुण्डले चासतोद्भवे । तेनाबध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्ठकम् । प्रति-
 गृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां बिम्ब-
 क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां हिज-
 सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वद्रे भगवान् पाक-
 शासनः । ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीदचः ॥ १३ ॥ विद्वितो
 देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
 शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया देयो
 वरो मम । अन्वे प्राञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
 यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । वध्यतामुपयास्यामि
 त्वच्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादिनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म
 चोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विद्वितोऽहं रवेः पूर्वायानेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
 तात तव कर्णं यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वचं प्रवृणीष्व यथे-
 च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वास-
 वम् । अनोवां शक्तिमभ्येत्य वद्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव ।
 अमोघां शत्रुसंहानां घातिनीं पृथनामुखे ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य
 मनसा मुहूर्त्तमिव वाचवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथा-
 ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
 सह्याण कर्णं शक्तिन्त्वमनेन समधेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति
 शतशः शत्रून् मम करस्युता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्
 विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता ह्यलैकं रिपुमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च मामिवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥

कर्म उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाह्रवे ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
तन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्वेद-
विहांसी वाराहमपराजितम् । नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृष्णेन
रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्म उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम । अमोघां
देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्म भविष्यति कथञ्चन । व्रण-
श्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितु-
र्वर्णस्तेजश्च वदताम्बर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्म भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये । प्रमत्तो मोक्ष्यसे
चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्म उवाच । संशय परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विद्या-
भ्यते । शस्त्रं गृह्णीत्वा निश्चितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
द्दिवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्ममात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वं
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्म
शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं सुहृश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्चिह्त्वा
कवचं दिव्यमङ्गात्तथैवाद्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्मात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्मः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः
प्रहसन् वञ्चयित्वा कर्म लोके यशसा योजयित्वा । कृतं कार्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा कर्णं
मुषितं धार्तराष्ट्रा द्रोणाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् । ताञ्चावस्थां
गमितं सूतपुरं श्रुत्वा पार्था जह्वषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कृत-
श्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्पुर्हादघाद्रे व्यतीते तस्मै
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । लक्ष्म्या कृष्णां सैम्बवं द्रावयित्वा विप्रैः
सार्द्धं काम्यकादाश्रमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देव-
र्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजग्मः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं दैतवनं दृवीरा निस्ती-
र्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णस्य वर्मकुण्डल-
दाने नवाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥
समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्वः ।

अथ आरण्यपर्वः ।

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुन-
दैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्र-
बद्धपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताग्रनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्यया ॥ ४ ॥ वसन् दैतवने
राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च
पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतःकृताः ।

क्लृप्तमाच्छ्रन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रति-
 वसन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने क्लृप्तं सुखोदकं तत् प्रव-
 च्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मय्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसञ्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो
 राजंस्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो
 महाजवः ॥ ९ ॥ द्धियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
 लरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीक्षया ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
 मासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तपथेद्-
 मब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मय्यं समासक्तं वनस्यतौ । मृगस्य
 धर्ममाणस्य विषाणे समसञ्जत ॥ १२ ॥ तदादाय गतो राजं-
 स्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महा-
 जवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः
 श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राट्पद्भ्रातृभिः
 सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राट्पन्नरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थि
 यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्-
 सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-
 कात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो
 मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायनागम्य
 न्यग्रोधं गच्छन्ते वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपविशन्
 ॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत्
 भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु
 ममञ्ज धर्मो न चालस्यादर्शलीपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु
 भूयः सम्प्राप्ताः सः संशयं किन्तु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि पाण्डवमृगान्वे प्रणे

दमाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कार-
णम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थं सुभवोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच । प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्त्रिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीव्रा मया चान्तास्त्रेण प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । शकुनिस्त्वां यदाजैषीद्वहद्यूतेन भारत ।
न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्र संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्र-
वीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दृश्य ॥ ५ ॥ पानीय-
मन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि भ्रातरः चान्ता-
स्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य
पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्चामि
बहुलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारसानाञ्च निष्ठादमत्रो-
दकमसंश्रयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यवृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु
तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्व्येष्ठस्य शासनात् । प्राद्वदद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवा-
न्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु
तदाकथं नकुलः सपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च
निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्द्रम् ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिर-
यातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्यं पानीयञ्च त्वमा-
नय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत । ददर्श च

हृतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ भ्रातृगोकाभिश्चन्तप्रसृष्टया
च प्रपीडितः ।० अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं
पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यं सहदेवः पिपा-
सितः । अपित्रत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
अथार्ब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । भ्रातरौ ते चिर-
गतौ वीभक्तौ शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च
त्वमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः ॥ २१ ॥
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी
तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे
गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
प्रसृष्टाविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुस्सद्यन्व कौन्तेयो
व्यलीकयत तदनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्त्रि-
न्महावने । सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं साऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरौच्चात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं
नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्
प्रतिपत्स्यते । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावदाणैर्विनिर्भिन्नः
पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानु-
मन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविडम्ब दृश्यन् ॥ २९ ॥
कस्मिन्नालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोषानिषूञ्जुक्त्वा
दृश्याभिप्रपीडितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरौच्चे ववर्ष ह ॥ ३० ॥

यञ्च उवाच ।० किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिव ।
अनुक्त्वा च पिबन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वास्ततः
पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवज्ञायैव तां वावं पीत्वैव निपपात
ह ॥ ३२ ॥ अथार्ब्रवीद्धीमसेनं कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च वीमलसुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तोयहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांश्चैवानय मद्रन्ते पानीयञ्च त्वयानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्वपद्यत । यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रात-
रोऽस्य निपातितः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च
प्रपीडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यत्तरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्थो वृकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
र्भरतर्षभः ॥ ३७ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वंपरिग्रहः ।
प्रज्ञानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान् प्रज्ञान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् भ्रातृनय ज्ञात्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बद्धशः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रे यौ किं चिरायते गाण्डीवो किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं तु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
न्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । समुत्तस्थौ महाबाहु-
र्दक्षमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं
स्विदनमिदं दुष्टं किंस्विद्दुष्टो मृगो भवेत् । प्राहसन् वा महाभूतं
अप्तास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र
ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तीयं कालोऽयमभिपातितः । किं नु
तत् कारणं घेन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि
वाक्यानि विमृष्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महा-
वनम् ॥ ४६ ॥ रुसुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषिद्धितम् । नील-
भास्त्ररवणैश्च पादपैरुपशोभितम् । अमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च
महायथाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

ददर्श तत् संरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उपेतं
नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सुवेतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरख्यपर्वणि आरण्यपर्वणि युधिष्ठिरसरोद्वर्षणे
एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव
च्युतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
चेष्टान् गतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरि-
प्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
घर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं त्वकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य भेत्सगामि गद्या सक्थिनी
रणे । व्यथं तद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मनि महाबाहौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
र्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
मृषा । देवाश्चापि यदावीचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
स्राह्मादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगु-
र्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिद्जेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममाशं संहत्य शीते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाशं दुःखान्येतानि
सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तौपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अश्लसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।

यमौ यद्वैतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥ शस्त्रज्ञा द्वेष-
 कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभांः ॥ १४ ॥ अविद्यतशरीराद्याप्यप्रमृष्टशरासनाः । असंज्ञा
 भुवि सङ्गम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सान्निवाट्रेः संसप्तान्
 दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः । सुखं प्रसप्तान् प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दद्या-
 द्भतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । शोक-
 सागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इति कर्तव्यताञ्छेति
 द्वेषकालविभागवित् । नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलप्य
 वद्भधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातितः । नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति परं नैहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो येन भिहताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीला वेत्स्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्यो-
 धनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्वाबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽय-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्बद्भधा तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥
 तस्याशीन विषेणेदमुदकं दूषितं यथा । मृतानामपि चैतेषां विकृतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्त-
 यत् । एकैकशशौषवलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः
 प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते । एतेन व्यवसायेन तत्तौयं व्यव-
 गाद्वान् । गाहमानथ तत्तौयमन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यश्च उवाच । अहं वक्रः शैबलमत्स्यभक्षो नीता मया प्रेत-
 वशं तवानुजाः । त्वं पञ्चमी भविता राजपुत्रं न चेत् प्रश्नान्
 पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥ सा तात साहसं कार्षीर्भमं पूर्वपरि-
 ग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
भाक् । पृच्छामि को भवान् देवो दैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥
ह्रिमवान् पारिपात्रश्च विन्धो मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च वलिना-
म्बरः ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
विष्णुहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
यत् कायं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं
साध्वसञ्जागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्मद्दिग्महृदयः समुत्पन्नश्चरो-
ज्वरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यक्ष उवाच । यक्षोऽहमस्मि मद्रन्ते नास्मि पक्षी जलैचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तामश्रिवां श्रुत्वा वाचं स परुषा-
क्षराम् । यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् । ज्वलनार्कप्रतीकाश-
मधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
भेषगम्भीरनादिन तर्ज्जयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यक्ष उवाच । इमे ते भ्रातरो राजन् वार्ध्यानाणा मयासङ्गत् ।
वलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न प्रिय-
मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्षी-
र्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रज्ञानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत् प्रथं सन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
स्वमात्मानं प्रथंसेत् पुरुषप्रभे । यथाप्रश्नन्तु ते प्रज्ञान् प्रतिवक्ष्यामि
पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यक्ष उवाच । किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितशराः ।
कथं नक्षत्रं नर्याति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

यच्च उवाच । केन खित् ओन्नियो भवति केन खिदिन्दते
महत् । केन खिद्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन ओन्नियो भवति तपसा विन्दते
महत् । ष्ट्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् ब्रह्मसेवया ॥ ४६ ॥

यच्च उवाच । किं ब्राह्मणानां देवलं कश्च धर्मं सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवलं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परीवाटोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यच्च उवाच । किं क्षत्रियाणां देवलं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इष्वस्त्रमेषां देवलं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यच्च उवाच । किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं
यजुः । ऋगीका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यच्च उवाच । किं खिदापतता श्रेष्ठं किं खिद्विपततां वरम् ।
किं खित् प्रतिष्ठमानानां किं खित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजन्निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यच्च उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिमृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन्न स जीवति ॥ ५६ ॥

यच्च उवाच । किं खिद्भृतरं भूमेः किं खिदुच्चतरञ्च खात् ।
किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिदुवद्भृतरं तृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता बद्भृतरा तृणात् ॥ ५८ ॥

यच्च उवाच । किं खित् सुप्तं न निमिषति किं खि ज्जातं न
चोपति । कस्य खिदुद्दयं नास्ति किं खिद्देगेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यखण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यच्च उवाच । किं खित् प्रवसतो मित्रं किं खिन्मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं खिन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्थ्या मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य मिषाङ्घ्रिं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यच्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं खिद्धर्मः सनातनः ।
अमृतं किं खिद्राजेन्द्र किं खित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किं खिद्धिमस्य भैषज्यं किं खिदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेकपदं धर्म्यं किं खिदेकपदं यशः ।
किं खिदेकपदं स्वर्ग्यं किं खिदेकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दाढ्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यच्च उवाच । किं खिदात्मा मनुष्यस्य किं खिद्दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं खिदस्य किं खिदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पञ्चैव्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यच्च उवाच । धान्यानामुत्तमं किं खिन्नानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धान्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यच्च उवाच । कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति केषु सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वथीधर्म सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यच्च उवाच । किन्नु हित्वा प्रियो भवति, किन्नु हित्वा न
शोचति । किन्नु हित्वाथवान् भवति किन्नु हित्वा सुखो भवेत् ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न
शोचति । कामं हित्वाथवान् भवति लोभं हित्वा सुखो भवेत् ॥ ७६ ॥

यच्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्त्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यथोऽर्थं नटनर्त्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यच्च उवाच । केन स्वदावृतो लोकः केन स्वन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्प्रजति मित्राणि सद्भात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यच्च उवाच । मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
आहं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमथोद्वियं आहं मृतो यच्च स्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यश्च उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमुदकं किञ्च वै
विषम् । आहस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरखं च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरनं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च मन्यसे ॥ ८४ ॥

यश्च उवाच । तपः किं लक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
शमा च का परा प्रोक्ता का च क्लीः परिकीर्त्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
शमा इन्द्रसहिष्णुत्वं क्लीरकार्यनिवर्त्तनम् ॥ ८६ ॥

यश्च उवाच । किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमश्च प्रकीर्त्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चार्जिवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैप्रिल्लमाज्जिवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

यश्च उवाच । कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च श्रुतः साधुरसाधुः कीदृशः श्रुतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुलोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निन्द्यः श्रुतः ॥ ९० ॥

यश्च उवाच । को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मागः प्रकी-
र्त्तितः । किमालस्यञ्च विज्ञेयं कश्च भोकः प्रकीर्त्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोहो हि धर्ममुदलं मानस्वात्माभि-
मानिता । धर्मनिष्क्रियतालस्यं भोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यश्च उवाच । किं स्थैर्यमग्निभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । स्वानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिदोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रिय-
निग्रहः । स्वानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

यश्च उवाच । कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति श्रुतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नाह्निको मूर्खं
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किन्तु दैवं परं प्रोक्तं किन्तु पैशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो दम्भो धर्मध्वजो-
च्छ्रयः । दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परद्रुषणम् ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । धर्मशार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवयानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मे पृच्छतः प्रश्नं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाह्वयं याचमानमकिञ्चनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै दिजातिषु । दिवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत् सुनिश्चितम् ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणु यच्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि दिजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९६ ॥ वृत्तं
यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हंतो हतः ॥ ९७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ ९८ ॥
चतुर्विदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो दान्तः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ९९ ॥

यच्च उवाच । प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः
किं लभते । वज्रमित्तकरः किं लभते धर्म रतः किं लभते
कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशित-
कार्यकरोऽधिकं जयति । वज्रमित्तकरः सुखं वसते यश्च धर्मरतः
स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यच्च उवाच । को मोदते किमाश्चर्यं कः पत्न्याः का च
वार्त्तिका । वद् मे चतुरः प्रश्नान् शृता जीवन्तु बान्धवा ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा श्राकं पचति स्वे
वृहे । अनृणो चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अह-
न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति
किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्महामोहमये
कटाहे सूथ्याग्निना रात्रिदिनेत्यनेन । मासर्तुर्दर्वी परिषदनेन
भूतानि कालः प्रचतीति वार्त्ता ॥ १६ ॥

यच्च उवाच । व्याख्याता मे लया प्रश्ना याथातथ्यं परन्तप ।
पुरुषन्त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन
कर्मणा । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखि तथैव च । अतीतानागते चोभ स
वै सर्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यच्च उवाच । व्याख्यातः पुरुषो राजन् यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्यामो य एष रक्ताक्षो वृहच्छाल इवी-
त्यितुः । व्यूढश्चोरस्को महाबाहून्नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२१ ॥

यच्च उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परीक्षणम् ।
 स कस्मान्नकुलो राजन् सापन्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य
 नागसहस्रण दशसंख्येन वै वलम् । तुख्यं तं भीमसुत्सृष्य नकुलं
 जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राङ्गभीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापन्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य वाङ्म-
 बलं सर्वं पाण्डवाः समुपाचते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-
 मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १२६ ॥ आनृ-
 शंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् । आनृशंस्यं चिकीर्षामि
 नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां
 मानवा विदुः । स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२८ ॥
 कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे मार्य्ये तु पितुर्मम । उभे सपुत्रे स्थातां
 वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री
 विशेषो नास्ति मे तयोः । मादृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यच्च
 जीवतु ॥ १३० ॥

यच्च उवाच । यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वं जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि यच्चयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
 द्वादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते यच्चवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षतिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि की भवान् द्वीवो न मे यज्ञो मतो भवान् ॥ २ ॥* कुरुतां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वञ्चो
वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सह स्रग्तयोधिनः ।
तं योधं न प्रपस्यामि येन सर्वं निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रति-
प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्त्राकमथ वा नः
पिता भवान् ॥ ५ ॥

यच्च उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । त्वां
दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यथाः सत्यं दमः
शौचमार्जवं क्षौरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो
मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । दारा-
ख्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु
रक्तोऽसि दिष्ट्या ते प्रष्टुपदौ जिता । हे पूर्वं मध्यमे हे च हे चान्ते
साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्वामिहागतः ।
आनृषंस्त्वेन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं व्रणीश्व
राज्जेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषा-
मस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्यान्वयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यच्च उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेशेन कीन्तेय जिज्ञासाथ तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्कनो नाभिजानोयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूहंशाश्र्वांसयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन
क्षपेणु चरिष्यन् महीमिमाम् । न वो विज्ञास्यते कश्चित्पु

लोकेषु भङ्गरेत ॥१७॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुसुद्वहाः ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यदः सङ्कल्पितं
 रूपं मनसा यस्य यादृशम् । तादृशं तादृशं सर्वं हृन्दती धारयि-
 ष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत । जिज्ञा-
 सार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगस्त्रपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वपरं सौम्य
 वरमिष्टं ददानि ते । न तप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव
 ॥ २१ ॥ तृतीयं गच्छतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् । त्वं हि मत्-
 प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सना-
 तनः । यं ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जघेयं
 लोभमोहौ च क्रोधश्चाहं सदा विभो । दाने तपसि सत्ये च मनो
 मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । उपपन्नोगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोक-
 भावनः । समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य
 चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः । आरण्येयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय
 तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च
 कीर्त्तिवर्द्धनम् । पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शत-
 वर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मण सुहृदिभेदने परस्वहारे
 परदारमर्षणे । कर्तव्यभावे च रमेन्ननः सदा नृणां सदाख्यान-
 मिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि नकुलादिजीवने

त्रयोदशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्त्व-
 विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्सगन्तस्कन्ता वर्षं तयोद्गमम् ॥ १ ॥
 उपोपविश्य विद्वांसः सञ्चिताः संश्रितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति
 स्र वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानद्ब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्ज-
 लयस्तदा । अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् । कृद्धाना हृतराज्या-
 खानयाश्च बह्वयः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं दादम
 वत्सरान् । अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं तयोद्गमम् । तदसानी
 वयं कृन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुबोधनश्च दुष्टात्मा कर्मश्च सह
 सौबलः । जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः । युक्तवाराश्च
 युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यदयं
 ब्राह्मणैः सह । समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा ~~भवभोक्तः~~ शविर्धर्मसुतस्तदा । संभूर्च्छितोऽभवद्राजा
 साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्वासयन् सर्वं ब्राह्मणा
 भ्रातृभिः सह । अथ धौम्योऽब्रवीदाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ९ ॥
 राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । नैवंविधाः
 प्रमुञ्चन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ता-
 स्कन्नेश्च बह्वयस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः
 ॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थायमे तदा । कृन्नेनोष्य
 कृतं कर्म हिषताञ्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वधिरः प्राप्य
 तथादित्यां निवत्स्रता । गर्भं बधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम्
 ॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेर्यथा
 हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ हृताग्नेन यच्चापः
 प्रविश्य कृन्मसासता । विदुवानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया
 ॥ १५ ॥ मच्छन्नञ्चापि धर्मज्ञ हरिणारिविनिग्रहे । वचं प्रविश्य
 यज्ञस्य यज्ञं कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ श्रीवैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मर्षिणोऽप्युतडा । यत् कृतं तात दिवेषु कर्म तत्तेऽनघश्रुतम् ॥१७॥
 एव विवस्वता तात कृन्नेनीत्तमतेजसा । निर्द्देश्याः शात्रवाः सर्वे
 वसता भुवि सर्वेशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि षडे दशरथस्य
 वै । दशश्रीवो हतश्चक्रन् संयुगे भीमकर्मणा ॥१९॥ एवमेव महा-
 त्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयच्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमपि
 जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवी-
 त्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
 संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अवेक्ष्य महेन्द्रराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् सन्देहं कृतम् ॥ २३ ॥ सहदेवो
 मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
 भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहास्यामी यस्मिन् योष्यति नो
 भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामङ्गे विपुला ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाश्रितः । प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्
 यथा स्वान् स्वान् ययुर्ग्रहान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या
 यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥२७॥
 सह धौम्येन विहांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः
 कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निभि-
 त्तनः । प्रलोभूते मनुजव्याघ्राश्चक्रन्वापार्थमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक्
 शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविश्रहकालश्चा मन्त्राय
 समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि अज्ञातवासीद्योगे

चतुर्द्देषाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरण्यपर्व ।

समाप्तञ्च वनपर्व ।

